

Volum coordonat de
Niall Ferguson

Historia

ISTORIE VIRTUALĂ

— ◆ —
EVOLUȚII ALTERNATIVE
ȘI IPOTEZE CONTRAFACUALE

POLIROM

Colecția *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Niall Ferguson (editor), *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals*

VIRTUAL HISTORY

Copyright © 1997, Niall Ferguson

All rights reserved.

© 2013 by Editura POLIROM, pentru ediția în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea prin orice mijloace și sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informațiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum și alte fapte similare săvârșite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale și se pedepsesc penal și/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Anton von Werner (1843-1915), *Proclamarea Imperiului German* (1885)

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506

București, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

Istorie virtuală: evoluții alternative și ipoteze contrafactice / Niall Ferguson (coord.); trad. de Cătălin Drăcșineanu. – Iași: Polirom, 2013

Bibliogr.

Index

ISBN: 978-973-46-2781-3

I. Ferguson, Niall (coord.)

II. Drăcșineanu, Cătălin (trad.)

94(100)

Printed in ROMANIA

Volum coordonat de
Niall Ferguson

ISTORIE VIRTUALĂ

EVOLUȚII ALTERNATIVE
ȘI IPOTEZE CONTRAFACUALE

Traducere de Cătălin Drăcșineanu

POLIROM
2013

Cuprins

<i>Prezentarea autorilor</i>	7
<i>Mulțumiri</i>	9
Introducere. ISTORIE VIRTUALĂ	
Spre o teorie „haotică” a trecutului	11
(<i>Niall Ferguson</i>)	
Capitolul 1. ANGLIA FĂRĂ CROMWELL	
Ce s-ar fi întâmplat în cazul în care Carol I ar fi evitat Războiul Civil?	65
(<i>John Adamson</i>)	
Capitolul 2. AMERICA BRITANICĂ	
Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat Revoluția Americană?	85
(<i>J.C.D. Clark</i>)	
Capitolul 3. IRLANDA BRITANICĂ	
Ce s-ar fi întâmplat dacă independența legislativă a Irlandei ar fi intrat în vigoare în 1912?	117
(<i>Alvin Jackson</i>)	
Capitolul 4. UNIUNEA EUROPEANĂ A KAISERULUI	
Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie ar fi „stat deoparte” în august 1914?	149
(<i>Niall Ferguson</i>)	
Capitolul 5. ANGLIA LUI HITLER	
Ce s-ar fi întâmplat dacă Germania ar fi invadat Marea Britanie în mai 1940?	181
(<i>Andrew Roberts</i>)	
Capitolul 6. EUROPA NAZISTĂ	
Ce s-ar fi întâmplat dacă Germania nazistă ar fi învins Uniunea Sovietică?	207
(<i>Michael Burleigh</i>)	
Capitolul 7. RĂZBOIUL SAU PACEA LUI STALIN	
Ce s-ar fi întâmplat dacă Războiul Rece ar fi fost evitat?	223
(<i>Jonathan Haslam</i>)	
Capitolul 8. CONTINUAREA CAMELOTULUI	
Ce s-ar fi întâmplat dacă John F. Kennedy ar fi trăit?	235
(<i>Diane Kunz</i>)	

Capitolul 9. 1989 FĂRĂ GORBACIOV

Ce s-ar fi întâmplat dacă nu s-ar fi prăbușit comunismul ?	251
(<i>Mark Almond</i>)	

Postfață. O ISTORIE VIRTUALĂ, 1646-1996	267
(<i>Niall Ferguson</i>)	267

<i>Note</i>	283
-----------------------	-----

<i>Index.</i>	337
-------------------------	-----

Prezentarea autorilor

NIALL FERGUSON este profesor de istorie la Harvard University, Senior Research Fellow la Jesus College, Oxford, și Senior Fellow la Hoover Institution, Stanford University. Este autorul lucrărilor *The Pity of War* (1998), *The House of Rothschild* (1999), *The Cash Nexus* (2001), *Paper and Iron* (2002), *Empire* (2004), *Colossus* (2005), *The War of the World* (2006), *The Ascent of Money* (2008), *High Financier* (2010), *Civilization* (2011) și *The Great Degeneration* (2012).

JOHN ADAMSON este Fellow la Peterhouse, Cambridge, și a publicat foarte multe lucrări legate de istoria politică și culturală a Marii Britanii din secolul al XVII-lea. A câștigat Premiul Alexander al Royal Historical Society în 1990 și este autorul lucrărilor *The Princely Courts of Europe 1500-1750* (1999) și *The Noble Revolt : The Overthrow of Charles I* (2007), pentru care a primit Premiul Samuel Pepys.

JONATHAN CLARK este profesor de istorie britanică, având distincția Joyce and Elizabeth Hall la University of Kansas. Dintre cărțile publicate : *The Dynamics of Change* (1982), *English Society 1688-1832* (1985), *Revolution and Rebellion* (1986), *The Language of Liberty, 1660-1832 : Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (1993), *Samuel Johnson : Literature, Religion and English Cultural Politics from Restoration to Romanticism* (1994) și *Our Shadowed Present : Modernism, Postmodernism and Religion* (2004). În prezent lucrează la *The Writing on the Wall : Religion, Ideology and Politics și Restoration to Reform : British History, 1600-1832*.

ALVIN JACKSON este profesor de istorie, șeful Catedrei de istorie, clasici și arheologie de la University of Edinburgh. A predat la University College Dublin, Queen's University Belfast și Boston College. Dintre cărțile publicate : *The Ulster Party* (1989), *Colonel Edward Saunderson : Land and Loyalty in Victorian Ireland* (1995), *Home Rule : An Irish History, 1800-2000* (2003), *Ireland 1798-1998 : War, Peace and Beyond* (ed. a II-a, 2010) și *The Two Unions : Ireland, Scotland, and the Survival of the United Kingdom, 1707-2007* (2011).

ANDREW ROBERTS a scris, printre altele : *Salisbury : Victorian Titan* (1999), care a câștigat Premiul de istorie Wolfson și Premiul James Stern Silver Pen pentru non-ficțiune, *Napoleon and Wellington* (2001), *Hitler and Churchill : Secrets of Leadership* (2003), *A History of the English-Speaking Peoples since 1900* (2005), *Masters and Commanders* (2008) și *The Storm of War* (2009). Este Fellow al Royal Society of Literature și al Royal Society of Arts. Este invitat des la televiziunea și radioul britanice și scrie pentru *The Sunday Telegraph*, *The Spectator*, *Literary Review*, *Mail on Sunday* și *The Daily Telegraph*.

MICHAEL BURLEIGH este un autor și istoric care a ocupat diferite funcții la New College, Oxford, London School of Economics și la University of Cardiff, unde a deținut poziția de Distinguished Research Professor în istoria modernă. A fost, de asemenea, șeful Catedrei de drepturile omului de la Rutgers University, profesor de istorie la Washington and Lee University

și Kratter Visiting Professor la Stanford University. Este membru al consiliului consultativ academic al Institut für Zeitgeschichte din München și Fellow al Royal Historical Society. În prezent este profesor de istorie la Buckingham University. Printre cărțile publicate se numără : *The Third Reich : A New History* (2000), care a câștigat Premiul Samuel Johnson în 2001, *Earthly Powers* (2006), *Sacred Causes* (2007), *Blood and Rage : A Cultural History of Terrorism* (2008) și *Moral Combat : A History of World War II* (2010).

JONATHAN HASLAM este profesor de istorie a relațiilor internaționale la Centre of International Studies, Fellow al Corpus Christi College, Cambridge University, și al British Academy. Este autorul volumelor : *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933-1939* (1984), *The Soviet Union and the Threat from the East 1933-1941* (1992), *The Vices of Integrity : E.H. Carr, 1892-1982* (1999), *The Nixon Administration and the Death of Allende's Chile : A Case of Assisted Suicide* (2005) și *No Virtue Like Necessity : Realist Thought in International Relations since Machiavelli* (2002). Ultima sa lucrare este *Russia's Cold War 1917-1989 : From the October Revolution to the Fall of the Wall* (2011).

DIANE B. KUNZ este istoric și avocat în Baroul New York. Este director executiv al Center for Adoption Policy, un consiliu de experți politici dedicat problemelor legate de adopție, și membru onorific al American Academy of Adoption Attorneys și al American Academy of Assisted Reproductive Technology Attorneys. A fost profesor asociat de istorie la Yale University și în 1998-2001 a predat istoria și relațiile internaționale la Columbia University. Este autoarea lucrărilor *The Battle for Britain's Gold Standard in 1931* (1987), *The Economic Diplomacy of the Suez Crisis* (1991) și *Butter and Guns : America's Cold War Economic Diplomacy* (1997).

MARK ALMOND a predat istoria modernă la Oriel College, Oxford, și a fost Visiting Professor la Bilkent University, Ankara. Este autorul lucrărilor *The Rise and Fall of Nicolae and Elena Ceausescu* (1991), *Europe's Backyard War : The War in the Balkans* (1994), *Russia's Outer Rim : Integration and Disintegration* (1995), *Revolution : 500 Years of Struggle for Change* (1996) și *Uprising ! Ideological Shifts and Political Upheavals That Have Shaped the World* (2002).

Mulțumiri

Într-un volum cu mai mulți autori, fiecare trebuie să-și exprime gratitudinea în notele sale. Coordonatorul are însă dreptul la o serie de mulțumiri mai extinse. Aș dori să îmi exprim recunoștința față de: Facultatea de Istorie Modernă, Oxford; directorul în funcție și asociații de la Jesus College, Oxford; agentul meu, Georgina Capel, de la Simpson, Fox Associates; Peter Straus și Tanya Stobbs, editorii mei de la Macmillan; Glen O'Hara de la Jesus College, Oxford, pentru ajutorul său indispensabil în documentarea pentru introducere și pentru capitolul pe care l-am scris; și Vivien Bowyer de la Jesus College, Oxford. Pentru comentariile lor pe marginea secțiunilor din carte ce-mi aparțin, le sunt recunoscător lui Christopher Andrew de la Corpus Christi College, Cambridge, profesorului Jonathan Clark de la University of Kansas, profesorului Roy Foster de la Oxford University, lui Jonathan Steinberg de la Trinity Hall, Cambridge, lui John Stevenson de la Worcester College, Oxford, și profesorului Norman Stone de la Oxford University. Mulți alți prieteni și colegi, prea numeroși pentru a-i aminti aici, m-au ajutat răspunzându-mi cu răbdare la întrebări legate de teoria și practica istoriei contrafactice la o cafea, la prânz sau la cină. Mai presus de toate, aș dori să-i mulțumesc soției mele, Susan, pentru inspirația pe care mi-a oferit-o.

INTRODUCERE

Istorie virtuală: spre o teorie „haotică” a trecutului

Niall Ferguson

Istoria trăită... este un permanent, neobosit Haos al Existenței, în cadrul căruia formă după formă se întruchiează din nenumărate elemente. Și acest Haos... este ceea ce va descrie istoricul și va măsura cu instrumente științifice !

Thomas Carlyle

Nu există un trecut privilegiat... Există o infinitate de Trecuturi, toate la fel de valabile... În fiecare moment, oricât de scurt vi s-ar părea, șirul evenimentelor se bifurcă precum tulpina unui copac care dă naștere unor ramuri gemene.

André Maurois

Realizarea durabilă a studiului istoric este un sentiment istoric – și o înțelegere intuitivă – a ceea ce nu s-a întâmplat.

Lewis Namier

Istoricul trebuie... să se plaseze în mod constant într-un moment din trecut în care factorii cunoscuți vor părea că permit un deznodământ diferit. Dacă vorbește despre Salamina, atunci trebuie să o facă de parcă persanii încă ar putea câștiga ; dacă vorbește despre lovitura de stat de la 18 Brumar, atunci rămâne de văzut dacă Bonaparte va cunoaște o înfrângere umilitoare.

Johan Huizinga

Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat un Război Civil englez ? Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat un Război de Independență american ? Ce s-ar fi întâmplat dacă Irlanda nu ar fi fost separată niciodată ? Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie ar fi stat deoparte în Primul Război Mondial ? Ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler ar fi invadat Marea Britanie ? Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi învins Uniunea Sovietică ? Ce s-ar fi întâmplat dacă rușii ar fi câștigat Războiul Rece ? Ce s-ar fi întâmplat dacă Kennedy n-ar fi fost asasinat ? Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat Gorbaciov ?

Obiecția evidentă ce poate fi adusă acestor întrebări ipotetice sau „contrafactuale” este simplă : la ce bun să mai punem astfel de întrebări ? De ce să ne batem capul cu ceea ce *nu* s-a întâmplat ? La fel cum nu servește la nimic să plângem după laptele vărsat, se spune, nu ajută la nimic să ne gândim la modul în care am fi putut evita vărsarea acestuia

(și mai inutil ar fi să speculăm ce s-ar fi întâmplat dacă *am fi vărsat* laptele care este încă în sticlă).

Răspunsul nostru la această obiecție este că, în viața noastră de zi cu zi, ne punem mereu astfel de întrebări „contrafactice”. Ce s-ar fi întâmplat dacă aș fi respectat limita de viteză sau dacă aș fi refuzat ultimul pahar? Ce s-ar fi întâmplat dacă nu mi-aș fi întâlnit niciodată soțul sau soția? Ce s-ar fi întâmplat dacă aș fi pariat pe Red Rum, în loc de Also Ran? Se pare că nu putem să nu ne imaginăm scenarii alternative: ce s-ar fi putut întâmpla dacă am fi făcut sau nu asta... Ne vedem evitând boacăne din trecut sau comitând greșeli pe care le-am evitat la mustață. Iar astfel de gânduri nu sunt simple reverii. Bineînțeles, știm foarte bine că nu putem să călătorim înapoi în timp și să alegem altă cale de a acționa. Dar a ne imagina astfel de evenimente contrafactice este o parte vitală a modului în care învățăm. Deoarece deciziile legate de viitor sunt – de regulă – bazate pe cântărirea consecințelor potențiale ale unor cursuri alternative de acțiune, pare logic să comparăm deznodământul real al acțiunilor noastre din trecut cu cel imaginar al acțiunilor pe care le-am fi putut face.

Hollywoodul nu se mai satură să ne exploateze fascinația față de ceea ce gramaticienii englezi numesc condițional contrafactual („Dacă nu ar fi fost X, s-ar fi putut să nu existe Y”). În *O viață minunată* de Frank Capra, îngerul păzitor al lui Jimmy Stewart îl prinde chiar înainte ca acesta să se sinucidă și îi arată că lumea – sau cel puțin orașul său natal – ar fi fost mult mai rea dacă el nu s-ar fi născut niciodată. Acțiunea filmului *Peggy Sue se mărită* se învârtă în jurul regretelor protagonistei interpretate de Kathleen Turner, ajunsă la vârsta a doua, legate de alegerea soțului cu ani în urmă, în timp ce în filmul *Înapoi în viitor* eroul lui Michael J. Fox este foarte aproape de a împiedica propria concepție călătorind în trecut și îndepărtând-o fără să vrea pe viitoarea sa mamă de viitorul său tată. Îngrozit de moartea prietenei sale în urma unui cutremur, Superman, interpretat de Christopher Reeve, se întoarce în timp și o salvează din catastrofa „viitoare” la care el și publicul tocmai fuseseră martori. Autorii de science-fiction au recurs deseori la aceeași fantezie. În *Random Quest* de John Wyndham, de exemplu, fizicianul Colin Trafford este proiectat într-un univers paralel în care nu au existat nici al Doilea Război Mondial, nici bomba atomică, pentru a descoperi că alter ego-ul său este un romancier afemeiat care își bate nevasta. Într-o poveste similară, Ray Bradbury își imaginează întreaga lume schimbată subtil, dar profund de un călător în timp care calcă fără să vrea pe un fluture preistoric¹.

Bineînțeles, Hollywoodul și science-fiction-ul nu se bucură de o apreciere academică. Cu toate acestea, aceeași idee a captivat și atenția unor scriitori cu o reputație impecabilă. În capodopera sa despre Republica de la Weimar, *Omul fără însușiri*, Robert Musil a reflectat îndelung la predispoziția noastră de a gândi contrafactual:

Dacă există însă un simț al realității, și nimeni nu va pune la îndoială că acesta își are rațiunea sa de a fi, atunci trebuie să existe și acel ceva care să poată fi numit simț al posibilității. Cine posedă un asemenea simț nu spune, de exemplu: aici s-a întâmplat, se va întâmpla, trebuie să se întâmple cutare și cutare lucru; ci devine ingenios: aici s-ar putea, ar trebui sau ar fi cu putință să se întâmple ceva; iar când i se explică faptul că ceva *este* așa cum este, el gândește: de fapt s-ar putea să fie și altfel. Astfel că simțul posibilității poate fi definit de-a dreptul ca acea capacitate de a concepe faptul că totul poate să fie și de a considera că ceea ce există nu este cu nimic mai important decât ceea ce nu există... Posibilul cuprinde... intențiile încă netrezite la viață ale lui Dumnezeu. O experiență posibilă sau un adevăr posibil nu sunt identice cu o experiență reală și un adevăr real minus valoarea de a fi reale, ci au, cel puțin așa cum le văd adepții lor, ceva cu totul divin în ele, un foc, un zbor, o voință

constructivă și un utopism conștient care nu se dă în lături înaintea realității, ci îi face față ca unei misiuni și unei descoperiri.

Cu toate acestea – așa cum a sugerat însuși Musil –, se vor găsi întotdeauna și din acei cărora acest sentiment al posibilului li se pare foarte suspect :

În mod regretabil, nu rareori [consecințele unei asemenea dispoziții creatoare] fac să pară fals ceea ce oamenii admiră, iar ceea ce este tabu să fie socotit admisibil sau și una, și alta deopotrivă indiferente. Asemenea oameni ai tuturor posibilităților trăiesc, cum se spune, prinși într-o întrețesere fină, o țesătură alcătuită din negură, închipuiri, visare și subjonctive ; copiii care manifestă asemenea înclinații sunt cu severitate dezvățați să le dea curs și, în fața lor, oamenii de acest fel sunt numiți vizionari, visători, neisprăviți, oameni care le știu pe toate și cuscarii. Când cineva vrea să-i laude pe asemenea exaltați îi numește idealisti².

Se poate spune că cele de mai sus sintetizează corect atitudinea unor generații de istorici pentru care, folosind expresia disprețuitoare a lui E.H. Carr, istoria „contrafactuală” nu este decât „un joc de societate”, un „mijloc de divertisment”³. În opinia sa, nu pot exista și nu au existat niciodată două cursuri ale istoriei, iar întrebările care încep cu „Ce s-ar fi întâmplat dacă... ?” pur și simplu nu merită să fie puse. A te gândi la „lucrurile care s-ar fi putut întâmpla” nu înseamnă a adera doar la teoria istoriei „regelui Ioan cel Rău” sau a „nasului Cleopatrei”. Înseamnă, de asemenea, a-ți asuma rolul perdantului :

Numeroși oameni care au suferit direct sau indirect de pe urma victoriei bolșevice... doresc să-și facă cunoscut protestul împotriva acesteia ; iar acesta presupune, atunci când citesc istoria, să-și lase imaginația să zburde, gândindu-se la cele mai plăcute lucruri care s-ar fi putut întâmpla... Este o reacție pur emoțională și non-istorică... Într-un grup sau o națiune care se zbate în mocirla evenimentelor istorice, în loc să le domine, se va vedea că teoriile care pun accentul pe rolul întâmplării sau al accidentului în istorie vor prevala. Opinia că rezultatele la examen sunt o loterie va fi întotdeauna mai populară în rândul celor care au luat notele cele mai mici... Istoria este... o consemnare a ceea ce au făcut oamenii, nu a ceea ce nu au reușit să facă... Istoricul se preocupă de cei care... au realizat ceva⁴.

Această ostilitate față de argumentele contrafacticele a fost și rămâne surprinzător de larg răspândită în rândul istoricilor profesioniști. Într-adevăr, E.P. Thompson a mers chiar până acolo încât a respins „ficțiunile contrafactice” pe motiv că sunt *Geschichtswissenschaft*, „bazaconii non-istorice”⁵.

Cu siguranță nu toți istoricii se consideră „determiniști”, chiar în accepțiunea largă a termenului preferată de anglo-marxiști precum Carr și Thompson. Există diferențe importante între cei care cred în predestinarea istorică – ideea că evenimentele sunt programate într-un fel dinainte, astfel încât ce s-a întâmplat era scris să se întâmple – și cei care cred într-o noțiune mai limitată a cauzalității. Nu toți cei ce cred într-un lanț liniar sau într-un flux al cauzalității, în care toate evenimentele sunt singurele consecințe posibile ale antecedentelor lor „determinante”, împărtășesc credința multor determiniști din secolul al XIX-lea că acesta ar avea un scop sau o direcție plină de semnificație. Există, cu siguranță, diferențe profunde între istoricii religioși, care văd intervenția divină drept cauza supremă (dar nu neapărat singulară) a evenimentelor ; cei materialisti, care privesc istoria ca fiind ininteligibilă în termeni analogi cu – sau care derivă din – cei din științele naturale (precum legile universale) ; și cei idealisti, pentru care istoria este

transformarea „gândirii” trecute într-o structură inteligibilă (și adesea teleologică) prin intermediul imaginației istoricului. Cu toate acestea, există un consens care transcende toate aceste diferențe. Toate cele trei școli de gândire consideră fundamental inadmisibile întrebările de tipul „ce s-ar fi întâmplat dacă?”.

Deși un oponent puternic al determinismului materialist preferat de cei precum Carr și Thompson, atacul lui Benedetto Croce asupra „absurdității” întrebărilor contrafactice a fost fără echivoc :

Când se judecă un fapt, acesta este luat ca atare și nu cum ar fi putut fi... Necesitatea istorică trebuie afirmată și reafirmată continuu pentru a exclude din istorie „condiționalul”, care nu își are niciun loc aici... Ceea ce se interzice este... anti-istoricul și ilogicul „dacă”. Un astfel de „dacă” împarte în mod arbitrar cursul istoriei în fapte necesare și fapte accidentale... Sub semnul acestui „dacă”, un fapt dintr-o narațiune este catalogat drept necesar și un altul ca accidental, iar al doilea este eliminat din minte pentru a desluși modul în care primul s-ar fi dezvoltat pe propriul făgaș dacă nu ar fi fost deranjat de al doilea. Este un joc pe care îl jucăm cu toții în momentele de amuzament și de lene, când ne gândim cum ar fi putut fi viața noastră dacă nu am fi întâlnit o anumită persoană..., considerându-ne cu dragă inimă, în aceste meditații, elementul necesar și stabil, fără a ne trece prin cap... să analizăm transformarea acestui sine care este, la momentul respectiv, ceea ce este, cu toate experiențele, regretele și fanteziile sale, tocmai pentru că am întâlnit acea persoană... Căci dacă am continua cu o astfel de explorare completă a realității, jocul s-ar sfârși curând... Când lumea încearcă să joace acest joc pe tărâmul istoriei, unde nu are deloc ce căuta, efectul este prea greu de suportat pentru a fi continuat mult timp⁶.

Încă și mai vehement împotriva contrafactualismului a fost filozoful idealist englez Michael Oakeshott. În perspectiva lui Oakeshott, când istoricul „se gândește, în urma unui experiment ideal, la ceea ce s-ar fi putut întâmpla, precum și la dovezile care îl obligă să creadă că s-a întâmplat cu adevărat”, el pășește „în afara curentului gândirii istorice” :

Dacă Sf. Pavel ar fi fost prins și ucis atunci când prietenii săi l-au coborât de pe zidurile Damascului, religia creștină ar fi putut să nu devină niciodată centrul civilizației noastre. Și, din această perspectivă, răspândirea creștinismului ar putea fi atribuită evadării Sfântului Pavel... Dar când evenimentele sunt tratate astfel, ele încetează imediat să mai fie evenimente istorice. Rezultatul nu este doar o istorie greșită sau îndoielnică, ci respingerea totală a istoriei... Această distincție... între evenimente esențiale și evenimente incidentale nu aparține deloc gândirii istorice ; este o incursiune monstruoasă a științei în lumea istoriei.

Și Oakeshott continuă :

Problema în istorie nu este niciodată ceea ce a trebuit sau ar fi putut să aibă loc, ci doar ceea ce dovezile ne obligă să concluzionăm că s-a întâmplat. Dacă George al III-lea ar fi fost regele Angliei când au apărut problemele în coloniile americane, este posibil ca divergențele de acolo să nu fi dus niciodată la război ; dar a trage de aici concluzia că George al III-lea a fost o șansă izolată care, în acel moment critic, a schimbat secvența „naturală” a evenimentelor înseamnă să fi abandonat istoria pentru ceva mult mai puțin profitabil și mai distractiv... Istoricul nu este chemat niciodată să se gândească la ceea ce s-ar fi putut întâmpla în alte circumstanțe⁷.

A-ți imagina cursuri alternative ale evenimentelor este, în opinia lui Oakeshott, „un simplu mit, o extravagantă a imaginației”. Acesta trebuie să fie unul dintre puținele lucruri asupra cărora a fost de acord cu Carr și Thompson.

Astfel de opinii ostile din partea unor personaje atât de diverse explică în parte motivul pentru care răspunsurile la acest tip de întrebări contrafactice cu care am început au fost date mai adesea de scriitori de ficțiune decât de istorici – să ne gândim, de exemplu, la romanul lui Robert Harris *Vaterland (Patria)*, un roman polițist plasat într-o Europă imaginară, la douăzeci de ani după o victorie a naziștilor⁸. La fel ca multe dintre cărțile de acest tip, și aceasta este bine documentată, dar iremediabil ficțională, în măsura în care firul narațiunii urmărește tiparul clasic al unui thriller popular; și, astfel, are tendința de a diminua plauzibilitatea cadrului istoric. În loc să fie o catastrofă pe punctul de a se produce – și în loc să ne poarte cu gândul la milioanele de victime –, o victorie a naziștilor în al Doilea Război Mondial devine un simplu decor pentru o poveste bună de citit într-o sală de așteptare. Numeroase alte lucrări de ficțiune au fost bazate pe astfel de presupuneri istorice contrafactice: *The Alteration*, scrisă de Kingsley Amis, care demontează cu pasiune Reforma engleză, este alt exemplu bun⁹. Dar ele nu au mai multă legătură cu istoria decât cărțile despre „futurologie” pe care London Library le categorisește politicos ca „istorie imaginară”. Futurologii ne oferă presupuneri legate de acele alternative plauzibile cu care ne confruntăm astăzi, ce s-ar putea impune în anii următori, și își bazează de regulă prezicerile pe extrapolarea unor tendințe din trecut. Totuși, dacă ar fi să judecăm după precizia unor astfel de lucrări, acestea s-ar putea baza la fel de bine pe astrologie sau pe cărțile de tarot¹⁰.

Cu toate acestea, au existat istorici reputați care au îndrăznit să abordeze (sau cel puțin să adreseze) întrebări contrafactice. Gibbon a fost întotdeauna fascinat de caracterul insuficient al anumitor evenimente istorice și și-a permis din când în când să scrie într-o manieră explicit contrafactuală. Un bun exemplu îl constituie scurta sa descriere a ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă Charles Martel nu i-ar fi învins pe sarazini în 733:

O linie victorioasă a frontului a fost prelungită la peste o mie de mile de la stânca Gibraltarului spre malurile Loarei; acoperirea unui spațiu la fel de mare i-ar fi purtat pe sarazini spre granițele Poloniei și ținuturile muntoase din Scoția; Rinul nu este mai greu de trecut decât Nilul sau Eufratul, iar flota arabă ar fi putut naviga fără a întâmpina vreo rezistență navală până la gurile Tamisei. Poate acum ar fi fost predată interpretarea Coranului în școlile de la Oxford, iar predicatorii săi ar fi putut demonstra unui popor circumcis sanctitatea și adevărul revelației lui Mahomed¹¹.

Aceasta nu era, bineînțeles, decât o aluzie ironică, o glumă gibboniană pe seama universității care l-a învățat atât de puține lucruri. Cu mult mai ambițios a fost scriitorul francez Charles Renouvier, a cărui *Uchronie* (publicată la exact o sută de ani după primul volum al lui Gibbon din *Istoria declinului...*) nu era decât un „eseu istoric și apocrif cu privire la dezvoltarea civilizației europene nu așa cum a fost, ci așa cum ar fi putut fi”. Renouvier s-a descris ca „un fel de Swedenborg al istoriei – un vizionar care visează trecutul” și și-a caracterizat opera drept „un amestec de fapte reale și evenimente imaginare”¹². Prezentată drept testamentul unui anti-determinist din secolul al XVII-lea, preluat și suplimentat de descendenții săi, evenimentul contrafactual central din *Uchronie* nu este total diferit de cel al lui Gibbon. Creștinismul nu reușește să se impună în Occident, ca urmare a unei mici schimbări a cursului evenimentelor la sfârșitul domniei lui Marc

Aureliu. Doar în Orient creștinismul prinde rădăcini, lăsând Occidentul să se bucure de încă un mileniu de cultură clasică. Drept urmare, când creștinismul ajunge în cele din urmă în Occident, nu este decât una dintre numeroasele religii tolerate într-o Europă esențial seculară. Așa cum este de așteptat conform simpatiiilor liberale ale lui Renouvier, cartea are un pronunțat accent anti-cleric¹³.

În 1907 – la șase ani după ce Renouvier a publicat a doua ediție a *Uchronie* –, cel mai literar dintre istoricii edwardieni, G.M. Trevelyan, a scris (la sugestia editorului *Westminster Gazette*) un eseu intitulat „Dacă Napoleon ar fi câștigat bătălia de la Waterloo”. Ca și în cazul lui Gibbon, trecutul lui Trevelyan este unul alternativ, având mai mult scopul de a irita decât de a inspira. Cu Napoleon la conducerea continentului, în urma victoriei de la Waterloo, Marea Britanie rămâne blocată pe „drumul bătătorit al tiraniei și al obscurantismului”. O revoluție condusă de Byron este suprimată brutal, iar o generație de tineri radicali este obligată să lupte pentru libertate în pampasul sud-american îndepărtat. Napoleon moare, în cele din urmă, în 1836, „atât dușmanul vechiului regim, cât și al libertății democratice”. Pe scurt, dacă nu exista Waterloo, nu exista nici istoria liberală¹⁴.

Totuși, în ciuda exemplului lui Trevelyan, acesta a fost un gen pe care puțini istorici serioși au încercat să-l dezvolte. Douăzeci și cinci de ani mai târziu, când J.C. Squire a adunat o colecție de eseuri contrafactice similare, cei unsprezece colaboratori ai săi formau o echipă pestriță, compusă în principal din romancieri și jurnaliști¹⁵. Tonul întregii lucrări a lui Squire, *If It Happened Otherwise*, era autoironic; era chiar subintitulată „*alunecări într-o istorie imaginară*”. Nu toți colaboratorii săi, a recunoscut Squire încă de la început, au scris „exact în același plan al realității. Unii au amestecat mai multă satiră în speculațiile lor decât alții”; într-adevăr, unele dintre fanteziile lor îi reaminteau de observația lui Johnson că „un om nu depune un jurământ printr-o inscripție lapidară”. Din păcate, chiar și introducerea lui Squire era oarecum o inscripție lapidară. Istoria contrafactuală „nu prea ajută”, a concluzionat el grăbit, „deoarece nimeni nu poate ști”. Nu este de mirare că volumul a fost curând acoperit de praful uitării.

Oare cartea lui Squire a discreditat noțiunea de istorie contrafactuală timp de o generație? Cu siguranță unele dintre contribuțiile sale ar putea explica motivul pentru care ea a ajuns să fie considerată de atât de mulți istorici un simplu joc de societate. Lucrarea lui Philip Guedella „Dacă maurii din Spania ar fi câștigat”, de exemplu, se bazează pe evenimentul contrafactual al unei înfrângeri a spaniolilor la Lanjaron, în 1491, care permite regatului islamic al Granadei să devină centrul unei Renașteri conduse de arabi și al unui imperiu în secolul al XVIII-lea. (În această lume alternativă, Disraeli sfârșește prin a ajunge Mare Vizir al Granadei.) Și mai excentrică este lucrarea lui G.K. Chesterton „Dacă Don Juan de Austria [fratele nelegitim al lui Filip al II-lea al Spaniei] s-ar fi căsătorit cu regina Maria a Scoției”, o idilă a Contrareformei în care cuplul regal înăbușă calvinismul în Scoția, moștenește tronul Angliei și suspendă Reforma *sine die*. Lucrarea lui H.A.L. Fischer „Dacă Napoleon ar fi fugit în America” îl imaginează pe Bonaparte traversând Atlanticul (în loc să se predea echipajului navei de război *Bellerophon*) și alăturându-se lui Bolívar pentru a elibera America Latină de catolicism și monarhie. Harold Nicolson ne oferă alte fantezii similare în „Dacă Byron ar fi devenit regele Greciei”, în care Byron supraviețuiește febrei ce l-a ucis la Missolonghi, în 1824, și atinge o apoteoză absurdă ca regele George I al Greciei, din ce în ce mai nebun și ținut sub papuc (1830-1854). (În mod tipic, Nicolson menționează că cea mai mare realizare a lui Byron a fost „îndepărtarea gunoiului de pe Acropole și ridicarea în locul lui a unei

replici fidele a Abației Newstead.) Lucrarea lui Milton Waldman „Dacă Booth l-ar fi ratat pe Lincoln” este mai puțin frivolă, descriindu-l pe Lincoln drept un „autocrat sucit” îmbătrânind grotesc, discreditat de un acord de pace indulgent, care nu a mulțumit nici Nordul, nici Sudul, la cuțite cu propriul său partid, cel mai răzbunător din Congres și mort în cele din urmă în 1867, epuizat de o ultimă campanie de alegeri blestemată¹⁶. Dar în ceea ce privește lucrarea lui Squire „Dacă s-ar fi descoperit în 1930 că Bacon chiar a scris opera lui Shakespeare”, tot ce se poate spune este că nu ar fi fost deplasată pentru publicația de satiră *Punch* din acele zile (replica ar fi că, invers, Shakespeare a scris operele lui Bacon). Același lucru este valabil pentru numărul parodic al ziarului *The Times* publicat de Ronald Knox în „31 iunie 1930”, care și-a propus să postdateze o Grevă Generală de succes¹⁷.

Ca să fim corecți, nu tot ce urmează după *Dacă...* este lipsit de valoare istorică. Capitolul lui André Maurois evită Revoluția Franceză imaginând, nu lipsit de plauzibilitate, o reformă financiară de succes implementată de Turgot, cu sprijinul nu doar al unei hotărâri regale, ci și al unei înfrângeri concludente a Parlamentelor din 1774 și al unei reforme a poliției pariziene. Churchill ridică unele probleme la fel de interesante legate de o victorie sudistă în Războiul Civil american, presupunând o victorie a confederaților la Gettysburg. Iar lucrarea lui Emil Ludwig susține – așa cum multă lume credea la acea dată – că dacă împăratul german Frederic al III-lea nu ar fi murit în 1888 (la doar nouăzeci și nouă de zile după instalarea pe tron), dezvoltarea politică germană ar fi putut urma un curs mai liberal. Totuși, chiar și cele mai reușite încercări de tipul *Dacă...* sunt evident produsul preocupărilor politice sau religioase contemporane ale autorilor lor. Drept urmare, ele ne spun cu mult mai puțin despre alternativele secolului al XIX-lea decât, de exemplu, despre perspectivele din anii 1930 asupra Primului Război Mondial. Astfel, Maurois își imaginează securitatea franceză ca fiind girată permanent de o Anglo-Americană unită (după ce Marea Britanie ar fi câștigat Războiul American de Independență); Churchill bate toba pe aceeași combinație transatlantică (după ce Marea Britanie ar fi reușit să împace Sudul și Uniunea învinsă), iar Ludwig se aliază vechii nemulțumiri liberale germane legate de pierderea unei șanse de a crea o alianță anglo-germană (pe care crede că Frederic ar fi realizat-o dacă ar fi trăit mai mult). Cu alte cuvinte, în loc să abordeze evenimente trecute cu o indiferență conștientă față de ceea ce se știe că s-a întâmplat ulterior, fiecare dintre ei ia ca punct de pornire problema contemporană arzătoare: Cum ar fi putut fi evitată calamitatea Primului Război Mondial? Rezultatul este, în esență, o dorință deșartă în retrospectivă. În mod interesant, doar Hilaire Belloc imaginează un deznodământ contrafactual mai grav decât realitatea istorică. Ca și Maurois, Belloc își imaginează că Revoluția Franceză nu a avut loc, dar de data aceasta declinul Franței ca putere este pur și simplu accelerat, permițând Sfântului Imperiu Roman să se dezvolte într-o federație a Europei care „se întinde de la Marea Baltică la Sicilia și de la Königsberg la Ostend”. Astfel, atunci când izbucnește războiul cu această Germanie mai mare în 1914, Marea Britanie este cea care pierde, sfârșind ca „provincie a Commonwealth-ului european”.

Aceleași defecte se regăsesc și într-o colecție de eseuri contrafactice mai recentă intitulată *If I Had Been*¹⁸. Doi dintre autori evită Războiul American de Independență (unul drept conte de Shelburne, celălalt ca Benjamin Franklin), altul (ca Juarez) evită războiul civil mexican grațiindu-l pe împăratul Maximilian al Mexicului în 1867, iar altul (ca Thiers) împiedică Războiul Franco-Prusac din 1870-1871. Owen Dudley Edwards (ca

Gladstone) rezolvă problema irlandeză alegând o reformă funciară mai extinsă în locul măsurii Home Rule, Harold Shukman (ca Kerenski) evită lovitura de stat bolșevică tratându-l pe Kornilov mai cu atenție, iar Louis Allen (ca Tojo) câștigă războiul pentru Japonia atacând Imperiul Britanic și pe cel olandez în loc de Pearl Harbor – dorințe deșarte, atât din perspectivă americană, cât și japoneză. De parcă nu ar fi fost de ajuns, Germania este reunificată în 1952, grație lui Adenauer al lui Roger Morgan, „primăvara de la Praga” nu este înăbușită, grație lui Dubček al lui Philip Windsor, iar democrația chiliană este menținută de Allende al lui Harold Blakemore. Obiecția evidentă este că după război mulți viteji se arată. În fiecare caz, argumentul se bazează mai mult pe ceea ce știm legat de consecințele a ceea ce s-a făcut decât pe opțiunile și datele avute la dispoziție de personajele din vremea respectivă.

O altă slăbiciune – atât a antologiei lui Squire, cât și a celei a lui Snowman – este că în anumite capitole o singură schimbare, adesea banală, are consecințe impresionante. Deși nu există nicio rațiune logică pentru care lucrurile banale să *nu* aibă consecințe impresionante, este important să ne ferim de inferența reductivă că, prin urmare, un lucru banal este *singura* cauză a unui mare eveniment. Teoria nasului Cleopatrei (care i-a aparținut inițial lui Pascal) este cea mai celebră din acest tip de explicații reductive: astfel, pasiunea lui Antoniu pentru nasul ei imens determină soarta Romei. O alta atribuie căderea lui Richard al III-lea unei caiele pierdute:

Din lipsa unei caiele, potcoava s-a pierdut;
Din lipsa potcoavei, calul s-a pierdut;
Din lipsa calului, călărețul s-a pierdut;
Din lipsa călărețului, băătălia s-a pierdut;
Din cauza băătăliei, regatul s-a pierdut!

Aceeași logică stă la baza sugestiei lui Gibbon că doar guta sultanului otoman Baiazid din secolul al XIV-lea l-a împiedicat să cucerească Roma¹⁹; a sudistului încăpățânat că Războiul Civil american a fost pierdut doar ca urmare a descoperirii fortuite a Ordinului Special nr. 191 al lui Lee de către generalul unionist George B. McClellan; și a lui Churchill că un război major între Grecia și Turcia a fost provocat de mușcătura de maimuță care a dus la infectarea și apoi la moartea regelui Alexandru al Greciei în 1920²⁰. La fel cum astfel de explicații reductive implică evenimente contrafactice (dacă nu exista mușcătura maimuței, nu exista război), un număr de evenimente contrafactice din antologia lui Squire sunt inferate din explicații reductive: că lipsa de determinare a lui Ludovic al XVI-lea a dus la Revoluția Franceză, că moartea timpurie a lui Frederic al III-lea a provocat Primul Război Mondial și așa mai departe. În mod similar, cartea lui Snowman se bazează, de la început până la sfârșit, pe presupunerea că deciziile greșite ale câtorva „oameni importanți” au fost cele care au dus la crize majore precum pierderea coloniilor americane, Războiul Franco-Prusac și Revoluția bolșevică. La fel ca și în cazul altor explicații reductive discutate mai sus, se poate ca așa să fi stat lucrurile; dar ele trebuie demonstrate și nu doar presupuse, altfel explicațiile pur și simplu nu sunt plauzibile – iar deznodământul contrafactual pe care se bazează se prăbușește²¹.

O problemă conexasă este efectul umorului. Eseurile din colecția lui Squire sunt scrise, într-o proporție variabilă, în stil umoristic. Dar, cu cât sunt mai amuzante, cu atât sunt mai puțin plauzibile. Acest lucru este valabil în cazul celor mai reductive explicații: formulate diferit, ele pot deveni mai plauzibile. „Dacă Antoniu nu ar fi întârziat cu

plecarea din Egipt, l-ar fi putut învinge pe Cezar”; „Dacă Richard al III-lea ar fi câștigat la Bosworth, ar fi putut stabili orânduirea casei de York”; „Dacă Baiazid ar fi ales să atace Italia după victoria din Ungaria, ar fi putut cuceri Roma la fel de bine”; „Dacă nu ar fi cunoscut intențiile lui Lee, armatele Uniunii ar fi putut fi învinse la Antietam”; „Dacă regele Greciei nu ar fi murit, se poate ca războiul cu Turcia să nu fi izbucnit”. Mai puțin amuzant, în fiecare caz, dar mai credibil. În mod similar, nu este total deplasat să sugerăm că, dacă Greva Generală ar fi avut un succes mai mare, guvernele laburiste ar fi putut rezista mai mult timp și ar fi putut realiza mai multe decât au făcut între cele două războaie mondiale. Doar când este redactat sub forma unei parodii a ziarului *The Times* evenimentul contrafactual devine incredibil.

În orice caz, volumul lui Squire a stabilit clar caracterul eseului contrafactual ca *jeu d'esprit*, un vehicul al dorințelor deșarte sau al explicațiilor reductive – și, mai presus de toate, de umor al cercetătorilor. În critica sa caracteristic răutăcioasă la adresa marxismului din *Freedom and Organisation* (1934), Bertrand Russell a păstrat standardul impus de Squire :

Se poate afirma destul de plauzibil [*sic!*] că, dacă Henry al VIII-lea nu s-ar fi îndrăgostit de Anne Boleyn, Statele Unite nu ar fi existat astăzi. Deoarece din cauza acestui eveniment Anglia s-a rupt de papalitate și, prin urmare, nu a recunoscut oferirea în dar a Americilor Spaniei și Portugaliei de către papă. Dacă Anglia ar fi rămas catolică, probabil ceea ce numim astăzi Statele Unite ar fi fost parte a Americii spaniole.

În aceeași notă glumeață, Russell a sugerat, „fără falsă solemnitate, următoarea teorie alternativă a motivului declanșării Revoluției Industriale” :

Industrialismul se datorează științei moderne, știința modernă se datorează lui Galilei, Galilei lui Copernic, Copernic Renașterii, iar Renașterea căderii Constantinopolului, căderea Constantinopolului se datorează migrației turcilor, migrația turcilor se datorează secării apelor din Asia Centrală. Prin urmare, studiul fundamental în căutarea cauzelor istorice este hidrografia²².

Această tradiție supraviețuiește în colecția de eseuri publicată în 1984 de John Merri-man, *For Want of a Horse*²³. Acestea includ trei speculații americane : ce s-ar fi întâmplat dacă Pocahontas nu l-ar fi salvat pe căpitanul John Smith? Ce s-ar fi întâmplat dacă Voltaire ar fi emigrat în America în 1753? Și ce s-ar fi întâmplat dacă fiica guvernatorului Hutchnison l-ar fi convins să nu trimită vasul *Dartmouth* înapoi (incidentul care a precipitat Boston Tea Party)? În plus, există două eseuri legate de subiecte franceze : ce s-ar fi întâmplat dacă fuga către Varennes ar fi avut succes? Și ce s-ar fi întâmplat dacă linia Bourbonilor nu s-ar fi stins în 1820? Dar și unul dedicat Marii Britanii : ce s-ar fi întâmplat dacă William al III-lea ar fi fost învins pe mare de Iacob al II-lea? La o privire de ansamblu, aceasta este o istorie încropită după masa de seară. Tonul general este stabilit de capitolul introductiv, care speculează ce s-ar fi întâmplat dacă Fidel Castro ar fi semnat un contract pentru a juca baseball la New York Giants, și este menținut de un text absurd scris de Peter Gay, care sugerează că psihanaliza ar fi fost luată mai în serios dacă fondatorul său nu ar fi fost evreu. Doar eseuul lui Conrad Russell despre anul 1688 – intitulat „The Catholic Wind” – are o valoare istorică reală²⁴.

Aici, Russell reia întrebarea pusă inițial (deși în mod bizar) de Chesterton în antologia lui Squire : ar fi putut fi evitată Reforma engleză, în acest caz de un vânt care ar fi

favorizat flota lui Iacob al II-lea, și nu pe cea a lui William al III-lea? O variație pe aceeași temă fusese sugerată, de fapt, cu doar câțiva ani înainte de Hugh Trevor-Roper, care a pus la îndoială inevitabilitatea eșecului dinastiei Stuart în anii 1640 și 1680, întrebând: „Nu ar fi fost posibil ca un rege mai înțelept [decât Carol I sau Iacob al II-lea] să fi păstrat sau să fi restaurat o monarhie autoritară în Anglia, așa cum s-a întâmplat în multe țări europene?”. În cazul în care Carol ar mai fi avut „câțiva ani la dispoziție”, a sugerat Trevor-Roper, îmbătrânirea oponenților săi din Parlament s-ar fi putut întoarce împotriva lor. Dacă Iacob, „la fel ca și fratele său, ar fi pus politica mai presus de religie”, „reacția Stuartilor” ar fi putut „prinde rădăcini”: „Și atunci, marile figuri liberale ale Angliei, ca și marile figuri hughenote ale Franței, nu s-ar fi decis să venereze noul soare?”²⁵. Recent, John Vincent a dezvoltat și mai mult această temă, punând în oglindă istoria „alternativă” a lui Renouvier a unei Europe păgâne cu o istorie alternativă a unei Anglii catolice. Vincent ia un punct de plecare mai timpuriu decât Russell și Trevor-Roper:

Cucerirea spaniolă din secolul al XVI-lea [a implicat] o impunere relativ fără vărsare de sânge a raționalității, dar... și o nouă constanță în impozitare care a dus la revolte sporadice precum iconoclasmul din Norwich. Mai grav, a lăsat Anglia fără opțiunea de a juca rolul unui satelit demilitarizat. În Războiul de Treizeci de Ani, nu mai puțin de patru armate străine s-au luptat pentru supremația asupra pământului englez, iar luptele din Bristol au intrat în memoria colectivă.

În urma acestui dezastru, Vincent își imaginează o perioadă de „stabilitate” care durează până spre mijlocul secolului al XVIII-lea; dar aceasta ia sfârșit odată cu o altă calamitate: „prăbușirea creditului de stat după înfrângerea în războiul francez și concesiile făcute Franței de a-și stabili «frontiera naturală» pe Tamisa”.

După aceasta, lucrurile se deteriorează rapid, astfel încât secolul al XIX-lea devine mai mult perioada de decădere decât de înflorire a Angliei:

Abdicarea ulterioară a dus la un război civil intermitent între republica micii nobilimi a cetățeanului Burke și radicalii din Marină, care a luat sfârșit doar prin protectoratul mareșalului Wellesley și intrarea în sistemul mercantilist francez. În ciuda guvernării dezinteresate, Anglia din timpul ducilor Wellesley, lipsită de comerțul său, s-a îndreptat implacabil spre un dezastru demografic, exacerbat de faptul că se baza pe o singură recoltă pe an, pe măsură ce a devenit grânarul unei Franțe cu un ritm rapid de industrializare. Rugina grâului și foametea din anii cu precipitații abundente au inițiat o depopulare catastrofală. Din punct de vedere politic, eșecul încercărilor francezilor de a acorda asistență au inspirat un naționalism obsesiv centrat pe eliberarea așa-numitei provincii franceze „pierdute” de la sud de Tamisa, mișcare încheiată abrupt odată cu fuga conților liberali spre Madeira și exilarea lui Gladstone pe insula Sf. Elena.

Dar ce era mai rău avea să urmeze:

În secolul următor, evenimentul determinant a fost războiul german. Gradul de înapoiere științifică de durată al Angliei a făcut să fie structural inevitabil ca Germania să fie prima țară care a intrat în posesia bombei atomice. Distrugerea cu cruzime a orașelor Leeds și Sheffield a adus o capitulare rapidă și, cel puțin, a salvat Anglia de invazie. Într-adevăr, niciun alt eveniment nu a reușit în mai mare măsură să determine intrarea Angliei în Uniunea Europeană...²⁶

Spre deosebire de ceilalți autori care au colaborat cu Squire și Merriman, nici Russell, Trevor-Roper sau Vincent nu pot fi acuzați cu adevărat de exprimarea unor dorințe deșarte. Și, de asemenea, presupunerile lor nu sunt reductive până la a fi doar umoristice. În fiecare caz se expune un punct de vedere istoric serios legat de accidentul „excepționalismului” englez. Totuși, diversele lor contribuții rămân simple sugestii, bazate pe niște probe firave. Ele sunt *întrebări* contrafactice genial formulate, dar nu răspunsuri.

O utilizare complet diferită a argumentării contrafactice a fost abordată de exponenții așa-numitei Noi Istории Economice²⁷. Prima aventură serioasă pe tărâmul argumentării contrafactice cantitative, lucrarea lui R.W. Fogel pe tema contribuției căilor ferate la creșterea economică americană, a căutat să construiască un model al dezvoltării economice a Statelor Unite fără aportul căilor ferate pentru a ataca presupunerea tradițională că acestea ar fi fost indispensabile industrializării americane. Conform calculelor sale, dacă nu s-ar fi construit nicio cale ferată, produsul intern brut al Statelor Unite ar fi fost doar cu puțin mai mic decât a fost de fapt în 1890, deși suprafața terenului cultivat ar fi fost substanțial mai mică²⁸. Metode similare au fost folosite de McCloskey și alții în dezbaterile legate de declinul economic relativ al Marii Britanii după anul 1870²⁹.

Nu există aici nicio speranță deșartă și, cu siguranță, nicio urmă de umor. Cu toate acestea, există obiecții serioase la astfel de argumente „cliometrice”. Cea mai frecventă este faptul că baza relativ mică a statisticii din secolul al XIX-lea nu poate susține edificiul extrapolării și calculului făcut pe baza sa³⁰. În măsura în care această obiecție a fost îndreptată spre cercetarea lui Fogel privind economia sclaviei, ea are în mod clar un subtext politic: argumentul său, conform căruia, dacă nu ar fi existat Războiul Civil, sclavia ar fi putut fi susținută economic, era, în mod natural, unul lipsit de popularitate în rândul multor liberali americani³¹. Dar el se aplică în mare măsură și lucrării sale privind căile ferate. Doar făcând unele presupuneri destul de eroice despre „legăturile înainte și înapoi” a putut Fogel să imagineze – fie și numai pe monitorul unui computer – o Americă fără căi ferate. O obiecție mai serioasă adusă abordării sale este aceea că scenariilor contrafactice în cauză le lipsește plauzibilitatea istorică – nu pentru că sunt reductive sau frivole, ci pentru că sunt anacronice. Dezbaterile contemporane privind căile ferate nu se învâteau, de regulă, în jurul problemei *dacă* să fie construite, ci *unde* să fie construite. Cea mai bună apărare a lui Fogel este că scopul calculării „economiei sociale” permise de căile ferate nu este acela de a imagina o istorie alternativă plauzibilă, ci de a testa o ipoteză privind rolul căilor ferate la creșterea economică. Nimeni nu încearcă, de fapt, să își „imagineze” o Americă a secolului al XIX-lea fără căi ferate. Într-adevăr, efectul suprem al acestui tip de contrafactual este acela de a arăta exact motivul pentru care căile ferate *au fost* construite, cuantificându-le contribuția (considerabilă) la economie în ansamblul ei. Într-o manieră similară, dezbaterile legate de opțiunile politicii economice din ultimii ani ai Republicii de la Weimar a avut tendința de a demonstra că nu au existat alternative viabile din punct de vedere politic la măsurile deflaționiste implementate de cancelarul Brüning între 1930 și 1932³².

Cu alte cuvinte, există două tipuri distincte de evenimente contrafactice care au fost folosite de istorici: cele care sunt în mod esențial produsul imaginației, dar cărora le lipsește (în general) o bază empirică, și cele menite să testeze ipoteze prin mijloace (presupus) empirice, care evită imaginația în favoarea calculului. În cazul primelor, tendința de a se baza pe retrospectivă sau de a propune explicații reductive este cea care duce la lipsa de plauzibilitate. În cazul celor din urmă, tendința de a face presupuneri anacronice. Cât de

greu este să eviți aceste dificultăți se poate observa într-o încercare de pionierat a lui Geoffrey Hawthorn de a combina elemente ale ambelor abordări³³. În una din lumile sale presupus „plauzibile”, el „sustrage” ciuma din istoria medievală franceză, imaginându-și o scădere a fertilității rurale din Franța și o accelerare pe cale de consecință a ritmului de modernizare economică și politică franceză în secolul al XVIII-lea. În alta își imaginează consecințele non-intervenționismului american în Coreea după al Doilea Război Mondial, iar într-o a treia schimbă cursul artei italiene din perioada târzie a Duecento și de la începutul Trecento, departe de inovațiile care au vestit Renașterea. Al doilea exemplu are, probabil, cea mai mare plauzibilitate, fiind bazat pe documente diplomatice americane³⁴. Însă celelalte „lumi” ale lui Hawthorn sunt mai puțin credibile. Prima implică un argument în privința legăturilor dintre demografia medievală și dezvoltarea politică și economică a secolului al XVIII-lea, pe care chiar și cel mai curajos cliometrician le-ar privi cu suspiciune, deși viziunea sa asupra unei „non-Renașteri” în artă depinde aproape în întregime de presupuneri neconvingătoare legate de dinamica schimbării stilistice în artă³⁵. Cât privește schițele sale introductive mai puțin detaliate legate de o renaștere a Partidului Laburist în anii 1980 și de un superstat maur în secolul XX (de fapt, o extensie a eselui lui Guedalla din 1932), acestea nu ar părea deplasate într-o nouă ediție a colecției lui Squire *If...*³⁶.

Luate în sine, defectele tuturor acestor încercări de a face o analiză contrafactuală explicită aproape că ar putea explica eșecul contrafactualismului de a prinde la public. Fie punând întrebări neplauzibile, fie oferind răspunsuri neplauzibile, istoria contrafactuală a avut tendința de a se autodiscredita. Totuși, există cu siguranță și alte motive pentru care istoricii au încercat să i se opună – sau, când au recunoscut posibilitatea unui deznodământ alternativ, au lăsat contrafactualul la nivel implicit, ca un fel de subtext. Un astfel de contrafactualism mascat a reprezentat o caracteristică izbitoare a multor lucrări „revizioniste” de istorie – un lucru care nu trebuie să ne mire prea mult, deoarece majoritatea revizioniştilor au tendința de a ataca o oarecare formă a interpretării deterministe. Pentru a lua un exemplu, lucrarea lui R.F. Foster *Modern Ireland*, a cărei valoare este pe drept recunoscută, pune sub semnul întrebării teleologia naționalistă a independenței inevitabile de dominația „engleză”. Totuși, Foster nu explică alternativele implicite (de exemplu, calitatea continuă de membru al Uniunii a irlandezilor, probabil ca rezultat al aprobării unuia dintre proiectele de lege inițiale ale Home Rule)³⁷. Același lucru se poate spune despre critica polemică a lui John Charmley îndreptată spre Churchill, care sugerează faptul că Imperiul Britanic ar fi putut fi păstrat după 1940 prin intermediul unor politici alternative, precum pacea cu Hitler, fără a indica însă modul în care ar fi putut funcționa acest lucru³⁸. În mod clar, ceva mai mult decât deficiențele unor încercări trecute de a crea o istorie contrafactuală i-a făcut pe astfel de istorici să nu indice alternativele istorice sugerate de cărțile lor. Este în joc o suspiciune mai profundă față de contrafactualism – care își are cele mai adânci origini în filozofia istoriei.

Intervenția divină și predestinarea

Nu a existat nimic inevitabil legat de triumful determinismului istoric. Așa cum a sugerat Herbert Butterfield, lumea societăților pre-literate nu părea să fie, probabil, altfel decât deterministă. Viața era dominată de efectele forțelor naturale, unele ritmice și previzibile (anotimpurile), altele de neînțeles în afara referirii la forțe supranaturale :

Ori de câte ori cauzele păreau disproporționate față de rezultate sau explicația pământească părea inadecvată, ori de câte ori întâmplarea sau o conjunctură curioasă producea ceva care intra în conflict cu așteptările, ori de câte ori factori externi care de regulă nu erau luați în calcul... conferă poveștii o întorsătură surprinzătoare, în toate aceste cazuri ești predispus să crezi că... Dumnezeu a fost cel care a intervenit. Această recurgere la intervenția divină pentru a explica inexplicabilul ilustrează importanța accidentelor în istorie; incapacitatea din primele etape ale dezvoltării de a vedea toate conexiunile dintre evenimente; caracterul catastrofal al întâmplărilor; faptul că unele consecințe uriașe pot decurge din cauze mici; temerile pe care oamenii le au într-o lume ale cărei mecanisme nu le înțeleg; sentimentul oamenilor că istoria este mai curând ceva care li se întâmplă decât ceva ce ține de acțiunile lor; sentimentul de dependență pe care ei îl aveau cu siguranță atunci când nu puteau înțelege sau stăpâni acțiunile naturii, misterul evenimentelor naturale...; toate aceste lucruri i-au făcut pe oameni să creadă că, în viață, multe depindeau de zei...³⁹

Intervenția divină a stat, astfel, la originea unui tip de explicație la care se ajungea în ultimă instanță. Totuși, în religiile politeiste acest lucru însemna adesea doar atribuirea unor nume forțelor naturale conflictuale. Într-adevăr, natura nesatisfăcătoare a politeismului a cauzat respingerea de către epicurieni a oricărui tip de intervenție divină: probabil prima declarație a unei filozofii anti-deterministe. Lucrețiu a proclamat existența unui univers infinit compus din atomi cu o dinamică fundamental haotică:

Lumea noastră a fost creată de natură prin coliziunea spontană și întâmplătoare, amestecarea și coalescența diversă, accidentală, haotică și fără scop ale atomilor... *Natura este liberă și necontrolată de stăpâni mândri* și dirijează universul prin propriile forțe, fără ajutorul zeilor. Căci cine... poate conduce suma totală a ceea ce nu poate fi măsurat? Cine poate ține într-o mână coercitivă hăturile puternice ale incomprehensibilului? ... Cine poate fi în toate locurile în orice moment, gata să întunece cerul senin cu nori și să-l zdruncine cu un tunet – să arunce cu fulgere care adesea pot distruge propriile temple sau să se retragă și să-și dezlănțuie furia în deșert, aruncând cu trăsnete ce adesea îi ocolesc pe cei vinovați și îiucid pe cei inocenți și fără vină?⁴⁰

Singurul element vag determinist din gândirea lui Lucrețiu a fost teoria sa primitivă a entropiei: „Totul putrezește și eșuează treptat, uzat de vârsta înaintată”⁴¹.

Astfel, ideea unui arbitru supranatural suprem și conștient de acțiunile sale nu s-a dezvoltat decât foarte lent. Un exemplu grăitor al ideii clasice în plină dezvoltare a „Fortunei” în acest rol se poate găsi în *Creșterea Imperiului Roman* de Polybios (scrisă în secolul al II-lea î.e.n.):

Am ales să descriu exact elementul neașteptat din evenimente care va determina și va stimula pe oricine... să studieze istoria mea sistematică... La fel cum *Fortuna a stabilit cursul aproape al tuturor treburilor lumii într-o anumită direcție și le-a forțat să conveargă asupra aceluiași unic scop*, așa este și sarcina istoricului de a prezenta cititorului său, sub o perspectivă sinoptică, procesul prin care ea și-a dus la îndeplinire acest plan general... Schema generală și comprehensivă a evenimentelor, de unde a început și cum a produs rezultatul final [a fost] realizarea Fortunei... Căci, deși Fortuna produce mereu ceva nou și pune mereu în scenă o dramă în viețile oamenilor, ea nu a creat niciodată până acum o astfel de compoziție și nu a realizat niciodată o capodoperă precum cea pe care o trăim în timpul propriei noastre vieți⁴².

Sugestia lui Polybios că „vicisitudinile” Fortunei au, de fapt, un scop – triumful Romei – a fost un pas istoriografic important spre o noțiune mai deterministă a intervenției divine.

O concepție similară poate fi găsită în opera lui Tacit, deși aici distrugerea Romei este obiectivul divin: „Suferințele fără egal ale Romei ne oferă dovezi suficiente că zeii așteaptă... cu nerăbdare pedeapsa noastră”. Pentru Tacit, la fel ca și pentru Polybios, „deznodământul” „cursului real al evenimentelor” a fost „adesea dictat de șansă”; dar evenimentele „au avut, de asemenea, propria logică și cauză”⁴³.

Un factor suprauman suplimentar pe care Polybios l-a recunoscut a fost ideea stoică a ciclurilor istorice, care culminează în catastrofe naturale periodice :

Când un potop, o molimă sau o recoltă compromisă... au ca rezultat distrugerea unei mari părți a rasei umane... toate tradițiile și artele vor pieri în același timp, dar atunci când, de-a lungul timpului, s-a dezvoltat iarăși o nouă populație din supraviețuitorii rămași în urma dezastrelor, așa cum recoltele cresc din sămânța din sol, va începe o renaștere a vieții sociale⁴⁴.

Aceeași idee despre istorie ca proces ciclic se poate găsi, evident, în Ecleeziastul din Vechiul Testament : „Ceea ce a mai fost, aceea va mai fi, și ceea ce s-a întâmplat se va mai petrece”⁴⁵. Cu toate acestea, Planul divin al Dumnezeuului iudaic a fost oarecum mai complex decât cel al Fortunei greco-romane. În Vechiul Testament, scopul lui Iahve este prezentat într-o poveste istorică complexă : Creația, Căderea, alegerea Israelului, Exilul și creșterea Romei. La acestea, Noul Testament al primilor creștini a adăugat un pasaj final revoluționar : Încarnarea, Crucificarea și Învierea. Istoria iudaică și cea creștină au avut astfel, încă de la început, o structură mult mai deterministă decât istoriografia clasică : „Dumnezeu nu doar hotără evenimentele lumii, ci intervenția sa (și scopul său primar) era pentru primii creștini *singurul lucru care oferea vreo semnificație istoriei*”⁴⁶. În scrierile lui Eusebiu (cca 300 e.n.), evenimentele și indivizii sunt descriși în general fie ca pro-creștini și, prin urmare, favorizați de Dumnezeu, fie anti-creștini și, astfel, condamnați⁴⁷.

Ar fi greșit totuși să exagerăm determinismul istoriei ecleeziastice. În *Cetatea lui Dumnezeu* a Sfântului Augustin, divinitatea nu este foarte părtinitoare în favoarea creștinilor, răsplătindu-i și pedepsindu-i pe cei răi, deoarece atât cei buni, cât și cei răi au fost contaminați de păcatul originar. Dumnezeu lui Augustin este omnipotent și omniscient, însă a dat oamenilor liberul-arbitru – fie el și unul slăbit de păcatul originar și, prin urmare, aplecat asupra răului. În termeni teologici, această perspectivă îl plasa pe Augustin undeva între fatalismul absolut al maniheismului, care nega existența liberului-arbitru, și perspectiva pelagiană că liberul-arbitru nu putea fi compromis de imperfecțiunea creată de păcatul originar. În termeni istorici, i-a permis să combine ideea iudeo-creștină a unui plan divin predestinat cu o descriere relativ autonomă a acțiunilor oamenilor – o rafinare diferită de formulările grecești și romane anterioare.

Dintr-un punct de vedere practic, aceasta a asigurat un cadru relativ flexibil pentru scrierea istoriei creștine. Într-adevăr, o flexibilitate asemănătoare se poate găsi un mileniu mai târziu în lucrarea lui Bossuet *Discurs asupra istoriei universale* (1681). Ca și în cazul lui Augustin, cauzele secundare par să aibă o oarecare autonomie, în ciuda temei generalizante a intervenției divine :

Concatenarea îndelungată a cauzelor particulare care creează și distrug imperii depinde de decretul Providenței Divine. Acolo sus, în Ceruri, Dumnezeu ține frâiele tuturor regatelor. Fiecare suflet se află în mâinile sale. Uneori limitează pasiunile, *uneori le lasă libere* și, astfel, agită omenirea. Prin acest procedeu, Dumnezeu pune în practică judecata sa redutabilă,

în funcție de reguli infailibile de fiecare dată. El este cel care pregătește rezultate vaste prin cele mai îndepărtate cauze și care lovește cu repercusiuni atât de larg răspândite. Astfel conduce Dumnezeu toate națiunile⁴⁸.

Bineînțeles, trecerea de la Augustin la Bossuet numai în linie dreaptă nu a fost. Pe durata Renașterii, de exemplu, a existat ceva similar unei reînvieri a concepției clasice a relației dintre scopul divin și libertatea de acțiune a omului. În scrierile istorice ale lui Machiavelli, *Fortuna* este arbitru suprem al destinului individului – deși un arbitru capricios, feminin, care poate fi curtat de omul „virtuos”. În schimb, în modelul fundamental ciclic al lui Vico al „istoriei eterne ideale” (compusă din perioade divine, eroice și civile succesive), rolul providenței este clar augustinian. Liberul-arbitru este

cașa și sediul tuturor virtuților și, printre altele, al dreptății... Dar oamenii, din cauza naturii lor corupte, se află sub tirania iubirii de sine, care îi forțează să facă din utilitatea privată principalul lor scop... Prin urmare, doar prin providența divină [omul] poate fi păstrat în rândul acestor ordine pentru a practica dreptatea ca membru al societății, familiei, statului și, în fine, al omenirii.

Lucrarea *Știința nouă* a lui Vico a fost, prin urmare, „o teologie civilă rațională a providenței divine... o demonstrație, să spunem, a faptului istoric al providenței, deoarece trebuie să fie o istorie a formelor ordinii pe care, fără discernământ sau intenție umană și, adesea, împotriva voinței oamenilor, providența a oferit-o acestui mare oraș al rasei umane”⁴⁹. Există o paralelă strânsă între abordarea lui Vico și cea a lui Arnold Toynbee, cu siguranță cel mai ambițios dintre istoricii creștini ai secolului XX, care a păstrat o credință fermă în „liberul-arbitru”, în ciuda subscrierii la o teorie ciclică similară – și, conform unor critici, fundamental deterministă – despre creșterea și declinul a ceea ce el a numit „civilizații”⁵⁰.

Bineînțeles, a existat întotdeauna o tendință deterministă mai puternică (de care Augustin era foarte conștient) în cadrul teologiei creștine. Era o concluzie suficient de logică ce putea fi trasă din realitatea omnisicienței lui Dumnezeu, care a hotărât deja asupra cui să-și îndrepte grația. Acest lucru ridică totuși o problemă, care a ieșit pentru prima dată la suprafață în controversa predestinării din secolul al IX-lea. Dacă Dumnezeu îi predestinase pe unii spre mântuire, după opinia lui Godescalc din Orbais, el trebuie să-i fi predestinat pe alții spre damnare; era incorect din punct de vedere logic să vorbești despre sacrificarea lui Hristos pentru acest al doilea grup, deoarece pe baza lor ar fi murit în zadar. Această doctrină a „predestinării duble” a persistat în învățăturile unor teologi medievali precum Grigorie din Rimini și Hugolino din Orvieto și a ieșit din nou la suprafață în *Instituțiile* lui Calvin (deși, de fapt, urmașii lui Calvin, precum Teodor Beza, au fost cei care au ridicat predestinarea la poziția de principiu central al calvinismului). Totuși, încă o dată, ar fi înșelător să punem un semn de egalitate între predestinarea calvinistă și determinismul istoric, deoarece argumentele teologilor despre predestinare erau legate în cea mai mare măsură de viața de apoi și nu aveau o semnificație foarte clară pentru acțiunile oamenilor din această lume.

Pe scurt, ideile legate de intervenția divină în istorie au circumscris, dar nu au eliminat ideea că indivizii au o oarecare libertate de a alege între diferite cursuri de acțiune. În acest sens, nici teologia clasică, nici cea iudeo-creștină nu au exclus în mod necesar o abordare contrafactuală a problemelor istorice – deși în mod clar ideea unui scop divin

suprem nici nu a încurajat o astfel de abordare. Dacă există o conexiune între teologie și determinismul istoric deplin, ea trebuie să fie, prin urmare, una indirectă, mediată de filozofiile raționaliste autoconștiente din secolul al XVIII-lea. Acest secol este asociat adesea cu „secularizarea” și declinul religiei în fața științei. Dar în istoriografie, precum și în „Iluminism”, această distincție este mai puțin clară decât pare la prima vedere. După cum a afirmat Butterfield, o mare parte a gândirii iluministe nu a fost altceva decât „un creștinism în declin”, „Natura”, „Rațiunea” și alte entități nebuloase luând pur și simplu locul lui Dumnezeu. Doctrinile progresului au fost în mod clar adaptări secularizate ale doctrinei creștine, deși presupus bazate pe o fundație empirică. Diferența a fost că aceste noi doctrine au fost adesea mult mai rigide în determinismul lor decât religiile din care au descins.

Determinismul științific: materialism și idealism

„Revelația” lui Newton despre gravitație și cele trei legi ale mișcării au marcat nașterea unei concepții cu adevărat deterministe a universului. După Newton, a părut evident (așa cum s-a exprimat Hume) că „orice obiect este determinat de soarta absolută într-un anumit grad și o anumită direcție a mișcării sale... Prin urmare, acțiunile materiei trebuie privite ca exemple de acțiuni necesare”. Dacă cineva alege să vadă aceste legi ca fiind ordonate divin sau nu a fost – și încă este, într-o oarecare măsură – o problemă de semantică. Hume a invocat „soarta absolută”. Leibniz s-a exprimat diferit: „Lumea este făcută după cum calculează Dumnezeu”. Important este că știința a părut să fi eliminat întâmplările neprevăzute din lumea fizică. În particular, accentul pus de Leibniz pe „atributele complexe” ale tuturor fenomenelor – interrelaționarea tuturor lucrurilor – a părut să sugereze natura inalterabilă a trecutului, prezentului și viitorului (cu excepția altor lumi, imaginare). De aici nu a mai fost decât un mic pas până la determinismul rigid al lui Laplace, în concepția căruia universul putea „face un singur lucru” :

Dacă ar exista pentru un singur moment o inteligență care să înțeleagă toate forțele prin care natura este însoțită și situația particulară a ființelor ce o compun – o inteligență suficient de vastă pentru a supune aceste date analizei –, ea ar cuprinde în aceeași formulă mișcările celor mai mari corpuri cerești ale universului și pe cele ale celor mai mici atomi; pentru ea nimic nu ar fi nesigur, iar viitorul, dar și trecutul ar fi prezente în fața ochilor săi⁵¹.

Singura limită la acest tip de determinism era posibilitatea ridicată de Descartes și de alții că gândirea și materia sunt substanțe distincte, dintre care doar ultima este supusă legilor deterministe. O versiune modificată a acestei distincții poate fi găsită în opera contemporanului lui Laplace, Bichat, care a insistat că determinismul se aplică de fapt doar entităților anorganice, în timp ce entitățile organice „sfidează orice tip de calcul... este imposibil să prevezi, să prezici sau să calculezi orice legat de acțiunile lor”⁵². Însă acest tip de distincție ar putea fi contracaraată în unul sau două moduri.

Primul era pur și simplu explicarea comportamentului uman în termeni materialişti. Astfel de argumente au mai fost încercate înainte. Hipocrat, de exemplu, explicase „deficiența spiritului și curajului care poate fi observată la locuitorii umani ai Asiei”, cu referire la „marja redusă a variabilității sezoniere în temperatura acestui continent”. În plus, el a

citat „factorul instituțiilor” – mai exact, efectul debilitant al conducerii despotice – în explicația sa pentru lipsa de curaj orientală⁵³. Exact acest tip de explicații au fost preluate și dezvoltate de scriitorii francezi ai Iluminismului, precum Condorcet și Montesquieu, a cărui lucrare *Spiritul legilor* lega diferențele sociale, culturale și politice de factorii climaterici și alți factori naturali. Montesquieu a dat o expresie caracteristică noii încredere în astfel de teorii materialiste: „Dacă o cauză particulară, precum rezultatul accidental al unei lupte, a distrus un stat, a existat o cauză generală care a făcut ca prăbușirea acestui stat să urmeze unei singure lupte”. Deoarece: „Soarta oarbă [nu] a produs toate efectele pe care le vedem în lume”. În Marea Britanie, *Avuția națiunilor* a lui Adam Smith a pus bazele unei analize economice stricte a societății care presupunea un proces istoric ciclic. Și aici nu „soarta oarbă”, ci „mâna invizibilă” era cea care făcea indivizii să acționeze, contrar voinței lor, în interesul comun chiar și atunci când urmăreau propriile scopuri egoiste.

O schimbare similară spre determinism a apărut în filozofia germană, deși sub o formă diferită. Ca și Descartes, Kant a lăsat spațiu autonomiei umane în filozofia sa. Dar acest spațiu nu exista decât într-un univers paralel necunoscut al „noumen”-ei. În lumea materială, a insistat el, „manifestările de voință din acțiunile umane sunt determinate, ca toate celelalte evenimente externe, de legile naturale universale”:

Atunci când este examinat jocul libertății voinței umane pe marea scală a istoriei universale se va descoperi un marș regulat în deplasările sale; și... astfel, ceea ce pare a fi amestecat și neregulat în cazul indivizilor va fi recunoscut în istoria întregii specii ca un progres continuu, deși lent, al capacităților sale originare și al calităților... Oamenii individuali, chiar și națiuni întregi, acordă o mică atenție, în timp ce își urmăresc propriile scopuri... faptului că avansează inconștient sub îndrumarea unui scop al naturii necunoscut lor⁵⁴.

În lucrarea sa *Ideea unei istorii universale*, Kant a trasat sarcina noii filozofii istorice: „Acea de a găsi un scop al naturii dincolo de cursul fără rost al evenimentelor și de a decide dacă, la urma urmelor, este posibil să formulezi în termenii unui plan definit al naturii o istorie a creaturilor care acționează fără un plan propriu”⁵⁵.

Hegel a fost cel care, mai mult decât orice alt filozof german, s-a ridicat la nivelul acestei provocări. Pentru Hegel, ca și pentru Kant, „arbitrarul uman și chiar necesitatea externă” trebuiau să fie subordonate unei „necesități superioare”. „Singurul scop al cercetării filozofice”, cum s-a exprimat el într-o a doua schiță a lucrării sale „Istoria filozofică a lumii”, era acela de a „elimina accidentul... În istorie, trebuie să urmărim un plan general, scopul suprem al lumii. Trebuie să inculcăm în istorie credința și convingerea că tărâmul voinței nu este la mila întâmplării”. Cu toate acestea, „necesitatea supremă” a lui Hegel nu era materială, ci supranaturală – într-adevăr, ea semăna în multe privințe cu Dumnezeuul creștin tradițional, cel mai evident atunci când vorbea despre „o dreptate și o iubire eterne, scopul absolut și suprem [despre] care este adevărul în sine și pentru sine”. S-a întâmplat ca Hegel să-și numească Dumnezeuul „Rațiune”. Astfel, „presupunerea” de bază era „ideea că rațiunea guvernează lumea și că, prin urmare, istoria este un proces rațional”:

Faptul că istoria lumii este guvernată de un plan suprem... a cărui raționalitate... e o rațiune divină și absolută – aceasta este afirmația al cărei adevăr trebuie să ni-l asumăm; dovada sa se află în studiul istoriei lumii înseși, care este imaginea și reflecția rațiunii... Oricine

privește lumea în mod rațional va descoperi că presupune un aspect rațional... Cuprinsul general al istoriei lumii este rațional și, într-adevăr, trebuie să fie rațional ; o voință supremă o conduce autoritar și este suficient de puternică pentru a-i determina conținutul. Scopul nostru trebuie să fie acela de a-i discerne substanța și, pentru a face acest lucru, trebuie să facem dovada unei conștiințe raționale⁵⁶.

Această argumentare oarecum circulară a fost al doilea mod posibil de a face față tezei carteziene că determinismul nu se aplică lumii non-materiale. Hegel nu dorea să ofere întâietate materialismului : „Spiritul și cursul dezvoltării sale sunt adevărata substanță a istoriei”, susținea el ; iar rolul „naturii fizice” era subordonat în mod clar rolului „spiritului”. Dar „spiritul”, spunea el, este la fel de supus forțelor deterministe ca și natura fizică.

Care erau aceste forțe ? Hegel punea un semn de egalitate între ceea ce numea „spirit” și „ideea de libertate umană”, sugerând că procesul istoric putea fi înțeles ca atingerea cunoașterii de sine prin această idee de libertate într-o succesiune de „spirite ale lumii”. Adaptând forma socratică a dialogului filozofic, el a postulat existența unei dihotomii în interiorul spiritului național (pentru a lua exemplul care îl preocupa cel mai mult), între esențial și real sau între universal și particular. Relația dialectică dintre acestea era cea care împingea istoria pe cursul său asemănător unui vals dialectic – teză, antiteză, sinteză. Dar acesta era un vals în stilul lui Fred Astaire, urcând pe o scară. „Dezvoltarea, progresul și ascensiunea spiritului spre o concepție superioară a sinelui... se realizează prin pervertirea, fragmentarea și distrugerea modului anterior al realității... Universalul se naște din particular și îi determină negarea... Toate acestea au loc automat.”

Implicațiile modelului lui Hegel au fost, în multe privințe, mai radicale decât cele ale oricărei teorii materialiste contemporane asupra istoriei. În schema sa determinată de contradicții, aspirațiile individului și soarta nu jucau niciun rol : ele erau „indiferente istoriei lumii, care folosește indivizii doar ca instrumente pentru a-și urma cursul”. Orice nedreptate ar putea cădea asupra indivizilor, „filozofia ar trebui să ne ajute să înțelegem că lumea reală este așa cum trebuia să fie”. Deoarece „acțiunile ființelor umane din istoria lumii produc la un loc un efect diferit de ceea ce intenționează fiecare” și „valoarea indivizilor este măsurată de gradul în care ei reflectă și reprezintă spiritul național”. Astfel, „marii indivizi ai istoriei lumii... sunt cei care înțeleg universalul superior și fac din el propriul lor scop”. Moralitatea era, prin urmare, pur și simplu adiacentă : „Istoria lumii se scrie la un nivel superior celui de care aparține moralitatea”. Și, bineînțeles, „manifestarea concretă” a „unității voinței subiective și a universalului” – „totalitatea vieții etice și realizarea libertății” – era fetișul generației lui Hegel : statul (prusac)⁵⁷.

Cu astfel de argumente, se poate spune că Hegel a secularizat predestinarea, adaptând dogma teologică a lui Calvin la târâmul istoriei. Individul a pierdut acum controlul nu doar asupra mântuirii sale în viața de apoi, ci și asupra sortii sale pe pământ. În acest sens, Hegel reprezintă punctul culminant al unei tendințe teologice spre un determinism desăvârșit : o concluzie suficient de logică, poate, dacă se acceptă existența unei divinități supreme, dar una pe care Augustin și ceilalți s-au străduit mult să o tempereze. În același timp, exista o asemănare cel puțin superficială între filozofia idealistă asupra istoriei a lui Hegel și teoriile materialiste care se dezvoltaseră în alte regiuni ale lumii. „Viclenia Rațiunii” lui Hegel era, poate, un stăpân mai dur decât „Natura” lui Kant sau „Mâna invizibilă” a lui Smith ; însă aceste cvasidivinități îndeplineau roluri asemănătoare.

Un hegelian ar spune probabil că o sinteză a abordărilor idealiste și materialiste era inevitabilă. Cu toate acestea, ea ar fi părut o posibilitate îndepărtată la momentul morții lui Hegel. Este posibil ca unii dintre contemporanii britanici ai marelui idealist să-și fi construit, de asemenea, modelele lor de economie politică pe modele implicit religioase (așa cum au susținut Boyd Hilton și alții); dar, conștient și pe față, ei au continuat să opereze pe principii empirice și materialiste. Mai mult, caracteristica izbitoare a economiei politice, așa cum s-a dezvoltat ea la începutul secolului al XIX-lea, era pesimismul său, în comparație cu optimismul relativ al lui Hegel, care împărtășea cu Kant presupunerea esențială că istoria este progresivă. Legile economice ale lui Ricardo legate de micșorarea venitului agricol, rata în scădere a profitului și legea de fier a salariilor, ca și principiul populației al lui Malthus descriau economia ca fiind un sistem care se reglează și se echilibrează singur și punitiv din punct de vedere moral – un sistem în care creșterea trebuia să fie inevitabil urmată de stagnare și contracție. Astfel, concluzia logică a economiei politice britanice era un model al istoriei mai mult ciclic decât progresiv.

De asemenea, nu exista o afinitate prea mare între modelul idealist al procesului istoric schițat de Hegel și diversele teorii materialiste care erau dezvoltate la acea dată în Franța. *Cursul de filozofie pozitivă* a lui Comte susținea că a identificat încă o „mare lege fundamentală”: „Acea că fiecare dintre concepțiile noastre principale – fiecare ramură a cunoașterii noastre – trece succesiv prin trei condiții teoretice diferite: teologică sau fictivă; metafizică sau abstractă; și științifică sau pozitivă”⁵⁸. Taine a oferit o altă trinitate „pozitivistă” – a mediului, momentului și rasei. Ambii se lăudau cu metodele lor empirice. În opinia lui Taine, monografia era cel mai bun instrument al istoricului: „El o lansează în trecut ca pe o lance și o extrage încărcată cu specimene complete și autentice. După douăzeci sau treizeci de astfel de sondări putem înțelege o anumită perioadă”⁵⁹. Pe scurt, nu exista nimic predestinat cu privire la sinteza economiei politice britanice și filozofia hegeliană care, dintre toate, avea să se dovedească cea mai de succes doctrină deterministă.

Ceea ce l-a diferențiat pe Marx de alți filozofi ai istoriei din secolul al XIX-lea a fost faptul că nu s-a preocupat prea mult de liberul-arbitru; poate că acesta a fost secretul succesului său. Când John Stuart Mill apela la „gânditorii cu adevărat științifici să unească prin teorii faptele istoriei universale” și să găsească „legile derivative ale ordinii sociale și ale progresului social”, el se făcea ecoul lui Comte și al lui Kant de dinaintea sa. Totuși, ca mulți alți liberali din secolul al XIX-lea, Mill era îngrozit de posibilitatea de a cădea din determinism în fatalism. La urma urmelor, nu era ușor pentru un liberal să renunțe la liberul-arbitru – rolul individului. Soluția lui Mill la problemă a fost aceea de a redefini „doctrina Cauzalității, impropriu denumită doctrina Necesității”, pentru a susține că „doar acțiunile oamenilor sunt rezultatul comun al legilor generale și al circumstanțelor naturii umane și al propriilor caractere particulare; aceste caractere particulare fiind, la rândul lor, consecința circumstanțelor naturale și artificiale care le-au constituit educația, *printre care circumstanțe trebuie recunoscute eforturile lor conștiente*”. La o analiză mai atentă totuși, acesta a fost un amendament plin de beneficii. Mai mult, într-un pasaj care ridică explicit probleme contrafactice, Mill a recunoscut deschis: „cauzele generale au un rol important, însă indivizii produc și ei mari schimbări în istorie”:

Este la fel de sigur pe cât poate fi orice judecată întâmplătoare legată de evenimentele istorice că, dacă nu ar fi existat Temistocle, nu ar fi existat victoria de la Salamina; și dacă nu ar fi existat, unde s-ar fi aflat toată civilizația noastră? Cât de diferite ar fi fost lucrurile, iarăși,

dacă Epaminonda, Timoleon sau chiar Ificrate ar fi comandat la Chaeronea în locul lui Chares și Lisicle?

Într-adevăr, Mill a citat aprobator alte două puncte de vedere contrafactice: că fără Cezar „locul... civilizației europene se poate... să fi fost altul” și că, fără William Cuceritorul, „istoria sau caracterul nostru național [nu] ar fi fost ceea ce sunt”. După aceasta, concluzia sa că „eforturile conștiente ale individului” ar fi subordonate „legii vieții umane” la nivel colectiv și pe termen lung nu mai este convingătoare:

Cu cât specia noastră durează mai mult... cu atât mai mult și influența generațiilor trecute asupra prezentului și cea a omenirii *en masse* asupra fiecărui individ al său predomină asupra altor forțe... preponderența tot mai mare a influenței colective a speciei asupra tuturor cauzelor minore aduce în mod constant evoluția generală a rasei spre ceva care deviază mai puțin de la o cale sigură prestabilită⁶⁰.

Același tip de nesiguranță poate fi detectat chiar și în opera lui Henry Thomas Buckle, a cărui lucrare *History of Civilization in England* (primul volum a fost publicat în 1856) a părut să ofere un răspuns descrierii lui Mill a istoriei „științifice”. Aici, paralela cu științele naturale era explicită și încrezătoare:

În ceea ce privește natura, evenimentele aparent cele mai neregulate și mai capricioase au fost explicate și s-a demonstrat că sunt în acord cu anumite legi fixe și universale... Dacă evenimentele umane ar fi supuse unui tratament similar, avem tot dreptul să ne așteptăm la rezultate similare... Fiecare generație demonstrează că unele evenimente sunt regulate și previzibile, evenimente pe care generația precedentă le declarase neregulate și imprevizibile: astfel încât tendința accentuată a progresului civilizației este aceea de a ne întări credința în universalitatea ordinii metodei și a legii.

Pentru Buckle, studiul statisticii sociale (al cărei volum abia își începea creșterea exponențială care continuă și astăzi) avea să dezvăluie „marele adevăr că acțiunile oamenilor... nu sunt, de fapt, niciodată lipsite de consistență și că, oricât de capricioase ar putea părea, nu formează decât o parte a unui vast sistem al ordinii universale... regularitatea constantă a lumii morale”⁶¹. Totuși, și Buckle era preocupat de liberul-arbitru. Modelul său de cauzalitate, ca și cel al lui Mill, susținea că, „atunci când facem o acțiune, o facem ca urmare a unui motiv sau a unor motive; că aceste motive sunt rezultatele unor antecedente și că, prin urmare, dacă am cunoaște întreaga serie de antecedente și legile mișcărilor lor, am putea prezice cu exactitate toate rezultatele lor imediate”. Astfel, „acțiunile oamenilor, fiind determinate doar de antecedentele lor, trebuie să aibă un caracter de uniformitate, adică, în exact aceleași circumstanțe, trebuie să dea exact aceleași rezultate”. Acesta ar fi fost fatalism pur dacă Buckle nu ar fi adăugat o corecție oarecum patetică: „Toate schimbările de care istoria este plină... trebuie să fie rodul unei acțiuni duble; o acțiune a fenomenelor externe asupra minții și o altă acțiune a minții asupra fenomenelor”⁶².

Poate niciun scriitor din secolul al XIX-lea nu s-a luptat mai mult cu această problemă – contradicția dintre liberul-arbitru și teoriile deterministe ale istoriei – decât Tolstoi în ultimul capitol din *Război și pace*⁶³. Tolstoi a ridiculizat încercările firave nu doar ale istoricilor populari, scriitorilor de memorii și biografilor, ci și pe cele ale idealștilor hegelieni

de a explica evenimentele care au schimbat lumea în 1789-1815 și, în special, invazia franceză în Rusia și eșecul său final – cadrul istoric al acestui mare roman. Rolul providenței divine, rolul șansei, rolul marilor oameni, rolul ideilor – le-a catalogat pe toate ca insuficiente pentru a explica mișcările uriașe, constând în milioane de oameni, care s-au produs în timpul perioadei napoleoniene. Pentru Tolstoi, „noua știință [a istoriei] ar trebui să cerceteze nu manifestările puterii, ci pricinile care o produc... Dacă scopul istoriei este descrierea mișcării omenirii și a popoarelor, atunci cea dintâi chestiune la care e nevoie de un răspuns... este următoarea: Ce forță pune în mișcare popoarele?”. Împrumutând terminologia lui Newton, a insistat că „singura noțiune prin mijlocirea căreia poate fi explicată mișcarea popoarelor este noțiunea unei forțe egale cu întregul mișcării popoarelor”. A respins definițiile jurisprudențiale ale relațiilor dintre conducători și conduși, în special cele care implicau o delegare contractuală a puterii din partea celor din urmă spre cei dintâi:

Fiecare ordin dus la capăt este însoțit întotdeauna de un mare număr de ordine neîndeplinite. Niciunul din ordinele imposibile nu se leagă de un eveniment real și nu este dus la capăt. Numai ordinele care sunt posibile se înlănțuiesc în șiruri consecutive de ordine, corespunzând unor șiruri de evenimente, și sunt îndeplinite... Orice eveniment ce are loc corespunde inevitabil expresiei unei dorințe și, după ce-și capătă justificarea necesară, se înfățișează ca produs al voinței uneia sau mai multor persoane... Orice eveniment ar avea loc, întotdeauna se va putea demonstra că a fost prevăzut și ordonat... Personalitățile istorice și ordinele date de ele se găsesc în raporturi de dependență față de evenimente... O persoană participă cu atât mai puțin la acțiune, cu cât exprimă mai numeroase păreri, propuneri și justificări cu privire la o acțiune colectivă ce se săvârșește... Acel ce are cea mai mare participare nemijlocită la eveniment își iau asupra lor cele mai mici răspunderi, și invers.

Această direcție de argumentare a părut să-l conducă spre un fel de fundătură: „Din punct de vedere moral, drept cauză a unui eveniment ni se înfățișează puterea politică; din punct de vedere fizic – cei ce se supun puterii. Dar, întrucât acțiunea morală nu poate fi concepută fără acțiune fizică, pricina evenimentelor nu stă nici într-una, nici în cealaltă, ci stă doar în unirea acestor două acțiuni. Sau, cu alte cuvinte, noțiunea de cauză nu este aplicabilă fenomenului de care ne ocupăm”. Cu toate acestea, Tolstoi nu a dorit să spună altceva decât că și-a atins scopul: a lege a mișcării sociale comparabilă cu legile fizicii: „Electricitatea produce căldură; căldura produce electricitate. Atomii se atrag; atomii se resping... Nu putem spune pentru ce se produc toate aceste acțiuni și spunem că se întâmplă așa pentru că aceasta este natura fenomenelor acestora, pentru că aceasta este legea lor. Același lucru se poate spune și despre fenomenele istoriei. Pentru ce se produc războaiele și revoluțiile? Nu știm. Tot ce știm e că, pentru săvârșirea cutărei sau cutărei acțiuni, oamenii se adună într-o anumită grupare și iau cu toții parte la eveniment; și atunci noi zicem că așa-i natura oamenilor, că asta e o lege”.

Dacă reflectăm un moment este suficient, bineînțeles, să ne dăm seama de superficialitatea definiției acestei legi naturale (cu alte cuvinte, o lege este o relație reciprocă pe care nu o putem explica). Dar ceea ce urmează este și mai surprinzător, deoarece Tolstoi continuă prin a discuta implicațiile „legii” sale asupra ideii liberului-arbitru individual. Deoarece, „dacă există măcar o singură lege care guvernează acțiunile oamenilor, nu poate exista voință liberă”. Astfel, de dragul teoriei deterministe, unul dintre cei mai mari romancieri – al cărui mod de a înțelege motivațiile individului conferă romanului *Război*

și pace puterea sa extraordinară – își propune să conteste existența liberului-arbitru. Este posibil să vrea să spună cu adevărat că toată agonia lui Pierre nu are nicio importanță asupra sorții sale inevitabile? Așa se pare. În opinia lui Tolstoi, individul se supune la fel de mult legii tolstoiene a puterii cât se supune legii gravitației a lui Newton. Omul, cu sentimentul său irațional de libertate, nu face altceva decât să refuze să *recunoască* această lege așa cum o recunoaște pe cea din urmă :

Știind din experiență și din raționamente că piatra cade în jos, omul crede în acest fapt fără să se mai îndoiască și așteaptă, în toate cazurile, ca legea știută de el să se îplinească. Dar, știind la fel de neîndoielnic că voința lui e supusă unor legi, omul nu crede și nici nu poate crede acest lucru... Când ideea de libertate înseamnă pentru rațiune o contradicție absurdă... asta nu dovedește decât că această conștiință a libertății nu este supusă rațiunii.

Implicațiile acestei dihotomii pentru istorie sunt prezentate în altă lege tolstoiană (oarecum mai satisfăcătoare din punct de vedere intelectual) : „În fiecare act pe care îl luăm în considerare, noi vedem o anumită părțică de libertate și o anumită părțică de necesitate... Raportul dintre libertate și necesitate descrește sau crește în funcție de perspectiva din care este privit actul ; dar acest raport rămâne totdeauna invers proporțional”. Tolstoi concluzionează că istoricul va fi cu atât mai puțin înclinat să-și crediteze subiecții cu liberul-arbitru cu cât știe mai multe despre „raportul lor cu lumea exterioară” ; cu cât este mai departe în timp de evenimentele pe care le descrie ; și cu cât înțelege mai mult „nesfârșitele înlănțuiri de cauze care constituie o inevitabilă cerință a rațiunii și în care orice fenomen inteligibil... trebuie să-și aibă locul precis, ca o consecință a acțiunilor care l-au precedat și ca o cauză a celor care urmează”.

În mod interesant, Tolstoi este forțat să recunoască în acest moment că în scrierea istorică „nu poate exista niciodată o inevitabilitate absolută”, deoarece, „spre a ne putea închipui o acțiune omenească spusă numai legii necesității, total lipsită de libertate, ar trebui să admitem cunoașterea unui număr *infin*it de condiții spațiale, o perioadă de timp *infin*it de mare și o serie causală *infin*ită” :

Libertatea este conținut. Necesitatea este formă... Tot ceea ce știm cu privire la viața oamenilor este doar un anumit raport între libertate și necesitate, adică între conștiință și legile rațiunii... Manifestarea forței libertății omenești în condiții de spațiu, timp și cauzalitate constituie obiectul istoriei.

De fapt, nu se găsește în aceste rânduri nimic care să implice un determinism strict. Cu toate acestea, adaugă apoi :

Ceea ce ne este cunoscut intră în categoria legilor necesității ; iar ceea ce nu cunoaștem numim libertate. Pentru istorie, libertatea este doar expresia a ceea ce rămâne necunoscut din ceea ce știm despre legile vieții umane... Pentru istorie, recunoașterea libertății umane ca forță ce poate înrăuri evenimentele istorice... este același lucru ca recunoașterea unei forțe libere a mișcărilor corpurilor cerești pentru astronomie... Dacă există măcar o singură faptă omenească liberă, atunci nu mai există nicio lege a istoriei... Numai limitând această libertate la infinit... ne vom încredința de totala inaccesibilitate a cauzelor ; și atunci istoria, în loc să caute cauze, își va asuma sarcina de a căuta legi... Dificultatea de a recunoaște dependența individului de legile spațiului, timpului și cauzalității stă în necesitatea de a renunța la sentimentul nemijlocit al independenței eului.

Cu toate acestea, pur și simplu nu este clar de ce ar fi de dorit să reducem rolul liberului-arbitru la „infini” atunci când actorii istorici sunt conștienți practic de acesta, de dragul legilor deterministe pe care istoricul nu le poate înțelege cu adevărat fără o cunoaștere aproape infinită. În cele din urmă, încercarea lui Tolstoi de a formula o teorie deterministă convingătoare este doar un eșec eroic.

Despre un singur om se poate spune că a avut succes acolo unde Tolstoi și mulți alții au dat greș. Astăzi – când vremea sa a apus aparent – putem vedea cel puțin filozofia istoriei dezvoltată de Marx în contextul său real: drept cea mai convingătoare dintre numeroasele tipuri de determinism. A fost o sinteză incredibil de ingenioasă între idealismul hegelian și politica economică ricardiană: un proces istoric dialectic, dar care izvorăște mai mult din conflicte materiale decât din contradicții spirituale, astfel încât (așa cum se întâmplă în *Ideologia germană*) „procesul adevărat de producție” a înlocuit „gândirea care se gândește pe sine” ca „bază a întregii istorii”. Proudhon încercase același lucru; Marx l-a perfecționat, „corectându-l” pe Hegel prin renunțarea la ideea de armonie între clase sponsorizate de stat și scoțându-l pe Proudhon din luptă în *Sărăcia filozofiei*⁶⁴. „Istoria tuturor societăților existente până acum – proclama *Manifestul Comunist* din 1848, în una dintre cele mai citate expresii ale secolului al XIX-lea – este istoria luptelor de clasă. Simplu și eficient.

Marx nu a preluat de la Hegel doar dialectica; i-a preluat și disprețul față de liberul-arbitru: „Oamenii își scriu singuri istoria, dar nu știu că fac acest lucru”. „În luptele istorice trebuie să facem diferență între... frazele și fanteziile părților și interesele lor reale, concepția lor despre sine față de realitate.” „În producția socială a mijloacelor lor de producție, ființele umane intră în relații definite și necesare, care sunt independente de liberul lor arbitru.” „Sunt oamenii liberi să aleagă o formă sau alta de societate pentru ei înșiși? În niciun caz.” Dar dincolo de Hegel se poate distinge și umbra lui Calvin și a unor profeți chiar mai timpurii. Deoarece în doctrina lui Marx anumiți indivizi – membrii proletariatului alienat și sărăcit – au format noii Aleși, meniți să răstoarne capitalismul și să moștenească pământul. Într-o profeție de clară proveniență biblică, *Capitalul* a prevestit:

Monopolul capitalului devine o piedică pentru modul de producție care a înflorit odată cu el și prin el. Centralizarea mijloacelor de producție și socializarea muncii ajung la un punct în care devin incompatibile cu învelișul lor capitalist. Acesta este sfârșit. Proprietății private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sunt expropriați⁶⁵.

Ce-i drept, Marx și Engels nu au fost întotdeauna la fel de dogmatici ca majoritatea criticilor lor ulteriori. Într-adevăr, eșecul predicțiilor lor politice apocaliptice i-a obligat uneori să-și tempereze determinismul celor mai cunoscute lucrări ale lor. Marx însuși a recunoscut că „accelerarea și întârzierea” „tendinței generale de dezvoltare” putea fi influențată de „evenimente accidentale” care includ caracterul „întâmplător” al... indivizilor⁶⁶. Engels a fost și el nevoit să recunoască faptul că „istoria se scrie adesea în salturi și în zigzag”, ceea ce ar putea duce, din păcate, la „multe întreruperi în lanțul gândirii”⁶⁷. În corespondența sa din ultima perioadă a vieții, el a căutat (în van, după cum s-a dovedit) să impună ideea unei simple relații cauzale între „baza” economică și „supra-structura” socială.

Exact acest tip de problemă l-a captivat pe marxistul rus Gheorghe Plehanov. Într-adevăr, eseul său „Rolul personalităților în istorie” se sfârșește mai mult prin opoziția față de determinismul socio-economic marxist decât prin susținerea lui, în ciuda eforturilor lui

Plehanov de a se îndepărta de o învălmășeală de exemple, mai mult sau mai puțin convingătoare, de roluri decisive jucate de indivizi. Dacă Ludovic al XV-lea ar fi avut un altfel de caracter, recunoaște Plehanov, teritoriul Franței ar fi putut fi extins (după războiul de succesiune la tronul Austriei) și, ca urmare, dezvoltarea sa economică și politică ar fi putut lua un alt drum. Dacă Madame de Pompadour ar fi avut o influență mai mică asupra lui Ludovic, conducerea slabă a lui Soubise poate că nu ar fi fost tolerată, iar războiul ar fi putut fi purtat cu un succes sporit pe mare. Dacă generalul Buturlin l-ar fi atacat pe Frederic cel Mare la Streigau, în august 1761 – cu doar câteva luni înainte de moartea împărătesei Elisabeta –, l-ar fi putut înfrânge. Și ce s-ar fi întâmplat dacă Mirabeau ar fi supraviețuit sau dacă Robespierre ar fi murit într-un accident? Ce s-ar fi întâmplat dacă Bonaparte ar fi fost ucis în una dintre primele sale campanii? Încercarea lui Plehanov de a înghesui toate aceste evenimente întâmplătoare și contrafactice înapoi în cămașa de forță a determinismului marxist este, în cel mai fericit caz, întortocheată:

[Individul] servește drept instrument al... necesității și nu se poate opune, depinzând de statutul său social, mentalitatea și temperamentul lui, care au fost create de acest statut. Și acesta este, de asemenea, un aspect al necesității. De vreme ce statutul său social i-a trasat acest caracter, și nu altul, el nu servește doar ca instrument al necesității și nu se poate opune, ci și dorește cu ardoare – și nu poate să nu dorească – acest lucru. Acesta este un aspect al libertății, mai mult, al libertății care s-a născut din necesitate – adică, mai corect, o libertate identică necesității, necesitatea transformată în libertate.

Astfel, „caracterul unui individ este un «factor» în dezvoltarea socială doar acolo unde, când și în măsura în care relațiile sociale îi permit acest lucru”. „Fiecare om talentat care devine o forță socială este produsul relațiilor sociale.” Plehanov anticipează chiar argumentul de mai târziu al lui Bury, conform căruia accidente istorice sunt produsul coliziunilor între lanțurile de cauzalitate deterministă; dar el trage de aici unele concluzii cu mult mai deterministe: „Indiferent cât de complex ar putea fi întrețesute cauzele mărunte, psihologice și fiziologice, ele nu ar fi eliminat în nicio situație marile necesități sociale care au dat naștere Revoluției Franceze”. Chiar dacă Mirabeau ar fi trăit mai mult, Robespierre ar fi murit mai devreme și dacă Bonaparte ar fi fost ucis de un glont,

cu toate acestea, evenimentele ar fi urmat *același curs...* În nicio situație deznodământul final al mișcării revoluționare nu ar fi fost „opusul” a ceea ce a fost. Indivizii influenți pot schimba caracteristicile individuale ale evenimentelor și unele din consecințele lor particulare, dar nu le pot schimba *tendința* generală... [deoarece] *ei înșiși sunt produsul acestei tendințe; dacă nu ar fi existat această tendință, nu ar fi trecut niciodată pragul care separă potențialul de real*⁶⁸.

Cât despre modul în care „progresul forțelor productive și relațiile reciproce dintre oameni în cadrul procesului socio-economic de producție” ar fi putut contracara efectul unei victorii austro-ruse asupra lui Frederic cel Mare, Plehanov nu spune nimic. Nici nu ia în calcul ramificațiile posibile ale deznodământului contrafactual pe care îl sugerează în cazul unei Franțe fără Napoleon: „Ludovic-Filip ar fi urcat, poate, pe tronul iubiților săi confrăți nu în 1830, ci în 1820”. Acest lucru ar fi fost oare, după cum sugerează el, la fel de lipsit de consecințe?

Totuși, exact în momentul în care dubiile au început să îi asalteze pe marxisti, o descoperire dintr-un domeniu al științei complet diferit a oferit o nouă sursă vitală de

validare pentru modelul lor de schimbare socială. Afirmarea revoluționară de către Darwin a teoriei selecției naturale a fost preluată imediat de Engels ca o nouă dovadă a teoriei luptei de clasă⁶⁹ – deși nu a trecut mult până când aceleași revendicări erau făcute de teoreticienii conflictului rasial, care au interpretat total greșit și au distorsionat mesajul complex (și, uneori, contradictoriu) al lui Darwin. Scriitori ca Thomas Henry Huxley și Ernst Haeckel au preluat teoriile rasiale mai timpurii ale lui Gobineau și le-au modernizat apelând la un model simplificat de selecție naturală, în care competiția dintre ființele individuale a devenit o luptă crudă între rase. Astfel de noțiuni au devenit teme obișnuite ale multor dezbateri politice de la sfârșitul secolului. În absența acelui tip de disciplină politică de partid, care a păstrat dezvoltarea intelectuală socialistă sub un oarecare control, „darwinismul social” a luat rapid o serie de forme diferite: opera pseudostiințifică a teoreticienilor eugenici; imperialismul supraîncrezător al istoricului englez E.A. Freeman; pesimismul legat de Weimar al lui Spengler; și, în fine, bineînțeles, fanteziile violente, antisemite ale lui Hitler, care combinau rasismul și socialismul în ceea ce avea să se dovedească a fi cea mai explozivă ideologie a secolului XX. Dar ceea ce le unea era ponderea lor deterministă (în unele cazuri, apocaliptică) și indiferența față de noțiunea de liber-arbitru individual. Dată fiind convergența aparentă dintre Marx și Darwin – în ciuda originilor lor intelectuale complet diferite –, nu este de mirare că credința în posibilitatea unor legi deterministe ale istoriei era atât de răspândită în timpul vieții acestora și după moartea lor.

Cu siguranță nu toată lumea a îmbrățișat determinismul în secolul al XIX-lea. Într-adevăr, opera lui Ranke și a discipolilor săi a arătat că istoricii puteau trage învățături foarte variate din lumea științei. Ranke privea cu suspiciune modul în care istoricii și filozofii de până atunci căutaseră să scoată din nimic legi istorice universale (sau, în cel mai bun caz, din cărțile altor istorici și filozofi). Credința sa era că doar prin *metode* cu adevărat științifice – cercetarea meticuloasă și exhaustivă a arhivelor – se putea spera să se ajungă la o înțelegere a universalului din istorie. Acesta a fost motivul angajamentului său timpuriu de a scrie istoria „wie es eigentlich gewesen” („așa cum a fost cu adevărat”) și al accentului pe care l-a pus în nenumărate rânduri pe unicitatea evenimentelor și epocilor trecute. „Istoricismul” – mișcarea pe care se spune adesea că a inițiat-o Ranke – însemna înțelegerea fenomenelor particulare în contextul lor corect. Totuși, acest lucru nu însemna o respingere totală a determinismului, deoarece într-o serie de aspecte importante Ranke a rămas îndatorat filozofiei hegeliene. Direcția metodologică putea fi inversată – de la particular la universal, mai mult decât invers –, dar natura și funcția universalului în opera lui Ranke au rămas negreșit hegeliene, ca și exaltarea statului prusac. Mai presus de toate, ideea că istoricul ar trebui să fie preocupat de descrierea trecutului așa cum a fost în realitate (sau, poate, așa cum a fost „în mod esențial”) elimina implicit orice reflecție serioasă asupra modului în care *ar fi putut* fi acesta. Ranke, ca și Hegel, a adoptat punctul de vedere că istoria este lucrarea unui fel de plan spiritual. Este posibil să nu fi avut siguranța lui Hegel cu privire la natura acestui plan; dar nu se îndoia câtuși de puțin asupra faptului că exista un plan, autorealizarea statului prusac fiind punctul final.

Chiar și acei istorici care au importat metodologia lui Ranke în Anglia fără subtextul său hegelian și-au putut baza opera pe o teleologie similară. În locul Prusiei, Stubbs a susținut tema evoluției constituționale a Angliei spre perfecțiune, care este în mod tradițional asociată cu mai puțin savantul Macaulay⁷⁰. Celălalt mare rankean englez, Acton, a aplicat o concepție similară istoriei Europei ca întreg. Ca și pozitiviștii francezi, istoricii

liberali de la sfârșitul secolului erau mândri de modul în care metodele lor științifice nu doar dezvăluiau „lecții” politice practice, ci și exemplificau procesul generalizat al „îmbunătățirii” care îl încântase atât de mult pe Lecky înaintea lor. Într-adevăr, Acton a văzut studiul istoric în sine ca pe unul dintre motoarele ieșirii Europei din întunecimea medievală – un aspect pe care l-a susținut într-un limbaj izbitor de germanic : „*Spiritul universal* al investigației și descoperirii... nu a încetat să opereze și a rezistat eforturilor recurente ale reacției până când... a avut în cele din urmă câștig de cauză. Această... trecere treptată... de la subordonare la independență este un fenomen cu o însemnătate primară pentru noi, deoarece știința istorică a fost unul dintre instrumentele sale”⁷¹. Astfel, istoricul nu era doar preocupat să descrie inevitabilul triumf al progresului ; făcând acest lucru, el contribuia de fapt la acest progres. Umbre ale acestui tip de optimism pot fi încă detectate la istoricii liberali mai recent, precum sir John Plumb⁷² și sir Michael Howard⁷³.

Întâmplarea, șansa și revolta împotriva cauzalității

Bineînțeles, un astfel de optimism progresiv, fie de inspirație idealistă sau materialistă, nu a scăpat fără critici. Într-un pasaj puternic și celebru din eseul său „On History”, Thomas Carlyle a declarat :

Cel mai talentat om poate să observe, cu atât mai mult să înregistreze doar *seria* propriilor impresii ; prin urmare, observația lui... trebuie să fie *succesivă*, în timp ce lucrurile care s-au întâmplat au fost adesea *simultane*... Ea nu este pusă în scenă, așa cum se întâmplă în Istoria scrisă : evenimentele reale nu sunt în niciun chip la fel de simplu relaționate unele cu altele cum sunt părinții și vlăstarele lor ; fiecare eveniment unic este vlăstarul nu al unuia, ci al tuturor celorlalte evenimente, anterioare sau contemporane, și se va combina, la rândul său, cu toate celelalte pentru a da naștere unuia nou : este un permanent, neobosit Haos al Existenței, mereu în funcțiune, în cadrul căruia formă după formă se întruchipează din nenumărate elemente. Și acest Haos... este ceea ce va descrie istoricul și va măsura cu instrumente științifice, putem spune, trasându-l cu câteva linii de un cot lungime ! Deoarece, așa cum orice Acțiune trebuie, prin natura ei, să fie înțeleasă ca fiind extinsă în lățime și în adâncime, precum și în lungime... orice Narațiune are, prin natura sa, doar o singură dimensiune... Narațiunea este *liniară*, Acțiunea este *solidă*. Vai de „lanțurile” sau lăntșoarele noastre de „cauze și efecte”... când întregul este o imensitate largă, adâncă și fiecare atom este „înlanțuit” și completat cu toate celelalte !⁷⁴

O expresie și mai extremă a acestei perspective anti-științifice vine din partea echivalentului rus al lui Carlyle, Dostoievski. În *Însemnări din subterană*, Dostoievski trage o salvă de o forță fără egal împotriva determinismului raționalist, privind cu dispreț presupunerea economiștilor că omul acționează din propriul interes, teoria civilizației a lui Buckle sau legile istorice ale lui Tolstoi :

Sunteți siguri că atunci omul va înceta să mai greșească *de bunăvoie*... că.. orice ar face el, fapta nu se săvârșește cătuși de puțin din voința lui, ci de la sine, conform legilor naturii... Toate faptele omenești vor fi calculate din aceste legi, matematic, precum tabelele de logaritmi, până la 108.000 și trecute în calendar... totul va fi calculat și notat cu precizie...

Desigur, nu se poate garanta cătuși de puțin că atunci, bunăoară, n-o să ne plictisim îngrozitor de mult... tocmai din cauză că omului... i-a plăcut să acționeze după bunul lui plac și nicidecum așa cum îi dictau rațiunea și interesul... Vrearea ta personală, independentă și liberă, capriciul tău, chiar și cel mai năstrușnic cu putință, fantezia ta, incitată uneori până la nebunie – toate astea alcătuiesc folosul acela, trecut cu vederea, folosul cel mai folositor, care nu încapă în nicio clasificare... Omul poate întrădăns, conștient, să-și dorească ceva dăunător, stupid, chiar extrem de stupid... *să aibă dreptul* de a-și dori ceva, cum nu se poate mai stupid.

Aplicată la istorie, această perspectivă nu putea face altceva decât să excludă ideea de progres. Istoria ar putea fi „grandioasă” și „plină de culoare”, dar pentru alter ego-ul bolnav al lui Dostoievski istoria era în esență monotonă: „Oamenii se încaieră și se tot încaieră, și acum se încaieră, și mai înainte s-au încăierat, și după aceea s-au încăierat... Într-un cuvânt, despre istoria omenirii se poate spune totul... Un singur lucru nu s-ar putea spune că-l vedeți – cuminenția”⁷⁵.

Totuși, nici chiar Dostoievski nu a susținut această argumentare pe tot parcursul marilor sale opere. În alte părți (poate cel mai evident în *Frații Karamazov*) s-a reîntors spre credința religioasă, de parcă numai ortodoxia ar putea supraviețui năpastei anarhiei pe care a prevestit-o în coșmarul lui Raskolnikov de la sfârșitul romanului său *Crimă și pedeapsă*. Gândirea lui Carlyle a luat o întorsătură similară, deși, la o analiză mai atentă, sentimentul său legat de voința divină semăna mult mai mult cu cel al lui Hegel (și, probabil, cu cel al lui Calvin) decât cu ortodoxia lui Dostoievski. Amintind de Hegel (deși cu amendamente), Carlyle vedea „Istoria universală” ca fiind, „în esență, Istoria Marilor Oameni”: „Toate lucrurile pe care le vedem realizate în lume sunt de fapt rezultatele materiale exterioare ale... gândurilor care au sălășluit în Marii Oameni ai acestei lumi; sufletul întregii istorii a lumii... au fost [*sic!*] istoria acestor... fântâni de lumină în viață... a acestor aștri naturali care strălucesc prin harul cerului”⁷⁶. Aceasta cu greu putea fi numită o rețetă pentru o filozofie anti-deterministă a istoriei. Dimpotrivă, Carlyle a respins pur și simplu noua tendință a determinismului științific în favoarea vechii versiuni divine:

Istoria... înseamnă să privești atât în urmă, cât și în viitor; deoarece cu adevărat Timpul ce vine așteaptă deja, nevăzut, deși sub formă nedefinită, *predeterminată și inevitabilă*, în Timpul sosit; și doar în combinația dintre cele două semnificația fiecăruia este completă... [Omul] trăiește între două eternități, și... i-ar plăcea să se unească într-o relație pe deplin conștientă... cu întregul Viitor și întregul Trecut”⁷⁷.

În realitate, abia odată cu operele istoricilor englezi de la sfârșitul secolului, precum Bury, Fisher și Trevelyan, ne aflăm cu adevărat în fața unei provocări absolute – deși mai curând nesofisticată – a ipotezelor deterministe, incluzând chiar calvinismul atavic al lui Carlyle. Într-adevăr, accentul dăunător pus pe rolul întâmplării în istoriografia Oxbridge de la sfârșitul secolului a fost provocat, poate, de anti-calvinism mai mult decât de orice altceva⁷⁸. Ceea ce Charles Kingsley numea „puterea misterioasă a omului de a încălca legile proprii ființe” a fost propus drept o nouă formă de filozofie istorică, atât de Bury, cât și de Fisher. Lucrarea lui Fisher *History of Europe* a fost prefăcută de o recunoaștere deschisă:

Oameni mai înțelepți și mai citiți decât mine au identificat în istorie o intrigă, un ritm, un tipar predeterminat. Aceste armonii îmi sunt ascunse. Eu nu văd decât o urgență care urmează alteia, așa cum un val urmează altui val... Progresul nu este o lege a naturii”⁷⁹.

Prin urmare, Fisher a apelat la istorici să „recunoască în dezvoltarea destinului uman jocul întâmplării și al neprevăzutului” (deși este discutabil dacă el însuși a făcut acest lucru în corpul principal al lucrării sale). Bury a mers mai departe. În esul său „Cleopatra's Nose” a dezvoltat o teorie completă a rolului „șansei” – definită drept „coliziunea prețioasă a două sau mai multe lanțuri cauzale independente” – cu referire la o serie de evenimente istorice decisive, dar întâmplătoare, inclusiv cele despre care se presupune că au fost cauzate de nasul eponim. În realitate, aceasta a fost o încercare de a reconcilia determinismul cu întâmplarea: în formularea oarecum încălțită a lui Bury, „elementul coincidenței întâmplătoare... ajută la determinarea evenimentelor”⁸⁰. Cu toate acestea, nici Bury, nici Fisher nu au făcut pasul următor de a explora în detaliu direcțiile de dezvoltare istorică alternative, în ciuda faptului că lanțurile primului și valurile celui din urmă s-ar fi putut ciocni în momente diferite, cu consecințe diferite. De fapt, Bury și-a moderat argumentul sugerând că, „odată cu trecerea timpului, întâmplările... devin mai puțin importante în evoluția omului” din cauza puterii tot mai mari a omului asupra naturii și a limitelor impuse de instituțiile democratice asupra oamenilor de stat individuali. O asemenea perspectivă părea suspicios de similară celei a lui Mill sau a lui Tolstoi privind declinul liberului-arbitru.

În esul său „Clio, a Muse”, Trevelyan a mers chiar mai departe, respingând total ideea unei „științe a cauzei și a efectului în afacerile umane” pe motiv că este o „aplicare greșită a analogiei cu știința fizică”. Istoricul poate „să generalizeze și să ghicească cauza și efectul”, dar prima lui sarcină este de a „spune povestea”: „Fără îndoială... faptele [soldaților lui Cromwell] au avut efectul lor, la fel ca și unul dintre miile de valuri amestecate care formează fluxul și refluxul. Dar... succesul sau eșecul lor în final... a fost determinat în mare măsură de o întâmplare incalculabilă”. Pentru Trevelyan, câmpurile de luptă ofereau ilustrarea clasică a acestui argument:

Întâmplarea a selectat acest câmp de luptă dintre atâtea altele... pentru a schimba soarta războiului și pentru a decide soarta națiunilor și a crezurilor... Dar, dacă nu ar fi fost efortul sau norocul unui soldat cinstit în lupta decisivă din jurul clopotniței aceluia sat, cauza pierdută ar fi acum celebrată ca „val al tendinței inevitabile”, pe care nimic nu l-ar fi putut întoarce din drum⁸¹.

Pentru generația care a urmat, această abordare a stat la baza unei mari părți din opera altui mare istoric, A.J.P. Taylor, care a lăudat neobosit rolul șansei („al gafelor” și al „trivialităților”) în istoria diplomației. Deși Taylor știa foarte bine că „nu era sarcina istoricului de a spune ceea ce ar fi trebuit făcut”⁸², se amuza totuși indicând ceea ce *ar fi putut fi*.

De asemenea, acest accent pus pe natura întâmplătoare a unor evenimente istorice, dacă nu a tuturor evenimentelor, nu a aparținut doar britanicilor. Pentru istoricii germani de mai târziu, precum Droysen, sarcina filozofiei istorice era de a „determina nu legile istoriei obiective, ci legile investigației istorice și ale cunoașterii”. Mult mai mult decât Ranke, Droysen era preocupat de rolul „anomaliei, individului, liberului-arbitru, responsabilității, geniului... mișcările și efectele libertății umane și ciudățeniilor personale”⁸³. Această direcție de argumentare a fost elaborată de Wilhelm Dilthey, un bun candidat la rolul de fondator nu doar al teoriei relativității istoriei, ci și al principiului incertitudinii sale⁸⁴. Dezvoltând și mai mult abordarea istoricului, Friedrich Meinecke a căutat să facă distincția între mai multe niveluri de cauzalitate, care variază de la factorii „mecaniciști”

ai determiniștilor la „acțiunile spontane ale oamenilor”⁸⁵. A fost o distincție pe care a pus-o în practică cel mai explicit în ultima sa lucrare, *Die Deutsche Katastrophe*, care a accentuat nu doar cauzele „generale” ale național-socialismului (o sinteză hegeliană dezastruoasă a două mari idei), ci și factorii accidentali care l-au adus pe Hitler la putere în 1933⁸⁶.

Cu toate acestea, au existat constrângeri intelectuale importante care au împiedicat o răsturnare completă a determinismului secolului al XIX-lea. De o importanță deosebită în contextul britanic a fost opera a doi filozofi englezi ai istoriei – Collingwood și Oakeshott, idealști târzii a căror operă datora mult lucrării lui Bradley *Presuppositions of Critical History*. Collingwood este cel mai bine cunoscut pentru contestarea noțiunii simple, pozitivistice de fapt istoric. În opinia sa, toate dovezile istorice nu erau altceva decât o reflexie a „gândirii” : „Gândirea istorică este... prezentarea de către gândire către sine a unei lumi de fapte pe jumătate validate”⁸⁷. Prin urmare, cel mai bun lucru pe care îl putea face istoricul era să „reconstruiască” sau să „repună în scenă” gândurile trecute, sub influența inevitabilă a propriei experiențe unice. Nu miră pe nimeni faptul că Collingwood a respins modelele deterministe de cauzalitate : „Planul dezvoltat în istorie este un plan care nu pre-există în propria revelație ; istoria este o dramă, dar o dramă improvizată în colaborare cu propriii actori”⁸⁸. Spre deosebire de intriga unui roman, „intriga istoriei” nu era decât o „selecție de incidente considerate deosebit de semnificative”⁸⁹. Istoricii se deosebesc de romancieri deoarece ei încearcă să construiască narațiuni „adevărate”, deși fiecare narațiune istorică nu era decât „un raport interimar al progresului anchetelor noastre istorice”⁹⁰.

Reflecțiile lui Collingwood asupra naturii timpului sunt deosebit de perspicace și, într-adevăr, anticipează o parte din ceea ce au de spus fizicienii moderni în legătură cu acest subiect :

Timpul este în general... imaginat de noi sub forma unei metafore, ca un flux sau ceva într-o mișcare continuă și uniformă... [Dar] metafora fluxului nu înseamnă nimic decât dacă fluxul are maluri... Evenimentele viitorului nu își așteaptă cu adevărat rândul să se producă, așa cum își așteaptă oamenii rândul la o casă de bilete : ele încă nu există deloc și, prin urmare, nu pot fi grupate sub nicio formă. Doar prezentul este real ; trecutul și viitorul sunt ideale și doar ideale. Este necesar să insistăm asupra acestui lucru, deoarece obiceiul nostru de a „spațializa” timpul sau de a ni-l imagina în termeni spațiali ne face să ne imaginăm că trecutul și viitorul există în același mod... În care, atunci când ne plimbăm pe bulevardul fostei Regine, Magdalena și toți morții există încă.

Cu toate acestea, concluzia lui Collingwood a fost că scopul istoricului nu putea fi decât „o cunoaștere a prezentului”, și anume „cum a ajuns să fie ceea ce este” : „Prezentul este realul ; trecutul este necesarul ; viitorul este posibilul”. „Toată istoria este o încercare de a înțelege prezentul reconstruindu-i condițiile deterministe.”⁹¹ În acest sens, el s-a recunoscut pur și simplu învins : istoria nu putea fi decât teleologică, deoarece istoricii nu puteau scrie decât din perspectiva – și cu prejudecățile – propriului prezent. Aici și acum constituiau singurul punct de referință. Acesta era un tip nou și mult mai slab de determinism, dar excludea în mod clar orice discuție privind alternativele contrafactice.

Era posibil, bineînțeles, să se respingă însăși noțiunea că prezentul are „condiții determinante” – respingând noțiunea cauzalității în sine. Această idee a fost la mare modă în rândul filozofilor idealști și lingviști dintre cele două războaie mondiale. Ludwig Wittgenstein a respins pur și simplu „credința în relația cauzală” ca „superstiție”. Bertrand

Russel era de aceeași părere: „Legea cauzalității... este o relicvă a unei epoci trecute, care supraviețuiește, ca și monarhia, doar fiindcă se presupune în mod eronat că nu face niciun rău”⁹². La fel și Croce, care vedea „conceptul de cauză” ca fiind fundamental „străin de istorie”⁹³.

La prima vedere, aceasta pare o afirmație profund anti-deterministă. Cu toate acestea, așa cum reiese clar din afirmarea finală de către Oakeshott a poziției idealiste, ea respingea contrafactualismul la fel de categoric ca orice teorie deterministă.

Abandonăm experiența istorică ori de câte ori... extragem un moment din lumea istorică și ne gândim la el ca la cauza întregului sau a oricărei părți rămase. Astfel, fiecare eveniment istoric este necesar și este imposibil să facem o distincție între importanța necesităților. Niciun eveniment nu este doar negativ, niciunul nu este lipsit de contribuție. A vorbi despre un singur eveniment, nediferențiat (deoarece niciun eveniment istoric nu este diferențiat clar de mediul său) ca determinant, în sensul cauzării și explicării întregului curs ulterior al evenimentelor, nu înseamnă... o istorie greșită sau îndoielnică, ci nu este deloc istorie... Presupunerea gândirii istorice interzic acest lucru... Nu avem motive să atribuim un întreg curs de evenimente unui eveniment antecedent mai mult decât altuia... Conceptul strict de cauză și efect pare... să nu aibă relevanță în explicația istorică... Conceptul de cauză este... înlocuit de o expunere a unei lumi a evenimentelor intrinsec relaționate unul cu celălalt, în care nu este permisă nicio *lacună*.

Deși s-ar putea să existe aici o anumită logică filozofică, implicațiile sale practice sunt departe de a fi mulțumitoare. În formularea lui Oakeshott, „schimbarea în istorie poartă cu sine propria explicație” :

Cursul evenimentelor este de așa natură, până în acest moment încheiat și complet, încât nicio cauză sau rațiune externă nu este căutată sau necesară... Unitatea sau continuitatea istoriei... este... singurul principiu explicativ în consonanță cu celelalte postulate ale experienței istorice... Relația *dintre* evenimente este reprezentată întotdeauna de alte evenimente și e stabilită în istorie printr-o relație completă a evenimentelor.

Astfel, singura metodă prin care istoricul poate îmbunătăți explicarea unui eveniment este prin oferirea „unor detalii mai complete”⁹⁴.

Așa cum Oakeshott afirmă în mod clar, aceasta nu este o rețetă pentru „istoria totală”. Este necesară o anumită selecție a „relațiilor semnificative” și a „relațiilor întâmplătoare”, deoarece „ancheta istorică, văzută ca un angajament de a compune... un episod de evenimente relaționate în mod semnificativ ca răspuns la o întrebare istorică, nu oferă niciun loc recunoașterii unor astfel de relații fără sens”⁹⁵. Dar ce anume face ca un eveniment să fie „semnificativ”? Aici Oakeshott ne oferă doar o explicație în doi peri, în sensul că răspunsul istoricului la o anumită întrebare trebuie să aibă o anumită logică internă. Scopul este de a „compune un răspuns la o întrebare istorică prin *asamblarea unui episod din trecut* format din evenimente legate care nu au supraviețuit inferate dintr-un trecut de artefacte și rostiri care au supraviețuit”⁹⁶. Aceasta pare să implice o structură narativă de genul celei imaginate de Collingwood, dar, de fapt, orice fel de structură inteligibilă ar fi de ajuns din punct de vedere logic.

Provocarea idealistă împotriva determinismului secolului al XIX-lea a avut o influență importantă asupra operei unui număr de istorici practicanți, în special Butterfield și Namier, ale căror cercetări în istoria diplomatică și, respectiv, „structurile” politice au

fost bazate pe o ostilitate profundă față de determinism (în special variantele sale materialiste). Se poate spune că Maurice Cowling a perpetuat aceeași tradiție idealistă, preocupările sale față de politica de nivel înalt și natura cvasireligioasă a „doctrinei publice” din secolele al XIX-lea și XX distanțându-l practic de toți contemporanii săi de la Cambridge⁹⁷. Sub o formă mai diluată, urme de anti-determinism idealist pot fi găsite și în opera lui Geoffrey Elton⁹⁸.

Poziția teoretică trasată de Oakeshott a fost, cu toate acestea, incompletă. După ce a demolat modelul determinist al cauzalității derivat din științele naturale, Oakeshott l-a înlocuit efectiv cu o altă cămașă de forță, la fel de rigidă. În definiția sa, istoricul trebuie să se limiteze la relația unor evenimente trecute semnificative, *așa cum par să fi fost în realitate*, pe baza surselor care au supraviețuit. Totuși, procesul prin care istoricul face distincție între evenimente semnificative și nesemnificative sau „întâmplătoare” nu a fost niciodată articulat în mod clar. Evident, trebuie să fie un proces subiectiv. Istoricul atașează propriul înțeles rămășițelor din trecut pe care le descoperă, în încercarea sa de a găsi un răspuns la o anumită întrebare. La fel de evident, răspunsul său, atunci când este făcut public, trebuie să aibă o oarecare logică în fața celorlalți. Dar cine alege întrebarea inițială? Și cine poate spune dacă interpretarea dată de cititor textului finit va corespunde cu cea intenționată de autor? Mai presus de toate, de ce ar trebui respinse întrebările contrafactice? Oakeshott nu a oferit niciun răspuns satisfăcător la aceste întrebări.

Istoria științifică – continuare

În mod evident, mulți dintre istoricii englezi asociați idealismului au fost remarcați pentru conservatorismul lor politic. Într-adevăr, așa cum au demonstrat limpede conflictele dintre facultățile de istorie din Anglia în anii 1950 și 1960, a existat o legătură destul de strânsă între anti-determinism în filozofia istorică și anti-socialism în politică. Din păcate – din punctul de vedere al idealismului –, acestea au fost conflicte pe care cealaltă tabără le-a câștigat efectiv.

Deoarece determinismul secolului al XIX-lea nu a fost discreditat, așa cum ne-am fi așteptat, de ororile comise în numele său după 1917. Faptul că marxismul a reușit să-și mențină credibilitatea s-a datorat, în principal, credinței larg răspândite că național-socialismul era exact opusul său, și nu doar o rudă îndepărtată care a înlocuit conceptul de *Volk* cu cel de clasă. Renașterea postbelică a marxismului s-a datorat în mare măsură, de asemenea, dorinței marxștilor italieni, francezi și englezi de a se disocia nu doar de Stalin, ci și de Lenin – și, din ce în ce mai mult, de Marx însuși. Nu este necesar aici să acordăm o atenție deosebită diverselor modificări teoretice introduse de cei asemenea lui Sartre și Althusser, al căror scop principal era acela de a-l exonera pe Marx de evenimentele complexe incomode ale istoriei și de a-l readuce la siguranța înălțimilor hegeliene. Nu trebuie, de asemenea, nici să ne aplecăm asupra teoriilor înrudite, dar cu o mai mare aplicabilitate istorică, ale lui Gramsci, care a încercat să explice eșecul constant al proletariatului de a se comporta așa cum a prezis Marx în termeni de blocuri hegemonice, falsă conștiință și acord sintetizat⁹⁹. Este de ajuns să spunem că astfel de idei au ajutat la acordarea unei noi șanse versiunii marxiste a determinismului. Este adevărat, influențele continentale

s-au făcut simțite încet în Anglia. Dar și aici s-a produs o reînviere a marxismului, inspirată mai mult de un sentiment tipic englezesc de *noblesse oblige* – o sentimentalitate a elitei față de radicalismul clasei inferioare.

Dintre toți istoricii socialiști englezi, probabil gânditorul cel mai puțin original a fost E.H. Carr, cronicarul regimului bolșevic. Totuși, apărarea determinismului de către Carr a fost extraordinar de influentă – și, fără îndoială, va rămâne astfel până când altcineva va scrie o carte mai bună cu un titlu la fel de seducător precum *What Is History ?* Este adevărat, Carr încearcă să se distanțeze de determinismul strict monocauzal al lui Hegel sau Marx. El însuși nu este decât un determinist, spune el, în sensul în care crede că „tot ce s-a întâmplat are o cauză sau cauze și nu s-ar fi putut întâmpla altfel decât dacă ceva din aceste cauze ar fi fost, de asemenea, diferit”. Aceasta este, bineînțeles, o definiție atât de elastică, încât implică acceptarea caracterului nedeterminat al evenimentelor :

În practică, istoricii nu presupun că evenimentele sunt inevitabile înainte ca acestea să se fi produs. Ei discută în mod frecvent cursuri alternative care le sunt disponibile actorilor poveștii, plecând de la premisa că opțiunile sunt deschise... Nimic din istorie nu este inevitabil, cu excepția sensului formal în care, pentru ca un lucru să se fi întâmplat altfel, cauzele dinainte ar fi trebuit să fie diferite.

Până aici, totul este în regulă. Totuși, Carr adaugă rapid că sarcina istoricului este pur și simplu aceea de a „explica de ce a fost ales un anumit curs, și nu altul”, „de a explica ce s-a întâmplat și de ce”. „Problema istoriei contemporane”, observă el cu neliniște, „este că oamenii își amintesc momentul în care toate opțiunile erau încă deschise și este dificil de adoptat atitudinea istoricului, pentru care ele au fost închise prin *fait accompli*”. Aceasta nu este singura situație în care Carr se dovedește a fi un determinist de modă veche. „Cum putem descoperi în istorie”, se întreabă el, „o secvență coerentă de cauză și efect, cum putem găsi o semnificație în istorie” dacă (așa cum trebuie să admită) „rolul accidentului în istorie... există ?”. Arătând cu dușmănie în direcția idealiştilor („anumite ambiguități filozofice în care nu trebuie să intru”), Carr decide, ca și Oakeshott, că trebuie să selectăm cauzele în ordinea „semnificației lor istorice” :

Din multitudinea de secvențe de cauze și efecte, [istoricul] le extrage pe acelea, și doar pe acelea, care sunt semnificative din punct de vedere istoric ; iar standardul de semnificație istorică este abilitatea sa de a le potrivi în tiparul său de explicație rațională și interpretare. Celelalte secvențe de cauze și efecte trebuie respinse ca fiind accidentale, nu deoarece relația dintre cauză și efect este diferită, ci pentru că secvența în sine nu e relevantă. Istoricul nu are niciun folos de pe urma ei ; ea nu duce la nicio interpretare rațională și nu are nicio semnificație, nici pentru trecut, nici pentru prezent.

În versiunea lui Carr, totuși, aceasta nu devine decât o altă fațetă a perspectivei lui Hegel asupra istoriei ca proces rațional – și teleologic. „Scoaterea în relief a forțelor care au triumfat și aruncarea în fundal a celor pe care acestea le-au înghițit”, concluzionează el, este „esența muncii istoricului”. „Deoarece istoria este în esența ei... progres.” Este ușor de demonstrat că aceasta a fost o poziție emoțională. În notele sale pentru a doua ediție a *What Is History ?*, Carr a respins *a priori* „teoria că universul a început într-o manieră haotică, printr-un big bang, iar destinul său este acela de a se dizolva în găuri negre”, considerând-o „reflexie a pesimismului cultural al epocii”. Determinist

până la sfârșit, a respins „caracterul haotic” implicit al acestei teorii ca o „îmbrățișare a ignoranței”¹⁰⁰.

Pe o cale oarecum similară, E.P. Thompson a revenit și el la o poziție deterministă. Asemenea lui Carr, încercarea lui Thompson de a descoperi o cale de mijloc între empirismul strict anti-teoretic al lui Popper și teoria strict non-empirică a lui Althusser a fost motivată de o dorință arzătoare de a găsi semnificația – o dorință de a „înțelege... interconectivitatea fenomenelor sociale [și] a cauzalității”¹⁰¹. Ca și Carr (și, într-adevăr, Christopher Hill), Thompson s-a revoltat instinctiv împotriva întregii noțiuni de întâmplare. El tânjea după o „înțelegere a raționalității (a cauzalității etc.) a procesului istoric : ...o cunoaștere obiectivă, dezvăluită într-un dialog cu dovezi clare”. Dar „logica istorică” propusă de Thompson – „un dialog între concept și dovezi, un dialog purtat prin ipoteze succesive, pe de o parte, și cercetare empirică, pe de altă parte” – nu era cu nimic mai mulțumitoare decât selecția cauzelor „raționale” a lui Carr. La bază, nu era decât Hegel reînălțat.

În lumina acestor informații, nu este de mirare că atât Carr, cât și Thompson au respins cu vehemență argumentele contrafactice. Totuși, chiar și marxștilor britanici le-a fost dificil să se lipsească total de analiza contrafactuală. Atunci când însuși Carr a analizat calamitățile stalinismului, el nu a putut evita întrebarea dacă acestea au fost consecința inevitabilă a proiectului bolșevic inițial sau dacă Lenin, „în cazul în care ar fi trăit suficient în deplinătatea facultăților sale în anii 1920 și 1930”, s-ar fi comportat mai puțin tiranic. În notele sale pentru o a doua ediție, Carr a susținut chiar că, dacă Lenin ar fi trăit mai mult, ar fi putut „minimaliza și ameliora elementul de coerciție... Sub Lenin, se poate ca trecerea să nu fi fost cu totul lină, dar nu ar fi fost nimic similar cu ceea ce s-a întâmplat. Lenin nu ar fi tolerat falsificarea istoriei în care Stalin s-a lăsat legănat într-o iluzie constantă”¹⁰². Exact același tip de argument stă la baza ultimului volum, considerat cea mai mare realizare a marxștilor britanici – istoria lumii după 1789, în patru volume, a lui Eric Hobsbawm. În multe privințe, *The Age of Extremes* se învâрте în jurul unei întrebări uriașe, deși implicit contrafactuală : Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat Uniunea Sovietică stalinistă, suficient de industrializată (și tiranizată) pentru a înfrânge Germania și pentru a „salva” capitalismul în timpul celui de-al Doilea Război Mondial ?¹⁰³ Orice ar crede cineva despre răspunsurile date de Carr și de Hobsbawm la aceste întrebări, cu adevărat uimitor este faptul că, în ciuda devotamentului lor ideologic față de determinism, în ultimă instanță ambii s-au simțit obligați să pună aceste întrebări.

Din păcate, asemenea derapaje de la argumentația strict teleologică au fost rare în rândul generației mai tinere de istorici marxști. Inspirați de Gramsci, ei au avut tendința de a-și pune întrebări despre opresiunea sau manipularea clasei muncitoare și, odată cu dezvoltarea feminismului (care a înlocuit clasa cu genul în modelul marxist al conflictului), a femeilor. Este posibil ca „istoria de jos” a noii stângi să fi răsturnat fără tăgadă afirmația lui Carr că istoria este despre învingători (deși, într-un sens, învinșii de ieri sunt studiați în mod conștient drept învingătorii de azi sau de mâine). Dar ea nu a făcut decât să se lipească și mai puternic de modelul determinist al dezvoltării istorice.

Bineînțeles, nu toți determiniștii moderni au fost marxști. Apariția sociologiei ca subiect de sine stătător a permis dezvoltarea unor teorii mai puțin rigide pe care istoricii s-au grăbit să le importe. Ca și Marx, „părinții” intelectuali ai sociologiei, Tocqueville și Weber, au păstrat o credință în posibilitatea unei abordări științifice a problemelor sociale și au făcut o distincție analitică între sferele economică, socială, culturală și politică. Dar ei nu au insistat pe nicio relație cauzală simplă care să ducă de la una la cealaltă

și să facă să avanseze în mod inexorabil dezvoltarea istorică. Astfel, în *L'Ancien Régime et la Révolution*, Tocqueville a discutat rolurile schimbării administrative, structurii de clasă și ideilor iluministe în Franța pre-revoluționară fără a acorda întâietate uneia sau alteia ca solvent al „vechiului regim”. Mai mult, concluzia pe care a tras-o din studiul său de pionierat privind înregistrările administrative regionale a fost aceea că Revoluția nu a schimbat semnificativ cadrul de bază al guvernării. Procesele care îl interesau – al centralizării guvernamentale și al nivelării economice, pe care le vedea ca o amenințare perfidă la adresa libertății – existau de mult timp; ele au precedat evenimentele din anii 1790 și au continuat multă vreme după 1815¹⁰⁴. Weber a mers chiar mai departe. În unele privințe, ideea sa despre sociologie era istoria lumii fără cauzalitate: în esență, o tipologie a fenomenelor sociale¹⁰⁵. Când a gândit din punct de vedere istoric, a avut tendința de a ilustra selectiv și în linii mari, cum a făcut, de exemplu, în *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, care lega dezvoltarea capitalismului occidental de cultura particulară (nu teologia) sectelor protestante¹⁰⁶. Cuvântul-cheie de aici este „lega”: Weber a făcut eforturi mari pentru a evita sugerarea unei simple relații de cauzalitate între religie și comportamentul economic: „Nu intenționăm să punem în locul unei interpretări cauzele unilateral materialiste a culturii și istoriei una spiritualistă la fel de unilaterală. Amândouă sunt deopotrivă posibile”¹⁰⁷. Tendințele istorice care îl interesau pe Weber – raționalizarea și demistificarea în toate sectoarele vieții – păreau să fie în plină desfășurare.

Această mazilire a cauzalității – ridicarea structurilor deasupra evenimentelor, o preocupare mai degrabă față de schimbarea pe termen lung decât pe termen scurt – a avut implicații importante pentru dezvoltarea istoriografiei secolului XX. Acestea au fost, probabil, cele mai evidente în Franța, unde abordarea sociologică a fost aplicată pentru prima dată de istorici în mod sistematic. Scopul suprem a ceea ce a devenit cunoscut drept Școala de la *Annales* era acela de a scrie „istoria totală” – cu alte cuvinte, de a lua în considerare toate aspectele (sau cât mai multe posibil) ale unei societăți date: economia sa, formele sociale, cultura, instituțiile sale politice și așa mai departe. Așa cum a gândit-o Marc Bloch, istoria avea să devină un amalgam de discipline științifice diferite: orice, de la meteorologie la jurisprudență, urma să aibă un rol, iar istoricul ideal avea să controleze perfect un număr colosal de specializări tehnice¹⁰⁸. Dar acest holism s-a aplicat și în perioadele pe care istoricii au trebuit să le ia în considerare: folosind termenii eroici ai lui Braudel, istoricul Școlii de la *Annales* „va dori întotdeauna să înțeleagă întregul, totalitatea vieții sociale... aducând la un loc niveluri diferite, intervale de timp diferite, feluri diferite ale timpului, structură, conjuncturi, evenimente”¹⁰⁹.

Bineînțeles, în lipsa unui principiu organizator, a unei ierarhii a importanței, o astfel de istorie ar fi imposibil de scris (din motive pe care Macaulay le-a expus cu un secol înainte)¹¹⁰. În practică, istoricii Școlii de la *Annales* au acordat o importanță mai mare geografiei și schimbării pe termen lung, o formă de ordonare care se vede cel mai bine în opera lui Braudel. Ca „istoric autoproclamat al țărânimii”, Braudel a preluat instinctiv „reducerea necesară a oricărei realități sociale la planul în care survine”, adică „geografia sau ecologia”¹¹¹. „Atunci când ne referim la om, ne referim la grupul de care aparține: unii se separă de el și alții sunt incluși, dar grupul rămâne atașat de un spațiu dat și de un pământ familiar. Aici prinde rădăcini”¹¹². Din acest determinism geografic – a cărui asemănare cu teoriile materialiste ale Iluminismului francez era mult mai profundă – a urmat punerea de către Braudel pe prim-plan a dezvoltării pe termen lung în detrimentul evenimentelor pe termen scurt. În lucrarea sa *Mediterana și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, el a făcut o diferențiere explicită între trei niveluri de istorie:

în primul rând, „istoria a cărei trecere este aproape imperceptibilă, a omului și a relației sale cu mediul, o istorie în care fiecare schimbare este lentă, o istorie a repetiției constante, a ciclurilor repetitive”; în al doilea rând, „istoria... cu ritmuri lente, dar perceptibile”, istoria „grupurilor și grupărilor... acele curente învolburate ale sistemelor economice, statelor, societăților și, în fine, ale războiului”; și, în al treilea rând, „istoria tradițională”, cea a „oamenilor individuali” și a „evenimentelor”, „dereglările de suprafață, creștele de spumă pe care valurile istoriei le poartă pe umerii lor puternici. O istorie a fluctuațiilor scurte, rapide, nervoase”¹³. Aici, cele din urmă contau în mod sigur cel mai puțin. „Trebuie să învățăm să nu avem încredere în această istorie [a evenimentelor]”, a avertizat Braudel, „așa cum a fost simțită, descrisă și trăită de contemporani”; deoarece nu se preocupă decât de „lucrurile efemere... ce traversează scena ca niște licurici, abia văzute înainte de a se întoarce în trecut și la fel de adesea în uitare”¹⁴. Fumul iluzoriu al unui eveniment ar putea „umple mințile contemporanilor săi, dar nu durează, iar flacăra sa cu greu poate fi distinsă”. Pentru Braudel, misiunea noii istorii sociologice era aceea de a demonta „graba nebună, dramatică, fără suflu a narațiunii [istoriei tradiționale]”. „Perioada scurtă de timp” nu este decât „perioada... jurnaliștilor”, „capricioasă și iluzorie”¹⁵. În timp ce

perioadele lungi de timp câștigă întotdeauna în cele din urmă. Anihilând nenumăratele evenimente – toate acele evenimente care nu pot fi cuprinse în curentul principal și care, prin urmare, sunt măturate la o parte fără milă –, ele limitează, fără îndoială, atât libertatea individului, cât și chiar rolul șanseii¹⁶.

În mod clar, această negare a „banalității trecutului” – „acțiunile câtorva prinți și oameni bogați” – sub „marșul lent și puternic al istoriei” era pur și simplu un nou tip de determinism. În mod inconștient, Braudel a reluat chiar și limbajul distinctiv al determiniștilor din secolul al XIX-lea: încă o dată, ca și în cazul lui Marx sau al lui Tolstoi, indivizii erau „măturați la o parte fără milă”, călcați în picioare de forțele istorice supraumane. Există două obiecții evidente ce pot fi aduse aici. Prima este aceea că, denunțând istoria așa cum a fost simțită și înregistrată de contemporani, Braudel denunța marea masă a dovezilor istorice – chiar și statisticile economice, care erau vitale pentru el. „Pe termen lung”, așa cum a afirmat Keynes, „suntem morți cu toții”; și din acest motiv avem poate dreptul să inversăm ordinea ierarhiei istoriei lui Braudel. La urma urmelor, dacă perioadele scurte de timp erau cele care îi preocupau pe strămoșii noștri, cine suntem noi să le denunțăm preocupările ca fiind simple banalități? Cea de-a doua obiecție privește presupuzițiile lui Braudel legate de natura transformării mediului. Căci, presupunând natura imperceptibilă a schimbării ecologice pe termen lung și calitatea ritmică, previzibilă a schimbării climatice, el perpetua o gravă concepție greșită despre lumea naturală.

Pentru a fi corecți cu Braudel, ulterior el și-a atenuat această insistență dogmatică pe „longue durée”. Odată cu dezvoltarea capitalismului, importanța terenului și a elementelor naturii a fost în mod clar diminuată: „Principalul privilegiu al capitalismului... [este] capacitatea de a alege”¹⁷. În societatea capitalistă era mai greu să se stabilească ierarhii. Ce ierarhie era mai importantă, s-a întrebat Braudel în al treilea volum din *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*: cea a avuției, cea a puterii statului sau cea a culturii? „Răspunsul este că e posibil ca ea să depindă de moment, de loc și de vorbitor.”¹⁸ Astfel, cel puțin temporar, elementul subiectiv era salvat de constrângerile obiective ale perioadelor lungi de timp: „Timpul social nu curge în mod constant, ci are mii de ritmuri diferite,

rapide sau lente”¹¹⁹. Există cel puțin un oarecare loc pentru existența unor „zone libere, neorganizate ale realității... în afara învelișului rigid al structurilor”¹²⁰.

Astfel de viziuni ar fi putut fi dezvoltate și mai mult dacă Marc Bloch ar fi trăit mai mult. Din notele sale pentru capitolele al șaselea și al șaptelea ale *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, care nu au fost scrise niciodată, este clar că avea o înțelegere mai bună asupra problemelor cauzalității, șansei și a ceea ce el numea „previziune” decât Braudel¹²¹. După cum limpede s-a exprimat în secțiunile complete ale cărții sale, Bloch nu avea timp pentru „determinismul pseudogeografic”: „Fie că se confruntă cu un fenomen al lumii fizice sau cu un fapt social, mișcarea reacțiilor umane nu este precum cea a unui ceas, mergând întotdeauna în aceeași direcție”¹²². Aceasta ridică în sine o problemă contrafactuală: Ce s-ar fi întâmplat dacă Bloch ar fi supraviețuit războiului? Probabil că istoriografia franceză nu ar fi cedat în fața determinismului implicit al lui Braudel și al Școlii de la *Annales* de mai târziu.

Istoria sociologică din afara Franței nu a fost niciodată atât de preocupată de determinanții de mediu (probabil pentru că alte țări au fost martorele unor migrații mult mai mari de populație și transformări fizice ale pământului în secolele al XIX-lea și XX). Cu toate acestea, pot fi întâlnite tipuri similare de determinism. În cazul Germaniei, acest lucru s-a datorat parțial unei reînvieri a ideilor marxiste din anii 1960 și 1970. Școala „istoriei societale”, în care „disidentul” de la Weimar Eckart Kehr a jucat rolul lui Ioan Botezătorul, a propus un model german de aberație istorică bazat pe ideea unei discrepanțe între dezvoltarea economică și înapoierea socială¹²³. Pe de o parte, Germania secolului al XIX-lea a dezvoltat cu succes o economie modernă, industrială. Pe de altă parte, instituțiile sale sociale și politice au continuat să fie dominate de aristocrația tradițională (iuncheri). Din când în când, explicațiile pentru acest eșec al dezvoltării conform regulilor marxiste (adică eșecul de a progresa, ca și Marea Britanie, spre parlamentarism burghez și democrație) au fost exprimate în termeni evident gramscieni; blocurile hegemonice ale unor elite manipuloare au devenit o trăsătură agasantă a unei mari părți din istoriografia germană după 1968. Mai recent, un interes renăscut pentru ideile lui Weber a condus la un determinism mai puțin fătis, precum în cea mai recentă lucrare a decanului istoricilor societali, Hans-Ulrich Wehler. Totuși, în ciuda eforturilor istoricilor non-germani de a pune sub semnul întrebării validitatea relației ideal-tipică dintre capitalism, societatea burgheză și democrația parlamentară¹²⁴, istoricii germani resping în continuare ideea de a lua în considerare rezultate istorice alternative. Istoricii societali rămân profund dedicați ideii că au existat rădăcini adânci ale „catastrofei germane”. Chiar și istoricii conservatori au un interes relativ scăzut față de rolul jucat de întâmplare: unii au rămas credincioși legii rankeene de a studia doar ceea ce s-a întâmplat cu adevărat; alții, ca Michael Stürmer, se refugiază într-un tip mai vechi de determinism geografic, în care plasarea Germaniei în mijlocul Europei explică o mare parte a problemei (dacă nu toată)¹²⁵.

Istoriografia anglo-americană are și ea partea sa de determinism de inspirație sociologică, atât marxist, cât și weberian. Lucrarea lui Lawrence Stone *Causes of the English Revolution* merită menționată ca urmare a faptului că se bazează pe alt tip de model pe trei niveluri, de data aceasta unul care face distincție între precondiții, elemente coagulante și elemente declanșatoare. Spre deosebire de Braudel, Stone nu le aranjează pe acestea în mod explicit în ordinea importanței: într-adevăr, el evită clar să se pronunțe dacă „încăpățânarea lui Carol I a fost mai importantă decât răspândirea puritanismului în declanșarea Revoluției”¹²⁶. Dar cartea sugerează că o combinație între acești factori și

alții a fost cea care a făcut inevitabil Războiul Civil. La fel de prudentă în tonul ales este lucrarea lui Paul Kennedy *Ascensiunea și decăderea marilor puteri*, care nu postulează răspicat decât o „corelație foarte semnificativă *pe termen lung* între capacitățile productive și de creștere a veniturilor, pe de o parte, și forța militară, pe de altă parte”¹²⁷. Cu siguranță, o lectură mai atentă a cărții îl achită pe autor de un determinism economic *crud*. Dar greutatea argumentului este totuși dată de faptul că există o relație cauzală între factorii economici și puterea internațională – un determinism economic subtil, dar totuși determinism. Alte încercări de a expune mari teorii pe baza unei anumite forme de model sociologic variază de la lucrarea de orientare marxistă a lui Wallerstein *Modern World-System* la aceea mai nuanțată a lui Mann, *Sources of Social Power*, a lui Grew și Bien, *Crises of Political Development*, și a lui Unger, *Plasticity into Power*¹²⁸. O ilustrare clasică de mare teorie într-unul din cele mai rele cazuri de pseudoștiință este „teoria catastrofei”, cu topologia sa reducăționistă de șapte „catastrofe elementare”¹²⁹. Căutarea unei teorii sociologice unificatoare a puterii va continua, fără îndoială. Rămâne de văzut dacă va fi în cele din urmă abandonată, declarând-o inutilă, precum căutarea pietrei filozofale de către alchimiști, sau dacă va continua la nesfârșit, precum căutarea unui remediu pentru chelie.

O alternativă la simplificarea colosală – și alternativa preferată de mulți istorici în ultimii ani – a fost o specializare din ce în ce mai îngustă. A fost, bineînțeles, speranța lui Bloch ca istoria să-și găsească inspirația din cât mai multe alte discipline științifice. În practică totuși, această tendință s-a produs în detrimentul unei abordări holistice la care atât el, cât și Braudel aspirau. Într-adevăr, ultimii ani au fost martorii unei fragmentări năucitoare a istoriei științifice într-o multitudine de hibrizi „interdisciplinari” mai mult sau mai puțin conectați.

Acest lucru se aplică, desigur, încercărilor de a introduce psihanaliza în istorie. Însuși Freud era, bineînțeles, pozitivist la bază, iar scopul său principal era acela de a dezvălui legile subconștientului uman – de unde și apelul său la o „aplicare strictă și universală a determinismului în viața mintală”. Totuși, o aplicare strict istorică a teoriei sale ar părea să implice scrierea unei biografii. Chiar și încercările de a scrie „psihistoria” unor grupuri sociale trebuie să depindă puternic de analiza mărturiei individuale¹³⁰; iar o astfel de mărturie rareori se dezvăluie tipului de analiză pe care Freud îl putea aplica pacienților săi, putând să-i interogheze cu întrebări inductive și, uneori, să-i hipnotizeze. Din acest motiv, adevărata influență a lui Freud asupra scrierii istorice a avut tendința de a fi una indirectă: mai mult o problemă de terminologie care a intrat în uzul general, cauzal („subconștient”, „refulare”, „complex de inferioritate” și așa mai departe) decât o imitare strictă. Probleme similare apar în cazul aplicării istorice a unor forme mai recente de psihologie comportamentală. Și aici există o tendință deterministă, cel mai evident prezentă în încercările de a introduce în istorie teoria jocului și teoria alegerii raționale. Este adevărat, presupunerile asupra comportamentului uman făcute în jocul dilemei prizonierului și diversele sale derivative sunt adesea mai ușor de observat decât cele sugerate de Freud. Dar ele nu sunt cu nimic mai puțin deterministe – de aici și tendința psiho-istoricilor de a denunța expresiile contemporane ale intenției atunci când acestea nu se potrivesc modelului lor, folosind vechea scuză gramsciană a „falsei conștiințe”. Teoria jocului, ca și psihanaliza, este, de asemenea, în mod necesar individualistă. Singura cale de a rezolva această problemă pentru istoricii care doresc să o aplice grupurilor sociale este aceea de a se apleca asupra istoriei diplomatice, unde statele pot fi antropomorfizate¹³¹.

Parțial din cauza acestei tendințe de individualizare, modelele antropologice ale psihologiei sau „mentalității” *colective* au fost cele mai populare în rândul istoricilor¹³². În special, abordarea lui Clifford Geertz – „descrierea groasă”, care are scopul de a introduce un set de „semne semnificative” într-o structură inteligibilă – a atras unii imitatori influenți¹³³. Rezultatul a fost un tip nou de istorie culturală, în care cultura (definită în sens larg) a fost mai mult sau mai puțin eliberată de rolul tradițional determinant al bazei materiale¹³⁴. Dintr-o serie de motive – în parte din cauza modului în care antropologii au tendința de a-și desfășura munca de teren, în parte din cauza reputației proaste în care a căzut noțiunea de „caracter național” și în parte din cauza modei politice pentru „comunități” –, referirea s-a făcut mai adesea la cultura populară și locală decât la cultura înaltă și națională. Lucrarea lui Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* și cea a Nataliei Zemon Davis *The Return of Martin Guerre* sunt probabil exemplele clasice a ceea ce a devenit cunoscut drept „microistorie”¹³⁵. Dar tehnici similare au fost aplicate culturii înalte la nivel național și chiar internațional, cel mai mare succes fiind înregistrat de Simon Schama¹³⁶.

Totuși, se pot aduce obiecții serioase acestei noi istorii culturale. În primul rând, se poate obiecta că „microistoria” alege pentru studiu subiecte atât de banale, încât reprezintă o cădere în anticarianism (deși alegerea subiectului de către istoric este cel mai bine să fie lăsată în seama acestuia, editorului și pieței literare). O obiecție mai bună este legată de problema cauzalității. Antropologii, ca și sociologii, se preocupă în mod tradițional mai mult de structuri decât de procesele de schimbare. Prin urmare, istoricii care caută să adopte modele antropologice au tendința de a fi aruncați înapoi la resursele tradiționale ale propriei lor discipline atunci când încearcă să explice – de exemplu – declinul credinței în vrăjitorie¹³⁷. În fine, și cel mai grav, există o tendință ca „descrierea groasă” a mentalităților să degenereze într-un subiectivism agresiv, un joc al liberei asocieri cu doar unele legături tangențiale cu dovezile empirice. Pretențiile acestui tip de istorie de a fi științifică în orice sens semnificativ par dubioase.

Determinismul narativ: de ce să nu inventăm istoria?

Parțial din cauza acestui subiectivism insinuant și parțial din cauza preocupării distincte și perene a istoricului cu schimbarea ca fiind opusă structurii, în ultimii ani s-a observat o renaștere a interesului în forma narativă¹³⁸. Bineînțeles, ideea că rolul primar al istoricului este de a impune o ordine narativă confuziei de evenimente trecute nu este una nouă. În modurile lor diferite, atât Carlyle, cât și Macaulay și-au văzut rolul în acești termeni. Într-adevăr, Louis Mink nu făcea altceva decât să reformuleze o idee victoriană atunci când sintetiza „scopul cunoașterii istorice” drept „descoperirea gramaticii evenimentelor” și „convergerea evenimentelor în concatenări”¹³⁹. Astfel se explică interesul reînnoit al lui Hayden White și al altora față de marile „artefacte literare” ale secolului precedent¹⁴⁰. Se explică, de asemenea, motivul pentru care renașterea narațiunii a fost primită cu brațele deschise de unii tradiționaliști, în special de către cei care (în mod simplist) pun semnul de egalitate între istoria științifică și procesarea datelor cliometrice¹⁴¹. În critica sa asupra „noii” istorii, Barzun a primit cu căldură subiectivismul scrierii istorice și a preluat perspectiva lui Carlyle privind natura fundamental confuză a evenimentelor trecute :

Acolo unde există o știință naturală există multe istorii care se suprapun și intră în conflict, argumentative și detașate, părtinitoare și ambigue. Fiecare spectator reconstruiește un trecut în conformitate cu puterile sale de cercetare și viziune, ale cărui defecte apar imediat în opera sa : nimeni nu este păcălit. [Dar] multitudinea versiunilor istorice nu înseamnă că toate sunt false. Ea oglindește mai mult caracterul omenirii... Nu are niciun rost să scrii istorie dacă încerci mereu să învingi efectul său principal... de a arăta... dezordinea capricioasă, „fără structură” [a trecutului], din cauza dorințelor energice ale oamenilor și curentelor care se luptă pentru a-și găsi expresie... Practicile, credințele, culturile și acțiunile omenirii se dezvăluie ca fiind incommensurabile...¹⁴²

În opinia lui Barzun, aceasta era o problemă de „bun-simț” : sarcina istoricului nu era aceea de a fi un om de știință social, ci de „a-l pune pe cititor în legătură” cu „evenimente” și „sentimente” – de a-i hrăni „plăcerea primitivă de a asculta povești”. Pe de altă parte, reînvierea narațiunii a fost la fel de mult pe placul adepților modei, care nu doreau altceva decât să aplice tehnicile criticii literare „textului” suprem : înregistrarea scrisă a trecutului însuși. Prin urmare, reînvierea narațiunii a avut chipul lui Ianus : pe de o parte, o reînviere a interesului față de modele literare tradiționale pentru scrierea istoriei¹⁴³ ; pe de altă parte, un influx de terminologie în vogă (deconstrucție textuală, semiotică și așa mai departe) pentru citirea acesteia¹⁴⁴. Postmodernismul a lovit istoria¹⁴⁵, chiar dacă postmoderniștii nu fac altceva decât să reînvie vechile leacuri empirice idealiste atunci când declară că istoria este „o practică interpretativă, nu o știință neutră, obiectivă”. Când Joyce scrie că „istoria nu ne este niciodată cunoscută altfel decât sub o formă discursivă” și că „evenimentele, structurile și procesele trecutului sunt imposibil de deosebit de formele reprezentării documentare... și de discursurile istorice care le construiesc”, el nu face decât să repete ce a spus Collingwood (mai bine) acum peste o jumătate de secol.

Nu există decât o singură problemă în privința reînvierii narațiunii, și anume eterna problemă legată de aplicarea formelor literare istoriei. Într-o oarecare măsură, genurile literare sunt previzibile : într-adevăr, aceasta le face mai atractive. Adesea citim un roman preferat sau ne uităm la un film „clasic” știind exact cum se va termina. Și, chiar dacă o piesă de teatru nu ne este cunoscută – și nu există nicio copertă sau un program care să ne ofere esența poveștii –, putem infera totuși din genul ales cum se va desfășura acțiunea în linii mari. Dacă este o comedie, eliminăm în mod subconștient posibilitatea unui carnagiu în actul final ; și, dacă este în mod clar o tragedie, nu ne așteptăm la un final comic. Chiar și atunci când un autor ține în mod voit cititorul „în suspans” – cum ar fi într-o poveste polițistă –, deznodământul este previzibil într-o oarecare măsură : în funcție de convențiile genului, un criminal va fi prins, o crimă va fi rezolvată. Scriitorul profesionist scrie având finalul în minte și face adesea aluzii la el pentru cititor, de dragul ironiei sau al vreunui alt efect. Cum afirma Gallie : „A urmări o poveste... presupune... o vagă apreciere a divagației sau direcției sale... și a modului în care ceea ce se petrece mai târziu depinde de ceea ce s-a produs mai înainte, în sensul că, dacă nu s-ar produce ce urmează să se întâmple atunci, nici evenimentele anterioare nu s-au întâmplat sau nu s-ar fi putut întâmpla așa cum s-au întâmplat”¹⁴⁶. Același lucru îl susține și Scriven : „O piesă de calitate trebuie să se dezvolte în așa fel încât să... vedem dezvoltarea ei ca fiind necesară, adică să o putem explica”¹⁴⁷. Romanul lui Martin Amis *Săgeata timpului* face astfel explicit ceea ce este implicit în toate narațiunile : sfârșitul precedă efectiv începutul¹⁴⁸. Amis spune povestea vieții unui doctor nazist de la sfârșit la început, sub deghizarea unui narator

din interiorul lui care „știe ceva ce el pare incapabil să accepte... Viitorul se adevărește întotdeauna”. Astfel, bătrânul care „scapă” de pe patul său de moarte dintr-un spital american este „condamnat” să efectueze experimente pe prizonieri în lagărele de concentrare naziste și să „părăsească” lumea ca un copil inocent. În literatură, pentru a adapta o expresie a lui Ernst Bloch, „adevărata geneză nu este la început, ci la sfârșit” : în mod implicit, săgeata timpului indică întotdeauna direcția greșită. Amis argumentează foarte bine acest punct atunci când descrie un joc de șah în direcție inversă : începând în „dezordine” și trecând „prin episoade sucite și contradictorii. Dar lucrurile se rezolvă... toată această agonie... se rezolvă. O ultimă smucire a pionului alb și se reinstaurează ordinea perfectă”.

A scrie istorie conform convențiilor unui roman sau ale unei piese de teatru înseamnă, prin urmare, impunerea unui nou tip de determinism asupra trecutului : teleologia formei narative tradiționale. În ciuda faptului că era pe deplin conștient de rolul întâmplării atunci când a luat în considerare anumite evenimente, Gibbon a rezumat un mileniu și jumătate de istorie europeană sub titlul teleologic suprem. Dacă și-ar fi publicat marea sa lucrare sub titlul *A History of Europe and the Middle East, AD 100-1400*, și nu *The Decline and Fall of the Roman Empire*, narațiunea sa și-ar fi pierdut tema unificatoare. La fel și în cazul lui Macaulay : există o tendință indubitabilă în *History of England* de a prezenta evenimentele secolului al XVII-lea ca fiind determinante pentru acordurile constituționale din secolul al XIX-lea. Aceasta era forma de teleologie pe care Collingwood a văzut-o ulterior ca parte integrantă a istoriei : presupunerea că prezentul era întotdeauna punctul final (și, implicit, singurul punct final posibil) al narațiunii alese de istoric. Dar istoria scrisă astfel (ca și ficțiunea) ar putea fi scrisă la fel de bine în direcție inversă, precum istoria inversată a Irlandei, pe care scriitorul „AE” și-a imaginat-o în 1914 :

Micile gospodării din secolele al XIX-lea și XX au ajuns treptat pe mâna marilor proprietari, în secolul al XVIII-lea s-a înregistrat un progres și apar primele semne ale autoguvernării, urmează problemele religioase și războaiele, până când *ultimul* englez, Strongbow, părăsește țara, începe cultura, intoleranța religioasă încetează odată cu *dispariția* lui Patrick în jurul anului 400 e.n. și ne apropiem de marea epocă a eroilor și zeilor¹⁴⁹.

Aceasta nu era altceva decât, așa cum însuși AE a glumit, „mitistoria” naționalistă, prezentată greșit de la sfârșit la început.

Grădina cu cărări ce se bifurcă

Trecutul – ca și jocul de șah din viața reală sau orice alt joc – este diferit ; nu are un sfârșit predeterminat. Nu există niciun autor, divin sau de altă natură, ci doar personaje – și, spre deosebire de un joc, numărul lor este mult prea mare. Nu există nicio intrigă, nicio „ordine perfectă” inevitabilă ; doar sfârșituri, de vreme ce evenimente multiple se desfășoară simultan, unele durând câteva momente, altele extinzându-se cu mult dincolo de durata de viață a unui individ. Încă o dată, Robert Musil a fost cel care a indicat exact diferența esențială dintre istoria adevărată și simplele povești. Într-un capitol din *Omul fără însușiri*, intitulat „De ce nu se poate inventa istoria ? ”, Ulrich – care, în mod simbolic, se află într-un tramvai – reflectează la

problemele matematice care nu admit o soluție generală, ci doar soluții particulare, individuale, prin a căror combinare ne apropiem de soluția generală. Ar fi putut adăuga că el considera problema vieții omenеști drept una dintre acestea. Ceea ce se numește o epocă... acest flux amplu, nestăpănit de împrejurări ar însemna atunci o succesiune haotică de încercări nesatisfăcătoare și, considerate individual, false de a găsi soluția, din care, de-abia când omenirea avea să se priceapă să le combine, ar fi reieșit soluția corectă și definitivă... Ce ciudată chestiune mai e și istoria!... Istoria noastră pare nesigură și confuză, dacă o privești de aproape, cum ar fi o mlaștină nu tocmai stabilă, și până la urmă partea ciudată e că există totuși un drumeag care o traversează, iar acesta este chiar „drumul istoriei”, despre care nimeni nu știe de unde a apărut. Această situație *de a constitui materia istoriei* era ceva care-l indigna pe Ulrich. Cutia iluminată, legănătoare, în care se afla el acum călătorind spre oraș i se părea o mașină în care câteva sute de kilograme de omenire sunt scuturate, pentru a plăsmui din ea ceea ce se cheamă viitorul... Simțind astfel, el se revolta împotriva acceptării neputincioase a schimbărilor și condițiilor date, împotriva contemporaneității neputincioase și neajutorate, împotriva înșiruirii acesteia, haotic supuse și la drept vorbind nedemne de statutul de om, de-a lungul secolelor... Sub imperiul unui impuls de moment, se ridică și făcu restul drumului spre casă pe jos¹⁵⁰.

Ulrich respinge posibilitatea că „istoria se creează aidoma tuturor celorlalte istorii”, deoarece „autorilor nu le trece nimic nou prin cap, ci scriu fiecare inspirându-se după cel dinaintea lui”. Dimpotrivă, „istoria se creează fără contribuția autorilor. Ea nu evoluează pornind dinspre centru, ci dinspre periferie. Cauzele sunt insignifiante”. Mai mult, ea se desfășoară într-un mod fundamental haotic, ca un ordin transmis în șoaptă de la un capăt al unei coloane de soldați care începe cu „sergentul-major să iasă în capul coloanei”, dar care în ultimele rânduri ajunge ca „opt soldați să fie împușcați imediat” :

Dacă am transfera o generație de europeni din zilele noastre, la vârsta celei mai fragede copilării, în Egiptul anului 5000 î.e.n. și i-am abandona acolo, istoria universală ar începe încă o dată cu anul 5000, repetându-se o vreme, iar apoi, din motive pe care nimeni nu le poate intui, va începe să devieze treptat.

Legea istoriei universale era astfel pur și simplu aceea de „a o scoate cumva la capăt” :

Cursul istoriei nu este cel al unei bile de biliard care, odată lovită, străbate un anumit traseu, ci seamănă cu mișcarea norilor, seamănă cu parcursul unui om care se plimbă alene pe străzi, care se lasă abătut din cale aici de o umbră, dincolo de un grup de oameni... și în cele din urmă ajunge într-un loc pe care nici nu îl cunoștea și unde nici n-a vrut să ajungă. Inerent în mersul înainte al istoriei universale este un anumit element de abatere de la drum¹⁵¹.

Această direcție de argumentare îi distrage atenția lui Ulrich – atât de mult (și, parcă, pentru a dovedi acest lucru) încât se rătăcește în drum spre casă.

Pe scurt, istoria nu este mai mult o poveste decât o călătorie cu tramvaiul ; iar istoricii care se încăpățânează să o scrie ca pe o poveste ar putea la fel de bine să-i urmeze pe Amis sau pe AE și să o scrie de la sfârșit la început. Realitatea istoriei, așa cum sugerează Musil, este că sfârșitul este necunoscut la începutul călătoriei : nu există șine care să conducă în mod previzibil spre viitor, nu există un orar cu destinații scrise clar, negru pe alb. Același lucru este în mare susținut de Jorge Luis Borges în nuvela sa „Grădina cu cărări ce se bifurcă”. Autorul își imaginează un labirint/roman închipuit de un înțelept chinez imaginar, Ts'ui Pen, în care „timpul se bifurcă continuu spre nenumărate viitoruri” :

M-am oprit, cum era și firesc, la fraza : *Las diferitelor viitoruri (nu tuturor) grădina mea cu cărări ce se bifurcă*. Am înțeles aproape pe loc : *grădina cu cărări ce se bifurcă* era romanul cel haotic ; expresia *diferitelor viitoruri (nu tuturor)* mi-a sugerat imaginea bifurcării în timp, și nu în spațiu... În orice ficțiune, de fiecare dată când un om are în față diverse alternative, optează pentru una dintre ele și le elimină pe celelalte ; în ficțiunea aproape inextricabilului Ts'ui Pen, optează – simultan – pentru toate. *Creează* astfel diferite viitoruri, diferite timpuri, care, la rândul lor, se multiplică și se bifurcă... În opera lui Ts'ui Pen se produc toate deznodămintele ; fiecare dintre ele este punctul de plecare al altor bifurcații.

Traducătorul imaginar al lucrării continuă :

Grădina cu cărări ce se bifurcă este o enormă ghicitoare, o parabolă a cărei temă e timpul... o imagine incompletă, dar nu falsă a universului... Spre deosebire de Newton și de Schopenhauer, strămoșul domniei voastre [Ts'ui Pen] nu credea într-un timp uniform, absolut. Credea în infinite serii de timpuri, într-o rețea crescătoare și vertiginoasă de timpuri divergente, convergente și paralele. Această urzeală de timpuri care se apropie, se bifurcă, se întretaie sau care vreme de secole întregi se ignoră cuprinde toate posibilitățile¹⁵².

Variații pe această temă reapar pe tot parcursul operei lui Borges. În lumea imaginară a idealiştilor descrisă în „Tlön, Uqbar, Orbis Tertius”, „cărțile de ficțiune tratează un singur subiect, cu toate permutările imaginabile”¹⁵³. În „Loteria la Babilon”, o veche loterie imaginară evoluează într-un mod de viață atotcuprinzător ; ceea ce începe ca „o intensificare a hazardului, o intruziune periodică a haosului în cosmos” devine un proces infinit în care „nici o hotărâre nu e ultima, toate se ramifică în altele”. „Babilonul nu-i altceva decât un infinit joc al hazardului.”¹⁵⁴ Metafora este schimbată, dar aceeași temă este dezvoltată în „Biblioteca Babel” și „Zahirul”. Imagini similare pot fi întâlnite și în poezia lui Mallarmé „Un coup de dés”¹⁵⁵ sau în „The Road Not Taken”, de Robert Frost :

Voi povesti aceasta suspinând
de-acum încolo secole de-a rândul :
plecau într-o pădure două drumuri,
iar eu, eu l-am urmat pe cel mai neumblat,
și iată că această schimbat totul¹⁵⁶.

Pentru istoric, implicațiile sunt clare. Așa cum însuși Scriven a admis :

În istorie, date fiind informațiile pe care le avem până la un anumit punct, există un număr de posibile întorsături ulterioare ale sorții, dintre care niciuna nu ni se pare inexplicabilă... Inevitabilitatea nu este decât în retrospectivă... ; iar inevitabilitatea determinismului este mai mult explicativă decât predictivă. Astfel, libertatea alegerii, care se face între alternative viitoare, nu este incompatibilă cu existența unor cauze pentru fiecare eveniment... Ar trebui să... abandonăm istoria dacă am încerca să eliminăm orice surpriză¹⁵⁷.

Haos și sfârșitul determinismului științific

Există o paralelă strânsă (departe de a fi una accidentală) între punerea sub semnul întrebării a determinismului narativ de către scriitori precum Musil și Borges și punerea sub semnul întrebării a determinismului laplacian clasic de către oamenii de știință ai

secolului XX. Este un lucru pe care, din păcate, istoricii au avut tendința să-l ignore (așa cum a făcut-o E.H. Carr atunci când s-a confruntat cu teoria găurilor negre) sau, pur și simplu, să-l înțeleagă greșit. Astfel, foarte mulți dintre acei filozofi ai istoriei care au dezbătut în acest secol dacă istoria este o „știință” par să nu fi înțeles că noțiunea lor de știință era o relicvă învechită a secolului al XIX-lea. Mai mult, dacă ar fi acordat o atenție mai mare la ceea ce făceau colegii lor savanți, ar fi fost surprinși – poate chiar mulțumiți – să descopere că nu puneau întrebarea corectă. Căci este o trăsătură izbitoare a multor direcții moderne de dezvoltare din științele naturale faptul că au avut o natură fundamental istorică, prin aceea că s-au preocupat de schimbări petrecute în timp. Într-adevăr, din acest motiv nu este pe deplin inutil să reinterprețăm vechea dilemă și să nu întrebăm „Este istoria o știință?”, ci „Este știința istorie?”.

Acest lucru este adevărat chiar și în privința celei de-a doua legi a termodinamicii, relativ veche, care afirmă că entropia unui sistem izolat crește întotdeauna – cu alte cuvinte, că dezordinea va avea tendința să crească dacă lucrurile sunt lăsate să acționeze singure, chiar și încercările de a crea ordine având ca efect final descreșterea cantității de energie ordonată disponibilă. Acest aspect are o importanță istorică profundă, nu în ultimul rând deoarece implică un final suprem și *dezordonat* al istoriei vieții umane și, într-adevăr, al universului. Teoria relativității a lui Einstein are de asemenea implicații pentru gândirea istorică, deoarece renunță la noțiunea de timp absolut. După Einstein, acum ne dăm seama că fiecare observator are propria măsură a timpului: dacă m-aș înălța deasupra Pământului, ar părea că evenimentele de sub mine ar dura mai mult până să se producă, din cauza efectului câmpului gravitațional al Pământului asupra vitezei luminii. Cu toate acestea, chiar și timpul relativ are o singură direcție sau „săgeată”, în principal din cauza entropiei și a efectului entropiei asupra percepției noastre psihologice asupra timpului: chiar și energia consumată cu înregistrarea unui eveniment în memoria noastră crește cantitatea de dezordine din univers.

Dezordinea crește. Nimic nu se deplasează mai rapid decât viteza luminii. Totuși, contrar așteptărilor pozitiviștilor din secolul al XIX-lea, nu orice proces din lumea naturală poate fi rezumat în astfel de legi bine definite. Una dintre cele mai importante descoperiri științifice de la sfârșitul secolului al XIX-lea a fost realizarea faptului că majoritatea declarațiilor despre relațiile dintre fenomenele naturale nu aveau decât o natură probabilistică. Într-adevăr, americanul C.S. Peirce a proclamat sfârșitul determinismului încă din 1892 în cartea sa *The Doctrine of Necessity Examined*: „Șansa însăși pătrunde pe fiecare bulevard al simțurilor: dintre toate lucrurile, este cea mai supărătoare”, declara Peirce. „Șansa vine prima, legea a doua, tendința de a dezvolta obiceiuri a treia.”¹⁵⁸ Dovezi decisive în sprijinul acestei afirmații au apărut în 1926, când Heisenberg a demonstrat că nu pot fi determinate cu precizie, simultan, poziția viitoare și viteza unei particule, deoarece poziția sa actuală nu poate fi măsurată decât folosind cel puțin o cantitate de lumină. Cu cât este mai scăzută lungimea de undă a luminii folosite, cu atât este mai precisă măsurarea poziției acelei particule – dar, de asemenea, cu atât mai mult va fi perturbată viteza sa. Din cauza acestui „principiu al incertitudinii”, mecanica cuantică nu poate prezice decât un număr de rezultate posibile pentru o anumită observație și poate sugera care dintre ele este cel mai probabil. După cum a spus Stephen Hawking, „mecanica cuantică introduce în știință un element inevitabil de imprevizibilitate sau de întâmplare” la nivel fundamental¹⁵⁹. Într-adevăr, rămânând fidel ideii unui univers laplacion, Einstein a considerat tocmai acest lucru inacceptabil. Așa cum s-a exprimat în celebra sa scrisoare către Max Born:

Tu crezi într-un Dumnezeu care joacă zaruri, iar eu în legea și ordinea completă într-o lume care există obiectiv și pe care eu, de o manieră foarte speculativă, încerc să o înțeleg. *Cred* cu tărie, dar sper că cineva va găsi o cale mai realistă, sau mai curând o bază mai concretă decât mi-a fost dat mie. Nici chiar marele succes inițial al teoriei cuantice nu mă face să cred în jocul de zaruri fundamental, deși sunt pe deplin conștient că colegii tăi mai tineri interpretează acest lucru ca pe o consecință a senilității¹⁶⁰.

Dar incertitudinea i-a supraviețuit lui Einstein; și are implicații la fel de deconcertante pentru determinismul istoric. Prin analogie, istoricii ar trebui să nu piardă niciodată din vedere propriul „principiu al incertitudinii” – acela că orice observare a dovezilor istorice îi distorsionează semnificația prin simplul fapt al selectării lor prin prisma privirii retrospective.

Un alt concept științific modern cu importante implicații istorice este așa-numitul principiu „antropic”, care, în versiunea sa „tare”, afirmă că „există multe universuri diferite sau multe regiuni diferite ale unui singur univers, fiecare cu propria configurație inițială și, poate, cu propriul set de legi științifice... [dar] numai în puține universuri care sunt ca al nostru s-ar dezvolta ființe inteligente”¹⁶¹. Această afirmație ridică unele probleme evidente: nu este clar ce semnificație ar trebui să atașăm celorlalte „istorii” în care nu existăm. În opinia lui Hawking, „universul nostru nu este doar una din istoriile posibile, ci una din cele mai probabile... există o familie specială de istorii care sunt mult mai probabile decât celelalte”¹⁶². Această idee a universurilor (și dimensiunilor) multiple a fost dusă mai departe de fizicieni precum Michio Kaku. Istoricul nu trebuie, cred eu, să ia într-un sens prea literar unele dintre noțiunile mai fantastice ale lui Kaku. Din cauza uriașelor cantități de energie care ar fi necesare, pare îndoielnic faptul că teoria călătoriei în timp prin „găuri de vierme care pot fi traversate” în spațiu-timp poate fi considerată măcar „teoretic” posibilă. (În primul rând, așa cum s-a spus adesea, dacă ar fi posibile călătoriile în timp, am fi deja inundați de „turiști” din viitor – adică de indivizi care nu au ales să meargă mai mult în trecut pentru a evita moartea lui Lincoln sau pentru a-l sugruma pe nou-născutul Adolf Hitler.)¹⁶³ Cu toate acestea, ideea unui număr infinit de universuri poate servi unui important scop euristic. Ideea că – așa cum s-a exprimat un fizician – există alte lumi în care Cleopatra ar avea un neg hidos pe vârful celebrului său nas pare, așa cum și este de fapt, o pură fantezie. Dar ea ne oferă o amintire vie a naturii nedeterminate a trecutului.

Științele biologice au făcut progrese similare, îndepărtându-se de determinism în ultimii ani. Deși lucrarea lui Richard Dawkins, de exemplu, are o tentă deterministă, definind organismele individuale, inclusiv oamenii, drept niște „mașini de supraviețuire alcătuite din asocieri de scurtă durată ale unor gene cu durată lungă de viață”, autorul afirmă explicit în *Gena egoistă* că genele „determină comportamentul numai într-un sens statistic... [ele] nu-și controlează creațiile”¹⁶⁴. Teoria darwinistă a evoluției dezvoltată de el „nu vede viitorul” – natura nu are nicio schiță bazată pe predestinare. Într-adevăr, întreaga problemă a evoluției este că moleculele replicatoare (precum ADN-ul) fac și reproduc greșeli, astfel încât „influențe minuscule, aparent banale pot avea un impact major asupra evoluției”. „Genele nu au darul preziziunii. Ele nu-și fac planuri de acțiune.” Doar într-un singur sens Dawkins este darwinist, prin faptul că exclude rolul „ghinionului” în selecția naturală: „Prin definiție însă, norocul sau ghinionul lovește la întâmplare și o genă care se află constant în tabăra învinșilor nu este una ghinionistă; este o genă rea”. Astfel, acele organisme care supraviețuiesc sușurilor și coborâșurilor sorții sunt cel mai bine

proiectate să facă acest lucru: „Genele trebuie să îndeplinească sarcini asemănătoare cu predicția... [dar] într-o lume complexă, predicția este o afacere plină de riscuri. Fiecare decizie pe care o ia o mașină de supraviețuire este un joc de noroc... Acei indivizi ale căror gene construiesc un creier capabil să joace în general corect au, drept urmare, șanse mai mari de supraviețuire și, implicit, de propagare a genelor respective. De unde importanța acordată stimulilor de bază ai plăcerii și durerii și capacitățile de amintire a greșelilor, de a stimula opțiunile și de a comunica cu alte «mașini de supraviețuire»”¹⁶⁵.

Alți evoluționiști se opun totuși acestei argumentări, care păstrează o implicație deterministă, și anume că organismul individual puternic câștigă cursa („meme” sau „fenotipul”, celelalte forme de replicare majore ale lui Dawkins). Așa cum arată Stephen Jay Gould în lucrarea sa *Wonderful Life*, anumite evenimente întâmplătoare – catastrofe majore ale mediului, precum cea care se pare că s-a produs după așa-numita „explozie din Cambrian” – afectează cu adevărat procesul de selecție naturală¹⁶⁶. Prin schimbarea completă a unor condiții ecologice îndelungate, ele fac inutile peste noapte caracteristici adaptate timp de milenii la acele condiții. Supraviețuitorii rezistă nu fiindcă genele lor au proiectat și au construit „mașini de supraviețuire” superioare, ci adesea deoarece unele atribute vechi se transformă dintr-odată în atuuri. Pe scurt, nu există nicio scăpare în fața rolului întâmplării în preistorie. Lanțurile și conurile tradiționale ale teoriei evoluționiste, așa cum demonstrează Gould, devin pur și simplu demodate ca urmare a diversității tiparelor anatomice descoperite la fosilele vechi de 530 de milioane de ani de la Burgess Shale din British Columbia. Nicio lege darwinistă a selecției naturale nu a hotărât care dintre organisme păstrate la Burgess Shale să supraviețuiască marii crize care a lovit Pământul acum 225 de milioane de ani. Ele au fost doar norocoșii câștigători ai „loteriei” cataclismice. Prin urmare, dacă acest cataclism ar fi avut o altă formă, viața de pe Pământ ar fi evoluat în moduri destul de diferite și imprevizibile¹⁶⁷.

Încă o dată, este ușor să iei în derâdere lumile alternative ale lui Gould, locuite de „erbivore marine care pasc” și „prădători marini cu mandibule în față și maxilare ca niște spărgătoare de nuci” – dar nu de *Homo sapiens* („Dacă priapulidele ar fi dominat mările, nu sunt convins că *Australopithecus* s-ar fi plimbat vreodată în două picioare prin savanele africane”) ¹⁶⁸. Dar comentariile lui Gould privind rolul întâmplării în istorie sunt departe de a fi absurde. În absența procedurii științifice de verificare prin repetiție, istoricul evoluției nu poate face altceva decât să construiască o narațiune – să asculte din nou o casetă imaginară, folosind cuvintele sale – și apoi să speculeze cu privire la ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă condițiile inițiale sau un oarecare eveniment din secvență ar fi fost diferite. Acest lucru nu se aplică doar triumfului întâmplător al polichetelor în fața priapulidelor după perioada Burgess sau triumfului mamiferelor în fața păsărilor gigantice din Eocen. El se aplică și acelei scurte perioade – a optsprezeceia miime din istoria planetei – în care Pământul a fost locuit de om.

Ce-i drept, argumentul lui Gould depinde mult de rolul unor evenimente majore – precum cele cauzate de impactul cu corpurile cerești. Totuși, acesta nu este singurul mod în care întâmplarea își face loc în procesul istoric. Deoarece, așa cum au demonstrat susținătorii „teoriei haosului”, lumea naturală este suficient de imprevizibilă – chiar și în lipsa meteoriților – pentru a face aproape imposibilă o predicție precisă.

În utilizarea sa modernă de către matematicieni, meteorologi și alții, „haos” nu înseamnă anarhie. Nu înseamnă că nu există legi în lumea naturală. Înseamnă pur și simplu că acele legi sunt atât de complexe, încât ne este practic imposibil să facem predicții precise, astfel încât o mare parte a ceea ce se întâmplă în jurul nostru pare aleatoriu sau

haotic. Astfel, așa cum a spus Ian Stewart, „Dumnezeu poate juca zaruri și poate crea un univers al unei legi și ordini complete din aceeași suflare”, deoarece „chiar și ecuațiile simple [pot] genera o mișcare complexă, atât de sensibilă la măsurătoare, încât pare să fie aleatorie”¹⁶⁹. Pentru a fi preciși, teoria haosului este preocupată de comportamentul stohastic (adică aparent aleatoriu) care se produce în sistemele deterministe.

Acesta era inițial un fenomen care îi interesa doar pe discipolii matematicianului francez Henri Poincaré, un pionier în domeniul său. Poincaré a susținut că peridiocitatea trebuie să se producă în cele din urmă dacă o transformare ar fi aplicată repetat într-un sistem matematic; dar, așa cum și-au dat seama Stephen Smale și alții, unele sisteme dinamice în dimensiuni multiple nu se încadrează în cele patru tipuri de stări stabile identificate de Poincaré pentru două dimensiuni. Folosind sistemul de cartare topologic al lui Poincaré, s-a putut identifica un număr de „magneți ciudați” (precum setul Cantor) spre care se îndreptau aceste sisteme. „Ciudățenia” acestor sisteme consta în dificultatea extremă de a le prezice comportamentul. Din cauza sensibilității lor extreme la condițiile inițiale, trebuia să deții o cunoaștere extraordinară de precisă, imposibil de atins, a punctelor lor de start pentru a putea face prognoze precise¹⁷⁰. Cu alte cuvinte, un comportament aparent aleatoriu se dovedește a nu fi în totalitate astfel – ci doar non-liniar: „Chiar și atunci când teoria noastră este deterministă, nu toate prezicerile sale conduc la experimente repetabile. Doar cele care rezistă micilor schimbări ale condițiilor inițiale”. Teoretic, atunci când aruncăm în aer o monedă, am putea prezice deznodământul dacă am cunoaște exact viteza pe verticală și numărul de rotații pe secundă. În practică, este prea dificil – și același lucru se aplică *a fortiori* proceselor mai complexe. Astfel, deși, la urma urmelor, universul este teoretic determinist, „toate pariurile deterministe sunt suspendate. Tot ce putem face este [*sic!*] probabilități... [deoarece] suntem prea proști să vedem tiparul”¹⁷¹.

Aplicațiile (și derivatele) teoriei haosului sunt numeroase. Una dintre primele a fost problema de fizică clasică a celor „trei corpuri” – efectele gravitaționale imprevizibile a două planete de dimensiuni egale asupra unui fir de praf – pe care astronomii le-au văzut în practică pe orbita aparent aleatorie a lui Hyperion în jurul lui Saturn. Haosul se aplică și turbulenței în lichide și gaze: aceasta a fost principala sferă de interes a lui Mitchell Feigenbaum. Benoit Mandelbrot a descoperit alte tipare haotice în lucrarea sa *The Fractal Geometry of Nature*: un fractal, așa cum l-a definit el, „a continuat să prezinte o structură detaliată pe o gamă largă de scale” – la fel ca „smochinul” lui Feigenbaum. Cercetarea lui Edward Lorenz asupra convecției și a vremii ne oferă unele dintre cele mai frapante exemple ale haosului în acțiune: el a folosit expresia „efectul fluture” pentru a descrie dependența sensibilă a climatului de condițiile inițiale (adică o singură bătaie din aripi a unui fluture astăzi ar putea determina, teoretic, dacă un uragan lovește sau nu sudul Angliei săptămâna viitoare). Cu alte cuvinte, mici fluctuații în starea atmosferei ar putea avea consecințe majore – de aici, imposibilitatea unei prognoze meteo, chiar vag precisă (în ciuda celor mai performante computere disponibile), pentru o perioadă mai mare de patru zile. Tipare haotice au fost descoperite și de Robert May și alții în fluctuațiile populațiilor de insecte și de animale. Într-un sens, teoria haosului confirmă în cele din urmă ceea ce Marc Aureliu și Alexander Pope știau instinctiv cu multă vreme în urmă: chiar dacă lumea pare să fie „efectul Șansei”, are totuși o structură „regulată și frumoasă” – deși neinteligibilă. „Întreaga natură nu-i decât artă necunoscută ție; / Toată este Șansă, direcție, ceea ce te nu poți vedea.”

În mod evident, teoria haosului are implicații importante pentru științele sociale. Pe economiști îi ajută să-și explice motivul pentru care predicțiile și prognozele bazate pe

ecuații liniare, ce constituie fundamentul majorității modelelor economice, sunt de multe ori greșite¹⁷². Același principiu, „că sistemele simple nu au în mod necesar proprietăți dinamice simple”, se poate aplica, teoretic, și lumii politice¹⁷³. Este, dacă nu altceva, o avertizare pentru toți savanții să evite teoriile simple privind determinanții alegerilor. Cel mai bun lucru pe care îl putem face cu înțelegerea noastră a sistemelor haotice, așa cum a sugerat Roger Penrose, este să „simulăm un deznodământ *tipic*. Vremea prognozată poate diferi de cea reală, dar este perfect plauzibilă ca o vreme”¹⁷⁴. Același lucru se aplică predicțiilor economice și politice. Cel mai bun lucru pe care îl poate face un prezicător pe termen lung este să ne ofere un număr de scenarii plauzibile și să admită că alegerea unuia sau altuia poate fi o simplă presupunere, nu o profeție.

Spre povestea haosului

Dar ce implicații prezintă haosul pentru istorici, care nu se preocupă de prezicerea viitorului, ci de înțelegerea trecutului? Nu este deloc dificil să spui că omul, aidoma tuturor creaturilor, se supune comportamentului haotic al lumii naturale, deși este cu siguranță adevărat că, până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, vremea a fost probabil determinantul principal al bunăstării celor mai mulți oameni. În istoria modernă totuși, actele altor oameni au ajuns să joace un rol din ce în ce mai important în această privință. În secolul XX, viața mai multor oameni a fost scurtată de alți oameni – și nu de natură – mai mult ca niciodată până atunci.

Semnificația filozofică a teoriei haosului este că ea împacă noțiunile de cauzalitate și întâmplare. Ne salvează nu doar de lumea absurdă a unor idealști ca Oakeshott, unde nu există nimic similar cauzei și efectului, ci și de lumea la fel de absurdă a determiniștilor, în care nu există decât un lanț de cauzalitate preordonată bazat pe legi. Haosul – comportament stohastic în sistemele deterministe – se referă la rezultate finale imprevizibile chiar și atunci când evenimente succesive sunt legate casual.

În realitate, această poziție de mijloc era deja implicită în multe dintre afirmațiile filozofilor istoriei legate de cauzalitate în anii 1940 și 1950 – înainte de apariția teoriei haosului. Ideea fundamental deterministă că aserțiunile cauzale nu puteau fi afirmate decât prin legi poate fi identificată, așa cum am văzut, încă de la Hume. În *Tratat asupra naturii umane*, Hume a argumentat că o legătură cauzală dintre două fenomene X_1 și Y_1 nu poate fi postulată decât dacă s-ar observa o *serie* de cazuri în care evenimentele $X_1, X_2, X_3, X_4 \dots$ ar fi urmate de $Y_1, Y_2, Y_3, Y_4 \dots$ – serie suficient de lungă pentru a justifica inferența că X_n sunt întotdeauna (sau foarte probabil) urmate de Y_n . Perfecționată de Hempel, aceasta a devenit cunoscută drept modelul de cauzalitate „acoperit de lege”, care afirmă că orice aserțiune a unei naturi cauzale este făcută pe baza unei legi (sau „aserțiune explicită a [presupuselor] regularități generale”) derivate din observația repetată¹⁷⁵.

Cu toate acestea, Karl Popper a pus la îndoială posibilitatea stabilirii unor astfel de legi care transformării istorice, dacă prin „lege” se înțelege o aserțiune predictivă analoagă legilor clasice ale fizicii. Argumentul lui Popper a fost pur și simplu acela că metodologia științifică – testarea sistematică a ipotezelor prin experimentare – nu se putea aplica studiului trecutului. Totuși, respingerea de către Popper a determinismului – ceea ce el numea, mai degrabă sporind confuzia, „istoricism” – nu însemna o respingere a întregii noțiuni a cauzalității, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Oakeshott¹⁷⁶. Popper a acceptat

faptul că evenimentele sau tendințele erau cu adevărat cauzate de „condiții inițiale”. Argumentul critic era că, în istorie, era posibilă o explicație cauzală care nu depindea de o astfel de aserțiune generală sau siguranță deductivă. Collingwood făcuse deja distincție între tipul *hempelian* (sau *nomologic*) de explicație cauzală și tipul de explicație al „științei practice”, în care o cauză este „un eveniment sau o stare de lucruri prin a cărei producere sau împiedicare putem produce sau împiedica acel lucru a cărui cauză se spune că ar fi”¹⁷⁷. Aici, cel mai bun criteriu de stabilire a unei relații cauzale nu era legea de acoperire *hempeliană*, ci așa-numitul „dacă nu ar fi fost” sau testul *sine qua non*, care aplică principiul că „efectul nu se poate produce sau nu poate exista decât dacă există sau se produce cauza”. Popper a susținut același lucru: „Există chiar nenumărate condiții posibile de acest tip; și dacă suntem în căutarea adevăratelor condiții ale unei orientări, trebuie să ne dăm neconținut silința de a *imagina condiții în care orientarea în cauză ar dispărea*”¹⁷⁸. Într-adevăr, acuzația cea mai pertinentă a lui Popper împotriva „istoricistilor” era incapacitatea lor de a-și pune astfel de întrebări – „de a-și imagina o schimbare în condițiile schimbării” (ceva de care idealisti precum Oakeshott, așa cum am văzut, se făceau la fel de vinovați).

Implicațiile acestei descoperiri au fost explorate mai în detaliu de Frankel, care citează unele exemple de explicații istorice care nu sunt altceva decât afirmații despre „condiții fără de care evenimentele în discuție nu s-ar fi produs”:

Revoluția franceză ar fi fost diferită dacă Rousseau nu ar fi scris *Contractul social*? Perioada de reconstrucție de după Războiul Civil ar fi fost diferită dacă Booth, ca majoritatea așa-zisilor asasini, ar fi ținut prost? În mod clar, atunci când imputăm influențe cauzale de un anumit tip lui Rousseau sau lui Lincoln, presupunem că răspunsul la aceste întrebări ar fi unul afirmativ... Care este, mai exact, generalizarea care se află în spatele unei afirmații de cauzalitate istorică precum „frumusețea Cleopatrei l-a făcut pe Antoniu să zăbovească în Egipt”?¹⁷⁹

Folosind cuvintele lui Gallie, „istoricii... ne spun cum s-a produs un anumit eveniment indicând evenimente anterioare, până atunci trecute cu vederea sau cel puțin subevaluate, *dar fără de care*, susțin ei pe motive în mare parte inductive, *evenimentul în cauză nu s-ar fi putut produce – sau numai cu mare greutate*”¹⁸⁰. O diferență între știință și istorie este aceea că istoricii trebuie să se bazeze adesea exclusiv pe astfel de explicații, în timp ce oamenii de știință le pot folosi drept ipoteze care să fie testate experimental. Cu alte cuvinte, dacă vrem să spunem orice despre cauzalitate în trecut fără să invocăm legi de acoperire, trebuie să folosim cu adevărat evenimente contrafactice, chiar și numai pentru a testa ipotezele noastre cauzale.

Teoreticienii juridici ai cauzalității – care, la urma urmelor, sunt la fel de preocupați ca și istoricii de înțelegerea cauzelor unor evenimente trecute – au ajuns la aceeași concluzie urmând o cale diferită. Așa cum demonstrează Hart și Honoré, din punctul de vedere al unui avocat, există probleme practice legate de definiția dată de Mill unei cauze ca fiind „suma totală a condițiilor pozitive și negative luate la un loc; întreg setul de întâmplări... după care, odată realizate, consecința urmează invariabil”¹⁸¹. Deoarece, în căutările lor după răspundere, responsabilitate, compensație și pedeapsă, avocații trebuie să determine *care* din multitudinea de cauze – ale unui incendiu, de exemplu, sau ale unui deces – „au modificat situația”¹⁸². Și aici, de asemenea, singurul mod de a face acest lucru este punând întrebarea „dacă nu ar fi fost” sau *sine qua non*: numai spunând dacă

un anumit rău s-ar fi întâmplat sau nu în lipsa presupusului act ilegal al inculpatului se poate spune dacă, din punct de vedere legal, actul a fost cauza răului produs. Folosind cuvintele lui R.B. Braithwaite, evenimentele legate cauzal sunt astfel cele care sunt folosite

pentru a justifica inferențe nu doar legate de ceea ce s-a întâmplat sau se va întâmpla, ci inferențe „contrafactice” cu privire la ceea ce s-ar fi întâmplat dacă un anumit eveniment real, care s-a petrecut în realitate, nu s-ar fi produs... Avocatul abordează elementul general inerent declarațiilor cauzale... [întrebând] când se sugerează că A este cauza lui B, dacă... B s-ar fi produs fără A?¹⁸³

Hart și Honoré recunosc limitările practice ale condiției *sine qua non* (de exemplu, în cazul ipotetic în care doi oameni au împușcat mortal, simultan, un al treilea om)¹⁸⁴. Dar ei nu au nicio îndoială că este totuși de preferat presupunerilor la fel de subiective pe care „realiștii” le fac cu privire la intențiile legiuitorilor.

Ramificațiile filozofice ale contrafactualului sunt complexe. Așa cum a subliniat Gardiner, multe depind de forma pe care o ia întrebarea contrafactuală, care este adesea incompletă :

„Focurile de armă de pe bulevarde au fost cauza Revoluției din 1848 din Franța?” Acest lucru înseamnă : „Ar fi izbucnit Revoluția exact în momentul în care a izbucnit dacă acestea nu s-ar fi produs?” Sau înseamnă : „Revoluția ar fi izbucnit, mai devreme sau mai târziu, chiar dacă nu ar fi existat focuri de armă?”. Și dacă, la primirea unui răspuns afirmativ la întrebarea din urmă, ne întrebăm : „Care a fost atunci cauza reală a Revoluției?”, sunt necesare, iarăși, specificări suplimentare. Căci există un număr de răspunsuri posibile... Și nu există Cauze Reale absolute care așteaptă să fie descoperite de istorici..¹⁸⁵

Aceste probleme de formulare au fost explorate în detaliu de logicieni¹⁸⁶. Dar, din punctul de vedere al istoricului, este probabil mai important să decidem *ce* întrebări contrafactice să punem în primul rând. Deoarece unul dintre cele mai puternice argumente împotriva ideii de a lua în calcul scenarii alternative este că nu există o limitare la un număr de astfel de scenarii. Ca și în cazul lui Ts'ui Pen al lui Borges, istoricul se confruntă cu un număr infinit de „cărări ce se bifurcă”. Acesta este defectul principal al abordării contrafactice văzute de Croce.

În practică totuși nu are niciun rost să punem cea mai mare parte a întrebărilor contrafactice posibile. De exemplu, nicio persoană normală nu își dorește să știe ce s-ar fi întâmplat în 1848 dacă întreaga populație a Parisului ar fi căpătat deodată aripi, deoarece acesta nu este un scenariu *plauzibil*. Această nevoie de plauzibilitate în formularea întrebărilor contrafactice a fost subliniată prima dată de sir Isaiah Berlin. Punctul de plecare al lui Berlin în critica sa îndreptată împotriva determinismului, ca și cel al lui Meinecke, a fost incompatibilitatea acestuia cu nevoia istoricului de a face judecăți de valoare legate de „caracterul, scopul și motivelor indivizilor”¹⁸⁷. Cu toate acestea, a continuat prin a face o distincție importantă (sugerată inițial de Namier) între ceea ce s-a întâmplat cu adevărat, ceea ce s-ar fi putut întâmpla și ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla :

Nimeni nu va nega faptul că discutăm adesea în contradictoriu cu privire la cele mai bune cursuri de acțiune deschise ființelor umane în prezent, trecut și viitor, în ficțiune și în vise ; că istoricii (și judecătorii și membrii juriului) încearcă cu adevărat să determine, în măsura

capacităților lor, care sunt aceste posibilități; că modul în care se trasează aceste linii marchează frontierele dintre istoria pe care te poți baza și cea pe care nu te poți baza; că ceea ce numim realism (ca opus al fanteziei, necunoașterii vieții sau al visurilor utopice) înseamnă exact *plasarea a ceea ce s-a întâmplat (sau s-ar putea întâmpla) în contextul a ceea ce s-ar fi putut întâmpla (sau s-ar putea întâmpla) și demarcarea acestora de ceea ce nu s-ar fi putut întâmpla*; că doar la aceasta se rezumă... sensul istoriei, în cele din urmă; [și] că de această capacitate depinde toată dreptatea istorică (precum și cea juridică)...¹⁸⁸

Această distincție între ceea ce s-a întâmplat cu adevărat și ceea ce s-ar fi putut întâmpla în mod plauzibil are o importanță esențială:

Atunci când un istoric, în încercarea de a decide ceea ce s-a întâmplat și din ce motiv, respinge întreaga infinitate de posibilități deschise din punct de vedere logic, din care marea majoritate sunt absurde, și, ca un detectiv, investighează doar acele posibilități care au cel puțin o oarecare plauzibilitate inițială, acest sentiment al plauzibilității – ceea ce oamenii, fiind oameni, ar fi putut fi sau face – este ceea ce constituie sentimentul de coerență cu tiparele vieții...¹⁸⁹

Un alt mod de a ne exprima este acela de a spune că suntem preocupați de posibilitățile care păreau probabile în trecut. Este un aspect pe care Marc Bloch l-a înțeles foarte bine:

A evalua probabilitatea unui eveniment înseamnă a-i cântări șansele de a se produce. Odată făcut acest lucru, putem vorbi legitim despre probabilitatea unui eveniment trecut? Evident, nu, în sens absolut. Doar viitorul este deschis hazardului. Trecutul este ceva dat deja, care nu lasă loc posibilității. Înainte de a da cu zarul, probabilitatea ca orice număr să apară este de unu la șase. Problema dispăre de îndată ce zarul este aruncat... La o analiză corectă totuși, utilizarea pe care cercetarea istorică o acordă ideii probabilităților nu este deloc o contradicție. Când istoricul se întreabă cu privire la probabilitatea unui eveniment trecut, el încearcă, de fapt, să se transporte pe sine, printr-un exercițiu curajos de imaginație, la momentul dinaintea evenimentului în sine, pentru a-i evalua șansele, așa cum ele apăreau înaintea realizării sale. Astfel, probabilitatea rămâne a viitorului. Dar fiindcă linia prezentului a fost oarecum mutată înapoi în imaginație, este un viitor al timpurilor apuse construit pe un fragment care, pentru noi, e practic trecutul¹⁹⁰.

Aproape exact același lucru este susținut de Trevor-Roper:

În orice moment dat din istorie există alternative reale... Cum putem „*explica* ceea ce s-a întâmplat și *de ce*” dacă ne uităm doar la ceea ce s-a întâmplat și nu luăm niciodată în calcul alternativele... Doar dacă ne plasăm înaintea alternativelor trecutului... doar dacă trăim pentru un moment așa cum au trăit oamenii timpului, în contextul său încă fluid și în mijlocul problemelor sale încă nerezolvate, dacă vedem problemele care ne așteaptă... putem trage învățături utile din istorie¹⁹¹.

Pe scurt, prin restrângerea numărului de alternative istorice luate în calcul la cele *plauzibile* – astfel, înlocuind enigma „șansei” cu calculul *probabilităților* – rezolvăm dilema alegerii între un singur trecut determinist și un număr infinit, imposibil de gestionat, de trecuturi posibile. Prin urmare, scenariile contrafactice pe care trebuie să le construim nu sunt simple fantezii: ele sunt simulări bazate pe calculul probabilității relative a unor rezultate finale plauzibile într-o lume haotică (de aici, „istoria virtuală”).

În mod firesc, acest lucru înseamnă că trebuie să avem o oarecare înțelegere a probabilității. Trebuie, de exemplu, să evităm eroarea pariorului de a crede că, dacă ruleta a căzut de cinci ori pe roșu, șansa de a cădea pe negru este mai mare la următoarea învârtire – nu este, și același lucru se aplică atunci când dăm cu banul sau cu zarul¹⁹². Pe de altă parte, istoricii sunt preocupați de ființe umane – care, spre deosebire de zaruri, au amintiri și conștiință. Pentru zaruri trecutul nu influențează deloc prezentul; tot ce contează sunt ecuațiile care le guvernează mișcarea atunci când sunt aruncate. Dar pentru ființele umane trecutul are adesea o influență. Să luăm un singur exemplu (împrumutat din teoria jocului): un politician care s-a eschivat de la o confruntare militară de două ori poate fi încurajat să recurgă la arme a treia oară când este provocat, tocmai din cauza amintirii acelor umiliri din trecut. Orice afirmație privind probabilitatea ca el să intre în luptă trebuie să se bazeze pe o evaluare a comportamentului său din trecut și a atitudinii sale prezente față de acesta. Astfel, probabilitatea istorică este mai complicată decât probabilitatea matematică. La fel cum Dumnezeu nu joacă zaruri, oamenii *nu sunt* zaruri. Ne întoarcem la ceea ce Collingwood a numit adevărata „formă istorică” a cauzalității, în care „lucrul «cauzat» este actul liber și deliberat al unui agent conștient și responsabil”¹⁹³. Și, așa cum a spus Dray, „principiile acțiunii” agenților din trecut nu erau întotdeauna strict raționale¹⁹⁴.

Rămâne totuși o întrebare fără răspuns. Cum putem face exact diferența între alternativele nerealizate probabile de cele improbabile? Cea mai frecventă obiecție adusă abordării contrafactice este aceea că depinde de „fapte despre care se admite că nu au existat niciodată”. Astfel, pur și simplu nu avem cunoștințele necesare să răspundem întrebărilor contrafactice. Dar lucrurile nu stau așa. Răspunsul la întrebare este, de fapt, foarte simplu. Ar trebui să considerăm plauzibile sau probabile *doar acele alternative despre care putem demonstra, pe baza probelor contemporane, că oamenii din acea perioadă le-au luat de fapt în calcul*.

Acesta este un aspect extrem de important și unul pe care Oakeshott pare să-l fi omis. Așa cum s-a spus adesea, ceea ce numim trecut a fost cândva viitor; iar oamenii trecutului nu știau mai multe despre viitorul lor decât știm noi despre al nostru. Tot ceea ce puteau face era să ia în calcul viitorul probabil, deznodământul plauzibil. Este posibil ca unii oameni din trecut să nu fi fost deloc interesați de viitor. Este adevărat, de asemenea, că mulți oameni din trecut au fost siguri că știu cum va arăta viitorul; și că, uneori, au ghicit corect. Însă cei mai mulți au avut tendința de a lua în calcul mai mult decât un singur viitor posibil. Și, deși doar unul singur dintre acestea s-a produs în realitate, la momentul *dinaintea* producerii lui acesta nu era cu nimic mai real (deși poate părea acum mai probabil) decât celelalte. Acum, dacă toată istoria este istoria gândirii (înregistrate), cu siguranță trebuie să acordăm o semnificație egală *tuturor* rezultatelor posibile imaginate. Istoricul care permite cunoștințelor legate de deznodământul produs să le ascundă pe celelalte pe care oamenii le-au considerat plauzibile nu poate spera să surprindă trecutul „așa cum a fost cu adevărat”. Căci, luând în considerare numai posibilitatea care s-a realizat de fapt, el comite cea mai elementară eroare teleologică. Pentru a înțelege ce s-a întâmplat cu adevărat, trebuie, prin urmare, să înțelegem *ce nu s-a întâmplat de fapt* – ceea ce s-ar fi putut întâmpla pentru contemporani. Acest lucru este cu atât mai valabil atunci când deznodământul real este unul la care nimeni nu se aștepta – care nu a fost imaginat decât atunci când s-a produs.

Astfel, obiectul analizei contrafactice se restrânge considerabil. Mai mult, nu putem lua în calcul în mod legitim decât acele scenarii ipotetice pe care contemporanii nu doar

le-au avut în vedere, ci le-au și pus pe hârtie (sau o altă formă de înregistrare) și care au supraviețuit – și care au fost identificate drept sursă validă pentru istorici. În mod clar, astfel se introduce un element suplimentar al întâmplării, deoarece nu există nimic inevitabil în privința documentelor care supraviețuiesc și a celor care nu supraviețuiesc. Dar, în același timp, istoria contrafactuală devine practicabilă.

Există, prin urmare, un dublu motiv pentru a recurge la analiza contrafactuală. În primul rând, este o necesitate *logică* să ne întrebăm „ce s-ar fi întâmplat dacă” atunci când punem întrebări despre cauzalitate și să încercăm să ne imaginăm ce s-ar fi întâmplat dacă presupusa noastră cauză nu ar fi existat. Din acest motiv suntem obligați să construim trecuturi alternative plauzibile pe baza judecăților despre probabilitate; iar acestea pot fi făcute doar pe baza dovezilor istorice. În al doilea rând, a face acest lucru este o necesitate *istorică* atunci când încercăm să înțelegem modul în care trecutul „a fost cu adevărat” – exact în sens rankean, deoarece trebuie să acordăm o importanță egală tuturor posibilităților pe care contemporanii le-au imaginat înaintea faptului împlinit și o importanță mai mare acestora decât unui deznodământ pe care nu l-au anticipat.

Pe lângă prima premisă că argumentele *sine qua non* sunt indispensabile și ar trebui explicate, constrângerea metodologică esențială impusă aici este, prin urmare, că evenimentele contrafactuale ar trebui să fie cele pe care contemporanii le-au luat în calcul. În fiecare capitol, alternativele ce au fost văzute la acea dată ca realiste sunt cele care oferă punctul de pornire esențial al argumentării.

Intră în discuție mai multe aspecte atunci când luăm în considerare cele menționate mai sus. În primul rând, adeseori, ceea ce s-a întâmplat cu adevărat *nu* a fost deznodământul pe care majoritatea contemporanilor informați îl vedeau ca fiind cel mai probabil: scenariul contrafactual a fost, în acest sens, mai „real” pentru factorii de decizie la momentul critic decât evenimentele reale ulterioare.

În al doilea rând, începem să vedem momentele în care teoriile deterministe joacă cu adevărat un rol în istorie: atunci când oamenii cred în ele și consideră că se află la îndemâna lor. Așa cum am menționat mai sus, diferența dintre haos în lumea naturală și haos în istorie este aceea că, spre deosebire de gaze, fluide și alte organisme inferioare, omul are conștiință. Nu doar genele sale sunt hotărâte să supraviețuiască; și *omul*, în general, este hotărât să supraviețuiască și, prin urmare, caută, înainte de a acționa în prezent, să înțeleagă trecutul și, pe această bază, să anticipeze viitorul. Problema este că teoriile pe care și-a bazat în general predicțiile s-au dovedit de multe ori greșite. Fie că au postulat existența unei Ființe Supreme, a Rațiunii, a Idealului, a luptei de clasă, a luptei rasiale sau a oricărei alte forțe determinante, ele au indus omul în eroare, exagerându-i capacitatea de a face predicții precise. Tocqueville a notat odată: „Poți pieri în politică din cauza prea multor amintiri”; dar ar fi trebuit să spună „din cauza unei istoriografii mult prea deterministe”. În moduri diferite, credința în teoriile deterministe au făcut ca toate marile conflicte studiate aici – Războiul Civil englez, Războiul de Independență american, conflictul anglo-irlandez, Primul Război Mondial, al Doilea Război Mondial și Războiul Rece – să fie mai mult decât mai puțin probabile. În cele din urmă, după cum susține cartea noastră, cei care au murit în aceste conflicte au fost victimele unor evenimente cu adevărat haotice și imprevizibile, care ar fi putut lua o altă întorsătură. Probabil la fel de mulți oameni au fost uciși și de consecințele neintenționate ale unor profeții deterministe, și de tendințele lor de autoîmplinire. Este totuși un fapt izbitor că ucigașii lor au acționat atât de des în numele teoriilor deterministe, fie ele religioase, socialiste

sau rasiste. În această lumină, probabil cel mai bun răspuns la întrebarea : „De ce să ne chinuim să mai punem întrebări contrafactice ?” este simplu : Ce s-ar întâmpla dacă nu am face-o ? Istoria virtuală este un antidot necesar împotriva determinismului.

Prin urmare, nu există niciun motiv să ne cerem scuze pentru faptul că această carte reprezintă, în esență, o serie de călătorii separate într-un „timp imaginar”. Poate suna *science fiction*, oferindu-i cititorului unele perspective în opt universuri paralele printr-o serie de găuri de vierme. Dar presupunerile pe care se bazează fiecare capitol sunt mai mult decât imaginare sau fanteziste. Lumea nu este ordonată divin, nici guvernată de Rațiune, luptă de clasă sau altă „lege” deterministă. Tot ce putem spune cu siguranță este că e condamnată la o dezordine din ce în ce mai mare din cauza entropiei. Istoricii care îi studiază trecutul trebuie să fie de două ori mai nesiguri : deoarece artefactele pe care le tratează drept dovezi au supraviețuit adesea din întâmplare și deoarece, prin identificarea ca dovadă istorică a unui artefact, istoricul îi distorsionează imediat semnificația. Evenimentele pe care încearcă să le infereze din aceste surse au fost inițial „stohastice” – cu alte cuvinte, aparent haotice –, deoarece comportamentul lumii materiale este guvernat de ecuații atât liniare, cât și neliniare. Realitatea conștiinței umane (care nu poate fi exprimată în termenii unei ecuații) nu face decât să contribuie la impresia de haos. În aceste circumstanțe, căutarea unor legi universale ale istoriei este inutilă. Cel mai bun lucru pe care îl pot face istoricii este să facă afirmații provizorii despre cauzalitate cu privire la evenimente contrafactice plauzibile, construite pe baza unor judecăți despre probabilitate. În fine, probabilitatea scenariilor alternative poate fi inferată doar din acele afirmații despre viitor făcute de contemporani care au supraviețuit. Aceste aspecte pot fi considerate manifestul unei noi „povești a haosului” – o abordare haotică a istoriei. Dar, în multe privințe, ele nu fac decât să explice ceea ce numeroși istorici fac de mulți ani de zile în intimitatea propriei imaginații.

O întrebare finală : dacă această carte nu ar fi fost publicată, ar fi apărut, mai devreme sau mai târziu, o carte similară (probabil mai bună) ? Este tentant – și nu doar din simplă modestie – să spunem că da. Ideile despre cauzalitatea din științe s-au schimbat atât de mult în ultimele decenii, încât pare rațional să presupunem că, în cele din urmă, istoricii s-ar fi aliniat acestora. Într-adevăr, se poate spune că, dacă generația actuală de istorici ar fi acordat o atenție la fel de mare matematicii, fizicii și chiar paleontologiei pe cât au acordat sociologiei, antropologiei și teoriei literare, cartea ar fi putut să apară acum zece ani. Cu toate acestea, istoria nu avansează la fel ca știința. Kuhn poate că are dreptate cu privire la calitatea convulsivă a revoluțiilor științifice – tendința „paradigmelor” învechite de a persista o perioadă după ce s-au demodat¹⁹⁵. Dar cel puțin paradigma se schimbă în cele din urmă, nu în ultimul rând din cauza concentrării moderne de resurse în cercetarea a ceea ce se crede a fi problemele importante. (Chiar dacă problema se dovedește lipsită de importanță, acest lucru devine clar mai devreme sau mai târziu, pe măsură ce se obțin rezultate din ce în ce mai slabe.) Paradigmele istorice se schimbă într-un mod mai aleatoriu. În locul unor „schimbări” periodice înainte, profesia istoricului modern are un „revizionism” lent, în care discipolii sunt preocupați în principal să legitimizeze interpretările generației precedente și foarte rar (cu riscul de a-și distruge cariera) să-i atace presuposițiile. Dacă uneori istoria istoriei pare să aibă acel tip de calitate ciclică a cărui existență la nivel universal este negată de această carte, atunci acest lucru nu face decât să reflecte limitările inerente ale profesiei. Într-adevăr, o modă precum „reînvierea narațiunii” ilustrează perfect tendința istoricului de a merge mai mult în trecut decât înainte pentru a

căuta noutatea metodologică. Din acest motiv, pare corect să încheiem într-o notă puternic posibilitaristă. Nu a existat nimic inevitabil legat de această carte. Sau, mai curând, o carte ca aceasta nu ar fi apărut dacă nu ar fi existat o serie de întâlniri între istorici cu o gândire similară care, la fel de bine, puteau să nu fi avut loc – ceea ce ne aduce înapoi la natura autentic haotică a vieții de zi cu zi, de unde a început această introducere. Cititorul este cel care trebuie să judece – așa cum este cazul și pentru fiecare ipoteză contrafactuală discutată în continuare – dacă deznodământul real este de preferat multiplelor alternative nerealizate, dar plauzibile.

Capitolul 1

ANGLIA FĂRĂ CROMWELL

Ce s-ar fi întâmplat în cazul în care Carol I
ar fi evitat Războiul Civil?

John Adamson

Condițiile dificile în care trudeau englezii, luate în sine, fără a ține cont de constituție, cu greu își merită numele; de asemenea, ele nu erau apăsătoare nici pentru proprietățile oamenilor sau șocante pentru umanitatea firească a omului... și, cu toate că oamenii înțelegeau perfect că astfel de precedente, dacă ar fi fost acceptate cu supunere, ar duce la abandonarea totală a Parlamentelor și la instituirea unei autorități arbitrare, Carol [I] nu se temea de nicio opoziție din partea oamenilor, care nu sunt de obicei afectați prea mult de consecințe și care au nevoie de un motiv puternic pentru a-i convinge să opună rezistență guvernării existente.

David Hume, *The History of England* (1778), cap. LIII

Între 1638 și 1640, când atenția nu îi era distrasă de crizele fiscale și de războaiele cu scoțienii, Carol I se îndeletnicea cu o sarcină mai plăcută: planurile pentru un nou palat regal la Whitehall¹. Proiectat în stil clasic de John Webb, talentatul discipol și colaborator al lui Inigo Jones, palatul a fost materializarea unei vechi ambiții a regelui de a înlocui castelul întortocheat și demodat pe care îl moștenise de la Tudori. Noul Whitehall a fost conceput la scară mare, un decor al curții regale care putea rivaliza cu grandoearea Luvrului sau Escorialului. Dacă i s-ar fi alocat fonduri suficiente (presupunere care, în 1638, nu era încă una complet deplasată), proiectul ar fi fost probabil încheiat la mijlocul ori la sfârșitul anilor 1640. Aici, în cele din urmă, avea să fie sediul unui guvern pe măsura sistemului „domniei personale” pe care Carol I îl instituisese încă de când renunțase la Parlament, în 1629. Cel puțin până în 1639, de aici se putea aștepta Carol să-și guverneze regatul, magnific în mijlocul curților și colonadelor în stil baroc ale lui Webb, în următorii zece ani, și nu numai².

Un astfel de plan ambițios includea, în mod implicit, presupunerea încrezătoare că regimul lui Carol I nu doar avea să supraviețuiască, ci urma să și prospere. Era justificată o astfel de încredere? Sau era, așa cum au susținut mulți istorici, nebunia amăgitoare a unui regim îndepărtat și izolat – încă un exemplu al lipsei de realism ce a caracterizat curtea din vremea lui Carol? Răspunsurile la aceste întrebări au fost rareori privite în conformitate cu meritul lor istoric. Pentru cele mai influente filozofii politice din scrierile istorice ale ultimului secol, liberalismul și marxismul, prăbușirea regimului lui Carol I din

anii 1630 a părut „inevitabilă”. Căutând să implementeze autoritatea monarhică (în practică, puterile executivului), Carol I se opunea, ca și Knut cel Mare, valurilor istorice care depășeau simplul control al regelui: creșterea autorității parlamentare; credința în libertatea individuală garantată de dreptul cutumiar; și chiar, s-a crezut la un moment dat, „creșterea micii nobilimi” (cea mai apropiată de „burghezia” lui Marx în Anglia secolului al XVII-lea). Aceste forțe au mărșăluit inexorabil înainte, susținea teoria, pentru a conduce la o victorie parlamentară în Războiul Civil din anii 1640 și la Revoluția Glorioasă din 1688-1689, înainte de a ajunge la perioadele de glorie ale guvernului parlamentar, în momentele de apogeu ale lui Gladstone și Disraeli. Pentru Samuel Rawson Gardiner – istoricul victorian a cărui operă a rămas, timp de o sută de ani, cea mai influentă narațiune asupra domniei lui Carol I –, oponenții regelui aveau viitorul de partea lor; propunerile parlamentarilor pentru consolidarea regatului din anii 1640 „au anticipat, în toate punctele esențiale, sistemul care a avut câștig de cauză în timpul domniei reginei Victoria”³. Și, în încercarea sa de a crea o „Guvernare Personală” în anii 1630 – un guvern monarhic puternic, descătușat de controlul parlamentar –, Carol I nu se opunea doar criticilor; el se opunea Istoriei însăși.

Bineînțeles, astfel de presupuneri privind inevitabilitatea prăbușirii regimului au fost supuse recent unei salve de critici „revizioniste”⁴. Totuși, în moduri mai subtile, credința că experimentul lui Carol de a governa fără Parlament era inerent lipsit de viabilitate continuă să se bucure de susținere, chiar și în rândul istoricilor care resping abordarea teleologică a marxștilor și a liberalilor. Politicile regelui au fost atât de nepopulare, încât trebuiau, mai devreme sau mai târziu, să provoace revoltă; și, deoarece regele nu putea construi o armată credibilă fără o finanțare parlamentară, luxul unei guvernări monarhice descătușate era unul pe care Carol – în sensul cel mai propriu al cuvântului – nu și-l putea permite⁵. Din această perspectivă, marea nebulie a regelui a fost decizia sa din 1637 de a impune Bisericii scoțiene (Kirk) o revizuire „laudiană” a *Cărții de rugăciuni* englezești – căreia i-a dat un iz de „papism și superstiție”. Secvența evenimentelor puse în mișcare de această decizie a dezvăluit imposibilitatea politică și financiară de a susține un regim non-parlamentar. Confruntat cu o revoltă generalizată în Scoția, pentru care noua *Carte de rugăciuni* a slujit drept element catalizator, regele a refuzat să ajungă la un compromis cu criticii săi și a decis să restabilească autoritatea regală în Scoția cu ajutorul sabiei⁶. Refuzul de neclintit al regelui de a se supune cererilor partizanilor Covenantului și hotărârea sa de a continua lupta – chiar și după dezastruoasa campanie din 1639, îndoilele propriilor consilieri și eșecul Parlamentului Scurt din mai 1640 de a finanța un alt război – au dus la falimentul politic și financiar al regimului său. Partizanii Covenantului au câștigat al doilea „război al episcopilor” din august 1640. Și, cu o armată de ocupație scoțiană în nordul Angliei, Parlamentul s-a întrunit în noiembrie în condiții care – pentru prima dată în timpul domniei lui Carol – l-au împiedicat pe rege să-l dizolve după voința sa. Odată întrunite cele două Camere, nu a fost decât o chestiune de timp până când miniștrii regali au fost trași la răspundere, iar „inovațiile” care stătuseră la baza regimului lui Carol – de la strângerea de bani pentru construcția de corăbii până la plasarea mesei de împărțășanie „în chip de altar” în bisericile parohiale – au fost declarate, pe rând, ilegale.

Mulțimea de cercetări asupra „căderii monarhiilor britanice” au pus accentul pe natura puternic întâmplătoare a legăturilor dintre aceste evenimente. Cel puțin până în februarie 1641, a afirmat profesorul Russell, Carol ar fi putut ajunge la un *modus vivendi* cu criticii săi scoțieni și englezi, ceea ce ar fi putut duce la evitarea Războiului Civil⁷. Acest eseu duce ancheta cu un pas înainte: acela de a întreba nu doar dacă un război civil ar fi putut

fi evitat de Carol, ci și dacă ar fi putut ieși din criza scoțiană cu structurile Guvernării Personale nezdruincinate. Ar fi putut continua Carol I să-și guverneze cele trei regate ale sale fără a recurge la ajutorul Parlamentelor – așa cum a făcut-o efectiv cel puțin până în 1637 – până în anii 1640 și după aceea? Luând în considerare aceste întrebări, este evident că momentul critic a fost anul 1639. Astăzi există un consens general asupra faptului că, dacă nu ar fi eșuat în reprimarea revoltei partizanilor Covenantului la prima sa încercare (și dacă nu ar fi inițiat astfel secvența dezastruoasă de evenimente care au urmat acestui eșec), Carol nu ar fi fost niciodată forțat să convoace Parlamentul cel Lung în noiembrie 1640, adunare care și-a propus să demoleze întregul edificiu al Guvernării Personale. Dacă nu ar fi fost eșecul militar din 1639, viitorul regimului lui Carol ar fi luat-o pe un drum total diferit. Succesul împotriva scoțienilor ar fi adus prestigiu Coroanei, poate chiar popularitate, și ar fi înlăturat necesitatea unui Parlament pentru viitorul apropiat – probabil pentru următoarele decenii.

Într-o anumită măsură este greu să ne imaginăm astfel de posibilități, deoarece ele ating unele zone în care povestea acceptată despre trecutul Angliei este atât de împănătenită, încât face aproape imposibil de imaginat că istoria ar fi putut urma alt curs: Anglia fără evoluția unui Parlament puternic; fără apariția unei comunități religioase care era atât protestantă, cât și (cel puțin în comparație cu majoritatea țărilor din Europa secolului al XVII-lea) relativ tolerantă; fără un sistem de drept cutumiar în care inviolabilitatea proprietății private era principiul esențial ce guverna relația dintre monarh și supuși⁸. Dacă argumentul privind „inevitabilitatea” prăbușirii regimului lui Carol nu stă în picioare, atunci nu a existat nimic predestinat în legătură cu oricare dintre aceste direcții de dezvoltare. Traectoria istoriei britanice (și irlandeze) ar fi arătat foarte diferit: aproape cu siguranță nu ar fi existat un război civil, nici regicid, nici o Revoluție Glorioasă; iar Oliver Cromwell ar fi urmat o carieră obscură în rândul micii nobilimi de țară din Ely.

Ar fi liniștitor dacă am putea privi aceste întrebări doar ca pe o joacă nepretențioasă cu probleme istorice de tipul „ce-ar fi fost dacă” – acele „jocuri de societate” pedante atât de dezavuate de E.H. Carr. Totuși, ca să îl cităm pe Hugh Trevor-Roper, „istoria nu este doar ce s-a întâmplat: este ce s-a întâmplat în contextul a ceea ce s-ar fi putut întâmpla”⁹. Iar pentru contemporani – așa cum spunea Edward Rossingham în august 1639 –, posibilitatea unei victorii a regelui în 1639 era reală și plauzibilă, nu doar o chestiune de speculații „contrafactice” neclare¹⁰. Până în august 1640, revizorul curții regale, sir Thomas Jermyn, era încrezător că „vom avea un final foarte bun și încununat de succes al acestor probleme”¹¹. Cântărind probabilitățile, secretarul Windebanke a fost de acord: „Rebelii nu prea mă sperie”¹². Să începem prin a examina circumstanțele războiului din 1639. Oare regele și cei mai apropiați consilieri ai săi au fost prizonierii evenimentelor? Sau campania împotriva partizanilor Covenantului a fost un război pe care Carol I l-ar fi putut câștiga?

Scoția în 1639: o victorie îndepărtată

Decizia lui Carol de a intra în război în 1639 fără a convoca Parlamentul a fost privită drept emblematică pentru o indiferență generală (și, în cele din urmă, fatală) manifestată de regimul său față de sensibilitățile elitelor locale aflate la guvernarea Angliei¹³. De la Edward al II-lea, în 1323, niciun rege englez nu mai încercase să mobilizeze resursele

necesare unui război fără convocarea celor două Camere – un semn de rău augur, fără îndoială¹⁴. Totuși, au existat unele precedente mai recente, sub auspicii mai bune. Elisabeta I, căreia îi plăceau parlamentele aproape la fel de mult ca și lui Carol I, organizase o forță militară eficientă pentru a-i alunga pe francezi din ținuturile de jos ale Scoției în 1559-1560, fără a recurge la legislatură. Iar în 1562 a intrat din nou în război, trimițând spre Le Havre o forță expediționară fără convocarea celor două Camere¹⁵. Bineînțeles, de obicei, Parlamentul era convocat în vremuri de război; dar nu era condiția *sine qua non* a unei campanii militare eficiente.

De asemenea, nu doar curtenii sicofanți credeau că regele putea intra în război în 1639 fără a avea nevoie de subvențiile parlamentare pentru a ieși victorios. Analizând diversele resurse aflate la dispoziția regelui în februarie 1639, Edward Montagu – fiul lordului puritan Montagu de Boughton din Northamptonshire – credea că este evident: „Regele nu va avea nevoie de un Parlament”¹⁶. Carol și consiliul său au planificat să intre în război în 1639 atât pentru a testa, cât și (sperau ei) pentru a consolida în același timp instituțiile tradiționale pe care regele căuta să le pună la baza Guvernării Personale. Vechile prerogative fiscale ale Coroanei au fost reînviat și extinse (incluzând obligații feudale precum *scutage** și serviciul de frontieră din partea arendașilor Coroanei în comitatele din nord); iar în mobilizarea localităților, ierarhiile din comitate ale reprezentanților regelui (care răspundeau de armata fiecărui ținut), adjuncții acestora și magistratura locală (judecătorii de pace) erau folosite toate până la limită. Rezultatele au fost diferite – de la unele exemplare la unele jalnice. Însă în primăvara anului 1639, fără un Parlament și bazându-se exclusiv pe structurile administrative ale Guvernării Personale, Anglia suferea de pe urma celei mai mari mobilizări de după Războaiele Spaniole din anii 1580.

Strategia lui Carol pentru înfrângerea partizanilor Covenantului, așa cum a fost gândită în iarna 1638-1639, a fost un program integrat de acțiune militară și navală. Au existat patru elemente principale¹⁷. Primul a fost o forță navală aflată sub comanda marchizului de Hamilton (magnatul scoțian puternic anglicizat, care a fost generalul armatei regelui în Scoția), formată din 5.000 de soldați în opt nave de război și treizeci de transportoare (rezultatele concrete ale impozitelor pentru construirea vaselor de război din anii 1630). Misiunea lor era de a impune o blocadă asupra Edinburgh-ului și de a stabili un cap de pod pe coasta scoțiană de est¹⁸. Al doilea, un atac asupra coastei de vest a Scoției, condus de un abil supraviețuitor pe scena politică, Randall MacDonnell, conte de Antrim; sarcina lui era de a împărți în două forțele partizanilor Covenantului și de a le atrage în vest. Din Irlanda, locțiitorul regelui, Wentworth, puternicul și zelosul vicerege al lui Carol, urma să asigure al treilea element al asaltului: o debarcare pe coasta de vest a Scoției, care să sprijine atacul lui Antrim și să aducă 10.000 de ostași irlandezi (majoritatea catolici) la doi pași de Edinburgh. Al patrulea element al ofensivei, cel principal, a fost mobilizarea unei armate engleze. Aceasta urma să avanseze spre fluviul Tweed (frontiera naturală dintre Anglia și Scoția) și să fie pregătită nu doar să respingă incursiunile partizanilor Covenantului dincolo de granița engleză, ci și să traverseze fluviul Tweed dacă era cazul, pentru a duce războiul în inima teritoriilor partizanilor. Indiferent dacă regele Carol mai intenționa sau nu să recucerească Castelul Edinburgh – cum planificase de la început¹⁹ –, pregătirile de campanie făcute de serviciul de intențență erau în mod evident de așa natură încât să permită capturarea în forță a fortărețelor scoțiene²⁰. Carol dorea să se afle în poziția de a lansa un război ofensiv.

* Taxa plătită de un cavaler pentru a scăpa de serviciul militar pe care îl datora regelui său (n.tr.).

Însă puține lucruri au mers conform planului. Toate războaiele, sponsorizate sau nu de Parlament, au tendința de a pune la grea încercare vistieria statului, iar acest război din 1639 nu a făcut nici el excepție²¹. Suma alocată în realitate de Vistierie în 1639 – aproximativ 200.000 de lire – a fost relativ mică și aproape cu siguranță costurile estimate au fost subevaluate²². Dar insuficiența fondurilor alocate a fost compensată parțial de sumele adesea substanțiale strânse de nobilimea locală și cheltuite cu armatele profesioniste. (În martie 1639, doar mica nobilime din Yorkshire a susținut că a cheltuit 20.000 de lire – din care nimic nu apare în conturile centrale ale Vistieriei.)²³ Probabil defectul principal al strategiei a fost eșecul său de a oferi sprijin la momentul potrivit pentru rezistența împotriva partizanilor Covenantului condusă de marchizul catolic de Huntly și de fiul său, lordul Aboyne, în munții din nord-estul Scoției – rezultatul fiind acela că regele a pierdut ocazia de a crea în 1639 nucleul unui „partid regalist” în Scoția²⁴. În alte părți, elementele strategiei lui Carol s-au năruit și a trebuit să fie abandonate. Sumele adunate din impozitele lui Wentworth nu au putut fi mobilizate la timp. Antrim nu a reușit nici el să asigure trupele promise. Hamilton avea mari rețineri cu privire la recruții est-anglicani desemnați sub comanda sa. Iar când membrii nobilimii au fost chemați la York pentru a sprijini campania, lorzii Saye și Brooke au inițiat un protest public cu efecte devastatoare împotriva mijloacelor non-parlamentare pe care Carol le folosea pentru a purta războiul. În plus, la 22 mai a fost o eclipsă de soare – un alt semn de rău augur.

Dar în alte regiuni, pe măsură ce mobilizarea progresa, existau motive de speranță. Yorkshire, despre care se aștepta să suporte focul principal al marșului scoțian și unde sprijinul nobilimii era considerat crucial pentru succesul campaniei, a răspuns cu entuziasm. Chiar și Wentworth – președintele Consiliului din Nord –, un conducător aspru, a fost impresionat de strădania comitatului și le-a scris locuitorilor din Yorkshire (care răspundeau de adunarea trupelor instruite), lăudându-le „loialitatea și înțelepciunea dovedite prin oferta lor entuziastă și îndatoritoare... prin disponibilitatea promisă de a răspunde ordinelor [Majestății sale]”²⁵. Când regele a sosit la York, pe 30 martie 1639, pentru a-și stabili aici sediul și pentru a supraveghea personal pregătirile pentru campania viitoare, el a fost întâmpinat de demonstrații spontane de loialitate. A existat „mult sprijin pentru curte din partea nobilimii și a micii nobilimi din părțile nordice; și comandanții armatelor de aici și-au exprimat disponibilitatea de a-i sluji Majestății sale în această expediție, pentru apărarea națiunii”²⁶. La mijlocul lunii aprilie, Hamilton a descoperit cu plăcere că pesimismul său de până atunci fusese nefondat și că, „în general, soldații [de sub comanda sa] sunt foarte buni, bine îmbrăcați și nu atât de prost înarmați pe cât m-am temut”²⁷. Deși pus la grea încercare, regimul carolian nu s-a prăbușit, iar spre sfârșitul lunii mai 1639 aruncase în luptă o armată de 16.000-20.000 de oameni – comparabilă ca dimensiune cu Noua Armată a Războiului Civil (care rareori a atins cifrele înregistrate pe hârtie, de 21.400 de oameni) și de trei ori mai mare decât armata engleză care i-a învins decisiv pe scoțieni la Dunbar, în 1650²⁸. Când forțele lui Carol au plecat din York, „cu mare pompă și fast”, spre graniță pentru a începe campania, nu exista niciun indiciu că ar fi luat în calcul un alt deznodământ decât victoria pentru rege²⁹. În mai, pe măsură ce armata sa a început să se adune și să fie instruită, moralul s-a îmbunătățit și recruții cândva zdrențuiți au dobândit înfățișarea unei forțe de luptă serioase. „Dacă luptăm va fi cea mai sângeroasă luptă din toate timpurile”, se lăuda colonelul Fleetwood, „căci suntem hotărâți să ne aruncăm chiar în fața [rebelilor]; moralul nostru este bun dacă suntem bine instruiți”³⁰. Regele nu făcea decât să ofere o descriere obiectivă atunci când califica forțele pe care le adunase la începutul lunii iunie ca fiind „într-o stare foarte bună, mărșăluind

din greu pentru a-și întâlni dușmanul". Carol era optimist, „fiind hotărât acum să nu mai negocieze atunci când ar trebui să fie ascultat”³¹.

Totuși, când cele două armate au ajuns pe punctul de a se ciocni, pe 4 și 5 iunie 1639, răspunsul regelui a fost unul de îndoială și indecizie. Contele de Holland, la comanda unei forțe de recunoaștere de 3.000 de infanteriști și 1.000 de cai, întâlnise armata scoțiană la Kelso, pe data de 4, și s-a hotărât să se retragă în fața a ceea ce credea a fi o forță scoțiană mult mai mare³². Iar pe 5 iunie, comandantul partizanilor Covenantului, Alexander Leslie, a întărit și mai mult această percepție greșită, dispunând armata scoțiană pe înălțimile din Duns Law, pe malul stâng al fluviului Tweed, la vederea armatei regelui, pentru a-i induce în eroare cu privire la numărul lor³³. Acesta a fost punctul în care cele două armate au fost cel mai aproape de a intra în luptă. Mult prea bănuitor cu privire la opoziția din rândul propriilor trupe și păcălit de tactica partizanilor Covenantului de a-l face să creadă că adunaseră o armată mult mai mare decât cea proprie, regele a decis că o invazie în Scoția era acum imposibilă³⁴. În schimb, a optat pentru negocieri, pentru a câștiga timp, în loc să riște o confruntare în care credea că nu are prea multe șanse. La 6 iunie, comandanții partizanilor Covenantului – care doreau la fel de mult să evite lupta – l-au invitat pe rege la negocieri, propunere care a fost imediat acceptată³⁵.

Această decizie de a deschide negocieri cu partizanii Covenantului, în iunie 1639, a fost probabil cea mai mare greșală din viața lui Carol. Tratatul care a urmat, Pacificarea de la Berwick, i-a permis să recâștige custodia fortărețelor sale scoțiene (inclusiv Castelul Edinburgh) și i-a satisfăcut cererea privind dizolvarea guvernului rebel al partizanilor Covenantului, așa-numitul „Table”³⁶; dar, în schimb, a fost obligat să accepte convocarea unui Parlament scoțian și a unei Adunări Generale a Bisericii scoțiene. Prima avea să ducă probabil la impunerea unor condiții stricte privind exercitarea guvernării absenteiste a lui Carol asupra Scoției; a doua avea rolul de a sprijini îndepărtarea episcopilor din Biserica scoțiană. Deoarece niciuna dintre opțiuni nu era acceptabilă pentru rege, tot ceea ce el a câștigat prin acest tratat a fost mai mult timp. Pentru a îngeunchea Scoția, era obligat să intre din nou în război. Mai gravă a fost reacția din Anglia față de acest eșec militar. Pentru cei care luaseră parte la mobilizarea englezilor, investițiile lor de timp și bani păreau să fie irosite, deoarece acum armata părea „lipsită de succes, fără profit și inutilă”³⁷. Fusesse adunată o forță formidabilă, iar victoria le scăpase printre degete fără să tragă un singur foc de armă.

Totuși, decizia regelui de a porni tratative s-a bazat pe o eroare fundamentală de calcul. Estimările privind dimensiunea și puterea armatei scoțiene, pe care Carol și-a bazat decizia, erau mult umflate. În realitate, armata regelui de la începutul lunii iunie 1639 fie era egală, fie mai mare decât armata partizanilor Covenantului – probabil în jur de 4.000 de oameni³⁸. Așa cum sir John Temple a relatat la acea dată, armata engleză creștea zilnic, iar numărul cailor (cel mai important element tactic al trupelor) se ridica la 4.000³⁹. Când Holland s-a întâlnit cu forțele lui Leslie la Kelso, moralul scoțian deja se prăbușea. „Cei din armata scoțiană [de la Kelso] credeau cu tărie”, spunea un raport de informații englez, „că, dacă am fi ajuns să intrăm în luptă, noi [englezii] i-am fi învins”⁴⁰. Mai mult, scoțienii se confruntau cu probleme grave legate de proviziile de hrană, arme și lipsa lichidităților disponibile⁴¹. În primele zile ale lunii iunie, oamenii din armata lui Leslie începuseră să dezerteze. Nu era decât o chestiune de timp până când adevărata stare a forțelor sale ar fi fost dezvăluită. Chiar și cel mai sever critic modern al inadvertențelor din campanie ale regimului carolian a susținut că în iunie 1639 regele s-a aflat la un pas de succes. „În mod ironic, Carol a fost mult mai aproape de victorie decât

și-a imaginat vreodată. Dacă ar fi amânat negocierile timp de o săptămână sau două, armata scoțiană s-ar fi dezintegrat probabil, deoarece rămăseseră fără bani și fără hrană.⁴² În acel moment, cu propria armată intactă, regele nu ar fi întâmpinat o rezistență prea mare din partea Edinburgh-ului. La 6 iunie, liderii partizanilor Covenantului au cerut pace; două săptămâni mai târziu probabil ar fi capitulat.

Pentru contemporanii lui Carol, implicațiile erau clare. Edward Rossingham, probabil cel mai bine informat dintre scriitorii de buletine informative, a relatat acordul general în august 1639: „Am auzit mulți oameni cu judecată bună spunând că, dacă Majestatea sa ar fi profitat de avantajul său pentru a pedepsi insolențele [scoțienilor], ar fi putut mărșălui spre Edinburgh și ar fi putut răspândi o confuzie atât de mare în rândul lor, încât oamenii de rând ar fi fost obligați să-și părăsească nobilimea partizană a Covenantului”⁴³. În ciuda tuturor problemelor cu care s-a confruntat regele – de la recrutori mocăiți, nobili indisciplinați, precum lorzii Saye și Brooke, până la lipsa de funcționari ai serviciului de intențență –, contemporanii par să fi crezut că războiul din 1639 era unul pe care Carol I l-ar fi putut câștiga.

Soarta puritanismului: senectute și declin?

Să presupunem că „oamenii cu judecată sănătoasă” aveau dreptate în vara anului 1639 și că regele ar fi pornit lupta împotriva „rebelilor” și i-ar fi învins – sau că și-ar fi asigurat avantajul doar așteptând ca armata scoțiană să se risipească. Care erau șansele regimului, în cazul unei victorii regale în 1639, de a supraviețui pe termen lung, până în anii 1640 și după aceea? Se pot aduce mai multe obiecții unui astfel de scenariu. Chiar dacă lăsăm la o parte teleologia liberală sau marxistă, se poate replica totuși că examinarea circumstanțelor care țin de întâmplare ale unui anumit moment istoric ne oferă un înșelător sistem de măsură al șanselor de succes pe termen lung ale unui guvern. Un contra-argument ar putea fi că o victorie în 1639 nu ar fi oferit o garanție pe termen lung a supraviețuirii regimului, ci doar o păsuire temporară. Regimul nu ar fi fost răsturnat de criticii săi englezi la un moment dat, chiar și în lipsa sprijinului venit la timp din partea scoțienilor?

Orice evaluare a șanselor de supraviețuire ale regimului lui Carol I trebuie să înceapă cu capacitatea lui de a rezista sau, cel puțin, de a neutraliza sursele potențiale de coerciție politică⁴⁴. Iar în Anglia – cel mai bogat și populat dintre cele trei regate ale lui Carol I –, posibilele surse de coerciție erau puține la număr și îndepărtate unele de altele. Carol a fost beneficiarul „demilitarizării” nobilimii, un proces care fusese practic încheiat la momentul accederii sale la tron, în 1625. Transformările tehnologice rapide din domeniul armamentului și al tehnicilor de război din secolul al XVI-lea făcuseră ca vechiul arsenal aristocratic să devină inutil⁴⁵. Eșecul revoltei de la Essex, din 1601, a marcat, folosind expresia lui Conrad Russell, „momentul în care amenințarea cu forța a încetat să mai fie o armă semnificativă în politica engleză”⁴⁶. Dacă existau unii care doreau să-l constrângă pe Carol I în anii 1630, ei ar fi trebuit să accepte ideea că era puțin probabil ca mijloacele de a face acest lucru să fie asigurate de supușii săi englezi – oricât de lipsit de popularitate ar fi putut deveni regimul⁴⁷.

În cazul în care Carol nu urma să fie doar criticat, ci și constrâns, atunci mijloacele de a face acest lucru trebuiau găsite în afara Angliei. Irlanda – aflată din 1633 sub comanda

de fier a guvernatorului adjunct Wentworth (viitorul conte de Strafford) – crea uneori probleme, dar nu reprezenta o amenințare imediată de rezistență armată pentru Coroană⁴⁸. Doar în Scoția, care rămăsese practic neatinsă de „revoluția militară” și unde un număr mare de arme erau în mâinile unor persoane particulare, exista posibilitatea ca supușii regelui să adune o armată privată împotriva regimului. Fără succesele militare ale partizanilor Covenantului din 1639 și 1640 și fără complicitatea dintre scoțienii victorioși și oponenții englezi ai lui Carol din anii 1640 și 1641, Parlamentul cel Lung ar fi fost la fel de incapabil să-l supună pe rege voinței sale pe cât fuseseră și predecesoarele sale⁴⁹. Dacă Scoția ar fi fost învinsă în 1639, șansele ca regele Carol să fi fost constrâns de supușii săi ar fi fost într-adevăr foarte slabe.

Dar, dacă o altă revoltă armată părea improbabilă în cazul unei victorii regale în 1639, existau și alte provocări, mai insidioase, cu care regimul ar fi fost obligat să se confrunte. S-a afirmat adeseori că două direcții de dezvoltare din cultura politică engleză ar fi constituit obstacole insurmontabile pentru politica Guvernării Personale: prima, dezvoltarea puritanismului revoluționar – care avea să atingă apogeul în anii 1640; și a doua, valul de obiecții de natură juridică și constituționalistă împotriva „guvernării arbitrare” – întregul repertoriu de impozite non-parlamentare, de la banii pentru construirea unor corăbii până la filodormele din domeniul forestier, de la puterile Curții Înstelate și ale tribunalelor speciale până la indiferența arogantă a Coroanei față de libertățile supușilor și tradițiile dreptului cutumiar⁵⁰.

Forța care a contribuit probabil cel mai mult la destabilizarea societății engleze de la sfârșitul anilor 1630 și începutul anilor 1640 a fost teama că guvernul și Biserica Anglicană aveau să cedeze în fața unei forme de intrigi papale⁵¹. În contextul imediat al ultimilor ani ai Guvernării Personale, al subvențiilor din partea catolicilor englezi pentru a sprijini mobilizarea pentru război din 1639 și primirea la curte a emisarilor papali au dat substanță zvonurilor privind infiltrările catolice – povești care, odată spuse, au devenit și mai extravagante⁵². Fără apariția temerilor anti-papale și a scandalurilor din 1639-1641, este puțin probabil ca temperatura politică de la Westminster (și din provincii) să se fi ridicat vreodată la nivelurile la care războiul civil să devină o posibilitate⁵³.

Totuși, gradul de extindere și plauzibilitatea amenințării papale erau condiționate cel puțin la fel de mult atât de evenimentele din Europa contemporană, cât și de orice sentimente ale curții caroliene și ale Consiliului Coroanei de pe plan intern. Rapoartele legate de dezastrele care s-au abătut asupra protestanților în timpul Războiului de Treizeci de Ani au exacerbat în mod inevitabil evaluarea de către englezi a amenințării reprezentate de conspirațiile catolice indigene, acordându-i o putere disproporționată față de realitate. Argumentul era că, dacă Habsburgii și aliații lor spanioli aveau să triumfe în Europa, soarta protestantismului din Anglia ar fi fost serios amenințată. Pentru mulți protestanți englezi habotnici, Războiul de Treizeci de Ani a fost o înclăstare apocaliptică, o luptă între Antihrist și cei drepti – punerea în scenă a bătăliei dintre Sf. Mihail și Antihrist prevestită în Apocalipsă – și privită astfel nu doar de bigoții puritani, ci și de unii protestanți englezi care aparțineau „curentului principal de opinie”, precum arhiepiscopul Abbot (predecesorul lui Laud la Canterbury)⁵⁴. Crizele scoțiene din 1639 și 1640 (și parlamentele pe care le-au convocat) au coincis, astfel, cu un moment în care Războiul de Treizeci de Ani se apropia de apogeul său și în care temerile englezilor legate de militantismul catolic din Europa erau la fel de intense ca în orice moment din vremea Armadei până atunci.

Totuși, deși elita engleză era cât se poate de irascibilă cu privire la războaiele Habsburgilor spre sfârșitul anilor 1630 și începutul anilor 1640 – și cât se poate de susceptibilă

față de poveștile organizațiilor clandestine subversive papale de pe plan intern –, a existat un declin pronunțat al nivelului de amenințare perceput odată cu începutul anilor 1640. Reducerea a continuat constant în anii 1650. Spania, în trecut cea mai îngrozitoare putere catolică, a fost afectată de revolta internă din 1640; armatele Habsburgilor au fost zdrobite de Condé la Rocroi, în 1643 (după acest moment pierzându-și reputația de invincibilitate militară); iar la mijlocul anilor 1640, cruciada menită să reimpună catolicismul în Europa rămăsese evident fără suflu. În 1648, războiul se încheiase.

Dacă regimul lui Carol ar fi rezistat furtunilor iminente de la sfârșitul anilor 1630, ar fi beneficiat de ameliorarea politicii confesionale din Europa, unde, la mijlocul anilor 1640 (și pentru prima dată în ultimul sfert de secol), supraviețuirea protestantismului părea asigurată. Așa cum a susținut profesorul Hirst, această frică apocaliptică de militantismul catolic a fost una dintre influențele majore care au susținut combativitatea puritanilor în Anglia la mijlocul secolului al XVII-lea. Pe măsură ce amenințarea catolică s-a diminuat, „spectrul Antihristului s-a estompat” și „declinul anti-catolicismului... a ajutat la subminarea zelului reformist”. Spre sfârșitul anilor 1640 și 1650, temerea că protestantismul va fi devorat de Leviatanul catolic s-a risipit complet – o schimbare a circumstanțelor care au contribuit din plin la „eșecul guvernării divine” din anii 1650⁵⁵. Sub un regim carolian în anii 1640 și 1650 și fără sprijinul constant oferit atât de Parlamentul cel Lung, cât și de regimul cromwellian, „eșecul” puritanismului s-ar fi putut produce chiar mai repede.

Cu timpul, și alte influențe par capabile să fi slăbit rândurile oponentilor lui Carol I. Mulți dintre principalii critici ai regimului erau oameni în vârstă în anii 1640. Nu toți aveau aerul de antichitate al celui elisabetan venerabil, contele de Mulgrave – unul dintre cei Doisprezece Petiționari din august 1640 care i-au cerut lui Carol să convoace Parlamentul cel Lung și al cărui vot prin împuternicire a permis crearea Noii Armate din 1645: în realitate, el comandase o navă în 1588 împotriva Armadei spaniole. Dar majoritatea covârșitoare a celor mai influenți adversari ai lui Carol aparțineau unei generații care se născuse în anii 1580 și 1590 – când amenințarea că protestantismul englez ar fi putut fi dus la pieire de Spania Habsburgilor era iminentă și reală. Perspectiva lor religioasă fusese formată în deceniile dintre 1590 și 1620 – apogeul influenței calviniste asupra teologiei Bisericii anglicane. Dar, în 1640, unii dintre cei mai coerenți (și, din perspectiva lui Carol, cei mai activi) membri ai acestei generații erau deja morți: sir John Eliot, care fusese întemnițat după dizolvarea din 1629, a murit în 1632 (fără îndoială, o moarte grăbită de condițiile din temniță); sir Edward Coke (născut în 1552), înțeleptul din domeniul juridic care i-a creat lui Carol multe dificultăți în parlamentele din anii 1620, a murit în 1634; sir Nathaniel Rich, un alt critic fervent al guvernării lui Carol, care „ar fi putut foarte bine să joace rolul de lider al parlamentariștilor”, a murit în 1636⁵⁶. Alții erau morți spre mijlocul anilor 1640: Bedford (născut în 1593), elementul de coeziune al coaliției aristocratice împotriva regelui din 1640, a murit în 1641; John Pym – în 1643; William Strode – în 1645; Essex (născut în 1591), conducătorul Parlamentului în primii ani ai Războiului Civil, în 1646. Într-adevăr, din cei Doisprezece Petiționari din 1640, avangarda mișcării de convocare a Parlamentului, nu mai puțin de jumătate erau morți în 1646 – toți din cauze naturale, cu excepția unuia⁵⁷. În 1639, Carol era încă un monarh care nu împlinise patruzeci de ani; timpul subția rapid rândurile principalilor săi critici. Așa cum a observat odată sir Keith Feiling, „cât timp există moarte, există speranță”. Iar în această privință, dacă ar fi supraviețuit cu succes crizei scoțiene, regimul carolian ar fi avut multe motive să sper.

Aruncăm o lumină oarecum mai puternică asupra relației dintre vârstă și atitudinile față de regimul carolian dacă ne îndreptăm atenția spre statisticile detaliate ale Camerei Comunelor din anii 1640. Dacă îi luăm pe cei 538 de membri ai Comunelor ale căror poziții sunt cunoscute, apare un tipar pronunțat. „Devine imediat limpede că în fiecare regiune regalității erau mai tineri decât parlamentarității”, au concluzionat Brunton și Pennington în studiul lor clasic din 1954. „Vârstele medii ale celor două tabere la nivelul întregii țări au fost calculate la treizeci și șase și respectiv patruzeci și șapte – o diferență foarte mare.”⁵⁸ Astfel, cel puțin în Camera Comunelor, oponenții lui Carol aparțineau predominant generației (relativ mai îmbătrânite) a anilor 1580 și 1590. În schimb, sprijinul pentru rege venea în mod disproporționat din partea generației aflate încă în jurul vârstei de treizeci de ani – cei educați în anii „păcii iacobine”, când Coroana a urmat o politică de conciliere, dacă nu chiar de prietenie, cu Spania. O diferență între generații de aproape unsprezece ani – o prăpastie uriașă într-o societate în care speranța de viață era relativ mică – îi separa pe cei care au pornit războiul împotriva lui Carol de generația mai tânără care s-a aliat în apărarea cauzei regaliste. Vârsta medie a celor Doisprezece Petiționari care au cerut convocarea Parlamentului în 1640 era chiar mai mare, cei mai bătrâni (Rutland și Mulgrave) având șaiszeci și, respectiv, șaptezeci și patru de ani. O discrepanță aproape identică între vârstele parlamentarilor și ale regalistilor a ajuns să fie descoperită în rândurile întregii nobilimi⁵⁹.

Un tipar similar reiese și în urma unei examinări a atitudinilor față de regimul carolian în rândul universităților din anii 1630 – deși aici dovezile statistice sunt și mai disparate. În măsura în care universitățile ne oferă indicii cu privire la sensibilitățile religioase ale celor sub treizeci de ani, grupul de vârstă care includea nu doar studenții, ci și mulți din corpul profesoral, tabloul general din universități este nu doar unul de supunere forțată față de „inovațiile laudiene” ale anilor 1630, ci de o recunoaștere voită – uneori, cu un entuziasm pozitiv – și o întărire a loialității față de Coroană. La Oxford, unde Laud a fost un rector activ și intervenționist între 1630 și 1641, universitatea s-a evidențiat la sfârșitul deceniului, folosind expresia profesorului Sharpe, ca „fortăreața Bisericii și a Coroanei”. Atunci când Parlamentul cel Lung s-a împărțit între regaliști și „Capetele rotunde”, „majoritatea acelor bărbați de la Oxford care se înscriaseră la universitate în timpul rectoratului lui Laud sprijineau monarhia”⁶⁰. La Cambridge, tabloul era unul similar: la începutul anilor 1640, „universitatea era fățiș regalistă”⁶¹. „Inovațiile” ecleziastice laudiene par să fi găsit un sprijin la scară largă. În 1641, un comitet al Comunelor, prezidat de evlaviosul sir Robert Harley, a investigat starea de fapt de la universitate din anii 1630 și a dezvăluit „un interes față de tradiția catolică, în mod clar împărtășit de mulți [de la universitate]”, care depășea cu mult inovațiile liturgice cerute chiar de Laud⁶². Calvinismul de modă veche nu era doar greșit în ochii noilor laudieni; era demodat. Așa cum Stephen Marshall, un susținător zăpăcit al calvinismului, s-a exprimat în cadrul Parlamentului cel Lung în 1641, situația era „de parcă ne-am săturat de adevărul pe care Dumnezeu ni l-a dăruit”⁶³. Probabil pentru majoritatea studenților din anii 1630, cele câteva colegii „puritane” rămase – în special Emmanuel și Sidney Sussex de la Cambridge – nu păreau atât de mult seminarii de revoltă intimidante, cât zone de refulare demodate, locuri în care părinții conservatori se puteau asigura că fiii lor erau instruiți în maniera divină care era la modă în tinerețea lor, cu douăzeci de ani înainte. Totuși, chiar și studenții de la Emmanuel, spre groaza investigatorilor Comunelor din 1641, evadau pentru a gusta plăcerile interzise ale capelei ultra-laudiene Peterhouse din Cambridge⁶⁴. În 1639,

laudianismul din Cambridge „era la conducere. Dominarea completă nu era decât o chestiune de timp”⁶⁵.

Inferențele făcute pe baza unor date atât de imperfecte trebuie tratate cu cea mai mare atenție⁶⁶. În cazul cifrelor legate de vârsta și de loialitatea din Parlament, există probleme interpretative privind utilizarea informațiilor despre loialitate în 1642 pentru a sugera atitudinile față de regim cu trei ani mai înainte, în 1639 – nu în ultimul rând, pentru că sprijinul pentru rege din Războiul Civil nu poate fi interpretat ca susținere pentru politicile regimului în anii 1630⁶⁷. Creareau unor medii de vârstă ne ascunde faptul că, bineînțeles, existau și oameni mai tineri în tabăra parlamentariștilor – precum Brooke sau Mandeville, care în 1640 aveau în jur de treizeci de ani – și ar fi putut deveni un ghimpe în coasta regimului pentru multe alte decenii. În mod similar, dovezile de loialitate din anii 1640 ne oferă, în cel mai bun caz, doar o indicație sumară a atitudinilor națiunii politice din ultimii ani ai Guvernării Personale. Dar dacă diferența de vârstă și atitudini față de regim, evidentă în rândul celor 500 și ceva de membri ai Comunelor, indica, chiar și aproximativ, tendințele din cadrul întregii națiuni, atunci implicațiile politice erau substanțiale – o concluzie care câștigă un plus de forță atunci când este privită pe fondul distribuției grupurilor de vârstă din societate în ansamblul ei.

Între 1631 și 1641, distribuția grupurilor de vârstă din cadrul populației engleze și galeze a rămas, în mare parte, constantă; cei care nu împliniseră treizeci de ani reprezentau aproape 60% din populație; iar aproximativ o treime din populație erau copii sub cincisprezece ani⁶⁸. În 1640, jumătate din populație (49,7%) se născuse după 1616, având astfel vârste de cel mult nouă ani când Carol I a urcat pe tron, în 1625. Sau, pentru a ne exprima în termenii experienței politice: în 1640, o treime din populație nu cunoscuse un alt rege în afara lui Carol. Iar pentru această treime din populație, chiar și unele evenimente recente, precum controversele legate de Petiția Dreptului din 1628, păreau probabil relativ îndepărtate – aveau cel mult patru ani când Carol dizolvase cel mai recent Parlament al său, în 1629. Dacă guvernarea lui Carol fără a ține cont de Parlament ar fi continuat cel puțin atât cât a trăit – până în 1649 –, Anglia ar fi fost o țară în care mai mult de jumătate din națiune nu ar fi avut nicio experiență directă sau vreo amintire legată de Parlament. Ar fi fost o diferență nu numai la nivel politic, ci și de memorie, care ar fi avut probabil un impact profund asupra modului în care ar fi fost percepute „inovațiile” regimului atât în guvernare, cât și în Biserică.

Bineînțeles, transmiterea memoriei culturale depinde de o serie mult mai subtilă și mai extinsă de influențe decât vârsta. Tradițiile spiritualității calviniste și credința că Parlamentele constituie o parte esențială a unei republici corect guvernate era puțin probabil să fie uitate doar pentru că cei care trăiseră pe vremea domniei Elisabetei sau a lui Iacob au încetat să mai constituie majoritatea populației. Chiar și atunci când Parlamentul nu era în sesiune, pamfletele și broșurile continuau să circule (adesea sub formă de manuscris), relatându-i istoria, obiceiurile și puterile; și nu există niciun motiv să presupunem că acestea ar fi încetat, chiar dacă regele Carol ar fi câștigat în 1639⁶⁹. Totuși, chiar și așa, impactul vârstei și al generației asupra percepțiilor politice nu poate fi trecut ușor cu vederea. Cel puțin o parte a succesului Parlamentului în atragerea sprijinului în 1642 a venit din apelul emoțional la cei care trăiseră luptele pentru „libertățile supușilor” în Parlamentele iacobite și în cele de la începutul domniei lui Carol – în special sesiunile acrimonioase din 1626 și 1628-1629. În 1639, acest grup era deja o minoritate, chiar dacă una încă substanțială (aproximativ 40% din populație). Dacă strigătul de luptă pentru

apărarea Parlamentului s-ar fi produs cinci sau zece ani mai târziu, ar fi putut foarte bine să fi fost întâmpinat cu un entuziasm mult mai redus. Pentru cei asemenea lui Pym și St. John, Bedford și Saye, în 1639-1640 s-a produs adevărata „criză a Parlamentelor” : era, probabil, o problemă de „acum ori niciodată”.

Reconstrucția sistemului judiciar englez

Astfel, privind dincolo de o ipotetică victorie regală în 1639, șansele ca regele Carol I să fie constrâns în urma unei revolte interne sau să fie forțat să convoace Parlamentul ar fi fost mici – și, probabil, ar fi devenit din ce în ce mai mici de la un an la altul. Cu toate acestea, rămâne în continuare un for în care regele se poate să fi fost obligat să-și schimbe politicile și în care legitimitatea acțiunilor sale ar fi putut fi supusă validării publice : tribunalele. Puterea judecătorească și-a păstrat încă abilitatea de a afecta puternic politicile fiscale ale Coroanei (și prestigiul acesteia), așa cum a demonstrat-o marele proces din 1637-1638 privind legalizarea taxelor pentru construcția de corăbii, *Rex vs Hampden*. Audiata în fața întregului complet de judecători, cazul a fost pronunțat în favoarea regelui – susținând legalitatea impozitului, fără a lua în calcul faptul că a fost impus fără un acord parlamentar. Însă puterea judecăților contrare în acest caz a adus Coroanei, în cel mai bun caz, o victorie *à la Pyrrhus*. Verdictele lui sir Richard Hutton și sir George Croke – care afirmau fățiș că, din punctul de vedere al legii impozitul era ilegal – au impus o largă autoritate și au lăsat legalitatea banilor strânși pentru construcția de corăbii doar puțin peste linia de plutire⁷⁰.

Cazul Hampden ne oferă totuși o serie de indicii cu privire la modul în care legea, precum și rolul judecătorilor și al interpreților acesteia s-ar fi putut dezvolta dacă Guvernarea Personală s-ar fi extins dincolo de anii 1640. În joc era o problemă care fusese dezbătută sub diverse forme la începutul secolului al XVII-lea : dreptul cutumiar garanta drepturile supușilor asupra proprietății lor prin faptul că cerea ca impozitarea să nu poată fi făcută fără acordul Parlamentului?⁷¹ Pentru avocatul lui Hampden și pentru o bună parte a opiniei legale din întreaga țară, cu siguranță. Proprietatea supușilor nu putea fi înstrăinată decât cu acordul Parlamentului ; impozitul pentru construcția de corăbii nu avea acordul parlamentar ; *ergo*, era ilegal⁷².

Totuși, pentru Carol (ca și pentru tatăl său), scopul legii era unul instrumental : ea era mijlocul practic prin care își putea atinge scopul unei „bune guvernări”, așa cum era definită de Coroană ; nu un corpus discret de înțelepciune (*à la* sir Edward Coke) care definește legea în conformitate cu percepțiile abstracte ale Antichității imemorabile. Avocații specializați în drept cutumiar erau ei înșiși împărțiți cu privire la care dintre aceste două interpretări ar trebui să aibă întâietate. Aici lupta nu era în mod necesar între „dreptul cutumiar” (ca un corp fix de principii constituționale) și „absolutismul” monarhic ; mai curând era o luptă între două versiuni concurente a ceea ce ar trebui să fie dreptul cutumiar. Deja în timpul domniei lui Iacob, ideea că dreptul cutumiar era efectiv un instrument al guvernării regale fusese dezbătută pe larg de principalul dușman al lui Coke, lordul cancelar Ellesmere (decedat în 1617), și de Francis Bacon (ulterior viconte de St. Alban, decedat în 1626) – ambii specialiști în dreptul cutumiar. Din perspectiva lor, insistența lui Coke asupra întâietății drepturilor supușilor era greșită⁷³. Coroana putea susține, cu oarecare plauzibilitate, că atunci când s-a confruntat cu sarcina de a plăti apărarea regatului

în anii 1620, sumele adunate prin impozitele parlamentare se dovediseră total insuficiente⁷⁴. Forma principală de impozitare, subvenția, era copleșită de sumele cheltuite cu fraudă instituționalizată, prin care mica nobilime își declara pentru impozitare doar o parte din averea lor reală⁷⁵. Iar în anii 1620 subvenția fusese redusă până la o valoare la care (așa cum Laud a indicat caustic la un moment dat) regele nu mai merita să se certe cu Parlamentul în privința ei. Pe de altă parte, impozitarea pentru construcția de corăbii se făcea cel puțin în mod echitabil, se baza pe capacitatea supusului de a plăti și aducea o sumă realistă, proporțională cu costul real al construirii unei flote pentru apărarea regatului – principala sarcină a guvernului⁷⁶. De vreme ce cucerirea distrugea orice lege a celor cucerțiți (lucru cu care aproape toată lumea era de acord), consecința era că, fără o apărare a regatului, nu avea să mai existe nicio libertate în general, cu atât mai puțin libertățile individuale ale supușilor și drepturile de proprietate⁷⁷. Hobbes, care nu era cu nimic mai puțin îngăduitor cu opinia lui Coke decât Carol însuși, a rezumat succint direcția spre care conducea acest tip de argumentare : existau unele circumstanțe, spunea el, când un rege avea, de fapt, o obligație morală să încalce o promisiune de a nu percepe un impozit fără acordul supușilor săi. „Dacă un rege consideră că prin menținerea unei astfel de scutiri s-ar putea afla în incapacitatea de a-și apăra supușii, acesta păcătuiește ; și poate, prin urmare, ar trebui să ignore o astfel de scutire.”⁷⁸

În anii 1630, refuzul puterii judecătorești de a aproba în unanimitate o astfel de perspectivă „instrumentală” asupra dreptului cutumiar a constituit unul din principalele obstacole în crearea unor surse fiabile, non-parlamentare de venit pentru Coroană. Schimbarea naturii completului de judecată era totuși o problemă dificilă și delicată. Judecătorii dețineau funcția până la sfârșitul vieții ; și, deși puteau fi înlăturați din funcție în circumstanțe excepționale, demiterea fătîșă a unui judecător – după cum Carol aflase deja pe propria piele – era cel mai probabil contraproductivă, atrăgând oprobriul baroului și subminând statutul tribunalelor. Deși tribunalele aveau să lucreze efectiv ca o fortăreață a Guvernării Personale a regelui, judecățile lor trebuiau să fie – sau cel puțin să pară că sunt – exprimate liber, nu constrânse de Whitehall.

Totuși, în privința judecătorilor săi dificili, timpul pare să fi fost, încă o dată, de partea lui Carol. Spre sfârșitul anilor 1630, el făcuse progrese însemnate spre atingerea scopului său : un complet de judecată format din oameni care puteau atrage respectul colegilor lor, fiind în același timp îngăduitori cu o interpretare „maximalistă” a relației dintre prerogativele Coroanei față de dreptul cutumiar. Din cei cinci judecători care s-au pronunțat împotriva Coroanei în privința impozitului pentru construcția de corăbii în cazul din 1637-1638, patru aveau aproximativ șaptezeci de ani – supraviețuitori elisabetani a căror formație intelectuală data din anii 1580 și 1590. În plus, ei se aflau și la sfârșitul carierei. Septuagenarul sir John Denham (născut în 1559), care s-a pronunțat în favoarea lui Hampden, a murit la un an după ce s-a pronunțat împotriva Coroanei. Sir Richard Hutton (născut în jurul anului 1561) a murit la o lună după Denham (la 26 februarie 1639)⁷⁹. Iar sir George Croke de la Tribunalul de Drept Comun (născut în 1560) a fost obligat, din cauza sănătății subrede, să ceară permisiunea de a se retrage din completul de judecată în 1641 și a murit la 16 februarie 1642. Un alt patruzece septuagenar, sir Humphrey Davenport (născut în 1566), care s-a pronunțat în favoarea lui Hampden pe bază procedurală, a trăit până în 1645 ; dar, așa cum sentința sa a dovedit în mod clar, era gata să afirme legalitatea acestui impozit non-parlamentar⁸⁰. Hutton, Croke și probabil Denham au fost trei dintre cei mai tranșanți critici ai regimului din completul de judecată. În 1641, Carol scăpase de toți trei⁸¹. Pentru criticii impozitului pentru construcția

de corăbii, ca și pentru oponenții altor aspecte ale regimului carolian, sfârșitul anilor 1630 a fost probabil ultima dată când un atac legal eficient împotriva regimului putea fi pus în scenă.

La începutul anilor 1640, în absența unei opoziții parlamentare, Carol ar fi putut reconstitui puterea judecătorească fără nicio purificare sau demitere răzbunătoare, astfel încât „leii de sub tron”, când erau chemați să sprijine noi impuneri fiscale, și-ar fi murmurat aprobarea de pe scaunul judecătoresc. Ar fi existat un preț al unei astfel de supuneri, prin diminuarea prestigiului judiciar⁸². Totuși, în câțiva ani, *cazul Hampden* (dacă ar fi compărut vreodată în fața tribunalului) ar fi fost probabil soluționat nu cu acordul exprimat cu jumătate de gură de complet în 1638, ci cu o aprobare răsunătoare pentru politicile fiscale ale Coroanei⁸³.

Implicațiile pentru progresul ulterior al dreptului după o victorie regală în 1639 par clare. Sub un guvern carolian în anii 1640, Anglia ar fi fost în continuare guvernată conform dreptului cutumiar; dar ar fi fost un sistem de drept care s-ar fi dezvoltat în direcțiile prefigurate de Bacon și Ellesmere – spre o concentrare mai mare a autorității politice în mâinile Coroanei, și nu pe traseul indicat de Coke. Calea de urmat fusese deja anunțată de sir Robert Berkeley, în sentința sa dată în cazul legat de impozitul pentru construcția de corăbii din 1638. Respingând argumentul avocatului lui Hampden că regele nu putea „impozita supușii” fără „acordul Parlamentului”, Berkeley nu avea niciun dubiu. „Legea nu cunoaște astfel de politici de încătușare a regelui. Legea este în sine un vechi și credincios servitor al regelui; este instrumentul sau mijlocul său pe care îl folosește pentru a-și guverna supușii”⁸⁴. Această franchețe trebuie să fi provocat un fior rece în inimile tuturor celor care îl venerau pe sir Edward Coke.

Marea Britanie a Stuarților: reînnoirea statului

Odată stopată revolta partizanilor Covenantului, cu o putere judecătorească mai docilă și o „amenințare catolică” internațională estompată, cum ar fi arătat cele trei regate ale Stuarților? Multe au depins de modul în care o victorie din 1639 ar fi afectat echilibrul de putere și de influență la curte. Fără îndoială, personajul care ar fi avut cel mai mult de câștigat, ca stimă și reputație, ar fi fost însuși regele. Regii victorioși în război se pot aștepta, în mod normal, la aplauzele națiunii; și, fără a lua în calcul o campanie eficientă de propagandă scoțiană îndreptată spre câștigarea inimilor și minților din Anglia, pare aproape sigur că o victorie împotriva partizanilor Covenantului s-ar fi bucurat de o largă popularitate și ar fi contribuit mult la reducerea la tăcere a criticilor interne la adresa regimului. Succesul militar i-ar fi oferit lui Carol I oportunitatea de a-și realiza ambiția creării unei unități „imperiale” între cele trei regate – de fapt, de a subjuga și mai mult Scoția și Irlanda statului englez. În privința guvernării și a dreptului (cum era deja cazul în domeniul religiei), Anglia ar fi oferit modelele pentru „ordine și decență” la care regatele celtice urmau să fie obligate să se conformeze. Victoria i-ar fi oferit regelui oportunitatea de a continua cu agenda propriei Guvernări Personale, de care, așa cum considera el, depindea bunăstarea „supușilor” săi – în sensul expresiei oarecum sinistre pe care regele avea să o folosească câțiva ani mai târziu: „Dacă cineva ar fi atât de nebun împotriva firii încât să i se împotrivescă regelui, țării și propriei bunăstări, îl vom face fericit, cu binecuvântarea lui Dumnezeu – chiar și împotriva voinței sale”⁸⁵.

Pentru arhiepiscopul Laud, unul dintre cei mai entuziaști susținători (din Consiliul de Coroană) ai deciziei de a impune liturghia engleză în Scoția, în 1637, o victorie regală în 1639 ar fi fost mai mult decât un simplu triumf personal; ar fi fost o justificare divină a dreptății cauzei sale. Influența sa asupra Bisericii Anglicane ar fi fost puternic consolidată, iar implementarea politicilor ecleziastice ale anilor 1630, întrerupte de război, ar fi fost cel mai probabil reluate cu și mai mare tărie: plasarea și împrejmuirea mesei de împărtășanie „în chip de altar” în capătul dinspre răsărit al bisericilor parohiale, accentul pus pe catehizare în timpul prediciei, insistența pe conformitatea doctrinară și ceremonială și întărirea statutului social și averii clerului. Dacă o versiune modificată a liturghiei engleze ar fi fost exportată cu succes în Scoția la sfârșitul anilor 1630, cu siguranță ar fi urmat și alte elemente ale programului laudian. În Irlanda, Strafford și John Bramhall, episcop de Derry, făcuseră deja progrese în planul lor de a realiza conformitatea liturgică cu Anglia. Iar în toate cele trei regate, tendința spre clericalizarea guvernului – exemplificată prin numirea (instrumentată de Laud) a episcopului Londrei în funcția de trezorier al Camerei Lorzilor în 1636 – cel mai probabil ar fi continuat. Cu celebrități puritane precum Burton, Bastwick și Prynne lăncezind în chiliile lor îndepărtate și răcoroase, disidenții ar fi continuat să sufere sub domnia tot mai vigilentă (și, uneori, răzbunătoare) a arhiepiscopului. Remodelarea de către Inigo Jones a Catedralei Sfântul Pavel, cu antablamentul colonadelor sale corintiene de șaizeci de picioare înălțime care îl proclamau pe Carol ca „noul mentor” al Bisericii, ar fi continuat în anii 1640: monumentul vizibil închinat triumfului Bisericii laudiene⁸⁶.

Și catolicii ar fi avut de câștigat. Sumele plătite regulat de ei pentru mobilizarea cu prilejul războiului din 1639 (care s-au ridicat la aproximativ 10.000 de lire) promiteau un randament generos sub formă de dividende în eventualitatea unei victorii. La 17 aprilie 1639, regina Henrietta Maria îi scrisese secretarului său principal, catolicul sir John Wintour, încercând să-i liniștească pe catolicii care îl sprijiniseră financiar pe rege „în privința oricăror... inconveniențe materiale” – o expresie codată pentru tolerare limitată⁸⁷. Catolicii ar fi profitat de o slăbire accentuată a legilor împotriva nesupunerii (spre disprețul lui Laud, care, în ciuda reputației sale publice, a rămas un înfocat anti-papist) și de o mai mare deschidere pentru pașiști a funcțiilor din tribunale. Conte catolic de Nithsdale – ce făcea parte din cercul intern de consilieri cu care Carol a luat decizia de a intra în război în 1639 – ar fi câștigat o poziție majoră de influență în Scoția⁸⁸; la fel ar fi făcut și secretarul de stat pro-catolic și membru al Consiliului de Război al regelui, sir Francis Windebanke, la Whitehall. Este dificil de spus dacă astfel de mutări ar fi creat o mai mare reacție împotriva romano-catolicilor sau, în timp, ar fi permis apariția unei toleranțe *de facto* (precum cea dezvoltată în aceeași perioadă în Provinciile Unite)⁸⁹. Dar nu ar fi existat, cu siguranță, niciuna din persecuțiile dure la dresa catolicilor care au însoțit guvernarea Parlamentului cel Lung în anii 1640, când peste douăzeci de preoți catolici au avut parte de o moarte îngrozitoare prin spânzurare, înecare sau mutilare. În comparație cu pedepsele oribile aplicate disidenților religioși de către Parlament în anii 1640, cele mai aspre pedepse aplicate sub Guvernarea Personală (chiar și cele asupra lui Burton, Bastwick și Prynne) par relativ blânde⁹⁰.

În rândul consilierilor lui Carol, repercusiunile unei victorii în 1639 ar fi fost uriașe. Beneficiarii imediați ar fi fost arhitecții victoriei regale: cei din cadrul Consiliului de Coroană care au sprijinit decizia regelui de a declara război și care au participat îndeaproape la planificarea și desfășurarea campaniei împotriva scoțienilor – mai ales marchizul de Hamilton, contele de Arundel și sir Henry Vane, pe care regele i-a descris în aprilie 1639

ca fiind singurii consilieri care se bucurau de încrederea sa deplină⁹¹. Hamilton, cel mai loial locotenent al lui Carol în Scoția încă de la primele semne de „revoltă” din Edinburgh, din 1637, ar fi avut cel mai mult de câștigat. Cu stilul său solemn, vaste moșii scoțiene și maniere englezești impecabile, Hamilton se bucura de o strânsă intimitate cu regele și ocupa o poziție fără egal la curtea de la Whitehall. Într-adevăr, Hamilton era probabil cel mai apropiat surogat pe care Carol îl putea găsi pentru ducele de Buckingham, care fusese ucis (a cărui funcție în fruntea cavaleriei a trecut în mâinile lui Hamilton la moartea ducelui, în 1628). „Influența asupra regelui și simpatia de care se bucura” se spune că ar fi crescut puternic în ianuarie 1639, „după ultimele sale acțiuni în Scoția”; în decembrie 1640, el era considerat „singurul cu influență pe lângă rege”⁹². În eventualitatea unei înfrângerii a partizanilor Covenantului, în 1639, poziția lui Hamilton la curte (și în grațiile regelui) ar fi fost de necontestat.

Principala instituție care ar fi avut de pierdut ca urmare a unei victorii – în afara Parlamentului însuși – ar fi fost Consiliul de Coroană. Fusese deja lăsat la o parte în planificarea răspunsului regelui la criza scoțiană pe motiv că jurisdicția sa nu se extinde la nord de Tweed. Rolul său deliberativ – de a oferi sfaturi regelui – ar fi fost, cel mai probabil, din ce în ce mai redus. Răspunderea față de aspectele „imperiale” ale guvernării – acele probleme care priveau toate cele trei regate – ar fi fost probabil consolidată în mâinile unui grup mic de oameni de încredere aleși de rege, care i-ar fi inclus pe Laud, Arundel, Hamilton, sir Henry Vane cel bătrân și, probabil, pe oamenii de curte Patrick Maule, George Kirke și Will Morray. Acest proces începuse deja în timpul crizei din 1637-1639⁹³.

Totuși, există motive puternice care ne fac să credem că această tendință spre un guvern regal mai autoritar în eventualitatea unei victorii în 1639 ar fi fost temperată de influențele contracarante de la curte, care erau ele însele consecințele înfrângerii scoțienilor⁹⁴. Mulți dintre cei de la curte al căror statut ar fi fost întărit de o victorie regală în 1639 erau în relații apropiate cu conducerea aristocratică a opiniei „țării”, „care ieșise din grațiile curții” în anii 1630. Cercul lui Hamilton îi includea pe viconte Saye and Sele (inițiatorul obiecției legale preluate ulterior de Hampden, privind impozitul pentru construcția de corăbii) și avea să-i includă curând pe viconte Mandeville (ulterior, comandantul lui Cromwell în Eastern Association), sir John Danvers (un viitor regicid) și membri ai conducerii partizanilor Covenantului din Scoția⁹⁵. Într-adevăr, deschiderea lui Hamilton spre discuții cu criticii regimului i-a pus la îndoială loialitatea în unele cercuri ultra-regaliste în 1639, „tocmai din cauza unei corespondențe private pe care domnia sa o păstrează cu liderii principali ai facțiunii partizanilor Covenantului”⁹⁶.

La fel era cazul și cu alte *dramatis personae* majore din 1639. Conte de Arundel, lord general în campania din 1639, nu era depășit decât de Hamilton în acel trio de consilieri care, declara Carol, se bucurau exclusiv de încrederea sa. Totuși, Arundel fusese inamicul numărul unu al lui Buckingham în anii 1620 și era considerat de mulți un campion al privilegiilor „vechii nobilimi” – nobilimea de dinaintea Stuartilor, din ale cărei rânduri se trăgea în mare parte opoziția nobilă față de Carol⁹⁷. Chiar și mai apropiați de criticii regimului erau doi ofițeri superiori ai lui Arundel, contele de Holland (general de cavalerie) și contele de Essex (general al lui Arundel), ambii cunoscuți ca suporter ai cauzei „divine”⁹⁸. Holland, fratele mai mic al celui de-al doilea conte „puritan” de Warwick, era detestat de Laud pentru intervențiile sale în numele miniștrilor disidenți amenințați de autoritățile ecleziastice; fratele său, Warwick, era un apropiat al cercului care includea critici ai regimului precum contele de Bedford, viconte Saye, lordul

Brooke, John Pym și Oliver St. John. O victorie militară din 1639 ar fi consolidat, de asemenea, poziția contelui de Essex de la curte, unde Holland (vărul său primar) muncise din greu să-l readucă în grațiile regelui⁹⁹. Ca fiu al eroului elisabetan popular executat pentru lovitura de stat eșuată din 1601, Essex era cea mai apropiată figură a unui erou protestant în viață pe care o avea Anglia.

La fel cum înfrângerea l-a obligat pe rege să promoveze politicile și personalul din 1640 care au conferit substanță calomniei nocive că la curte exista o „conspirație papală” (Arundel, Essex și Holland au fost demși din funcțiile lor și au început negocierile pentru obținerea de împrumuturi de la papalitate), o victorie ar fi îndepărtat mulți dintre factorii care au permis răspândirea unor astfel de zvonuri. Holland, Essex și Hamilton (acel „inamic plin de zel al papalității”)¹⁰⁰ erau oameni cu referințe protestante impecabile. Holland și Essex slujiseră amândoi în Europa în tabăra protestantă împotriva Habsburgilor ; iar Hamilton participase practic la o campanie alături de sanctificatul erou protestant al Războiului de Treizeci de Ani, Gustavus Adolphus al Suediei, în 1631 – când cel mai apropiat aliat al său de la curte fusese sir Henry Vane, revizorul curții regale, iar în 1639, cel de-al treilea membru al grupului apreciat de Carol drept „cei mai de încredere consilieri”¹⁰¹. Statutul lor îmbunătățit ar fi slujit, probabil, la contrabalansarea influenței catolicilor la curte după victoria din 1639 și ar fi redus credibilitatea celor care susțineau că ar fi existat o intrigă papală la curte. Este posibil ca regele Carol să-i fi tratat în continuare cu curtoazie pe emisarii papei¹⁰² ; însă nevoia umiltoare de a negocia cu ei în speranța unor subvenții financiare din partea Romei ar fi dispărut – și, odată cu ea, pericolul cu care se confrunta imaginea publică a monarhiei, afectată, în mod evident, de astfel de negocieri.

Bineînțeles, ar fi naiv să presupunem că opoziția față de politicile lui Carol ar fi fost complet anihilată de o victorie împotriva partizanilor Covenantului în 1639. Care ar fi putut fi, prin urmare, elementele principale ? Chiar dacă criza scoțiană ar fi fost soluționată cu succes, regele s-ar fi confruntat aproape sigur, la curte, cu o luptă facțională generată de întrebarea cât de multă putere ar trebui să aibă clericii în stat. Influența episcopilor la curte provocase o puternică reacție anti-clericală în Consiliul de Coroană (unde arhiepiscopul era disprețuit de Pembroke, Northumberland și Salisbury) ; iar clericalismul ar fi devenit, fără îndoială, un punct din ce în ce mai sensibil la nivel local, unde moșierii erau deja deconcertați văzând că clericii – nou-numiți ca judecători de pace – le iau locul în anii 1630 în tribunalele locale. Aceasta era o sursă bogată de dușmăanii personale și certuri fără sfârșit cu privire la vechime și jurisdicție. Dar, fără prezența unei armate scoțiene victorioase în Anglia, astfel de tensiuni puteau fi controlate foarte ușor. Relațiile dintre Laud și consilierii săi ar fi continuat să fie, fără îndoială, tensionate ; dar, cu o victorie în 1639, arhiepiscopul ar fi avut toate motivele să creadă că avea să moară de bătrânețe, în patul său din Lambeth.

Scotia ar fi fost mai problematică. Așa cum monarhii dinainte au învățat pe pielea lor, să învingi Scoția era un lucru, dar să păstrezi liniștea în țară era cu totul altceva. Amploarea și vehemența revoltei partizanilor Covenantului sugerează că Scoția ar fi continuat să pună probleme regimului, chiar dacă regele Carol ar fi câștigat în 1639. Dar, câtă vreme controlul exercitat de regimul lui Carol asupra Angliei ar fi fost asigurat, nu există niciun motiv să presupunem că focarele încă rămase ale rezistenței partizanilor Covenantului nu ar fi putut fi controlate – așa cum siguranța regimului Elisabetei fusese adesea tulburată, dar foarte rar amenințată de revoltele din Irlanda sfârșitului de secol XVI. Mai mult, conducerea partizanilor Covenantului nu era lipsită nici ea de dezacorduri facționare și

dușmăanii personale¹⁰³. Dacă regele Carol ar fi câștigat în 1639, mai mult ca sigur ar fi grăbit ruptura dintre extremiști (precum contele de Argyll) și nobilii mai moderați (precum Montrose), care s-a produs în cele din urmă în vara anului 1641¹⁰⁴.

Perioada de aproximativ zece ani de după 1639 ar fi necesitat, inevitabil, o consolidare politică și fiscală; iar aceasta depindea, la rândul ei, de menținerea poziției diplomatice pe care Carol o adoptase de la începutul anilor 1630: evitarea unui război extern. Războiul cu Spania părea foarte improbabil. Opinia Consiliului de Coroană se îndreptase puternic spre o alianță cu Spania după 1638; în iulie 1639, Bellièvre, observând cu îngrijorare schimbarea, a relatat că majoritatea consilierilor primeau simbrii de la spanioli¹⁰⁵. Iar după revolta catalană din 1640, Spania a reprezentat o amenințare relativ redusă pentru restul deceniului. Războiul cu Franța, pe de altă parte, era mai mult decât o posibilitate. Carol oferise azil Mariei de Medici, inamicul numărul unu al lui Richelieu, în 1638 – precum și alaiului de disidenți (inclusiv ducele de Vendôme și ducele de Soubise) pe care îi adusese cu sine. Totuși, cu Franța puternic angajată împotriva Habsburgilor și afectată, după 1643, de problemele interne ale minorității regale, posibilitatea de a porni război pe un alt front împotriva Angliei era una îndepărtată. Rivalitățile comerciale cu olandezii constituiau și ele o potențială sursă de conflict (așa cum aveau să o dovedească războaiele din anii 1650 și 1660). Dar, pe termen scurt, relațiile au rămas armonioase (în ciuda incursiunii amiralului olandez Tromp în apele englezești în octombrie 1639 pentru a hărțui flota spaniolă), fiind consolidate și mai mult în 1641 prin mariajul fiicei lui Carol I, Maria, cu fiul și moștenitorul stathuderului, prințul Frederik Hendrik de Orania-Nassau¹⁰⁶.

Pe scurt, câtă vreme Carol nu o căuta cu lumânarea, exista o mare posibilitate ca guvernul său să evite războiul, cel puțin până în anii 1650. După experiențele sale din anii 1620, Carol era foarte conștient de costurile destabilizatoare ale războaielor externe. Chiar dacă ar fi avut succes în 1639, împrumuturile guvernului ar fi trebuit plătite; iar restabilirea guvernului regal în Scoția ar fi necesitat o cheltuială anuală substanțială. Pare puțin probabil ca guvernul să fi fost dispus să intre în aventuri militare peste hotare. Așa cum contele de Northumberland a observat după războiul din 1639, „suntem atât de concentrați asupra Scoției, încât, până nu rezolvăm această problemă, nu avem intenția de a retrasa proprietățile în Europa”¹⁰⁷.

Totuși, cea mai mare arie de nesiguranță rămăneau finanțele regale. Coroana se putea descurca și fără subvențiile parlamentare? Fără îndoială răspunsul la această întrebare pare a fi, pe timp de pace, afirmativ. Carol reușise să facă ceea ce tatăl său evitase în mod constant: reușise, la mijlocul anilor 1630, să-și plătească datoriile. Problema sa majoră o reprezentau lichiditățile și accesul la credit în momente în care Trezoreria era deosebit de afectată. Lecția din 1639 a fost că putea face acest lucru fără a recurge la Parlament, dar numai finanțând cheltuielile prin împrumuturi de la membrii nobilimii și comercianții importanți ai Londrei (se spune că 100.000 de lire ar fi provenit doar de la fermierul sir Paul Pindar)¹⁰⁸. Cât privește Londra, par să nu existe dubii. Victoria din 1639 aproape sigur ar fi înlăturat lovitura dată guvernării londoneze care a distrus dominația vechii elite a consiliului municipal din 1640-1641 și a tăiat efectiv linia de credit a Coroanei. Odată cu înfrângerea partizanilor Covenantului, relația în general cordială a Coroanei cu puterea executivă a consiliului municipal al orașului – care a continuat până în iunie 1639 – ar fi putut continua la fel de bine, spre avantajul ambelor părți, pe termen nedefinit¹⁰⁹.

Adevărata problemă o constituiau veniturile¹¹⁰. Și-ar fi putut depăși Coroana nivelurile de venit de la mijlocul anilor 1630, astfel încât să se poată descurca fără Parlament – chiar

să fie în stare ca, pe termen lung, să finanțeze un război? Două probleme trebuiau rezolvate. Națiunea politică era în stare să suporte costurile unor impozite non-parlamentare suplimentare? Iar a doua, dacă ar fi fost impuse astfel de taxe, ar fi fost ele acceptabile – politic și legal – pentru majoritatea contribuabililor? Referitor la prima chestiune nu există prea multe dubii. În general, Anglia era una dintre cel mai puțin impozitate națiuni din Europa, chiar și luând în considerare toate impozitele lui Carol din anii 1630. După cum am văzut, în jumătatea de secol dintre 1580 și 1630, nobilimea engleză a instituționalizat în mod eficient un sistem de subevaluare a proprietăților în scopul impozitării; cele mai multe proprietăți erau evaluate în registrele de subvenții la probabil puțin peste o zecime din valoarea lor reală¹¹¹. Totuși, sistemul de impozitare pe care Carol l-a introdus pentru construcția de corăbii se baza pe o evaluare mult mai realistă a averii reale a indivizilor (în mod ironic, a fost adoptat de Parlament ca bază a „evaluării sale săptămânale” în 1643). Dacă regele Carol ar fi reușit să facă din impozitul pentru construcția de corăbii unul anual, impus pe întregul teritoriu al țării, așa cum plănuia cu siguranță, ar fi avut o sursă regulată și extrem de profitabilă de venit – ceea ce Clarendon se temea că ar deveni „o sursă permanentă pentru orice ocazie”¹¹². Impozitățile aduceau deja aproximativ 218.000 de lire pe an în anii 1630 – echivalentul, în bani gheață, a trei subvenții parlamentare anuale¹¹³.

Mai exista posibilitatea ca o acciză sau o taxă pe vânzări (care a fost mult timp luată în calcul ca opțiune și a fost introdusă pentru prima dată de Parlamentul cel Lung în 1643) să fi devenit, probabil, una dintre principalele surse de venit ale regimului. Cu un complet de judecată refăcut, fără îndoială că regele ar fi putut obține acordul sistemului judiciar pentru astfel de extensii suplimentare ale prerogativelor finanțelor. Experiența anilor 1640 și cea de la începutul anilor 1650 arată, fără niciun dubiu, că nobilimea ar fi putut suporta niveluri mult mai mari de impozitare: în 1651, impozitele, în cele mai multe regiuni ale țării, erau de șase-șapte ori mai mari decât la apogeul Guvernării Personale¹¹⁴. După cum a observat Gerald Aylmer, „probabil cele mai uimitoare lucruri” cu privire la noile poveri fiscale din anii 1640 și 1650 „sunt suma strânsă sub formă de impozite și anemia opoziției față de colectarea acestora”¹¹⁵. Dacă Guvernarea Personală a lui Carol ar fi continuat în această perioadă, există o mare probabilitate ca regimul să-și fi crescut veniturile substanțial, fără a provoca mai multă opoziție decât în timpul guvernării lui Cromwell. Mai mult, cât timp Carol ar fi evitat războaiele la scară mare, nu ar fi fost nevoie să crească impozitarea la nivelurile impuse sub Commonwealth; o creștere de două-trei ori a sumei primite deja pentru construcția de corăbii l-ar fi făcut pe Carol un rege bogat.

Desigur, nu toți avocații ar fi fost de acord. În special Lincoln's Inn – unde admiratorii lui sir Edward Coke reprezentau majoritatea – ar fi purtat, fără îndoială, o luptă defensivă față de orice decizie judiciară care confirmau dreptul Coroanei de a impune taxe fără acordul Parlamentului. Totuși, dintr-o perspectivă generală asupra profesiei juridice, un rege victorios în 1639 nu ar fi întâmpinat probabil nicio rezistență serioasă din partea baroului. Avocații, ca și politicienii, sunt niște lingușitori notorii ai puterii; și, dacă regimul lui Carol ar fi prosperat după 1640, fără îndoială că un număr mai mult decât suficient de avocați și-ar fi împăcat conștiința cu noile poveri fiscale pentru a le asigura succesul. Selden – prietenul lui Laud și a cărui lucrare *Mare Clausum* a fost atât de admirată la curte în anii 1630 – ar fi slujit probabil un regim carolian victorios cu același devotament cu care a slujit Parlamentul în anii 1640¹¹⁶. Iar pentru fiecare avocat refractar, precum Oliver St. John sau William Prynne, exista întotdeauna un Bulstrode Whitelocke mios gata să intre în grațiile regimului aflat la putere.

Într-adevăr, în timpul Guvernării Personale, profesia juridică s-a adaptat, cu flexibilitatea sa obișnuită, la guvernarea fără parlamente, exploatând proceduri (precum acțiunile conspirative) care, în cele mai multe cazuri, evitau nevoia de legislație. În 1640, a observat profesorul Russell, naturalizarea străinilor și schimbarea granițelor parohiilor erau aproape singurele lucruri „pe care avocații s-au văzut incapabili să le realizeze fără asistență statutară”¹¹⁷. Renunțarea la funcția Parlamentului ca „punct de contact” între guvern și supuși avea să se dovedească mai dificilă. Totuși, nu este de neimaginat ca, în absența altor Parlamente, instanțele comitatelor – acele întruniri regulate ale judecătorilor de circuit și ale nobilimii și micii nobilimi din fiecare comitat – să fi preluat un rol mult mai asertiv în soluționarea problemelor locale, la fel cum au făcut Parlamentele provinciale din Franța după demiterea Stărilor Generale în 1614¹¹⁸.

Dacă regele Carol I ar fi trăit la fel de mult ca și tatăl său, ar fi murit în 1659. Multe lucruri ar fi fost nesigure; dar exista cel puțin posibilitatea ca regele Carol I să fi putut lăsa moștenire fiului său un regat puternic, bine întemeiat și centralizat, în care ultimii veterani ai Camerei Comunelor din 1629 ar fi spus la gura sobei povești despre tumultuoasele sale zile finale, cu treizeci de ani în urmă; și în care istoricii ar fi scris – cu încrederea veridică dată de cunoașterea trecutului – despre inevitabilitatea demiterii Parlamentului. Rămâne extrem de problematic dacă un astfel de stat ar putea fi numit „absolutist”. În practică, puterea lui Carol ar fi fost limitată – așa cum era puterea lui Ludovic al XIV-lea în Franța – de măsura în care elitele locale erau dispuse să coopereze cu Coroana. Și în Anglia, ca și în Franța, posibilitățile de obstrucționare la nivel local erau nenumărate. Totuși, chiar și fără o armată permanentă, spre sfârșitul secolului ar fi existat posibilitatea creării unui stat englez cu mult mai apropiat de Franța lui Ludovic al XIV-lea decât de „monarhia mixtă” – în care suveranitatea era împărțită între rege, Camera Lorzilor și Camera Comunelor – pe care Carol o moștenise de la tatăl său în 1625¹¹⁹. (Chiar și în cel mai rău caz, șansele lui Carol de a salva o guvernare regală puternică în anul 1639 nu au fost niciodată atât de slabe precum păreau șansele lui Ludovic în timpul Frondei.)

Dar nu doar regii au fost cei a căror carieră ar fi putut-o lua pe căi complet diferite. Câți dintre cei care au devenit parlamentari în anii 1640 ar fi devenit altfel slujitorii loiali ai regimului monarhic? În cele mai multe cazuri, aceasta rămâne o întrebare deschisă. Totuși, despre unul singur, cel puțin, nu par să existe multe dubii. În anii 1640, sir Thomas Fairfax (născut în 1612) a fost aclamat drept „campionul” Parlamentului: comandantul Noii Armate; arhitectul victoriei decisive asupra regaliștilor la Naseby, în 1645; generalul care a asigurat supraviețuirea Parlamentului¹²⁰. Dar în 1639 Fairfax îl ovaționa pe rege. El se număra printre cei mai zeloși entuziaști ai cauzei anti-scoțiene; a adunat o armată de 160 de luptători din Yorkshire; și și-a câștigat titlul de cavaler ca unul dintre puținii ofițeri ale cărui servicii în acea campanie au fost evidențiate de Carol I pentru a fi răsplătite. Nu este una dintre cele mai mici ironii ale istoriei faptul că, în cazul în care cauza pe care Fairfax a slujit-o cu atât devotament în 1639 ar fi prosperat, s-ar fi pus probabil capăt Parlamentelor din Anglia pentru decenii întregi – probabil timp de secole. Poate chiar până în 1789?

Capitolul 2

AMERICA BRITANICĂ

Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat Revoluția Americană?

J.C.D. Clark

Cred că pot anunța ca pe o realitate faptul că nu este nici dorința, nici interesul acestui guvern [Massachusetts] sau al oricărui altul de pe acest continent, individual sau colectiv, de a căuta independența... Sunt cât se poate de mulțumit de faptul că niciun om rațional din toată America de Nord nu dorește un astfel de lucru; dimpotrivă, este dorința arzătoare a celor mai însuflețiți susținători ai libertății ca pacea și liniștea să poată fi restabilite pe temeiuri constituționale și ca ororile discordiei civile să fie împiedicate.

George Washington către căpitanul Robert Mackenzie, 9 octombrie 1774¹

Caracterul inevitabil al istoriei anglo-americane

Istoria are un handicap major în societățile îmbibate de sentimentul propriei dreptăți sau inevitabilități. Indiferent dacă sunt mânate de ideologii seculare, de credințe religioase comune sau de un optimism consensual, astfel de societăți își imaginează strategii intelectuale pentru a distruge imaginea traseelor care nu au fost alese, numărul lor, fiabilitatea și gradul lor de atracție pentru cei care, conștient sau inconștient, cu sau fără putere de previziune, au făcut alegerile fatale. Deși Anglia este arhetipală în toate aceste privințe, nicio cultură occidentală nu a fost mai sistematică și nu a înregistrat un succes mai mare în această reordonare a trecutului decât Statele Unite. Excepționalismul american este încă un puternic mit colectiv, unul ale cărui origini pot fi identificate în experiența înființării națiunii. Nu este de mirare că atât de puțini istorici americani s-au aventurat în mod serios să pună la îndoială „destinul manifest” al Statelor Unite cu anchete contra-factuale. Pușinii care și-au imaginat o istorie americană fără independență au avut tendința de a trata această idee ca pe o glumă². Primii istorici americani ai noii republici au încercat cel puțin să scape de sentimentul de inevitabilitate generat de rolul providenței în moștenirea lor puritană și să acorde atenția cuvenită importanței întâmplării; dar încercarea nu a fost una de durată. Presiunea de a celebra destinul manifest al unor State Unite independente a făcut imposibil orice respect adevărat pentru cele două mari evenimente contra-factuale ale istoriei occidentale moderne. Căci fără Revoluția Americană și fără povara financiară impusă guvernului francez de participarea sa la războiul american este puțin probabil ca

vechea orânduire din Franța să se fi prăbușit așa cum a făcut-o în 1788-1789 și cu finalitatea recunoscută pe scară largă. Miza reconstituirii evenimentelor contrafactice din 1776 nu este atât lezarea sensibilităților rănite ale britanicilor, cât posibila evitare a acelei secvențe de „mari” revoluții naționale din care cea din 1789 a fost văzută ca fiind a doua etapă și care a devastat cultura Vechiului Regim pe teritoriul Europei. Rolul pe care l-au adoptat, de a celebra această secvență de evenimente tip domino, nu le-a oferit istoricilor europeni niciun motiv să pună la îndoială inevitabilitatea episodului american care a declanșat această secvență.

Lipsa provocărilor intelectuale față de sentimentul de autosuficiență american din afara republicii americane este, astfel, una dintre moștenirile trecute cu vederea ale Revoluției Franceze. Totuși, în cazul relației dintre Marea Britanie și fostele sale colonii nord-americane, lipsa unui angajament critic din punct de vedere constructiv este și mai remarcabilă. Într-o anumită măsură, cauza a fost una de definire: independența din 1783 a părut să îndepărteze problema americană din locul ei anterior, ca problemă integrală a istoriei britanice, și să o consacre ca pe un subiect separat, cu întrebări și răspunsuri relevante doar pentru sine. Mai important totuși, absența unor analize britanice a evenimentelor contrafactice americane a reflectat absența substanțială a unor astfel de analize chiar în cadrul istoriei britanice. Până nu demult, istoricii britanici au simțit, evident, o nevoie redusă de a lua în calcul ceea ce s-ar fi putut întâmpla atunci când deznodământul real părea să fie, din perspectiva lor, atât de agreabil. Teleologia încorporată în „interpretarea liberală a istoriei” era într-un total congruență cu echivalentul său american. Istoricii liberali își pot permite pentru o scurtă perioadă de timp să se gândească la ceea ce s-ar fi putut întâmpla, dar numai pentru a sublinia natura respingătoare și inacceptabilă a acestui trecut alternativ. Cu evenimentele contrafactice, ca și cu poveștile cu fantome, victorienii se puteau îngrozi de realitatea intolerabilă, acum sigură, cunoscându-i foarte bine caracterul imposibil.

Cu toate acestea, câțiva scriitori s-au aventurat să relanseze întrebările pe care istoria engleză le-a categorisit în mod tradițional drept clasate. Geoffrey Parker a folosit un cadru contrafactual pentru a expune dovezi legate de puterea forțelor terestre spaniole și slăbiciunea celor engleze din 1588 și pentru a face speculații cu privire la consecințele mai ample ale unui succes militar, chiar și limitat, dacă trupele spaniole ar fi debarcat în Anglia³. O inversare și mai provocatoare a interpretărilor ortodoxe a fost oferită de Conrad Russell într-o parodie a unei explicații a victoriei lui Iacob al II-lea asupra armatei invadatoare a lui William de Orania din 1688, care a denunțat elementele întâmplătoare pe termen scurt și a atribuit triumful catolicismului și al monarhiei absolute în Anglia unor cauze bine înrădăcinate și pe termen lung⁴. John Pocock, de asemenea, examinând consecințele ideologice ale Revoluției din 1688, a subliniat faptul că clasele guvernatoare nu ar fi fost niciodată de acord cu detronarea lui Iacob al II-lea dacă acesta nu ar fi fugit din țară⁵. Astfel de investigații au, prin urmare, o justificare, deoarece, așa cum a sugerat Russell, dacă nu a existat nimic inevitabil legat de Revoluția Glorioasă din 1688, atunci cu greu putem evita unele întrebări contrafactice și despre Revoluția Americană. Termenul „revoluție” nu conferă niciun statut special seriei de evenimente care puteau fi evitate cărora le-a fost aplicat.

Alternativele Stuarților: un imperiu cu mai multe parlamente – sau niciunul?

În cazul Americii, un scenariu contrafactual care se extinde înapoi în timp până la momentul ultimilor regi din Dinastia Stuart, inclusiv succesorii lor din exil, este necesar pentru a stabili cadrul constituțional al imperiului transatlantic al Marii Britanii, de vreme ce una dintre opțiunile pentru o Americă britanică din secolul al XVIII-lea a fost aceea de posesiune britanică într-un imperiu condus încă de această dinastie cu o soartă ciudată. Un asemenea deznodământ ar fi putut lua oricare din cele două forme destul de diferite de cadre constituționale, care ar fi putut întări coerența pe termen lung a imperiului Angliei. Primul s-ar fi produs dacă planurile lui Iacob al II-lea privind reorganizarea guvernului colonial ar fi avut succes și dacă el și-ar fi păstrat tronul în 1688. Al doilea ar fi fost posibil dacă unul dintre succesorii săi ar fi recăștigat tronul pierdut de Iacob și dacă relațiile ulterioare dintre Marea Britanie și coloniile sale ar fi reflectat relațiile constituționale dintre regatele constitutive ale Insulelor Britanice.

Se poate afirma că planurile lui Iacob al II-lea pentru coloniile americane au ilustrat un devotament inflexibil față de centralizarea birocratică, împotriva adunărilor reprezentative. Aceasta era considerată totuși o reacție la realitățile americane, deoarece implicarea sa în afacerile coloniale a fost majoră, încă de la început. Ca duce de York, Iacob a primit în proprietate coloniile New Jersey și New York în 1664, după cucerirea lor în al Doilea Război Olandez. Cât timp a fost proprietarul New York-ului, experiența sa legată de conflictele coloniale l-a făcut să se opună constant cererilor de la nivel local de a forma o adunare reprezentativă: cu mari rețineri, a acceptat o astfel de adunare în 1683 și a dizolvat-o imediat ce s-a urcat pe tron, în 1685, când New York-ul a fost reorganizat drept colonie a Coroanei⁶. În mod similar, Massachusetts-ul și-a pierdut adunarea reprezentativă atunci când carta sa a fost revocată și emisă din nou în 1684. Iacob a mers chiar mai departe, combinând coloniile din Connecticut, Massachusetts, New Hampshire și Rhode Island într-o nouă unitate administrativă, Dominionul Noii Anglii, sub controlul unui guvernator general; ulterior, acesta a fost extins prin includerea coloniilor New Jersey și New York, provocând temeri că Iacob intenționa să grupeze în două-trei domenioane toate coloniile americane⁷. Suprimarea adunărilor reprezentative coloniale și sporirea puterilor guvernatorului general au avut probabil ca scop principal transformarea coloniilor în unități militare care să poată fi apărute și abia în al doilea rând impunerea toleranței religioase asupra congregaționalistilor recalcitranți. Însă efectul combinat al celor două implicații l-au constituit instaurarea deplină a spectrului „catolicismului și puterii arbitrare”, deja familiar în Anglia, și dezlănțuirea unei rezistențe imediate atunci când în colonii au ajuns veștile despre fuga lui Iacob din decembrie 1688: America a avut și ea Revoluția sa Glorioasă⁸.

Totuși, fără evenimentele din 1688 din Anglia, nu este clar dacă, la nivelul lor de dezvoltare, coloniștii americani ar fi putut rezista centralizării guvernului lor în trei „Dominioane” și eliminării sau diminuării adunărilor reprezentative coloniale. Iar fără structura asigurată de acele adunări din secolul al XVIII-lea este puțin probabil ca dezbaterile constituționale coloniale să fi luat forma pe care a luat-o. O Americă subordonată efectiv unui executiv englez într-o etapă timpurie și dublată de un acord constituțional pe plan intern, în care Parlamentele de la Westminster, Edinburgh și Dublin – dar în special primul – ar

fi jucat un rol mult mai mic ar fi fost o Americă cu un potențial de rezistență mult mai scăzut în anii 1760 și 1770⁹.

Astfel, prima alternativă presupune – cum credeau cu tărie liberalii de la acea dată – că domnia Stuartilor ar fi însemnat sfârșitul Parlamentelor. Această presupunere este, cel puțin, deschisă criticii : dacă în principal conflictele legate de religie erau cele care făceau atât de dificilă, pentru Carol I, Carol al II-lea și Iacob al II-lea, cooperarea cu Parlamentele lor, am putea imagina un scenariu alternativ în care un compromis privind problemele religioase i-ar fi făcut pe Stuarti să se opună în practică la fel de puțin adunărilor democratice ca și alte dinastii. Istoria Stuartilor după 1688 susține această ipoteză, deoarece fuga lui Iacob al II-lea din 1688 nu a rezolvat problema dinastică. Conspirații în vederea unei restaurații „au fost plănuite, distruse sau investigate în 1689-1690, 1692, 1695-1696, 1704, 1706-1708, 1709-1710, 1713-1714, 1716-1717, 1720-1722, 1725-1727, 1730-1732, 1743-1744, 1750-1752 și 1758-1759. Invaziile străine inspirate de iacobiți au fost zădărnice de forțele naturii și de Marina Regală (aproape în aceeași măsură) în 1692, 1696, 1708, 1719, 1744, 1746 și 1759”¹⁰. Aceste încercări au fost însoțite tot mai mult de proclamații din partea lui Iacob al II-lea, a fiului și a nepotului lui, ce manifestau un respect deosebit pentru formele constituționale pe care părăseră se le amenințe anterior. După 1689, susținătorii lui Wilhelm de Orania, liberalii și cei din Hanovra, la rândul lor, au început să manifeste tot mai puțină toleranță față de adunările reprezentative, în timp ce Stuartii din exil au ajuns să ceară Parlamente libere, necorupte de generozitatea ministerială¹¹. Alături de țelul eliberării Parlamentelor din Westminster, Edinburgh și Dublin, a existat o teorie constituțională legitimistă care, punând accentul pe monarhie, susținea că unitatea regatelor Angliei, Scoției și Irlandei era exprimată doar în termenii loialității față de un suveran comun. Monarhia restaurată în 1660 distrusese în mod deliberat uniunile cromwelliene cu Scoția și Irlanda ; Stuartii, încercând să obțină sprijinul scoțienilor, erau și ei hotărâți să rupă uniunea din 1707. Iacobiții scoțieni căutau o restaurare a Dinastiei Stuartilor și a Parlamentului din Edinburgh, iar iacobiții irlandezi anticipaseră cu multe decenii înainte cele mai vocale argumente ale politicienilor liberali irlandezi din anii 1780 privind egalitatea legislativă a Angliei și Irlandei¹². Dacă Iacob al II-lea nu ar fi fost distrus de zelul său religios, un astfel de *modus vivendi* constituțional ar fi putut fi posibil și pentru el.

O astfel de structură ar fi fost la fel de utilă în America de Nord pe cât ar fi fost în Insulele Britanice. Până în anii 1770, și americanii coloniali și-au exprimat uneori dorința de a avea o autonomie legislativă mai mare în cadrul imperiului. Ei au apelat la un argument care, pentru cei din Hanovra, a părut uimitor de conservator, fiind asociat cu un respect excesiv arătat Coroanei : adunarea reprezentativă a fiecărei colonii se dorea a avea o autoritate egală cu Parlamentul din Westminster, iar componentele imperiului erau unite, susțineau americanii, doar de loialitatea lor față de un suveran comun. Iar acest argument nu este limitat doar la o mână de coloniști. Putea fi întâlnit și în Anglia, în scrierile unor reformiști precum pastorul disident și filozoful Richard Price¹³. Așa cum iacobismul, în etapele sale finale, a ajuns să preia un oarecare aer de mișcare de protest, adăugând miezului său doctrinar dinastic o serie de probleme sociale care au anticipat platforma lui John Wilkes, și doctrinele sale constituționale au ajuns să-și găsească ecou în multe aspecte neașteptate ale spectrului politic. O Mare Britanie a Stuartilor ar fi putut apela la circumscripțiile electorale de pe ambele maluri ale Atlanticului.

După independență s-a ajuns la aparența că atitudinea coloniștilor americani a fost dintotdeauna una puternic antimonarhică. Părți ale scrierilor părinților fondatori puteau

fi interpretate, într-adevăr, astfel. În 1775, de exemplu, John Adams, unul dintre primii membri ai generației sale care au militat pentru independența deplină și, ulterior, al doilea președinte al Statelor Unite ale Americii, a susținut ideea că un „imperiu britanic” în America era lipsită de fundament în dreptul constituțional, „introdus ca aluzie la Imperiul Roman și cu dorința de a insinua că prerogativele Coroanei imperiale a Angliei” erau absolute, fără a include Camera Lorzilor și Camera Comunelor¹⁴. Dar majoritatea coloniștilor erau atrași de argumentul convenabil și, la prima vedere, patriotic, că fiecare colonie era legată de imperiu doar prin conexiunea sa cu Coroana. Acesta a rămas un model atrăgător pentru mulți americani, chiar și după independență. În 1800, reflectând asupra echilibrului de putere de atunci dintre guvernul federal și state, James Madison, revoluționar din Virginia, coautor al *The Federalist* și, în 1809, al patrulea președinte al Statelor Unite, a susținut că :

Plecând de la ideea unor colonii coordonate între ele și cu Marea Britanie, principiul fundamental al Revoluției a fost acela al unui imperiu unit de un suveran executiv comun, dar nu de unul legislativ comun. S-a dorit ca puterea legislativă să fie deplină în oricare Parlament american, ca în Parlamentul britanic. Iar prerogativa regală era în vigoare în fiecare colonie în virtutea recunoașterii regelui ca magistrat executiv, așa cum se întâmpla în Marea Britanie în virtutea unei recunoașteri similare¹⁵.

Acesta era un vechi limbaj al dezbaterii, cu referire continuă la carte, statute și privilegiile dreptului cutumiar. Bineînțeles, în cele din urmă, argumentele coloniale au ajuns să fie exprimate într-un limbaj al dreptului natural destul de diferit, care s-a dovedit a fi unul exploziv. Originile acestuia pot fi identificate la mijlocul anilor 1760. În 1764, de exemplu, avocatul din Boston, James Otis, unul dintre primii polemisti patrioți, a apelat la argumentul dreptului natural anti-Stuart al lui Locke, susținând că guvernul era dizolvat ori de câte ori brațul legislativ îi trăda încrederea, încălcând astfel „această lege fundamentală, sacră și inalterabilă a autoprotejării” pentru care oamenii „intraseră în societate”¹⁶. Doctrina revoluționară conform căreia, prin „dreptul natural”, oamenii care părăseau țara-mamă pentru a înființa o nouă societate în altă parte „își recuperează libertatea și independența naturală” s-a făcut auzită încă din 1766 prin politicianul și pamfletistul din Virginia Richard Bland. În opinia lui Bland, „jurisdicția și suveranitatea statului pe care l-au părăsit încetează”; astfel de oameni „devin un stat suveran, independent de statul de care s-au separat”¹⁷. După Revoluție, asemenea argumente au fost organizate retrospectiv pe drumul spre independență. Totuși, această trecere la un limbaj al dreptului natural nu a fost una inevitabilă și nu a devenit larg răspândită până în anii 1770. Dacă imperiul ar fi fost deja structurat, din 1688, în termenii separării coloniilor și ai legăturii lor personale cu regele, este posibil ca revendicările legate de dreptul natural să nu fi fost generate. Disputele anglo-americane ar fi putut să rămână ancorate în contextul concret, negociabil al libertăților și privilegiilor specifice¹⁸.

Dreptul englez a oferit o altă zonă în care dezbaterea ar fi putut-o lua pe un alt drum. La nivel formal, toate pământurile din America fuseseră alocate coloniștilor de către Coroană în „arendă liberă și comună”, de parcă s-ar fi aflat pe moșia East Greenwich din Kent¹⁹. Din punct de vedere legal, ele erau doar o parte a domeniului regal. Benjamin Franklin a ridiculizat această veche doctrină a dreptului funciar englez în 1766, dar alții aveau să o folosească în cauza republicană²⁰. Era o doctrină la care ambele tabere puteau să apeleze. John Adams a citat-o în interesul independenței pentru a stabili că dreptul

englez, sub domnia lui Iacob I, nu conținea nicio referire la „colonizare”, nicio „prevedere... pentru guvernarea coloniilor de dincolo de Atlantic sau dincolo de cele patru mări, prin autoritatea Parlamentului, și nici pentru rege de a le oferi supușilor carte pentru a se stabili în țări străine”²¹. Argumentul era încă suficient de puternic pentru a putea fi folosit de coloniști în vederea unei interpretări particulare a constituției transatlantice. Totuși, alții puteau folosi aceeași doctrină în mod diferit: argumentul că oamenii și-au recâștigat drepturile prin legea naturală, părăsind regatul, era întotdeauna vulnerabil, deoarece, conform dreptului cutumiar, regele avea dreptul să împiedice o astfel de emigrare (valabil prin dispoziția *ne exeat regno*). În cazul în care coloniile ar fi fost concesiuni regale, unii coloniști puteau susține (contrar revendicării lui Bland, care considera coloniile state libere și independente) că acestea erau încă parte a regatului Angliei și, prin urmare, se bucurau de toate drepturile englezilor, inclusiv cel de „nicio impozitare fără reprezentare”. Independența completă nu a fost deznodământul unic sau inevitabil al exploziei remarcabile de teorii politice și constituționale înregistrate în America între 1763 și 1776.

În ciuda argumentelor legate de dreptul natural și de adevărurile autoevidente ale Declarației de Independență pe care acestea le-au generat, acest limbaj constituțional mai vechi a rămas unul principal până la izbucnirea războiului. În 1775, lordul prim-judecător Mansfield a susținut într-o dezbatere din Camera Lorzilor, din care făcea parte, că problemele coloniale se concentrău pe principiul supremației britanice, nu pe detaliile legislației controversate.

Dacă nu mă înșel, într-un singur loc, Congresul însumează toate problemele lor în votarea Actului Declarativ [1765], care afirmă supremația Marii Britanii sau puterea de a face legi pentru America în orice situație. Acesta este miezul nemulțumirii. Ei neagă cu adevărat dreptul, nu modul de exercitare a acestuia. Ei ar permite regelui Marii Britanii o suveranitate nominală asupra lor, dar nimic mai mult. Ei ar renunța la dependența de Coroana Marii Britanii, dar nu la dependența de persoana regelui, pe care l-ar reduce la zero. În concluzie, ei s-ar poziționa în relație cu Marea Britanie așa cum se poziționează acum Hanovra; sau, pentru a fi mai corecți, așa cum s-a poziționat Scoția față de Anglia înainte de Tratatul Uniunii²².

Doctrinile constituționale și scopurile practice erau, astfel, dependente unele de altele. Într-o Mare Britanie din secolul al XVIII-lea condusă de monarhii Stuarti, astfel de doctrine ar fi putut fi folosite mai ușor ca mijloc de redefinire a relațiilor imperiale pentru a face față unei populații coloniale tot mai numeroase, mai prospere și mai mature din punct de vedere politic. Transferul funcțiilor imperiale avea să fie calea explorată în cele din urmă de metropolă după Raportul Durham din 1839; este posibil ca un regim Stuart fără întrerupere sau restaurat să se fi dedicat unei formule constituționale în cadrul Insulelor Britanice care ar fi promovat fără să-și dea seama procesul de transfer al funcțiilor imperiale la o dată mai timpurie și, astfel, ar fi liniștit ambițiile americane în loc să le opună rezistență. Bineînțeles, nicio astfel de restaurare a Dinastiei Stuart nu a rescris peisajul politic, iar o Mare Britanie care privea spre viitor a ajuns să fie tot mai devotată doctrinei lui Blackstone a autorității absolute a Coroanei în Parlament, căreia o Americă ce privea spre trecut, încă obsedată de juristul din secolul al XVII-lea sir Edward Coke, i s-a opus în cele din urmă cu arma în mână.

Două tipuri de tragedie? 1688 și 1776

Revoluțiile din 1688 din Insulele Britanice și din 1776 din coloniile nord-americane britanice au avut în comun o serie de caracteristici esențiale : improbabilitatea lor inițială ; împotrivirea celor mai mulți oameni, oricât de mult ar fi criticat guvernul, de a recurge la forța armată ; un nivel ridicat de unanimitate finală că ceva trebuia făcut ; un nivel considerabil al dezacordului privind cauzele a ceea ce s-a făcut de fapt ; dar o puternică necesitate politică de a susține că semnificația revoluției a fost profundă și lipsită de ambiguități. Totuși, referitor la cauzalitate, cele două episoade par acum foarte diferite. Căderea lui Iacob al II-lea s-a produs într-un interval scurt de timp, ca urmare a unei serii de evenimente pe care contemporanii le-au considerat uimitoare și pe care istoricii le interpretează ca fiind dominate de rolul întâmplării. A fost o revoluție care, atunci și mai târziu, a părut de neînțeles prin prisma dovezilor. În schimb, istoricii conflictelor din anii 1770 și 1780 au susținut mereu că Revoluția a avut cauze mai mult decât suficiente, fiind rezultatul mult întârziat al unor conflicte sociologice, religioase sau ideologice îndelung repetate în materie de drept și de religie. Același lucru se aplică atât celor care au făcut referire la politica britanică, cât și celor care, mai recent, explică Revoluția în principal ca rezultat al cauzelor interne ale coloniilor în sine²³.

Totuși, chiar și această recunoaștere a puternicelor antecedente ale Revoluției Americane permite existența unor evenimente contrafactice, deoarece această revoluție a fost mai mult un război *civil*, fiecare din tabere îmbrățișând o alternativă plauzibilă, decât un război de eliberare colonială purtat la unison, cu scopul de a alunga o putere de ocupație cu totul străină. În timp ce majoritatea englezilor și scoțienilor au stat în cumpănă în 1688, așteptând să vadă care tabără va avea câștig de cauză, tiparul din cele treisprezece colonii din 1776 a fost extrem de diferit. Aici, oamenii fuseseră adesea mobilizați din punct de vedere politic și devotați dinainte unei tabere sau alteia în urma unor conflicte principale și coerciții locale încă de la începutul anilor 1760. În Anglia, în 1688, o schimbare de regim a fost pusă în scenă pașnic, dar a fost urmată de lupte între implicațiile teoretice a ceea ce se înfăptuise ; în 1776, coloniștii americani își purtasera deja dezbaterile teoretice și acum se implicau ușor într-un război civil cu comunitățile învecinate cu loialități diferite. Doar instalarea păcii în 1783, excluderea permanentă a loialștilor și valul ulterior de triumfalism au creat iluzia unei unități a scopului național și a inevitabilității unor State Unite complet independente.

Prin urmare, această supradeterminare nu implică inevitabilitatea, ci două evenimente contrafactice, două alternative distincte și ireconciliabile : o Americă britanică, chiar mai integrată într-o modernitate britanică a Bisericii și regelui, comerțului și științei ; sau o Americă republicană, pășind înapoi într-o atmosferă de politici plebeie, conflicte sectante și autosuficiență agrară²⁴ care, pentru mulți observatori englezi, amintea de anii 1640 și 1650. Bineînțeles, întâmplările politice au definit aceste opțiuni, deoarece modelul britanic al unei viitoare societăți americane nu era menit să forțeze atragerea de prozelești. El nu includea nicio încercare susținută de a exporta nobilimea și mica nobilime în plantații : societatea colonială era deja suficient de receptivă la idealurile patriene engleze. Includea totuși o încercare de a promova Biserica Anglicană în America drept bază a unui regim tolerant într-o societate pluralistă, o ambiție pe care mulți coloniști, nu doar din rândul disidenților, o vedeau complet altfel, ca pe o încercare sinistră de a prelua puterea spirituală²⁵.

Hegemonia engleză a fost adesea interpretată ca fiind și perfidă, deoarece își găsea tot mai mult expresia prin procese de emulație culturală: consumerismul, cu încărcătura sa de norme estetice și comerciale engleze, oferea societății americane cultivate o orientare tot mai englezească²⁶. Mai târziu, aceste forme de influențe engleze au fost rapid înlocuite de exultarea resimțită de noua republică a independenței sale și în urma succesului inițial al experimentului său de a elabora o constituție. Viziunea unei societăți tinere care respinge corupția politică de când lumea în favoarea inocenței republicane²⁷ și care dă cu piciorul luxului murdar al consumerismului modern în favoarea simplității rustice²⁸ era atât de puternică, încât a dat naștere unui mit național. Când corupția și luxul s-au reîntors, așa cum s-a întâmplat în realitate, ei au dat ascultare acestui mit și nu au permis distrugerea lui: s-a presupus că excepționalismul cultural colonial indicase drumul spre independența politică americană. Totuși, doar privind în urmă a părut evident că evoluția valorilor americane făcuse inevitabilă independența.

Înainte de anii 1770, calea revoltei și autonomiei părase foarte puțin probabilă. Vechiul regim britanic, o formă de stat imaginată în anii 1660 pentru a face imposibilă orice alunecare în trecut, spre ororile războiului religios și ale rășcoalei sociale care a înspăimântat Europa secolului al XVII-lea, își făcuse treaba cum nu se putea mai bine. Mulți contemporani au privit evenimentele impresionante și atavice de la mijlocul anilor 1770 cu teamă și neîncredere: era o reacție obișnuită să susții că toate cauzele aparente erau absolut incapabile să explice amploarea tragediei – și, într-adevăr, chiar asta era realitatea.

Deși unii comentatori au prezis independența ipotetică a Americii la o dată îndepărtată nespecificată, aproape nimeni nu se așteptase la o criză atât de curând, după mijlocul anilor 1770. Benjamin Franklin, depunând mărturie în fața Camerei Comunelor la 13 februarie 1766, în timpul deliberărilor privind abrogarea Legii timbrului, a identificat ceea ce republicanii coloniali au ajuns să susțină că a fost starea de fapt dinainte de 1763: apoi coloniile, spunea el,

s-au supus de bunăvoie stăpânirii Coroanei și au arătat supunere, în toate tribunalele lor, legilor Parlamentului. La cât de numeroși sunt oamenii în cele câteva provincii vechi, nu te costă nimic – sub formă de forturi, citadele, garnizoane sau armate – pentru a-i menține supuși. Ei au fost guvernați de această țară doar cu prețul unei mici penițe, al cernelii și al hârtiei. Au fost conduși cu o simplă sfoară. Ei au arătat nu doar respect, ci afecțiune pentru Marea Britanie, pentru legile, obiceiurile și manierele sale, și chiar o aplecare spre lucrurile la modă de aici, ceea ce a stimulat foarte mult comerțul. Persoanele născute în Marea Britanie au fost întotdeauna tratate cu o considerație deosebită; să fii un om din Vechea Anglie era, în sine, o trăsătură care impunea un oarecare respect și asigura o oarecare întâietate în rândul nostru²⁹.

Chiar și unii administratori coloniali cu experiență împărtășeau această perspectivă. În 1764, Thomas Pownall, care fusese guvernator de Massachusetts din 1757 până în 1759, a căutat să întărească influența metropolei într-un imperiu mercantilist prin întărirea legăturii dintre Whitehall și fiecare colonie în parte, evitând cu grijă posibilitatea unei uniuni a coloniilor. În opinia lui Pownall, dezvoltarea relațiilor comerciale făcea imposibilă o despărțire transatlantică:

Dacă a deveni independent înseamnă revoltă, nimic nu este mai îndepărtat de natura, de interesul și de gândurile lor. Dacă o rupere a alianței cu țara-mamă este ceea ce se sugerează,

ar trebui și se poate afirma cu adevărat că spiritul lor se cutremură în fața unui astfel de sentiment; atașamentul lor față de succesiunea protestantă din casa Hanovrei va rămâne nezduncinat pentru totdeauna; și nimic nu le poate eradica din inimi afecțiunea naturală, aproape mecanică, față de Marea Britanie, pe care nu o pot concepe sau numi altfel decât ca pe un *cămin*³⁰.

În a doua ediție a cărții sale, publicată în 1765, după revolta colonială împotriva Legii timbrului, Pownall a lăsat acest pasaj neschimbat și doar și-a prefăcut micul tratat cu o „Dedicatie către George Grenville”, care explica modul în care tulburările recente fuseseră produse de „demagogi”:

Cel cu adevărat mare și înțelept nu va judeca oamenii după pasiunile lor – ci va vedea întreaga esență a principiilor și a comportamentului acestora. Deși îi vede manifestând o loialitate uniformă față de regele lor, supuși guvernării acestuia, activi în fiecare aspect al spiritului civic, în fiecare aspect al bunăstării publice – el nu va lua în considerare ceea ce ei sunt determinați să spună sau să facă sub imperiul acestor toane de alarmare și inflamare; ci, în fine, va avea plăcerea de a-i vedea reîntorcându-se la o stare de calm, rațiune și principii³¹.

Aceste așteptări explică uimirea oamenilor față de Revoluție. Congresmanul din Virginia, Edmund Randolph, scria mai târziu despre celebrul protest al lui Patrick Henry din House of Burgesses, camera inferioară a Parlamentului din Virginia, din mai 1765, împotriva Legii timbrului:

Fără o opresiune imediată, fără o cauză care să depindă mai mult de un sentiment pripit decât de un raționament teoretic; fără un dispreț față de monarhie; și cu loialitate față de prințul aflat la putere; cu un atașament fratern față de membrii transatlantici ai imperiului; cu o admirație față de geniul, educația și virtuțile lor; cu o dorință constantă de a-și cultiva manierele și moda; într-un cuvânt, cu Anglia ca model a tot ce este măreț și respectabil; camera parlamentarilor din anul 1765 a dat rostire principiilor care, în termen de doi ani, aveau să se extindă într-o revoluție³².

Joseph Galloway, președintele Adunării Reprezentanților din Pennsylvania între 1766 și 1775, a susținut, din perspectiva anului 1779, că în timpul Războiului de Șapte Ani „nu a existat nicio regiune a dominioanelor Majestății Sale care să cuprindă o proporție mai mare de supuși loiali decât cele Treisprezece Colonii... Ideea lipsei de loialitate, în acest moment, cu greu exista în America; sau, dacă exista, nu a fost niciodată exprimată fără teamă de consecințe”.

Acestea nu au făcut decât să adâncească paradoxul: cum a fost posibil ca un atașament atât de puternic înrădăcinat să fie inversat atât de brusc?

Cum a fost posibil ca un popor, atât de loial în ultima vreme, să dovedească dintr-odată o lipsă generalizată de loialitate și un atașament atât de mare față de guvernul republican, fără nicio nemulțumire sau opresiune anterioare? ... Coloniștii nu au cunoscut pedepse, întemnițări, opresiuni care să fi putut produce un astfel de efect... Dacă cercetăm evenimentele din întreaga istorie a omului, nu vom mai întâlni un asemenea exemplu de transformare bruscă, de la o loialitate perfectă la o lipsă generalizată a acesteia. Dimpotrivă, în fiecare caz în care atașamentul național a dispărut la nivel general, acest lucru s-a produs lent, în urma unei opresiuni îndelungate, nu una posibilă în viitor, ci una existentă deja³³.

Soluția lui Galloway la acest paradox a fost una radicală : în general, coloniștii nu manifestau o lipsă de loialitate, după cum au susținut unii fanatici ai republicanismului, iar credința lor putea fi recâștigată. A fost un punct de vedere care pune încă sub semnul întrebării explicația consacrată a Revoluției drept culminarea unui naționalism american îndelung pregătit.

Galloway nu era singurul. Peter Oliver, judecător în Boston, a susținut că Revoluția a fost un fenomen „singular” : „Căci, dacă facem referire la istorie, nu vom găsi nicio revoltă a coloniilor, fie sub Imperiul Roman, fie sub guvernarea oricărui alt stat, care să nu-și fi avut originea în opresiuni severe”. Dar America a fost „îngrijită, din pruncia sa, cu cea mai mare atenție... i s-a satisfăcut orice plăcere... și a fost salvată de nenumărate ori de la distrugerea iminentă” ; a fost o „revoltă împotriva naturii”, instigată doar de o mică minoritate de coloniști, de „câțiva demagogi abandonati”³⁴. Subsecretarul contelui de Dartmouth pentru colonii, Ambrose Serle, a reacționat în același mod la aflarea vestilor privind constituțiile din New Jersey și Virginia, după observarea evenimentelor din New York : „O gripă mai puternică și, în același timp, mai generală decât cea a vrăjitoriei din golful provinciei Massachusetts din ultimul secol ! Analele niciunei țări nu pot oferi un exemplu de revoltă atât de virulentă, de o nebulie și o furie atât de implacabile, care să-și aibă originea în cauze atât de triviale ca acelea pretinse de acest popor nefericit”³⁵. „Oare posteritatea nu se va minuna”, scria avocatul și politicianul Daniel Leonard din Massachusetts, „când li se va spune că actuala tulburare a luat naștere din anularea de către Parlament a unei taxe de un șiling pe livra de ceai și impunerea unei taxe de trei pence, și nu o va numi o nebulie mai greu de explicat și mai rușinoasă pentru analele Americii decât cea a vrăjitoriei ?”³⁶. Abia după lipsa lor de înțelegere inițială față de justificările patrioților astfel de oameni au ajuns să explice Revoluția drept un vulcan care a erupt ca răspuns la unele presiuni interne enorme.

Calitatea tragică a Revoluției din 1688 este descrisă prin figura de stil a lui Boccaccio din *De Casibus Virorum Illustrium* : „căderea marilor oameni” ; întorsătura malignă a sorții care îi reduce pe cei mai nobili și mai minunați la cei mai josnici și face acest lucru din motive banale. Privind retrospectiv, este tragedia evenimentelor produse din întâmplare. Același lucru este valabil, se poate spune, și pentru 1776 ; totuși, nevoia ulterioară de a integra evenimentele de la mijlocul anilor 1770 în mitul de întemeiere a unei mari națiuni a creat o impresie diferită. Calitatea tragică a anului 1776 pare să rezide acum în logica inexorabilă a unui blestem inevitabil, un lanț de evenimente ce duc la catastrofă, declanșat nu de o eroare tragică, ci de urmărirea unor idealuri înalte și a unor bune intenții. Istoricul este îndreptățit să se îndoiască dacă astfel de lanțuri cauzale au fost atât de inevitabile pe cât au fost făcute să pară ulterior. Iar abolirea inevitabilității înseamnă acceptarea unor evenimente contrafactice.

„Cauzele externe” și inadecvarea teleologiei

Până recent, relatările istorice privind cauzele Revoluției din 1776 au avut tendința de a deveni o litanie familiară – și teleologică – a etapelor politicii britanice și a răspunsurilor coloniale față de ea, ambele exprimate într-un limbaj constituțional secular : Legea timbrului, taxele Townshend, „Ceaiul de la Boston” (Boston Tea Party), „Legile intolerabile”³⁷. Decizia de a declara independența a făcut necesară susținerea că Revoluția a avut cauze

externe, astfel încât „cauzele vizibile” ale conflictului au fost cele adevărate : doar aceste inovații din politica britanică au fost de ajuns pentru a explica reacția colonială față de ele³⁸. Un asemenea tipar explicativ era implicit contrafactual, dar unul inadecvat : trebuia să sugereze (fără tragere de inimă) că unele mici schimbări în politica de la Westminster și Whitehall ar fi păstrat imperiul intact. Deși politica metropolitană ar trebui pusă, într-adevăr, sub semnul întrebării în acest mod, prezentarea problemei doar în acești termeni a ascuns opțiunile disponibile în mod plauzibil americanilor coloniali, în special calea evidentă și centrală a unei dezvoltări coloniale pașnice în cadrul imperiului în direcția unei autonomii politice mai mari și a unei autonomii culturale mai reduse.

Din respect pentru imperativele culturale naționale, o presupunere împărtășită cu o remarcabilă unanimitate de istoricii americani recenți a fost aceea că adevăratele cauze ale evenimentului au fost externe coloniilor³⁹. Două versiuni savante și influente ale acestei teze sunt dominante la această dată, deși niciuna nu ar trebui acceptată ca atare. Una i se datorează lui Bernard Bailyn și a fost lansată în anii 1960. În acest model, coloniștii din prima parte a secolului al XVIII-lea au adoptat în Anglia o retorică politică derivată de la adepții „Commonwealth”-ului, o retorică ce identifica virtutea politică cu independența funciară, instituțiile reprezentative, scepticismul religios, dominația nobililor și o forță de ordine și care vedea corupție politică în armatele permanente, oamenii din guvern numiți pe criterii politice, impozitarea arbitrară, influența preoției și guvernarea monarhică asertivă. La începutul anilor 1760, coloniștii credeau că identifică aceste elemente negative în politica britanică. Dată fiind natura politicilor britanice și a inovațiilor din politica colonială, spune Bailyn, era firesc ca ei să creadă astfel⁴⁰.

A doua variantă a acestei interpretări „externaliste” are origini mult mai vechi, dar versiunea sa cea mai modernă a fost formulată de Jack P. Greene. Ea descrie apariția unei structuri constituționale acceptate tacit, consensual, pentru raporturile dintre colonii și metropolă la începutul secolului al XVIII-lea. Se pare că structura respectivă a asigurat o autonomie *de facto* pentru fiecare adunare reprezentativă colonială și a produs un sistem cvasifederal de autoguvernare colonială. Conform acestei teze, înțelegerea consensuală de către coloniști a unei autonomii americane deja extinse a fost cea care a pus sub semnul îndoielii politica britanică din anii 1760 și, deoarece britanicii au persistat în încălcarea drepturilor, rezistența armată a fost răspunsul final și natural⁴¹.

Fără a-și demonstra punctul de vedere, atât Bailyn, cât și Greene au admis că legătura colonială cu Marea Britanie ar fi putut supraviețui o lungă perioadă, dacă nu ar fi existat inovațiile metropolitane⁴². Cererile coloniale, au susținut ei, ar fi putut fi integrate în cadrul imperiului dacă guvernul britanic ar fi acționat altfel. Dacă așa stau lucrurile, a fost normal pentru mai mulți istorici să elaboreze evenimente contrafactice mai curând în politica britanică decât în cea americană :

Șansa care a adus un om la putere și apoi pe altul la Whitehall a jucat un rol important în declanșarea războiului civil imperial. În aproape orice moment, lucrurile ar fi putut lua o altă întorsătură – dacă George al III-lea nu s-ar fi certat cu Grenville în primăvara anului 1765 ; dacă Cumberland nu ar fi murit în toamna aceea ; dacă Grafton și Conway nu ar fi insistat atât de mult la începutul anului 1766 ca Pitt să fie la conducerea ministerului ; dacă Pitt, acum conte de Chatham, nu ar fi permis ca șovăitorul Townshend să-i fie băgat pe gât de Grafton ca ministru de Finanțe ; dacă Chatham nu s-ar fi îmbolnăvit sau dacă Townshend ar fi cedat cu douăsprezece luni mai devreme decât a făcut-o ; dacă Rockingham nu l-ar fi forțat, alăturându-se unui efort combinat de a-l doborî pe Grafton în 1767, să intre în partidul

Bedford ; dacă Grafton, ca șef al Trezoreriei, ar fi avut puterea să insiste pe propria politică fiscală (cu privire la impozitul pe ceai) în 1769. Fie conflictul armat s-ar fi putut produce mai devreme, când resursele coloniștilor ar fi fost mai puțin dezvoltate și când ar fi fost mai puțin pregătiți, material și psihologic, decât au fost în 1775 ; fie s-ar fi putut impune prudența, făcând ca ajustările din interiorul imperiului, care, în mod evident, trebuiau să aibă loc în cele din urmă, să fie urmărite cu mai puțină animozitate și fără violență⁴³.

Cei doi distinși autori ai acestui pasaj – unul britanic, unul american – au omis în mod surprinzător, într-o lucrare publicată în 1976, o listă similară de evenimente contrafactuale din tabăra colonială. Totuși, deși aceste viziuni contrafactuale asupra politicii metropolitane nu au fost dezmințite, atenția a fost îndreptată tot mai mult spre conflictele sociale și religioase, dezbaterile ideologice din domeniul dreptului și religiei, care explică trecerea rapidă a coloniștilor de la loialitate la nemulțumire.

Cercetările recente au îmbrățișat constant următorul punct de vedere ; oricare ar fi fost vicisitudinile politicilor ministeriale britanice dintre 1765 și 1775 și indiferent ce oameni s-ar fi aflat în funcție, doar gama de opțiuni aflate la îndemâna politicii coloniale britanice nu ar fi putut să influențeze în mod esențial deznodământul. Cel mai bine informați administratori coloniali din anii 1750 au adoptat puncte de vedere diametral opuse în privința coloniilor, unii considerând că ar trebui supuse cu forța, iar alții că ar trebui cucerite cu binișorul ; totuși, chiar și unele personaje contradictorii, precum Henry Ellis, care prefera forța, și Thomas Pownall, un pacifist recunoscut, aveau multe în comun în impunerea autorității imperiale. În 1764, Pownall căuta să întărească influența metropolei în interiorul unui imperiu mercantilist prin întărirea legăturii dintre Whitehall și fiecare colonie în parte, evitând cu grijă orice posibilitate de uniune a coloniilor. Cu toate acestea, a spus John Shy, politica presupus pacifistă a lui Pownall a anticipat de fapt „Legea zahărului, Legea monetară, Legea timbrului, Legile Townshend, extinderea jurisdicției vice-amiralității, crearea porturilor libere vest-indiene și a unei funcții de secretar de stat pentru colonii, chiar și amenințările la adresa cartei provinciei Rhode Island, modificarea Consiliului Massachusetts și opoziția hotărâtă față de congresele intercoloniale”.

Rezultă că, „dacă Thomas Pownall și Henry Ellis sunt considerați limitele a ceea ce se putea concepe în politica americană dintre 1763 și 177, atunci marja de posibilități istorice era, într-adevăr, una foarte îngustă”. În schimb,

o mare parte a scrierilor istorice despre Revoluția Americană cuprind cel puțin sugestia că au existat alternative disponibile pentru politica britanică și că ceea ce s-a întâmplat în realitate poate fi văzut ca o poveste tristă a întâmplării, ignoranței, neînțelegerii și, posibil, a unei mici cantități de rea-voință. George Grenville este îngust la minte, Charles Townshend este scripitor, dar caraghios, Hillsborough este prost și tiranic, Chatham este grav bolnav, Dartmouth este neobișnuit de slab, iar regele însuși este foarte încăpățânat și nu foarte inteligent. Dar dacă politica nu s-ar fi aflat într-o fază atât de haotică, poate vechii liberali sau un minister condus eficient de Chatham ar fi deținut puterea și ar fi reușit să creeze și să susțină o politică cu adevărat liberală față de colonii și ar fi evitat distrugerea imperiului. Așa pare că stau lucrurile.

Având în vedere absența (așa cum recunosc acum istoricii) unui plan general nou, care amenința libertatea imperiului în mințile politicianilor liberali din 1763, în special George Grenville, poate părea chiar mai plauzibil că „puțină cunoaștere în plus, puțin mai mult

tact, ceva mai multă sensibilitate politică și toate lucrurile ar fi putut evolua foarte diferit". Dar, deși un observator atât de instinctiv pro-american precum Thomas Pownall nu s-a opus politicilor adoptate, „se pare că politica colonială britanică din acea perioadă nu a fost nici întâmplătoare, nici deschisă schimbării... Impulsul care a dus Imperiul Britanic la război civil a fost unul puternic și nu a permis nicio alegere adevărată”⁴⁴.

Evenimentele contrafactice strategice

Totuși, înainte de a accepta un diagnostic atât de fatalist, trebuie să examinăm acele momente când, așa cum au susținut unii, atunci sau mai târziu, s-ar fi putut adopta o direcție diferită a politicii, care ar fi putut duce la păstrarea coloniilor în cadrul imperiului (oricum ar fi putut fi redefinit acest imperiu). Un asemenea set de opțiuni politice privește cadrul strategic al celor treisprezece colonii. Dată fiind atracția resimțită de mulți americani din anii 1760 și 1770 față de starea de fapt care, susțineau ei, a existat înainte de Pacea de la Paris din 1763, o primă asemenea schimbare de direcție a fost identificată în Războiul de Șapte Ani din 1756-1763, un episod decisiv, după unii istorici, pentru restabilirea controlului metropolitan, abrogarea relațiilor tradiționale și impunerea unor noi puteri, inclusiv dreptul de impozitare. Mulți savanți, dar în special cei americani, au identificat în trecut o nouă atitudine față de imperiu în acești ani, pe măsură ce Marea Britanie se adapta responsabilităților și oportunităților create de înfrângerea francezilor în America de Nord⁴⁵.

Chiar dacă așa ar sta lucrurile, succesele militare britanice din a doua parte a războiului nu au fost în niciun caz sigure, după cum le-au demonstrat contemporanilor o serie de evenimente din prima parte a războiului inclusiv pierderea insulei Minorca. Victoria lui Wolfe din Québec a fost un eveniment militar întâmplător clasic și nu se putea prevedea că, odată cucerită, Canada avea să fie păstrată. Principala fortăreața franceză din Canada, de la Louisbourg, capturată în urma unei expediții coloniale în războiul anterior, fusese retrocedată în 1748. Între 1759 și 1761 a existat o dezbatere aprinsă legată de păstrarea fie a Canadei, fie a unor teritorii mai ușor accesibile la semnarea păcii, din Indiile Occidentale Franceze, dacă nu se puteau păstra toate⁴⁶; alegerea în cele din urmă a Canadei ar fi putut fi foarte bine înlocuită de a doua variantă. Puțini oameni de stat din acea perioadă agreau credința vizionară într-un imperiu cu o vastă acoperire geografică în America de Nord sau îi înțelegeau potențialul comercial. Chiar și William Pitt, vorbind împotriva Tratatului de la Paris și în favoarea păstrării Guadelupe, a afirmat că „starea comerțului actual din teritoriile cucerite în America de Nord este la un nivel extrem de scăzut; speculațiile privind viitorul său sunt precare, iar speranțele sunt, în cele mai bune caz, pe termen lung”⁴⁷.

S-ar fi putut ca britanicii să nu cucerească Canada; odată cucerită, era posibil să nu o păstreze. Ce-i drept, în dezbaterea legată de păstrarea sa, William Burke a rămas celebru prin predicția că îndepărtarea amenințării franceze avea să înlăture și un puternic impuls de a menține celelalte colonii britanice supuse față de metropolă: Guadelupa trebuia păstrată și Canada trebuia înapoiată Franței. Ideea unei posibile revendicări a independenței era deja luată în calcul: „Dacă, Domnule, oamenii din coloniile noastre nu văd nicio amenințare în *Canada*, ei se vor răspândi aproape fără limite spre zonele din interior... punând mâna cu nerăbdare pe un teritoriu extins, putem risca și, probabil într-o perioadă

de timp nu prea îndepărtată, să pierdem ceea ce avem acum... Un vecin care ne menține într-o oarecare stare de alarmă nu este întotdeauna cel mai rău”⁴⁸. Dar acesta era departe de a fi un argument dezinteresat, căci William Burke obținuse funcțiile de secretar și registrator în Guadelupa atunci când insula a fost cucerită în 1759 și avea să le piardă atunci când aceasta, și nu Canada, va fi înapoiată în urma păcii din 1763. Eventuala pierdere viitoare a coloniilor continentale britanice era, evident, o posibilitate îndepărtată pentru majoritatea observatorilor. În ciuda avertismentelor privind o viitoare independență a Americii de Nord, ceea ce cântărea mai mult în ochii oamenilor de stat britanici era nevoia de a apăra coloniile ca întreg împotriva amenințării franceze. Canada a fost păstrată pentru a asigura și mai mult posesiunile britanice din coloniile aflate mai la sud. Faptul că o astfel de alegere avea să constituie o condiție necesară a independenței lor a fost – și încă este – un eveniment contrafactual căruia puțini i-au acordat importanță.

În 1760, în replică la pamfletul lui William Burke pe tema păstrării Canadei la semnarea păcii, Benjamin Franklin a susținut vehement că acest lucru nu prezenta nicio amenințare la adresa influenței Marii Britanii asupra celorlalte colonii nord-americane. Scriind sub anonim și adoptând tonul unui englez, Franklin a spus: „O populație răspândită pe întregul teritoriu al țării de pe această parte a fluviului Mississippi și care ne este asigurată de Canada ar oferi probabil timp de secole locuri de muncă în agricultură și, astfel, ne-ar elibera pe noi, cei de acasă, de temerile față de produsele americane”. Într-adevăr, ei ar rămâne dependenți de produsele britanice. Franklin a prezis că o creștere rapidă a populației din America

ar face probabil, timp de încă un secol, ca numărul de supuși britanici de pe acea parte a oceanului să fie mai mare decât numărul de pe această parte ; dar sunt departe de a întreține, din această cauză, temerile ca ei să devină fie *inutili*, fie *periculoși* pentru noi ; și consider aceste temeri doar rodul imaginației, fără a avea vreun temei real.

Chiar și cele paisprezece guverne coloniale nord-americane existente deja considerau imposibilă o uniune :

Cele pe care le avem acum nu au doar guvernatori diferiți, ci și forme diferite de guvernare, legi diferite, interese diferite, iar unele dintre ele au convingeri religioase și obiceiuri diferite. Invidia lor una față de cealaltă este atât de mare, încât, oricât de necesară ar fi o uniune a coloniilor, în scopul apărării și securității comune împotriva inamicilor, și oricât de conștientă ar fi fiecare colonie de această necesitate, până acum nu au reușit să realizeze o astfel de uniune și nici măcar să cadă de acord să ceară țării-mamă să înființeze una pentru ele.

Dacă coloniile nu au fost în stare să se unească împotriva francezilor și indienilor, „care le hărțuiau continuu așezările, incendiindu-le satele și omorându-le oamenii, se poate presupune în mod rațional că există vreun pericol ca ele să se unească împotriva propriei națiuni, care le protejează și le încurajează, cu care au atât de multe relații și legături de sânge, interese și afecțiuni comune și pe care se știe foarte bine că o iubesc mult mai mult decât se iubesc una pe cealaltă ? ”. O astfel de uniune, a prezis Franklin, era „imposibilă” (deși a adăugat imediat : „în lipsa unei tiranii și opresiuni dintre cele mai grave”)⁴⁹.

O a doua consecință a Războiului de Șapte Ani a izvorât din modul în care s-a încheiat, deoarece decizia unui minister britanic restructurat de a pune capăt conflictului în circumstanțe interpretate de Frederic al Prusiei ca o abandonare a lui a fost crucială. Ca

urmare a acestei decizii, Marea Britanie a intrat în războiul american din 1776 fără un aliat major de pe continentul european. Dacă nu i-ar fi fost distrasă atenția, este posibil ca Marea Britanie să fi putut să limiteze sau să suprimă o revoltă în coloniile sale americane, dar în anii 1780 era atrasă într-un război major, atât împotriva puterilor Bourbonilor, Franța și Spania, cât și a Legii Neutralității Armate. Alianțele continentale fuseseră cruciale în menținerea supremației navale britanice, a susținut un istoric : „Nici slăbiciunea administrativă, nici incapacitatea navală și militară nu au fost răspunzătoare pentru dezastrul umilitor” de la Yorktown. „Factorul dominant a fost izolarea politică”⁵⁰. O alianță continentală ar fi putut schimba lucrurile în anii 1763-1776. Dar absența în această perioadă a unei amenințări de expansiune franceză asupra continentului european însemna că nicio altă putere continentală majoră nu era interesată să poarte pentru Marea Britanie bătăliile sale continentale⁵¹. Din această perspectivă, influența tot mai redusă asupra coloniilor sale americane a fost în mare măsură consecința propriilor resurse militare întinse la maximum. Însă acest lucru nu a putut fi prevăzut mai mult decât consecințele păstrării Canadei.

Speculațiile strategice privind viitorul pe termen lung al relațiilor transatlantice se concentrău, de regulă, pe o altă temă. Unii comentatori au speculat că echilibrul în schimbare al populațiilor dintre America și Marea Britanie avea să determine în cele din urmă o redefinire a relațiilor imperiale. În 1776, acest argument a putut fi folosit ca unul decisiv pentru inevitabilitatea independenței de către un prieten al Americii precum Richard Price :

Acum, numărul lor se apropie de jumătate din populația noastră. Pentru a ajunge la acest număr, ei s-au dezvoltat foarte rapid de la un mic grup de coloniști. Probabil că numărul lor continua să crească și că, în 50 sau 60 ani, vor fi *de două ori* mai numeroși decât noi... și vor forma un imperiu puternic, alcătuit dintr-o varietate de state, toate egale sau superioare nouă în arte și realizări, care conferă demnitate și fericire vieții omenești. În această perioadă, vor mai fi obligați să recunoască această supremație asupra lor pe care o pretindem acum ?⁵²

Totuși, chiar și în rândul celor care afirmău aceste lucruri (și astfel de opinii pot fi identificate cu multe decenii în urmă), nimeni nu a prevăzut cataclismul imens al anilor 1770. Nici Price însuși nu a făcut-o, scriindu-i lui Benjamin Franklin cu privire la datele demografice coloniale în 1769. În versiunea scrisorii sale menite a fi o lucrare trimisă către Royal Society, Price a adăugat o afirmație despre coloniști : „Înainte un număr din ce în ce mai mare de PRIETENI, dar care acum sunt convertiți probabil, printr-o politică nedreaptă și fatală, într-un număr din ce în ce mai mare de DUȘMANI”⁵³. Dar, chiar și aici, politica britanică era cea învinuită de Price, și nu o oarecare logică inexorabilă a demografiei.

Correspondența lui Price dinainte de izbucnirea Revoluției ne arată că nu a existat nicio anticipare a acestui eveniment important, o orbire aparentă pe care o împărtășea cu aproape toți contemporanii săi. În definitiv, conflictele constituționale din anii 1760 fuseseră rezolvate prin negociere ; explozia de la mijlocul anilor 1770 i-a luat prin surprindere chiar și pe coloniști, care aveau să se găsească curând în fruntea mișcării de independență. Interesul disidentului Price pentru afacerile americane a fost trezit pentru prima dată atunci când coloniștii s-au angajat într-o luptă precum cea purtată de el împotriva acelor „inamici ai adevărului și libertății”, episcopii : „Dacă primesc sprijin acolo, este foarte probabil ca, în timp, să dobândească o putere (cu protecția și cu sprijinul prietenilor *de aici*) care

se va extinde dincolo de spiritual și care va fi discordantă cu libertatea egală și comună a altor convingeri religioase”⁵⁴. Aceste fobii disidente engleze atavice, și nu iminenta independență a Americii sau revendicările sale constituționale au fost punctul de plecare al lui Price.

Cu avantajul cunoașterii istorice, bineînțeles, oamenii au putut adopta argumente diferite : în 1773, Thomas Hutchinson, guvernator al coloniei Massachusetts, prins într-o controversă cu adunarea reprezentativă a coloniei sale, a considerat păstrarea Canadei o greșeală uriașă. Fără aceasta, „nu ar fi apărut niciun spirit de opoziție față de Țara-Mamă și cred că efectele sale [ale achiziției Canadei] sunt mai grave decât cele de care trebuia să ne temem din partea francezilor sau a indienilor”⁵⁵. În acest sens, achiziția Canadei este recunoscută acum drept o „cauză majoră” a Revoluției Americane⁵⁶. Dar a fost o cauză necesară, nu și suficientă : ea a stabilit contextul în care o revoltă se putea declanșa, dar nu a determinat apariția acesteia. Aceleași cauze (îndepărtarea unei amenințări vecine) au existat și în Canada, dar nu Canada a fost cea care, în anii 1770, a încercat să-și rupă legăturile politice cu metropola.

Evenimente contrafactuale interne: uniunea colonială, impozitarea și democrația

Un al doilea set de opțiuni politice privea direcțiile de dezvoltare din interiorul coloniilor. Unul dintre motivele pentru care se credea că o revoluție americană era puțin probabilă era, după cum a sugerat Franklin, lipsa clară de entuziasm față de ideea unor planuri de uniune colonială în deceniile anterioare. Schema discutată la o conferință din Albany, New York (1754), ar fi investit un Mare Consiliu numit de camerele inferioare ale adunărilor reprezentative coloniale ; dar un guvern unificat părea atât de dominator, încât chiar adunările reprezentative au respins schema în unanimitate⁵⁷. Când un plan mai modest de cooperare intercolonială în afacerile militare și indiene a fost elaborat de lordul Halifax la Ministerul Comerțului, în 1754, Charles Townshend l-a denunțat : „Este... imposibil să ne imaginăm că atâția reprezentanți diferiți din atâtea provincii, cu interese diferite și înstrăinați de invidie și prejudecăți adânc înrădăcinate, vor fi capabili vreodată să cadă de acord asupra unui plan de securitate reciprocă și cheltuieli comune”. De asemenea, credea Townshend, adunările reprezentative coloniale nu aveau să voteze Legea furnizărilor, necesară pentru înființarea unei uniuni : ar fi fost împotriva „obișnuinței lor împământenite de a-și atrage pentru sine prerogativele vechi și consacrate păstrate cu înțelepciune de Coroană”, prin câștigarea unui control permanent asupra finanțelor fiecărei colonii⁵⁸.

Totuși, chiar și această „luptă pentru putere” din partea adunărilor reprezentative coloniale, dacă era reală, nu a creat presupunerea că independența era inevitabilă. Nici măcar cel considerat marele factor catalizator al Revoluției nu a pretins că independența a fost deznodământul unei tendințe pe care coloniștii o înțelegeau de mult timp. În *Common Sense*, publicată la Philadelphia, în 1776, Thomas Paine scria despre politicile coloniștilor din 1775 : „Orice au promovat avocații ambelor tabere la acea dată s-a încheiat în unul și același punct în privința unei uniuni cu Marea Britanie ; singura diferență dintre tabere a fost metoda de realizare a acesteia ; una propunea forța, cealaltă prietenia...”⁵⁹. Folosind cuvintele lui Jack Greene, „neîncrederea latentă” care stătea în spatele relațiilor trans-atlantice nu putea „deveni o cauză activă de ruptură dintre Marea Britanie și colonii câtă

vreme continuă să existe un acord delicat și instabil care fusese stabilit în timpul lui Walpole. Faptul că nu va supraviețui nu era în niciun chip previzibil”⁶⁰. Dat fiind angajamentul coloniștilor față de practicile constituționale pe care le considerau o moștenire comună, este de înțeles faptul că atât de mulți oameni de la acea dată priveau controversele transatlantice ca fiind deschise soluționării prin negociere. Cu toate acestea, afirmația lui Paine a fost contrazisă de multe dovezi despre care, în calitatea sa de emigrant recent, probabil că nu avea cunoștință. La începutul anilor 1760, cu mult înainte de a pune piciorul în America, retorica politică a multor coloniști trecuse – într-o perioadă relativ scurtă – de la elogiul libertăților de care se bucurau, ca englezi în cadrul imperiului, la denunțarea corupției și tiraniei în care căzuse, în opinia lor, societatea engleză. „Când este văzută prin prisma aclamării entuziaste și larg răspândite a constituției britanice”, observa Gordon Wood. „Revoluția Americană are un ton de ironie și incomprehensiune – un ton familiar revoluționarilor înșiși.” Printr-o retorică ce se baza doar pe constituția engleză, „americanii se puteau considera foarte ușor simpli păstrători a ceea ce englezii apreciaseră din cele mai vechi timpuri... Totuși, această discuție continuă în legătură cu faptul că nu doreau nimic nou și că voiau doar să revină la vechiul sistem și la aspectele esențiale ale constituției engleze nu era decât de fațadă”⁶¹.

Referitor la aspectele constituționale în discuție, „cauzele vizibile” ale Revoluției, coloniștii înșiși au propus un eveniment contrafactual. În anii 1760, reacțiile față de Legea timbrului au plecat de la premisa că totul va fi bine dacă noua legislație avea să fie abrogată. Bestsellerul lui John Dickinson *Farmer's Letters* s-a bazat pe același argument împotriva impozitelor lui Townshend din 1767. Guvernele pot adopta măsuri greșite ; „Dar orice asemenea măsură nu elimină angajamentul dintre guvernatori și cei guvernați. Greșelile pot fi corectate ; pasiunea se poate stinge”⁶². În 1769, Benjamin Franklin scria :

În ultima vreme începe să se contureze o revoltă – nimeni nu poate propune un plan de conciliere ? Trebuie să ne distrugem prin lupte interne ? Am fost întrebat recent, în compania unui nobil lord, dacă nu am niciun plan de propus. Răspunsul meu a fost : „Este ușor să propui un plan ; al meu poate fi exprimat în câteva cuvinte : *abogați* legile, *renunțați* la drept, *rechemați* trupele, *restituiți* banii, *reveniți la vechea metodă a rechiziționării*”⁶³.

Însuși Congresul, în adresa sa *To the people of Great-Britain* din 5 septembrie 1774, a susținut că raportul constituțional de dinaintea Războiului de Șapte Ani era legitim ; abia la încheierea acestuia „a fost gândit un plan de înrobire a supușilor voștri din America... Puneți-ne în aceeași situație în care se aflau la încheierea ultimului război și vechea noastră armonie va fi restaurată”⁶⁴.

Totuși, această direcție contrafactuală de dezvoltare a fost într-o mare măsură denunțată de evenimente, deoarece guvernul metropolitan și-a manifestat în repetate rânduri dorința de a ajunge la un compromis legat de aspectele contradictorii în anii 1760⁶⁵. Se poate vedea acum că politica britanică față de comerțul colonial nu a cunoscut o schimbare profundă, treptată, de la mercantilism la imperialism la începutul anilor 1760, așa cum a susținut o istoriografie mai veche. Legea zahărului din 1764 a avut scopul de a strânge un venit din colonii, încercând în același timp să încurajeze practicarea comerțului în vechile tradiții mercantiliste. Același lucru s-a întâmplat, în 1767, în privința reducerii de către Chatham a impozitului pe ceai reexportat în coloniile americane⁶⁶. În mod similar, inflația din colonii, rezultatul emiterii de bancnote coloniale, a fost limitată de Legea monetară de la Westminster, din 1764 ; după protestele coloniale, această măsură a fost

relaxată în cazul New York-ului printr-o lege din 1770, iar în cazul altor colonii, printr-o lege din 1773 ; pe această bază, este posibil ca problema să fi putut fi rezolvată⁶⁷. George Grenville a admis ulterior, într-o dezbatere din Camera Comunelor, că „nu a anticipat” gradul de opoziție față de Legea timbrului și că, dacă l-ar fi anticipat, nu ar fi propus-o⁶⁸. Acest lucru era plauzibil : dat fiind faptul că venitul trebuia colectat de guvernul imperial din colonii, un mic impozit pe timbru era o metodă inefficientă de a aduna bani. Venitul anticipat din acest impozit era de doar 110.000 de lire sterline, din care 50.000 aveau să provină din Indiile de Vest⁶⁹. Fără a aborda problemele de impozitare internă, guvernul londonez ar fi putut aduna venituri mult mai mari prin intermediul legilor vamale existente și al accizelor, puse viguros în aplicare prin utilizarea puterii navale și adjudecate printr-o versiune îmbunătățită a tribunalelor maritime existente în colonii. După proteste coloniale, Parlamentul de la Westminster a abrogat legea.

Dacă Legea timbrului a fost votată fără anticiparea rezistenței coloniale, același lucru s-a întâmplat și cu Lega veniturilor a lui Townshend, din 1767 : aceasta nu a ridicat nicio problemă legată de impozitarea internă și părea că se bazează pe distincția coloniștilor între impozitarea internă ilegală și impozitarea externă legitimă. Nici măcar agenții coloniali nu au anticipat ceea ce avea să se întâmple și nu au lansat niciun avertisment⁷⁰. Chiar și Benjamin Franklin, într-un articol din *London Chronicle*, din aprilie 1767, acceptase corectitudinea constituțională a impozitării imperiale a comerțului exterior, protestând doar împotriva „impozitelor interne”⁷¹. În schimb, este dificil să nu tragem concluzia că revolta împotriva reducerii taxei pe ceai de la un șiling la trei pence pe livră a fost pusă la cale de comercianții coloniali care aveau de pierdut de pe urma suprimării profitabilului comerț de contrabandă. Dacă utilizarea Marinei Regale în perioada anterioară în apele nord-americane pentru eradicarea contrabandei ar fi putut-o împiedica înainte să devină o bombă politică, rămâne adevărat că, în absența unei coerciții serioase, nu prea era loc de compromis din partea americanilor. Rolul întâmplării nu era la fel de dominant în 1776 cum a fost în 1688.

Istoricii care au aderat la scenariul tradițional al „cauzelor vizibile” au imaginat, poate, o alternativă prea simplistă a conflictului. Pe 1 mai 1769, Cabinetul s-a întrunit pentru a analiza protestele coloniale tot mai numeroase împotriva taxelor votate de Camera Comunelor în iunie 1767 la inițiativa lui Charles Townshend, la acea dată ministru de Finanțe. Acum, Cabinetul a votat pentru abrogarea tuturor, cu excepția uneia. Cu cinci voturi la patru, conciliantul prim lord al Trezoreriei, ducele de Grafton, a fost întrecut la voturi în încercarea sa de a aboli taxa pe ceai. „Această decizie fatală”, s-a susținut, „avea să se dovedească a fi punctul de la care nu a mai existat întoarcere în lanțul de evenimente care au condus la Revoluția Americană. Fără o taxă pe ceai nu ar fi existat «Ceaiul de la Boston» și nicio dispută finală ulterioară între Marea Britanie și coloniile sale”⁷². Această judecată încrezătoare pare mai puțin plauzibilă pe măsură ce cauzele coloniale ale revoltei sunt admise în dovezile istorice. Într-adevăr, referitor la politica britanică pot fi imaginate evenimente contrafactice, însă cele mai importante evenimente contrafactice privesc, toate, tiparele și dezvoltarea socială și de conflict ideologic din colonii.

Aceste evenimente contrafactice coloniale nu implică, în principal, clasicele aspecte constituționale, „cauzele vizibile” ale revoluției inevitabile. Problema reprezentării a fost cel mai evident obstacol în calea unui acord ; totuși, este posibil să nu fi constituit acea barieră insurmontabilă care a părut să fie ulterior. Impozitarea și reprezentarea erau, bine-înțeles, două probleme legate între ele. Cu toate acestea, dacă problemele cu privire la venit par mai deschise unui acord negociat (impozitarea fiind o caracteristică a tuturor

guvernelor, inclusiv cele republicane), problemele reprezentării au tendința de a fi privite mai principal, fiind astfel mai greu de reconciliat. Totuși, nu așa au stat lucrurile în mod necesar, chiar și în cazul ficțiunii identificate în general drept veriga slabă a argumentului metropolitan. După cum a susținut Thomas Whately, „toți supușii *britanici* sunt de fapt în aceeași [situație]; niciunul nu este reprezentat în realitate, ci virtual în Parlament; deoarece fiecare membru al Parlamentului activează în Cameră nu ca reprezentant al propriilor alegători, ci ca membru al acelei adunări reprezentative auguste prin care toate Camerele Comunelor din *Marea Britanie* sunt reprezentate”⁷³. Cu alte cuvinte, în afara celor care ocupă un loc în Parlament ca membri ai Camerei Lorzilor sau ai Camerei Comunelor, toți britanicii se raportează la membrul lor din Parlament nu ca delegat, ci ca reprezentant, un reprezentant care nu este plătit de alegătorii săi și care nu este obligat să accepte instrucțiunile acestora. Problema acestei doctrine a reprezentării virtuale nu era aceea că era evident una falsă, ci că era un truism și, prin urmare, era introdusă în dezbateri fără a fi analizată și fără nicio explicație teoretică. Dar ar fi putut primi acel tip de bază teoretică prin care s-ar fi putut ajunge la o mai bună înțelegere atât a relațiilor imperiale, cât și a funcționării reale a politicii în Marea Britanie.

Era un truism faptul că un membru al Parlamentului britanic reprezenta întregul sistem guvernamental, nu doar electoratul său; că reprezenta toți locuitorii, de ambele sexe, inclusiv minorii; că reprezenta cele opt sau nouă zecimi ale populației care nu erau votanți; că îi reprezenta pe acei electori care votaseră împotriva lui sau care se abținuseră, precum și pe cei care îi dăduseră votul. Bineînțeles, aceasta era o ficțiune necesară pentru guvernare. Dar avea mai multă legătură cu funcționarea zilnică a guvernării decât mitul anterior că un om nu poate fi reprezentat decât dacă el însuși participă la vot, teorie care, într-un sistem al sufragiului universal, îi supunea prin definiție unei tiranii majoritare pe toți non-votanții, pe toți votanții candidaților învinși și pe toți votanții membrilor Parlamentului din tabăra perdantă a diviziunilor parlamentare. În ambele cazuri, statele erau efectiv conduse de minorități; în primul caz, această realitate era mai puțin mascată și mai demnă. Cu excepția unei elite politice, reprezentarea virtuală și cea reală erau în egală măsură niște concepte formale. Nici aici, la fel ca în cazul înlocuirii monarhiei de drept divin cu democrația reprezentativă, istoricii nu sunt obligați să renunțe la un scenariu în care o logică a inevitabilității istorice i-a făcut pe oameni să înlocuiască „ficțiunile” moderne timpurii cu „adevăruri” moderne evidente⁷⁴.

Pentru a nu exista dubii, William Pitt a declarat în 1766 că „ideea unei reprezentări virtuale a Americii în această Cameră este cea mai vrednică de dispreț idee care a trecut vreodată prin mintea cuiva; nu merită o combatere serioasă”⁷⁵. Aceasta era totuși o mișcare politică, deoarece însuși Pitt reprezenta doar o varietate de electorate mici care includeau, la început, regiunea slab populată a Old Sarum, care se lăuda (în zilele bune) cu un electorat de aproximativ șapte persoane. Din 1757 până în 1766, el a ocupat un loc în Camera Comunelor, fiind unul dintre cei doi membri pentru Bath: această regiune avea un electorat de aproximativ treizeci de persoane. Nici chiar în această situație, Pitt nu a fost niciodată nevoit să se confrunte cu alegeri politice⁷⁶. În ciuda retoricii sale, nu este foarte clar pe cine reprezenta William, fie în Camera Comunelor, fie când a ajuns în Camera Lorzilor, ca primul conte de Chatham. Adularea lui de către americani ca democrat trecea cu vederea faptul că, în întreaga sa carieră politică, participase doar la o luptă electorală contestată. Chiar și aceasta a avut loc în minusculul Cinque Port din Seaford.

Oricât de mult dispreț ar manifesta unii oratori față de conceptul reprezentării virtuale, dorința lor de a crea o națiune americană l-a readus în discuție. Thomas Paine a salutat cauza independenței: „Nu este o problemă a acestei zile, a acestui an sau a unei epoci; posteritatea este implicată practic în această luptă și va fi mai mult sau mai puțin afectată, chiar și la sfârșitul veacurilor, de acțiunile noastre de acum”⁷⁷. Deși coloniștii respingeau reprezentarea „virtuală”, reprezentarea lor „reală” în Parlamentul de la Westminster nu era, în general, căutată nici de ei, nici de susținătorii lor britanici: deoarece relațiile dintre colonii și metropolă erau dezbătute în termenii interesului comun reciproc, aceasta nu ar fi făcut decât să ducă conflictul în Camera Comunelor, fără a-l rezolva într-un nou context al solidarității anglo-saxone. Singura alternativă viabilă era aceea de a lucra cu și prin intermediul puterii tot mai mari a adunărilor reprezentative coloniale. Chiar și Joseph Galloway, amintit ulterior ca un loialist convins, a fost explicit la Primul Congres Continental din Philadelphia din septembrie 1774 că legile Parlamentului de la Westminster nu obligau coloniile⁷⁸; și că, dacă cineva foarte bine intenționat ar putea gândi o redefinire a relațiilor imperiale doar în linii federale, este puțin probabil că ar exista un sprijin substanțial în colonii pentru o soluție care nu includea principiul echivalenței dintre Westminster și adunările reprezentative coloniale.

Creșterea puterii acestor adunări în defavoarea puterii guvernatorilor a fost, într-adevăr, o caracteristică pregnantă a acestei jumătăți de secol până în 1776. Totuși, deși aceste adunări manifestau o dorință clară de a susține creșterea bogăției și a populației coloniale, ele nu prea manifestaseră semne evidente de extrapolare a acestor tendințe într-o cerere de separare de țara-mamă. Chiar și în 1774-1776, nu adunările reprezentative au fost cele care au conceput cererea de independență, ci grupurile de fanatici care treceau peste fiecare adunare pentru a înființa un corp reprezentativ cu autolegitimare. Indivizi bine informați și practici precum Galloway au continuat mult timp să acționeze în baza convingerii că un compromis negociat încă era posibil. Pe 28 septembrie 1774, Galloway a propus Congresului Continental un plan de reconciliere bazat pe înființarea unui consiliu legislativ american, sub conducerea unui guvernator general numit de Coroană, membrii săi fiind aleși de adunările reprezentative coloniale⁷⁹. Congresul a votat în acea zi, cu șase colonii la cinci, revizuirea ulterioară a planului, punând astfel capăt în mod eficient acestei propuneri⁸⁰; dar, dacă votul ar fi avut altă soartă, un răspuns pozitiv de la Londra ar fi putut deschide calea spre un acord negociat. Deoarece acolo generalul a rămas deschis față de această idee.

În ianuarie 1775, Cabinetul a fost de acord cu așa-numita „ramură de măslin” a lui North: susținută prin măsuri coercitive pentru stoparea comerțului acelor colonii percepute ca fiind necooperante, propunerea făcută Parlamentului a fost aceea de a se abține de la exercitarea dreptului său de a impozita o colonie dacă, prin canalele sale normale și legale, colonia respectivă își plătea contribuția la apărarea comună și acoperea cheltuielile cu guvernul său civil și administrarea justiției⁸¹. Era o propunere care ignora, inevitabil, Congresul Continental: deoarece, dacă Parlamentul ar fi acceptat-o, i-ar fi recunoscut legitimitatea, adevărata problemă din vremea aceea. În același timp, ea exprima speranța rațională că, negociind separat cu fiecare colonie în parte, frontul lor comun ar putea fi distrus. Al Doilea Congres Continental a fost cel care a respins propunerea lui North ca fiind inadecvată: ea nu întrunea cererea coloniilor de recunoaștere a unui drept de a decide ceea ce ele considerau de cuviință, la alegerea lor, și nu făcea referire la revendicarea de către Parlament a unui drept de a face legi pentru colonii în alte privințe, cel mai recent

în Legile de coerciție și, în general, în dreptul de a schimba cartele coloniale⁸². Dar dacă propunerea lui Galloway ar fi fost adoptată, încă s-ar fi putut ajunge la un compromis.

În absența acestuia, cea mai dramatică și decisivă soluționare a problemei a fost cea propusă de Vicarul din Gloucester, Josiah Tucker. El a văzut limpede că, în această etapă, revendicările celor două părți erau definite în termeni care excludeau compromisul. Totuși, interesul Marii Britanii îl constituia comerțul cu coloniile sale, și nu controlul politic asupra lor. Soluția lui Tucker a fost aceea de a „se separa complet de coloniile *nord-americane*, declarându-le libere și independente”⁸³. O asemenea acțiune preventivă ar fi lipsit imediat mișcarea republicană de rațiunea sa de a fi. Dacă ar fi fost adoptată oricând înainte ca Declarația de Independență să-l fi stigmatizat pe George al III-lea personal, i-ar fi prins pe coloniști în momentul în care cereau egalitate cu Parlamentul de la Westminster, lipsindu-i de loialitatea personală față de Coroană: independența ar fi înlăturat majoritatea stimulentele care îi determinau să se distanțeze de acest regalism. Americanii ar fi fost blocați în poziția de supuși ai lui George al III-lea, deși un George înțelea ca un monarh foarte constituțional.

În mod similar, absența unui război pentru câștigarea independenței ar fi împiedicat apariția cauzei principale a unității coloniale. Chiar și fragilul sistem confederal conceput prin Articolele Confederației nu a fost agreat decât ca răspuns la unele necesități militare stringente. Fără război, invidiile, rivalitățile și diversitățile din coloniile nord-americane ar fi produs, cel mai probabil, o asociere mult mai slabă, dacă ar fi produs una. Noile state, lipsite de un motiv natural de unitate, și-ar fi păstrat probabil loialitatea față de monarh ca un garant valoros al legitimității guvernelor civile și ca o emblemă a egalității lor culturale cu lumea veche. Deoarece o caracteristică puternică a dezbaterilor politice din deceniile dinainte de 1776, chiar în deceniul dinaintea Revoluției, a fost absența unei componente importante care, privind retrospectiv, pare naturală și evidentă: republicanismul.

Înainte de publicarea lucrării *Common Sense* a lui Paine în 1776, americanii coloniali rareori denunțaseră monarhia ca atare și încă și mai rar făcuseră speculații cu privire la modelele alternative, republicane, pentru guvernarea sau societatea colonială⁸⁴. *Common Sense* însăși nu cuprindea o discuție extinsă despre republicanism: era o critică negativă la adresa aranjamentelor constituționale existente, nu un proiect pentru altele noi pe viitor. Puține asemenea proiecte erau disponibile coloniștilor în 1776. În mod similar, deși democrația a devenit o lozincă a noii republici, ea nu a fost o cauză a Revoluției. Deoarece aceste două „cauze vizibile” ne spun prea puține cu privire la motivul pentru care a izbucnit Revoluția, ele nu pot fi invocate ca explicații ale inevitabilității sale. Fără eșuarea negocierilor din 1776, relațiile transatlantice nu ar fi continuat într-o liniște permanentă: presiunile ideologice puternice care luau amploare în colonii ar fi împiedicat acest lucru. Dar rămâne adevărat faptul că tradiționalele „cauze vizibile” nu au făcut inevitabilă forma exactă pe care a luat-o Revoluția.

Problemele represiunii într-o organizare politică libertară

Rebeliunile din perioada modernă timpurie au fost provocate la fel de des de o guvernare slabă, care a permis dezvoltarea unor practici și a unor așteptări de autoguvernare locală, sau de o tiranie activă. O exercitare mai eficientă a suveranității legale britanice de la o

dată mai timpurie a fost o altă cale ce ar fi putut oferi șansa păstrării controlului executiv și este necesar să explorăm motivele pentru care acest lucru a fost atât de dificil. Deoarece există un contrast imens între reacțiile metropolitane la amenințarea cu revolta din Irlanda în 1797-1798 (care au reușit în mare măsură să înăbușe o răsccoală îndelung pregătită) sau Revolta Indiană din 1857 (înăbușită în același mod, prin forță militară) și reținerile relative ale englezilor față de concetățenii lor din America.

Chiar înainte de conflictul armat, oficialii de la Whitehall s-ar fi putut opune sistematic micilor pași prin care legislaturile coloniale și-au sporit puterea. Metropola ar fi putut stipula ca sumele de bani alocate bugetelor coloniale să fie pe perioade lungi sau nedefinite; ca salariile guvernatorului și ale altor oficiali să fie apărute de presiunile politice locale; ca toate comorile coloniale să aparțină Coroanei; ca puterile guvernatorului asupra patronajului local să se acumuleze și să fie exercitate de guvernator, nu de guvernul de la Londra. Astfel de pași ar fi putut fi făcuți sub comanda energică și reformatoare a contelui de Halifax, ministru al Comerțului între anii 1748 și 1761, dacă acesta ar fi primit sprijinul necesar de la colegii săi ministeriali. Unul dintre motivele pentru care nu l-a primit a fost, evident, faptul că miniștrii erau preocupați întru totul de necesitatea asigurării întregii cooperări a coloniilor în războiul cu Franța⁸⁵. Totuși, au existat și alte motive, în special refuzul miniștrilor de a reveni la etica administrativă asociată cu monarhia Stuartilor din ultima perioadă.

Rarele excepții de la acest calm administrativ ne ajută să confirmăm regula. În Massachusetts, guvernatorul Thomas Hutchinson a încercat să forțeze problema în ianuarie 1773, prin inițierea unor discuții cu adunarea reprezentativă asupra chestiunilor privind principiul constituțional aflat în joc. Totuși, această inițiativă a avut un efect contrar față de intenția lui Hutchinson, deoarece adunarea reprezentativă, în special Camera Reprezentanților, a profitat de ocazie pentru a-și exprima opoziția *de facto* față de unele măsuri metropolitane printr-o respingere *de jure* insolentă a autorității metropolitane. Ministrul pentru Colonii a fost îngrozit: „Guvernatorul a risipit speranțele lui Dartmouth că această controversă ar putea să fie aplanată și chiar să dispară cu timpul dacă părțile ar evita să pună în discuție aspectele critice care le separă. În opinia lui Dartmouth, Hutchinson a redeschis o rană care s-ar fi putut vindeca dacă ar fi fost neglijată sau ignorată”⁸⁶. Deși această posibilitate pare lipsită de plauzibilitate în lumina evenimentelor ulterioare, rămâne deschis discuției faptul că a reprezentat o posibilă direcție de urmat.

Politica a dat peste cap și măsurile de la Londra: pe toată perioada anilor 1760 și chiar până la sfârșitul anului 1774, politica britanică față de colonii a fost indecisă și oscilantă din cauza instabilității și conflictelor interne ale ministerelor. Dacă George al III-lea ar fi fost un tiran, după cum l-au descris americanii mai târziu, probabil lucrurile ar fi stat altfel. În realitate, cu atâtea acțiuni posibile susținute de diferite grupuri din Camera Lorzilor sau Camera Comunelor, reacția firească a multor politicieni a fost de a ajunge la un compromis sau de a urma o politică de ambiguitate, fermă în principiu, indecisă în practică. Este adevărat, într-o lume a unui comportament mai consecvent și cu intenții mai clare, rezistența americană s-ar fi putut manifesta mai devreme. Sau ar fi putut să nu se producă deloc.

În parte, natura inefficientă a politicii britanice a reflectat fobiile hanovriene anterioare legate de puterea arbitrară, reprezentată de o amenințare ipotetică a unei restaurări a Stuartilor. Acest lucru a însemnat că miniștrii succesivi din timpul domniei primilor trei regi George au fost adesea inhibați cu privire la utilizarea puterii executivului împotriva opoziției liberale. Romano-catolicii iacobiți și simpatizanții lor au fost adesea supuși

persecuțiilor, uneori sângeroase, iar presa conservatoare și iacobită a suferit de pe urma hărțuirilor legale și a represaliilor juridice. În schimb, guverne succesive i-au tratat cu mare atenție pe oponenții disidenți și liberali, temându-se de acuzațiile de „papism și putere arbitrară” pe care le puteau aduce autorităților. Astfel, de la începutul anilor 1760, în colonii, oficialii imperiali nu au făcut aproape nimic pentru a împiedica înființarea unei opoziții cvasitrădătoare. Guvernatorii coloniali au eșuat în mare măsură în încercarea de a închide gura unor ziare și pamflete rebele, de a-i aresta pe tipografi și pe autori, de a-i judeca pe cei care instigau la revoltă sau de a împiedica dezvoltarea unor organizații precum Congresul Legii timbrului, care ar fi putut constitui bazele unei rebeliuni. Astfel de contramăsuri au fost adesea folosite în Anglia sub domnia primilor doi regi George pentru a distruge mișcarea de rezistență iacobită și au avut succes. Un regim cu convingeri libertare din Anglia s-a apărut apoi cu înverșunare de amenințarea de subversiune populistă prin orice mijloace necesare pentru a-și atinge scopurile. Totuși, odată cu înfrângerea amenințării Stuartilor din anii 1740, regimul de la Hanovra a lăsat garda jos. Merită să ne gândim care ar fi fost deznodământul în coloniile americane dacă vigilența autorităților imperiale ar fi fost menținută la nivelul anterior și ar fi fost redirecționată împotriva activităților disidenților și liberalilor.

Evident, acest lucru nu s-a produs niciodată. Armata britanică din America, adoptată de agitatori, după oarecare întârziere, drept simbol pentru a specula amintirile coloniale ale domniei ultimului Stuart nu a fost folosită aproape niciodată – nici măcar la ocuparea Bostonului din 1768-1770 – în rolul său de a controla nesupunerea civilă: ofițerii erau încă inhibați de pericolele legale care înconjurau astfel de intervenții în Anglia⁸⁷. Chiar și atunci când guvernul a decis, în vara anului 1768, să trimită unități armate britanice în Boston, trupele au descoperit la sosirea lor că singurele autorități civile care puteau cere sprijinul trupelor (Consiliul din Massachusetts și judecătorii de pace) se opuneau tocmai prezenței lor acolo. Până la izbucnirea Revoluției nu a existat o solicitare legală a sprijinului armatei. Trupele britanice din Boston au fost supuse permanent unei hărțuiri continue în tribunalele locale ticsite de coloniști ostili⁸⁸: acest lucru nu fusese prevăzut și Parlamentul nu luase nicio măsură pentru a schimba contextul statutar în care puterea militară era exercitată în America. Dacă ar fi făcut-o de la o dată timpurie, ar fi fost posibilă o ocupație militară preventivă a capitalelor coloniilor. În februarie 1769, lordul Hillsborough, ministrul pentru Colonii, a cerut într-adevăr guvernului și regelui măsuri mai ferme împotriva Massachusetts Bay, inclusiv investirea Consiliului coloniei de către Coroană, și a pus în discuție o amendare a cartei coloniei Massachusetts. George al III-lea a fost de acord că astfel de măsuri ar fi o soluție de ultimă instanță, „dar, până atunci, ar trebui evitate, deoarece modificarea cartelor este întotdeauna o măsură odioasă”. Aceasta a fost, bineînțeles, politica fatală a lui Iacob al II-lea. De asemenea, nu exista un acord privind modificarea cartei nici în Camera Lorzilor, așa cum ceruse guvernatorul Bernard din Massachusetts⁸⁹. Deși se zvonea că un proiect de lege privind o reformă a cartelor era iminent în 1770-1771, la finalul mandatului de ministru al lui North niciun astfel de proiect nu fusese introdus în Parlament⁹⁰.

Noua prezență a unei „armate permanente” în America după pacea din 1763 a fost ulterior ridicată la rangul unei probleme grave; nu este evident că așa a și fost. Departele de a fi un plan metropolitan de oprimare a libertăților americane, staționarea unor trupe în America a fost un răspuns firesc la problemele strategice create de cucerirea de noi teritorii vaste în timpul Războiului de Șapte Ani, de necesitatea de a ține în frâu populațiile cucerite și de a transforma în realitate pretenția de suveranitate. Distribuția trupelor

britanice reflecta acest lucru : din cincisprezece batalioane folosite, intenția a fost de a poziționa trei în Nova Scotia, patru în Canada și patru în Florida. Doar patru au rămas pentru vechile posesiuni britanice, iar multe dintre aceste trupe aveau să fie trimise să apere frontiera⁹¹. La acea dată, era normal ca numărul de coloniști protestatari să fie mic. „Decizia de a menține o armată britanică în America postbelică nu a fost, în sine, o problemă controversată. Dimensiunea și desfășurarea de forțe au fost determinate în mare măsură de funcțiile esențiale pentru care aveau să servească.”⁹²

Unii comentatori militari ocazionali din primele decenii au sugerat că staționarea trupelor britanice ar urma să ajute la asigurarea loialității americanilor, însă dovezile nu sugerează că ministerul Grenville a luat în calcul posibilitatea unei rezistențe față de politica lor de colectare a venitului din colonii sau posibilitatea de a forța coloniile. Totuși, lipsa de intuiție a lui George Grenville era împărtășită de mulți coloniști, inclusiv de Benjamin Franklin. Chiar și atunci când impozitarea metropolitană a început să fie pusă sub semnul întrebării în colonii, ținta coloniștilor era principiul de impozitare în sine, nu armata⁹³. Abia mai târziu, într-o atmosferă emoțională mai intensă, detașamentele răsfirate de tunici roșii au fost transformate într-un simbol al tiraniei. Totuși, nu a fost nimic inevitabil cu privire la această invenție a unei demonologii, iar un scenariu alternativ în care să nu fi fost folosite asemenea reprezentări intense este plauzibil.

În cele mai multe regiuni ale posesiunilor britanice nord-americane, prezența minimală a armatei nu a stârnit controverse. Trupele trimise în America au adus cu ele presupozii privind rolul lor în societate, care, până la acea dată, ajunseseră să fie înrădăcinate în mentalitatea armatei din Anglia : ele au încercat să se țină la distanță de politică. Armata nu s-a amestecat în alegerile coloniale și nu a făcut presiuni asupra adunărilor reprezentative coloniale. Doar cu o mare reținere a preluat rolul polițienesc, păstrând ordinea civilă. Momentele de conflict, de fricțiune cu populația civilă erau puține la număr. Ne putem întreba în mod rațional dacă această stare de lucruri ar fi putut continua. Cu siguranță, ea făcea coerciția extrem de dificilă. În toamna anului 1774, comandantul din America de Nord, generalul Gage, a avertizat în mod corect că situația din New England escaladase deja în revoltă, că autoritatea imperială nu putea fi reafirmată decât prin forță militară, că propriile sale resurse de 3.000 de soldați erau insuficiente, fiind necesară o forță de 20.000 de oameni pentru a restabili controlul. Această sugestie, respinsă la Londra, nu a fost ascultată⁹⁴. Dar ce curs ar fi putut lua conflictul dacă un mare număr de soldați ar fi fost trimiși de la început în New England ?

Chiar și după izbucnirea luptelor, multe rezultate finale diferite rămăseseră încă posibile. Războiul a fost lung și indecis în parte din cauza caracterului său de război civil, stârnit de electorate sociale puternice, care nu doreau să accepte înfrângerea, și în parte deoarece conflictul a dezvăluit inexistența, de ambele părți, a unui talent militar de excepție. Nici britanicii, nici coloniștii republicani nu au dat istoriei vreun general dominant : nici Marlborough, nici Wellington nu au purtat campanii decisive și războiul a lăncezet, dând câștig de cauză într-o zi unei tabere, a doua zi celeilalte. Thomas Gage a dat un sfat bun guvernului său de acasă, dar nu a fost capabil să înăbușe revoluția din Massachusetts. Cei trei generali majori trimiși să-l sprijine (John Burgoyne, Henry Clinton, William Howe) nu s-au descurcat cu nimic mai bine. Pe de altă parte, nici rebelii coloniali, nici loialiștii coloniali nu au produs genii militare. În general, atitudinile manifestate în luptă erau de determinare oarbă și rezistență îndârjită, și nu de cucerire rapidă și triumfătoare. Dar, din punctul de vedere al britanicilor, războiul merita să fie

purtat chiar dacă posibilitatea unei cuceriri clare a coloniilor era îndepărtată : forța militară avea șanse bune de a impune o pace negociată prin care s-ar fi ajuns la un compromis privind aspectele constituționale aflate în discuție și s-ar fi păstrat o oarecare formă de legătură politică. Forțele din ambele tabere au înregistrat victorii în timpul campaniilor terestre din America de Nord ; este ușor să ne imaginăm scenarii în care unii comandanți britanici de succes ar fi schimbat în mare măsură lucrurile⁹⁵.

După cum s-a dovedit, acțiunea militară britanică a fost în mod fatal împărțită între telurile alternative ale unui acord negociat bazat pe concilierea concetățenilor și înfrângerea militară decisivă a unui inamic, indiferent de costul provocat vieții și proprietăților acestora⁹⁶. Ea a fost, de asemenea, împărțită între o strategie de a menține bazele importante pe litoralul american, în vederea controlării comerțului american, și o strategie de a cuceri largi porțiuni de teritoriu din continent, adesea în legătură cu forțele loialiste⁹⁷. Eșecul autorităților britanice de a exploata această grupare socială a fost o caracteristică importantă a conflictului. Din cauza lipsei de pregătire din deceniile anterioare, în timpul Revoluției, „puterea militară potențial enormă a loialismului a rămas inertă, aproape nefolosită ca mijloc de a învinge revolta”⁹⁸. În schimb, loialiștii erau criticii cei mai informați și mai necruțători ai comandanților militari britanici. Joseph Galloway a ridicat problema :

Cum este posibil atunci, de vreme ce comandantul britanic avea o armată atât de superioară inamicului său, ca revolta să nu fi fost reprimată cu mult timp în urmă ? Motivul, domnule, oricât de ascuns în denaturări de partea aceasta a Atlanticului, nu este niciun secret în America... Prietenii și dușmanii se unesc în a declara că s-a datorat unei lipse de înțelepciune în planuri și a fermității și străduinței în execuție⁹⁹.

Eșecul lui Howe de a distruge armata lui Washington din Long Island și de pe fluviul Delaware în toamna anului 1776, când părea în stare să facă acest lucru ; eșecul lui Burgoyne de a atrage forțele americane într-o ambuscadă care ar fi schimbat soarta bătăliei ulterioare de la Saratoga ; scăparea armatei americane de urmăritorii britanici după bătălia de la Cowpens ; decizia lui Washington de a lovi în sud, spre sfârșitul anului 1781, în loc să respecte decizia inițială de a ataca New York-ul, o decizie care a dus la Yorktown : istoria militară a Războiului Revoluționar este plină de astfel de incidente importante care, dacă ar fi urmat un alt curs, ar fi putut avea efecte majore asupra rezultatului final.

Destine manifeste? Negarea evenimentelor contrafactice americane

Detaliile conflictului militar au o semnificație mai amplă. Dacă războiul ar fi urmat alt curs, s-a sugerat, forma Americii care s-a constituit în urma luptelor ar fi fost și ea diferită. Dacă armata britanică ar fi avut mai mult succes și dacă ar fi avut de înfruntat doar o reacție mai sistematică a americanilor, „consecința ar fi putut fi o cultură americană publică foarte diferită, una care ar fi accentuat mai mult statul național decât individul, mai mult obligațiile decât drepturile”¹⁰⁰. Totuși, conflictul militar este la fel de nesigur în perspectivă pe cât de triumfător asigurat pare rezultatul privind retrospectiv. Istoricii americani contemporani ai Revoluției știau acest lucru, deoarece au fost aproape și s-au confruntat adesea cu faptul incomod că deznodământul bătăliilor a depins de unele

evenimente minore. Ei au reflectat încurcați, cum a făcut-o William Gordon : „De astfel de incidente poate depinde creșterea și dispariția unor regate puternice și în viitorul îndepărtat transferul de putere, glorie și bogății, de arte și științe din Europa în America”¹⁰¹. Lipsa de concluzii din discuția lui Gordon legată de astfel de incidente, sugerează un analist modern, marchează un moment în care istoricii s-au rupt de trecutul lor puritan, predestinat, încercând să confere o oarecare rigoare forței întâmplării și să-și echipeze noua lor republică cu o relatare serioasă, profesionistă, a originilor sale ; dar nu au reușit să se emancipeze decât parțial. Ei

au distrus conceptul tradițional al providenței prin estomparea liniei dintre providență și șansă. Ei au folosit termenii aleatoriu și i-au folosit pe amândoi în mod descriptiv, pentru a sugera doar că evenimentul improbabil, neașteptat, inexplicabil s-a produs cu adevărat. În plus, au folosit atât limbajul providenței, cât și limbajul șansei nu ca moduri de explicație istorică, ci exact pentru a oferi o judecată despre cauze atunci când acestea erau necunoscute. Anulând distincția dintre providență și șansă, istoricii au arătat în mod clar că providența nu mai reprezenta pentru ei un mod adecvat de explicație istorică.

Providența a supraviețuit doar „în scopuri ideologice și estetice”¹⁰². Nu Dumnezeu, ci destinul manifest american a devenit cauza finală.

Se poate sugera că Revoluția Americană a atins, astfel, o etapă importantă în secularizarea explicațiilor istorice. De acum înainte, evenimentele banale (întâmplări inexplicabile) și marile evenimente contrafactice (destine providențiale) nu mai erau unite în cadrul unei ordini providențiale și, astfel, erau potențial opuse unele celorlalte. Totuși, și acesta este posibil să fi fost un deznodământ neintenționat, dacă relatarea lui Lester Cohen despre primii istorici patrioți ai Revoluției este corectă : „combinând providența și șansa, distrugând folosirea tradițională a providenței ca mod de explicație și folosind șansa independent de providență”, acești istorici au vrut să atingă aceleași scopuri ca Hume și Gibbon : „de a insufla din nou istoriei un sentiment al întâmplării și de a prezenta cauzalitatea ca pe o problemă complexă”¹⁰³. Ei nu au reușit totuși decât să ofere istoriei Americii o nouă finalitate, deși una seculară.

Acești istorici „doreau ambele lucruri. Pe de o parte, scopul lor era de a scrie o istorie imparțială, dedicată adevărului și în slujba umanității, pură în limbaj și stil ; pe de altă parte, doreau să dezvolte o istorie *americană* distinctă, care să justifice Revoluția și să inculce principiile republicanismului în viitoarele generații de americani”. Mai mult, ei „nu vedeau nicio contradicție între eforturilor lor de a fi obiectivi și insistența lor asupra principiilor și valorilor Revoluției”¹⁰⁴, o problemă care, se poate sugera, a persistat în unele cercuri. Contrafactualul nu avea să fie admis în noua republică americană mai mult decât fusese în etapa puritană a istoriei coloniale. Teologia puritană, moștenirea revoluționarilor, privise viitorul ca fiind necunoscut doar omului : totuși, viitorul fusese predeterminat de la Creație de Dumnezeu și oamenii nu aveau puterea de a-l schimba prin acțiunile liberului-arbitru. În schimb, noua „retorică bigotă” a revoluționarilor manifesta „sentimentul de urgență, anxietate și provocare prezentat de un viitor nedeterminat și de sentimentul că oamenii sunt responsabili de forma viitorului”¹⁰⁵. Ei aveau să fie liberi să-l construiască, dar într-un singur mod.

Istoricii Revoluției au încercat atunci să conceapă o versiune istorică mai sofisticată, mai profesionistă a întemeierii națiunii lor. Ei au făcut acest lucru nu în ultimul rând prin atașarea de predestinarea puritană a unui nou sentiment al forței întâmplării. Dar nu au

fost capabili să facă mai mult de jumătate de drum spre acest profesionalism, deoarece logica întâmplării trebuia subsumată unui singur scop, predeterminat, dreptatea și inevitabilitatea Statelor Unite independente. Evenimentul contrafactual alternativ, care indica un alt scenariu la fel de posibil al dezvoltării unei Americi de Nord britanice, a fost implicit exclus de la bun început. Astfel, adevărata dinamică a istoriei, interacțiunea dintre evenimente contrafactuale și întâmplări, nu a fost înțeleasă niciodată. În schimb, istoricii Revoluției au folosit o noțiune reziduală a providenței ca mijloc de trimitere la înțelegerea lor corespunzătoare a destinului Americii și au fost determinați să folosească întâmplarea doar ca mecanism de secularizare a providenței, și nu ca mijloc de eliminare a teleologiei. Astfel, liniile majore ale problemei fuseseră trasate de mult.

Marginalizații, expropriații și oprimații

Totuși, nu doar viitorul coloniștilor albi era în joc. Dacă o Americă britanică ar fi putut lua o direcție mai libertară, mai puțin populistă, merită să ne gândim la implicațiile unei astfel de politici pentru cele două grupuri care aveau să fie atât de mult dezavantajate în noua republică: indigenii americani și sclavii afro-americani.

Înainte de Războiul de Șapte Ani, fiecare colonie își stabilise propria politică față de populația americană nativă. Aceste politici se bucuraseră de un succes redus în atenuarea fricțiunii permanente, care uneori se acumula sub forma unor conflicte sângeroase, în urma depozitării indigenilor de către coloniști. Asimilarea a eșuat în mare parte: americanii nativi au manifestat un refuz categoric de a accepta înrobirea sau de a renunța la un stil de viață nomad în favoarea unui sedentar și la păstorit pentru cultivarea pământului. Coloniștii, în special când erau adepți calviniști ai predestinării, au demonstrat prea puțin din dorința practică a convertirii indigenilor la creștinism, pe care descoperitorii anglicani ai noii lumi o promisese la începutul secolului al XVII-lea. Totuși, Marea Britanie avea un rival important pe continentul nord-american. Relațiile francezilor cu indienii erau mult mai bune: cruciada catolică de convertire a nativilor implica un respect mult mai mare decât se putea presupune din puritanismul din New England; faptul că francezii se bazau pe comerțul cu blănuri cerea o anumită reciprocitate, în timp ce coloniștii vorbitori de limbă engleză doreau să colonizeze și să exproprieze.

Nevoia de a intra în competiție cu Franța pentru a câștiga favorurile triburilor indiene pe timp de război, în special în timpul Războiului de Șapte Ani, a fost cea care a determinat guvernul de la Londra să se implice el însuși în politica indiană. Atât de stringentă era această necesitate, pe măsură ce conflictele anglo-franceze de la frontiera americană escaladau într-un conflict internațional major, încât Londra dorea nu doar să reglementeze comerțul anglo-indian, ci și să abordeze o problemă majoră: pământul. De trei ori în timpul războiului guvernul metropolitan a semnat tratate cu indienii (Easton, 1758; Lancaster, 1760; Detroit, 1761) care îi obligau pe coloniștii albi recalitranti să respecte linia munților Apalași ca limită a colonizării: aceste tratate au rămas în vigoare după încheierea războiului, iar politica indiană a fost rapid exprimată sub forma proclamației regale din 7 octombrie 1763. Atunci, din Georgia până în Québec se aplica același principiu: pământurile de la vest de Apalași erau rezervate indienilor, iar permisiunea guvernului imperial era necesară înainte de cumpărare sau de colonizare. Comercianților li s-au impus licențe. Autoritatea *de facto* din această zonă se afla în mâinile comandantului

britanic din America de Nord, care lucra împreună cu doi supraveghetori indieni. În mod clar, autoritățile metropolitane impuneau o structură care avea scopul de a implementa o politică indiană comprehensivă. Nu se propunea oprirea pentru totdeauna a expansiunii spre vest, ci reglementarea acesteia, ca urmare a achizițiilor imperiale controlate de teritorii indiene.

O revoltă indiană majoră din 1763, răscola lui Pontiac, și reacția colonială haotică la aceasta au făcut și mai important controlul metropolitan al politicii indiene, în viziunea guvernului imperial, impunând și necesitatea unei armate permanente pentru apărarea frontierei. Costul acestor forțe a dat un sentiment suplimentar de urgență încercărilor metropolitane de a strânge impozite de la coloniști. Oricare ar fi fost dificultățile create astfel, obiectivul final – acela de a-i elibera atât pe coloniști, cât și pe indieni de amenințarea unor masacre periodice – era suficient de inteligibil. Oricum ar fi fost necesară prezența unei armate britanice în America de Nord, pentru apărarea vechilor colonii britanice de amenințarea strategică reprezentată de Canada și de Florida, recent achiziționate, ceea ce ar fi necesitat un venit colonial : dacă guvernul imperial ar fi ignorat problema indiană, nu ar fi rezolvat problemele constituționale ridicate de impozitarea imperială¹⁰⁶. Însă o Americă britanică ar fi putut fi una în care migrația spre vest ar fi fost reglementată și mai umană, eliberată parțial de stigmatul de masacru și exploatare care aveau să o caracterizeze ulterior.

În același mod, sclavii de culoare s-ar fi putut bucura de o soartă radical diferită într-o Americă britanică. Coloniștii albi au interpretat drept trădare decizia guvernatorului de Virginia, lordul Dunmore, din noiembrie 1775, de a-i elibera pe sclavii care aveau la cauza britanică¹⁰⁷, dar dincolo de nevoile militare stringente, acest episod se poate să fi reflectat și evoluția mai rapidă și mai complexă a opiniei britanice privind problema sclaviei. De asemenea, în timp ce multe grupuri din colonii au rămas înverșunat anti-catolice într-un mod ce amintea de traumele secolului al XVII-lea, opinia britanică se îndrepta deja spre o anulare a lipsei de drepturi ale catolicilor. În 1772, sentința lordului Mansfield în *cazul Somersett* a decis ca dreptul cutumiar să interzică de îndată legăturile de sclavie pentru negri pe teritoriul englez : cu o Americă britanică ce revendica vehement drepturile englezilor, nu ar fi fost decât o problemă de timp până când același principiu ar fi fost aplicat și în colonii. De cât timp ar fi fost nevoie ? În cadrul imperiului, o autoritate politică supremă a metropolei, combinată cu puterea Marinei Regale, a reușit să pună capăt comerțului cu sclavi în urma legislației din 1806-1811 și a început eliberarea sclavilor de pe teritoriile britanice de peste ocean după legislația din 1833 ; în America, realitățile politice au obligat la anularea condamnării sclaviei de către Jefferson din schița sa inițială a Declarației de Independență. Coloniștii de culoare care au luptat pentru Coroană în timpul Războiului Revoluționar (așa cum mulți au făcut-o) au luptat dintr-un motiv anume¹⁰⁸. Istoricii s-au întrebat dacă războiul american din anii 1860 a fost unul legat fundamental de sclavie sau de drepturile legislaturilor subordonate de a se opune prin secesiune doctrinei de indivizibilitate și caracter absolut al suveranității a lui sir William Blackstone. În orice caz, evenimentele anilor 1860 pot fi analizate ca al doilea Război Civil american, o revenire la problemele lăsate nerezolvate de primul. Prin urmare, dacă evenimentele din anii 1770 ar fi luat o altă turnură, este posibil să se fi dezvoltat căi de comunicare și de compromis care ar fi dus la evitarea celei de-a doua mari catastrofe care a afectat continentul american.

Umbra lungă a contrafactualului transatlantic

Nu doar britanicii și foștii lor coloniști, ci și observatorii europeni de pe continent au analizat posibilitățile contrafactuale ale rezultatului Revoluției. Economistul francez Turgot, într-un memorandum scris în aprilie 1776, se aștepta ca în urma conflictului să apară o Americă independentă; dar dacă rezultatul războiului ar fi fost unul opus, amploarea resurselor militare britanice trimise spre colonii ar fi dus inevitabil la o cucerire de către britanici a întregului continent de la Newfoundland la Panama, care i-ar fi alungat pe francezi din Louisiana și pe spanioli din Mexic¹⁰⁹. O lume transatlantică a păcii și comerțului ar fi promovat dezvoltarea economică și creșterea populației coloniilor americane britanice: fără războiul din 1776-1783, care a devastat economia colonială și i-a întârziat dezvoltarea cu câteva decenii, averea și puterea unei organizări politice nord-atlantice libertare ar fi putut promova mai curând o reformă melioristă în Franța decât o revoluție inspirată de *filozofi*. Această idee este atât de evidentă, încât rareori trebuie argumentată: dacă Revoluția americană nu ar fi luat forma pe care a luat-o în 1776-1783, este foarte puțin probabil ca statul francez să se fi clătinat în van sub o povară fiscală dezastruoasă și să se fi prăbușit în ruine în 1788-1789.

O asemenea direcție de dezvoltare contrafactuală este atât de mare și atât de îndepărtată de deznodământul real, încât pierde contactul cu ancheta istorică. Analistii evenimentelor contrafactuale trebuie să se ferească de acea cale de scăpare ușoară, oferită de argumentul că, dacă nu ar fi fost o oarecare eroare inițială, o eroare tragică, totul ar fi fost bine și omenirea ar fi fost scutită de conflicte ce puteau fi evitate, trăind o epocă de aur a unui progres pașnic. Din perspectiva anilor 1914 și 1939, observatorii britanici se pot uita ușor în trecut, cu regret, la marea oportunitate ratată, șansa de a crea o organizare politică nord-atlantică anglofonă pașnică și prosperă, unită în devotamentul față de valorile libertare și comerciale. Tradiția liberală a istoriografiei engleze ar putea face ca un asemenea curs să fie plauzibil, legând Revoluția americană de o serie de erori ușor de evitat ale politicii britanice, în special eșecurile personale ale lui George al III-lea. Această explicație a devenit totuși din ce în ce mai puțin probabilă. Chiar dacă conflictul ar fi fost evitat în anii 1770, așa cum s-ar fi putut întâmpla, acest lucru nu ar fi garantat *sine die* liniștea viitoare.

La urma urmelor, sclavia ar fi putut tulbura pacea acestui imperiu splendid în anii 1830 sau 1840, așa cum a scindat republica americană la scurt timp după aceea. Căci, dacă Legea timbrului din anii 1760 a generat revolta aproape unanimă a coloniilor americane, stârnită chiar de o încălcare atât de modestă (așa cum au considerat ei) a drepturilor lor de proprietate, cât de violentă ar fi fost opoziția americană la încercarea britanicilor de a-i elibera pe sclavii Americii? O astfel de intervenție metropolitană în treburile coloniilor, dacă s-ar fi produs, așa cum a făcut Marea Britanie în alte colonii, în 1834, i-ar fi putut uni pe coloniștii americani cu o eficiență mult mai mare în jurul unei instituții economice mult mai semnificative decât ceaiul. Să nu uităm, conflictul iscat în jurul sclaviei în anii 1860 a fost unul de care Marea Britanie s-a putut ține deoparte; rezultatele au fost o victorie pentru statele nordice și eliberarea sclavilor. În cazul în care conflictul ar fi avut loc în cadrul unei politici transatlantice, victoria americanilor ar fi putut avea efectul de a împământenii și mai mult această practică în viața națiunii.

Lumea evenimentelor care au avut loc trage un vâl atât peste posibilitățile mai fericite, cât și peste cele mai întunecate, iar nevoia noastră de a ajunge la o înțelegere cu lumea

în care trăim ne împiedică să ridicăm acest vâl. Totuși, o metodologie alternativă ar putea explica multe momente cruciale din istoria britanică drept evenimente improbabile și neprevăzute, pe care unii au găsit mijloace de a le prezenta, retrospectiv, ca inevitabile : 1660, 1688 și 1776 intră toate în această categorie. În mod similar, acțiuni întreprinse care au avut o șansă considerabilă de succes sunt explicate prin ideologia hegemonică, reduse la nivelul unor presupuneri nebunești, precum încercarea unei invazii franceze în 1744 sau revolta irlandeză potențial sprijinită de francezi din 1797-1798. În ambele cazuri, un plan a făcut ca o revoltă internă să depindă de o intervenție militară externă care nu s-a materializat niciodată ; dar dacă lucrurile s-ar fi potrivit, așa cum s-a întâmplat în 1660, 1688 și 1776, peisajul istoric ar fi putut fi transformat.

Întâmplările contrafactice implicite stau la baza tuturor reconstrucțiilor istorice ale marilor evenimente, și doar ideologiile cu un puternic caracter practic condamnă complet evaluarea deschisă a alternativelor, inspirată de o nostalgie a impracticabilității. Totuși, se poate ca structura teoretică a nostalgiei să fie puțin mai mult decât o cunoaștere a unor opțiuni care nu au fost alese și a unor evenimente potențiale care nu s-au împlinit niciodată. Nostalgia are și un conținut emoțional, fixat uneori puternic în micile detalii ale vieții trecute, alteori bazându-se fără discriminare pe mituri naționale sau secționale. Dar, indiferent de conținutul său emoțional, indiferent dacă este bine văzută sau nu, semnificația metodologică a nostalgiei sugerează că înțelegerile populare ale istoriei au tendința de a fi non-teleologice¹⁰. Nu lipsit de motive, după cum ne amintește Raphael Samuel, cel bine intenționat reacționează instinctiv împotriva atitudinilor populare față de trecut și caută să le denigreze : oricât de multă nostalgie populară reflectă un contact empiric autentic cu condițiile de trai ale trecutului, structura sa non-teleologică contrazice puternic angajamentele scumpe la vorbă ale epocii moderne.

În general, omenirea a acordat o atenție redusă evenimentelor contrafactice. Bineînțeles, nu este profitabil să regreți ceea ce ar fi putut fi, indiferent de logica unei strofe precum cea de mai jos :

Au vărsat lacrimi amare, dar le-au șters curând ;
Lumea li se deschidea cu totul, unde să-și aleagă
Locul de odihnă și cu providența ghid :
Mână în mână, cu pași șovăitori și mici,
Prin Eden și-au ales calea singuratică*.

O parte a motivului acestui blocaj mental este de natură psihologică : odată luată o decizie majoră, odată actualizat un eveniment contrafactual important, el trebuie raționalizat retrospectiv ca fiind inevitabil, ca rațional în acele circumstanțe. Valorile sunt apoi adaptate la deznodământ pentru a lăuda noua situație. Însă o parte mai mare poate fi metodologică. W.B. Gallie a oferit o asemenea perspectivă (probabil cu prea multă mulțumire de sine) a modului în care întâmplări disruptive au fost absorbite și integrate în explicații istorice, o perspectivă care susținea că chiar și un „dezastru fără egal, apocaliptic” din domeniul întâmplării nu atrăgea după sine alegerea forțată a unui eveniment contrafactual alternativ¹¹.

Totuși, la o analiză mai atentă, întâmplarea și contrafactualul sunt congruente doar la începutul unei anchete istorice. Curând, ele încep să tragă în direcții diferite. Contrafactualul presupune direcții de dezvoltare alternative clar identificabile, pe al căror caracter distinctiv

* John Milton, *Paradisul pierdut*, cartea XII (n.tr.)

și coerent te poți baza, deoarece istoricul le proiectează într-un viitor nerealizat. Totuși, un accent pus pe întâmplare nu admite doar că modul în care evenimentele s-au desfășurat nu a urmat un astfel de curs, identificat de însușirile unei situații, de argumentele corecte sau de logica internă a unor principii sau instituții ; el implică de asemenea că toate alternativele contrafactice s-ar multiplica rapid într-un număr infinit de posibilități¹¹². Omenirea nu poate deplânge prea mult calea care nu a fost urmată dacă acest curs contrafactual este pierdut rapid, divizându-se el însuși în miliarde de opțiuni determinate de caleidoscopul întâmplării. Aceste dificultăți ar trebui să ne ofere motive de a le plasa în centrul anchetelor noastre ; în realitate, nevoia de consolare depășește dorința unei explicații. Atât istoricii impresionați de forța întâmplării, cât și colegii lor care pun accentul pe direcțiile contrafactice pot admite, la urma urmei, că dacă Eva nu i-ar fi oferit mărul lui Adam, altceva ar fi putut merge prost oricum.

Capitolul 3

IRLANDA BRITANICĂ

Ce s-ar fi întâmplat dacă independența legislativă a Irlandei
ar fi intrat în vigoare în 1912?

Alvin Jackson

Pe scurt, dragă cititorule englez, protestantul irlandez rămâne în afara acestei „Societăți engleze de admirație reciprocă” pe care o numești Uniune sau Imperiu. Poți cumpăra o versiune comună și nu lipsită de eficiență a unui protestant irlandez delegându-i puterile și făcându-l, în realitate, opresorul, în timp ce tu ai fi marioneta sa înspăimântată și tulburată și sprijinul său militar ; dar, dacă în schimbul loialității sale nu îi oferi decât superioritatea naturală a caracterului englez, vei... ei bine, încearcă experimentul și vei vedea ce se întâmplă !

George Bernard Shaw, *John Bull's Other Island*

Independența legislativă a Irlandei (Home Rule) a fost promovată de Gladstone ca o soluție sigură pentru toate problemele relației anglo-irlandeze ; iar din 1914, când ultima dintre cele trei mari măsuri ale lui Gladstone de descentralizare a fost abandonată, Home Rule a continuat să afecteze conștiințele și (în unele cazuri) mândria liberalilor britanici. Home Rule, practic acordarea unei autoguvernări limitate, a fost definită ca un mijloc simultan de satisfacere a aspirațiilor naționale irlandeze, de legare a Irlandei de imperiu, de îndreptare a păcatelor cuceririi engleze și de eliberare a aglomeratului Parlament imperial de membrii săi irlandezi eroici, dar adesea pedanți : după cum a remarcat Winston Churchill în Camera Comunelor în 1912, „credem că irlandezii au prea multă putere în această țară și prea puțină în țara lor”¹. Mai mult, Home Rule i-a oferit lui Gladstone (ale cărui convingeri legate de descentralizare fuseseră făcute publice în decembrie 1885) o ultimă mare misiune și o măsură care (așa cum a fost cazul cu multe inițiative propuse de acest politician cu o inteligență subtilă) a servit multor scopuri, atât personale, cât și politice : Home Rule părea să includă complexitățile liberalismului de la sfârșitul epocii victoriene în cadrul unui format legislativ simplu ; Home Rule oferea șansa unui partid extrem de dispersat în spatele conducerii marilor sale figuri istorice.

Înfrângerea suferită de cele două mari măsuri din 1886 și 1893 i-a răpit lui Gladstone șansa unui apogeu wagnerian al vieții sale politice și i-a lăsat pe susținătorii săi confuzați și dezorientați. Relegarea celei de-a treia măsuri Home Rule, în 1914, i-a privat și pe naționaliștii constituționali de un triumf răsunător și a părut să creeze un spațiu politic

pentru republicanismul militant sub forma rebelilor din 1916 și – după 1919 – a voluntarilor Armatei Republicane Irlandeze. Prin urmare, nu este de mirare că, în urma revoltei din 1916, a sângerosului război anglo-irlandez (din 1919-1921) și a unor violențe mai mult sau mai puțin susținute din Irlanda de Nord (în special între 1969 și 1994), conștiința liberală a ajuns să mediteze la marea problemă contrafactuală a istoriei moderne irlandeze : dacă un succes al măsurii legislative Home Rule ar fi putut crea un stat irlandez pașnic și unitar și dacă o asemenea măsură ar fi putut aduce o simplificare și o îmbunătățire ale relațiilor anglo-irlandeze. Dar astfel de speculații nu sunt doar apanajul gladstonienilor chinuiți : conservatorii de mai târziu, copleșiți de povara Irlandei de Nord și stânjeniți de unionismul feroce al strămoșilor lor din 1886, 1893 și 1912-1914, își îndreaptă atenția spre polemicii liberali ai acelei perioade și spre viziunea lor idilică asupra unei Irlande în care s-ar fi aplicat Home Rule. Acest eseu este o nouă contribuție la istoria încă vie a fierberii provocate de Home Rule.

Istoria unei idei

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, când dezbaterile politice legate de Home Rule au ajuns în prim-plan, Irlanda era o anomalie constituțională². Baza formală a guvernului Irlandei era Legea Uniunii (1800), o măsură care a abolit Parlamentul irlandez medieval și semi-independent și a creat un Parlament al Regatului Unit, cu o reprezentare irlandeză substanțială la Westminster. Dar, dacă (așa cum au ajuns să susțină unioniștii) Home Rule era doar o școală de reeducare constituțională, atunci de același lucru ar fi putut fi acuzată și Legea Uniunii – deoarece Uniunea Marii Britanii și a Irlandei, efectuată în 1800, a fost la fel de incompletă ca și acordarea autonomiei legislative propusă de Gladstone în 1886 și de Asquith în 1912. S-au păstrat multe vestigii ale administrației pre-unioniste pe toată durata secolului al XIX-lea, deși la nivel formal un element integral al Regatului Unit, Irlanda era practic destul de distinctă. Mai mult, deși în termeni britanici instituțiile guvernării erau distincte, mentalitatea clasei conducătoare, cu sediul la Dublin Castle, era în egală măsură donquijotescă și colonială. Irlanda era reprezentată doar la Westminster și era guvernată (teoretic) de la Londra : dar existau un lord locotenent sau vicerege (la Dublin), numit de Coroană, și vestigiile unui executiv distinct. Irlanda avea un Consiliu de Coroană separat și un sistem judiciar în mare măsură independent, condus de un lord cancelar și de un lord judecător ; existau oficiali separați în sfera juridică și chiar – după 1899 – ceva similar unui ministru irlandez pentru Agricultură (vicepreședintele Departamentului de Agricultură și Instruire Tehnică). La baza acestor miasme administrative se aflau un număr mare de funcționari civili de rang superior, adesea englezi, oficiali în general decenti, deși cu vederi înguste, care aduceau cu ei un amestec ciudat și provocator de condescendență și încredere în sine. Guvernul irlandez era, astfel, o suprapunere între instituții străvechi, semiautonomie, relicve ale statutului său de regat separat, și noile instituții ale Uniunii : această combinație avea o tentă de imperialism vibrant.

Paradoxul acestei guvernări irlandeze din secolul al XIX-lea era că, deși exista o structură elaborată de instituții, deși ministrii și oficialii erau relativ îngăduitori și deși – cu siguranță spre sfârșitul secolului – oficialii locali și forțele de poliție erau, în general, catolici irlandezi, această panoplie administrativă era extrem de nepopulară. Uniunea,

imperfectă în termenii instituțiilor de guvernare, se dovedea a fi un nucleu la fel de imperfect pentru sentimentele politice ale populației. Motivele acestei stări de fapt pot fi sintetizate. Mai întâi, Uniunea se baza pe coduri de legi instituite în urma unei victorii sângeroase a statului în 1798 asupra rebelilor republicani; era menită, în primul rând, să servească nevoilor de securitate britanică și să protejeze interesul claselor avute din Irlanda. Deși reprezenta un interes politic pe termen lung al arhitectului său, William Pitt, Uniunea a fost posibilă datorită supremației militare britanice³. În al doilea rând, intenția inițială a lui Pitt a fost de a combina inițiativa cu acordarea unor drepturi civile egale pentru catolici, dar ulterior s-a renunțat la acest important îndulcitor politic. Ierarhia catolică, ce sprijinise ezitant propunerea de Uniune, dată fiind posibilitatea de a obține unele concesii, s-a simțit victima perfidiei britanice: iar comunitatea catolică, în general, care ar fi putut fi asociată cu experimentul Uniunii de la momentul conceperii sale, a fost în schimb exclusă în mare măsură. Consecințele acestei înstrăinări au fost profunde. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, încrederea economică și politică a catolicilor a tot crescut, susținută de o dezvoltare a economiei irlandeze, de un oarecare sprijin din partea protestanților liberali și de concesii legislative limitate din partea guvernului (cum ar fi re acordarea unor drepturi electorale micilor proprietari catolici cu un venit de cel puțin patruzeci de șilingi, în 1793). De această expansiune economică generală era legată o creștere rapidă a populației irlandeze – și, în special, creșterea foarte rapidă a clasei muncitoare catolice. Acest proces de consolidare a continuat până în secolul al XIX-lea și a implicat unele victorii politice, precum „emanciparea” catolică din 1829 (atingerea unei egalități civile mai mult sau mai puțin complete) și desființarea Bisericii Anglicane de stat, Biserica Irlandei, în 1869: într-adevăr, majoritatea acestor victorii au fost câștigate în detrimentul vechilor interese de supremație și împotriva opoziției. Chiar și la o analiză atât de superficială, slăbiciunea Uniunii va deveni imediat vizibilă: în ciuda intențiilor lui Pitt, inițiativa a slujit efectiv britanicilor și intereselor de autoritate; iar regimul care a apărut a exclus practic comunitatea care era, în același timp, atât cea mai numeroasă, cât și cea mai dinamică și mai agresivă.

Această excludere a avut rolul de a consolida simpatiile naționale ale catolicilor irlandezi⁴. Totuși, apariția unui naționalism catolic puternic nu a avut nimic predestinat. Deși, cu avantajul oferit de cunoașterea istoriei, mulți scriitori naționaliști au văzut o continuitate între protestul Confederat Catolic din anii 1640, cauza iacobită din anii 1680, cauza Irlandei Unite din anii 1790 și versiunile de protest naționalist din secolul al XIX-lea, realitatea politicii catolice a fost mult mai complexă decât orice viziune a unui spectacol național grandios⁵. Dacă, potrivit celebrei afirmații a lui Elie Kedourie, imperialismul naște naționalism, atunci circumstanțele dominației britanice din Irlanda au propagat într-o oarecare măsură o coaliție formidabilă de forțe naționale⁶. Aceasta nu a dus în mod necesar la un republicanism popular (republicanismul irlandez a câștigat aproape cu siguranță o majoritate abia în perioada Războiului de Independență): mulți politicieni irlandezi populari, de la Daniel O’Connell, principalul conducător al mișcării de eliberare, până la John Redmond, ultimul lider al Partidului Parlamentar Irlandez, au combinat dorința de autoguvernare a irlandezilor cu loialitatea față de Coroana britanică sau un angajament față de participarea irlandezilor la imperiu. Dar eșecul unor guverne britanice succesive de a integra această tradiție distinctă (și altfel de foarte mare succes) a patriotismului/loialității irlandeze a susținut cererile unui lobby naționalist mai militant și mai complet. O legătură britanică reziduală cu guvernul irlandez era, cu siguranță, posibilă din punctul

de vedere al acestor naționaliști constituționali : faptul că această legătură nu s-a materializat s-a datorat la fel de mult politicii britanice din Irlanda, șansei istorice și dezvoltării inexorabile a republicanismului separatist.

Catolicii au fost admiși în Parlament și în majoritatea funcțiilor guvernamentale în 1829 ; dar, deși Legea de emancipare le-a deschis catolicilor calea spre propășire, nu a putut forța acceptarea acestora. Cu toate că au existat unele povești de succes în genul lui Samuel Smiles (lordul O'Hagan a fost primul lord cancelar catolic al Irlandei din vremurile moderne [1868-1874], lordul Russell de Killowen a fost primul lord catolic prim-judecător al Angliei [1894-1900]), în general, a existat o limită dincolo de care catolicii nu au putut avansa în rândurile oficialităților sau în anumite domenii ale vieții profesionale. Deși a existat de timpuriu o reprezentare catolică irlandeză vocală la Westminster, aceasta constituia, evident, doar o minoritate și nu avea decât o influență intermitentă. Prin urmare, uniunea era un vehicul prea puțin adecvat ambiției politice și sociale catolice.

Răspunsul catolicilor la inadvertențele Uniunii au luat tot mai mult forma unor apeluri privind modificarea sau abandonarea acesteia. O'Connell a încercat să provoace agitație cerând anularea Uniunii, în special după 1840, când a creat Loyal National Repeal Association⁷. A beneficiat de un sprijin considerabil din partea populației catolice, însă a câștigat doar un număr redus de convertiți, atât din rândurile protestanților din nord, cât și din rândul elitei politice britanice. Deși abordarea sa a fost negativă – de abrogare, și nu de creare a unui tip de guvernare care putea înlocui Uniunea –, O'Connell poate fi privit drept un precursor important al mișcării Home Rule. El a educat o mare parte a săracilor catolici (care erau în mare măsură lăsați în afara guvernării, indiferent de forma acesteia) în spiritul nevoii de independență legislativă ; și a creat un amestec distinct de presiune parlamentară și protest popular pe care Home Rule avea să îl imite ulterior cu succes.

Cu toate acestea, o cerere clară de aplicare a Home Rule a fost lansată abia după 1870, când un avocat protestant, Isaac Butt, a creat Home Government Association, formată dintr-un amestec neobișnuit de conservatori nemulțumiți și liberali catolici : când partidul Home Rule al lui Butt a contestat alegerile generale din 1874, el a câștigat baza electorală a liberalilor irlandezi și a devenit cel mai mare grup electoral irlandez de la Westminster. Cauzele acestui incredibil succes electoral i-au preocupat pe mulți istorici irlandezi : simpatia populară față de soarta a trei naționaliști revoluționari („martirii din Manchester”), executați – pe nedrept, au crezut mulți – pentru uciderea unui sergent de poliție în 1867, s-a transformat într-o mișcare la nivel național pe care adepții Home Rule au reușit să o exploateze, în timp ce speranțele pe care și le pusese populația catolică în guvernarea lui W.E. Gladstone s-au destrămat după o Lege fiefiară timidă (1870) și o propunere nereușită privind reforma universitară (1873)⁸. În plus, atacul lui Gladstone la adresa papalității din pamfletul său *The Vatican Decrees* i-a îndepărtat pe mulți dintre admiratorii săi catolici. Prin urmare, Home Rule a exploatat exasperarea populației catolice provocată de aparenta inadecvare a sistemului juridic britanic, precum și slăbiciunile celor mai probabili simpatizanți britanici ai lor. Home Rule s-a clădit pe simpatia populară față de naționaliștii revoluționari refractari (spre deosebire de sprijinul pentru naționalismul revoluționar, care a rămas un entuziasm minoritar) ; s-a clădit pe recunoașterea (inițial împărțită de liberali și de unii conservatori) a faptului că pentru irlandezi oportunitățile de a câștiga de pe urma sistemului de partide britanic erau foarte limitate.

În cele din urmă, inițiativa Home Rule a fost alimentată și de tulburările din domeniul agrar. Mișcarea a fost lansată la începutul anilor 1870, pe fondul unei relative prosperități

agricole ; și, într-o oarecare măsură, aceasta a determinat atât caracterul partidului Home Rule, cât și natura programului său. Inițial, membrii din Parlament ai partidului Home Rule erau foști liberali împroprietăriți, iar aceștia își susțineau cauza constituțională într-o manieră rafinată și apelând la politica pașilor mici. Cu toate acestea, apariția în anii 1879-1880 a unui nou lider parlamentar autoritar, Charles Stewart Parnell, a dat o direcție mai populistă conducerii partidului : Parnell a ținut în frâu neliniștea generată de criza economică din 1878-1879 și – deși el însuși un moșier protestant – a înhămat la aceeași căruță mișcarea Home Rule și nemulțumirile din agricultură⁹. Cu alte cuvinte, Parnell a recreat combinația puternică a forțelor care acționaseră mișcarea de abrogare de la începutul anilor 1840 : agitație în rândul populației și o prezență parlamentară riguroasă, urgentă și foarte vocală. Criza agricolă a fost depășită ca urmare a unor recolte bune și a unei Legi funciare generoase (votată de Gladstone în 1881), dar identificarea fermierilor cu cauza Home Rule s-a păstrat. La mijlocul anilor 1880, Parnell se afla atât la conducerea unui partid parlamentar disciplinat (care număra optzeci și cinci de membri în noiembrie 1885), cât și a unei organizații locale coerente, sprijinită de cei doi stâlpi ai societății catolice locale : fermierii numeroși și clerul.

Între 1870 și 1885, Butt și Parnell au resuscitat campania populară privind abrogarea Uniunii pe care O'Connell o lansase cu patruzeci de ani înainte. Dar, dacă bătălia pentru inima și spiritul catolicilor irlandezi ar fi fost purtată din nou și câștigată, adepții Home Rule încă s-ar fi confruntat cu cele două obstacole îngemănate care ajutaseră la învingerea mișcării de abrogare anterioare : opoziția partidelor britanice și mult mai tranșanta ostilitate a protestanților din nord. Cele două motive ale opoziției erau interconectate, aspect care merită să fie subliniat : ar fi fost practic imposibil ca unul dintre principalele partide politice britanice să se opună în mod eficient inițiativei Home Rule, dat fiind acceptul tacit – oricât de ursuz – al protestanților din Ulster. Mișcarea Home Rule nu a reușit niciodată nici să câștige simpatia oponentilor din nord, nici să-i subjuge, iar atitudinea protestanților, care avea să se dovedească a fi esențială pentru soarta mișcării, va fi analizată imediat în detaliu. Dacă există vreun pericol de a simplifica prea mult politica dusă de catolicismul irlandez sau de a oferi o analiză excesiv de fermă, atunci aceste capcane apar și în interpretarea politicii protestante irlandeze din secolul al XIX-lea. Protestanții irlandezi nu erau în mod automat unioniști, după cum nici catolicii irlandezi nu erau în mod automat separatiști. În secolul al XVIII-lea, protestanții irlandezi ceruseră autonomia legislativă în contextul unei legături prevalente cu Marea Britanie și în cadrul unei constituții dominate de protestanți ; deși divizați din punct de vedere politic, prezbiterienii din nord furnizaseră recruți entuziaști armatelor rebele în revolta din 1798. Prosperitatea economică din timpul Uniunii, combinată cu dezvoltarea unei puternice identități regionale în Ulster și răspândirea „britanismului” – atitudinile și stilul imperial și regal britanic –, a ajutat la suprimarea acestor atitudini politice timpurii : în plus și cu adevărat esențial, dezvoltarea unui naționalism catolic popular și încrezător în forțele proprii a părut să creeze o varietate de provocări politice și culturale care, credeau protestanții irlandezi, puteau fi depășite doar în contextul Uniunii. Dar a încerca să explicăm evoluția unionismului protestant de la sfârșitul secolului al XIX-lea pornind de la patriotismul protestant de la sfârșitul secolului al XVIII-lea înseamnă, probabil, să trecem cu vederea esențialul : multe dintre noțiunile patriotice irlandeze din secolul al XVIII-lea au continuat să supraviețuiască în cadrul unionismului britanic (aparent) coerent din epoca Home Rule. Într-adevăr, paradoxul central al unionismului irlandez a fost că s-a născut în egală măsură din neîncrederea față de dorința britanicilor de a proteja interesele

protestanților irlandezi și din teama de Home Rule¹⁰. Teamă de influență dominantă a catolicilor și de victimizarea economică pare să fi jucat în susținerea unionismului din Ulster un rol mai important decât orice altă noțiune abstractă de identitate națională: cu siguranță, acestea au fost principalele aspecte ale propagandei unioniste irlandeze.

Opoziția unioniștilor din Ulster va fi analizată în detaliu, iar opțiunile lor politice din 1912-1914 vor fi analizate în cele ce urmează. Nici O'Connell, nici Parnell nu au abordat în mod eficient problema unionismului din Ulster și, într-adevăr, amândoi cunoșteau doar vag politica din nord: abia spre sfârșitul vieții sale, în 1891, Parnell pare să fi acordat serios atenție provocării venite din partea protestanților din nord¹¹. Cu toate acestea, marele progres al lui Parnell față de realizările lui O'Connell s-a produs odată cu depășirea impasului politicii de partid britanice: O'Connell se confruntase cu o opoziție britanică unită în încercarea de abrogare, în timp ce dirijarea de către Parnell a opiniei publice irlandeze și a unei puternice forțe parlamentare l-a ajutat să-l câștige pe Gladstone de partea cauzei Home Rule. Motivele lui Gladstone au fost cercetate îndelung: cu siguranță, el a exagerat geniul politic al lui Parnell și a văzut inițiativa parnellită Home Rule ca pe un mijloc – probabil singurul mijloc – de a menține o legătură între Irlanda și Marea Britanie¹². De asemenea, era evident convins (în urma unor lecturi exhaustive tipice) de necesitatea istorică de reparare a unor nedreptăți din trecut și de reînființarea Parlamentului irlandez¹³. În plus, se poate să fi existat și unele considerații de partid și de conducere mai înguste: este posibil ca Home Rule să fi fost un mijloc de a-și consolida influența diminuată asupra unei mișcări liberale extrem de fragile¹⁴. Cu siguranță, Home Rule a fost o „problemă importantă” tipic gladstoniană – o revoltă politică aparent simplă, puternic încărcată de moralitate și la fel de dificil de gestionat din cauza opozițiilor din cadrul partidului. Transformarea politică a lui Gladstone a fost făcută cunoscută presei în decembrie 1885, iar la începutul anului 1886 acesta a început să lucreze în tăcere la detaliile unui proiect de lege pentru mișcarea Home Rule (avizat, se pare, nu de colegii ministeriali, ci în principal de doi funcționari civili de rang superior): în primăvara anului 1886 a introdus măsura, în varianta sa completă, în Camera Comunelor¹⁵.

Această inițiativă a eșuat (proiectul de lege a fost respins la a doua audiere în Camera Comunelor, în iunie 1886): însă acțiunile lui Gladstone au contribuit la modelarea politicii parlamentare britanice și a unora dintre preocupările sale până în 1921. Sprijinul neașteptat acordat de el măsurii Home Rule a precipitat demisiile unor colegi ministeriali liberali și radicali: a provocat, de asemenea, o întărire aproape imediată a convingerilor unioniste ale conservatorilor. Certurile nesfârșite legate de Home Rule au avut deci, în mod paradoxal, o tendință unionistă, având în vedere că cele două partide majore ale statului britanic erau mai mult ca oricând legate de filialele de partid irlandeze (spre bucuria lui Gladstone): liberalii și Partidul Parlamentar Irlandez au inițiat o „uniune a inimilor” informală, dar de durată, în timp ce conservatorii s-au alăturat cu și mai mare convingere unioniștilor irlandezi. Însă ajustarea partidului a adus și distrugerea unor vechi alianțe și prietenii politice: efectul general a fost similar celui din urma unui război civil, în care combatanții, traumatizați de un conflict brutal cu care nu erau obișnuiți, se agățau cu încăpățănare de noul lor slogan de luptă. Un număr foarte mic de miniștri liberali disidenți s-au îndreptat, străbătând zone neutre, spre partidul lui Gladstone (George Trevelyan a fost unul dintre ei): un număr remarcabil de mic de conservatori (chiar și cei care cochetaseră cu posibilitatea unui sprijin din partea lui Parnell) au manifestat altceva decât un unionism tranșant. Deși un alt doilea proiect de lege Home Rule a fost respins în 1893 și alte aspecte au ajuns temporar în prim-plan, Home Rule a rămas o

piatră de hotar pentru alianțele de partid britanice până la Primul Război Mondial și după acesta. Gladstone s-a retras din viața publică în 1894 și a murit în 1898, dar și-a lăsat amprenta asupra Partidului Liberal. O nouă generație de liberali a rămas loială, fără tragere de inimă, moștenirii Home Rule și a câștigat alegerile din 1906 și a doua oară în 1910, determinarea lor privind cedarea unor funcții fiind prezentă, dar îngropată în manifestul lor politic. Lupta strânsă din decembrie 1910 a dezvăluit o nouă dependență de voturile naționaliștilor irlandezi; iar prim-ministrul liberal H.H. Asquith, deși se poate să nu fi avut convingerile juste ale marilor înaintași, nu a irosit avantajul conferit de partid – căci un alt treilea proiect de lege Home Rule, construit pe linii gladstoniene, a fost introdus în Camera Comunelor în aprilie 1912.

Șansele unui acord

Al treilea proiect de lege Home Rule servește drept nucleu al argumentelor contrafactuale prezentate în continuare în acest capitol. Este poate indicat să explicăm această alegere (în detrimentul inițiativelor gladstoniene din 1886 și 1893) înainte de a sublinia detaliile proiectului de lege. Există două sugestii sau premise: mai întâi, aceea că proiectul de lege din 1912, prezentat în mod corespunzător, a avut o șansă mai mare de succes decât predecesoarele sale, fiind, prin urmare, un nucleu mai prețios din punct de vedere intelectual pentru speculațiile contrafactuale; iar în al doilea rând, gama de posibilități contrafactuale din anii de dinaintea Primului Război Mondial este mai largă și mai interesantă decât cea din 1886 sau 1893.

În 1912 și după aceea, mulți își aminteau de primul proiect de lege Home Rule și făceau triste speculații pe tema avantajelor pe care le-ar fi adus dacă ar fi trecut de Parlament¹⁶. În realitate, astfel de speculații se datorau mai mult dificultăților intrinsece ale Home Rule ca temă generală și problemelor (și cheltuielilor tot mai mari) cauzate de guvernarea Irlandei în anii anteriori decât perspectivei optimiste asupra Home Rule din 1886. Primul proiect de lege Home Rule a fost respins categoric în Camera Comunelor de o coaliție de conservatori și liberali disidenți. Fără îndoială că, fie și în cazul în care disensiunile dintre liberali ar fi fost rezolvate (un deznodământ foarte puțin probabil), proiectul nu ar fi trecut odată ajuns în Camera Lorzilor. Prin urmare, exista o majoritate parlamentară covârșitoare privind cauza unionistă. În plus, atunci când, în iulie 1886, s-a organizat un scrutin legat de problema Home Rule, deși votanții irlandezi și-au confirmat sprijinul pentru partidul lui Parnell, votanții britanici au susținut Uniunea. Rămâne posibilitatea interesantă ca Home Rule să fi avut succes dacă Partidul Conservator ar fi îmbrățișat politica cu acordul tacit al liberalilor. Acest scenariu, deși aparent improbabil, nu a fost de fapt atât de fantastic pe cât ar părea. În 1885, în scurtă perioadă a primei guvernări Salisbury, miniștrii conservatori importanți (lordul Randolph Churchill, lordul Carnarvon) cochetaseră cu ideea unei oarecare forme de colaborare cu Parnell: după cum se știe, Parnell i-a sfătuit pe votanții irlandezi din Marea Britanie să îi sprijine pe candidații conservatori la alegerile generale organizate în noiembrie-decembrie 1885¹⁷. Dar entuziasmul conservator față de Home Rule și Parnell avea să se dovedească mai mult de fațadă decât unul real. În decembrie 1885, când Gladstone a prezentat posibilitatea unui sprijin liberal pentru o măsură conservatoare a Home Rule, oferta a fost refuzată fără ezitare. Mai mult, deși unii miniștri conservatori cochetaseră cu ideea cultivării sprijinului lui Parnell pentru

a susține o administrație minoritară, loialiștii irlandezi au fost în același timp mulțumiți prin oferirea unor onoruri și numiri în funcție. Lordul Salisbury și miniștrii săi par să-și fi păstrat deschise opțiunile în încercarea de a-și susține regimul minoritar¹⁸.

Pe de altă parte, s-a afirmat cu tărie că, dacă un al doilea proiect de lege Home Rule ar fi trecut în 1893, „ar fi existat o posibilitate reală a unui acord pașnic pe acest subiect”¹⁹. Unioniștii din Ulster nu dezvoltaseră încă o structură paramilitară (așa cum aveau să facă între 1910 și 1914, în special în perioada 1913-1914); și chiar amenințarea retorică cu rezistența armată era încă foarte limitată, depinzând de presiunile Dublinului asupra rezistenței loialiste pasive. În ceea ce îi privește, naționaliștii irlandezi ar fi fost probabil atât de constrânși de condițiile financiare ale proiectului de lege Home Rule, încât nu prea ar fi avut altceva de făcut decât să-și concilieze oponenții unioniști din Ulster (Ulsterul de Est era motorul industrial al insulei). Cu toate acestea, dacă perspectiva Irlandei ar fi fost la fel de favorabilă în 1893 ca în perioada Home Rule, atunci pronosticul parlamentar și politic la nivel înalt ar fi rămas extrem de pesimist. Este adevărat că Home Rule a trecut prin Camera Comunelor, dar inițiativa a fost susținută doar de o majoritate mică și lipsită de entuziasm: la 9 septembrie 1893 a fost respinsă (cu râsete) cu 419 voturi la 41 în Camera Lorzilor. Este adevărat, de asemenea, că un Gladstone înfuriat le-a propus colegilor săi să dizolve Parlamentul și a sugerat că va face apel la electorat pe tema aroganței lorzilor. Dar Gladstone și protejatul său John Morley au fost printre puținii entuziaști ai inițiativei Home Rule din cabinetul liberal; iar colegii lor au refuzat să sprijine o astfel de strategie. Mai mult, Gladstone nu era doar un fanatic izolat, ci avea optzeci și patru de ani la data celui de-al doilea proiect de lege Home Rule și intrase deja „într-un declin fizic pronunțat”²⁰. De asemenea, este discutabil dacă liberalii ar fi putut câștiga o astfel de competiție, chiar dacă sănătatea lui Gladstone ar fi permis implicarea lui într-o campanie populară. Proiectul Home Rule ar fi fost prezentat electoratului britanic de o combinație îndoielnică de liberali fără tragere de inimă și naționaliști divizați.

Rămâne ultima dintre măsurile lui Gladstone, al treilea proiect de lege Home Rule din 1912. Este ușor să considerăm șansele acestei măsuri la fel de slabe ca și cele ale predecesoarelor sale, dar o astfel de judecată (deși ar da importanța cuvenită vehemenței opoziției unioniste din Ulster) ar putea foarte bine să includă interpretarea anului 1912 în lumina violențelor viitoare de la mijlocul anului 1914. În august 1914, în ajunul Marelui Război, unioniștii din Ulster creaseră o asociație paramilitară armată masivă, Ulster Volunteer Force; de asemenea, făcuseră progrese considerabile spre crearea unui guvern provizoriu pentru Nord. În plus, beneficiau, se pare, de un sprijin puternic din partea aliaților lor conservatori britanici. În niciun alt moment șansele de a ajunge la un acord pașnic și satisfăcător pentru ambele tabere au crescut. Părerea tradițională că Irlanda a fost salvată de la un război civil doar de invadarea Belgiei de către germani pare greu de combătut.

Și totuși, perspectiva pentru Home Rule din 1912, deși fără îndoială complicată, ar fi putut fi foarte diferită. Deși a acordat atenția cuvenită dificultății prezentate de unioniștii din Ulster, funcționarul civil liberal lordul Welby (în niciun caz un caracter sangvin) a evaluat șansele unui proiect Home Rule de la începutul anului 1912 ca fiind „destul de favorabile”²¹. În Camera Comunelor, liberalii, partidul irlandez și laburiștii își uneau forțele pentru a-l sprijini; Camera Lorzilor, care „asasinase” Home Rule în 1893, era acum practic dezarmată, pierzându-și dreptul de veto legislativ în urma Legii Parlamentului din 1911. În afara Parlamentului mai exista o majoritate unionistă în Anglia, dar aceasta

era contrabalansată de simpatia față de Home Rule din Scoția, Țara Galilor și, bineînțeles, Irlanda. Mai mult, unionismul englez, în opinia lui Welby, „nu manifestă niciun semn de opoziție puternică sau violentă ca în 1886”²². Justețea acestei afirmații a fost, de fapt, confirmată de experiența alegătorilor unioniști britanici și irlandezi, care au văzut în mod repetat că populația era interesată mai mult de pământ și subiecte legate de bunăstarea socială decât de vechea problemă a loialității irlandeze. Unioniștii englezi, altfel simpatizanți ai cauzei, simțeau în 1912 echivalentul edwardian al așa-numitei oboseli „a donatorului”: preocuparea lor față de soarta probabilă a unioniștilor irlandezi sub Home Rule se risipise în acest moment.

În definirea șanselor pe care le avea măsura Home Rule din 1912 este important, de asemenea, să măsurăm cu exactitate rezistența unioniștilor din Ulster. Ar fi greșit să subestimăm militantismul unionismului din Ulster – chiar în anul 1912. În noiembrie 1910, un conducător al unioniștilor din Ulster, F.H. Crawford, a trimis scrisori – aparent, cu știința altor conducători unioniști de rang înalt – către cinci producători de armament, cerând oferte de preț pentru 20.000 de puști și un milion de cartușe; membrii mișcării ultraloialiste Orange Order începeau să facă manevre militare simple în decembrie 1910²³. În aprilie 1911, colonelul Robert Wallace, un veteran al Războiului Burilor și membru marcant din Belfast al mișcării Orange, a recunoscut că a încercat „să-și convingă oamenii din Belfast să facă unele mișcări simple – învățând să stea în formație de câte patru pe două rânduri și alte lucruri simple ca acestea”²⁴. Dar s-a decis rapid să se amâne orice achiziție de arme în cantitate mare; și, cu toate că exercițiile paramilitare s-au desfășurat haotic în 1911 și 1912, acestea nu au fost reglementate centralizat până la crearea Ulster Volunteer Force, în ianuarie 1913. Astfel, când a fost lansat al treilea proiect de lege Home Rule, în aprilie 1912, unioniștii din Ulster demonstraseră, cu siguranță, că tratau problema cu seriozitate; dar erau încă în mare parte neînarmați, iar instrucția lor militară (deși supravegheată deja de unii veterani celebri) era încă relativ lipsită de coordonare. Nu exista, cu siguranță, nimic asemănător stării febrile de agitație și beligeranță în rândul publicului unionist din vara anului 1914.

Pe de altă parte, nici liderii unionismului britanic, nici ai celui irlandez nu erau lipsiți de puterea de convingere pașnică în 1912. Imaginea istorică populară a lui Bonar Law, liderul unionist britanic, și a lui Carson din acești ani depinde în mare măsură de câteva demonstrații histrionice de militantism (precum susținerea înverșunată de către Bonar Law a extremismului unionist din Ulster, la Blenheim Palace, din 29 iulie 1912)²⁵. Ar fi într-adevăr greșit să ignorăm această înverșunare: numeroase discursuri publice ale ambilor lideri stau mărturie pentru puterea sa, la fel ca și afirmațiile confidentiale ocazionale (precum declarația neașteptată a lui Carson, într-o scrisoare către James Craig din iulie 1911, că nu „susține o simplă cacealma și că, dacă oamenii nu sunt pregătiți să facă mari sacrificii pe care să le înțeleagă clar, discuțiile despre rezistență sunt inutile”)²⁶. Dar astfel de declarații, scoase din context, nu ajută prea mult la înțelegerea rolului politic complex pe care fiecare dintre acești oameni de stat unioniști de rang înalt l-a jucat în perioada celui de-al treilea proiect de lege Home Rule. Fiecare dintre ei era, cu siguranță, înfuriat de modificarea cu succes a constituției realizată de liberali prin Legea Parlamentului. Fiecare dintre ei se temea, de asemenea – pe bună dreptate, după cum s-a dovedit –, că noua propunere Home Rule avea să conțină la fel de puține concesii față de unionismul din nord ca și predecesoarele sale. Dar fiecare dintre ei era mult mai împăciuitor și mai flexibil în viața privată decât lăsa de înțeles beligeranța lor publică.

Bonar Law avea legături de familie în Ulsterul protestant și privea cu foarte mare simpatie aspirațiile acestei comunități. Totuși, se pare că în 1910, în timpul conferinței interpartinice organizate pentru discutarea problemelor constituționale create de Bugetul Poporului, Bonar Law (împreună cu F.E. Smith și alți conservatori) a preferat un compromis care implica unele concesiuni față de problema Home Rule²⁷. În 1911, când Partidul Conservator s-a împărțit între radicali (*diichers*) și moderați (*hedgers*) în privința controversatului proiect de lege a Parlamentului Liberal, Bonar Law s-a pronunțat iarăși în favoarea unei atitudini mai conciliante²⁸. Era un reformator înfocat al taxelor vamale – reforma vamală și Ulsterul erau, susținea el, cele două forțe principale din spatele carierei sale politice –, dar a reușit să fie acceptat atât de reformatorii extremiști ai tarifelor („confederații”), cât și de alți unioniști mai puțin zeloși: în ianuarie 1913 a fost convins să accepte eliminarea din discuție a problemei tarifare când s-a confruntat cu o opoziție internă din partea conservatorilor²⁹. În mod similar, deși unionismul său agresiv se poate să fi fost rezultatul a ceea ce Thomas Jones a numit „pasiune primitivă”, a existat și o dimensiune mai moderată³⁰.

S-a afirmat cu tărie că susținerea deosebit de virulentă a unionismului de către Bonar Law a fost o strategie conștientă și gândită pentru a-și consolida poziția de conducere în partid și pentru a forța o dizolvare a guvernului liberal și alegeri generale³¹. Există multe dovezi în acest sens și, într-adevăr, pentru argumentul secundar care scoate în evidență ezitarea lui Bonar Law atunci când au crescut mizele jocului parlamentar al abordării riscante. În contextul creșterii tensiunii în Ulster (și, de altfel, în întreaga Irlandă) între octombrie și decembrie 1913, Bonar Law s-a întâlnit de trei ori cu prim-ministrul liberal Asquith, în încercarea discretă de a pune bazele unei soluționări pașnice a crizei. După a doua întâlnire, pe 6 noiembrie, părea probabilă o înțelegere pe baza excluderii din inițiativa Home Rule fie a patru, fie a șase comitate din Ulster pentru un anumit număr de ani; după expirarea acestei perioade avea să fie organizat un plebiscit în regiunea exclusă pentru a-i determina viitorul statut constituțional. În realitate, se pare că Bonar Law a interpretat greșit intențiile lui Asquith (șiretul prim-ministru pare să fi fost mai puțin interesat de o propunere definitivă decât de evaluarea condițiilor minime pe care le-ar fi acceptat opoziția). Cu toate acestea, comentariul lui Bonar Law cu ocazia acestei întâlniri este relevant: dacă înțelegerea ar fi fost acceptată, el credea că „cea mai bună carte a noastră pentru alegeri ar fi pierdută”³². Pe de altă parte, dacă s-ar fi făcut o propunere fermă, „nu văd cum ne-am putea asuma responsabilitatea unui refuz”. Deși atent la avantajele partidului, Bonar Law avea, evident, mai mult instincte de om de stat: într-adevăr, avantajul de partid și înaltele principii morale coincideau, deoarece conservatorii nu puteau refuza un acord pe care electoratul englez l-ar fi putut interpreta drept rezonabil. Acțiunile ulterioare – refuzul său din 1914 de a aplica unele strategii parlamentare extreme (precum amendamentele aduse Legii armatei pentru a împiedica constrângerea militară a Ulsterului) – tind să confirme existența unei personalități mai circumspecte și mai responsabile în spatele imaginii de profet al apocalipsei³³.

O interpretare similară este posibilă și în cazul lui Carson. În timpul întâlnirilor publice de la Craigavon, mohorâta casă victoriană a adjunctului său, James Graig, și din târgurile de la Balmoral, Carson a stârnit și a binecuvântat furia susținătorilor săi. În particular, în spatele ușilor închise, la Westminster și la Belfast, el pare să fi îndemnat la prudență. Între decembrie 1912 și mai 1913, unele rapoarte confidențiale ale poliției privind întâlnirile unioniștilor au menționat câteva ocazii în care Carson „îi îndemnase la pace și mijloace pașnice” pe principalii săi adepți³⁴. În special, pare să fi fost circumspect cu

privire la o înarmare generală a unioniștilor din Ulster, un curs al acțiunii care fusese indicat de unii dintre adjuncții săi mai radicali. Când un import masiv de arme a fost în cele din urmă sancționat, în ianuarie 1914, decizia pare să fi fost forțată de surescitarea anumitor elemente din Ulster Volunteer Force și de perspectiva că, dat fiind eșecul negocierilor cu Asquith, era puțin probabil ca guvernul să facă unele concesii serioase³⁵. Cu siguranță Carson, deși celebra în public loviturile de stat loialiste militante (precum contrabanda cu arme din Larne, din aprilie 1914), pare să fi fost extrem de preocupat de implicațiile unei asemenea activități. În aprilie 1914, el își recunoștea sincer incapacitatea de a-și controla propriile forțe. În mai 1914, încercarea sa de a găsi o soluție federală la impasul pricinuit de Home Rule a fost respinsă brutal de propriii susținători. La începutul verii anului 1914, comanda unionismului din Ulster părea să fi fost preluată de radicalii din Ulster Volunteer Force³⁶.

În 1914, probabilitatea unei soluționări pașnice începea să scape de sub controlul politicienilor. Dar, așa cum avea să fie clar, motivul nu era vreo îndărătnicie patologică din partea lui Carson sau Bonar Law. În ciuda retoricii apocaliptice, ambii bărbați erau în esență politicieni constituționali; însă ambii se aflau (parțial) la comanda unui grup politic volatil, iar Carson, în special – care se temea foarte mult de un război civil –, era probabil pe punctul de a pierde controlul asupra propriului sprijin, din ce în ce mai militant. Aceasta nu înseamnă că trebuie să-i diminuăm rolul în stârnirea pasiunilor unioniste (deși aici, iarăși, dată fiind lunga istorie de tulburare loialistă, influența unui singur politician poate fi exagerată): ci înseamnă că atât Carson, cât și aliații conservatori britanici erau deschiși și se aflau, probabil, în poziția de a ajunge la un compromis – dar numai în primele etape ale crizei Home Rule și, cu siguranță, nu în vara anului 1914.

Ar fi putut liberalii și aliații lor din Partidul Parlamentar Irlandez să propună o înțelegere care să includă o oarecare formă de excludere a Ulsterului în primăvara anului 1912, la începutul crizei Home Rule? Dacă un astfel de acord se afla în granițele politicii practice, *ar fi trebuit* să fie oferit? Este important să ne amintim că abia în 1914, când atât militantismul unioniștilor, cât și al naționaliștilor era deja foarte avansat, s-au oferit primele concesii serioase: dar acest lucru nu ar trebui să ascundă șansele unui acord pașnic în 1912. Dacă o anumită formă de excludere a Ulsterului ar fi fost cuprinsă în proiectul Home Rule, naționaliștii irlandezi ar fi fost fără îndoială iritați; ei priveau insula Irlandei ca pe un întreg indivizibil și erau, în orice caz, înclinați să nege gravitatea protestului unionist din Ulster. În plus, orice formă de excludere ar fi plasat minoritatea catolică din nord sub protecția executivului Home Rule. Acest lucru ar fi contat mai puțin din punctul de vedere al politicii practice dacă Joe Devlin, unul dintre cei mai influenți adjuncți ai lui John Redmond, nu ar fi fost un catolic din Belfast (Devlin era secretarul United Irish League, organizația locală de partid a naționaliștilor)³⁷. Dar, din simplul punct de vedere al unei judecăți politice, ar fi fost mai bine ca Partidul Parlamentar Irlandez să fi ajuns la o înțelegere în 1912 decât să cedeze umilitor, centimetru cu centimetru, între 1914 și 1916, când, în cele din urmă – în mijlocul războiului –, Redmond a acceptat excluderea temporară din Home Rule a șase comitate din nord. Dacă guvernul liberal ar fi cerut o concesie ceva mai mică decât aceasta în 1912 (să spunem patru comitate excluse temporar), ar fi existat proteste naționaliste înverșunate: însă partidul irlandez ar fi fost scutit de infamia ulterioară și de consecințele electorale ale așteptărilor populare, care fuseseră provocate și zdrobite. În plus, Redmond nu ar fi avut de ales și ar fi trebuit să accepte decizia liberalilor – deoarece, deși guvernul depindea de sprijinul partidului său, el depindea de guvern pentru Home Rule. Partidul Parlamentar Irlandez i-ar fi putut sprijini pe conservatori în

schimbarea de la putere a unui guvern liberal separatist, dar acest lucru ar fi putut aduce fie o majoritate unionistă în Camera Comunelor, fie un guvern liberal cu o majoritate independentă. Fiecare dintre variante ar fi însemnat eliminarea inițiativei Home Rule.

Prin urmare, multe depindeau de opinia ministerială liberală de la sfârșitul anului 1911 și începutul anului 1912: era excluderea privită atunci ca o propunere practică? Pentru a începe cu un subiect conex, este evident că o oarecare formă de tratament special pentru nord-estul Ulsterului *ar fi trebuit* să fie serios luată în considerare înainte de introducerea proiectului de lege; această alegere ar fi fost susținută de unii oameni de știință marcanti ai liberalismului edwardian și pare irefutabilă. Așa cum a susținut Patricia Jalland, deși Gladstone ar fi putut fi iertat în 1886 pentru că a subestimat ferocitatea opoziției unioniste, Asquith (care fusese în Camera Comunelor din 1886) a avut douăzeci și cinci de ani în care să observe tenacitatea și furia loialismului din Ulster³⁸. Resursele unionismului, afective și instituționale, fuseseră mobilizate cu îndârjire în 1904-1905, ca opoziție la cedarea de puteri legislative și, din nou, în 1907, ca opoziție la proiectul de lege al Consiliului irlandez: în special Ulster Unionist Council – care era axul principal al opoziției nordice loialiste față de al treilea proiect de lege Home Rule – fusese înființat în 1905 și a fost destul de clar, încă de la început, un puternic instrument organizațional. Numirea, în februarie 1910, a unui avocat și parlamentar extraordinar de talentat, Carson, la conducerea Partidului Unionist Irlandez din Camera Comunelor a fost și o prefigurare a bătăliilor înverșunate care aveau să urmeze.

Asquith și alți membri ai cabinetului său erau convinși, de fapt, de necesitatea probabilă de a lua măsuri separate pentru Ulster. Cei doi susținători principali ai unei oarecare forme de tratament special pentru Nord erau, de asemenea, cei mai controversați și mai talentați membri ai cabinetului, David Lloyd George și Winston Churchill; lor li s-a alăturat mai puțin talentatul și, cu siguranță, mai puțin entuziastul secretar-șef pentru Irlanda, Augustine Birrell. Încă din august 1911, Birrell cocheta în particular cu ideea unei opțiuni pentru comitat și a unei excluderi temporare – o propunere care avea să fie adusă la cunoștința partidelor de opoziție (de Lloyd George) abia în februarie 1914³⁹. Birrell era direct și zilnic la curent cu realitățile puternice ale intransigenței unioniste, în timp ce Churchill (al cărui tată, lordul Randolph, fusese un susținător fățiș al Ulsterului) și Lloyd George (un nonconformist) aveau motive legate de familie și religie pentru preocuparea lor. În septembrie 1913, Asquith a afirmat că „se gândește (și spusese) întotdeauna că, în cele din urmă, vom fi nevoiți probabil să cădem la un fel de înțelegere în privința Ulsterului ca preț pentru Home Rule” – dar o combinație a interesului său oarecum diluat față de întregul subiect și dorința naturală de a se identifica cu poziția majorității în orice discuție din cabinet făcea ca, în practică, să fie un excluzionist foarte nehotărât⁴⁰. Atunci când, pe 6 februarie 1912, Churchill și Lloyd George le-au prezentat colegilor de cabinet un plan de excludere a comitatelor unioniste din Irlanda din cadrul Home Rule, ei au primit un oarecare sprijin – dar votul a fost în cele din urmă negativ, exprimat de o majoritate care îl includea și pe prim-ministru⁴¹.

Cu toate acestea, nu ar trebui pierdut din vedere aspectul esențial, și anume că exista în cabinetul liberal o susținere considerabilă pentru excludere – chiar și în februarie 1912, cu două luni înainte de introducerea proiectului de lege Home Rule. Puriștii gladstonieni erau conduși de lordul Crewe și de lordul Loreburn și au ieșit învingători, dar excluzioniștii numărau în rândurile lor, pe lângă cei menționați deja, pe Haldane, Hobhouse și – cel puțin pentru prima parte a dezbaterii din cabinet – Asquith⁴². Deoarece Carson și Bonar Law nu erau, evident, militanți irevocabili și dată fiind prezența unui lobby excluzionist

în cabinetul liberal (un lobby care a crescut odată cu trecerea timpului), o oarecare formă de acord constituțional nu depășea, în mod clar, granițele credibilității. De fapt, pe baza dovezilor prezentate, este posibil să mergem chiar mai departe și să sugerăm că cea mai bună șansă a inițiativei Home Rule – momentul Home Rule – s-a născut și a murit în primăvara anului 1912. Ultimele secțiuni ale acestui eseu sunt dedicate, prin urmare, forme posibile a unui astfel de acord și analizei consecințelor sale mai largi.

Interpretarea celui de-al treilea proiect de lege Home Rule

Înainte de a ne hazarda la o descriere a stării probabile de fapt a Irlandei sub autonomia legislativă a Home Rule, trebuie definite detaliile măsurii lui Asquith și natura cedării de puteri administrative propuse de el⁴³. După cum este evident din discuția anterioară, proiectul de lege trata Irlanda ca un întreg, deși existau cu siguranță numeroase precauții menite să abordeze temerile mai urgente ale unioniștilor din Ulster. Clauzele inițiale ale proiectului se refereau la noua legislatură irlandeză bicamerală și la relația sa cu Parlamentul imperial de la Westminster. Deși urma să existe o prezență irlandeză remanentă la Westminster (42 de membri față de cei 103 existenți), centrul reprezentării parlamentare irlandeze avea să fie mutat spre o nouă Cameră a Comunelor din Dublin, cu 164 de membri aleși pentru o perioadă de cinci ani și un Senat cu 40 de membri. În plus, au existat unele prevederi pentru crearea unui executiv responsabil. S-a calculat că unioniștii aveau să câștige, probabil, aproximativ 39 din cele 164 de locuri din Camera Comunelor irlandeză și, probabil, 10 din cele 42 de locuri de la Westminster; dar (cel puțin pe termen scurt) ei aveau o altă resursă politică în Senat, care la început avea să fie numit de guvernul de la Londra. Redmond, conducătorul partidului irlandez, știa cu siguranță că scopul numirii era acela de „a asigura includerea de la început a elementelor de valoare din viața publică a Irlandei care ar putea fi excluse prin alegerile strict pe linie de partid” – un comentariu adresat probabil direct unioniștilor din sud, care erau mult prea slab reprezentați pentru a exercita vreo influență electorală semnificativă⁴⁴.

Noul organism avea să fie subordonat Westminsterului, iar Asquith a accentuat de fapt „forța de a se impune a legislației imperiale, care poate în orice moment să anuleze, să modifice sau să aducă amendamente unei legi a Parlamentului irlandez”⁴⁵. Dincolo de această afirmare generală a supremației imperiale, existau arii specifice care erau definite în proiectul de lege ca depășind autoritatea noii legislaturi: acestea includeau Coroana, declararea păcii sau a războiului, armata și marina, relațiile externe și cele coloniale, onorurile, baterea de monedă, mărcile comerciale și anumite aspecte ale comerțului extern și ale navigației. Mai existau, în plus, unele domenii cunoscute drept „servicii rezervate”, care erau excluse din proiectul de lege Home Rule doar temporar: aceste aspecte includeau achiziția de pământ, pensiile, asigurările naționale, strângerea impozitelor, Poliția Regală Irlandeză și reglementarea băncilor de economii, a fondurilor de depuneri și societăților de ajutor. Existau, de asemenea, numeroase prohibiții asupra legislației care ar fi făcut discriminări fie în favoarea, fie în detrimentul oricărei forme de practici religioase. În special, Parlamentului îi era interzis să dea legi prin care „orice credință religioasă sau ceremonie religioasă să devină o condiție a validității unei căsătorii”⁴⁶. Deși o mare parte din restul proiectului de lege avea origine gladstoniană, această restricție era o noutate

destinată să liniștească temerile protestanților legate de recentul decret papal, *Ne Temere*, și efectul acestuia asupra căsătoriilor mixte; totuși, ca element de liniștire a spiritelor a fost extrem de inefficient. Dincolo de această gamă de excluderi temporare sau permanente și de interzicerea specială a discriminării religioase, mai exista o piedică în calea libertății Parlamentului irlandez sub forma dreptului de veto regal. Conform proiectului propus de Home Rule, precum și, într-adevăr, conform Uniunii, șeful executivului irlandez era lordul-locotenent; și, deși funcția sa a fost redefinită în termeni ușor mai populari (acum era deschisă tuturor religiilor și a fost scoasă din arena politicii de partid britanice), ea a fost, de asemenea, întărită atât cu o autoritate de suspendare asupra legislației irlandeze, cât și cu dreptul de veto – ambele fiind exercitate conform instrucțiunilor furnizate de Londra.

Clauzele financiare ale proiectului de lege erau privite de mulți contemporani ca o încălceală tehnică și (în măsura în care erau înțelese pe deplin de membrii mai noi ai Parlamentului) provocau o mare neliniște. Dacă s-ar fi ajuns la un acord cu privire la Home Rule la începutul anului 1912, acesta s-ar fi bazat cu siguranță pe o oarecare formă de tratament special al Ulsterului. Ar fi implicat unele ajustări minore aduse unora dintre părțile proiectului de lege (precum cele subliniate deja), dar ar fi însemnat și prăbușirea întregului acord financiar, care se baza pe un stat irlandez unitar. Prin urmare, nu întâmplător unii dintre cei mai vehemenți oponenți ai excluderii din cadrul cabinetului liberal erau de asemenea cel mai puternic asociați cu interpretarea clauzelor financiare ale proiectului Home Rule (cel mai evident, Herbert Samuel)⁴⁷. Un compromis asupra Ulsterului în 1912 ar fi însemnat, prin urmare, o reajustare completă a acordului financiar. Dacă acceptăm toate aceste lucruri, aspectul financiar al proiectului de lege merită menționat, deoarece ne oferă cea mai bună dovadă disponibilă (oricât de multe cusururi ar avea) privind unele dintre principiile-cheie pe baza cărora proiectul Home Rule ar fi fost lansat. Și astfel se susține, după cum va deveni evident, și ideea că multe dintre speculațiile contemporane privind viitorul Irlandei au pus accent pe punctele tari și punctele slabe (în funcție de perspectiva partidului) ale aspectelor financiare din proiectul Home Rule.

Conform propunerii elaborate de Samuel, toate veniturile irlandeze aveau să fie plătite către Ministerul de Finanțe imperial. Costul de operare al tuturor serviciilor delegate – o sumă de aproximativ 6 milioane de lire – avea să fie returnat Irlandei ca parte a „Sumei Transferate”; în plus, un mic surplus (pentru început) de 500.000 de lire avea să fie adăugat pentru a asigura o marjă de eroare pentru noua administrație irlandeză. Dacă guvernul irlandez ar fi perceput noi impozite, venitul din acestea ar fi ajuns de asemenea în vistieria imperială, însă anvergura unor noi impozitări era de fapt foarte limitată. Noua administrație putea stabili noi impozite, cu condiția ca acestea să nu intre în conflict cu impozitele imperiale existente (o Comisie Unită a Ministerului de Finanțe, controlată de guvernul britanic, avea să decidă ce anume constituie un „conflict”); iar aceasta putea colecta impozitele existente, dar nu mai mult de 10%. O parte din impozitele adunate în Irlanda de guvernul imperial era formată din rente la achizițiile funciare, plătite de fermierii care își cumpăraseră proprietățile folosind credit guvernamental. Orice arierate ale acestor anuități aveau să fie plătite către noul guvern irlandez printr-o reducere a Sumei Transferate. După cum a comentat sumbru John Redmond, „întregul venit al Irlandei este astfel amanetat pentru asigurarea plăților conform Legilor de achiziții funciare”⁴⁸. Acesta era un subiect care, în opinia contemporanilor, avea potențialul de a stârni unele viitoare controverse amare între noua administrație creată prin Home Rule și Parlamentul imperial.

Un alt aspect controversat al acestor clauze, cel puțin din punctul de vedere al unioniștilor, era mecanismul de dezvoltare a autonomiei financiare irlandeze. Este evident că arhitectura legislativă a lui Samuel ascundea o alocare infimă de fonduri pentru delegarea prerogativelor financiare sub o fațadă grandioasă, dar permitea posibilitatea unei dezvoltări ulterioare. Dacă, în opinia Comisiei Unite a Ministerului de Finanțe, veniturile irlandeze atingeau sau depășeau cheltuielile irlandeze timp de trei ani la rând, atunci comisia putea cere de la Westminster puteri financiare mai solide pentru Parlamentul Home Rule. Naționaliștii irlandezi, care urau de altfel propunerile lui Samuel, se agățau de speranța unei revizuirii ulterioare, mai generoase. Unioniștii irlandezi, care prevesteau o apocalipsă economică, își bazau plângerile pe natura nedefinită a acordului financiar.

Soarta măsurii poate fi prezentată rapid în linii mari. Strategia lui Asquith, care a fost de atunci criticată constant, pare să fi implicat o întârziere a unui amendament în privința Ulsterului până când gradul de opoziție și, prin urmare, posibilitatea acordării unor concesi deveneau mai evidente⁴⁹. Văzut din prisma serenității relative din Cavendish Square sau din Sutton Courtney și din punctul de vedere al unei strategii politice la nivel înalt, acesta era clar un curs logic de acțiune – dar, bineînțeles, a ajutat la inflamarea unui unionism din Ulster deja foarte volatil. Practic, Asquith a creat imense dificultăți conducerii unioniste din Ulster și este posibil ca aceasta să fi făcut într-adevăr parte din planul său inițial; însă prețul plătit pentru această mișcare tactică a fost complet disproporționat față de orice avantaj obținut. În realitate, mai curând propunerile financiare decât Ulsterul au fost cele care au provocat la început cea mai mare preocupare și flexibilitate la nivel ministerial. În urma unei revolte a membrilor liberali ai Parlamentului, guvernul a adus amendamente proiectului de lege astfel încât noul regim irlandez să nu aibă nicio putere de a reduce taxele vamale⁵⁰. Cu excepția unor măsuri de siguranță minore cuprinse în proiect (și privite nu doar ca inadecvate, ci și ca deficitare), nicio propunere conciliantă fermă nu a fost oferită unioniștilor din Ulster până în ianuarie 1914, când au fost prezentate „sugestiile” prim-ministrului – un plan de Home Rule în cadrul Home Rule. Deși o ofertă îmbunătățită a fost făcută în martie 1914 (o combinație de excludere temporară și opțiuni ale comitatului) și a fost încorporată în proiectul de lege în mai, aceasta încă nu se ridica la nivelul cererii unioniste pentru excluderea permanentă. Mai mult, la această dată, agresivitatea unioniștilor din Ulster era atât de ridicată, încât unii lideri, precum Carson și Craig, aveau un spațiu relativ redus de manevră – și propunerile care în 1912 ar fi putut forma baza unei negocieri de succes nu puteau fi acum acceptate. Antagoniștii se aflau încă în impas la 30 iulie 1914, moment în care spectrul unui război european devenea evident. La inițiativa conducătorilor unioniști din Ulster și în interesul unei unități naționale cel puțin aparente, s-a căzut atunci de acord să se amâne conflictul irlandez. Asquith a ales să exploateze acest armistițiu de partid pentru a plasa proiectul de lege Home Rule în codul de legi, fie și cu o măsură suplimentară de a suspenda înființarea unui Parlament irlandez pe durata războiului.

Citind detaliile proiectului de lege sau observându-i progresul întortocheat prin Parlament, contemporanii au extrapolat numeroase viziuni ale viitorului națiunii⁵¹. Caracteristica definitorie a acestor argumente contrafactuale contemporane era spiritul partizan: unioniștii și naționaliștii țineau foarte mult la propriile perspective distincte, dar adesea conflictuale asupra Irlandei conform măsurii Home Rule. Din când în când, aceste speculații luau fie o formă satirică, fie una dramatică, dar chiar și în cazul celei mai imaginative sau exagerate literaturi exista adesea un sâmbure de realitate politică (sau realitate virtuală).

Frank Frankfort Moore, un romancier prolific, protestant irlandez la origine, a publicat multe lucrări la data celui de-al treilea proiect de lege Home Rule – *The Truth about Ulster* (1914); *The Ulsterman* (1914) –, însă cele mai ample comentarii ale sale legate de Home Rule au fost oferite în două pamflete satirice publicate cu o generație înainte, la momentul propunerii celui de-al doilea proiect de lege Home Rule⁵². În lucrarea comică *Diary of an Irish Cabinet Minister* (1893), Moore a inclus un număr de prejudecăți loialiste într-o viziune pantomimică a unui guvern irlandez independent. Noul regim este caracterizat de o atitudine rapace față de Ulster (o creștere propusă a impozitului pe venit este suplimentată printr-un impozit retrospectiv pe profiturile industriei constructoare de vapoare din Belfast) și de o abdicare abjectă față de autoritatea clericală (arhiepiscopul catolic din Dublin are drept de veto asupra întregii legislații, este consultat la numirile oficiale în funcții și este în legătură directă, prin noua invenție reprezentată de telefon, cu Cabinetul). Instituțiile unioniste, precum Trinity College din Dublin și *Irish Times*, sunt interzise. Contextul economic al noii administrații este la fel de sumbru, cu un împrumut național eșuat, funcționari neplătiți și o prăbușire a bursei irlandeze. Cartea lui Moore *The Viceroy Muldoon*, publicată la câteva săptămâni după *Diary of an Irish Cabinet Minister*, pleacă de la aceeași premisă a unei administrații nou-înființate conform inițiativei Home Rule și împărtășește cu lucrarea anterioară o serie de presupuneri privind noul regim. În ambele lucrări, unioniștii din Ulster sfidează guvernul de la Dublin : în ambele, ei sunt tratați ca o resursă de pe urma căreia se poate profita (în *The Viceroy Muldoon* se propune perceperea forțată a unei cote de 15/16 din impozitele aplicate Irlandei asupra Nordului). Clericalismul este unul violent în regimul imaginat în *Viceroy*, iar afacerile sunt înghețate în urma unei combinații de anarhie publică și politică și de lipsă de previziune din partea oficialităților. Un standard scăzut de moralitate politică și de dezbateră politică este presupus în ambele satire, care se încheie cu unele lovituri de efect în cadrul noii elite naționaliste de guvernare. În ambele povești se presupune că la început limitările Home Rule vor fi înlăturate de ambiția naționalistă (în *Viceroy*, Parlamentul irlandez dobândește rapid dreptul de a numi lordul-locotenent).

Bineînțeles, ar fi greșit să ducem la extrem interpretarea celor două satire scandaloase (ambele lucrări, de exemplu, se încheie cu reinstaurarea triumfătoare a Uniunii). Dar succesul lor comic s-a bazat pe faptul că Moore a plecat de la o serie de presupuneri unioniste larg împărtășite privind clericalismul, rapacitatea și violența oricărei viitoare administrații Home Rule. Aceste presupuneri erau împărtășite (după cum va deveni evident) chiar și de cei mai serioși comentatori unioniști ai Home Rule.

Alți scriitori, care au plecat de la premisa că nu se va ajunge la niciun acord, s-au concentrat mult mai direct decât Moore asupra agresivității probabile a unioniștilor din Ulster. La data înaintării celui de-al treilea proiect de lege Home Rule, cel puțin doi romancieri au speculat cu privire la atitudinea probabilă a Nordului și ambii – plecând de la perspective politice și naționale destul de diferite – au detaliat unele dintre repercusiunile mai largi, precum și unele mai personale ale agresivității unioniștilor din Ulster. Este vorba de George Birmingham, care a scris *The Red Hand of Ulster* (1912) dintr-o perspectivă liberal-protestantă, și de un romancier englez, W. Douglas Newton, a cărui lucrare, *The North Afire* (1914), a explorat aceeași temă a războiului civil din Ulster. Ambii autori au scris înainte de izbucnirea războiului european în august 1914 și niciunul dintre ei nu a acordat o atenție deosebită contextului diplomatic mai larg al politicii britanice în Irlanda. Totuși, merită amândoi o oarecare atenție, chiar și numai pentru

faptul că viziunea lor asupra Ulsterului cu Home Rule, dar fără Marele Război, asigură tema uneia dintre ipotezele contrafactuale analizate în ultima secțiune a acestui eseu.

În limitele unei fantezii ușor satirice și oarecum comice, George Birmingham a prezis cu o claritate remarcabilă unele dintre formele reale ale politicii militante unioniste, oferind și unele estimări bine informate cu privire la alte direcții posibile de dezvoltare. Joseph Conroy, un milionar american de origine irlandeză și simpatizant fenian, își dă seama că cele mai lipsite de loialitate și cele mai violente elemente din Irlanda sunt unioniștii din Ulster și alege, prin urmare, să finanțeze rezistența acestora față de Home Rule (acest tertip – aparent improbabil – a prezis de fapt cu acuratețe admirația reală, chiar dacă fără tragere de inimă, a unor republicani militanți pentru atitudinea sfidătoare a contemporanilor lor loialiști din nord)⁵³. Unioniștii lui Conroy duc o serie de lupte minore, dar încununate de succes cu armata britanică și (improbabil) cu Marina Regală și asigură o recunoaștere completă a independenței pentru întreaga insulă. Scriind, evident, fără a cunoaște direct Irlanda și în limitele unei povești de dragoste oarecum siropoase, Douglas Newton a făcut unele speculații convingătoare privind forma și repercusiunile personale ale unei revolte a unioniștilor din Ulster. Comyns Loudoun, un ofițer din armata britanică, se vede luptând împotriva unui coleg și simpatizant unionist în decursul revoltei din Ulster, atenția fiindu-i oarecum distrasă de dragostea sa pentru una dintre femeile rebele. Revolta lui Birmingham culminează într-o republică irlandeză cu tentă protestantă; revolta lui Newton izbucnește rapid și sângeros, dar este rezolvată după două săptămâni într-o manieră care nu este detaliată.

Fantezia lui Birmingham ne interesează în mod deosebit pentru că subliniază seria complicată a atitudinilor unioniste față de violență și deoarece prevestește câteva dintre mișcările politice posibile ale unei revolte din Ulster împotriva Home Rule. Liderii rezistenței unioniste, lordul și lady Moyne (care seamănă cu lordul și lady Londonderry) și talentatul orator Babberly (care aduce puțin cu Carson), sunt dați la o parte în primele etape ale revoltei de forțele militante, dependente de fonduri americane și arme din Germania (adevărații militanți loiali au folosit unele fonduri din America de Nord – deși, evident, nu din surse republicane – și au importat arme de la un furnizor privat din Germania)⁵⁴. Babberly, care combină într-o manieră carsoniană beligeranța publică și moderația în viața privată, subliniază efectele posibile ale violenței unioniste din Ulster asupra sprijinului englez potențial: „Știu că vom sacrifica prietenia acestora și le vom înstrăina simpatia dacă recurgem la argumentul fărădelegilor și al violenței”⁵⁵. În plus, prin deznodământul său paradoxal, romanul ilustrează limitele extrem de înguste ale loialismului irlandez: rebelii preferă să dicteze termenii independenței irlandeze în loc să revină la Uniune sau la o oarecare formă de Home Rule. Deși era în mod conștient un final comic și aparent improbabil, el reflectă și alte perspective, mai puțin ironice, ale unioniștilor irlandezi contemporani și răspunsul lor probabil față de Home Rule. De exemplu, de altfel sobrul avocat unionist sudist A.W. Samuels i-a avertizat prozaic pe observatorii englezi că „pot fi foarte siguri că, dacă îi părăsesc pe cei din Irlanda, cu care au o legătură de onoare, atunci fără îndoială, pe viitor, cei mai înverșunați oponenți ai Angliei, oriunde îi va purta soarta, vor fi acei oameni și descendenții lor care vor fi fost astfel trădați”⁵⁶.

Fantezia lui Newton anticipează săptămânile de după votarea inițiativei Home Rule. Scânteia unei revolte loialiste sângeroase este aprinsă de uciderea unui protestant în timpul unui raid al poliției. Noul guvern provizoriu din Ulster îi „sfătuiește” pe naționaliști să-și

abandoneze casele și proprietățile, în timp ce pe tot teritoriul Ulsterului, majoritatea dintr-o localitate, fie ea unionistă sau naționalistă, atacă minoritatea, făcând victime și distrugând proprietățile. Resentimentele sectare sunt agravate de un grad de violență de inspirație economică (precum incendiarea fabricilor de către muncitori). Miniștrii britanici, la început dezorientați („Guvernul a intrat în vrie, așa cum se întâmplă cu guvernele pentru care esența existenței este aceea de a se folosi de vânt”), cad de acord în cele din urmă asupra declarării legii marțiale; și, după câteva ciocniri sângeroase între forțele Coroanei și insurgenți, se ajunge la o formă de compromis⁵⁷. Această fantezie, deși slabă în privința unor detalii (Ulsterul este plin de mine de cărbuni, iar un erou protestant poartă un nume creștin irlandez-galic), prezintă unele speculații convingătoare cu privire la dezvoltarea și consecințele locale ale unei revolte loialiste. Răspunsul întârziat, dar eficient în cele din urmă al guvernului britanic este în acord cu combinația de târăgănare și acțiune rapidă, nepăsătoare, ce a caracterizat administrația lui Asquith; iar tabloul general al unui conflict de scurtă durată, sângeros și inutil este de asemenea plauzibil, în acord cu militantismul lipsit de entuziasm al secțiunilor influente ale comandamentului unionist și cu șovăiala guvernului liberal de a se implica într-o răscăală civilă.

Speculațiile naționaliste, fie ele în polemica istorică ori politică sau în ficțiune, au avut tendința de a se preocupa mult mai puțin față de Nord decât acești comentatori englezi sau protestanți din Ulster; iar temele apocaliptice care au apărut frecvent în retorica politică și ficțiunea literară unioniste lipseau, în general, din cele naționaliste. Există totuși unele puncte comune. Una dintre cele mai generoase speculații contrafactuale contemporane legate de Home Rule a fost oferită de George Bernard Shaw în „Preface for Politicians” (1907), pe care a scris-o pentru piesa *Cealaltă insulă a lui John Bull*. Shaw, un susținător al măsurii Home Rule, considera un irlandez „loial” drept ceva „nefiresc” (foarte similar modului în care socialistul republican James Connolly privea unionismul din Ulster ca pe o formă de conștiință falsă). Shaw a pus în schimb accentul pe potențialul radical din cadrul protestantismului irlandez⁵⁸. El credea că loialismul irlandez și autoritatea socială protestantă erau interdependente; și că, odată cu sfârșitul dominației „engleze” din Irlanda și cu sfârșitul clasei influente, loialismul irlandez avea să dispară. Scriind înainte de dezvoltarea militantismului unioniștilor din Ulster și ca protestant din Dublin, Shaw își vedea coreligionarii nu ca pe oponenți de durată ai administrației Home Rule, ci mai mult drept o prezență potențial mai avansată și mai energică în cadrul noului regim. Determinarea protestanților irlandezi de a influența viața națională avea să ducă, în viziunea lui Shaw, la o identificare și mai mare cu „avangarda naționalismului și democrației irlandeze împotriva catolicismului și sacerdotismului”; iar acest interes protestant avea să fie ajutat de voturile acelor catolici nerăbdători să sprijine libertatea națională și să înlăture supremația clericală⁵⁹. Deși aceste ipoteze impuneau protestantismului din Nord unele din preocupările corespondentului său sudist și deși speculația luată ca întreg datora mult unei aroganțe naționale protestante, este interesant că Shaw a accentuat, la fel ca George Birmingham și alții, linia aparent foarte subțire care separa loialismul tranșant din Ulster și separatismul irlandez avansat. Ambii scriitori subliniază fragilitatea oricărui unionism adevărat în rândul militanților protestanți din Nord; iar viziunea unei Irlande sub Home Rule pe care o oferă fiecare este influențată foarte mult de un separatism protestant dominant.

Viziunea lui Shaw asupra catolicismului irlandez sub Home Rule nu este mai puțin surprinzătoare. Shaw vedea Uniunea ca pe un mijlocitor al clericalismului, în măsura în care Biserica asigura una dintre instituțiile-cheie în jurul cărora s-au cristalizat resentimentele

politice și religioase catolice populare. Înlăturarea Uniunii și instituirea Home Rule aveau să-i elibereze pe catolicii irlandezi de servilismul față de Roma, permițându-le să-și înființeze propria Biserică irlandeză galicană: „Home Rule va prevesti ziua în care Vaticanul va merge pe calea aleasă de Dublin Castle, iar insula sfinților va prelua conducerea asupra propriei Biserici”⁶⁰. În opinia lui Shaw, entuziasmat de caracterul sinuos al propriilor paradoxuri, Home Rule promitea convertirea protestanților în separatiști avansați și a catolicilor pioși în galicani avansați.

Putem oferi o viziune fictivă finală asupra măsurii Home Rule, reprezentativă pentru convingerile separatiste. Terence MacSwiney, un membru al mișcării Sinn Féin care a „lipsit” de la revolta din 1916 și care a murit în închisoare în octombrie 1920, după o grevă a foamei de șaptezeci și patru de zile, a publicat în 1914 o piesă de teatru, *The Revolutionist*, care anticipa soarta crudă a separatiștilor sub o administrație Home Rule indiferentă⁶¹. Premisa de la care pleca drama, la fel ca în cazul altor dovezi literare discutate anterior, este punerea cu succes în practică a celui de-al treilea proiect de lege Home Rule. Protagonistul, Hugh O'Neill (o referință deliberată, probabil, la lordul și rebelul gaelic de la sfârșitul secolului al XVI-lea), se confruntă cu intimidări și șovăială în cadrul propriului cerc naționalist avansat și cu ostilitatea intensă a figurilor influente din cadrul Bisericii Catolice: unii dintre prietenii săi apropiați, în acord cu restul Irlandei naționaliste, își temperează atitudinea față de imperiu. O'Neill este acuzat din spatele altarului că este un revoluționar ateu (el fiind de fapt un catolic sincer); acesta vede cum cunoștințele sale fac compromisuri cu privire la convingerile politice, urmărindu-și interesele personale; iar dincolo de acțiunea piesei se întrezărește „Empire Carnival”, un spectacol popular care, deși menit să sărbătorească reușita Home Rule, atrage naționaliștii de bună-credință pe calea imperialistă. Lupta lui O'Neill pentru principiile separatiste este singuratică și tragică; dar moartea sa, care se produce după o campanie feroce de convertire, este descrisă ca o culminare frumoasă și eroică.

Aceste viziuni literare asupra Irlandei sub Home Rule, deși uneori bizare sau chiar comice în detaliile lor, erau surprinzător de apropiate de speculațiile oferite de comentatori aparent mai sobri. Caracteristica definitorie a acestora, precum și a fanteziilor literare, era afilierea la partid, însă unele presupuneri abordau diviziunea partidului. Se poate ca un unionist satiric, precum Frankfort Moore, să fi anticipat diviziunea anarhică din rândurile naționaliștilor după adoptarea Home Rule, dar aceasta nu era decât o versiune exagerată a predicției lui John Redmond; Redmond a anticipat (așa cum a făcut și radicalul agrar Michael Davitt) prăbușirea partidului Home Rule, *functus officio*, după ce scopul său a fost atins⁶². În realitate, în general, Redmond a transformat cu talent injuriile oponentilor săi în capital politic: când unioniștii au profețit că Home Rule va destabiliza constituția britanică (distinsul jurist A.V. Dicey afirma că „Home Rule nu pune punct unei controverse, ci deschide calea unei revoluții”), Redmond a acceptat punctul de vedere general, susținând în același timp că Home Rule avea să precipite o revizuire sănătoasă sub forma unei federații generale a Regatului Unit⁶³. Ca și unioniștii, Redmond a recunoscut că unele aspecte ale măsurii erau extrem de nesatisfăcătoare; ca și unioniștii, deși dintr-o perspectivă diferită, el a criticat prevederile financiare ale măsurii, considerându-le, în cel mai bun caz, provizorii. De asemenea, este posibil ca, la fel ca și unioniștii, să fi anticipat problemele specifice legate de prevederea proiectului de lege care lega orice întârziere la plata rentelor privind achizițiile funciare de o reducere a Sumei Transferate⁶⁴.

Dar, bineînțeles, viziunea generală oferită de comentatorii naionaliști și liberali a fost – folosind cuvintele istoricului Richard Bagwell – aceea a unei „Arcadii viitoare” și se

opunea fanteziilor sumbre imaginate de politicienii conservatori și unioniști⁶⁵. Atât partizanii Home Rule, cât și unioniștii (deși din motive diferite) au avut tendința de a accentua amploarea puterilor delegate către noua administrație irlandeză. Însă Redmond vedea proiectul de lege Home Rule ca pe o soluționare finală a unui conflict istoric dintre englezi și irlandezi (deși admitea că unele detalii sunt problematice), în timp ce unioniștii îl considerau doar o etapă spre un grad mai mare de autonomie. Unii comentatori liberali vedeau delegarea de puteri către Dublin și reducerea gradului de reprezentare irlandeză la Westminster ca pe „un prim pas în direcția eficienței imperiale”, în timp ce unioniștii nu vedeau în aceasta decât probabilitatea unui haos constituțional intensificat („afirmația potrivit căreia votarea proiectului de lege Home Rule ar rezolva congestionarea de la Westminster este, evident, falsă”, declara secretarul privat al lui Carson, Pembroke Wicks)⁶⁶. Redmond credea că proiectul prevestea înființarea unei adunări naționale competente la Dublin (deoarece competențele politice irlandeze nu mai erau absorbite masiv de Westminster); unioniștii prevesteau crearea unui organism de mediocrități hrăpărețe și fratricide („scenele din Camera Comisiei nr. 15 sunt”, spunea Dicey, „o repetiție a vieții parlamentare sub Home Rule de la Dublin”)⁶⁷. Redmond vedea proiectul ca punând bazele unor relații mai bune între Irlanda și Marea Britanie, precum și între diaspora irlandeză și britanici. În special, susținea el, Marea Britanie avea să profite de pe urma relațiilor îmbunătățite cu America irlandeză. Unioniștii credeau – sau, în orice caz, susțineau – că proiectul de lege Home Rule nu face altceva decât să ofere un forum pentru o exprimare deplină a resentimentelor naționale și că britanicii vor plăti scump – mai ales în eventualitatea unui război – pentru optimismul lor delirant⁶⁸.

Probabil cea mai completă viziune liberală sau Home Rule asupra unei guvernări delegate a fost oferită de ediția lui J.H. Morgan a *The New Irish Constitution* (1912). Aici, proiectul de lege era descris ca o combinație perfectă între o delegare generoasă de funcții și unele constrângeri imperiale judicioase. Comentatorii au recunoscut existența unor temeri religioase, dar (preluând argumentul susținut în termeni mai bombastici de Bernard Shaw) au afirmat că „viața politică completă și liberă este cel mai bun solvent, probabil unicul, al intoleranței”⁶⁹. Reverendul J.B. Armour, prezbiterian respectabil și adept al măsurii Home Rule, a demontat temerile convenționale, susținând (din nou, sub influența lui Shaw) că Home Rule avea să ajute, nu să distrugă protestantismul irlandez, deoarece avea să elibereze protestantismul de asocierile sale dăunătoare antidemocratice și antinaționale: Home Rule dădea „protestantismului șansa de a fi judecat după propriile merite”⁷⁰.

Scriitorul pe teme financiare lordul Welby a respins în mod similar temerile unioniste, afirmând că Home Rule nu putea produce (așa cum argumentau unioniștii) un guvern irlandez în mod răutăcios protecționist, deoarece piața engleză pentru bunurile irlandeze era pur și simplu prea importantă⁷¹. Prezicerile unioniste privind o administrație risipitoare au fost de asemenea negate. Unul dintre cei mai buni comentatori ai măsurii Home Rule, Jonathan Pym, a susținut că pericolul probabil pentru noua Irlandă venea nu din cheltuielile excesive, ci mai mult dintr-o zgârcenie excesivă: „votul covârșitor al țăranilor poate face ca administrația să fie extrem de parcimonioasă și, astfel, să se opună percepției oricăror taxe suplimentare asupra proprietarilor de pământ, pe care le poate impune un anumit tip de stagnare politică”⁷². Această perspectivă era foarte îndepărtată de descrierea amar-comică făcută de Frankfort Moore unui guvern corupt și cheltuitor sub Home Rule – dar era de fapt o prognoză remarcabil de exactă a administrației financiare a Irlandei independente din anii 1920. Viziunea unionistă a unei Irlande anarhice, în care vechea Poliție Regală Irlandeză avea să fie umilită și demoralizată, a fost analizată și negată ulterior în lucrare,

susținându-se că executivul nu se putea amesteca în procesul juridic și că agitația din domeniul agricol avea să moară în fața instituțiilor democratice⁷³.

Naționaliștii, tociți de ani și ani de fanfaronadă loialistă, au respins amenințarea violenței unioniste din Ulster ca fiind nebunie curată. Într-adevăr, s-a afirmat (iarăși, cu o întorsătură dibace a argumentului) că tocmai puterea unionismului din Ulster din cadrul oricărui acord Home Rule avea să prevină persecuțiile. Redmond a prezis atât că partidul Home Rule se va dezintegra după atingerea cu succes a țelului său, cât și faptul că unioniștii irlandezi vor avea o reprezentare puternică în Camera Comunelor din Dublin (aproximativ un sfert din numărul de membri); combinația dintre o grupare naționalistă fragmentată și un bloc unionist puternic însemna că unioniștii aveau să exercite o influență importantă în cadrul Irlandei sub Home Rule⁷⁴. În plus, naționaliștii credeau că al treilea proiect de lege Home Rule reflecta în mod corect punctele sensibile ale unioniștilor: de exemplu, așa cum am menționat, Parlamentului irlandez nu i se permitea, conform termenilor proiectului de lege, să dea legi în avantajul sau în detrimentul oricărei forme de credință religioasă; și, în particular, nu i se permitea să impună nicio condiție religioasă asupra validității mariajului. Această ultimă restricție (nouă față de proiectul din 1912) a fost adăugată în lumina decretului papal *Ne Temere* asupra căsătoriilor mixte și era menită să dezarmeze unele dintre cele mai puternice preziceri loialiste ale unei ascendențe catolice iminente.

Comentatorii unioniști erau mai puțin optimiști cu privire la soarta care li se contura sub Home Rule. O mare parte a viziunii unioniste asupra Irlandei sub Home Rule a fost deja subliniată, însă situația unioniștilor, ca și cea a naționaliștilor, depindea de oferirea unei prognoze detaliate asupra apocalipsei iminente. Unioniștii, fie că era vorba de satiricul Frankfort Moore sau de sobrul J.H.M. Campbell, fost consilier juridic al Coroanei pentru Irlanda, preziceau anarhia. Parlamentarii adepți ai Home Rule trimiteau în viziunea lui Moore o delegație la Tammany Hall pentru a învăța arta managementului politic, în timp ce Campbell profetea (aparent fără ironie) că după Home Rule „politica din Irlanda va fi formată mai mult după modelul Tammany Hall decât după modelul Sf. Ștefan”⁷⁵. Dicey, Peter Kerr-Smiley (un influent membru al Parlamentului unionist din Ulster) și alții credeau că lipsa de scrupule cu care naționaliștii soluționau disputele interne avea să se aplice la un nivel mai general în cadrul unui Parlament al Home Rule⁷⁶.

Cei mai mulți scriitori și comentatori unioniști nu preziceau armonia fraternă descrisă de Redmond, ci mai curând fricțiunea continuă dintre Irlanda și Marea Britanie. Într-adevăr, mulți credeau că proiectul de lege, cu sistemul său complex de asigurare a echilibrului instituțional, avea să genereze nemulțumiri și neîncredere. Pembroke Wicks afirma că acea combinație de drepturi și restricții cu care noua administrație irlandeză era împovărată promitea un conflict permanent cu autoritățile imperiale; în special acordul financiar, descris mai înainte, era „capabil să producă doar un venit minim pentru Ministerul de Finanțe irlandez și un maxim de fricțiune cu Trezoreria britanică”⁷⁷. Comisia Unită a Ministerului de Finanțe, creată ca mecanism de menținere a păcii, avea să servească – fiind o instituție dominată de britanici – doar ca un element iritant suplimentar pentru naționalismul irlandez.

Unioniștii recunoșteau că o astfel de fricțiune continuă avea să destabilizeze acordul Home Rule, contribuind la inflamarea sentimentului separatist tot mai pregnant din cadrul Irlandei. Niciun unionist nu vedea Home Rule în termeni similari cu cei ai lui Redmond, respectiv ca pe un acord constituțional final sau măcar de durată („noua noastră constituție nu este făcută să dureze”, se plângea Dicey)⁷⁸. Cei mai mulți vedeau sistemul elaborat

de control al autonomiei irlandeze fie ca o injurie adusă sentimentului naționalist (dacă limitările funcționau), fie ca lipsit de valoare practică (în caz că ele nu funcționau); Peter Kerr-Smiley, de exemplu, a criticat dreptul de veto al lordului-locotenent ca fiind o „înșelătorie”, iar dreptul de apel judiciar la Consiliul de Coroană Britanic ca fiind „lipsit de valoare”⁷⁹. Mai mulți scriitori unioniști prevesteau că tensiunile dintre Marea Britanie și Irlanda aveau să fie generate de plata permanentă a rentelor la achizițiile funciare. Unii unioniști, precum Richard Bagwell, împărțeau premisele din *The Revolutionist* de Terence MacSwiney – și preziceau că o administrație Home Rule moderată avea să cunoască o presiune tot mai mare din cauza sentimentului separatist în creștere⁸⁰. Mulți presupuneau că un astfel de sentiment avea să fie alimentat de tensiunile anglo-irlandeze și de instabilitatea canceroasă a Home Rule.

Instabilitatea politică urma să afecteze și sănătatea afacerilor. Comentariul satiric al lui Frankfort Moore privind prăbușirea într-o criză economică după Home Rule nu era fundamental diferit de observațiile unor oameni de afaceri unioniști din Nord. Moore a prezis că Parlamentul Home Rule avea să impună impozite grele asupra afacerilor din Nord – și unii unioniști mai serioși se temeau că aceasta avea să fie într-adevăr situația. Totuși, cele mai pertinente comentarii erau centrate mai puțin pe teama de o impozitare imediată și brutală, cât pe o angoasă mai profundă. Dacă, așa cum credeau unioniștii, Home Rule amenința cu instabilitatea politică, atunci amenința și bursa de valori și creditul irlandez. Crizele de pe urma Home Rule au fost asociate cu o cădere puternică a bursei irlandeze și mulți unioniști se temeau că, dacă legea Home Rule avea să fie pusă în aplicare, această depreciere urma să fie permanentă. Un talentat critic din Nord al proiectului de lege, omul de afaceri liberal unionist Thomas Sinclair, credea că Home Rule avea să deterioreze puternic toate formele de prosperitate nordică – industrială, comercială și agricolă; și identifica „rădăcina răului” în instabilitatea financiară a oricărei administrații irlandeze viitoare⁸¹. Noul guvern Home Rule, îndatorat și instabil, avea să eșueze în încercarea de a câștiga încredere pe piața financiară internațională; iar acest lucru urma să aibă repercusiuni grave asupra prosperității generale. Analiza lui Sinclair, deși sumbră și calculată, amintea de descrierea comică a lui Frankfort Moore a împrumutului național irlandez de 10 milioane de lire și de consecințele haotice ale eșecului acestuia⁸².

Dar instabilitatea măsurii Home Rule, pe care o presupuneau aceste scenarii sumbre, nu era provocată doar de presiunea naționaliștilor progresiști, ci și de opoziția unioniștilor din Ulster. Cele mai serioase comentarii unioniste dintre 1911 și 1914 presupuneau, în cel mai bun caz, că avea să existe o stare de agitație în Ulster; mulți au ajuns să creadă că războiul civil era inevitabil. Peter Kerr-Smiley a legat probabila instabilitate financiară a Irlandei sub Home Rule de tulburările din Nord, susținând că noua administrație avea să fie împovărată de costuri excepționale pentru asigurarea ordinii⁸³. Pembroke Wicks a făcut aceeași legătură într-o manieră oarecum diferită: Wicks a prevestit că, dacă proiectul de lege ar fi devenit lege, aveau să existe „un război civil în Ulster și un sfârșit al încrederii publice, securității și credibilității pe tot cuprinsul Irlandei”⁸⁴. Unul dintre cei mai străni prezicători ai acestor lamentații unioniste a fost contele Percy, ofițer de armată și fiul celui de-al șaptelea duce de Northumberland, care – scriind în 1912 – era deja foarte convins cu privire la un cataclism european iminent și care s-a bazat pe experiența sa din Africa de Sud pentru a oferi unele preziceri legate de politica irlandeză. Percy era preocupat mai cu seamă de dezavantajele militare generale ale Home Rule, dar s-a aplecat și asupra a două dintre ipotezele care vor fi explorate pe scurt în ultima secțiune a acestui capitol: el și-a imaginat o Irlandă sub Home Rule, cu Ulster exclus, și a susținut că avea

să se manifeste o tendință irevocabilă – cum s-a întâmplat în Transvaal și Statul Liber Orange – către independență⁸⁵. Unioniștii aveau să fie tratați cu aceeași asprime care le fusese aplicată străinilor britanici din Africa de Sud în anii de dinaintea războiului cu burii. În schimb, Percy a plecat de la ideea unei Irlande unitare, guvernată de o administrație Home Rule și răvășită în cel mai rău caz de un război civil și în cel mai bun caz de „o situație în care deșteptarea vechilor animozități, religioase sau de altă natură, conduce la tulburări interne de diverse tipuri”⁸⁶. Bazându-și judecata pe starea embrionară de agresivitate din Nord, Percy a considerat „foarte probabilă” o insurecție împotriva oricărei administrații Home Rule; și era la fel de sigur că aveau să fie necesare trupe pentru liniștirea turbulențelor și reinstaurarea autorității regimului de la Dublin⁸⁷.

O parte a viziunii lui Percy privind „marșul spre Armageddon” a prins viață în august 1914. Însă precizia profețiilor sale pentru Europa a făcut ca temerile lui legate de o apocalipsă irlandeză să fie risipite, cel puțin pentru moment. Căci, odată cu izbucnirea Marelui Război, rebeliunea loialistă paradoxală s-a stins și regimentele de insurgenți au devenit batalioane în slujba regelui. Niciunul dintre futurologii politici, fie ei naționaliști sau unioniști, nu a făcut speculații cu privire la soarta măsurii Home Rule în contextul unui război european: cu siguranță nimeni, nici măcar Percy, nu a îndrăznit să facă speculații cu privire la impactul asupra Irlandei al unui masacru în tranșee. Percy a fost practic singurul care a înțeles gravitatea situației internaționale, dar nici măcar el nu a prevestit profunde implicații politice ale bătăliilor pe care le-a imaginat la orizont. Cu toate acestea, deși speculațiile au fost făcute fără a lua în calcul evenimentul central al istoriei europene, precum și al istoriei anglo-irlandeze, prevestitorii au prezis cu acuratețe unele dintre forțele implicate, dacă nu în Irlanda sub Home Rule, cel puțin în Dominionul creat în 1921, în Statul Liber Irlandez: o organizare statală catolică și chibzuită, care visa la o autonomie mai mare. Și, dat fiind faptul că războiul, mai mult decât Ulsterul, a ucis inițiativa gladstoniană a Home Rule, aceste fantezii partizane, dar acute și informate sunt cel mai bun ghid pe care îl avem spre pierduta Arcadie liberală – o Irlandă legată de Marea Britanie, dar cu autoguvernare, o Irlandă divizată de religie și de cultură, dar unită prin patriotism.

Irlanda sub Home Rule

Dovezile contemporane disponibile privind forma probabilă a guvernului irlandez sub Home Rule au fost subliniate și dezbătute: contextul agitației legate de Home Rule a fost schițat, detaliile celui de-al treilea proiect de lege Home Rule au fost prezentate, iar unele dintre bogatele speculații contemporane privind guvernul Home Rule au fost analizate. Putem uni acum toate aceste fire diferite pentru a țese câteva ipoteze contrafactice: prima dintre acestea pleacă de la premisa, subliniată deja, că s-ar fi putut ajunge foarte bine la un acord privind Home Rule în 1912; iar a doua cochetează cu premisa că războiul european a fost fie întârziat, fie evitat și că guvernul liberal și unioniștii din Ulster au fost nevoiți să se confrunte direct cu acțiunile lor (în loc să evite pericolul, așa cum au făcut cu toții în august 1914).

Inițiativa Home Rule este acceptată în 1912 și este stabilită pe baza excluderii temporare a șase comitate din Ulster. Cabinetul care s-a întrunit pe 6 februarie 1912 și unde Lloyd George și Churchill își prezintă planurile privind excluderea Ulsterului este divizat, dar

susținerea zgomotoasă a unei oferte preventive crește și Asquith, care a recunoscut independent necesitatea unei noi înțelegeri, susține prin influența sa tabăra excluzioniștilor⁸⁸. Secretarul-șef pentru Irlanda, Birrell, ajutat probabil de Lloyd George și de Churchill, trebuie să-i determine pe Redmond și Partidul Parlamentar Irlandez să accepte propunerea; aparența unui front ministerial unit și puternic, în combinație cu natura provizorie a planului, contribuie la înlăturarea antipatiei profunde pe care conducerea irlandeză și, în special, Devlin, liderul naționalist din Nord, o au față de orice retragere dintr-o formă de organizare statală a întregii Irlande⁸⁹. Cu toate acestea, alternativa la refuz este probabil o dizolvare și, poate, o victorie electorală unionistă.

Prin urmare, un proiect de lege Home Rule este lansat în aprilie 1912, cu o schemă de divizare temporară. Conservatorii și unioniștii din Ulster sunt – așa cum a prevăzut Lloyd George – prinși pe picior greșit și divizați. Conducerea conservatoare este fragmentată în mai multe direcții: simpatizanții unioniști din Sud cu influență, precum lordul Lansdowne, sunt extrem de nemulțumiți de proiectul de lege, în timp ce figurile mai lipsite de pasiune, precum Austen Chamberlain sau lordul Hugh Cecil, văd oferta liberală ca pe o bază pentru negociere, dacă nu pentru un acord⁹⁰. Instinctele lui Bonar Law sunt mult mai consensuale decât se crede în general, iar acesta își dă seama că planurile sale privind o cruciadă a Ulsterului în Marea Britanie sunt subminate fundamental de inițiativa liberală. El poate rallya partidul pe baza unui apel la apărarea Ulsterului asediat; dar nu va putea să pună în pericol nici țara, nici partidul pe baza neînțelegerilor privind detaliile unui plan de divizare. Prin urmare, este pregătit să colaboreze cu liberalii.

Totuși, Bonar Law are nevoie de binecuvântarea conducerii unioniste irlandeze. Și aici, din nou, oferta liberală a avut un impact decisiv. Unioniștii din Sud sunt îngroziți, la fel și unioniștii din Ulster care trăiesc în afara zonei excluse. Liderii unioniști din zonele de nord-est implicate în mișcare sunt mai prudenți, cu unii radicali – în special veteranii din războiul burilor –, indiferenți față de aparenta generozitate a lui Asquith⁹¹. Carson, care s-a opus măsurii Home Rule în 1886 și 1893, recunoaște progresul făcut de Asquith față de formula gladstoniană și – dând dovadă de o vie inteligență politică – recunoaște dificultățile tactice pe care oferta le creează pentru cauza unionistă irlandeză. Deși neîncrezător, este pregătit să coopereze cu liberalii. Carson este atent la sfaturile unor locotenenți din Ulster, în principal la cele ale lui James Craig, care a reflectat pe tot parcursul carierei sale preocupările bazei sale politice din estul Ulsterului. Deoarece oferta liberală protejează această regiune și deoarece Craig, ca un promotor cu experiență al cauzei în Marea Britanie și în Camera Comunelor, recunoaște dificultățile ce pot fi întâmpinate din partea unei opoziții susținute, sfatul acestuia este în favoarea unei acceptări prudente.

Se ajunge la o înțelegere pe baza unei excluderi temporare și proiectul de lege devine lege. Așa cum se specifică în condițiile noii Legi Home Rule, noul parlament irlandez se întrunește în prima zi de marți din septembrie 1913⁹². În ciuda presiunilor și prezicerilor, unitatea fostului partid irlandez rezistă, iar acesta se impune ca forță dominantă atât în noua Cameră a Comunelor din Dublin, cât și în noul executiv irlandez: John Redmond este primul prim-ministru irlandez. Există mai puțini reprezentanți ai unioniștilor din Sud și ai mișcării Sinn Féin în rândul celor care ocupă cele 164 de locuri din Camera Comunelor, dar unioniștii din Sud sunt mai bine reprezentați în noul Senat, unde lordul-locotenent le alocă un număr disproporționat din cele 40 de locuri disponibile. Unele forme de naționalism constituțional minoritar – precum susținătorii centristului William O'Brien – își găsesc loc, de asemenea, în Camera Comunelor și în noul Senat.

Va reuși noua administrație irlandeză să creeze o dominație catolică și clericală, așa cum au susținut criticii unioniști în 1911-1912? Legea Home Rule interzice în mod formal majoritatea formelor de legislație sectară, dar există cu siguranță mijloace de a ocoli această interdicție (unii unioniști au susținut că regimul de impozitare al măsurii Home Rule ar favoriza instituțiile bisericești)⁹³. Cu toate acestea, mai mulți conducători naționaliști au legături de familie protestante: Redmond, de exemplu, are mama și soția protestante⁹⁴. Mai mult, noul Parlament conține (ca și Partidul Parlamentar Irlandez de la Westminster) un număr relativ mare de protestanți, care, deși au o importanță redusă din punct de vedere politic, pot protesta împotriva oricărui clericalism exagerat. Dar probabil cel mai mare obstacol în calea oricărei dominații sectare îl va constitui presiunea creată de acordul temporar de divizare; noua administrație irlandeză va avea toate motivele să demonstreze Nordului încă ostil generozitatea intențiilor sale. Există, fără îndoială, unele forțe sectare puternice în noul Parlament: organizația de partid a lui Devlin, Ancient Order of Hibernians, are o foarte mare reprezentare⁹⁵. Dar, în mod similar, aceste forțe sunt contrabalansate de o tradiție constituțională centristă încă influentă și de unioniștii din Sud, încă neafecțați de Marele Război. Există toate motivele să presupunem că, deși măsura Home Rule a fost lansată în contextul unui sectarism exacerbant, noua administrație irlandeză va fi (cel puțin la început) mai atentă la diferențele religioase decât la formele organizării de stat, Statul Liber Irlandez și Irlanda de Nord, create de fapt în 1920-1921.

Relațiile dintre noul regim și Nord rămân volatile și extrem de complicate. Deși s-a ajuns la un acord cu privire la Home Rule, natura sa temporară face ca unioniștii din Ulster să rămână în alertă și să-și păstreze o parte din organizația lor defensivă (precum guvernul provizoriu nominal din Ulster). Atitudinea lor, precum și soarta acordului de excludere temporară sunt extrem de dificil de prezis. Este posibil totuși ca divizarea temporară să destindă starea de război tot mai accentuată din cadrul unionismului din Ulster – așa cum au anticipat mulți liberali. La urma urmelor, este dificil să susții o apărare credibilă timp de peste șase ani și cu posibilitatea ca acordul de divizare să fie prelungit. Multe depind de atitudinea noului executiv format în conformitate cu legea Home Rule. Sentimentul de datorie al lui Redmond față de guvernul liberal pentru concesiile Home Rule îl va face să sprijine efortul de război britanic din august 1914 și să încurajeze recrutarea de voluntari irlandezi în armata britanică⁹⁶. În contextul unei constituții relativ stabile, unioniștii din Ulster vor fi impresionați de această dovadă a „loialismului” lui Redmond; iar atitudinea larg unită unionist-naționalistă față de război poate ajuta la consolidarea legăturilor politice interne⁹⁷. Excluderea temporară, combinată cu războiul, va duce cu siguranță la risipirea entuziasmului unionist britanic față de Ulster și în special dacă – așa cum este probabil – noua administrație Home Rule își dovedește competența în timpul perioadei de excludere. Prin urmare, unioniștilor din Ulster li se va lăsa alternativa de a continua acordul în contextul unei diminuări a simpatiei britanice sau de a se alătura noii organizări de stat create prin Home Rule. Ultima variantă nu depășește limitele posibilității: mulți unioniști din Ulster, în circumstanțele mult mai puțin favorabile de după 1920 (evident, inclusiv James Craig), cred că divizarea este un fenomen tranzitoriu – și că unitatea creată de război poate acționa foarte bine ca un liant constituțional. Totuși, dacă aceste atitudini consensuale și unitatea politică pe care o sprijină vor supraviețui o perioadă mai lungă este o cu totul altă problemă⁹⁸.

Dar noua administrație de la Dublin se va dovedi competentă în fața suspiciunii unioniștilor din Ulster și a prejudecăților britanice? Inteligența politică vie de care au

dat dovadă unii lideri naionaliști, precum Redmond, Devlin sau John Dillon, în combinație cu disciplina autorităților și limitările impuse de legea Home Rule, oferă motive de optimism. În plus, pentru a anticipa, miniștrii mai puțin talentați din punct de vedere politic și cu mai puțină experiență ai Statului Liber din anii 1920 asigură noii Irlande independente o administrație foarte competentă – deși lipsită de imaginație. Naionaliștii constituționali ai administrației Home Rule au fost instruiți o lungă perioadă în disciplina opoziției și este puțin probabil să cedeze puterea executivă altfel decât într-o manieră extrem de circumspectă.

Amenințarea la adresa stabilității constituționale nu vine atât de la noii conducători ai Irlandei, cât de la instrumentul autorității lor, legea Home Rule. Deși legea conține un număr de limitări care pot evita conflictul cu Nordul, ea conține și materialul necesar unui conflict cu Parlamentul britanic. Disputele se pot naște foarte bine din distribuția puterilor prezentate în lege sau din autoritatea superioară a Parlamentului de la Westminster: puterea de veto a lordului-locotenent asupra legislației irlandeze va fi o dificultate, precum și interferența legislativă nechibzuită din partea Parlamentului britanic. Membrii irlandezi ai Parlamentului de la Westminster, deși în număr redus, rămân foarte influenți, mai ales în situația în care (așa cum era cazul în 1910) cele două principale partide britanice aveau o pondere egală în Parlament. Această influență irlandeză din Londra poate fi folosită foarte bine pentru a suplimenta avantajele constituționale și, în special, dacă conflictele dintre Home Rule și administrațiile imperiale cresc ca frecvență și gravitate.

Un astfel de conflict va da crezare, de asemenea, cauzei separatiste sau celei republicane⁹⁹. Cu fiecare conflict minor dintre Dublin și Londra, naionaliștii constituționali vor fi înfuriați și mai mult, dar vor fi puși sub presiune și de vocala minoritate Sinn Fein pentru a urma o linie chiar mai independentă. În plus, pe măsură ce lipsa de popularitate a războiului crește și ostilitatea față de poziția pro-britanică a administrației se adâncește, se acordă sprijin cauzei naționaliste avansate. Guvernul Home Rule va putea ține în frâu această problemă, dar probabil numai prin satisfacerea unora dintre nemulțumirile separatiștilor: după armistițiu vor exista cereri pentru unele concesii constituționale suplimentare. Acestea vor fi cel mai probabil acordate, date fiind cele 50.000 de victime irlandeze ca urmare a războiului.

Urmărirea acestei speculații contrafactice produce o viziune a Irlandei din anii 1920 care în anumite privințe nu diferă de deznodământul istoric: atât în cazul istoric, cât și în cel virtual-istoric, Irlanda ia naștere ca un dominion, cu legături slabe față de Imperiul Britanic. Includerea sau excluderea Ulsterului nu au o importanță prea mare asupra acestui scenariu contrafactual. Puțini unioniști din Ulster ar fi putut sprijini puternic restaurarea Uniunii după „trădarea” măsurii Home Rule și există unele motive pentru a presupune că, dacă Nordul s-ar fi alăturat administrației de la Dublin, unioniștii nu ar fi devenit doar membri influenți ai regimului, ci ar fi fost interesați și de consolidarea puterii sale. Prezența unioniștilor din Ulster la Dublin ar fi asigurat – posibil, deși în niciun caz probabil – o legătură reziduală între Irlanda și Coroana britanică; dar, chiar și așa, Irlanda a devenit republică abia în 1949¹⁰⁰. Cu toate acestea, trebuie subliniat din nou faptul că nu este necesar ca o Irlandă independentă, cu o reprezentare unionistă puternică, să fie – pe termen lung – o formă statală stabilă din punct de vedere politic și cultural. Există, de fapt, unele dovezi care ne indică exact contrariul.

Chiar dacă măsura Home Rule ar fi fost pusă în aplicare în 1912, pare puțin probabil să fi existat un război anglo-irlandez; pe de altă parte, nu este improbabil ca separatiștii progresiști să fi pus în scenă o revoltă împotriva administrației Home Rule care să fi părut

să se alăture (folosind metafora lui MacSwiney) Carnavalului Imperiului. Prin urmare, este puțin probabil ca tradiția naționalistă revoluționară să fi murit într-o Irlandă sub Home Rule; dar este posibil ca, pierzându-și mult din claritatea scopului, să fi fost mult mai puțin acceptată la nivel popular. Naționaliștii revoluționari ar fi putut foarte bine să oblige Parlamentul Home Rule să adopte o poziție mai sfidător naționalistă decât ar fi fost altfel cazul. Este posibil ca o oarecare formă permanentă de tulburare civilă să fi fost imposibil de evitat, dar aceasta ar fi izbucnit probabil mai mult din cauza problemei Ulsterului decât din cauza unor forme diferite de naționalism avansat, cum s-a întâmplat în 1922-1923.

Aceasta ne conduce spre o altă serie de speculații contrafactice. Ideea unui acord în 1912 pleacă de la premisa că militantismul unioniștilor din Ulster ar fi fost înăbușit încă din fazele inițiale, subminat de o combinație de maleabilitate liberală și apatie conservatoare. Dar, pentru moment, aceste presupuneri vor fi lăsate la o parte. Întorcându-ne la dovezile istorice, nu a existat nicio propunere serioasă pentru un acord între guvernul liberal și unioniștii din Ulster până în 1914, dată la care pregătirile de război din Nord erau complete. Diplomația susținută de la sfârșitul anului 1913 până în iulie 1914 a demonstrat doar rigiditatea impasului dintre părți; iar această tensiune nu a fost dezamorsată decât de izbucnirea Marelui Război. Dar ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat niciun război? Sau, așa cum s-a susținut deja în acest volum, ce s-ar fi întâmplat dacă, în timp ce restul Europei ar fi mărșăluit spre Armageddon, Regatul Unit ar fi rămas neutru? Guvernul lui Asquith ar fi cumpărat viețile soldaților britanici cu prețul unui război civil irlandez?

Posibilitatea unui război european a fost, cu siguranță, mecanismul prin care liderii unioniști și miniștrii liberali au ieșit din criza Ulsterului; și, într-adevăr, la acea dată și după aceea se credea că războiul mai mare ajutase la evitarea unui război mai mic și, probabil – cel puțin din perspectiva îngustă a stabilității constituționale britanice –, a unui conflict mai devastator. Dar aceste presupuneri contemporane contrafactice merită o examinare mai atentă: ar fi fost război civil în Ulster în 1914 dacă nu ar fi existat o conflagrație la nivel european? Cum ar fi afectat un război civil în Ulster istoria constituțională ulterioară a Irlandei moderne?

Odată cu eșecul Conferinței de la Buckingham Palace din iulie 1914, măsura Home Rule ar fi fost pusă în aplicare pentru întreaga Irlandă. Amendamentul lui Asquith adus proiectului de lege, introdus în iunie 1914, care propunea excluderea temporară a Ulsterului, era văzut la această dată ca nesatisfăcător de foarte multă lume și efectiv s-a pierdut. Presupunând că nu ar fi existat niciun armistițiu de partid ca urmare a războiului european și că neutralitatea britanică ar fi fost menținută, mecanismul legii Home Rule ar fi intrat în acțiune, cu alegeri pentru noua Cameră a Comunelor irlandeză și segregarea treptată a funcțiilor administrative dintre noua administrație și Londra.

În nordul Irlandei, punerea în aplicare a măsurii Home Rule ar fi servit drept semnal pentru guvernul provizoriu din Ulster, format inițial în 1911, de a ieși din umbră și de a funcționa ca un executiv rival. Au existat planuri (deși sumare) pentru o astfel de ocazie și acestea ar fi fost puse acum în practică: liniile de cale ferată și de comunicație ar fi fost întrerupte, arsenalele și depozitele ar fi fost confiscate și principalele drumuri spre Nord ar fi fost închise și apărate¹⁰¹. Ulster Volunteer Force (UVF) și conducătorii săi politici recunoscuseră de mult timp că forțele de ordine, Poliția Regală Irlandeză, ar fi constituit opoziția imediată față de lovitura de stat loialistă și au existat planuri pentru arestarea și dezarmarea polițiștilor¹⁰². Mecanismul Home Rule – de exemplu, alegerile

pentru noua Cameră a Comunelor – ar fi fost fie ignorat, fie exploatat în avantajul revoltei. Alegerile din Nord ar fi putut fi folosite doar pentru a asigura un mandat electoral pentru revoltă (Sinn Fein a exploatat alegerile britanice din 1918 și 1921 din motive similare). Aproape sigur nu ar fi existat vreo încercare imediată din partea guvernului de a reprima lovitura de stat. Asquith s-ar fi temut să transforme (ceea ce era pentru moment) o sfidare pașnică într-o revoltă sângeroasă, dar ar fi așteptat, de asemenea, cu nerăbdare o oportunitate mai favorabilă pentru a interveni¹⁰³.

Guvernul provizoriu din Ulster a făcut planuri de a pune mâna pe putere și de a exercita un control cu un minimum de forță (Carson a subliniat – din motive tactice, dar și umanitare – faptul că voluntarii din Ulster nu aveau să tragă primele focuri) ; în mod similar, guvernul britanic dorea foarte mult să evite, pe cât posibil, orice confruntare sângeroasă cu rebelii unioniști¹⁰⁴. Dar fiecare parte începuse să-și facă planuri pentru un război civil în Irlanda, începând cel puțin din martie 1914. Este probabil ca, în timp ce unioniștii din Ulster schițau planurile inițiale pentru lovitura lor, radicalii din guvern (precum Churchill și ministrul de Război Seely) să fi dezbătut posibilitățile de constrângere¹⁰⁵. Unioniștii din Ulster erau acum înarmați, după ce importaseră cu succes (și ilegal) 25.000 de puști și trei milioane de cartușe în Nord, în aprilie 1914. În plus față de aceste arme, unioniștii aveau probabil între 12.000 și 15.000 de puști de diferite tipuri și vârste : s-a calculat că în iulie 1914 armamentul total era în jur de 37.000 de puști, dar este posibil ca numărul să fi fost ușor subestimat¹⁰⁶. Loialistii făcuseră recrutări de la sfârșitul anului 1910 și existau tabere de instrucție în masă în 1913 și 1914, precum cele de la Baronscourt, comitatul Tyrone, în octombrie 1913¹⁰⁷.

Ar fi existat două forme distincte, dar interconectate de răspuns la lovitura de stat loialistă. Naționaliștii aveau o forță paramilitară rivală, Irish Volunteers, care – inspirată de sentimentul separatist avansat – se dezvoltă rapid în primăvara anului 1914, în special în vestul Ulsterului, unde exista o majoritate în favoarea măsurii Home Rule. În mai 1914, 129.000 de voluntari irlandezi fuseseră recrutați de pe tot teritoriul Irlandei, cu 41.000 în Ulster. Deși prost înarmați, dar entuziaști, comandantul lor – un fost ofițer al Connaught Rangers – a declarat în iunie că „orice guvern care încearcă să măsluiască lucrurile pentru a scoate comitatele naționaliste din Irlanda trebuie să ne dea nouă socoteală”¹⁰⁸. Guvernul care căutase, fără entuziasm, să „măsluiască” lucrurile avea la dispoziția sa Poliția Regală Irlandeză, precum și trupele de garnizoană irlandeze. Aceste forțe erau și ele, deși în niciun caz pline de entuziasm, posibili oponenți ai unioniștilor din Ulster¹⁰⁹.

Este foarte probabil ca punerea în aplicare a măsurii Home Rule în 1914 să fi stimulat un conflict între UVF și Irish Volunteers. În sudul și vestul Ulsterului și, într-o anumită măsură, în Belfast, unioniștii și naționaliștii își susțineau cauzele și își etalau armamentul. Orice încercare din partea Ulster Volunteer de a-și pune în practică planul de campanie – preluând controlul asupra unor zone vitale din punct de vedere strategic din Sudul în mare măsură naționalist, de exemplu – ar fi stimulat, fără îndoială, conflictul¹¹⁰. Probabil că Ulster Volunteer, având arme mai bune și fiind (cel puțin în Nord) mai numeros, ar fi învins pentru moment opoziția naționalistă, dar cu un preț politic foarte ridicat, cauzând vărsare de sânge și tulburare sectară. Planurile unioniste vagi pentru o dezarmare pașnică a oamenilor Poliției Regale Irlandeze locale erau, în cel mai bun caz, extrem de ambițioase. Există o probabilitate destul de mare ca procesul de dezarmare să fi provocat un conflict între polițiștii în principal catolici și voluntarii protestanți. În ambele cazuri – o confruntare sângeroasă fie între poliție sau Irish Volunteers și UVF –, sprijinul britanic pentru cauza unionistă ar fi fost pus în pericol ; și, în particular, este dificil de văzut modul în care sprijinul

dat de conservatori unioniștilor din Ulster ar fi putut fi păstrat după (să spunem) o încăierare sângeroasă sectară sau asasinarea ori rănirea unor membri ai Poliției Regale Irlandeze.

Astfel de episoade ar fi fost condamnate public de guvernul lui Asquith și ar fi fost primite cu bucurie în particular, ca o mare reușită politică. În plus, ele ar fi putut servi foarte bine la simplificarea atitudinii armatei și marinei britanice față de cauza unioniștilor din Ulster. Această atitudine fusese definită temporar (dar numai temporar) de „incidentul” sau „revolta” de la tabăra militară Curragh, din comitatul Kildare, din martie 1914, când un general de brigadă și alți șaizeci de ofițeri au preferat să-și dea demisia decât să mărșăluiască spre nord pentru a impune măsura Home Rule asupra Ulsterului¹¹¹. Dar această criză militară apăruse nu atât ca urmare a unei încercări oficiale coerente de a-i forța pe unioniștii din Ulster, cât a greșelilor comandantului de armată sir Arthur Paget și a comunicării defectuoase a unor ordine relativ necontroversate din partea Oficiului pentru Război. Unele desfășurări preventive de trupe în Ulster au fost prezentate ca un preludiu probabil la Armageddon de Paget, care le-a oferit unilateral ofițerilor săi posibilitatea de a demisiona. Din acest episod s-a concluzionat adeseori, din motive ușor de înțeles, că armata era irevocabil unionistă și că nu ar fi putut fi folosită împotriva Ulster Volunteer Force. Astfel, în 4 iulie 1914, Consiliul de Armată a recunoscut că nu se putea exercita o constrângere militară asupra Ulsterului¹¹². În mod similar, s-a pus un oarecare accent pe unele atitudini similare din rândurile Marinei Regale¹¹³. Dar este foarte ușor să interpretezi greșit acest episod căruia i s-a atribuit o semnificație atât de mare. El dezvăluie nu atât un spirit de revoltă în rândul armatei (nu a existat niciun ordin care să nu fie ascultat), cât un sentiment unionist larg și o hotărâre, dacă ar fi existat alternativă, de a evita orice implicare sângeroasă în Ulster. Dar toate dovezile disponibile sugerează că, dacă nu ar fi existat alternativă, ofițerii din armată ar fi ascultat ordinele directe de a mărșălui spre nord pentru a implementa măsura Home Rule : generalul de brigadă Gough, principalul „răzvrătit”, a declarat fără echivoc că, „dacă comandantul general ar fi ordonat brigăzii mele să meargă în nord spre Belfast, aș fi mers fără discuție”¹¹⁴.

Incidentul de la Curragh a făcut, fără îndoială, mai dificilă impunerea militară a măsurii Home Rule decât ar fi fost altfel, dar chiar și așa este posibil să exagerăm aceste dificultăți. Trecerea timpului a ușurat, în mod clar, povara episodului Curragh ; în special moartea, în noiembrie 1914, a unuia dintre cei mai influenți oponenți ai constrângerii, mareșalul lord Roberts, a fost o pierdere pentru unionismul din Ulster. Dar, și mai important, simpatiile unioniste ale cadrelor de ofițeri ar fi fost puse la grea încercare dacă, așa cum s-a susținut, Ulster Volunteer s-ar fi implicat în deschiderea focului asupra voluntarilor irlandezi catolici sau a polițiștilor. În aceste circumstanțe – și date fiind ordinele fără echivoc din partea unui comandant mai puțin confuz decât Paget –, este foarte puțin probabil să se fi produs o altă „revoltă”.

Ar fi putut Ulster Volunteer să repurteze o victorie militară ?¹¹⁵ UVF ar fi înregistrat, fără îndoială, unele succese izolate, atât împotriva Poliției Regale Irlandeze, cât și a Irish Volunteers. Dar, după cum s-a afirmat, astfel de succese s-ar fi îndreptat împotriva lor, deoarece ar fi oferit guvernului și armatei oportunitatea unei intervenții ; iar într-o astfel de situație este greu de întrevăzut posibilitatea vreunui câștig politic sau militar. UVF avea un număr mare de oameni (aproximativ 100.000), era puternic înarmată și cunoștea terenul. Dar este probabil ca o parte a acestor forțe să se fi redus pe măsură ce se contura perspectiva unui război și, în plus, numărul armelor, deși impresionant, ascundea unele dificultăți logistice severe. Unele dintre armurile unioniștilor erau foarte vechi și, deși existau prea multe tipuri de puști, existau prea puține revolve și – la celălalt capăt al

scalei – prea puține mitraliere sau tunuri de câmp pentru o acțiune eficientă. Se pare că gloanțele de care dispunea UVF cu greu ar fi ajuns pentru instruirea forțelor, cu atât mai puțin pentru echiparea acestora în vederea unei bătălii îndelungate. Prin urmare, este greu să ne înțelegem de argumentul că, „într-un conflict militar la scară mare, armele UVF ar fi creat un coșmar logistic”¹⁶. Este posibil ca aceste dificultăți să fi fost surmontate, iar cunoștințele locale ale voluntarilor să fi fost bine utilizate într-un conflict de gherilă, dar aceasta era tocmai forma de război pe care ei o evitau. Preferințele oficiale erau pentru o „luptă cinstită”, iar instruirea și organizarea UVF indică în realitate faptul că se pregăteau pentru un război convențional¹⁷. Fără îndoială că UVF ar fi luptat cu armata britanică la fel de curajos cum a făcut-o împotriva germanilor, pe Somme și la Messines ; și, în mod similar, nu există nicio îndoială că ar fi fost decimat la fel de puternic. Nici conducerea politică unionistă, nici opinia publică britanică nu ar fi permis o vărsare de sânge de lungă durată ; și, cel mai probabil – așa cum s-a sugerat în ficțiunea *The North Afire* –, după câteva săptămâni de conflict s-ar fi negociat un acord¹⁸. Aproape sigur, acesta ar fi fost pe linia amestecului de excludere temporară și opțiuni pentru comitat care a fost oferit de Asquith și Lloyd George în primăvara anului 1914.

Toate dovezile disponibile sugerează că, dacă armata s-ar fi implicat în Ulster, UVF ar fi fost învins. Termenii acordului dintre guvernul liberal și unioniștii din Ulster pot fi de asemenea imaginați cu un oarecare grad de siguranță. Este mult mai dificil totuși să estimăm ieșirea pe termen lung dintr-un astfel de episod. Pe baza argumentelor contemporane, este puțin probabil ca unionismul feroce al loialștilor din Nord să fi supraviețuit unei umilințe din partea guvernului Regatului Unit (chiar și cu un guvern liberal) și a armatei sale : în lumina victimelor de război britanice, simpatia conservatorilor ar fi fost, probabil, foarte îndoielnică. Este posibil ca unii lideri, precum Carson și Craig, să fi fost repudiați în urma eșecului militar, la fel cum Redmond a fost respins de votanții naționaliști în urma unei serii de înfrângeri politice. Judecând iarăși după prezicerile unor comentatori contemporani, ar fi fost probabilă o oarecare rezistență pasivă a Home Rule¹⁹. Învinși pe propriul teritoriu, izolați de simpatia britanică, este posibil ca unioniștii din Nord să fi intrat într-un Parlament Home Rule din Dublin cu aceeași lipsă de entuziasm cu care naționaliștii din Nord au intrat în Parlamentul din Belfast și cu care Fianna Fail a intrat în Dáil Éireann în 1927. Rămâne de discutat dacă prezența unor astfel de unioniști ar fi fost de ajuns pentru a crea o democrație multiculturală de succes, precum cea din Elveția, sau o confederație eficientă, deși instabilă, precum Canada, sau un eșec ori o ruptură, ca în Cehoslovacia și Iugoslavia. Oricum, este puțin probabil ca relația dintre Marea Britanie și Irlanda să fi fost mult mai bună decât în realitate. Unioniștii și naționaliștii ar fi putut fi foarte uniți doar prin ostilitatea lor față de opresiunea britanică.

Arcadia?

Inițiativa Home Rule a eșuat, iar irlandezii au obținut prin luptă o formă de independență din partea Marii Britanii în urma războiului din 1919-1921 și a tratatului din decembrie 1921. Problema Ulsterului a fost abordată printr-un plan de divizare, lansat în 1920 prin Legea Guvernării Irlandei. Relațiile anglo-irlandeze au părut afectate pentru totdeauna ca urmare a circumstanțelor în care s-a creat noul stat irlandez. Relațiile sectare din Irlanda de Nord au părut să rămână permanent înverșunate ca rezultat al naturii și extinderii

acordului de divizare. Privită din prisma luxului cunoașterii retrospective, măsura Home Rule a părut o oportunitate efemeră de a crea o Irlandă stabilă și o relație diplomatică fructuoasă între Dublin și Londra.

Totuși, există un paradox inerent în perspectiva potrivit căreia Home Rule ar fi putut evita „Problemele” nord-irlandeze – deoarece o mare parte din dificultatea problemei Ulsterului a apărut nu din eșecul inițiativei Home Rule, ci tocmai pentru că o măsură Home Rule a fost impusă cu succes. Baza constituțională pentru existența Irlandei de Nord – Legea Guvernării Irlandei – a fost un amestec legislativ de divizare și delegare de sarcini și, deși nu a reușit să satisfacă opinia naționaliștilor din Sud, a fost acceptată cu tristețe de unioniștii din Ulster. Legea din 1920 a creat un Parlament Home Rule și un executiv la Belfast, care s-au menținut până la introducerea legislației directe de la Londra, în 1972. Măsura Home Rule din Irlanda de Nord a adus cu sine dificultăți financiare endemice (relația economică dintre Belfast și Londra a fost o sursă permanentă de acrimonie și a trebuit revizuită încă din 1924-1925); ea a adus dominația unei tradiții politice, unionismul, și marginalizarea alteia, a naționaliștilor din Nord. A fost adeseori subliniată ironia situației în care unioniștii exercită puterea într-o administrație Home Rule nordică. Dar probabil că adevărata ironie a acordului din 1920 a fost aceea că unioniștii au dat viață multora dintre propriile preziceri pesimiste privind Home Rule. Realitatea Ulsterului sub Stormont ilustrează realitatea virtuală a Irlandei sub Home Rule.

Și totuși, nu a existat nimic inevitabil legat de eșecul celui de-al treilea proiect de lege Home Rule ca măsură legislativă. S-a demonstrat modul în care, în primăvara anului 1912, s-a pierdut oportunitatea unui acord între guvernul liberal și unioniștii din Ulster. Nici divizarea nu a fost inevitabilă, cel puțin sub forma unei excluderi permanente a șase comitate din nord din schema Home Rule. S-a sugerat că a existat o șansă ca unioniștii din Ulster să se fi putut împăca, cel puțin temporar, cu o administrație de la Dublin, mai ales în contextul unui angajament irlandez unit față de efortul de război al Aliaților din 1914.

Dar a susține că Home Rule ar fi putut avea succes din punct de vedere parlamentar nu înseamnă nici pe departe că ar fi avut succes ca politică. Iar a sugera că divizarea permanentă a Irlandei ar fi putut fi evitată este departe de a proclama că s-ar fi putut înființa un stat irlandez unitar stabil. Probabil singura condiție în care criza legată de Home Rule ar fi putut fi soluționată pașnic ar fi fost excluderea temporară a patru până la șase comitate din Ulster din Home Rule în 1912. În cel mai optimist caz, aceste comitate ar fi acceptat fără prea multă tragere de inimă inițiativa Home Rule după expirarea termenului statutar. Dar, chiar presupunând că reunificarea Irlandei ar fi putut fi realizată fără o vărsare masivă de sânge, statul care ar fi luat ființă ar fi conținut peste un milion de cetățeni șovăielnici și diferiți din punct de vedere cultural. Și, dat fiind faptul că forțele active din spatele apariției Irlandei ca democrație matură și stabilă au inclus un catolicism comun și un respect larg împărtășit pentru cultura galică, prezența unei comunități protestante nordice extrem de defensive s-ar fi putut dovedi dezastruoasă. Prețul plătit de toți irlandezii pentru un stat unitar ar fi putut fi foarte bine mai mare decât prețul plătit pentru divizare: o Irlandă instabilă formată din treizeci și două de comitate în locul unei Irlande de Nord instabile formate din șase comitate.

În orice caz, eșecul inițiativei Home Rule nu a însemnat pierderea Irlandei britanice, deoarece Irlanda britanică fusese pierdută cu mult înainte de 1912-1914. Consolidarea identității naționale irlandeze din secolul al XIX-lea s-a realizat în parte pe baza unei respingeri conștiente a britanismului (opus, de exemplu, relației complementare dintre identitatea națională a scoțienilor și britanism). Probabil că administrația Home Rule ar fi fost rapid

redefinită de un Parlament irlandez după 1914, așa cum statutul de dominion a fost redefinit în anii 1920 ; într-adevăr, probabil că Home Rule ar fi servit ca precursor al statutului de dominion. Probabil presiunea din partea separatiștilor ar fi promovat o administrație Home Rule naționalist-defensivă la Dublin ; și, probabil, condițiile măsurii Home Rule ar fi produs ranchiună între noua administrație și Westminster. Acest lucru, adăugat la posibilitatea ca unioniștii din Ulster să fi fost supuși unei constrângeri militare, sugerează că Home Rule, departe de a inaugura o eră nouă și pașnică în relațiile anglo-irlandeze, ar fi putut foarte bine să reprezinte începutul unei perioade de vărsări de sânge și înverșunare internațională obositoare. Dacă victimele revoltei din 1916 și războiul anglo-irlandez ar fi putut fi evitate, alte vieți ar fi putut fi pierdute în Nord, și fără alte avantaje politice care să amelioreze situația. Viziunea unei Home Rule ca o cale spre Arcadia este înrădăcinată mai adânc în optimismul gladstonian și în miopia acestuia decât în politica din 1914.

Prin urmare, măsura Home Rule ar fi putut fi pusă în practică, dar riscurile politice implicate erau mari și ar fi avut șanse să se împlinească. Singurele condiții în care măsura ar fi putut fi votată implicau o divizare temporară și, posibil, permanentă – cu rezultate constituționale asemănătoare în mare măsură cu cele care există și astăzi. Dacă unioniștii din Ulster și-ar fi găsit locul într-o Irlandă a Home Rule, atunci se poate considera că o democrație stabilă, pluralistă ar fi putut lua naștere imediat. Dar ar fi fost o strategie extrem de riscantă, existând toate șansele ca un triumf politic pe termen scurt al politicii liberale să poată fi cumpărat cu prețul unei apocalipse întârziate. Irlanda de Nord sub Home Rule ar fi putut la fel de bine să devină nu atât partenerul stabil, democratic al Marii Britanii, cât Iugoslavia acesteia¹²⁰.

Capitolul 4

UNIUNEA EUROPEANĂ A KAISERULUI

Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie
ar fi „stat deoparte” în august 1914?

Niall Ferguson

Nu exista o cauză imediată pentru o catastrofă îngrozitoare.

Sir Edward Grey, *Fly Fishing*¹

În romanul de succes al lui Erskine Childers *The Riddle of the Sands* (1903), Carruthers și Davies găsesc din întâmplare dovezi ale unui plan german potrivit căruia „mai multe șleperi, pline de soldați... ar urma să plece pe canale în același timp, în șapte flote ordonate, din șapte locuri diferite și, sub escorta Marinei Imperiale, să traverseze Marea Nordului și să se năpustească asupra țărmurilor engleze”². Această viziune de coșmar era departe de a fi singura în anii de dinainte de 1914. Exact o astfel de invazie germană a fost descrisă în mod lugubru trei ani mai târziu de autorul William Le Queux, în bestsellerul său *Invasion of 1910*, publicat pentru prima dată în foileton în ziarul germanofob al lordului Northcliffe *Daily Mail*. La începutul carierei sale de „panicard”, Le Queux fusese îngrijorat mai mult de pericolul invaziilor ruse și franceze. Dar (precum Baden-Powell, eroul din Mafeking și fondatorul Boy Scouts) a pus mâna pe unele „planuri” fictive privind o invazie germană de la un grup de falsificatori din Belgia, iar acestea i-au inspirat unele divagații fanteziste extrem de incitante, precum „Lupta de la Royston” și „Asediul Londrei”³. Ultimul salt imaginativ a fost făcut de Saki (Hector Hugh Munro) în *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns* (1913), care descrie ce a urmat unei victorii germane fulger⁴. Eroul lui Saki, Murrey Yeovil – „crescut și educat ca element al unei rase de conducători” –, se întoarce din inima Asiei pentru a descoperi o Mare Britanie învinsă, „încorporată în Imperiul Hohenzollern... ca Reichsland, un fel de Alsacia-Lorena spălată de Marea Nordului în loc de Rin”, cu cafenele berlineze pe „Regenstrasse” și amenzi pe loc pentru călcarea ierbii din Hyde Park. Deși Yeovil tânjește să reziste ocupației teutone, descoperă că este părăsit de contemporanii săi conservatori, care au fugit (împreună cu George al V-lea) spre Delhi, lăsând în urmă un grup abominabil de colaboratori, inclusiv soția amorală a lui Yeovil, Cecily, prietenii săi boemi, diverși birocrați mărunți și evreii „omniprezenți”⁵.

Războiul dintre Marea Britanie și Germania a fost cu adevărat inevitabil în 1914? Cu siguranță puține evenimente din istoria modernă au fost supuse unor interpretări mai

deterministe decât izbucnirea Primului Război Mondial. Nu doar romancierii britanici populari au fost cei care l-au prevestit. Și în Germania exista opinia larg răspândită că războiul era inevitabil. Cancelarul Reich-ului, Bethmann Hollweg, i-a spus secretarului său într-un moment critic din timpul Crizei din Iulie că simțea „o forță a sorții mai puternică decât puterea oamenilor, care se abătea asupra Europei și a poporului nostru”⁶. Câteva zile mai târziu, odată ce războiul a început cu adevărat, Bethmann Hollweg a schițat ceea ce a devenit de atunci una dintre explicațiile deterministe clasice ale războiului: „Imperialismul, naționalismul și materialismul economic, care în ultima generație au determinat politica fiecărei națiuni, au stabilit unele țeluri care nu pot fi urmate decât cu prețul unei conflagrații generale”⁷. Un și mai mare fatalist a fost Helmuth von Moltke, șeful Statului-Major General german, care fusese conștient de „capul Gorgonei războiului care rânjea” la el încă din 1905⁸. „Războiul”, declara el la scurt timp după demisia sa din septembrie 1914, „demonstrează modul în care epocile civilizației se succedă într-o manieră progresivă, modul în care fiecare națiune trebuie să-și ducă la îndeplinire rolul predeterminat în dezvoltarea lumii”⁹. Determinismul lui Moltke era un amestec de misticism de sfârșit de secol și „darwinism social” popularizat de scriitori precum fostul său coleg Bernhardi¹⁰, detectabil și în observațiile ulterioare ale omologului său austriac Conrad¹¹. Dar o concluzie similară putea avea la bază premise ideologice foarte diferite. După cum a demonstrat Wolfgang Mommsen, „tema războiului inevitabil” a fost o caracteristică atât a stângii, cât și a dreptei antebelice din Germania. Chiar dacă unii intelectuali marxști, precum Hilferding și Kautsky – ca să nu-i menționăm pe Lenin și Buharin –, nu au reușit să prevadă războiul (până când, evident, nu a izbucnit), liderul social-democrat August Bebel nu a fost în niciun caz singurul care anticipa, în decembrie 1905, „apusul zeilor lumii burgheze”¹².

Politicienii britanici au folosit și ei uneori un astfel de limbaj apocaliptic pentru a explica războiul – deși nu este lipsit de însemnătate faptul că au făcut acest lucru mai mult în memoriile lor decât în afirmațiile antebelice. „Națiunile au alunecat peste margine în cazanul clocotit al războiului”, scria Lloyd George într-un celebru pasaj din lucrarea sa *War Memoirs*. Iar aceasta nu a fost singura metaforă pe care a folosit-o pentru a descrie forțele impersonale vaste care acționau. Războiul era un „cataclism”, un „uragan” mai presus de controlul oamenilor de stat. Când Big Ben a bătut „cea mai fatidică oră” pe data de 4 august, zgomotul său „a răsunat în urechile noastre ca un ciocan al destinului... M-am simțit ca un om aflat pe o planetă care, dintr-odată, a fost smulsă de pe orbita sa... rotindu-se nebunește spre necunoscut”¹³. Winston Churchill a folosit aceeași imagine astronomică în lucrarea sa *World Crisis*:

Trebuie să ne gândim la relațiile dintre națiuni din acele zile... ca la organizări extraordinare de forțe... care, ca și corpurile cerești, nu se puteau apropia unele de altele în spațiu fără... profunde reacții magnetice. Dacă s-ar fi apropiat prea mult, s-ar fi produs fulgere și, dincolo de un anumit punct, ar fi putut fi deplasate cu totul de pe orbitele lor... se atrăgeau și se repungeau reciproc din cauza coliziunii.

Acționa o „boală periculoasă”, „destinul unor puternice rase de oameni” era în joc. „În aer plutea o atmosferă ciudată... Pasiuni naționale... zvăcneau sub suprafața fiecărui teritoriu.”¹⁴ Ca și Churchill, ministrul Afacerilor Externe sir Edward Grey amintea aceeași „atmosferă mizerabilă și insalubră”. Ca și Lloyd George, și el avea senzația că este „măturat spre cataractele războiului”.

Funcția tuturor acestor imagini ale unei catastrofe naturale este suficient de evidentă. Într-un moment în care Marele Război ajunsese să fie văzut drept cea mai mare calamitate a timpurilor moderne, ele aveau rolul de a susține cu tărie afirmația politicienilor că prevenirea lui era mai presus de puterea lor. Grey a afirmat destul de explicit în memoriile sale că războiul a fost „inevitabil”¹⁵. În realitate, el își exprimase acest punct de vedere încă din mai 1915, când recunoscuse că „unul dintre cele mai puternice sentimente” din timpul Crizei din Iulie a fost acela că „el însuși nu avea nicio putere de a decide politica”¹⁶. „Obişnuiam să mă torturez”, a recunoscut el în aprilie 1918, „întrebându-mă dacă, prin înțelepciune sau prevedere, aş fi putut preveni războiul, dar am ajuns să cred că niciun om nu ar fi putut face lucrul ăsta”¹⁷.

Câțiva istorici continuă încă să îmbrățișeze ideea unor forțe naturale profunde, care au împins marile puteri în prăpastie¹⁸. Hobsbawm a asemuit Criza din Iulie cu o „furtună”; Barnett a comparat guvernul britanic cu un „om într-un butoi care trece prin cascada Niagara”¹⁹. Totuși, în alte părți – chiar și în memoriile lor –, cei mai mulți implicați au admis că a existat cel puțin un oarecare spațiu de manevră pentru calcule, dezbateri și decizii înainte de hotărârea britanicilor de a intra în război, în august 1914. Două motive mai precise au fost citate mai des pentru intervenția britanică: în primul rând, credința că Marea Britanie avea o obligație morală și contractuală de a apăra neutralitatea Belgiei. După cum s-a exprimat Asquith, în limbajul familiar al școlii publice: „Este imposibil ca un popor cu sângele nostru și istoria noastră să stea deoparte... în timp ce un mare bătaș începe să lovească și să calce în picioare o victimă care nu l-a provocat în niciun fel”²⁰. Lloyd George era de acord: „Dacă Germania ar fi respectat integritatea Belgiei... ar fi existat timp suficient pentru ca pasiunile să-și risipească forța”²¹. Argumentul că intervenția britanică în război devenise inevitabilă odată cu încălcarea neutralității Belgiei a fost de atunci repetat mereu de istorici. Acum patruzeci de ani, A.J.P. Taylor scria că „britanicii au luptat pentru independența statelor suverane”²². Mai recent, Michael Brock a susținut că acesta a fost un factor esențial care a convins o majoritate a cabinetului lui Asquith să sprijine intervenția²³.

Cu toate acestea, de o mai mare importanță – cu siguranță pentru Grey și Churchill – a fost un al doilea argument, acela că Marea Britanie „nu putea, pentru propria noastră siguranță și independență, să permită ca Franța să fie strivită în urma acțiunii agresive a Germaniei”²⁴. În opinia lui Churchill, „un tiran continental” își propunea „să stăpânească lumea”²⁵. În memoriile sale, Grey a menționat ambele argumente. „Intrarea noastră în război imediat și uniți”, își amintea el, „a fost determinată de invadarea Belgiei”²⁶. „Sentimentul meu instinctiv [însă] a fost că... trebuia să venim în sprijinul Franței.”²⁷ Dacă Marea Britanie ar fi stat deoparte, „Germania... ar fi [devenit] forța supremă de pe întregul continent european și din Asia Mică, deoarece turcii ar fi fost de partea unei Germanii victorioase”²⁸. „A sta deoparte ar însemna dominația Germaniei; subordonarea Franței și Rusiei; izolarea Marii Britanii; ar atrage atât ura celor care s-ar teme, cât și a celor care și-ar dori intervenția sa; și, în fine, ar însemna ca Germania să exercite întreaga putere a continentului.”²⁹ În opinia lui K.M. Wilson, acest argument interesat a fost de fapt mai important decât soarta Belgiei, evidențiată de guvern în principal pentru împăcarea conștiințelor miniștrilor ezitanți ai cabinetului și pentru a ține opoziția la distanță. Mai mult ca orice, războiul a fost purtat deoarece era în interesul Marii Britanii să apere Franța și Rusia și să împiedice „consolidarea Europei sub un singur regim potențial ostil”³⁰. David French adoptă o opinie similară³¹; la fel fac și cele mai recente sinteze³², precum și lucrarea lui Paul Kennedy intitulată sugestiv *Rise of the Anglo-German Antagonism*³³.

Ideea că Germania a reprezentat o amenințare pentru Marea Britanie nu poate fi denunțată ca o raționalizare *ex post facto*. Între aproximativ 1900 și 1914, așa cum arată exemplele citate mai sus, exista o opinie larg răspândită că Reich-ul german avea intenția de a provoca militar puterea britanică. Bineînțeles, cărțile în genul celei a lui Saki sunt, de regulă, ridiculizate de istoricii britanici ca fiind „panicard” xenofobice, simplă propagandă în campania de recrutare la dreptei radicale. (Într-adevăr, la acea dată, ele au fost ridiculizate, între alții, de P.G. Wodehouse, care a scris o minunată parodie intitulată *The Swoop, or How Clarence Saved England*, în care țara este învinsă simultan nu doar de germani, ci și de ruși, elvețieni, chinezi, de Monaco, Maroc și de „Hogele Nebun”.) Totuși, nu trebuie să uităm că ideea unei amenințări germane față de Marea Britanie a fost luată foarte în serios – chiar dacă descrisă în forme mai puțin colorate – de principalii oficiali ai Ministerului britanic al Afacerilor Externe, inclusiv de ministrul de Externe³⁴. Dintre contribuțiile Ministerului de Externe la genul germanofob, probabil cea mai cunoscută este memorandumul ministrului sir Eyre Crowe din noiembrie 1907, care avertiza că dorința Germaniei de a juca „pe scena lumii un rol mult mai mare și mai dominant decât îi este permis conform distribuției actuale a puterii materiale” ar putea-o conduce la încercarea de a „diminua puterea oricărui rival, de a-și mări propria [putere] prin extinderea dominației, de a preveni cooperarea altor state și, în fine, de a distruge și a lua locul Imperiului Britanic”³⁵. Fundamentală pentru analiza lui Crowe a fost o paralelă istorică cu provocarea pe care Franța post-revoluționară a constituit-o la adresa Marii Britanii. Așa cum un alt germanofob al Ministerului de Externe, sir Arthur Nicolson, s-a exprimat într-o scrisoare adresată lui Grey la începutul anului 1909: „Scopurile supreme ale Germaniei sunt, fără îndoială, de a obține dominația pe continentul european și, după ce capătă suficientă putere, de a intra în competiție cu noi pentru supremația maritimă”. Opinia Ministerului de Externe era clară – Germania avea un plan în două etape pentru a dobândi puterea mondială: mai întâi „hegemonia asupra Europei”; apoi, pur și simplu nu vor mai exista „limite ale ambițiilor care s-ar putea dezvolta în Germania”³⁶. Nici acest argument nu li se părea deplasat diplomaților. Când a susținut cauza unei forțe expediționare continentale, Statul-Major General a folosit aceeași analogie: „Este o greșeală”, susținea memorandumul său din 1909 către Comisia de Apărare Imperială, „să presupunem că supremația maritimă trebuie să influențeze în mod necesar dezvoltarea imediată a unei mari lupte terestre. Bătălia de la Trafalgar nu l-a împiedicat pe Napoleon să câștige bătăliile de la Austerlitz și Jena și să învingă Prusia și Austria”³⁷. Argumentul a fost repetat doi ani mai târziu: dominarea continentului „ar pune la dispoziția puterii sau a puterilor implicate o supremație a forței navale și militare care ar amenința importanța Regatului Unit și integritatea Imperiului Britanic”. Chiar și unii susținători ai Forțelor Navale, precum viconte Esher, au adoptat uneori aceeași poziție. „Prestigiul german”, scria Esher în 1907, „este mai mare pentru noi decât Napoleon la apogeul său. Germania va intra în luptă cu noi pentru hegemonia mării... Prin urmare, «L'Ennemi, c'est l'Allemagne»”³⁸. Fără marină, spunea Churchill, Europa ar intra, „după o convulsie bruscă... în mâna de fier a teutonilor și a tot ceea ce ar însemna sistemul teutonic”. Lloyd George a amintit același argument: „Flota noastră a fost singurul garant al independenței noastre... la fel ca în zilele lui Napoleon”³⁹. Șeful Statului-Major General, Robertson, s-a făcut astfel vinovat doar de o mică exagerare atunci când a scris, în decembrie 1916, că „ambitiția Germaniei de a înființa un imperiu care să se întindă pe tot teritoriul Europei și al Mării Nordului și Mării Baltice, până la Marea Neagră și Marea Egee și, probabil, chiar până la Golful Persic și Oceanul Indian, este cunoscută de cel puțin douăzeci de ani”⁴⁰.

De asemenea, nu doar astfel de contemporani influenți credeau în mod clar într-o amenințare germană față de Marea Britanie. Întreaga istoriografie germană, de când Fritz Fischer și-a publicat influenta lucrare *Griff nach der Weltmacht*, a susținut că aveau tot dreptul să creadă asta. Chiar dacă detaliile au fost uneori greșite și au exagerat probabilitatea unei invazii germane, se pare că Saki și alți panicarzi aveau în esență dreptate să considere că o Germanie dominată de elite militare plănuia un „atac agresiv pentru a obține puterea mondială”, ceea ce făcea războiul inevitabil⁴¹. Scrieri germane recente au avut tendința, în ciuda unor excepții notabile, de a cizela, dar nu de a revizui argumentul lui Fischer. O ilustrare clasică a relatărilor teleologice care au rezultat este sinteza recentă a lui Imanuel Geiss intitulată (semnificativ) *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs, 1815-1914*, care susține, practic, că Primul Război Mondial a fost consecința inevitabilă a unificării Germaniei cu aproape o jumătate de secol înainte⁴².

Totuși, este greu să nu simți o oarecare neliniște cu privire la ideea unui război predeterminat între Marea Britanie și Germania – chiar și numai pentru că, la optzeci de ani de atunci, costurile războiului par să fie cu mult mai mari decât avantajele sale. Pierderea de vieți omenеști din rândul britanicilor a depășit cu mult numărul de victime din al Doilea Război Mondial, mai ales dacă luăm în considerare cifrele pentru întregul Imperiu Britanic: 908.371 de morți (mai mult de o zecime din toți cei mobilizați în război) și victime totale de peste trei milioane. Nu este de mirare că „Marele Război” continuă să bântuie imaginația britanicilor, inspirând scriitori moderni de ficțiune ca Pat Barker. Mai mult, costurile financiare ale războiului – care au crescut datorită națională de la 650 de milioane la 7.435 de milioane de lire sterline – au împovărat deceniile ulterioare, agitate, cu o ipotecă zdrobitoare, limitând grav spațiul de manevră al politicienilor în timpul depresiunii. Marea Britanie a intrat în război ca „bancher al lumii”; la finalul acestuia, datora Statelor Unite aproximativ 5 miliarde de dolari⁴³. În ultimii ani, unii istorici sociali au încercat să scoată în evidență efectele secundare „progresive” ale războiului pe frontul intern, dar nu iau în seamă rănilor psihologice imposibil de cuantificat care au afectat viețile a milioane de supraviețuitori și persoane întreținute.

Dacă toate sacrificiile „Marelui Război” au avut rolul de a împiedica hegemonia germană în Europa, realizarea a fost de scurtă durată. În doar douăzeci de ani, a apărut o amenințare germană mult mai gravă la adresa Marii Britanii, ba chiar față de întreaga lume⁴⁴. Iar din cauza costurilor primului război, Marea Britanie a avut o poziție mult mai dezavantajată în a rezista acestei amenințări. Relativ independent de propriul declin, foștii săi aliați din Europa erau și ei mai slabi: Franța era divizată din punct de vedere politic, Rusia se afla în strânsoarea stalinismului, Italia – sub fascism. Prin urmare, este tentant să ne întrebăm dacă cei patru ani de masacru din tranșee au fost într-adevăr la fel de inutili precum li s-au părut poetului Wilfred Owen și altora. Cu siguranță, unii liberali, ca Lloyd George și Keynes – ale căror contribuții la efortul britanic de război au fost fără egal –, au ajuns să creadă foarte repede că înfrângerea Germaniei a fost o pierdere de sânge și de bani. Dacă politica pacifistă avea vreo logică, s-ar putea spune că războiul din 1914-1918 ar fi fost total irațional – și invers.

Conștienți de contradicțiile de fond ale politicii britanice, câțiva istorici au pus sub semnul întrebării ideea unui război anglo-german inevitabil, susținând că politicienii britanici au avut de fapt mai mult spațiu de manevră decât au pretins ulterior (căutând scuze). Cu toate acestea, alternativele analizate au fost adesea variații pe tema intervenției. Scriind în toiu celui de-al Doilea Război Mondial, Liddell Hart afirma că Germania ar

fi putut fi învinsă în Primul Război Mondial fără implicarea Marii Britanii într-o campanie continentală prelungită, dacă Forța Expediționară Britanică (FEB) ar fi fost trimisă în Belgia, și nu în Franța sau dacă ar fi fost alocate mai multe trupe pentru invazia din Dardanele⁴⁵. Practic, el nu făcea altceva decât să repete două dintre numeroasele argumente privind strategia care era în vogă în cercurile politice și militare după 1914. În schimb, Hobson a sugerat recent că un angajament continental mai mare *înainte* de 1914 i-ar fi putut descuraja pe germani să atace în primul rând Franța⁴⁶. Și aceasta este o dezvoltare a unor argumente contemporane. Guvernul francez a pretins întotdeauna că o declarație fermă a sprijinului britanic față de Franța într-o etapă mai timpurie ar fi fost de ajuns pentru a descuraja Germania, afirmație repetată ulterior de criticii lui Grey, inclusiv de Lloyd George și Lansdowne⁴⁷. Totuși, apărătorii lui Grey s-au întrebat pe bună dreptate dacă FEB era suficient de numeroasă pentru a îngrijora Statul-Major General german⁴⁸. Soluția lui Hobson la această problemă este aceea de a ne imagina o creștere a dimensiunii armatei britanice, făcând-o o armată de recruți din unu-două milioane de oameni, după modelul continental. După cum afirmă pe bună dreptate, aceasta ar fi putut fi finanțată relativ ușor prin impozite mai mari sau împrumuturi⁴⁹. Dar un asemenea scenariu contrafactual este foarte departe de ceea ce contemporanii considerau ca fiind posibil din punct de vedere politic sub un guvern liberal.

Rămâne totuși o a treia posibilitate, care a fost ignorată de istorici: non-intervenția britanică⁵⁰. Spre deosebire de speculația contrafactuală a lui Hobson, aceasta era departe de a fi nerealistă din punct de vedere politic, aspect care poate fi întrezărit chiar și în memoriile lui Asquith și Grey. Amândoi au accentuat faptul că Marea Britanie *nu* a fost forțată să intervină de niciun fel de obligație contractuală. Folosind cuvintele lui Asquith, „ne-am păstrat dreptul de a decide, când se ivea ocazia, dacă să intrăm sau nu în război... Nu a existat nicio mare convenție militară [cu Franța]: am început unele discuții care nu ne obligau la altceva decât la studierea posibilităților”⁵¹. Grey nu a făcut nici el un secret din opoziția politică față de „orice încercare pripită de a forța o decizie”, care l-a împiedicat în iulie să ia orice angajament față de Franța⁵². Cu alte cuvinte, dacă mâinile lui Grey erau legate, acest lucru se întâmpla din cauza colegilor săi de cabinet, nu a forței destinului. El însuși spunea clar în memoriile sale că *a existat* o alegere (chiar dacă insista în mod evident că aceasta a fost cea corectă):

Dacă tot trebuia să intrăm în război, să fim recunoscători că am făcut-o imediat – a fost mai bine așa, pentru reputația noastră, pentru un rezultat favorabil, decât dacă am fi încercat să nu ne implicăm și apoi am fi fost... obligați să intrăm... [Dacă nu am fi intrat în război,] am fi fost izolați; nu am fi avut niciun prieten în lume; nimeni nu ar fi sperat ceva de la noi și nu s-ar fi temut de nimic din partea noastră și nimeni nu ar fi considerat că merită să ne aibă ca prieten. Am fi fost discreditați... obligați să jucăm un rol lipsit de glorie. Lumea ne-ar fi urât⁵³.

Neglijarea „evenimentului contrafactual” legat de neutralitate este un tribut adus gradului de convingere al unor astfel de scuze postbelice emoționale. Am ajuns să acceptăm faptul că Marea Britanie nu ar fi putut „sta deoparte” atât din motive morale, cât și strategice. Totuși, o analiză atentă a documentelor contemporane – și nu a relatărilor permanent deterministe din memorii – ne dezvăluie cât de aproape a ajuns Marea Britanie să facă tocmai acest lucru. Deși pare de netăgăduit faptul că un război continental între Austria, Germania, Rusia și Franța urma să izbucnească în 1914, în realitate, nu a existat nimic

inevitabil cu privire la decizia britanică de a intra în acest război. Doar încercând să înțelegem ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie ar fi stat deoparte ne putem asigura că a fost luată decizia corectă.

O speculație contrafactuală mai veche: antanta anglo-germană

Începutul poveștii confruntării aparent inexorabile anglo-germane poate fi identificat în criza de încredere care a copleșit Imperiul Britanic la sfârșitul secolului. În ciuda vigoriei intelectuale a modelelor conservatoare și liberale ale imperialismului din anii 1890, războiul burilor a dat o lovitură grea moralului britanic. Retorica privind „eficiența națională” și entuziasmul popular pentru „ligile”⁵⁴ militariste nu au putut compensa angoasele oficiale și politice legate de costurile menținerii vastului Imperiu Britanic de peste mări⁵⁵. În realitate, contemporanii tindeau să exagereze costurile fiscale ale imperiului și să negligeze beneficiile menținerii unei vaste zone internaționale a liberului-schimb. Adevăratul cost al apărării era, în medie, de aproximativ 3,4% din produsul intern net între 1885 și 1913, incluzând costul războiului cu burii. După 1905, cifra s-a menținut constant în jurul valorii de 3-3,3% – o cifră foarte scăzută după standardele de după 1945 și mai mică decât cifrele corespunzătoare ale Rusiei, Franței și Germaniei⁵⁶. Dar ceea ce conta era *percepția* „întinderii excesive” – afirmația hiperbolică a lui Balfour că, „din toate punctele de vedere, în momentul de față suntem doar o putere de mână a treia”⁵⁷. Cadrul instituțional tot mai complex în limitele căruia era construită strategia imperială (și pe care Comisia de Apărare Națională și noul Stat-Major General Imperial au făcut puține eforturi de a o eficientiza)⁵⁸ a ajuns la un consens. Deoarece, din punct de vedere financiar și strategic, părea imposibil ca Marea Britanie să-și apere în același timp atât imperiul, cât și pe sine, izolarea nu mai era o opțiune – prin urmare, trebuiau făcute unele înțelegeri diplomatice cu rivalii imperiali ai Marii Britanii.

În acest moment, merită să ne punem din nou o întrebare contrafactuală mai veche, la care liberalii germani obișnuiau să se gândească fără încetare: ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie ar fi ajuns la o astfel de înțelegere, dacă nu și la una formală, cu Germania? În ciuda unor angoase britanice contemporane cu privire la rivalitatea comercială germană, pe măsură ce exportatorii germani au început să devină un concurent pentru Marea Britanie pe piețele străine și apoi să pătrundă chiar pe piața de consum britanică, ideea că rivalitatea economică excludea bunele relații diplomatice este un nonsens. Disputele legate de taxele vamale sunt semne de război doar pentru deterministul economic incurabil⁵⁹. Succesul economic german a inspirat atât admirație, cât și animozitate. Mai mult, existau numeroase regiuni transoceanice unde interesele germane și britanice ar fi putut să coincidă. În 1898 și 1900, Chamberlain a pledat pentru o cooperare anglo-germană împotriva Rusiei în China. Au existat discuții serioase, deși lipsite de finalitate, privind o „triplă alianță” anglo-germano-japoneză în 1901. După multe bombăneli din partea britanicilor, s-a ajuns la un acord de a da Samoa Germaniei, în 1899. Această perioadă a marcat și o cooperare între Marea Britanie și Germania cu privire la Mozambicul portughez și Venezuela (în 1902). Chiar și în Imperiul Otoman și în fostele fiefuri otomane din Egipt și Maroc păreau să existe unele oportunități de colaborare anglo-germană, deși aici opinia de la Londra

era mai divizată⁶⁰. *A priori*, nu există niciun motiv evident pentru care o putere „excesiv de întinsă” (cum se percepea Marea Britanie) și o putere „insuficient de întinsă” (cum se percepea Germania) nu ar fi trebuit să coopereze ușor pe scena internațională. Este pur și simplu fals să afirmi că „prioritățile fundamentale ale celor două țări se excludeau reciproc”⁶¹.

De ce atunci celebrele discuții privind o alianță – care au început între Chamberlain și germanii Hatzfeldt și Eckardstein în martie 1898 și au continuat intermitent până în 1901 – nu au ajuns la niciun rezultat?⁶² Răspunsul tradițional la această întrebare este că a existat o dorință din partea cancelarului german Bülow de a păstra o „mână liberă”, ceea ce însemna practic că dorea să construiască o flotă capabilă să conteste supremația maritimă britanică. Este adevărat, desigur, că Bülow, exagerând probabil declinul britanic chiar mai mult decât britanicii, nu dorea să încheie o alianță formală cu Anglia (deși nu mai mult decât, așa cum s-a aflat, prim-ministrul britanic, lordul Salisbury)⁶³. Iar unul dintre motive era, fără îndoială, credința că o alianță cu Anglia ar putea împiedica crearea unei puteri navale germane⁶⁴. Totuși, ideea că apropierea anglo-germană a fost distrusă de *Weltpolitik* este înșelătoare. Cel puțin la fel de important a fost comportamentul capricios al lui Chamberlain, care a permis ca o inițiativă diplomatică ce ar fi trebuit să rămână în spatele ușilor închise să devină subiect de discursuri și editoriale. Discursul lui Bülow din Reichstag din 11 decembrie 1899 – în care își exprima disponibilitatea și dorința, „pe baza reciprocității depline și a respectului reciproc, de a trăi [cu Anglia] în pace și armonie” – a fost interpretat de năbădăosul Chamberlain ca „o atitudine rece”. Ulterior, s-a plâns că „s-a fript” propunând alianța⁶⁵.

Dar și acest episod nu este decât o parte a poveștii. De o importanță mult mai mare în explicarea eșecului proiectului de alianță anglo-germană nu a fost puterea germană, ci *slăbiciunea* germană. La urma urmelor, britanicii au fost cei care au ucis în fașă ideea de alianță, la fel de mult, dacă nu mai mult decât germanii. Și au făcut acest lucru nu pentru că Germania începea să reprezinte o amenințare pentru Marea Britanie, ci, dimpotrivă, deoarece și-au dat seama că *nu* reprezenta o amenințare. Răspunsul britanicilor la programul naval german ilustrează bine acest argument. În 1900, Selborne, primul lord al Amiralității, i-a spus sumbru lui Hicks Beach că „o alianță formală cu Germania” era „singura alternativă la o Forță Navală din ce în ce mai mare și la unele estimări tot mai mari cu privire la Forța Navală”⁶⁶. Totuși, în 1902 își schimbase total părerea, devenind „convins că noua Marină germană este construită în ideea unui război împotriva noastră”⁶⁷. Această sesizare a fost dezastruoasă pentru germani, care fuseseră întotdeauna conștienți de propria vulnerabilitate cât timp flota lor se afla în construcție. Încă de la început, Bülow insistase pe necesitatea de a acționa cu atenție în privința Angliei, „ca o omidă înainte de a se transforma în fluture”⁶⁸. Dar crisalida fusese prea transparentă. În 1905, odată cu încheierea reformelor navale inițiale ale primului lord al Amiralității „Jackie” Fisher, directorul Serviciului de Informații al Forțelor Navale putea descrie cu încredere drept „covârșitoare” „supremația maritimă” a Marii Britanii față de Germania⁶⁹. O percepere subită a vulnerabilității germane explică panica legată de o lovitură navală britanică preventivă care a pus stăpânire pe Berlin în 1904⁷⁰.

Principalul interes al Marii Britanii a fost, bineînțeles, acela de a reduce, și nu de a mări probabilitatea unor astfel de conflicte maritime scumpe. În ciuda paranoiei germane, acestea aveau să fie cel mai probabil conflicte cu puteri care aveau *deja* mari imperii și flote, și nu cu o putere care abia aspira să le dețină. Din acest motiv nu este de mirare că unele abordări diplomatice mai fructuoase au ajuns să fie făcute cu Franța și Rusia. Așa cum subsecretarul adjunct al Ministerului de Externe, Bertie, s-a exprimat în noiembrie

1901, cel mai bun argument împotriva unei alianțe anglo-germane era acela că, dacă s-ar încheia una, „nu am fi niciodată în relații decente cu Franța, vecinul nostru din Europa și din multe zone ale lumii, sau cu Rusia, ale cărei frontiere se învecinează cu ale noastre într-o regiune atât de vastă din Asia”⁷¹. Salisbury și Selborne au adoptat o perspectivă similară privind meritele relative ale Franței și ale Germaniei. Împotrivirea Germaniei de a sprijini politica britanică din China, din 1901, de teama transformării Rusiei într-un dușman nu a făcut decât să confirme opinia britanică : în ciuda fanfaronadei sale, Germania era slabă⁷².

La baza îmbunătățirii relațiilor cu Rusia se afla convingerea că un război cu Rusia cu privire la *orice* dispută imperială trebuie evitat. Într-o succesiune rapidă, Marea Britanie și-a arătat disponibilitatea de a liniști Rusia în privința Manciuriei și Tibetului și, pentru a evita unele tensiuni inutile legate de strâmtoarele de la Marea Neagră, Persia – și chiar (spre disperarea lui Curzon) în privința Afghanistanului⁷³. Este posibil ca această dorință de a dezvolta bune relații să fi dus la o înțelegere formală, cum s-a întâmplat în cazul Franței, dacă nu s-ar fi produs înfrângerea Rusiei de către Japonia, cu care Marea Britanie a încheiat o alianță în 1902. Este un semn grăitor al logicii politicii britanice – liniștirea celui mai puternic – faptul că această alianță a ajuns să fie văzută mai importantă decât orice acord cu Rusia⁷⁴. În cazul Franței exista o listă similară de aspecte imperiale asupra cărora se puteau semna acorduri : în principal Indochina, Maroc și Egipt⁷⁵. Acestea ar fi putut dăinui dacă Chamberlain, încă deranjat de faptul că a fost lăsat cu buza umflată de germani, nu ar fi dorit ca astfel de acorduri coloniale să formeze baza unei alianțe complete⁷⁶.

„Antanta cordială” anglo-franceză din 8 aprilie 1904 a avut la bază trocul colonial ; dar s-a dovedit a avea trei implicații importante. În primul rând, a întărit tendința de ameliorare a relațiilor cu Rusia : bunele relații cu o putere implicau bune relații cu cealaltă⁷⁷. În al doilea rând, a redus și mai mult importanța unor bune relații cu Germania, așa cum a devenit evident în timpul primei crize marocane⁷⁸. În fine, și cel mai important, a însemnat că strategii militare de pe ambele maluri ale Canalului începeau să se gândească pentru prima dată la un sprijin militar și naval britanic pentru Franța în eventualitatea unui război cu Germania. Ideea folosirii forței navale pentru a crea o blocadă asupra Germaniei fusese discutată înainte. Cu toate acestea, abia în 1905 s-a conturat ideea unei diviziuni a răspunderii navale care avea să concentreze flota franceză în Mediterana și flota britanică în „apele teritoriale proprii”. În același timp, Statul-Major General a început să gândească prin prisma folosirii unei forțe expediționare pe continent în sprijinul Franței, anticipând o dezbatere aprinsă legată de apărarea frontierei franco-germane cu o forță expediționară sau inițierea unei invazii amfibii în nordul Germaniei⁷⁹. Împreună cu prima strategie, s-a pus vechea problemă a neutralității Belgiei⁸⁰, deși, după cum a observat fostul subsecretar permanent Sanderson, tratatul din 1839 nu era o „promisiune fermă... de a folosi forța materială pentru menținerea garanției [de neutralitate] în orice circumstanțe și cu orice risc”. Aceasta ar însemna, a adăugat el, „să citești în tratat ceea ce niciun guvern nu ar putea promite în mod rațional”⁸¹.

Pe scurt, politica externă conservatoare era aceea de a concilia acele puteri care păreau să amenințe cel mai mult poziția Marii Britanii, chiar cu prețul pierderii bunelor relații cu puteri mai puțin importante. Esențial este că Germania (ca și Belgia) a intrat în a doua categorie ; Franța și Rusia, în prima. Singura excepție evidentă de la regulă se poate spune că a fost Japonia. Însă o alianță cu Japonia se putea încheia fără a crea complicații europene, mai ales în lumina slăbiciunii rusești de după 1905. Nu se putea spune același

lucru despre o alianță cu Germania. Dacă conservatorii ar fi urmat strategia inițială a lui Chamberlain de a încheia o alianță cu Germania, consecința ar fi putut fi o înrăutățire a relațiilor imperiale cu Franța și Rusia.

Ar fi condus această situație, într-o bună zi, la un alt tip de război mondial, cu Marea Britanie de partea Germaniei, luptând împotriva încercuirii sale de către – pentru a adopta limbajul contemporan – dușmanii tradiționali ai anglo-saxonilor, imperiile latin și slav? Pare pură fantezie. Dar la acea dată un astfel de scenariu nu era nici mai mult, nici mai puțin fantastic decât ideea unor alianțe britanice cu Franța și Rusia, care ani de zile păruseră imposibile – „sortite eșecului”, ca să folosim expresia lui Chamberlain. Sarcina diplomației dintre 1900 și 1905 a părut aceea de a alege între aceste două opțiuni: un fel de reconciliere transoceanică cu Franța și Rusia sau riscul unui război viitor cu una sau ambele puteri – un război pe care Marea Britanie ar fi trebuit să-l poarte nu doar în Canalul Mânecii, ci și în teatrele de operațiuni îndepărtate din Mediterana, Bosfor, Egipt și Afghanistan.

Războiul iluziilor al Marii Britanii

Aceasta era moștenirea diplomatică a liberalilor în urma demisiei lui Balfour din decembrie 1905. Este foarte important să subliniem faptul că aceasta nu a obligat în niciun fel Marea Britanie să intre în Primul Război Mondial. Cu siguranță a aranjat prioritățile diplomatice ale Marii Britanii față de celelalte puteri, în ordine, Franța, Rusia, Germania (cu Austria, Italia și Turcia la urmă). Dar nu a obligat în mod irevocabil Marea Britanie să apere Franța, cu atât mai puțin Rusia, în eventualitatea unui atac german asupra celor două țări. Pe scurt, nu a făcut ca războiul dintre Marea Britanie și Germania să fie inevitabil, așa cum s-au temut câțiva pesimiști – în special Rosebery⁸².

Mai mult, un guvern liberal – în special de tipul celui condus de Campbell-Bannerman – părea la prima vedere mai puțin probabil să intre în dispută cu Germania sau să se alieze cu Franța și Rusia decât predecesorul său. Deși s-au făcut încercări de a importa noțiunea de „prioritate a politicii interne” din istoriografia germană în cea britanică, puțin observatori din 1905 ar fi susținut că schimbarea guvernului a mărit probabilitatea războiului⁸³. Conștiința nonconformistă, credința cobdenită în liberul-schimb și pace, preferința gladstoniană pentru dreptul internațional față de *Realpolitik*, precum și aversiunea marilor figuri istorice față de cheltuielile militare excesive și repulsia față de o armată de mari dimensiuni erau doar câteva dintre tradițiile liberale ce păreau să recomande o politică pacifistă, la care putem adăuga preocupările perene ale partidului cu Irlanda și reforma parlamentară, care îi distrăgeau atenția⁸⁴. La acestea, „noul liberalism” al perioadei edwardiene a adăugat o nouă preocupare față de finanțele publice redistributive și problemele „sociale”, precum și o varietate de teorii influente – precum cea a lui Norman Angell – cu privire la iraționalitatea economică a războiului⁸⁵. În cel mai bun caz, părea probabil ca noul guvern să încerce (folosind cuvintele lui Lloyd George) „să reducă cheltuielile enorme cu înarmarea făcute de nechibzuința predecesorilor noștri”⁸⁶.

Totuși, legea consecințelor neintenționate nu are mai multe șanse de a se aplica decât atunci când un guvern ajunge să fie, în esență, la fel de divizat pe cât devenise guvernul liberal. Încă din septembrie 1905, Asquith, Grey și Haldane (care a ajuns ministru de Război) au căzut de acord să acționeze împreună ca o facțiune „liberal-imperialistă” sau

ca o „ligă liberală” în cadrul noii administrații, pentru a contracara tendințele radicale de care, printre alții, se temea și regele⁸⁷. Numirea lui Grey ca ministru de Externe a fost unul dintre primele și cele mai importante succese ale facțiunii. Grey era, cu siguranță, departe de a fi un imperialist înfocat. Cunoștea, evident, argumentele lui Angell despre rațiunea iluzorie a războiului⁸⁸. Împărțășea dorința radicalilor de a „urma o politică europeană fără a menține o armată mare” și a primit cu bucurie sprijinul gladstonienilor precum John Morley în încercarea de a gestiona guvernarea Indiei. Pe de altă parte, entuziasmul său legat de continuarea și adâncirea Antantei cu Franța și încheierea unui acord similar cu Rusia era în conflict cu respingerea de către grupul „pace cu orice preț” din cadrul cabinetului a amestecului în problemele continentale. Această diviziune fundamentală ar fi trebuit să producă probleme mai devreme decât a făcut-o. Cu toate acestea, Asquith – care i-a urmat lui Campbell-Bannerman ca prim-ministru în aprilie 1908 – a excelat în susținerea poziției lui Grey⁸⁹. Ea era pe placul amândurora – ca să nu mai vorbim de diplomații din Ministerul de Externe –, deoarece limita influența directă a cabinetului și a Parlamentului asupra politicii externe. Era tipic ca Grey să se plângă, așa cum a făcut-o în octombrie 1906, de membrii liberali ai Parlamentului care „au dobândit acum arta punerii de întrebări și iscării de dezbateri, și există foarte multe aspecte privind afacerile externe care ne atrag atenția și care ar fi mai bine să nu fie abordate”. Când colegii din cabinet se pronunțau cu privire la afacerile externe, Grey încerca „să-i convingă că există unele lucruri de care capetele lor se izbeau ca de un zid”⁹⁰.

În această privință, el a fost fără îndoială ajutat și instigat de aprobarea tacită a politicii sale de către opoziție. Să nu uităm niciodată că majoritatea liberalilor a fost redusă constant între 1906 și 1914. La ultimele alegeri generale antebelice din decembrie 1910, liberalii și conservatorii câștigaseră câte 272 de locuri, astfel încât guvernul se baza pe 42 de membri laburiști ai Parlamentului și 84 de naționaliști irlandezi pentru a forma o majoritate. Deoarece conservatorii au câștigat șaisprezece din cele douăzeci de alegeri speciale care au urmat, în iulie 1914 această majoritate se redusese la doar douăsprezece locuri. Acest lucru ne ajută să explicăm exprimarea greoaie a guvernului atât asupra bugetului, cât și a măsurii Home Rule din acea lună fatidică⁹¹. În astfel de circumstanțe, influența opoziției avea să crească. Dacă conducerea conservatorilor s-ar fi opus politicii lui Grey, i-ar fi putut îngreuna situația la fel de mult cât au îngreunat-o pentru Lloyd George, cu a cărui politică fiscală nu au fost de acord, și pentru Asquith, a cărui politică irlandeză au detestat-o. Dar conservatorii nu s-au opus. Ei credeau că Grey le continua politica. După cum s-a exprimat liderul conservator Whip Balcarres în mai 1912, partidul său l-a „sprijinit pe Grey timp de șase ani, plecând de la premisa că acesta continuă Antanta anglo-franceză pe care o realizase lordul Lansdowne și Antanta anglo-rusă inițiată de lordul Lansdowne”⁹². Este adevărat, Balfour trebuia să fie atent să nu offenseze aripa dreaptă a partidului său părănd că „iubește” prea mult guvernul⁹³. Totuși, fapt este că a existat un mai mare acord între facțiunea lui Grey a cabinetului și opoziție decât în cadrul cabinetului. Aceasta însemna că detaliile politicii lui Grey (iar diavolul se ascunde în detalii) nu erau supuse unei analize parlamentare suficiente. Mai mult, acolo unde s-ar fi putut realiza o astfel de analiză – în cadrul serviciilor civile și militare – domnea confuzia. În ciuda eforturilor lui Esher, Comisia de Apărare Imperială a scăzut ca importanță în timpul liberalilor. În locul unei planificări strategice, asupra căreia părea imposibil un acord între Amiralitate și Ministerul de Război, s-a dezvoltat o obsesie tehnocratică față de logistică, așa cum a fost descrisă în faimoasa „Carte a războiului” – a cărei precizie nu era egalată decât de totala sa imprecizie cu privire la obiectivele și implicațiile economice ale mobilizării⁹⁴.

De fapt, toate acestea i-au asigurat lui Grey o mai mare libertate de acțiune decât au sugerat memoriile sale de mai târziu. De asemenea, trebuie menționat că era un om mai puțin obișnuit cu libertatea, un aspect frumos ilustrat de una dintre cărțile sale mai puțin cunoscute publicate înainte de război. Pescuitul la muscă – pasiunea lui Grey din copilărie până la adânci bătrâneți – nu este o ocupație care să ducă la o mentalitate deterministă. În cartea sa despre acest subiect, publicată în 1899, el devine sentimental gândindu-se la plăcerile lui capricioase, imprevizibile. Merită citat un pasaj anume, în care descrie capturarea unui somon de 16 kg :

Nu exista o cauză imediată pentru o catastrofă îngrozitoare. Dar... m-a izbit un gând sumbru că trebuie să fie o treabă de lungă durată și că cea mai dificilă parte avea să fie la final, nu în jocul cu peștele, ci în aducerea sa la mal... Mi se părea că orice încercare de a aduce peștele la mal cu plasa [mea] avea să precipite o catastrofă căreia nu îi puteam face față. Am dat greș de mai multe ori și fiecare eșec a fost îngrozitor... În ceea ce mă privește, nu știu să existe ceva care ar putea egala bucuria de a fi prins un pește neașteptat de mare cu o undiță și niște unelte mici⁹⁵.

Cu imaginea acestui Grey în minte – pescarul entuziasmat, nerăbdător de pe malul râului – ar trebui să interpretăm politica externă britanică dintre 1906 și 1914, și nu cu aceea a omului defensiv, distrus și dezamăgit din memoriile sale. Cu riscul de a duce analogia prea departe, se poate spune că o mare parte din timp – și în special în Criza din Iulie – Grey s-a comportat exact așa cum a făcut-o cu acea ocazie. Spera să poată prinde peștele, dar era conștient de riscul unei „catastrofe”. În niciunul dintre aceste cazuri deznodământul nu era o concluzie anticipată.

Într-un fel, trebuie spus, analogia este înșelătoare. Deoarece, în relațiile sale cu Rusia și Franța, se poate spune că Grey era peștele pe care ceilalți l-au prins și l-au adus la mal. În cazul Rusiei, Grey a susținut ulterior că a continuat efectiv politica de detensionare a predecesorului său, în ciuda opoziției radicalilor și a ezitărilor Ministerului de Război⁹⁶. Totuși, la o analiză mai atentă, Grey a mers mult mai departe decât Lansdowne. Acest lucru a fost posibil, în parte, deoarece s-a putut baza pe sprijin parlamentar pentru reducerea cheltuielilor legate de apărarea Indiei și a putut depăși astfel mai ușor sentimentul tradițional al „frontierei din nord-vest”⁹⁷. În plus, a făcut unele concesii substanțiale Rusiei în privința Persiei. A arătat chiar semne de favorizare a ambițiilor tradiționale ale Rusiei în Turcia și Balcani, ca o contrapondere la influența în creștere a Germaniei. Se poate ca asemenea concesii să-l fi încurajat pe ministrul de Externe rus, Sazonov, să conteze pe sprijinul britanic în eventualitatea unui război. Decizia din mai 1914 de a organiza discuții comune pe teme navale nu a făcut, cu siguranță, nimic pentru a-l descuraja⁹⁸.

Era mult mai ușor pentru un ministru de Externe liberal să urmeze o politică francofilă decât una rusofilă, iar Grey își anunțase intenția de a o urma pe prima încă dinainte de a prelua funcția⁹⁹. Iarăși, părea o continuare a politicii conservatorilor. Dar din nou – după cum a recunoscut el însuși – Grey a mers mult „mai departe decât a fost obligat vreodată guvernul anterior”¹⁰⁰. Discuțiile militare dintre Marea Britanie și Franța inițiate la sfârșitul anului 1905 au marcat un nou început. A fost, s-a spus, cea mai mare greșală a lui Grey – momentul în care a fost efectiv prins în cârlig de ambasadorul francez Paul Cambon. Permițând strategilor militari să discute acțiuni comune pe mare, dar și pe uscat, în eventualitatea unui război franco-german, el a sugerat o implicare mult mai mare în apărarea Franței decât fusese cazul până atunci. Foarte important a fost succesul Statului-Major

General în susținerea detașării imediate a unei forțe expediționare de cel puțin 100.000 de oameni în Franța sau Belgia în eventualitatea unui război franco-german, pe motiv că doar operațiunile navale nu puteau împiedica succesul unei invazii germane în Franța¹⁰¹. Se poate afirma că aceste discuții – și direcția ulterioară urmată de planificarea militară britanică – au conferit Antantei cordiale statutul unui protocol militar secret. Cu siguranță, aceasta își doreau radicalii din Ministerul de Externe. Încă din ianuarie 1906, Bertie (acum ambasador la Paris) vorbea despre acordarea „unui sprijin nu doar diplomatic” pentru apărarea intereselor franceze din Maroc, ceea ce însemna o „promisiune explicită de asistență armată”. Aceasta însemna mult mai mult decât se înțelegea prin diviziunea navală a răspunderii între Mediterana și Marea Nordului¹⁰². Într-adevăr, se poate sugera chiar – pentru a-l răstălmăci pe Fritz Fischer – că întâlnirea Comisiei de Apărare Imperială din 23 august 1911 (și nu celebra întâlnire dintre kaiser și șefii săi militari care a avut loc șaisprezece luni mai târziu) a fost adevăratul „consiliu de război” care a stabilit cursul unui război între Marea Britanie și Germania. Cu siguranță a părut să marcheze un triumf al strategiei forței expediționare a Statului-Major General față de combinația imaginată de Amiralitate a unei blocade atente și a unor operațiuni amfibii comune pe coasta de nord a Germaniei¹⁰³. În afara camerei comisiei, generalul sir Henry Wilson, conducătorul operațiunilor militare, susținea cu ardoare strategia Statului-Major General în fața lui Grey și a altor miniștri, inclusiv, în mod semnificativ, în fața lui Lloyd George. Grey avea astfel o idee foarte clară asupra a ceea ce promitea atunci când l-a asigurat în particular pe Cambon, la începutul anului 1914, că „niciun guvern britanic nu va refuza [Franței] asistență militară și navală dacă ar fi fost amenințată și atacată pe nedrept”¹⁰⁴.

Ce l-a determinat pe Grey să se îndepărteze astfel de antantele internaționale ale predecesorilor săi, orientându-se spre un „angajament continental” mai mult sau mai puțin explicit față de Franța? Răspunsul tradițional este că politica Germaniei, *Weltpolitik*, ajunsese să fie privită la Londra drept o amenințare din ce în ce mai mare la adresa intereselor britanice din Africa, Asia și Orientul Apropiat; și, mai important, că dezvoltarea flotei germane constituia o provocare serioasă la adresa securității britanice. Totuși, la o analiză mai atentă, nici problemele coloniale, nici aspectele navale nu au dus, în mod inevitabil, la un conflict deschis anglo-german înainte de 1914. După cum s-a exprimat Churchill ulterior, „nu eram dușmanii expansiunii coloniale germane”¹⁰⁵. Într-adevăr, un acord între Marea Britanie și Germania care ar fi deschis calea spre o influență sporită a Germaniei în coloniile portugheze din sudul Africii a fost foarte aproape de a fi semnat¹⁰⁶. Grey însuși a spus, în 1911, că nu „conta foarte mult dacă aveam Germania sau Franța ca vecin în Africa”. Era nerăbdător să inducă în o parte a coloniilor portugheze „abandonate”, „cât de curând posibil”, „un spirit pro-german”¹⁰⁷. Doar ezitarea oficialilor săi de a se dezice public de angajamentele britanice față de Portugalia făcute cu treisprezece ani înainte au împiedicat un acord public; dar băncile germane (în special M.M. Warburg & Co.) care se implicaseră se pare că au considerat acest acord o simplă formalitate¹⁰⁸. Chiar și acolo unde Grey avea tendința de a acorda întâietate intereselor franceze – în Maroc – nu a existat un impas complet în privința Germaniei. În 1906, Grey se arătase dispus să ia în calcul posibilitatea de a oferi Germaniei o mină de cărbune de pe coasta atlantică a țării¹⁰⁹. Este adevărat că guvernul a abordat o linie agresivă în urma crizei marocane de la Agadir, avertizând clar Berlinul împotriva tratării Marii Britanii „de parcă nu ar fi avut nicio importanță în cabinetele națiunilor”. Dar chiar și Asquith a trebuit să admită că un

acord franco-german care implica teritorii și sfere de influență într-o Africă non-britanică nu era treaba sa. În orice caz, după Agadir, guvernul german a bătut în retragere; iar când și-a îndreptat apoi atenția spre Turcia, a fost mult mai dificil pentru Grey să adopte o linie anti-germană fără a face jocul rușilor cu privire la strâmtori¹¹⁰. Grey era mulțumit de modul în care germanii acționaseră în timpul războaielor balcanice din 1912-1913 și era relativ liniștit cu privire la afacerea Liman von Sanders (numirea eșuată a unui general german ca instructor general în armata turcă). Relațiile au fost îmbunătățite și mai mult în urma răspunsului conciliant al Germaniei cu privire la îngrijorările britanice privind calea ferată Berlin-Bagdad¹¹¹. În această lumină, nu era ceva exagerat ca *Frankfurter Zeitung* să vorbească, așa cum a făcut-o în octombrie 1914, despre o „apropiere” între Marea Britanie și Germania și despre un „sfârșit al anilor sterili de neîncredere reciprocă”¹¹². Opinia Ministerului britanic al Afacerilor Externe, chiar până la 27 iunie 1914 – în ajunul asasinatului de la Sarajevo –, era că guvernul german are o „atitudine pașnică și este... foarte dispus să aibă relații bune cu Anglia”. Chiar pe 23 iulie, Lloyd George putea fi auzit declarând că relațiile anglo-germane erau „mult mai bune” decât fuseseră cu „câțiva ani în urmă”¹¹³.

În mod similar, este destul de înșelător să vedem cursa navală ca fiind o „cauză” a Primului Război Mondial. Au existat argumente puternice de ambele părți privind un acord naval. Ambele guverne considerau greu de acceptat consecințele politice ale unor cheltuieli navale din ce în ce mai mari. Liberalii ajunseseră să pledeze pentru reducerea cheltuielilor cu înarmarea și nu le venea ușor să-i convingă pe susținătorii lor din Parlament și presa radicală de necesitatea unor creșteri ale devizelor navale. În același timp, o cheltuială mai mare cu apărarea făcea mult mai dificilă sarcina finanțării unei politici sociale mai progresive. Guvernul german se afla sub o presiune fiscală chiar mai mare. Cheltuielile tot mai mari cu apărarea au pus sistemul federal al Reich-ului sub o presiune intensă care amenința cu înstrăinarea guvernului de susținătorii săi conservatori tradiționali și cu întărirea pledoariei social-democraților pentru o impozitare mai progresivă la nivel național¹¹⁴. Prin urmare, de ce nu a existat nicio înțelegere? Oportunități au existat, în repetate rânduri: în decembrie 1907, când germanii au propus o convenție a Mării Nordului cu Marea Britanie și Franța; în februarie 1908, când kaiserul a negat explicit faptul că Germania dorea să „conteste supremația navală britanică”; șase luni mai târziu, când acesta s-a întâlnit cu secretarul permanent al Ministerului de Externe, sir Charles Hardinge, la Kronberg; în martie 1911, când kaiserul a solicitat „un acord naval menit să limiteze cheltuielile navale”; și, cel mai celebru exemplu, în februarie 1912, când Haldane s-a dus la Berlin, la prima vedere în legătură cu „problema unei comisii universitare”, dar în realitate pentru a discuta despre posibilitatea unui acord naval, colonial și de neagresiune cu Bethmann Hollweg, Tirpitz și kaiserul¹¹⁵. Răspunsul tradițional este acela că germanii au refuzat să facă concesii. O mare parte din vină a fost atribuită lui Tirpitz și kaiserului, care au fost acuzați de subminarea misiunii lui Haldane prin introducerea unei noi creșteri a cheltuielilor navale chiar înaintea sosirii acestuia. În plus, se afirmă că germanii nu erau dispuși să discute problemele navale decât după ce ar fi primit o promisiune britanică necondiționată de neutralitate în cazul unui război franco-german¹¹⁶. Totuși, aceasta este doar jumătate din poveste. Asquith a susținut ulterior că formula germană de neutralitate „ne-ar fi împiedicat să venim în ajutorul Franței dacă Germania ar fi atacat-o sub orice pretext”. În realitate, proiectul lui Bethmann Hollweg afirma:

Marile puteri semnatare... nu se vor ataca neprovocat una pe cealaltă și nu se vor alătura niciunui plan împotriva celeilalte în scop de agresiune... Dacă una dintre ele... se implică într-un război *în care nu se poate spune că este agresorul*, cealaltă va manifesta față de puterea astfel implicată cel puțin o neutralitate binevoitoare¹¹⁷.

Grey era dispus să ofere cel mult un angajament de a nu „iniția sau a se alătura oricărui atac neprovocat asupra Germaniei”, deoarece, spunea el, „cuvântul neutralitate... ar da impresia că ni s-ar lega mâinile”¹¹⁸.

În mod similar, afirmația ulterioară a britanicilor că escaladarea problemei navale a fost greșeala taberei germane trebuie tratată cu scepticism. De fapt, germanii au oferit concesii reale în timpul misiunii Haldane; discuțiile au eșuat mai mult în ce privește neutralitatea decât problema navală¹¹⁹. Și, probabil, poziția britanică a fost mai intransigentă – deloc surprinzător, având în vedere că se baza pe o putere incontestabilă. Căci, în ciuda „panicii” din 1909, nu au existat niciodată prea multe șanse ca germanii să poată acoperi distanța uriașă care îi separa de capacitatea navală britanică¹²⁰. De asemenea, Amiralitatea nu s-a îndoit nicio clipă că strategia sa de a crea o blocadă împotriva Germaniei nu ar fi eficientă în eventualitatea unui război. Într-adevăr, a existat un plan clar de război naval împotriva Germaniei, care era mult mai dur decât orice ar fi imaginat Tirpitz. După cum a prezis Fisher în 1906, în primele săptămâni ale unui război cu Germania, Marina Regală ar fi „măturat” sute de vase comerciale germane din toată lumea; după care ar fi impus o blocadă severă, fără a respecta câtuși de puțin limitele impuse de Convenția de la Londra, stabilite de Conferința de la Haga. Superioritatea britanică părea atât de clară, încât unor figuri importante din Marină, inclusiv Fisher, Esher și Wilson, li se părea greu de imaginat că Germania ar fi riscat un război împotriva Marii Britanii¹²¹. Prin urmare, opinia lui Grey era de neclintit: orice acord naval nu putea fi semnat decât pe baza unei superiorități britanice „permanente”¹²². În practică, după cum și-a dat seama Churchill odată cu mutarea sa la Amiralitate, guvernul german fusese obligat să accepte acest lucru în 1913. Principala sa preocupare ca prim lord a fost aceea de a menține „standardul de 60%... în raport nu doar cu Germania, ci și cu restul lumii”. „De ce”, întreba el direct, „să presupunem că nu am fi capabili să învingem [Germania]? Un studiu al puterii comparative a flotei pe timp de război ar fi liniștitor”¹²³. În 1914, după cum amintea Churchill, „rivalitatea navală... încetase să mai fie un motiv de tensiune... Acționam inflexibil... era sigur că nu putem fi învinși”. Chiar Asquith a admis ulterior: „Competiția legată de cheltuielile navale nu a fost în sine o sursă de pericol iminent. Luaserăm hotărârea de a ne menține supremația necesară pe mare și eram foarte capabili să punem în practică această hotărâre”¹²⁴.

Prin urmare, nu este dificil să vedem motivul pentru care înțelegerea propusă de Bethmann Hollweg – de a accepta supremația navală britanică în schimbul neutralității continentale – a fost respinsă de Grey: în termeni destul de simpli, Marea Britanie o putea avea pe prima fără a o ceda pe cealaltă. Mai greu de înțeles este convingerea lui Grey că ieșea din discuție aproape *orice* formă de expresie a apropierei anglo-germane. De ce, dacă Germania nu reprezenta nici o amenințare colonială, nici o amenințare navală pentru Marea Britanie, Grey era un anti-german atât de neobosit? Răspunsul este simplu: mai mult chiar decât predecesorilor săi, lui Grey îi păsa mai mult de bunele relații cu Franța și Rusia – cu diferența, așa cum am văzut, că era dispus să facă mai multe pentru a le mulțumi (și, prin urmare, mai puține pentru a mulțumi Germania). „Nimic din ceea ce facem în relațiile noastre cu Germania”, declara el în octombrie 1905, „nu poate afecta

în vreun fel bunele noastre relații cu Franța”. „Pericolul de a rosti cuvinte civilizate la Berlin”, scria el în luna ianuarie a anului următor, „este că ele pot fi... interpretate în Franța în ideea că vom sprijini antanta fără prea mult entuziasm”¹²⁵. El a exprimat fără ambiguitate acest punct de vedere în fața ambasadorului său la Berlin, Edward Goschen, în aprilie 1910: „Nu putem semna nicio înțelegere politică cu Germania, care ne-ar separa de Rusia și de Franța”¹²⁶. Cu toate acestea, când Grey a spus că orice înțelegere cu Germania trebuia să fie „în concordanță cu păstrarea relațiilor [noastre existente] și a prieteniiilor cu celelalte puteri”, el elimina practic *orice* înțelegere semnificativă¹²⁷. În această privință, opinia sa era împărtășită de cei mai importanți oficiali de la Ministerul de Externe, precum subsecretarul permanent Nicolson, care se opunea ideii unui acord cu Germania în 1912 în principal pentru că ar „afecta grav relațiile noastre [cu Franța] – și un astfel de rezultat ar avea un efect imediat asupra relațiilor noastre cu Rusia”¹²⁸.

La o analiză mai atentă, raționamentul lui Grey era profund greșit. În primul rând, ideea că relațiile proaste cu Franța și Rusia ar fi putut duce de fapt la război era total deplasată. Exista o mare diferență în această privință între situația sa și cea a predecesorilor săi conservatori. La acea dată, Grey însuși recunoștea că revenirea Rusiei din criza înfrângerii și revoluției avea să dureze un deceniu. Nu vedea nici Franța ca pe o amenințare: așa cum s-a exprimat în fața președintelui Roosevelt în 1906, Franța era „pașnică, nici agresivă, nici neliniștită”¹²⁹. Scopul inițial al antantelor fusese acela de a soluționa divergențele internaționale cu Franța și Rusia. Odată făcut acest lucru, posibilitatea unui război între Marea Britanie și oricare dintre cele două puteri era îndepărtată. Era pur și simplu de domeniul fantasticului ca Grey să sugereze editorului publicației *Manchester Guardian*, C.P. Scott, așa cum a făcut-o în septembrie 1912, că, „dacă Franța nu este sprijinită împotriva Germaniei, se va alătura acesteia și restului Europei într-un atac asupra noastră”¹³⁰. Doar puțin mai himerică era teama că Franța sau Rusia s-ar putea „alătura Puterilor Centrale”¹³¹. Aceasta era o preocupare constantă a Ministerului de Externe. Încă din 1905, Grey se temea că „vom pierde Franța și nu vom câștiga Germania, care nu ne va vrea dacă poate separa Franța de noi”. Dacă Marea Britanie nu ar răspunde propunerilor franceze oficiale privind Algeciras, a avertizat Bertie, „vom fi... priviți ca trădători de către francezi și... vom fi disprețuiți de germani”. În mod tipic, Nicolson a pledat pentru o alianță formală cu Franța și Rusia, „pentru a opri Rusia din marșul spre Berlin... [și] pentru a împiedica [Franța] să se alieze Puterilor Centrale”. În mod obsesiv, Grey și oficialii săi se temeau că-și vor pierde „valoarea de prieten” și vor „rămâne *singuri*” – „fără prieteni”. Coșmarul lor permanent era că Rusia sau Franța vor ceda „îmbrățișării teutone”. Din acest motiv, aveau tendința de a vedea toată politica germană ca fiind centrată pe „distrugerea... Triplei Alianțe”¹³². În mod caracteristic, Grey se gândea că „dacă... printr-o oarecare neșansă sau boacănă Antanta noastră cu Franța va fi distrusă, Franța va trebui să ajungă la o înțelegere cu Germania. Iar Germania se va afla din nou în poziția de a ne menține în termeni nu foarte buni cu Franța și Rusia și de a-și impune supremația pe continent. Atunci, mai devreme sau mai târziu, va exista un război între noi și Germania”¹³³. Totuși, în hotărârea sa de a păstra Antanta cu Franța, Grey era dispus să facă unele angajamente militare care au făcut războiul cu Germania *mai* probabil, și nu mai puțin probabil, mai devreme, și nu mai târziu. Printr-un raționament complet circular, el dorea să angajeze Marea Britanie într-un război cu Germania – deoarece altfel ar fi putut să înceapă un război cu Germania.

Cea mai puternică justificare pentru această atitudine era, bineînțeles, aceea că Germania avea ambiții megalomane ce reprezentau o amenințare nu doar pentru Franța, ci și pentru Marea Britanie însăși. Așa cum am văzut, această perspectivă era larg împărtășită în rândul jurnaliștilor conservatori și al diplomaților germanofobi. Totuși, este frapant că afirmațiile lor alarmiste erau în conflict cu o mare parte a informațiilor pe care Ministerul de Externe le-a primit de fapt de la Berlin în timpul războiului. Acesta este un aspect care a fost ignorat până acum de istorici. Este adevărat, erau prea puține informații militare de calitate cu privire la Germania înainte de 1914, deoarece nu exista o rețea modernă de spionaj¹³⁴. Dar rapoartele din partea diplomaților și consulilor britanici din Germania aveau o calitate mult superioară. O analiză mult mai bună decât cea a lui Crowe din 1907 a fost aceea a lui Churchill din noiembrie 1909. Churchill cu greu putea fi numit germanofil. Dar a susținut – evident, pe baza unor astfel de informații – că „dificultățile tot mai mari în obținerea banilor” deveneau „extrem de eficiente” ca „limitări ale expansiunii navale germane” :

Cheltuielile exagerate ale Imperiului German pun presiune și amenință fiecare baraj care menține unitatea socială și politică a Germaniei... Taxele împovăraătoare la alimente, de unde vine cea mai mare parte a venitului vamal, au produs o prăpastie adâncă între agrarii și industriași... Sursele de impozitare directă sunt deja folosite în mare măsură de stat și de sistemele locale. Graba cu care Parlamentul imperiului format prin vot universal se va năpusti asupra acestor resurse sărăcite unifică clasele de proprietari... în jurul unei idei comune... Pe de altă parte, noua sau sporita impozitare asupra fiecărei forme de indulgență populară întărește partidele de stânga, care se opun cheltuielilor cu înarmarea, printre multe altele. Între timp, datoria germană imperială a crescut de mai bine de două ori în ultimii treisprezece ani de pace neîntreruptă... Bonitatea Imperiului German a scăzut la nivelul bonității Italiei... Aceste circumstanțe impun concluzia că în Germania va urma o perioadă de presiune internă severă¹³⁵.

Churchill nu era singurul care întrezărea slăbiciunea financiară a Germaniei. Încă din aprilie 1908, Grey însuși a subliniat că, „în următorii câțiva ani, finanțele se pot dovedi o dificultate foarte serioasă pentru Germania și vor exercita o influență limitativă asupra sa”. Ambasadorul german Metternich i-a atras practic atenția asupra „rezistenței” politice interne față de cheltuielile navale din anul următor¹³⁶. Goschen a comentat și el problemele fiscale ale Germaniei în 1911 și era sceptic cu privire la modul în care kaiserul și-ar fi putut impune părerile contrare¹³⁷. La momentul controversatului proiect de Lege a Armatei din 1913, el afirma că „fiecare clasă ar fi... fericită să vadă povara financiară aruncată pe umerii altcuiva”¹³⁸. În martie 1914, Nicolson a ajuns până acolo încât să prezică faptul că, „dacă Germania nu este pregătită să facă alte sacrificii financiare în scopuri militare, zilele hegemoniei sale în Europa [*sic* !] vor fi numărate”¹³⁹. Era de asemenea cunoscută vulnerabilitatea alianțelor Germaniei cu Austria și Italia. Pe scurt, observatorii britanici admiteau că Germania era slabă, nu puternică, și că era incapabilă din punct de vedere financiar și politic să câștige o cursă a înarmării navale împotriva Marii Britanii sau o cursă a înarmării terestre împotriva Franței și Rusiei. Singurul pericol pe care îl vedea Churchill era că guvernul german, în loc să încerce să „liniștească situația internă”, ar putea „găsi o scăpare în aventura externă”. În iulie 1914, Grey însuși a comentat de două ori logica, din punctul de vedere german, a unei lovituri preventive împotriva Rusiei și Franței, înainte ca echilibrul militar să se deterioreze și mai mult.

Adevărul este că, dacă înainte guvernul german avea intenții agresive... acum este efectiv alarmat de pregătirile militare din Rusia, de creșterea posibilă a forțelor sale militare și, în special, de intenția de construcție, la insistența guvernului francez și cu bani francezi, a unor căi ferate strategice îndreptate spre granița germană... Germania nu-și făcea probleme, deoarece credea că armata sa este invulnerabilă, dar se temea că în câțiva ani ar putea avea motive să se teamă... Germania se temea de viitor¹⁴⁰.

De ce atunci Grey, împreună cu majoritatea oficialilor de rang înalt din Ministerul de Externe și Statul-Major General, a inventat un plan german pentru a distruge puterea napoleoniană, care reprezenta o amenințare directă la adresa Marii Britanii? Se poate să fi exagerat – dacă nu cumva să fi inventat – o astfel de amenințare pentru a justifica un angajament militar față de Franța, pe care îl preferau. Cu alte cuvinte, tocmai *din cauză că* doreau să alinieze Marea Britanie cu Franța și Rusia era necesar să le atribuie germanilor unele planuri grandioase de dominație europeană.

Tentativa Germaniei de a realiza o Uniune Europeană

Ajungem acum la întrebarea esențială: care *erau* „scopurile de război” ale Germaniei în 1914? În opinia lui Fritz Fischer, bineînțeles, ele erau la fel de radicale pe cât se temeau germanofobii britanici. Războiul era o încercare de a „pune în practică ambițiile politice ale Germaniei, care pot fi sintetizate drept hegemonia germană asupra Europei” prin anexarea de teritorii franceze, belgiene și, posibil, ruse, crearea unei uniuni vamale central-europene și crearea unor noi state polonez și baltice aflate direct sau indirect sub control german. În plus, Germania urma să dobândească noi teritorii în Africa, astfel încât posesiunile sale coloniale să fie consolidate ca o singură regiune central-africană. Urma să existe și un efort concertat de a distruge imperiile britanic și rus prin revoluții instigatoare¹⁴¹. Totuși, există un defect fundamental în raționamentul lui Fischer, pe care prea mulți istorici l-au trecut cu vederea. Și anume premisa, tipică pentru istoriografia deterministă, că scopurile Germaniei, așa cum au fost ele expuse după începerea războiului, erau aceleași cu scopurile germane anterioare¹⁴². Astfel, *Septemberprogramm* („Planul din septembrie”) al lui Bethmann Hollweg – „observații provizorii pentru orientarea politicii noastre” în vederea unei păci separate cu Franța, pornind de la presupunerea unei victorii germane rapide în vest – este înfățișat ca fiind prima expunere deschisă a scopurilor care au existat înainte de izbucnirea războiului¹⁴³. Dacă ar fi adevărat, atunci argumentul că războiul putea fi evitat s-ar prăbuși; deoarece este clar că niciun guvern britanic nu ar fi putut accepta condițiile teritoriale și politice pe care „Planul din septembrie” le propunea pentru Franța și Belgia¹⁴⁴, deoarece ar fi transformat, într-adevăr, în realitate „coșmarul napoleonian”, oferind Germaniei controlul asupra coastei belgiene. Totuși, realitatea este că Fischer și discipolii săi nu au găsit niciodată vreo dovadă că aceste obiective existau *înainte* de intrarea în război a Marii Britanii. Este posibil ca ele să nu fi fost puse niciodată pe hârtie sau ca documentele relevante să fi fost distruse ori pierdute și ca acelea implicate ulterior mai mult să fi mințit decât să fi acordat legitimitate clauzei „responsabilității războiului” din Tratatul de la Versailles. Dar pare puțin probabil. Tot ceea ce Fischer poate prezenta sunt planurile ireale antebelice ale câtorva adepți ai pangermanismului și oameni de afaceri (în special Walther Rathenau), niciunul cu statut

oficial, precum și afirmațiile uneori belicoase ale kaiserului, un individ a cărui influență asupra politicii nu era atât de constantă, nici atât de mare cum credea el¹⁴⁵.

Pentru a înțelege obiectivele dinainte de război ale Germaniei, este necesar mai întâi să ne dăm seama câtă dreptate a avut Churchill cu privire la slăbiciunea poziției Germaniei. Din motive în primul rând financiare, ea pierduse, într-adevăr, cursa înarmării navale împotriva Marii Britanii și pierdea, de asemenea, cursa înarmării terestre împotriva Rusiei și Franței. Avea, de asemenea, motive întemeiate să se teamă de relația cu principalul său aliat, Austria, și puține motive să aibă încredere în alte astfel de puteri, a căror susținere o căuta (în special Italia și Turcia). În schimb, puterea Triplei Antante părea să fie confirmată de zvonurile unor discuții anglo-ruse pe teme navale. În aceste circumstanțe, credința mult timp împământenită a șefului Statului-Major General, Moltke, că un oarecare tip de lovitură militară preventivă împotriva Rusiei și Franței ar putea fi preferabilă declinului militar permanent începuse să prindă la unele persoane cu influență chiar înainte de asasinatul de la Sarajevo. În primul rând, fără îndoială, obiectivul lui Bethmann Hollweg din iulie 1914 a fost acela de a înregistra un succes diplomatic. El spera că o lovitură militară austriacă rapidă împotriva Serbiei ar cimenta Dubla Alianță și ar diviza Tripla Antantă, deoarece se îndoia că Marea Britanie ar fi dispusă să sprijine o intervenție rusă în numele Serbiei¹⁴⁶. Dar încă de la început era optimist cu privire la un război împotriva Rusiei și Franței. Dacă putea face ca Rusia să pară agresorul, el era pregătit pentru un război continental, considerând că în aceste circumstanțe Marea Britanie nu avea să intervină – sau, cel puțin, nu „imediat”¹⁴⁷.

Aspectul esențial este că, dacă Marea Britanie nu ar fi intervenit imediat, scopurile de război ale Germaniei ar fi fost semnificativ diferite de cele expuse în „Planul din septembrie”. Declarația pe care Bethmann Hollweg i-a făcut-o lui Goschen pe 29 iulie 1914 arată clar că era pregătit să garanteze integritatea teritorială atât a Franței, cât și a Belgiei (precum și a Olandei) în schimbul neutralității britanice¹⁴⁸. Dacă Marea Britanie ar fi stat de fapt deoparte, ar fi fost nebulie curată să fi respins o asemenea ofertă. Astfel, scopurile Germaniei nu ar fi inclus, aproape sigur, schimbările teritoriale imaginate de „Planul din septembrie” (cu excepția, probabil, a celor legate de Luxemburg, în care Marea Britanie nu avea niciun interes); și ele în mod sigur nu ar fi inclus propunerile privind controlul german asupra coastei belgiene, pe care niciun guvern britanic nu le-ar fi putut tolera. Și atunci ar fi rămas cel mult următoarele propuneri:

1. *Franța...* O despăgubire de război plătită în rate; ea trebuie să fie suficient de mare pentru a împiedica Franța să cheltuiască sume considerabile pe armament în următorii 15-20 de ani. Mai mult: un tratat comercial care să facă Franța dependentă economic de Germania și care să asigure piața franceză pentru exporturile noastre... Acest tratat trebuie să ne asigure libertatea de mișcare financiară și industrială în Franța de așa manieră încât afacerile germane să nu mai fie tratate diferit de francezi.

2. ...Trebuie să creăm o *asociație economică central-europeană* prin tratate vamale comune, care să includă Franța, Belgia, Olanda, Danemarca, Austro-Ungaria, Polonia și, probabil, Italia, Suedia și Norvegia. Această asociație nu va avea nicio autoritate constituțională supremă comună și toți membrii săi vor fi egali din punct de vedere formal, dar în practică se vor afla sub conducere germană și trebuie să stabilizeze dominația economică a Germaniei asupra *Mitteleuropa*.

[3.] *Problema achizițiilor coloniale*, unde primul scop este acela de a crea un imperiu colonial central-african nefragmentat, va fi analizată ulterior, ca și scopurile puse în practică în privința Rusiei...

4. *Olanda*. Se va analiza prin ce mijloace și metode Olanda poate fi adusă într-o relație mai strânsă cu Imperiul German. Luând în calcul caracterul olandezilor, această relație mai strânsă nu trebuie să le dea un sentiment de constrângere, nu trebuie să schimbe nimic în modul de viață olandez și nu trebuie, de asemenea, să-i supună unor noi obligații militare. Prin urmare, Olanda trebuie lăsată independentă în afacerile externe, dar, pe plan intern, trebuie să fie dependentă de noi. Se poate lua în calcul o alianță ofensivă și defensivă în ce privește coloniile ; în orice caz, o asociație închisă a tarifelor vamale...¹⁴⁹

La aceste puncte – în realitate, „Planul din septembrie” fără anexarea Franței și Belgiei – ar trebui adăugate planurile detaliate, schițate ulterior, de a „împinge [Rusia] cât mai departe posibil de granița de est a Germaniei și [de a-i distruge] dominația asupra popoarelor vasale non-ruse”. Acestea urmăreau crearea unui nou stat polonez (unit cu Galiția habsburgilor) și cedarea provinciilor baltice (care urmau să fie independente, încorporate în noua Polonie sau anexate chiar Germaniei)¹⁵⁰. Și această versiune editată a „Planului din septembrie” probabil exagerează scopurile antebelice ale conducerii germane. Bineînțeles, Bülow nu mai era cancelar ; dar comentariile sale adresate prințului moștenitor în 1908 nu erau atât de diferite de opinia lui Bethmann Hollweg că războiul avea să întărească stânga politică și să slăbească Reich-ul pe plan intern :

Niciun război din Europa nu ne poate aduce multe avantaje. Nu vom avea nimic de câștigat din cucerirea unor noi teritorii slave sau franceze. Dacă anexăm țări mici imperiului, nu vom întări decât acele elemente centrifugale care, din păcate, nu lipsesc niciodată din Germania... Un război provocat ușor, chiar dacă ar fi purtat cu succes, ar avea un efect dăunător asupra țării... Orice mare război este urmat de o perioadă de liberalism¹⁵¹.

Scopurile limitate de război subliniate mai sus ar fi reprezentat o amenințare directă pentru interesele britanice ? Au impus ele o strategie napoleoniană ? Nu prea. Tot ceea ce implicau clauzele economice ale „Planului din septembrie” era crearea, cu aproximativ optzeci de ani mai devreme, a unei uniuni vamale europene dominate de germani, nu foarte diferită de cea care există astăzi – Uniunea Europeană. Într-adevăr, multe din declarațiile oficiale legate de acest subiect au o rezonanță contemporană izbitoră, de exemplu, cea a lui Hans Delbrück : „Doar o Europă care formează o singură unitate vamală poate răspunde cu suficientă putere resurselor productive extraordinar de mari ale lumii transatlantice” ; sau apelul entuziast al lui Gustav Müller la crearea unor „State Unite ale Europei” (expresie folosită înainte de război de către kaiser), „care să includă Elveția, Olanda, statele scandinave, Belgia, Franța, chiar Spania și Portugalia și, via Austro-Ungaria, România, Bulgaria și Turcia” ; sau aspirația baronului Ludwig von Falkenhausen „de a se ridica la nivelul organismelor economice mari, închise, ale Statelor Unite, imperiilor britanic și rus, cu un bloc economic la fel de solid, care să reprezinte toate statele europene... sub conducere germană, cu un dublu scop : (1) de a asigura membrilor acestui întreg, în special Germaniei, supremația asupra pieței europene ; și (2) de a fi capabil să conducă întreaga putere economică a Europei aliate, ca forță unificată, în lupta cu aceste puteri mondiale legată de condițiile de acceptare a fiecăreia pe piețele celeilalte”¹⁵². Diferența este că, în 1914, Marea Britanie nu ar fi devenit membră a „Uniunii Europene” a kaiserului. Dimpotrivă, cu imperiul său maritim intact, Marea Britanie ar fi rămas de drept o superputere.

Bineînțeles, nu a fost să fie : apelul la neutralitatea britanică a fost, după cum știm, respins. Totuși, istoricii germani au renunțat prea repede la propunerea lui Bethmann

Hollweg, considerând-o un calcul total greșit ; s-au grăbit chiar să susțină că nici germanii înșiși nu se așteptau să-și asigure neutralitatea britanică. Dovezile documentare nu indică acest lucru. Dimpotrivă, ele arată că speranțele lui Bethmann Hollweg privind non-intervenția britanică erau departe de a fi iraționale. El poate fi iertat pentru că nu a anticipat, în ultimul minut, faptul că argumentele lui Grey și Crowe aveau să se impună în fața non-intervenționiștilor, mai puternici din punct de vedere numeric.

Non-angajamentul continental

Ar fi greșit să tragem concluzia că planificarea militară antebelică britanică privind intervenția într-un război franco-german a făcut, de fapt, ca războiul să fie inevitabil. Celor mai mulți dintre membrii cabinetului (ca să nu mai vorbim de Parlament) le-au fost ascunse, la început, discuțiile cu francezii. După cum i-a spus Sanderson lui Cambon, ideea unui angajament militar față de Franța „dădea naștere la divergențe de opinie” – „orice propunere mai categorică ar fi fost respinsă imediat de cabinet”. În mod extraordinar, nici chiar prim-ministrul Campbell-Bannerman nu a fost informat inițial. Când i s-a spus, și-a exprimat neliniștea că „accentul pus pe pregătirile comune... seamănă foarte mult cu un angajament onorabil”. Prin urmare, Haldane a trebuit să explice „clar” șefului Statului-Major General, Lyttelton, „că nu aveam să fim în niciun fel obligați de faptul că am început unele discuții”¹⁵³. În aceste circumstanțe, era aproape imposibil ca Grey să facă un pas spre o alianță formală cu Franța, preferată de radicalii din Ministerul de Externe, precum Mallet, Nicolson și Crowe¹⁵⁴. Așa cum mai prudentul secretar permanent Hardinge a subliniat în mărturia sa în fața întrunirii subcomisiei din cadrul Comisiei de Apărare Imperială din martie 1909, „nu am oferit *nicio* asigurare că-i vom ajuta [pe francezi] printr-o acțiune terestră și... singurele motive pe care francezii și-ar putea baza orice speranță de asistență militară au fost discuțiile *semioficiale* care au avut loc între atașatul militar francez și Statul-Major General britanic”. Prin urmare, subcomisia a concluzionat că, „în eventualitatea unui atac asupra Franței din partea Germaniei, soluția de a trimite o forță militară în străinătate sau de a ne baza doar pe mijloacele navale *este o problemă politică ce trebuie hotărâtă, când se ivește ocazia, de guvernul de la data respectivă*”¹⁵⁵. Opțiunea unei intervenții militare nu era decât în stadiul de analiză (și erau explorate implicațiile sale logistice), la fel cum opțiunea unei riposte nucleare în eventualitatea unui atac sovietic asupra Europei de Vest a fost analizată de Statele Unite în timpul Războiului Rece. În ambele cazuri trebuie făcută aceeași distincție: războiul nu era inevitabil doar pentru că se schițaseră planuri de război. Chiar și germanofobul Eyre Crowe a trebuit să admită, cum a făcut în februarie 1911, „realitatea fundamentală... că Antanta nu este o alianță. În caz de forță majoră, se poate să nu aibă *nicio* substanță. Căci o antantă nu este altceva decât o mentalitate comună, o opinie asupra politicii generale care este împărtășită de guvernele a două țări, dar care poate fi – sau deveni – atât de vagă, încât să-și piardă orice conținut”¹⁵⁶.

Cabinetul, și nu Grey, avea să ia decizia finală; iar guvernul, ca întreg, era, ca să folosim cuvintele lui Grey, „destul de liber”¹⁵⁷. În ceea ce-l privea pe lordul cancelar Loreburn, intervenția într-o „dispută pur franceză” era, prin urmare, de neconceput, deoarece nu putea fi făcută cu „o majoritate alcătuită în mare parte din conservatori și cu un număr mare de miniștri împotriva ta... Acest lucru ar însemna că actualul guvern

nu ar putea să o susțină”¹⁵⁸. În noiembrie 1911, Grey a fost învins clar în cabinet (cu cincisprezece la cinci) în privința a două rezoluții ce respingeau în mod expres orice angajament militar față de Franța¹⁵⁹. Problema s-a pus din nou în noiembrie 1912, când radicalii din cabinet, sprijiniți de Hankey și Esher, susținători ai Forțelor Navale, au reușit să-l forțeze pe Grey să nege în Camera Comunelor faptul că nu se încheiase niciun angajament militar secret și valabil față de Franța. Haldane a avut sentimentul că, în urma sesiunii decisive a cabinetului, a ieșit „fără constrângeri din punct de vedere material”, însă nu așa a sintetizat Asquith concluzia cabinetului în fața regelui: „Între Statul-Major General britanic și statele-majore ale altor țări nu ar trebui să aibă loc nicio discuție care, direct sau indirect, ar putea angaja această țară într-o intervenție militară sau navală... Astfel de discuții, dacă ar implica o acțiune concertată pe uscat sau pe mare, nu ar trebui inițiate fără acordul prealabil al cabinetului”¹⁶⁰. Nu este de mirare că atașatul militar francez la Berlin a conchis că, într-un război cu Germania, „Anglia nu ne va fi de prea mare ajutor”. Crowe a continuat să depună eforturi pentru „ca înțelegerea noastră cu Franța să fie mai cuprinzătoare și mai clară”, însă oponenții alianței dețineau controlul¹⁶¹. Nimic nu ilustrează mai clar acest lucru decât notele lui Churchill din 1912 cu privire la împărțirea răspunderii navale care concentra marina franceză în Marea Mediterană și flota britanică în apele proprii. Aceste dispoziții, spunea Churchill, au fost „date independent, deoarece ele sunt cel mai bun lucru sugerat de interesele separate ale fiecărei țări [*sic* !]... Ele nu izvorăsc din niciun acord sau convenție navală... *Nimic din acordurile navale sau militare nu ar trebui să aibă efectul de a ne expune... dacă, atunci când vine momentul, hotărâm să stăm deoparte*”¹⁶².

Deoarece Harcourt și Esher făceau presiuni în acest sens atât la nivel public, cât și privat, Grey nu putea decât să-i spună lui Cambon că nu exista niciun „angajament care să oblige vreun guvern... să se implice în război”¹⁶³. Discuțiile navale anglo-ruse erau și mai departe de implicarea unui angajament. Într-adevăr, la Londra exista o neliniște tot mai mare cu privire la apetitul rus pentru concesiuni unilaterale în Orientul Apropiat¹⁶⁴. După cum i-a spus Grey lui Cambon în mai 1914, „nu am putea semna niciun angajament militar, nici măcar unul ipotetic, cu Rusia”. Pe 11 iunie 1914 – cu doar câteva zile înainte de asasinatul de la Sarajevo –, el a trebuit să dea aceeași asigurare în fața Camerei Comunelor, că, „dacă izbucnește un război între puterile europene, nu există vreun acord nepublicat care să restricționeze sau să împiedice libertatea guvernului sau... a Parlamentului de a decide dacă Marea Britanie ar trebui sau nu să ia parte la război”¹⁶⁵.

Astfel, singura justificare plauzibilă pentru strategia lui Grey – aceea că ar împiedica un atac german asupra Franței – a căzut. „O Antantă între Rusia, Franța și noi ar fi absolut sigură”, a spus el la scurt timp după ce a devenit ministru de Externe. „Dacă este necesar să controlăm Germania, ea ar putea fi făcută.”¹⁶⁶ Pe această bază el, Haldane și chiar regele le-au declarat în 1912 unor reprezentanți germani că Marea Britanie „nu ar putea tolera în niciun caz ca Franța să fie zdrobită”¹⁶⁷. Aceste declarații au fost interpretate adeseori de istorici ca angajamente categorice pe care germanii le-au ignorat, punându-se în pericol. Însă adevărul, pe care guvernul german nu putea să nu-l vadă, era că Antanta nu era la fel de „absolut sigură” pe cât intenționase Grey. Într-adevăr, colegii săi de cabinet îl forțaseră să se decică public de ideea unei alianțe defensive cu Franța și Rusia. Tot ce rămânea pentru consolarea francezilor în eventualitatea unui atac german era angajamentul *privat* al lui Grey ca elev al Winchester College, al Balliol College și ca gentleman. Dar acest lucru ar fi însemnat o intervenție britanică doar dacă Grey putea atrage majoritatea cabinetului de partea sa, ceea ce nu a reușit deloc să facă în 1911. Dacă

nu reușea, el și posibil întregul guvern aveau să demisioneze – ceea ce nu ar fi fost un motiv de neliniște pentru germani. Prin urmare, este atât de surprinzător faptul că Bethmann Hollweg era dispus să-și asume riscul? Dacă *Manchester Guardian* putea afirma cu tărie – cum a făcut în iulie 1914 – că nu exista „niciun pericol ca [Marea Britanie] să fie atrasă în conflictul [dintre Austria și Serbia] ca urmare a unor tratate de alianță”; dacă Asquith însuși nu vedea „niciun motiv pentru care ar trebui să fim mai mult decât spectatori” chiar și pe 24 iulie – atunci de ce ar fi trebuit ca Hollweg să fi gândit altceva? ¹⁶⁸ Una peste alta, este posibil ca nesiguranța privind poziția Marii Britanii să fi făcut ca un război continental să fie mai mult decât mai puțin probabil, încurajându-i pe germani să ia în calcul o lovitură preventivă ¹⁶⁹. Dar cu siguranță ea nu a făcut ca intervenția britanică într-un astfel de război să fie inevitabilă – dimpotrivă, după cum aveau să demonstreze evenimentele din iulie 1914.

Atunci când, în urma asasinatului de la Sarajevo, Londra a înțeles clar că guvernul austriac intenționa să ceară „unele compensații în sensul unei umiliri a Serbiei”, prima reacție a lui Grey a fost să se îngrijoreze cu privire la modul în care va reacționa Rusia. Văzând posibilitatea unei confruntări între Austria și Rusia, a căutat să exercite o presiune indirectă via Berlin pentru a tempera orice represalii austriece, sperând să repete succesul diplomației sale în Balcani din anul anterior ¹⁷⁰. La început, Grey a cerut Austriei și Rusiei să „discute problemele”, în speranța stabilirii pentru sârbi a unor condiții acceptate de ambele părți, însă acest lucru a fost denunțat de președintele francez Poincaré, care se afla întâmplător la Sankt-Petersburg. Îndoiindu-se de capacitatea sa de a exercita o influență moderatoare asupra Rusiei și suspectând faptul că guvernul german i-ar fi putut „ațâța” pe austrieci, Grey a schimbat tactica, avertizându-l pe ambasadorul german Lichnowsky că Rusia urma să sprijine Serbia, profetind o nouă revoluție precum cea din 1848 în eventualitatea unui război continental și sugerând o mediere între Austria și Rusia cu ajutorul celorlalte patru puteri (Marea Britanie, Germania, Franța și Italia) ¹⁷¹.

Încă de la început, Grey a fost extrem de ezitant în a oferi orice indicație cu privire la modul în care Marea Britanie ar putea răspunde unei escaladări a conflictului. El știa că dacă Austria, cu sprijinul Germaniei, adresa Belgradului o serie de cereri exagerate și dacă Rusia se mobiliza în apărarea Serbiei, atunci Franța ar fi putut fi la fel de bine implicată – aceasta era natura antantei franco-ruse și strategia militară germană. Întreaga strategie a antantelor cu Franța și Rusia fusese aceea de a opri un astfel de război franco-german. Cu toate acestea, Grey se temea de asemenea că un semnal prea puternic în sensul unui sprijin pentru Franța și Rusia – așa cum l-au îndemnat, în mod previzibil, Crowe și Nicolson – i-ar putea încuraja pe ruși să intre în război. Se afla la strâmtoare: cum să împiedice Dubla Alianță fără să încurajeze Dubla Antantă? ¹⁷² Din păcate, impresia pe care a lăsat-o a fost exact opusul a ceea ce a sperat să obțină: până duminică, 26 iulie, francezii au crezut că se puteau baza pe Marea Britanie, în timp ce germanii erau „siguri” de neutralitatea engleză. După cum i-a spus Jagow lui Cambon: „Voi aveți informațiile voastre. Noi pe ale noastre”; din păcate, în ambele cazuri sursa era aceeași ¹⁷³. Guvernul german a continuat neclintit, simulând interesul pentru propunerile de mediere ale lui Grey, pe care nu avea nicio intenție să le urmeze ¹⁷⁴.

Pentru a fi drepti cu Grey, tactica sa de ambiguitate studiată a fost foarte aproape să dea rezultate. Guvernul sârb s-a simțit atât de expus, încât – în ciuda consternării lui Grey față de „cumplitele” condiții – a acceptat ultimatumul austriac, căutând să-i aducă doar unele mici modificări ¹⁷⁵. Mai mult, spre disperarea atât a lui Bethmann Hollweg, cât și a lui Moltke, care îi îndemnase pe austrieci să nu ia în serios propunerea de mediere a

lui Grey, kaiserul a salutat răspunsul Serbiei ca pe un triumf diplomatic, îndemnând Viena pur și simplu să se „oprească în Belgrad” – cu alte cuvinte, să ocupe temporar capitala sârbă (așa cum Prusia ocupase Parisul în 1870) pentru a asigura punerea în practică a cerințelor austriece. Acest lucru a sporit confuzia creată de Jagow, care a afirmat că Germania *nu* va acționa în cazul în care Rusia își va mobiliza trupele doar în sud (adică împotriva Austriei, dar nu a Germaniei)¹⁷⁶. În același timp, ministrul rus de Externe, Sazonov, și-a schimbat pe neașteptate opinia cu privire la posibilitatea unor discuții bilaterale între Austria și Rusia, o idee la care Grey a revenit imediat când a devenit clar că guvernul german nu privea cu ochi prea buni planul său de organizare a unei conferințe cu cele patru puteri¹⁷⁷. O vreme, a părut că războiul continental ar putea fi evitat. Totuși, din păcate pentru Grey, exista deja o prăpastie de netrecut între Berlin și Sankt-Petersburg. Pe de o parte, Sazonov nu avea nicio intenție de a accepta ocupația Belgradului de către Austria, care ar fi reprezentat în ochii săi un mare pas înapoi pentru influența Rusiei în Balcani¹⁷⁸. Pe de altă parte, Bethmann Hollweg nu avea nicio intenție de a considera termenii ultimatumului austriac altfel decât închiși negocierii¹⁷⁹.

În această etapă, logica militară a început să se impună în fața calculelor diplomatice. Chiar înainte de începerea bombardamentului Belgradului de către austrieci, Sazonov și colegii săi militari au emis ordine privind o mobilizare parțială, pe care apoi au încercat cu disperare să o transforme într-o mobilizare generală atunci când au fost avertizați că Germania intenționa de fapt să-și mobilizeze trupele chiar și în cazul unei mobilizări parțiale a Rusiei¹⁸⁰. Era tocmai pretextul dorit de germani pentru a-și lansa mobilizarea nu doar împotriva Rusiei, ci și a Franței¹⁸¹. Ideea discuțiilor austro-ruse a fost uitată, atenția concentrându-se asupra unei bizare „curse inverse” în care, de dragul opiniei interne, Germania încerca acum să convingă Rusia să înceapă prima mobilizarea trupelor – și invers. Acum, războiul continental era în mod sigur inevitabil. Chiar atunci când Bethmann Hollweg, dându-și seama în sfârșit că Marea Britanie ar putea interveni imediat ca răspuns la un atac asupra Franței, a încercat să-i forțeze pe austrieci să meargă la masa negocierilor, ei au refuzat să-și suspende operațiunile militare¹⁸². Apelurile regale de la Londra către Sankt-Petersburg de a opri mobilizarea au fost la fel de inutile, șeful Statului-Major General rus, Ianușkevici, „izbindu-și telefonul de pământ” (potrivit spuselor sale) pentru a împiedica o a doua anulare din partea țarului¹⁸³. Iar dacă Rusia continua mobilizarea, atunci germanii au insistat că nu aveau de ales și trebuiau să facă la fel. Acest lucru însemna invadarea Belgiei și a Franței¹⁸⁴. Pe scurt, ceea ce Taylor a numit „război după orar” devenise inevitabil în momentul în care Rusia s-a hotărât asupra unei mobilizări chiar și parțiale – adică război după orar între puterile continentale. Ceea ce mai putea fi totuși evitat – contrar literaturii memorialistice și unei istoriografii atât de deterministe – era implicarea Marii Britanii.

Deloc surprinzător, în acest moment guvernul francez și cel rus au început să facă presiuni serioase asupra lui Grey pentru a clarifica poziția Marii Britanii¹⁸⁵. Francezii au susținut că, dacă Grey ar „anunța că în eventualitatea unui conflict dintre Germania și Franța... Anglia ar interveni în sprijinul Franței, nu ar exista niciun război”¹⁸⁶. Însă Grey, care încercase de câteva zile să se apropie de Lichnowsky, știa că el singur nu putea face Franței o astfel de promisiune. Este adevărat, îi avea deja de partea lui pe radicalii din Ministerul de Externe care susțineau că o „legătură morală” fusese „creată” ca urmare a Antantei, a cărei repudiare „ne-ar expune renumele unei critici dure”¹⁸⁷. Dar, așa cum fusese exprimat foarte clar în 1912, el nu putea acționa fără sprijinul colegilor săi de cabinet și al partidului – ca să nu mai vorbim de sprijinul acelei entități nebuloase și

adeseori invocate care era „opinia publică”. Și era departe de a fi clar că se putea baza pe oricare dintre acestea pentru a susține un angajament militar public față de Franța. Așa cum am văzut, existau foarte mulți politicieni liberali și jurnaliști care se opuneau cu tărie unui astfel de angajament¹⁸⁸. Argumentele lor erau acum întărite de criza financiară acută pe care amenințarea războiului o provocase în Londra¹⁸⁹. Pe 30 iulie, douăzeci și doi de membri liberali ai Comisiei parlamentare privind afacerile externe au anunțat prin Arthur Ponsonby că „orice decizie în favoarea unei participări la un război european ar fi întâmpinată nu numai cu cea mai puternică dezaprobară, ci chiar și cu retragerea sprijinului la guvernare”¹⁹⁰. Cabinetul s-a dovedit, de asemenea, la fel de divizat cum fusese în 1912 și, ca și atunci, cei care își doreau o declarație de susținere a Franței erau în minoritate. Prin urmare, s-a decis pur și simplu să nu se decidă nimic, „deoarece (după cum s-a exprimat președintele Comisiei de guvernare locală, Herbert Samuel), dacă ambele tabere nu știu ce vom face, ele vor fi mai puțin dispuse să-și asume riscuri”¹⁹¹.

Tot ceea ce putea să facă Grey era să-i spună din nou lui Lichnowsky, *în particular* – „pentru a evita reproșul ulterior de rea-credință” –, că, „dacă [Germania] și Franța se vor implica, atunci... guvernul britanic va fi... obligat să se hotărască rapid. În această eventualitate, nu ar fi posibil să stai deoparte și să aștepti la nesfârșit”¹⁹². Faptul că această declarație l-a impresionat pe Bethmann Hollweg, deși declarațiile anterioare ale lui Grey nu reușiseră, poate fi explicat prin faptul că, pentru prima dată, Grey a indicat că orice acțiune britanică în apărarea Franței ar fi una rapidă¹⁹³. O impresie la fel de profundă a produs la Londra apelul lui Bethmann Hollweg la neutralitatea britanică – apel făcut exact înainte de a auzi avertismentul lansat de Grey lui Lichnowsky –, în principal deoarece făcea atât de evidentă intenția Germaniei de a ataca Franța¹⁹⁴. Dar, deși a fost respins prompt, nici măcar aceasta nu a provocat un angajament de a interveni, iar pregătirile navale limitate ale lui Churchill din 30 iulie nu au avut, cu siguranță, aceeași semnificație ca ordinele de mobilizare a armatelor continentale¹⁹⁵. Dimpotrivă: după ce și-a rostit avertismentul într-un cadru privat, Grey a adoptat o linie oficială mult *mai blândă* față de Germania, într-o ultimă încercare de a reînvia ideea unei medieri prin intermediul celor patru puteri¹⁹⁶. Într-adevăr, în dimineața zilei de 31 iulie, Grey a mers până acolo încât să-i spună lui Lichnowsky :

Dacă Germania ar putea face o propunere rezonabilă care să dovedească clar că Germania și Austria se străduiesc încă să mențină pacea europeană și dacă Rusia și Franța ar da dovadă de lipsă de rațiune respingând-o, aş sprijini-o... şi aş spune că, dacă Rusia şi Franţa nu ar accepta-o, guvernul Majestăţii Sale nu ar mai avea nicio răspundere pentru ceea ce s-ar putea întâmpla.

„Propunerea rezonabilă” la care se gândea Grey era aceea că „Germania ar fi de acord să nu atace Franța dacă Franța ar rămâne neutră [sau dacă și-ar menține trupele în propriul teritoriu] în eventualitatea unui război între Rusia și Germania”¹⁹⁷. Chiar și pesimistul Lichnowsky a început să creadă, la auzul acestei declarații, că, „într-un posibil război, Anglia ar putea adopta o atitudine de așteptare”¹⁹⁸. Reacțiile Parisului au fost la fel de sumbre. Pe 1 august, seara, Grey i-a spus lui Cambon cu curaj :

Dacă Franța nu poate profita de această poziție [adică de propunere], ar fi din cauză că este legată de o alianță la care noi nu am luat parte și ale cărei condiții nu le cunoaștem... Franța trebuie să ia o decizie în acest moment fără a lua în calcul o asistență pe care acum nu ne

aflăm în poziția de a o promite... Nu am putea propune Parlamentului în acest moment să trimită o forță militară expediționară pe continent... decât dacă interesele și obligațiile noastre ar fi implicate profund și cu disperare¹⁹⁹.

După cum i-a explicat Grey lui Cambon, un avertisment adresat în particular lui Lichnowsky nu era „același lucru cu un... angajament față de Franța”²⁰⁰.

Comportamentul lui Grey în aceste zile critice a reflectat fidel diviziunile acute din interiorul cabinetului lui Asquith. Cei nouăsprezece oameni care s-au întrunit pe 31 iulie erau divizați în trei grupuri inegale: cei care, împreună cu grosul partidului, erau de partea unei declarații imediate de neutralitate (printre care Morley, Burns, Simon, Beauchamp și Hobhouse); cei care erau în favoarea intervenției (doar Grey și Churchill); și cei nehotărâți (în special Crewe, McKenna, Haldane și Samuel, dar probabil și Lloyd George și Harcourt, precum și, bineînțeles, Asquith însuși)²⁰¹. Morley s-a pronunțat răspicat împotriva intervenției de partea Rusiei și se părea că majoritatea îi împărtășea opinia. Cu toate acestea, amenințarea lui Grey de a demisiona în cazul adoptării „unei politici de non-intervenție total lipsită de compromisuri” a fost suficientă pentru a menține impasul²⁰². Cabinetul a fost de acord că „în acest moment opinia britanică nu ne-ar permite să sprijinim Franța... – nu am putea spune nimic care să ne angajeze”²⁰³. Impasul nu a fost depășit cu adevărat nici atunci când, în noaptea de 1 august, Churchill a reușit să-l convingă pe Asquith să-i permită mobilizarea Forțelor Navale la aflarea veștilor privind ultimatumul dat de Germania Rusiei²⁰⁴. Acest lucru nu a făcut decât să-i determine pe Morley și pe Simon să amenințe cu demisia în timpul întâlnirii din dimineața următoare și să impulsioneze majoritatea să strângă iarăși rândurile împotriva pledoariilor repetate ale lui Grey în favoarea unei declarații clare. Tot ce s-a putut stabili în prima ședință din acea duminică crucială a fost că, „dacă flota Germaniei intră pe Canal sau prin Marea Nordului pentru a întreprinde operațiuni ostile împotriva coastelor franceze sau a vapoarelor Franței, flota britanică va oferi toată protecția de care dispune”²⁰⁵. Chiar și acest lucru – departe de a reprezenta o declarație de război, dat fiind faptul că o asemenea acțiune navală germană era extrem de improbabilă – a fost prea mult pentru Burns, președintele Biroului de Comerț, care a demisionat. După cum a observat Samuel, „dacă s-ar fi pus problema, Asquith l-ar fi sprijinit pe Grey... și alți trei ar fi rămas. Cred că restul am fi demisionat”²⁰⁶. La masa de prânz de la Beauchamp din ziua aceea, șapte miniștri, printre care și Lloyd George, și-au exprimat rezervele chiar și față de măsurile navale limitate²⁰⁷. Dacă și-ar fi dat seama că Grey deja își retrăsese pe ascuns propunerea făcută lui Lichnowsky privind neutralitatea franceză în cazul unui război ruso-german și că Lichnowsky fusese făcut să plângă în timpul micului dejun de la Asquith din acea dimineață, ar fi putut acționa în baza acelor rezerve²⁰⁸. În realitate, Morley, Simon și Beauchamp i s-au alăturat lui Burns și și-au înaintat demisiile în urma angajamentului față de Belgia pe care Grey reușise să și-l asigure în seara respectivă doar amenințând el însuși cu demisia. Un ministru mai tânăr, Charles Trevelyan, și-a dat și el demisia.

Războiul împotriva conservatorilor

Și atunci de ce nu a căzut guvernul? După cum a menționat Asquith în jurnalul său, răspunsul imediat este că Lloyd George, Samuel și Pease au făcut apel la demisionari „să nu plece sau, cel puțin, să-și amâne plecarea”, după care „au fost de acord să nu spună

nimic astăzi și să-și ocupe locurile obișnuite în Cameră”²⁰⁹. Dar de ce acești oameni altădată șovăitori s-au decis să nu demisioneze în acest moment decisiv? Răspunsul tradițional poate fi exprimat într-un singur cuvânt: Belgia.

Cu siguranță fusese acceptat de mult timp în cadrul Ministerului de Externe că decizia de a interveni în numele Franței „ar fi mai ușor de luat dacă agresiunea germană... implica o încălcare a neutralității Belgiei, pe care Marea Britanie garantase să o mențină” în conformitate cu două tratate care datau încă din 1839²¹⁰. Și în mod sigur, privind retrospectiv, Lloyd George și ceilalți au menționat încălcarea neutralității Belgiei ca fiind cel mai important motiv care i-a făcut pe ei – și „opinia publică” – să-și schimbe opțiunea în favoarea războiului²¹¹. La prima vedere, argumentul pare incontestabil. Pe 6 august 1914, „obligația internațională solemnă” a Marii Britanii de a apăra neutralitatea Belgiei în numele legii și al onoarei și de a „reabilita principiul că... națiunile mici nu trebuie călcate în picioare” au oferit cele două teme centrale ale discursului („Pentru ce luptăm noi?”) ținut de Asquith în Camerei Comunelor²¹². A fost, de asemenea, ideea principală a cursei de recrutare galeză încununată de succes a lui Lloyd George²¹³. Iar dacă avem în vedere unele memorii ulterioare ale unor combatanți precum Graves și Sassoon (ca să nu mai vorbim de benzile desenate *Punch* din acele zile), se pare că problema belgiană a atins o coardă sensibilă²¹⁴. Cu toate acestea, există motive de scepticism. După cum am văzut, opinia Ministerului de Externe din 1905 fusese că tratatul din 1839 nu obliga Marea Britanie să apere neutralitatea Belgiei „în orice situație și cu orice risc”. Când s-a purtat discuția în 1912, nimeni altul decât Lloyd George își exprimase îngrijorarea că, în eventualitatea unui război, Belgia ar trebui să nu fie „nici prea prietenoasă cu această țară... nici... total ostilă”, deoarece neutralitatea ar submina strategia blocadei britanice²¹⁵. În mod semnificativ, când problema a fost ridicată în cabinet, pe 29 iulie, s-a decis ca orice reacție la invadarea germană a Belgiei să se bazeze mai mult pe „politică” decât pe „obligația legală”²¹⁶. Prin urmare, linia adoptată de guvern a fost aceea de a-i avertiza indirect pe germani, susținând că o încălcare a neutralității Belgiei ar putea face ca opinia publică britanică să „schimbe macazul”. Astfel, Grey a putut răspunde ezitării germane în privința acestui subiect cu un avertisment unanim al cabinetului că, „dacă s-ar produce o încălcare a neutralității Belgiei... ar fi foarte greu să ținem în frâu opinia publică”²¹⁷. Dar aceasta nu obliga nicidecum guvernul. Lucru deloc surprinzător, având în vedere că mai mulți miniștri nu erau dispuși, de fapt, să dea curs garanției belgiene.

Lloyd George a fost unul dintre cei care, așa cum își amintea Beaverbrook, încerca să susțină că germanii aveau „să treacă doar prin colțul cel mai sudic” și că acest lucru ar însemna „o mică încălcare a neutralității. «Vedeți», ar fi spus el [arătând spre o hartă], «nu este decât o regiune mică, iar germanii vor plăti pentru orice pagubă produsă»”²¹⁸. În orice caz, foarte multă lume se aștepta (în mod greșit) ca belgienii să nu apeleze la sprijinul britanic, ci să emită doar un protest oficial în eventualitatea trecerii germanilor prin Ardeni. Apelul german la neutralitatea britanică din 30 iulie sugerase foarte clar o incursiune în Belgia; dar chiar și în dimineața zilei de 2 august, după ce Jagow refuzase în mod clar să garanteze neutralitatea belgiană, Lloyd George, Harcourt, Beauchamp, Simon, Runciman și Pease au căzut de acord că ar accepta războiul doar în eventualitatea unei „invazii la scară mare a Belgiei”. Charles Trevelyan a adoptat aceeași opinie²¹⁹. De aici formularea atentă a deciziei cabinetului din acea seară, comunicată de Crewe regelui, că „o încălcare *substanțială* a neutralității [Belgiei] ne-ar plasa în situația considerată posibilă de domnul Gladstone în 1870, când s-a decis că interferența ne obligă la acțiune”²²⁰. Prin urmare, când veștile legate de ultimatumul german la adresa Belgiei au ajuns la

urechile lui Asquith în dimineața zilei de 3 august, acesta a fost profund ușurat. Cererea lui Moltke de a trece nestingherit pe *întregul* teritoriu al Belgiei, apelul ulterior al regelui Albert către George al V-lea și invazia germană de a doua zi au „simplificat lucrurile” în mod semnificativ, ca să folosim cuvintele lui Asquith, deoarece le permitea atât lui Simon, cât și lui Beauchamp să-și retragă demisiile²²¹. Încercările de ultim moment ale lui Moltke și Lichnowsky de a garanta integritatea postbelică a Belgiei au fost, prin urmare, inutile²²². Când Bethmann Hollweg i s-a plăns lui Goschen că „Anglia urma să-i atace de dragul neutralității Belgiei” – „doar pentru un petec de hârtie” –, el pierdea din vedere esențialul. Intrând pe tot teritoriul Belgiei, Moltke salvase fără să vrea guvernul liberal.

Totuși, după cum afirma Wilson, nu atât amenințarea germană la adresa Belgiei a făcut cabinetul să se răzgândească cu privire la intervenție, cât amenințarea germană la adresa *Marii Britanii*, despre care Grey și radicalii insistaseră întotdeauna că s-ar produce în cazul căderii Franței. Acest lucru se poate deduce din scrisoarea lui Asquith către Venetia Stanley din 2 august, în care a expus cele șase principii după care se ghida: doar al șaselea se referea la „obligățiile Marii Britanii față de Belgia de a împiedica abuzul și încorporarea sa de către Germania”. Al patrulea și al cincilea principiu erau mai importante, afirmând că, deși Marea Britanie nu avea nicio obligație de a sprijini Franța, „este împotriva intereselor britanice ca Franța să fie ștearsă de pe fața pământului ca mare putere” și „nu putem permite Germaniei să utilizeze Canalul drept bază ostilă”²²³. În mod similar, principalul argument al celebrului discurs al lui Grey din Camera Comunelor susținut pe 3 august – rostit înainte de veștile privind ultimatumul german la adresa Belgiei – a fost că, „dacă Franța este învinsă într-o luptă pe viață și pe moarte... nu cred că... ne-am afla în situația de a ne folosi forța în mod decisiv pentru a... evita ca întreaga Europă Occidentală vecină nouă... să intre sub dominația unei singure puteri”²²⁴. Riscurile strategice ale non-intervenției – izolarea, lipsa de aliați – cântăreau mai mult decât riscurile intervenției. După cum s-a exprimat Grey într-o discuție particulară de a doua zi: „Nu se va încheia cu Belgia. Va urma Olanda, apoi Danemarca... poziția [Angliei] ar fi compromisă dacă Germaniei i s-ar permite să domine Europa”. „Politica germană”, a spus el cabinetului, era aceea „a unui mare agresor european, la fel de gravă ca politica lui Napoleon”. Faptul că acest argument a convins și unele persoane mai ezitante, precum Harcourt, pare evident²²⁵. Astfel, Morley nu greșea foarte mult când spunea că Belgia furnizase o „pledoarie... pentru o intervenție în numele Franței”²²⁶.

Totuși, a mai existat un motiv, probabil mai important, pentru care Marea Britanie a intrat în război la ora 23, pe 4 august 1914. În perioada 31 iulie – 3 august, un singur lucru a menținut mai presus de toate unitatea cabinetului: teama de a le face loc conservatorilor²²⁷. Încă din 31 iulie, Churchill l-a întrebat în secret pe Bonar Law, prin intermediul lui F.E. Smith, dacă, în eventualitatea a cel mult opt demisii, „opозиția [ar fi] pregătită să salveze guvernul... formând o coaliție care să umple locurile vacante”²²⁸. Bonar Law a refuzat să răspundă, dar, după consultarea cu Balfour, Lansdowne și Long, i-a trimis lui Asquith o scrisoare în care exprima clar perspectiva conservatorilor, că ar fi „fatală să... ezităm în a oferi sprijin Franței și Rusiei în actuala conjunctură”. „Sprijinul ferm” oferit de Bonar Law „pentru orice măsuri pe care [guvernul] le poate considera necesare în această privință” nu era altceva decât o amenințare deghizată că conservatorii ar fi dispuși să ia locul liberalilor dacă guvernul nu putea ajunge la un acord asupra unor asemenea măsuri²²⁹. După ani de critică înversunată din partea presei conservatoare și în special din partea ziarelor deținute de Northcliffe, acesta era singurul lucru care îi putea întări decizia lui Asquith. Demisia, a spus el cabinetului, ar putea părea cursul firesc în

cazul unui guvern atât de divizat. Dar, a continuat el, „situația națională este departe de a fi una obișnuită și nu sunt convins că celălalt partid este condus sau este format din oameni capabili să-i facă față”²³⁰. Samuel și Pease au priceput imediat, spunându-i lui Burns: „Dacă majoritatea cabinetului ar pleca acum ar însemna un ministru războinic, iar acesta era ultimul lucru pe care îl dorește”. „Guvernul alternativ”, după cum s-a exprimat Pease, „trebuie să fie unul mult mai puțin doritor de pace decât suntem noi”. Același lucru i l-a spus lui Trevelyan trei zile mai târziu, dată la care Simon și Runciman preluaseră deja ideea²³¹.

La prima vedere, faptul că conservatorii erau mai nerăbdători decât liberalii să intre în război ar putea întări pledoaria deterministă: dacă Asquith ar fi căzut, atunci Bonar Law ar fi intrat la fel de bine în război. Dar ar fi fost oare la fel? Să presupunem că Lloyd George – învins în privința celui mai recent proiect de lege al său legat de finanțe, cuprins de panica financiară, asediat de editorialele pacifiste din *The Guardian* și *British Weekly* – l-ar fi părăsit pe Grey la acea întâlnire critică a cabinetului. Grey ar fi demisionat cu siguranță; Churchill s-ar fi grăbit să i se alăture lui Bonar Law. Ar fi putut Asquith să reziste, cu majoritatea lui firavă deja întinsă până la punctul de rupere de măsura Home Rule irlandeză? Puțin probabil. Dar cât de repede s-ar fi format un guvern conservator? Ultima schimbare de guvern fusese de lungă durată: administrația lui Balfour trădase primele semne de dezintegrare încă din 1903, cu privire la reforma taxelor vamale, fusese practic învinsă în Camera Comunelor pe 20 iulie 1905, pierduse încrederea adeptilor lui Chamberlain în noiembrie 1905 și și-a dat demisia în cele din urmă pe 4 decembrie. Alegerile generale care au confirmat puterea sprijinului liberal din țară au fost organizate abia pe 7 februarie 1906. Se poate presupune că lucrurile ar fi mers mai repede dacă Asquith ar fi fost forțat să demisioneze la începutul lunii august 1914. Cu siguranță, planul de coaliție al lui Churchill era menit să împiedice orice întârziere a intervenției. Dar ar fi fost posibilă o declarație de război împotriva Germaniei în aceste condiții, înainte de alegerile generale? Multe ar fi depins de rege, care, ca și verii săi din Berlin și Sankt-Petersburg, nu se arătase prea entuziasmat de război odată ce a privit peste marginea prăpastiei²³². Pare rezonabil să presupunem că o schimbare de guvern ar fi întârziat trimiterea Forței Expediționare Britanice (FEB) cu cel puțin o săptămână.

Chiar și fără schimbarea guvernului, trimiterea FEB nu a fost o hotărâre cunoscută dinainte și nu s-a desfășurat conform planurilor puse la punct de Wilson după consultarea cu Statul-Major General francez²³³. Și asta deoarece, așa cum am văzut, o decizie clară în favoarea angajamentului continental nu fusese practic luată, astfel încât vechile argumente împotriva sa au ieșit imediat la suprafață odată cu izbucnirea războiului. Susținătorii Forțelor Navale au insistat, așa cum făcuseră mereu, că puterea navală putea decide singură soarta războiului²³⁴. Ei aveau și tendința de a prefera menținerea acasă a unei părți sau a întregii armate, pentru a apăra pacea socială și a respinge orice invazie. Alții se temeau că și șase divizii (plus o divizie de cavalerie) erau prea puține pentru o contribuție decisivă: kaiserul nu era singurul care se îndoaia că „puținele divizii pe care [Marea Britanie] le putea aduce în luptă ar putea schimba lucrurile în mod semnificativ”²³⁵. Existau și opinii contradictorii cu privire la locul unde trebuia trimisă o forță expediționară și în ce măsură ar trebui plasată sub comandă franceză²³⁶. Decizia de a trimite doar patru divizii și o divizie de cavalerie mai degrabă la Amiens decât la Maubeuge (cum intenționase dintotdeauna Wilson) a fost rezultatul a două zile de certuri²³⁷.

Oare această decizie a influențat în mod semnificativ – după cum au pretins adepții și susținătorii ei de mai târziu – deznodământului războiului?²³⁸ Se afirmă uneori că

Planul Schlieffen ar fi eșuat oricum, chiar și fără FEB, din cauza erorilor lui Moltke în crearea acestuia²³⁹. Poate că francezii ar fi reușit să oprească ofensiva germană fără a fi ajutați, dacă nu ar fi încercat ei înșiși să-și lanseze propria ofensivă și s-ar fi concentrat pe apărare. Dar nu au făcut acest lucru ; și, chiar admitând erorile germane, pare probabil ca, în ciuda retragerilor inițiale haotice și a eșecului atacului simulat de la Oostende, prezența trupelor britanice la Le Cateau (26 august) și la Marne (6-9 septembrie) să fi redus *într-adevăr* semnificativ șansele victoriei germane²⁴⁰. Din păcate, nu a reușit să determine înfrângerea germanilor. După căderea Antwerpen-ului și prima bătălie de la Ypres (20 octombrie – 22 noiembrie) a început impasul sângeros care avea să dureze patru ani pe Frontul de Vest.

Un război fără FEB

Dacă FEB nu ar fi fost trimisă niciodată, fără îndoială că germanii ar fi câștigat războiul. Chiar dacă ar fi fost opriți la Marne, ei ar fi reușit aproape cu siguranță să copleșească linia defensivă franceză în câteva luni în absența substanțialelor întăriri britanice pe care Kitchener își propusese să le recruteze încă din 10 august²⁴¹. Și chiar dacă FEB *ar fi* sosit, dar cu o săptămână întârziere sau într-o altă zonă, ca urmare a unei crize politice de la Londra, Moltke încă ar fi putut repeta triumful strămoșului său. În cel mai rău caz, ar fi fost mai puțin tentat să se retragă spre Aisne. Ce ar fi urmat apoi? Fără îndoială, argumentele pentru o intervenție britanică în vederea stopării ambițiilor germane ar fi continuat – mai ales cu Bonar Law ca prim-ministru. Însă ar fi fost posibilă doar o intervenție de un cu totul alt tip. Forța expediționară ar fi fost făcută inutilă de înfrângerea franceză ; dacă ar fi fost trimisă, ar fi fost probabil necesară o evacuare de tip Dunkerque. Vechile planuri ale susținătorilor Forțelor Navale pentru debarcări pe coasta germană ar fi ajuns și ele la coșul de gunoi. Privind retrospectiv, pare mai probabil că o oarecare versiune a invaziei din Dardanele s-ar fi impus ca utilizarea cea mai credibilă a armatei (mai ales dacă Churchill ar fi rămas la Amiralitate, ceea ce aproape sigur s-ar fi întâmplat). Pe lângă această acțiune riscantă – care, bineînțeles, ar fi avut un mai mare succes dacă ar fi fost disponibile forțe expediționare complete –, Marea Britanie nu ar fi putut face altceva decât să-și folosească puterea navală pentru a purta împotriva Germaniei acel tip de război maritim pe care Fisher îl susținuse mereu : încercuirea vaselor comerciale germane, împiedicarea comerțului inamicului cu țările neutre și confiscarea bunurilor germane de peste mări.

O astfel de strategie duală ar fi iritat Berlinul, fără îndoială. Dar nu ar fi dus la câștigarea războiului. Există dovezi clare că blocada nu a forțat Germania să se supună, după cum speraseră adepții ei²⁴². Nicio victorie asupra Turciei nu ar fi slăbit considerabil poziția unei Germanii care înregistrase victorii în Occident, deși i-ar fi ajutat cu siguranță pe ruși, transformând în realitate planurile lor istorice în privința Constantinopolului²⁴³. Fără războiul de uzură de pe Frontul de Vest, forțele britanice, economia și resursele financiare net superioare ale Angliei nu ar fi putut fi folosite pentru se impune în fața germanilor suficient de mult încât să-și asigure victoria. Un deznodământ mult mai probabil ar fi fost un compromis diplomatic (de tipul celui pe care Kitchener și, mai târziu, Lansdowne l-au sprijinit practic) prin care Marea Britanie să pună capăt ostilităților în schimbul garanțiilor germane privind integritatea și neutralitatea Belgiei și un fel de

împărțire a prăzilor de război din Imperiul Otoman. La urma urmei, acesta fusese dintotdeauna obiectivul lui Bethmann Hollweg. Cu Franța învinsă și oferta Germaniei de a readuce Belgia la statutul anterior încă pe masă, este greu de imaginat cum ar fi putut guvernul britanic să justifice continuarea, pe o durată nedeterminată, a unui război maritim și probabil în Orientul Mijlociu. Pentru ce? Este posibil să ne imaginăm liberali înverșunați susținând, așa cum au făcut-o, un război împotriva „castei militare” a Germaniei, deși argumentul nu l-ar fi impresionat pe Haig și ar fi fost greu de spus dacă, așa cum pare probabil, Bethmann Hollweg și-ar fi continuat politica de colaborare cu social-democrații, care începuse cu proiectul de lege privind impozitarea din 1913 și care a dat roade cu votul pentru împrumuturile de război²⁴⁴. Dar un război pentru menținerea controlului Rusiei asupra Poloniei și a țărilor baltice? Pentru a da Constantinopolul pe mâna țarului? Deși Grey a părut uneori dispus să poarte un astfel de război, el ar fi fost mai mult ca sigur învins de cei precum șeful Statului-Major General, Robertson, care în august 1916 putea încă susține menținerea unei „redutabile... puteri europene centrale... teutonice” ca măsură de ținere sub control a Rusiei²⁴⁵.

Prin urmare, în ultimă instanță, istoricul trebuie să se întrebe dacă acceptarea unei victorii germane pe continent ar fi fost atât de dăunătoare intereselor britanice pe cât au susținut Grey și ceilalți germanofobi la vremea respectivă și așa cum au acceptat ulterior generațiile de istorici adepți ai lui Fischer. Răspunsul sugerat aici este că nu. Întrebarea lui Eyre Crowe a fost dintotdeauna: „Dacă războiul ar izbucni și Anglia ar sta deoparte... [și] dacă Germania și Austria câștigă, zdrobesc Franța și umilesc Rusia, care ar fi atunci poziția unei Anglii fără prieteni?”²⁴⁶. Răspunsul istoricului este: mai bună decât cea a unei Anglii epuizate în 1919. O nouă evaluare a scopurilor antebelice ale Germaniei ne dezvăluie că, dacă Marea Britanie ar fi stat deoparte – chiar și pentru câteva săptămâni –, Europa continentală ar fi fost transformată în ceva nu foarte diferit de Uniunea Europeană pe care o știm astăzi, dar fără diminuarea masivă a puterii internaționale a Marii Britanii produsă de lupta din cele două războaie mondiale. Și probabil că ar fi putut fi evitate și colapsul complet al Rusiei în ororile războiului civil și bolșevismul: deși ar fi existat în continuare probleme grave legate de neliniștea rurală și urbană, o monarhie cu adevărat constituțională (în urma abdicării lui Nicolae al II-lea) sau o republică parlamentară ar fi avut șanse mai mari de succes după un război de scurtă durată. Și, cu siguranță, nu ar fi existat acea incursiune de amploare a puterii financiare și militare americane în problemele europene, care a marcat efectiv sfârșitul supremației financiare britanice în lume. Este adevărat, ar fi putut exista încă fascism în Europa anilor 1920; dar naționalistii radicali ar fi avut cea mai mare putere de convingere mai mult în Franța decât în Germania. Este chiar posibil ca, în absența tensiunilor și presiunilor unui război mondial, inflațiile și deflațiile de la începutul anilor 1920 și 1930 să nu fi fost atât de severe. Cu un kaiser triumfător, Hitler și-ar fi trăit viața ca un artist ratat și un soldat satisfăcut într-o Europă Centrală dominată de germani, despre care ar fi avut puține motive de nemulțumire.

Într-un articol publicat în 1990, Imanuel Geiss a spus:

Nu a fost nimic greșit în privința concluziei că Germania și Europa continentală din vestul Rusiei nu ar fi putut rezista decât dacă Europa ar fi fost unită. Iar o Europă unită ar cădea aproape automat sub conducerea celei mai mari puteri – Germania... [Dar] conducerea germană asupra unei Europe unite pentru a înfrunta blocurile de putere politică și economică viitoare ar trebui să învingă împotrivirea imaginată [*sic*!] a europenilor față de dominația din partea unuia dintre semenii lor. Germanii ar trebui să convingă Europa să accepte conducerea

germană... să demonstreze limpede că interesele generale ale Europei ar coincide cu interesul propriu iluminat al Germaniei... pentru a realiza în anii de după 1900 ceva similar poziției Republicii Federale de astăzi²⁴⁷.

Deși aceste presupuneri reflectă probabil, în mod inconștient, orgoliul nemăsurat al epocii de după reunificare, într-un anumit sens el are absolută dreptate : ar fi fost infinit preferabil ca Germania să-și fi putut realiza visul ocupării poziției hegemonice pe continent fără două războaie mondiale. Dar nu a fost doar greșeala Germaniei că acest lucru nu s-a întâmplat. Este adevărat, Germania a fost cea care a obligat o Franță reticentă (și o Rusie nu la fel de reticentă) să intre în războiul continental din 1914. Dar, după cum kaiserul a afirmat pe bună dreptate, guvernul britanic a fost acela care a decis în ultimă instanță să transforme războiul continental într-un război mondial, un conflict care a durat de două ori mai mult și a costat mult mai multe vieți decât ar fi făcut-o prima „tentativă a Germaniei de a realiza o Uniune Europeană”, dacă s-ar fi desfășurat conform planului. Prin războiul împotriva Germaniei din 1914, Asquith, Grey și colegii lor au făcut ca, atunci când Germania a reușit în cele din urmă să-și impună supremația pe continent, Marea Britanie să nu mai fie suficient de puternică pentru a o ține sub control.

Capitolul 5

ANGLIA LUI HITLER

Ce s-ar fi întâmplat dacă Germania ar fi invadat
Marea Britanie în mai 1940?

Andrew Roberts

În cele din urmă, când a devenit limpede chiar și pentru sir Joseph că în decurs de numai câteva zile Anglia a pierdut toate proviziile și echipamentele armatei sale permanente și singurul său aliat ; că dușmanul se afla la mai puțin de 25 de mile de țărmurile sale ; că în întreaga țară existau doar câteva batalioane de trupe complet instruite și înarmate ; că era angajată într-un război în Marea Mediterană cu un inamic superior din punct de vedere numeric ; că orașele sale erau vulnerabile la un atac aerian inițiat de pe teritorii mai apropiate de inima țării decât extremitățile propriilor insule ; că rutele sale maritime erau amenințate de o duzină de baze noi, sir Joseph a spus : „Privită dintr-o perspectivă adecvată, consider că situația este un mare și evident succes... Războiul a intrat într-o etapă nouă și glorioasă”.

Evelyn Waugh, *Put Out More Flags*

Militari cu cizme înalte mărșăluind bățoși prin Londra : o coloană de soldați ai Wehrmacht-ului îndreptându-se spre Buckingham Palace. Astfel de imagini ne sunt destul de familiare din filme și cărți de ficțiune¹. Dar cât de aproape de realitate au fost invadarea și ocuparea de către germani a Marii Britanii ? La cincizeci de ani după înfrângerea nazismului, avem tendința de a considera de la sine înțeles faptul că Marea Britanie a fost obligată să lupte împotriva lui Hitler în 1939 – să lupte și, în ciuda tuturor opreliștilor covârșitoare cu care țara se confrunta în *annus mirabilis* 1940, să câștige în cele din urmă. Cu ocazia tuturor celebrărilor Zilei Victoriei de până în 1995, posibilitatea că lucrurile ar fi putut lua o altă întorsătură nu a fost deloc pusă în discuție. Dimpotrivă : victoria Alianților în război a fost comemorată ca fiind nu doar justă și dreaptă, ci și inevitabilă.

Totuși, puține evenimente din istorie, în special din domeniul militar și diplomatic, pot fi prezentate ca fiind cu adevărat inevitabile. Dacă ne întoarcem la începutul anilor 1930 și luăm în calcul opțiunile Marii Britanii, pe măsură ce situația politică europeană se deteriora, vedem că, dintre toate, o declarație de război împotriva Germaniei în legătură cu Polonia din 1939 (ca să nu mai amintim de cei cinci ani lungi de „sânge, muncă, lacrimi și sudoare” de sub conducerea lui Winston Churchill) se număra printre cele mai puțin probabile. În 1939, drumul spre război era întortocheat și complicat. Nu trebuie decât să ne imaginăm că unul sau două lucruri (nu neapărat dintre cele mai importante)

ar fi putut avea un alt deznodământ pentru a vedea cât de ușor s-ar fi putut ca evenimentele să ia o cu totul altă întorsătură.

Aghiotantul lui Hitler, Fritz Wiedemann, a susținut că lordul Halifax – emisarul lui Neville Chamberlain la Hitler în 1937 și ministrul său de Externe de la data Acordului de la München – afirmase că „și-ar dori să vadă odată, ca o încununare a muncii mele, cum Führerul intră în Londra, împreună cu regele, în aclamațiile poporului englez”². Bineînțeles, știm că Halifax a început să se îndoiască de politica împăciuitoare chiar în momentul semnării Acordului de la München – și că el a fost cel care a încurajat angajarea Marii Britanii în apărarea Poloniei în 1939. Dar a rămas extrem de pesimist cu privire la posibilitatea unui război cu Germania, dacă această încercare de intimidare eșua; iar când războiul se îndrepta spre un deznodământ nefericit în mai 1940, el s-a numărat printre acele voci influente care susțineau negocierea unui oarecare tip de pace cu Hitler. Știm, de asemenea, că Churchill a respins aceste argumente, în ciuda izolării iminente a Marii Britanii, odată cu prăbușirea Franței. Și știm, de asemenea, că Marea Britanie a putut să reziste și, în cele din urmă – după ce Uniunea Sovietică și Statele Unite s-au alăturat luptei împotriva Germaniei –, să câștige războiul. Dar acest deznodământ nu a fost în niciun caz unul predestinat.

O ipoteză contrafactuală mai veche: politica de non-împăciuire

Bineînțeles, întrebarea „ce s-ar fi întâmplat dacă” a fost pusă de multe ori cu privire la evenimentele care au condus la izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. Dar, până relativ recent, istoricii au avut mai mult tendința de a se întreba dacă se puteau face mai multe și mai din timp pentru a împiedica ascensiunea la putere a lui Hitler sau pentru a-i submina poziția, odată ajuns acolo. Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie s-ar fi opus mai devreme celui de-al Treilea Reich? – aceasta a fost baza tradițională a argumentelor contrafactuale legate de Marea Britanie și Hitler. Evident, a fost o întrebare pusă inițial chiar de Churchill. După cum a scris mai târziu: „Dacă riscurile războiului cu care s-au confruntat Franța și Marea Britanie în ultimul moment ar fi fost înfruntate cu curaj în vremuri mai bune și dacă ar fi fost făcute și respectate declarații clare, cu totul altele ar fi fost astăzi șansele noastre”. Pentru Churchill, al Doilea Război Mondial a fost „un război inutil”. El și alții credeau că un puternic semnal de determinare din partea Franței, Marii Britanii și Uniunii Sovietice de a se opune agresiunii germane în Cehoslovacia i-ar fi putut încuraja suficient de mult pe criticii lui Hitler din cadrul armatei germane, ceea ce ar fi dus, dacă nu la căderea acestuia, cel puțin la o schimbare a politicii. După cum afirma el: „Dacă Aliații i s-ar fi opus lui Hitler cu mai multă fermitate în primele etape... am fi dat o șansă elementelor sănătoase din viața germană, care aveau puterea necesară – în special în cadrul Înaltului Comandament – de a salva Germania de sistemul maniacal în a cărui strânsoare aluneca”.

Ce s-ar fi întâmplat dacă, în loc să se concentreze asupra sistemelor defensive aeriene, guvernele britanice din anii 1930 ar fi creat o forță terestră redutabilă, capabilă să reziste, dacă nu să descurajeze o invazie germană în Franța? Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie și Franța s-ar fi opus remilitarizării Renaniei în 1936? Hitler însuși a recunoscut: „Dacă Franța ar fi intrat cu trupele în Renania” – ceea ce s-a întâmplat practic la începutul

anilor 1920 –, „am fi fost nevoiți să ne retragem cu coada între picioare”³. Ce s-ar fi întâmplat dacă, în ciuda slabei capacități militare recunoscute a Marii Britanii, guvernul ar fi emis într-adevăr un semnal clar – chiar dacă ar fi fost o cacealma – cu privire la intenția Marii Britanii de a apăra Cehoslovacia în cazul în care aceasta ar fi fost atacată? Ce s-ar fi întâmplat dacă Marea Britanie și Franța l-ar fi convins pe Stalin să li se alăture împotriva Germaniei în 1939, în loc să-l lase pradă avansurilor lui Ribbentrop? Acestea se numără printre întrebările contrafactuale acceptabile pe care istoricii le-au pus în legătură cu anii 1930. Și totuși, scenariile alternative imaginate sunt, de fapt, cu mult mai puțin plauzibile decât alternativa mult mai puțin plăcută – aceea a unei victorii germane asupra Marii Britanii.

După Primul Război Mondial, Marea Britanie era o umbră a mândrului imperiu care intrase în război în 1914. Din punct de vedere economic, țara se lupta să întoarcă timpul la zilele dinaintea războiului, împovărată fiind de datoria uriașă făcută pe parcursul desfășurării conflagrației și de obsesia economică de a restaura valoarea pierdută a lirei. După 1920, nivelul fără precedent al șomajului a fost plaga permanentă care a condamnat la inactivitate sute de mii – și curând, pentru prima dată, milioane – de oameni. În urma Crizei de pe Wall Street din 1929 și a crizei financiare europene din 1931, însuși capitalismul părea să intre în agonie. Această situație a avut două consecințe politice imediate, cu un impact profund asupra politicii externe a Marii Britanii. În primul rând, costurile asigurărilor sociale au atins un nivel fără precedent, crescând mult mai rapid decât economia lentă. În al doilea rând – și ca o consecință –, banii disponibili pentru apărare au ajuns să fie mai puțini decât fuseseră timp de peste o sută de ani. Între 1920 și 1938, cheltuielile britanice pentru apărare au fost cu mult sub 5% din venitul național anual – mai puțin decât în orice perioadă anterioară sau de după aceea; și asta se întâmpla într-un moment în care angajamentele imperiale ale Marii Britanii atinseseră aproape maximul lor istoric. În ceea ce privea Trezoreria, trebuia să se acorde prioritate politicilor tradiționale antebelice, cu o monedă puternică și bugete echilibrate. Prin prisma poverii enorme a datoriei făcute în timpul războiului și a șomajului persistent cauzat de politica de deflație, sumele disponibile pentru apărare au fost reduse drastic. Totuși, prăbușirea siguranței britanice nu îngrijora decât unele personalități mai belicoase, precum Churchill, fostul prim lord al Amiralității din Primul Război Mondial. Din păcate însă, el și asociații săi nu se bucurau de un sprijin popular prea mare. În timpul Marelui Război, Churchill își câștigase reputația de instigator la război, iar după eșecul de la Gallipoli, de incompetent. Era total nepopular și în rândul laburiștilor, din cauza ostilității sale evidente față de sindicate și Revoluția Rusă. Liberalii îl considerau incompetent din cauza proastei gestionări a economiei, în calitate de cancelar, în anii 1920, când și el a trebuit să reducă cheltuielile pentru apărare. În plus, a reușit să-și piardă popularitatea și în rândul propriului partid în anii 1930, opunându-se politicii de reformă politică din India și îmbrățișând apoi cauza lui Edward al VIII-lea și a doamnei Simpson⁴.

Majoritatea votanților se săturaseră de război. Nu doar Partidul Comunist – și tinerii săi recruți, precum Burgess, Philby, Maclean și Blunt de la Cambridge – se opunea doctrinilor tuturor războaielor „imperialiste” (până când Moscova și-a schimbat linia adoptată). De asemenea, nu doar Partidul Laburist a adoptat o poziție pacifistă sintetizată de pledoaria liderului său, George Lansbury, de a „închide orice punct de recrutare, de a desființa armate și de a demobiliza Forțele Aeriene” – pe scurt, de a „eradica întregul echipament îngrozitor al războiului”. Unii liberali, precum John Maynard Keynes și chiar fostul premier din timpul conflagrației, Lloyd George, priveau acum Marele Război ca

pe o pierdere de vieți tinere : rezultatul gafelor diplomatice din 1914, care nu făcuseră nimic pentru a diminua pretenția Germaniei la supremația europeană, făcând în schimb totul pentru a irita poporul german. Foarte mulți conservatori împărțeau pe ascuns acea simpatie față de Germania de după război care, în multe privințe, a stat la baza politicii de împăciuire.

Într-o mare măsură, dorința de a evita războiul era de înțeles. Masacrul aparent inutil din tranșee provocase o reacție adânc înrădăcinată împotriva întregii idei că era un gest nobil să mori pentru țara ta – în trecut, motoul unei generații de ofițeri curajoși (și care au murit de tineri), educați în școlile publice. În plus, exista teama că progresele tehnologice aveau să ducă, în orice nou război, la pierderea mult mai multor vieți civile decât în cazul Primului Război Mondial. „Bombardierul își va croi loc întotdeauna”, profeția prim-ministrul Baldwin. Churchill însuși a prezis că 40.000 de londonezi aveau să fie uciși sau răniți în prima săptămână în urma unui bombardament aerian intensiv⁵. Idealul președintelui american Woodrow Wilson – că diplomația ar trebui să înceteze să mai fie o chestiune de tratate și alianțe secrete – era unul atractiv, după cum au dezvăluit cele zece milioane de voturi exprimate în așa-numitul Scrutin de Pace din 1934-1935. Membri bine intenționați ai clerului, precum arhiepiscopii Temple din York și Lang din Canterbury, nu au fost singurii care au îmbrățișat principiul atrăgător, dar impracticabil al „securității colective”. În camera de dezbateri a Oxford Union din 1933 a avut loc probabil cea mai celebră manifestare a unor astfel de sentimente – frapantă prin faptul că a aparținut unor oameni de la Oxford care, în mod tradițional, erau conservatori. Susținând moțiunea că „această Cameră refuză în orice situație să lupte pentru Rege și Țară”, Cyril Joad și-a avertizat audiența : „Bombardierele se vor afla deasupra Londrei în mai puțin de douăzeci de minute de la declararea războiului cu o putere europeană occidentală. Iar o singură bombă poate ucide orice vietate pe o suprafață de doi kilometri pătrați”. Când s-au numărat voturile, rezultatul a fost pe cât de clar, pe atât de senzațional : 275 pentru și 153 împotriva. Churchill a numit moțiunea o „recunoaștere abjectă, jalnică, nerușinată... un simptom dezgustător și foarte neliniștitor”. Dar încercările fiului său Randolph de a șterge moțiunea din rapoartele uniunii au fost zadarnice⁶.

Combinția de strâmtorare financiară și pacifism popular explică mai bine decât orice altceva slăbiciunea externă ce a caracterizat cea mai mare parte a mandatului nefast de premier al lui Neville Chamberlain. În aceste circumstanțe, păreau să existe multe argumente în favoarea unei politici de împăciuire a Germaniei, despre care mulți – influențați de Keynes – credeau că fusese pedepsită prea aspru prin Tratatul de la Versailles din 1919. Practic, împăciuirea însemna recunoașterea revendicărilor presupus legitime ale Germaniei, pentru a evita (sau, în cel mai bun caz, amâna) un război. Printre cele mai importante astfel de revendicări se număra „autodeterminarea”, un termen folosit de multe ori la Conferința de pace de la Versailles pentru a justifica independența Poloniei, Cehoslovaciei și a altor țări central-europene, dar care nu a fost aplicat în mod deliberat în cazul Germaniei, care de fapt a fost obligată să cedeze vecinilor ei aproximativ 10% din teritoriu. Problema era că dacă toți germanii din Europa s-ar fi unit într-un singur Reich, rezultatul ar fi fost o suprafață mai mare decât Reich-ul din 1914 – deoarece o asemenea entitate ar include și Austria, precum și părți din Cehoslovacia, Polonia și Lituania. Aceasta a fost eroarea fundamentală a politicii de împăciuire : „curtea din spate” a Germaniei – o expresie folosită pentru a justifica remilitarizarea Renaniei – era prea mare pentru pacea Europei. Iar susținătorii politicii de împăciuire – în special Halifax și ambasadorul britanic la Berlin, Neville Henderson – au înțeles mult prea târziu acest lucru.

Halifax însuși a exprimat opiniile multor conservatori aristocrați atunci când a afirmat despre germani : „Naționalismul, rasismul sunt forțe puternice. Dar nu am sentimentul că ar fi nefirești sau imorale ! ... Nu mă îndoiesc că acești oameni urăsc cu adevărat comunismul etc. ! Și îndrăznesc să spun că, dacă ne-am afla în locul lor, am simți la fel ! ”. Această atitudine oarecum superioară – pe moment, Halifax l-a luat pe Hitler drept un lacheu și aproape că i-a întins haina – era caracteristică. Când Führerul i-a spus fostului vicerege cum să facă față naționalismului indian („Împușcați-l pe Gandhi”), Halifax „[l]-a privit cu un amestec de uimire, repulsie și compasiune”. În mod similar, Göring i s-a părut a fi un „elev deosebit”. Nu se putea să „nu-i placă oarecum... acel om mărunț”, Goebbels. Totuși, spunându-i lui Hitler că „Danzig, Austria și Cehoslovacia” erau „probleme [care] intră în categoria unor posibile modificări ale ordinii europene care se pot produce odată cu trecerea timpului”, Halifax nu i-a înmănat doar haina sa. Se pare că i-a înmănat Europa Centrală⁷.

Bineînțeles, strategia de împăciuire era departe de a fi o politică irațională în 1938, când Marea Britanie nu era pregătită din punct de vedere militar pentru un război pe care Germania părea foarte dornică să-l poarte. Hitler s-a simțit chiar încurcat de manevrele lui Chamberlain, ale cărui eforturi diplomatice i-au zădărnicit intențiile de a declara război Cehoslovaciei, un război pe care îl plănuise din primăvara anului 1938. În secțiunile recent publicate ale jurnalelor sale, Goebbels îl descria pe Chamberlain ca fiind „rece ca gheața”, o „vulpe englezească” ce i-a refuzat lui Hitler un război scurt și decisiv cu cehii printr-o serie de șiretlicuri. Evident, diplomația uneori melodramatică a lui Chamberlain de la Berchtesgaden a reușit să-i convingă pe germani că nu mergea la cacealma în privința riscului intervenției britanice : „Lucrurile au mers atât de departe”, scria Goebbels, „încât Chamberlain se ridică brusc și pleacă de parcă și-ar fi făcut datoria – nu mai are niciun rost să continue și se poate spăla pe mâini cu nonșalanță”. Pe 28 septembrie, Hitler a fost îndemnat să-l întrebe pe consilierul lui Chamberlain, sir Horace Wilson, „în mod direct, dacă Anglia dorește un război mondial”, de unde se poate deduce că se temea că Chamberlain și-ar putea dori unul. Goebbels, care cu șase zile înainte era încrezător că „Londra este extrem de înspăimântată de război”, a fost obligat să tragă concluzia că „nu avem niciun pretext pentru război... Nu se poate asuma riscul unui război mondial pentru niște amendamente”⁸.

Ce s-ar fi întâmplat dacă, în loc să facă presiuni pentru conferința fatidică a celor patru puteri de la München, Chamberlain s-ar fi limitat la a exprima o garanție explicită de a apăra Cehoslovacia în cazul în care ar fi fost atacată ? Știm că la întrunirea sa din 30 august 1938, cabinetul căzuse în unanimitate de acord că „dacă Hitler ar intra în Cehoslovacia, ar trebui să-i declarăm război” ; însă Chamberlain insistase să se țină secret acest angajament, deoarece nu dorea să „dea glas unei amenințări la adresa lui Herr Hitler”. Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi făcut-o ? Ar fi fost acesta, așa cum s-a sugerat adeseori, semnalul unei lovituri militare împotriva lui Hitler ? Pare foarte puțin probabil – nu în ultimul rând, deoarece personajul-cheie, șeful Statului-Major, Ludwig Beck, își dăduse deja demisia cu câteva zile înainte de întâlnirea cabinetului (un fapt ținut secret până în ziua de după întâlnirea cabinetului). În orice caz, Chamberlain privea cu neîncredere ideea răsturnării de la putere a lui Hitler⁹. „Cine poate garanta că Germania nu va deveni bolșevică după aceea ? ”, l-a întrebat el pe generalul francez Gamelin în ajunul conferinței de la München.

Astăzi ne amintim de München ca de o trădare flagrantă a cehilor – așa cum a și fost. Pentru a evita războiul, Chamberlain i-a obligat efectiv să renunțe nu doar la regiunea

Sudeților, ci și la capacitatea lor de apărare. Totuși, la acea dată Hitler a văzut acest lucru ca pe o înfrângere, nu ca pe o victorie a politicii sale: el dorea o soluție rapidă, violentă, nu un compromis diplomatic. S-a întors vijelios la Berlin, furios din cauza semnelor de entuziasm popular pentru pace din Germania, și a ordonat o nouă campanie de propagandă pentru pregătirea de război a poporului german. Chamberlain, în schimb, a fost primit ca un erou când s-a întors în Marea Britanie. Într-adevăr, popularitatea sa era atât de mare la momentul Munchen, încât dacă ar fi convocat alegeri generale – cum l-au îndemnat unii dintre cei mai apropiați consilieri –, există puține îndoieli că nu ar fi câștigat la o diferență chiar mai mare decât în 1931 și 1935.

Bineînțeles, realizarea sa de la Munchen s-a dovedit efemeră. La 15 martie 1939, Hitler a rupt pur și simplu garanțiile pe care fusese nevoit să le acorde față de ceea ce mai rămăsese din statul ceh și a invadat țara. Acesta a fost considerat adesea momentul în care războiul a devenit inevitabil. Totuși, și după acest episod au existat voci puternice în favoarea continuării politicii de împăciuire. Nu exista nimic inevitabil cu privire la garanția oferită Poloniei la începutul lunii aprilie. Într-adevăr, prima reacție a lui Chamberlain la ocuparea orașului Praga a fost aceea de a spera în „posibilitatea detensionării situației și întoarcerea la relațiile normale cu dictatorii”. Polonia nu a fost o cauză populară în Marea Britanie până la momentul izbucnirii războiului și până când Ministerul de Informații nu a făcut-o importantă. Lloyd George și mulți socialiști criticau vehement guvernul antisemit și nedemocrat al generalului Beck și credeau că nu primește decât ceea ce merită pentru modul în care pusese mâna pe Teschen de la Cehoslovacia în timpul crizei de la Munchen. Într-adevăr, Lloyd George a remarcat că a acorda independență Poloniei era același lucru cu a da unei maimuțe un ceas scump de buzunar. Dacă Hitler ar fi reluat gambitul Sudeților – punând accent pe dreptul Germaniei față de Danzig și „coridorul polonez” prin Prusia pe baza autodeterminării –, nu ar fi existat multe obstacole în calea unui *casus belli* popular. La urma urmei, 80% dintre locuitorii din Danzig au spus că doreau o apropiere de Germania.

Personajul-cheie în decizia angajării Marii Britanii în apărarea Poloniei a fost, de fapt, un Halifax cuprins de remușcări. Dacă nu ar fi reușit să învingă puternica asociere formată din Chamberlain, Wilson, sir John Simon, sir Samuel Hoare, R.A. Butler, Joseph Ball și alții, garanția oferită Poloniei ar fi fost imposibilă. În realitate, decizia s-a luat fără consultări și într-o atmosferă de panică generală creată de unele zvonuri complet nefondate cu privire la o iminentă invazie germană în Polonia și România. Argumentul lui Halifax a devenit și mai puternic în urma unui influx constant de informații, atât publice, cât și secrete, care ajungeau în Marea Britanie cu privire la adevăratele intenții ale Germaniei naziste. Așa-numita *Kristallnacht* din noiembrie 1938 – în realitate, un pogrom susținut de stat inițiat de Hitler și organizat de Goebbels – a dezvăluit și mai mult adevărata față a Germaniei naziste în privința politicii sale rasiale. Acum, căderea orașului Praga și capturarea orașului Memel din Lituania au arătat cât de mult greșise Halifax susținând, cum făcuse cu un an înainte, că Hitler nu „dorea o cucerire la nivel napoleonian”. Hitler cu greu putea susține că acțiunea sa de cucerire a restului Cehoslovaciei reprezenta o victorie pentru autodeterminarea etnică. Această înțelegere întârziată – sentimentul de a fi fost tras pe sfoară – a condus la revolta împotriva politicii de împăciuire în ambele tabere ale Camerei Comunelor. În aceste circumstanțe, ar fi putut Chamberlain să dea înapoi în privința Poloniei, așa cum făcuse în cazul Cehoslovaciei? Probabil că nu.

Cu toate acestea, este important să notăm că Hitler se aștepta ca el să facă acest lucru. Pe 22 august, el le-a spus comandanților săi la Obersalzberg: „Anglia nu dorește ca

războiul să dureze doi sau trei ani”¹⁰. Iar mutarea de geniu a lui Ribbentrop – pactul dintre naziști și sovietici, semnat în ziua următoare la Moscova – nu părea decât să-i întărească poziția. Cum putea Marea Britanie să constituie o amenințare pentru intervenția din Polonia, când Hitler îl avea de partea lui pe Stalin? Deși Hitler pare să fi ezitat pe moment, amânându-și invadarea Poloniei planificată pentru 26 august, în patru zile a adoptat iarăși o atitudine beligerantă („englezii cred că Germania este slabă. Vor vedea că se înșală”); iar a doua zi s-a impus în fața lui Göring și Goebbels, în ciuda „scepticismului” lor cu privire la neintervenția englezilor: „Führerul nu crede că Anglia va interveni”¹¹.

Hitler greșea, bineînțeles, dar faptul că a putut crede acest lucru chiar în ajunul războiului dovedește cât de lipsit de realism este să ne imaginăm că o politică britanică mai fermă ar fi putut să împiedice în vreun fel războiul, poate chiar să-l răstoarne pe Hitler de la putere. De fapt, o ipoteză contrafactuală mult mai plauzibilă este o politică a britanicilor care ar fi mers chiar mai departe decât politica de împăciuire pentru a concilia Germania și a evita războiul, ignorând faptul că nazismul avea o dinamică internă față de politica sa externă, care impunea o expansiune susținută.

Coexistența pașnică: ipoteza contrafactuală Charmley

Posibilitatea unei înțelegeri formale, dacă nu a unei alianțe cu Germania, a fost serios discutată în nenumărate rânduri în anii 1930. Hitler și-a exprimat deseori dorința de a încheia o astfel de înțelegere cu Marea Britanie, chiar înainte de *Mein Kampf*¹². Din noiembrie 1933, el a căutat să ajungă la un fel de acord naval cu Marea Britanie și și-a asigurat unul în iunie 1935. „O combinație anglo-germană”, observa el la acea dată, „ar fi mai puternică decât toate celelalte puteri”¹³. Astfel de idei au ieșit din nou la suprafață patru ani mai târziu, când Hitler începuse să se neliștească cu privire la o intervenție britanică în ajunul invadării Poloniei. El își „dorise întotdeauna o înțelegere germano-britanică”, l-a asigurat pe Henderson pe 25 august 1939¹⁴.

Nu puțini oameni din Marea Britanie a anilor 1930 ar fi privit cu ochi buni o înțelegere cu Hitler, dacă nu chiar cu entuziasm. Acest sentiment nu se limita doar la extrema neună de antisemiți precum William Joyce („Lordul Ha-Ha”), Henry Hamilton Beamish și Arnold Leese, dintre care unii aveau să treacă chiar în tabăra germană în timpul războiului. Exista și Uniunea Britanică a Fasciștilor a lui sir Oswald Mosley, preferatul de odinioară al Partidului Laburist, care îl urmărea pe Mussolini pe calea fascismului. Dar existau și alți germanofili, mult mai puțin radicali. Existau imperialiști care credeau că Germania nu amenință nicio parte a imperiului, conservatori și catolici care vedeau Germania ca pe un bastion împotriva bolșevismului rus ateist, baroni de presă care admirau retorica dictatorilor și oameni de afaceri care credeau că politica de împăciuire este folositoare comerțului¹⁵. Poate cel mai interesant, o parte semnificativă a aristocrației britanice avea puternice sentimente pro-germane și, uneori, chiar înclinații pro-naziste. De exemplu, în primele sale luni ca ambasador la Londra, Ribbentrop a câștigat de partea sa aristocrați anglo-germani precum contele de Athlone, germanofili precum lordul Lothian și persoane de vază precum lady Cunard. Lothian a descris, tipic, antisemitismul nazist ca fiind „în

mare măsură reflexul persecuțiilor externe la care germanii au fost supuși după război”. În mod similar, când lordul Derby a auzit că Göring intenționa să facă o vizită în Marea Britanie, l-a invitat să stea la Knowsley Hall pentru a urmări Grand National*. Marchiza de Londonderry și lorzii Allen de Hurtwood și Stamp au fost cu toții plăcut impresionați de Hitler, când l-au întâlnit¹⁶.

Mai cu seamă un englez de familie foarte bună ar fi putut contribui substanțial la apropierea anglo-germană dacă nu ar fi renunțat la poziția sa influentă de dragul iubirii – sau mai curând de dragul concepției victoriene a prim-ministrului de atunci, Stanley Baldwin, privind atitudinea publică față de divorț. Regele Edward al VIII-lea nu numai că o iubea pe doamna Simpson, dar îl admira și pe Hitler. Deși încă prinț de Wales, el era descris în mod clar ca „fiind un simpatizant al lui Hitler” și se spune că ar fi declarat că „nu era treaba noastră să ne amestecăm în afacerile interne ale Germaniei, nici în legătură cu evreii, nici în legătură cu orice altceva... Dictatorii erau foarte populari în acele vremuri și s-ar putea ca în curând să ne dorim unul în Anglia”. În 1935, tatăl său, George al V-lea, a trebuit să-l certe pentru un discurs evident pro-german. Un an mai târziu, Edward a urcat pe tron și aproape imediat a încercat să-l convingă pe ministrul de Externe de atunci, Anthony Eden, să nu se opună remilitarizării germane a Renaniei. Ca răspuns la un apel din partea ambasadorului german, l-a „chemat pe prim-ministru” – Baldwin – și, conform unei versiuni, „i-am spus părerea mea. I-am spus așa și pe dincolo, că voi abdica dacă declară război. A urmat o scenă neplăcută. Dar nu vă faceți griji. Nu va exista un război”. Când Ribbentrop a preluat funcția de ambasador, ambasada germană a făcut de asemenea eforturi pentru a câștiga bunăvoința doamnei Simpson¹⁷.

Ce s-ar fi întâmplat dacă Stanley Baldwin nu l-ar fi convins pe Edward să abdice? Existau alternative: un mariaj morganatic, precum cel propus de magnatul media Beaverbrook, de exemplu, care i-ar fi permis doamnei Simpson să se căsătorească cu Edward fără a dobândi statutul formal de regalitate. Sau ar fi putut alege tronul, sacrificând dragostea. Problema poate părea irelevantă pentru istoria celui de-al Doilea Război Mondial; dar este una importantă din cauza rolului jucat de rege în mai 1940, în urma umilirii lui Chamberlain în Camera Comunelor după eșecul norvegian. George al VI-lea, fratele lui Edward și înlocuitorul fără tragere de inimă la tron, era un împăciuitor dedicat care nu dorea ca Chamberlain să-și dea demisia și îl prefera pe Halifax în locul lui Churchill ca succesor al acestuia. Dar el a făcut ceva mai mult decât să accepte în silă decizia lui Halifax de a se da deoparte. Edward al VIII-lea ar fi procedat altfel? Foarte probabil, ar fi putut fi mai dedicat lui Churchill, care sărise oarecum donquijotesch în apărarea sa în timpul crizei abdicării. Dar când s-ar fi confruntat cu posibilitatea unui război cu Germania, înclinațiile sale pro-germane ar fi putut avea foarte bine mai multe implicații.

Și aceasta deoarece posibilitatea unei păci cu Germania nu s-a încheiat cu declararea războiului din cauza Poloniei, în septembrie 1939. Hitler a fost cuprins de panică în urma declarării războiului de către Marea Britanie, spunându-i lui Alfred Rosenberg că „nu poate înțelege” ce „urmărește cu adevărat” Chamberlain. „Chiar dacă Anglia și-ar asigura o victorie”, a subliniat el, „adevărații învingători ar fi Statele Unite, Japonia și Rusia”¹⁸. Așa încât pe 6 octombrie și-a reînnoit oferta de pace, deși a fost refuzată cu dispreț încă o dată de Chamberlain. Dar chiar și în 1940 Ministerul Propagandei al lui Goebbels a continuat să susțină ideea: „Mai devreme sau mai târziu, elementul germanic rasial

* Cursa națională de cai organizată anual la Aintree Racecourse, în Liverpool (n.tr.).

valoros din Marea Britanie va trebui să se alăture Germaniei în viitoarele lupte seculare ale rasei albe împotriva rasei galbene, sau ale rasei germanice împotriva bolșevismului”¹⁹. Hitler dorea, așa cum a afirmat în mai 1940, „să afle părerea Angliei cu privire la împărțirea lumii”. O lună mai târziu, el vorbea despre posibilitatea unui „acord rezonabil de pace” cu Marea Britanie. În mod repetat, Hitler și-a exprimat regretul că trebuie să lupte împotriva Marii Britanii, deoarece (folosind cuvintele lui Ribbentrop) se îndoia în privința „avantajului distrugerii Imperiului Britanic”²⁰. După cum i-a spus lui Halder în iulie, cu șase zile înainte de ultima sa ofertă de pace, el „nu dorea” un război cu Marea Britanie: „Motivul este că dacă zdrobim puterea militară a Angliei, Imperiul Britanic se va prăbuși. Ceea ce nu este deloc în avantajul Germaniei... [ci] ar ajuta doar Japonia, America și pe ceilalți”²¹.

În ultimii ani, istorici revizionisti precum John Charmley au afirmat că această analiză a fost una cu adevărat profetică. Victoria Marii Britanii din 1945 a fost, în opinia lor, una *à la* Pyrrhus. Astfel, trebuie căutată o altă posibilitate. Ce s-ar fi întâmplat dacă războiul ar fi continuat în 1939, dar Marea Britanie ar fi încercat ulterior să ajungă la o pace cu Germania? Ideea este că Germania și-ar fi concentrat apoi forțele împotriva Rusiei sovietice, lăsând intact Imperiul Britanic, conservatorii rămânând la putere și economia britanică nefiind afectată. În opinia lui Charmley, deschiderea unor negocieri prin intermediul lui Mussolini în vara anului 1940, după înfrângerea Franței, ar fi părut multora o alegere rațională, nu în ultimul rând pentru Halifax și Butler²². În această perspectivă, nu ar trebui să acceptăm fără nicio analiză argumentul lui Churchill că orice condiții din partea lui Hitler ar fi, în mod necesar, „cartaginene”. Înainte de a deveni prim-ministru, Churchill însuși îl îndemnase pe Chamberlain să „nu închidă ușa niciunei oferte adevărate de pace” din partea Germaniei. Iar când Cabinetul de Război s-a întrunit pentru a discuta problema încercării de a se ajunge la un acord de pace negociat pe 26 mai, nu a putut nega atractivitatea unei astfel de politici, având în vedere situațiile strategică și economică în care se afla Marea Britanie, ambele atât de precare. Churchill era îngrijorat în special de lipsa unui sprijin concret din partea Statelor Unite, pe care deja îl considera vital pentru victoria împotriva Germaniei. A mers chiar până acolo încât să afirme: „Dacă am putea ieși din această încurcătură cedând Malta și Gibraltarul și unele colonii africane, nu aș ezita niciun moment”. Bineînțeles, a adăugat că este „improbabil ca Hitler să accepte orice condiții pe care noi le-am accepta” – un aspect pe care l-a repetat două zile mai târziu: „Germanii ne-ar cere flota... bazele noastre navale și multe altele. Am deveni un stat sclav”²³. Însă problema argumentului lui Charmley era că servea propriului interes; Churchill știa că poziția lui de prim-ministru depindea de păstrarea politicii „victorie cu orice preț”/„cuceriri sau muriți”. Alan Clark a respins și el această distincție ca fiind „un concept letal”²⁴. În opinia lui Clark, s-ar fi putut ajunge la o înțelegere cu Germania chiar și în primăvara anului 1941, cu Bătălia Angliei câștigată și cu Italia învinsă în Africa. Hitler dorea să-și asigure flancurile înainte de a se îndrepta spre Rusia. Hess a zburat la Londra în încercarea de a ajunge la o înțelegere; dar misiunea lui a fost ținută secret de Churchill.

Nu este de neimaginat că un guvern condus de altcineva decât Churchill ar fi putut semna un acord de pace separat cu Germania, lăsându-l pe Hitler să lupte în voie cu Stalin. Un război german îndreptat doar împotriva Uniunii Sovietice ar fi atras cel puțin un oarecare sprijin din partea dreptei britanice. La urma urmei, mulți conservatori priviseră de mult timp comunismul ca pe o amenințare mai mare decât fascismul. Sprijinul

pentru lupta finlandezilor împotriva lui Stalin a fost larg răspândit în 1940. Nu este imposibil să ne imaginăm o Legiune a Sf. Gheorghe (condusă probabil de John Amery) luptând împotriva comunismului și slujind sub comandă germană, cum au făcut fasciștii spanioli și francezi pe Frontul de Est. Chiar și în cadrul guvernului, în ciuda noii rusofilii a lui Churchill și a unora dintre susținătorii săi apropiați, existau unii care preferau o strategie de sprijinire a lui Hitler împotriva lui Stalin. Chiar și în 1942, un ministru conservator, John Moore-Brabazon, a trebuit să-și dea demisia după ce a afirmat deschis ceea ce gândeau unii în particular – că o luptă între Germania nazistă și Rusia lui Stalin „ne-ar conveni”. Aceeași poziție a adoptat-o Henry Kissinger în timpul războiului dintre Iran și Irak : „Păcat că nu pot pierde ambele țări” – o sinteză a argumentului revizionist.

Dar care ar fi fost rezultatul atunci când, așa cum avea să se întâmple inevitabil mai devreme sau mai târziu, o tabără sau cealaltă avea să câștige în cele din urmă? Dacă războiul nu s-ar fi purtat în Marea Mediterană, unde invazia de mântuială a lui Mussolini asupra Greciei a permis forțelor britanice să-i atace pe italieni în Libia, este posibil ca învingătorul să fi fost foarte bine Germania. Intervenția germană din Mediterană, care nu a impus doar trimiterea de trupe în Libia, ci și cucerirea Bulgariei, Iugoslaviei, Greciei și Cretei, a întârziat cu o lună lansarea Operațiunii Barbarossa împotriva lui Stalin, o perioadă crucială. Totuși, dacă Hitler și-ar fi asigurat un oarecare tip de acord cu Marea Britanie, ar fi putut evita implicarea în Mediterana și ar fi putut ataca Uniunea Sovietică conform planului. De asemenea, și-ar fi putut trimite întreaga armată, marină și forță aeriană doar împotriva Rusiei. Fără nicio speranță privind un al doilea front în Occident, fără convoaie și aliați, mult subțiată Armată Roșie – care nu a putut învinge nici măcar micuța Finlandă – ar fi putut fi învinsă și alungată dincolo de Ural. După cum s-au întâmplat lucrurile, Wehrmacht-ul a pus stăpânire pe Stalingrad, a asediat Leningradul și a ajuns la stațiile de metrou din afara Moscovei. O victorie în Rusia europeană ar fi fost mai probabilă dacă, așa cum sugerează revizionistii, Marea Britanie ar fi încercat să ajungă la un compromis cu Germania în 1940 sau 1941. Și, așa cum susține Michael Burleigh în capitolul următor, ar fi lăsat Marea Britanie într-o poziție de slăbiciune periculoasă.

Un scenariu și mai îngrozitor: invadarea Marii Britanii

O premisă centrală a tezei Charmley-Clark este că ofertele de pace ale lui Hitler adresate Marii Britanii erau sincere – sau cel puțin puteau fi tratate public ca atare. Cu toate acestea, în evaluarea presupusei anglofilii a lui Hitler, trebuie să facem distincție între reflecțiile întâmplătoare bazate pe teoria lui Hitler că ar exista o afinitate rasială între anglo-saxoni și germani și elementul de *Realpolitik* din strategia lui Hitler care, din 1936, dacă nu mai devreme, a implicat întotdeauna subordonarea Marii Britanii față de puterea germană. Încurajat de un Ribbentrop deziluzionat să privească Marea Britanie ca pe o putere decadentă și în cădere liberă, spre sfârșitul anului 1936 Hitler ajunsese de fapt la concluzia că „nici măcar o apropiere cinstită germano-engleză nu ar putea oferi Germaniei vreun avantaj concret, pozitiv” și că, prin urmare, Germania „nu avea niciun interes să ajungă la o înțelegere cu Anglia”²⁵. După cum s-a exprimat în cadrul unei întâlniri cu șefii săi militari din noiembrie 1937 (înregistrată în infamul „Protocol Hossbach”), Marea Britanie (împreună cu Franța) era un „adversar mânat de ură” al cărui imperiu „nu putea

fi păstrat pe termen lung prin politica bazată pe putere”²⁶. Era un punct de vedere susținut în mod constant de Ribbentrop, care vedea în Anglia „cel mai periculos dușman al nostru”²⁷.

În planificarea invaziilor sale din Austria, Cehoslovacia și Polonia, Hitler a oscilat între convingerea că Marea Britanie era prea slabă să intervină și aceea că Germania ar rezista unei astfel de intervenții. Adresându-se comandanților de armată, în mai 1939, el și-a exprimat „îndoiala că un acord pașnic cu Anglia ar fi posibil. Trebuie să ne pregătim pentru o confruntare. Anglia vede în dezvoltarea noastră înființarea unei hegemonii care ar slăbi Anglia. Prin urmare, Anglia este dușmanul nostru, iar confruntarea cu Anglia este o problemă de viață și de moarte”²⁸. Nu există un indiciu mai bun privind adevărata atitudine a lui Hitler față de Anglia decât directiva sa navală, „Planul Z”, din 27 ianuarie 1939, de a construi o flotă care să fie capabilă, în 1944-1946, să atace orice putere pe ocean – și anume Marea Britanie sau Statele Unite. John Keegan a lansat o altă ipoteză navală contrafactuală: „Dacă Germania ar fi folosit la începutul războiului forța a 300 de submarine, așa cum Dönitz îl sfătuisese pe Hitler că ar fi necesar pentru a câștiga Bătălia Atlanticului, Marea Britanie s-ar fi prăbușit în mod sigur cu mult înainte ca evenimentele din Războiul Pacificului să fi dus la intrarea în război a Statelor Unite”²⁹. Cu doar jumătate din necesarul de alimente provenind din resursele interne și cu toată cantitatea de ulei, cauciuc și metale neferoase importată, Marea Britanie ar fi fost îngenuncheată de o blocadă prin intermediul submarinelor.

Este adevărat că Hitler a fost încurcat de declararea războiului de către Marea Britanie; dar ar fi greșit ca, prin aceasta, să considerăm că ofertele sale de pace ulterioare au fost sincere. Așa cum i-a spus lui von Brauchitsch și Halder la două zile după oferta sa de pace din octombrie 1939: „Scopul războiului german... trebuie să fie înfrângerea militară finală a Occidentului... Acest obiectiv fundamental trebuie ajustat din când în când în scopuri de propagandă... [Dar] asta nu schimbă cu nimic scopul războiului în sine... [care este] anihilarea completă a forțelor franceze și britanice”³⁰. Chiar și decizia de a ataca Rusia avea un obiectiv antibritanic: după cum s-a exprimat el pe 31 iulie 1940, la doar douăsprezece zile după oferta de pace adresată Marii Britanii: „*Rusia este factorul pe care Marea Britanie se bazează cel mai mult... Odată Rusia desființată, ultima speranță a Marii Britanii va fi distrusă*”³¹. Faptul că Hitler și-a schimbat deseori tactica, amestecând scopuri rasiale ale *Lebensraum* cu propria versiune de strategie glorioasă, a provocat adeseori confuzie în rândul istoricilor cu privire la intențiile sale finale. Realitatea simplă este că din 1936, dacă nu mai dinainte, Hitler privea confruntarea finală ca fiind inevitabilă, chiar dacă, în mod regretabil, era din motive rasiale, iar ea s-a produs cu cinci ani mai devreme. Ideea că s-ar fi putut semna un acord de pace cu „Acel Om”, cum îl numea Churchill, care ar fi menținut Imperiul Britanic și puterea conservatorilor, este una fantezistă. Dacă Marea Britanie nu ar fi intrat în război din cauza Poloniei; dacă Marea Britanie ar fi încercat să facă pace în mai 1940 sau înainte de Operațiunea Barbarossa; dacă Marea Britanie ar fi fost îngenuncheată de forța a 300 de submarine, așa cum recomandase amiralul Dönitz – oricare dintre aceste scenarii alternative ne-am imagina, consecința ar fi fost aceeași: subordonarea față de al Treilea Reich.

Prin urmare, Churchill a avut dreptate. Atunci când, pe 5 octombrie 1938, într-o zi de miercuri, s-a opus euforiei populare prin denunțarea Acordului de la München în Camera Comunelor, el a reușit să surprindă adevărul esențial:

Niciodată nu poate exista o prietenie între democrația britanică și puterea nazistă, această putere care disprețuiește etica creștină, care își aclamă cursul progresiv printr-un păgânism

barbar, care se laudă cu spiritul de agresiune și cucerire, care își trage puterea și plăcerea perversă din persecuție și folosește, așa cum am văzut, cu o brutalitate fără milă amenințarea cu forța ucigătoare. Această putere nu poate fi niciodată un prieten de încredere al democrației britanice. Ceea ce mi se pare imposibil de suportat este sentimentul că țara noastră e atrasă spre această putere, pe orbita și sub influența Germaniei naziste, și sentimentul că existența noastră începe să depindă de bunul-plac și de plăcerea lor³².

Cu toate acestea, Churchill nu își imagina cel mai îngrozitor scenariu posibil atunci când vorbea despre căderea Marii Britanii în „puterea, pe orbita și sub influența” Germaniei. Mai exista o posibilitate care trebuie luată în considerare : o invazie germană directă și ocuparea Marii Britanii.

Pe 24 mai 1940, într-o zi de vineri, Divizia 1 Panzer a generalului Heinz Guderian a ajuns pe râul navigabil Aa, la sud de Gravelines, în Franța, și în urma unor lupte sângeroase a instalat aici capete de pod. Erau la doar zece mile distanță de cei 400.000 de soldați ai forțelor aliate epuizați ținându-i pe plajele din Flandra. După care, chiar în timp ce cel mai mare comandant de tancuri își pregătea cea mai mare unitate mecanizată pentru cea mai mare lovitură militară a secolului XX, a primit ordin să se oprească. În ciuda protestelor sale, trei zile mai târziu ordinul era încă în vigoare. Între timp, perimetrul a fost întărit și în următoarele nouă zile 338.226 de soldați ai forțelor aliate au fost evacuați în Marea Britanie în urma Operațiunii Dynamo.

Guderian a crezut întotdeauna că ordinul lui Hitler – emis în ciuda opoziției șefului Statului-Major General, Franz Halder, și a mareșalului Walther von Brauchitsch – a fost „o greșală cu consecințe grave, căci numai o capturare a FEB... ar fi putut crea condițiile necesare unei invazii germane de succes în Marea Britanie”³³. Istoricii au dezbătut mult timp motivele pentru care a fost emis acest ordin, dar rareori s-au întrebat ce s-ar fi întâmplat dacă FEB *ar fi fost* capturată în totalitate ; sau dacă, în timpul Operațiunii Dynamo, debarcaderul din lemn de 1.400 de yarzi lungime și 5 picioare lățime de la East Mole, prin care un sfert de milion de soldați ai trupelor aliate au scăpat teferi, ar fi fost distrus de bombardierele Stuka germane care au încercat să-l lovească mai bine de o săptămână³⁴.

Marele amiral Erich Raeder a discutat pentru prima dată cu Hitler posibilitatea invadării Marii Britanii pe 21 mai 1940, după ce deja își pusese statul-major să analizeze problema pe 15 noiembrie în anul precedent³⁵. Hitler nu a părut entuziasmat, iar la a doua discuție a lor pe acest subiect, pe 20 iunie, a părut mai interesat de strămutarea evreilor în Madagascar. La acea dată momentul critic trecuse și deși Hitler avea să emită Directiva Führerului nr. 16, intitulată „Pregătiri pentru Operațiunea de Debarcare împotriva Angliei”, pe 16 iulie 1940, momentul ideal de lansare a unui atac fusese pierdut³⁶. Data finală fixată de Hitler, la sfârșitul lui iulie, pentru 15 septembrie depindea de distrugerea sistemelor de apărare navale și aeriene ale Marii Britanii, lucru care s-a dovedit imposibil de realizat. Invazia a fost amânată de trei ori, iar în decembrie 1940, pregătirile pentru această operațiune deveniseră doar un „camuflaj” pentru atacul planificat asupra Uniunii Sovietice (pe care Hitler îl considera mai puțin riscant decât trecerea Canalului)³⁷. Dar ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler ar fi plănuit Operațiunea Leul-de-mare timp de ani de zile la nivelul Înaltului Comandament al Wehrmacht-ului (OKW), și nu ca pe o inițiativă de ultim moment, lipsită de entuziasm a statului-major al Marinei ? Ce s-ar fi întâmplat dacă numărul extraordinar de mare de nave – s-au estimat ca fiind necesare 1.722 de barje, 471 de remorchere, 1.161 de bărci cu motor și 155 de vase de transport – ar fi fost deja

pregătit și s-ar fi îndreptat spre estuarele Maas și Scheldt la sfârșitul lunii mai? Ce s-ar fi întâmplat dacă planul generalului Erhard Milch de la Luftwaffe de a lansa 5.000 de parașutiști în cele șapte sectoare vitale ale Royal Air Force din sud-estul Angliei cu misiunea de a distruge inima Comandamentului de Luptă ar fi fost adoptat și nu respins de Göring? Ce s-ar fi întâmplat dacă Londra, și nu Parisul ar fi fost obiectivul lui Hitler?³⁸

Cele mai multe dintre principalele analize istorice și literare ale invaziilor germane în insulele britanice presupun o astfel de invazie în august sau septembrie 1940, sau chiar mai târziu. Dar o sosire a trupelor germane la sfârșitul lui mai 1940 s-ar fi confruntat nu cu forțele FEB recent întoarse, ci cu forțele minime lăsate în urmă³⁹. Cele 483.924 de puști Springfield din Primul Război Mondial care echipau armata teritorială au sosit din America abia în august 1940 și multe dintre cele 18.000 de cazemate construite în sudul Angliei nu aveau turnată fundația din beton până la sfârșitul lunii iunie⁴⁰. La acea dată, la sud de Londra nu existau decât patruzeci și opt de tunuri de câmp și cincizeci și patru de mortiere antitanc. După cum avea să se plângă generalul Günther Blumentritt de la OKW după război, „dacă planurile ar fi fost gata, am fi putut traversa Canalul spre Anglia cu forțe puternice după Operațiunea Dunkerque”. În schimb, folosind cuvintele lui Halder, invazia a fost „o idee pe care [Hitler] a evitat-o de atunci încolo”⁴¹.

Dacă cele treisprezece divizii germane de elită inițiale ar fi forțat înaintarea pe țărm pe un front larg al litoralului sudic englez, s-ar fi confruntat, ce-i drept, cu cele 1.495 de tone de iperită rămase din Primul Război Mondial lansate din avioane zburând la joasă înălțime. Dar aceasta era o situație pentru care, totuși, trupele erau pregătite și instruite⁴². Dacă ar fi reușit să traverseze cele douăzeci și două de mile ale Canalului, fără îndoială că orice obstacol artificial sau natural – precum Royal Military Canal între Rye și Hythe – le-ar fi împiedicat pentru mult timp înaintarea spre nord. Conform „Prognozei privind luptele timpurii pe pământ englezesc” a mareșalului Gerd von Runstedt, emisă la 14 septembrie 1940, „unități mici, dar complete de tancuri Panzer vor fi incluse încă de la început în primul atac”⁴³. Dacă Royal Air Force nu ar fi avut avantajul radarului recent utilizat sau în cazul în care codurile Luftwaffe nu ar fi fost descifrate – sau dacă generalul Kurt Student, comandantul suprem al trupelor aeropurtate, ar fi reușit să neutralizeze sectoarele-cheie ale Comandamentului Aviației de Vânătoare aflat sub conducerea lui Dowding –, războiul aerian ar fi putut lua și el o cu totul altă întorsătură.

În realitate, abia în 20 iulie generalul Alan Brooke l-a înlocuit pe generalul Ironside în funcția de comandant general al forțelor teritoriale. El a deplasat imediat cele câteva tancuri pe care le avea mai aproape de coastă. Totuși, un atac la sfârșitul lunii mai ar fi găsit o mare parte a tancurilor britanice susținând o linie improvizată de apărare mult mai în interiorul teritoriului, cedând efectiv capete de pod pe coasta de sud. Germanii înșiși – în ciuda protestelor generalilor de după război că Operațiunea Leul-de-mare a fost, după cum le-a spus von Rundstedt celor care l-au capturat în 1945, „un fel de joc, deoarece era evident că o invazie era cu neputință” – sperau să ajungă la Ashford, în Kent, într-o etapă timpurie a luptei⁴⁴. Deși se așteptau la o rezistență îndârjită în avanposturile de pe coastă la mijlocul lunii septembrie, germanii ar fi fost plăcut surprinși dacă ar fi atacat în mai. După cum subliniază istoricul oficial al sistemelor britanice de apărare, Basil Collier: „Sectorul vital de la Sheppey la Rye era apărat de Divizia 1 londoneză cu 23 de tunuri de câmp, fără mortiere antitanc, vehicule blindate, vehicule de luptă blindate și cu aproximativ o șesime din puștile antitanc la care avea dreptul”⁴⁵. Acele locuri care erau bine apărate, precum amplasamentul de artilerie de la Shoeburyness, ar fi putut fi ocolite la fel de ușor ca și linia Maginot.

Ar fi putut Luftwaffe și Marina germană să neutralizeze Marina Regală în cele douăsprezece ore esențiale necesare pentru transportarea primului val peste Canal? Cu o astfel de miză, germanii ar fi trebuit să angajeze în operațiune practic întreaga lor forță navală. Pe de altă parte, o perioadă foarte scrută de timp – o jumătate de zi – ar fi fost suficientă pentru a transporta forțele de invazie dincolo de Canal. Mai mult, este important să ne amintim că nouă din cele cincizeci de distrugătoare care au luat parte la Operațiunea Dynamo fuseseră scufundate, iar douăzeci și trei deteriorate. În iunie 1940, Marina Regală avea doar 68 de distrugătoare operaționale – față de 433 în 1919. Cu siguranță, nu este imposibil să ne imaginăm cum s-ar fi putut desfășura prima invazie de succes a Marii Britanii din ultimii 874 de ani.

Ipoteza contrafactuală a colaborării

Ce ar fi însemnat ocupația? În următorul capitol, Michael Burleigh se ocupă separat de implicațiile îngrozitoare ale unei victorii germane în Europa de Est. Este clar că experiența Europei Occidentale – un model mai potrivit pentru Marea Britanie – a fost una foarte diferită. În Franța, Olanda și în alte părți ale Europei de Vest ocupate, politica rasială nu a devenit atât de importantă cum s-a întâmplat pe Frontul de Est, cu excepția faptului că evreii au fost trimiși spre est, în lagărele de exterminare, indiferent de naționalitatea lor. Altfel, modelul de exploatare din Europa Occidentală a avut o bază mai curând economică decât rasială. Franța, în special, a fost guvernată ca un fel de vacă de muls pentru efortul de război german, mii de prizonieri francezi fiind ținuti ostateci pentru a munci în Germania și pentru a garanta bunul comportament al regimului de la Vichy.

A devenit o modă în ultimii ani să se afirme că reacția poporului britanic în fața invaziei și ocupației nu ar fi fost cu nimic diferită de cea a francezilor, cehilor sau luxemburghezilor. Este un subiect care, bineînțeles, atinge punctul central al percepției de sine naționale ale britanicilor. În cartea sa despre Insulele Canalului publicată în 1995, jurnalista publicației *The Guardian* Madeleine Bunting susține că, deoarece „insularii au făcut compromisuri, au colaborat și au fraternizat la fel cum au făcut mulți de pe întreg teritoriul Europei aflat sub ocupație”, asta înseamnă că experiența lor „schimbă în mod direct opinia conform căreia al Doilea Război Mondial a dovedit că [britanicii] ar fi prin natura lor diferiți de restul Europei”. Ea crede că experiența Insulelor Canalului între 1940 și 1945 slăbește influența „mitului după care caracterul britanic ar fi diferit de cel al europenilor continentali”. În lumina cercetărilor sale, „înțelegerea îngustă, naționalistă a războiului” trebuie înlocuită cu o „recunoaștere a istoriei europene comune a acelor ani tumultuoși”⁴⁶. Făcând o recenzie a cărții sale, dramaturgul John Mortimer a descris Insulele ca fiind „un teren ideal de testare a caracterului și virtuților britanice în condiții de stres”. El a ajuns la concluzia că „britanicii au fost puși la încercare și nu s-au comportat cu nimic mai bine sau mai rău decât mulți dintre europeni”⁴⁷. Chiar și jurnalista Anne Applebaum, scriind în publicația conservatoare *Spectator*, a afirmat că „în cazul unei ocupații naziste, britanicii nu s-ar fi comportat nici mai bine, nici mai rău decât celelalte popoare învinse”⁴⁸. Alți autori au imaginat o Mare Britanie în care, „treptat, a început să se dezvolte o anumită relație între poporul britanic și membrii forțelor armate germane... și multor copii din spital li s-au oferit cadouri din partea unui Moș Crăciun cu un accent puțin mai ciudat”⁴⁹.

Un alt istoric crede că „mulți dintre britanicii obișnuiți ar fi început să colaboreze cu germanii pentru învingerea Rezistenței tocmai în vederea instaurării unei păci oarecare”⁵⁰.

Toți acești comentatori nu au reușit să evalueze diferențele profunde dintre situația Insulelor Canalului și cea a Marii Britanii. În primul rând, Insulelor li se ordonase de către Oficiul de Război să *nu* se opună invadatorului, importanța lor strategică fiind una minimă; în Marea Britanie însă, pe 4 iunie Churchill îi îndemna pe oameni să „lupte pe plaje”. După cum spunea Churchill cu privire la Londra, St. Helier” cu greu ar fi înghițit o întreagă armată germană. În al doilea rând, o treime din populația Insulelor fusese evacuată, inclusiv toți bărbații apti din punct de vedere fizic care puteau fi recrutați (dintre care 10.000 au luptat cu curaj în război). Cei 60.000 de oameni rămași erau apărați de nu mai puțin de 37.000 de germani – ceea ce, raportat la Marea Britanie, ar fi impus naziștilor staționarea a treizeci de milioane de soldați! În al treilea rând, nu se poate pune semnul egalității între populația din Insulele Canalului și britanici, luați ca întreg, din cauza naturii construcției lor, similară celei din Surrey. Oamenii din Guernsey încă îi numesc pe cei din Jersey „broscari”, iar în 1939, franceza normandă, dialectul inițial al insularilor, era încă vorbită pe scară largă⁵¹. Reprezentând 0,1% din populația Marii Britanii, Insulele sunt oricum un eșantion statistic prea insignifiant pentru a servi drept barometru politic pentru restul Regatului Unit. De asemenea, geografia și societatea Insulelor excludeau orice rezistență utilă. Cu teren plat, dens populate, cu o proporție de germani pe kilometru pătrat mai mare în timpul războiului chiar decât în Germania, fără partide politice, sindicate sau centre evidente de rezistență, Insulele nu pot oferi niciun indiciu cu privire la modul în care cartierul East End din Londra, văile destinate mineritului din sudul Țării Galilor, fabricile din nord-est sau suburbiile din Glasgow ar fi reacționat la succesul trupelor naziste. Chiar și Bunting recunoaște că „Insulele nu aveau nicio tradiție de autoritate în opoziție. Ele erau societăți rigid ierarhizate, conformiste”⁵².

De fapt, dovezile sugerează că dacă germanii ar fi debarcat în Marea Britanie, deși ar fi putut câștiga confruntările militare prin simpla lor superioritate tehnică și tactică, s-ar fi lovit de dușmănia implacabilă, viscerală a unei națiuni înarmate – fie și cu arme improvizate. Pentru a cuceri o țară, infanteria trebuie să ocupe târgurile și orașele. O armată limitată la tancurile și taberele sale nu este, în mod necesar, una victorioasă. Din ceea ce știm că s-a întâmplat în Marea Britanie în mai 1940, este clar că orice invazie germană, oricât de dură, s-ar fi confruntat cu o misiune extrem de dificilă.

Pe 14 mai, Anthony Eden, ministrul de Război, a vorbit la radio pentru a face apel la „un număr mare de oameni... între șaptesprezece și șazece și cinci de ani, să se prezinte și să-și ofere serviciile” ca voluntari pentru apărarea locală. Chiar înainte de a-și încheia discursul, posturile de poliție din toată țara au fost sufocate de apeluri. În dimineața următoare s-au format cozi imense, darordonate, așa încât în douăzeci și patru de ore un sfert de milion de britanici se oferiseră voluntari. La sfârșitul lunii mai, Oficiul de Război – care se așteptase la numai 150.000 de recruți – trebuia să se ocupe de 400.000, neexistând niciun semn că numărul lor ar urma să scadă. La sfârșitul lunii iunie, nu mai puțin de 1.456.000 de oameni se oferiseră voluntari pentru a lupta împotriva invadatorului așteptat⁵³. Peste o treime dintre ei erau veterani din Primul Război Mondial.

Cu siguranță, erau foarte prost echipați. Adesea fără a aștepta instrucțiuni din partea unei autorități superioare, unitățile de Local Defence Volunteers (LDV) au început să

* Cartier rezidențial din Londra (n.tr.).

patruleze imediat, înarmate cu unelte agricole, puști și arme artizanale. Doar unul din șase oameni a primit o pușcă. Bineînțeles, în această perioadă din 1940 a scris Noël Coward elegia Armatei Teritoriale :

Could you please oblige us with a Bren Gun?
Or failing that a hand grenade would do,
We've got some ammunition
In a rather damp condition,
And Major Huss
Has an arquebus
That was used at Waterloo.
With the vicar's stirrup pump, a pitchfork and a spade,
It's rather hard to guard an aerodrome,
So if you can't oblige us with the Bren Gun
The Home Guard might as well go home⁵⁴.

(O mitralieră ar fi bună,
Dacă nu, chiar și-o grenadă de mână,
Avem ceva muniție,
Nu în cea mai bună condiție,
Iar maiorul Huss
Are o archebuză
De la Waterloo adusă.
Cu pompa de apă a vicarului, o furcă și o lopată
Nu-i ușor să aperi un aerodrom,
Așa că, de nu putem primi o mitralieră,
Armata Teritorială mai bine s-ar duce acasă.)

Dar, așa cum s-a dovedit în Războiul Civil spaniol și în revolta din Varșovia, o populație înarmată neconvențional poate fi o forță de insurgență de gherilă foarte eficientă. În iunie, afișele Ministerului de Informații din Isle of Wight arătau clar că guvernul intenționa să încurajeze orice formă de rezistență : „Populația din aceste insule va opune o rezistență unită oricărui invadator și fiecare cetățean va considera că este de datoria lui să împiedice și să zădărnicească planurile dușmanului și să ajute forțele proprii prin orice mijloace posibile din punct de vedere practic”. Pamfletul „Stand Fast”, distribuit de asemenea la acea dată, trebuia chiar să-i descurajeze pe cei care manifestau exces de zel : „Civili nu trebuie să declanșeze atacuri independente asupra formațiunilor militare”⁵⁵.

În regiunile consolidate ar fi existat cea mai eficientă rezistență. Un istoric „post-revizionist” din ultima perioadă care a scris despre Londra din timpul războiului a prezentat modul în care „întreaga populație a îndurat atacurile aeriene cu demnitate, curaj, determinare și o incredibilă bună dispoziție”⁵⁶. Tom Harrison, din cadrul mișcării Mass-Observation, care aproape și-a construit o carieră din exploatarea miturilor din perioada războiului, credea totuși că în timpul atacurilor aeriene „faptele foarte multor britanici au fost extraordinare. Poate cuvântul «monumental» nu este prea deplasat. Ei nu i-au dezamăgit pe soldați sau pe conducători”⁵⁷. Nu există niciun motiv să presupunem că, în caz de invazie și ocupație, ar fi reacționat altfel decât în timpul bombardamentelor nocturne – într-adevăr, este posibil ca vigoarea reacției lor să fi fost cu atât mai mare. Bombardamentul aerian asupra Londrei nu a început până în septembrie 1940, astfel încât moralul ar fi fost cu mult mai

ridicat decât a fost în Germania în mai 1945, când rezistența germană s-a prăbușit în cele din urmă după patru ani de bombardament și un an de raiduri aeriene devastatoare.

În ciuda tuturor afirmațiilor făcute despre moartea sa în Downing Street sau în buncărul Citadel din Whitehall, la intersecția dintre Mall și Horse Guards, Churchill însuși și-ar fi găsit probabil sfârșitul în mult mai prozaicul Neasden. Buncărul „Paddock” de pe dealurile nordice ale Londrei, camuflat să pară o parte din Gladstone Park, adăpostea un oraș subteran care asigura condițiile necesare găzduirii Cabinetului de Război și a 200 de oameni. Din studioul de emisie radio de aici Churchill ar fi însuflețit rezistența capitalei. După cum s-a exprimat o publicație atunci când locul a fost deschis jurnaliștilor, în 1995, „Paddock ar fi fost ultima redută a lui Churchill. Dispariția Imperiului Britanic s-ar fi putut produce aici – în timp ce tancurile germane ar fi avansat pe Dollis Hill Lane, copleșindu-i pe apărătorii terenului de golf municipal”⁵⁸. Așa cum a scris Churchill după război, „masacrul de ambele părți ar fi fost sumbru și apocaliptic... Intenționez să folosesc sloganul «Poți lua oricând unul cu tine»”.

Bineînțeles, Insulele Canalului nu ne oferă singurul punct de pornire pentru o discuție bazată pe analogie cu privire la comportamentul britanic în condițiile unei ocupații germane. În unele privințe, o comparație cu Franța pare mai potrivită. Cu toate acestea, cei care indică Franța regimului de la Vichy ca model pentru ceea ce s-ar fi întâmplat aici nu își dau seama de diferențele multiple și profunde dintre situația națională britanică din 1940 și cea a Franței. A Treia Republică era mult mai puțin capabilă să-și atragă loialitatea cetățenilor săi decât regele-împărat și regina Elisabeta. Între 1924 și 1940, în Franța s-au perindat treizeci și cinci de guverne, în timp ce în Marea Britanie – doar cinci. Pe 6 februarie 1934, când cea mai aprinsă dezbateră de la Londra privea introducerea testelor pentru obținerea permisului de conducere, la Paris, cincisprezece oameni erau uciși și peste 2.000 răniți în luptele de stradă din jurul Place de la Concorde. Polarizarea societății și politicii franceze – într-un moment în care comuniștii și fasciștii britanici pierdeau în mod constant teren – a făcut ca la alegerile din 1936 37,3% dintre voturi să fie exprimate în favoarea Frontului Popular, iar 35,9% în favoarea partidelor neofasciste. Nimeni din politica britanică nu a spus despre Leslie Hore Belisha ceea ce Charles Maurras, fondatorul organizației „Action Française”, a spus despre Léon Blum: că ministrul evreu „trebuie împușcat – dar în spate”⁵⁹. Corupția, animozitățile politice, demagogia, ligile antiparlamentare, antisemitismul și o largă opoziție chiar față de constituție erau câteva din trăsăturile politicii franceze din anii 1930, ceea ce pur și simplu nu se întâmpla în Marea Britanie. În Franța, unde divergențele vechi de o jumătate de secol legate de „cazul Dreyfus” nu se vindeaseră încă, un efort național unit împotriva nazismului era imposibil. Pe 9 iulie 1940, André Gide scria în jurnalul său: „Dacă guvernarea germană ne-ar aduce bunăstare, nouă din zece francezi ar accepta-o, dintre care trei sau patru cu zâmbetul pe buze”⁶⁰.

Cu toate acestea, exact în acel moment Harold Nicolson îi scria soției sale că mai curând s-ar sinucide („înghițind un simplu ac de cusut”) la Castelul Sissinghurst decât să trăiască sub ocupația nazistă: „Nu mă tem absolut deloc de o moarte fulgerătoare și onorabilă”⁶¹. Deși pacifismul era larg răspândit în Marea Britanie la mijlocul anilor 1930, el dispăruse aproape complet ca forță politică influentă la începutul războiului, după cum dovedeau întâlnirile cu participare redusă din timpul „Războiului ciudat” și lipsa sentimentului pacifist din cadrul Partidului Laburist. În orice caz, pacifismul britanic era provocat de principii religioase și morale, în timp ce în Franța refuzul de a sluji în armată avea deseori tonuri nihiliste, amorale. „Să murim pentru Danzig?” era un titlu popular

la Paris în vara anului 1939. Niciun comentator britanic nu ar fi putut scrie așa cum a făcut Roger Martin du Gard în septembrie 1936: „Orice mai bine decât războiul ! Orice... Chiar și fascism în Franța : nimic, nicio încercare, nicio supunere nu se poate compara cu războiul : orice, mai degrabă Hitler decât războiul ! ”⁶². În privința corupției politice, Marea Britanie nu avea niciun echivalent pentru afacerile Stavisky, Hanau, Oustria sau Aérospatiale⁶³. Franța, deja invadată de două ori de Prusia în 1870 și 1914 și după ce în Marele Război înregistrase un număr mai mare de victime decât Marea Britanie, avea chiar anunțuri pentru case de vânzare în care se menționa că erau „departe de rutele invadatorilor”.

Este adevărat că cel mai important centru al loialității și garantul suprem al legitimității statului, familia regală, ar fi putut fi forțată, în anumite împrejurări militare, să părăsească țara. Așa cum BBC avea Wood Norton Hall din Worcestershire ca refugiu în cazul în care clădirea radiodifuziunii ar fi căzut, și familia regală își asigurase patru sedii impunătoare – în principal Madresfield Court a contelui de Beauchamp, în apropiere de Worcester – ca refugii în cazul în care Windsor s-ar fi dovedit de nelocuit⁶⁴. De aici se presupunea că ar fi mers la Liverpool și apoi spre Canada, pentru a continua rezistența imperială. Bijuteriile Coroanei, care în 1939 fuseseră duse la Windsor înfășurate într-un ziar, ar fi fost dezvăluite la Ottawa ca simbol al legitimității continue a regelui George al VI-lea. Un amănunt mai puțin cunoscut din povestea evacuării familiei regale ar putea trezi totuși unele dubii cu privire la destinația finală a acesteia, oscilând între Ottawa sau reședința guvernatorului din Bermuda. Pe 25 mai 1940, președintele Roosevelt a auzit de la secretarul de stat Cordell Hull că sosirea regelui și a reginei în Canada

ar avea un efect politic dăunător asupra Statelor Unite. Ei au căzut de acord că acest eveniment ar fi folosit de oponenții politici ai administrației pentru a-l acuza pe președinte de instituirea monarhiei pe continentul nord-american. Au mai căzut de acord să sugereze că regele s-ar putea refugia, să spunem, în Bermuda, fără a stârni sentimentele republicanilor americani⁶⁵.

Roosevelt a mers până acolo încât să-i menționeze acest lucru lordului Lothian, ambasadorul britanic de la Washington. Deși reacția a stârnit la acea dată mânia lui Churchill, sprijinul american pentru o eventuală eliberare a Marii Britanii era atât de important, încât dacă administrația ar fi insistat, familia regală ar fi putut ajunge foarte bine în Bermuda, Delhi, Canberra sau Auckland. Merită menționat faptul că americanii nu aveau astfel de rezerve și în privința transportării în Canada a aurului și titlurilor de valoare ale Băncii Angliei. Pe 24 iunie acestea au început să părăsească Greenock cu crucișătorul *Emerald*, iar în următoarele trei luni toată averea concretă a Marii Britanii, în numerar, era depozitată într-un seif de șase metri pătrați pe trei etaje de 3,5 m înălțime situat sub biroul din Montréal al Sun Life Assurance Company din Canada, unde era păzit de două duzini de polițiști din Royal Canadian Mounted Police⁶⁶.

Rezistența britanică din Anglia metropolitană ar fi fost condusă de colonelul Colin Gubbins, care mai târziu a condus Direcția de Operațiuni Speciale (Special Operations Executive). Unul dintre eroii uitați ai războiului, în mai 1940 Gubbins se ocupa de organizarea Unităților Auxiliare. El ar fi fost corespondentul britanic al lui Jean Moulin, deoarece organizația sa „de rezervă” ar fi constituit nucleul rezistenței naționale. Cu sediul la Coleshill House, în apropiere de Highworth, Swindon, cei 3.524 de femei și bărbați erau instruiți în manipularea explozibililor, ambuscade, tactici de gherilă și comunicații pe unde scurte. Din ascunzătorile lor bine aprovizionate din păduri, pivnițe și chiar

vizuini părăsite, patrulă formate din trei-cinci oameni ar fi ieșit noaptea pentru a hărțui inamicul dincolo de liniile sale⁶⁷. Judecând după înregistrările germane de ocupație din restul Europei, Unitățile Auxiliare – și, probabil, milioane de susținători neinstruiți – ar fi suferit enorm. Represaliile sălbatice împotriva ostaticilor ar fi fost ceva obișnuit. Hitler ar fi avut deja un sfert de milion de ostatici în lagărele de prizonieri de pe continent după căderea Dunkerque-ului. Notabilitățile locale – primari, consilieri, mici moșieri, președinți ai organizațiilor de afaceri – ar fi fost de asemenea luate prizoniere pentru a asigura un comportament adecvat din partea restului populației, una din zece fiind împușcată pentru fiecare soldat german ucis. După cum a spus Churchill : „Ar fi folosit teroarea, iar noi am fi fost pregătiți să mergem până la capăt”⁶⁸.

Fără îndoială, amenințarea cu represalii ar fi putut modifica percepția unor oameni privind înțelepciunea unei rezistențe prelungite. Acest lucru ar fi putut fi mai pronunțat atunci când unele sate, precum Shamley Green din Surrey, s-ar fi confruntat cu aceeași soartă ca Lidice din Cehoslovacia sau Oradour-sur-Glane din Franța. Sir Will Spens, comisarul regional pentru apărare civilă pentru Regiunea de Est și fost vicerector al Universității Cambridge, credea că odată ce germanii ar fi fost victorioși, prima sa responsabilitate ar fi fost aceea de a asigura bunăstarea populației civile. El l-a amenințat pe șeful de stat-major al lui Gubbins, Peter Wilkinson, că avea să „aresteze orice membru [al Unității Auxiliare] pe care l-ar fi descoperit că operează în regiunea sa”⁶⁹.

Mareșalul von Brauchitsch, comandantul grupului de armate desemnat să conducă Marea Britanie, a semnat „Ordinele privind organizarea și funcționarea guvernului militar din Anglia” pe 9 septembrie 1940. Toate armele de foc și aparatele de radio aveau să fie predate în termen de douăzeci și patru de ore de la capitularea Marii Britanii, aveau să fie luați ostatici pentru asigurarea unui comportament adecvat, cei care puneau afișe ar fi fost executați pe loc și, cea mai draconică măsură dintre toate, „populația de sex masculin aptă din punct de vedere fizic, cu vârste între șaptesprezece și patruzeci și cinci de ani, cu excepția unor cazuri locale speciale, avea să fie adunată și expediată fără întârziere pe continent”⁷⁰. Albert Speer ar fi avut astfel la dispoziție o vastă forță de muncă suplimentară pentru proiectele sale de construcție. Oficialii de la Defence Economic Command ar fi golit țara și de materiile prime și echipamentele strategice. Greviștii, demonstranții și oricine ar fi deținut arme de foc ar fi fost judecați sumar de tribunalele militare. Cât timp ar fi continuat războiul, acesta ar fi însemnat foamete și greutate; după cum sugerează experiența franceză, cu cât condițiile deveneau mai dure, cu atât mai mare ar fi fost sprijinul pentru mișcarea de rezistență.

Pentru cei 430.000 de evrei britanici ar fi fost și mai rău : perspectiva inevitabilă a „recolonizării Estului” – adică transportul spre lagărele de exterminare poloneze. Luând în calcul lungimea călătoriilor pe care evreei din Creta și din sudul Franței erau obligați să le suporte pentru a ajunge la Auschwitz, este puțin probabil ca Himmler să fi construit camere de gazare în Marea Britanie. Madeleine Bunting consideră că poporul britanic și poliția ar fi cooperat la desfășurarea raziiilor împotriva evreilor – sau cel puțin s-ar fi uitat în altă parte⁷¹. Această presupunere nu ia în calcul faptul că britanicii nu îi învinuiau pe evrei pentru război sau pentru problemele lor sociale, așa cum făceau mulți dintre francezi. Dimensiunea relativ mică a Uniunii Britanice a Fasciștilor (care nu avea decât patruzeci de membri cu normă întreagă la sfârșitul anului 1937 și care nu a câștigat niciodată un loc în Parlament) sugerează, de asemenea, că antisemitismul era mult mai puțin răspândit decât în Franța. Este relevant faptul că, în ciuda tuturor eforturilor făcute de MI5 și Special Branch de a descoperi și, în unele cazuri, de a reconstitui una, în Marea Britanie

din timpul războiului nu a existat nicio coloană a cincea nazistă⁷². Exemplele de britanici care i-ar fi protejat pe evrei – așa cum au făcut-o muncitorii împotriva bătașilor lui Mosley din East End – ar fi depășit cu siguranță cazurile celor care i-ar fi denunțat. Evreii ar fi fost considerați printre cei mai dedicați antinaziști din cadrul efortului de rezistență națională și ar fi fost apreciați ca atare, la fel cum au fost apreciate forțele de eliberare poloneze și cehe în timpul Bătăliei Angliei.

La 1 august 1940, Göring i-a ordonat lui Reinhard Heydrich, șeful Biroului Principal al Securității Reich-ului (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA), să „înceapă activități simultan cu invazia militară pentru a captura și lupta eficient împotriva numeroaselor organizații și societăți importante din Anglia care sunt ostile Germaniei”. Acestea urmau să includă sindicatele, lojile masonice, școlile publice, Biserica Angliei și chiar mișcarea de cercetași. Șase *Einsatzkommando* aveau să fie înființate pentru coordonarea încercării de lichidare a inamicilor politici ai Germaniei – în Londra, Bristol, Birmingham, Liverpool, Manchester și Edinburgh (sau Glasgow, dacă Forth Bridge ar fi fost distrus). Colonelul SS numit de Heydrich comandant suprem al Poliției pentru supervizarea operațiunii era dr. Franz-Alfred Six, fost decan al Facultății de Economie a Universității Berlin. În realitate, Six a ajuns la Smolensk, și nu la Londra, unde s-a făcut răspunzător de masacrarea a numeroși comisari sovietici, crime pentru care a fost condamnat ulterior la douăzeci de ani de închisoare⁷³. Pentru a-l ajuta pe Six să identifice persoane și organizații, RSHA a întocmit o listă cu 2.820 de nume și adrese ale celor care aveau să fie luați în „custodie protectivă”. Această *Sonderfahndungsliste GB* – „Lista Specială de Căutare” sau „Cartea Neagră” – a fost făcută în pripă: de exemplu, Sigmund Freud murise în septembrie 1939, iar Lytton Strachey în 1932. Cu toate acestea, ea ne indică persoanele pe care naziștii le considerau dușmanii lor potențiali nu doar în politică, ci și în lumea culturală și literară. În plus față de unele figuri politice evidente – printre care Churchill, Eden, Masaryk, Beneš și de Gaulle –, lista îi includea pe H.G. Wells, Virginia Woolf, Aldous Huxley (care locuia în America din 1936), J.B. Priestley, C.P. Snow și Stephen Spender, precum și pe istoricul de artă emigrat Fritz Saxl și publicistul de stânga Victor Gollancz⁷⁴. Când Rebecca West a aflat că ea și Noël Coward se aflau pe această listă, a telegrafiat: „Doamne, oamenii împreună cu care ar trebui să fim morți!”. Era, probabil, o atitudine optimistă să te aștepti ca „Churchill, Winston Spencer, Ministerpräsident” să aștepte răbdător la „Chartwell Manor, Westerham, Kent” pentru a fi arestați, dar lista ne oferă un indiciu util cu privire la minuțiozitatea cu care naziștii intenționau să curețe eșaloanele superioare ale vieții publice britanice. Cei care susțineau pacea cu Germania lipseau în mod frapant de pe listă, printre care persoane importante precum George Bernard Shaw (care scrisese în *New Statesman* din 7 octombrie 1939: „Treaba noastră este să facem pace cu el”) și David Lloyd George (care declarase în 1936: „El este într-adevăr un mare om. Führer este un nume potrivit pentru el, deoarece este născut să fie conducător – da, un om de stat”)⁷⁵.

Jocul de identificare a celor care ar fi colaborat de fapt cu germanii a fost descris de sir Isaiah Berlin ca fiind „cel mai urât pe care îl poate juca un englez”⁷⁶. Deși administrația țării ar fi putut fi preluată de adunătura de obicei jalnică de fanatici fasciști, funcționari civili trecuți în cealaltă tabără și nemulțumiți ambițioși, unele figuri cu impact național ar fi fost esențiale în stabilirea legitimității politice colaborționiste a statului în ochii populației. După cum am văzut, cea mai indicată persoană pentru acest lucru ar fi fost ducele de Windsor, care s-a opus în particular războiului în 1939 și, chiar în decembrie 1940, le spunea neoficial jurnaliștilor americani că Marea Britanie ar trebui să ajungă la

o înțelegere cu Hitler pentru a împiedica triumful altfel inevitabil al bolșevismului. Recent, relatări senzaționale ale observațiilor și acțiunilor ducelui din vara anului 1940 au conferit o impresie exagerată a complicității sale cu naziștii. Toți istoricii reputați ai perioadei sunt de acord că, în ciuda vanității și naivității sale, nu a făcut niciun act de trădare⁷⁷. Dar ce ar fi putut face dacă Anglia ar fi căzut sub ocupație este o altă problemă. Dacă Ribbentrop i-ar fi prezentat în mod măgulitor ducelui, care la sfârșitul lunii mai se afla în sudul Franței – și, probabil, mai potrivit ducesei, în rolul ei de lady Macbeth –, ocazia de a se întoarce pe un tron vacant ca liant al rănilor națiunii, el ar fi putut accepta cu ușurință. Ducele și-ar fi putut justifica decizia ca pe o încercare de a menține Imperiul Britanic – față de care Hitler a susținut în mod constant că nu are nicio antipatie – ca forță mondială funcțională și viabilă. Bineînțeles, regimul restaurat al ducelui ar fi depins de renunțarea la Actul de Abdicare semnat cu patru ani în urmă. Întreaga forță a mașinii de propagandă a lui Goebbels – condusă probabil de William Joyce („Lordul Ha-Ha”) ca director general al BBC – ar fi avut ca obiectiv schimbarea percepției britanicilor față de abdicare. Știm cu aproximație linia care ar fi fost urmată, deoarece în septembrie 1940 Joyce și-a publicat testamentul politic, *Twilight over England*, în care a scris :

Este interesant de văzut modul în care constituția sacră și toate principiile de reprezentare populară se pot duce pe apa sâmbetei în câteva ore la îndemnul unor intriganți înrâșiți precum Baldwin și arhiepiscopul de Canterbury... Edward a fost detronat într-un weekend... Nu există nicio altă problemă asupra căreia poporul are mai mult drept de a fi consultat decât identitatea regelui sau a președintelui... Cu toate acestea, nimeni nu a consultat poporul englez înainte de a scăpa de regele lor⁷⁸.

Astfel, întoarcerea pe tron a lui Edward al VIII-lea ar fi fost prezentată ca o inițiativă democratică.

În atmosfera de consternare, demoralizare și disperare resimțită în urma unei înfrângeri britanice, fără îndoială că unii colaboratori s-ar fi impus din motive în mare măsură patriotice (deși prost orientate). În romanul său *A Question of Loyalties*, scriitorul Allan Massie i-a înfățișat pe unii dintre liderii de la Vichy, cel puțin la început, ca fiind motivați în principal de dorința de a-și proteja poporul învins, odată ce victoria germană devenise un *fait accompli*⁷⁹. „Guvernarea regelui”, s-ar fi afirmat în Marea Britanie, „trebuie să continue” – iar pentru legitimarea noului regim ar fi fost invocate, fără îndoială, și precedente din 1688 și chiar Războiul celor Două Roze. Candidații pentru rolul lui Pétain din Marea Britanie îi includ de regulă pe Lloyd George, sir Oswald Mosley, sir Samuel Hoare – niciunul aflat pe lista neagră a RSHA – și lordul Halifax, care apărea pe lista respectivă. Ca și Pétain, Lloyd George era un erou al Marelui Război; era și fost prim-ministru. Hitler credea că poate colabora cu el, spunându-i lui Martin Bormann, în ianuarie 1942 : „Dacă Lloyd George ar fi avut puterea necesară, ar fi fost cu siguranță arhitectul unei înțelegeri germano-engleze”⁸⁰. Germanii știau că era sceptic în privința războiului și ar fi fost, fără îndoială, prima lor alegere. „Dacă șansele sunt potrivnice”, i-a spus Lloyd George lui Harold Nicolson la izbucnirea războiului, „atunci cu siguranță ar trebui să facem pace cu prima ocazie”⁸¹. El a făcut aceeași afirmație și în Camera Comunelor, pe 3 octombrie 1939. În august 1940, Beaverbrook credea că „opinia publică este împărțită în două tabere : există cei care cred că Winston ar trebui să-l pună în funcție pe el și cei care cred că Hitler îl va pune în funcție”⁸². Lloyd George însuși, care în octombrie 1940 i-a spus secretarului său „Voi aștepta până când Winston este distrus”,

s-ar fi putut convinge foarte ușor că este de datoria lui să revină la putere, pentru a ameliora cele mai grave aspecte ale guvernării directe germane⁸³.

În schimb, chiar dacă ar fi fost pregătit să slujească (ceea ce nu este sigur, având în vedere ordinele sale din 9 mai 1940 de a lupta „până la izgonirea străinului de pe pământul nostru”), este puțin probabil că Mosley ar fi fost ales să guverneze Marea Britanie⁸⁴. Slabele rezultate politice ale Uniunii Britanice a Fasciștilor pe timp de pace ar fi făcut ca orice minister fascist să indice mult prea evident un guvern-marionetă – și, așa cum s-a văzut în Franța, mai presus de toate, germanii doreau legitimitate, oricât de fictivă. Întotdeauna un admirator mai mult al lui Mussolini decât al lui Hitler, Mosley nu era foarte bine văzut de germani la izbucnirea războiului. În decembrie 1940, în timpul interogării încrucișate a lui Mosley, Norman Birkett KC a acceptat că putea „respinge în totalitate” orice sugestie că Mosley ar fi un trădător care ar fi pus mâna pe arme și ar fi luptat de partea germanilor, dacă aceștia ar fi debarcat⁸⁵. În orice caz, Mosley însuși, care a fost închis pe 22 mai 1940, ar fi putut fi găsit spânzurat în celula sa din Brixton la momentul sosirii germanilor, având în vedere lipsa lui de popularitate ca urmare a activităților sale antebelice, arestului său și campaniei susținute în presă împotriva sa.

Extrem de vanitosul sir Samuel Hoare, fost lider al politicii de împăciuire, dar, de la sfârșitul lunii mai, ambasadorul Marii Britanii la Madrid, se număra și el printre cei care, spera Hitler, l-ar fi putut înlocui pe Churchill ca prim-ministru⁸⁶. Ar fi fost măgulit de o asemenea propunere. R.A. Butler, subsecretar la Ministerul de Externe, era un alt politician pentru care *Realpolitik* conta mai mult decât sentimentele. Pe 17 iunie, el i-a spus trimisului suedez Björn Prytz că „atitudinea sa oficială va fi pentru moment aceea că războiul ar trebui să continue, dar trebuie să fie sigur că nu se pierde nicio ocazie de compromis dacă se poate ajunge la un acord asupra unor condiții rezonabile și dacă nu li se permite unor încăpățânați să stea în drum”⁸⁷. Butler era un maestru al compromisului care considera politica „arta posibilului” și-i privea cu suspiciune pe politicienii cu convingeri precum Churchill. I-a mai spus lui Prytz că „bunul-simț, și nu bravada” trebuie să dirijeze acțiunile guvernului în relațiile cu Germania. Când a fost întrebat tocmai despre o situație gen Vichy din Marea Britanie, prietenul și colegul său Enoch Powell a spus, eliptic, „Rab a fost un administrator”⁸⁸. La fel de dedicat politicii de împăciuire ca și Chamberlain, este foarte posibil ca Butler să fi simțit că este de datoria lui patriotică să facă tot ce i-ar sta în putință pentru a alina suferința poporului britanic prin stabilirea unui *modus operandi* viabil cu cuceritorii.

Pe de altă parte, Halifax ar fi fost probabil omul ales de Churchill pentru a-i însoți pe rege și regină (pe care îi cunoștea bine) în Canada, pentru a organiza o rezistență extra-metropolitană prelungită. Ca fost subsecretar în Ministerul Coloniilor, vicerege al Indiei, iar acum ministru de Externe de la începutul anului 1938, Halifax cunoștea foarte bine imperiul și îi știa personal pe acei politicieni coloniali cu care un guvern britanic liber ar fi avut de-a face. Dacă ar fi putut fi convins să-și părăsească mult iubitul Yorkshire, ar fi devenit probabil prim-ministru al guvernului în exil. Sprijinul de care se bucurase în întreaga sferă politică la începutul lunii mai, când i-a cedat lui Churchill poziția de premier, ar fi revenit dacă Churchill ar fi murit. Singurul alt conducător potențial, Neville Chamberlain, era pe moarte din cauza cancerului. În octombrie și-a pierdut capacitatea de muncă, iar în noiembrie a murit.

Dacă germanii ar fi adoptat aceeași politică pe care au adoptat-o în Franța, ocupând regiunile industrializate, intens populate ale țării și capitala și alegând un mic orașel

balnear drept capitală a regimului-marionetă, echivalentul oraşului Vichy în Marea Britanie ar fi putut fi Harrogate. Marile hoteluri victoriene, precum Cairn, Crown, Majestic, Old Swan, Granby şi Imperial, ar fi putut adăposti ministerele Agriculturii, Sănătăţii, Transporturilor şi Ministerul de Interne. Politica externă şi de apărare ar fi fost condusă de la Londra de Brauchitsch sau de oricine altcineva ales de Hitler în funcţia de guvernator general sau *Reich Protektor*. Dacă Republica Franceză s-a dizolvat în cele din urmă într-un cinematograf transformat, ceea ce ar fi rămas din Camera Comunelor ar fi avut măcar Royal Baths Assembly Rooms.

Un aspect important la care ar fi trebuit să se gândească orice politician britanic care ar fi preluat fie guvernul „Vichy”, fie guvernul în exil din Canada ar fi fost statutul imperiului. În ciuda ofertei lui Hitler din 1937 de a-l „garanta” şi aluziilor sale aprobatoare la acesta în discursul său cu ocazia ofertei de pace din 6 octombrie 1939, este puţin probabil ca imperiul să fi putut fi menţinut mult timp sub control britanic. Dacă, după ce ar fi învins Rusia, Hitler şi-ar fi îndreptat atenţia asupra Statelor Unite, bazele britanice din Caraibe ar fi reprezentat avanposturi extrem de importante pentru marina germană. Imperiul Britanic, cum s-a întâmplat şi cu cel francez, ar fi fost, de asemenea, cea mai probabilă zonă de conflict dintre cele două guverne britanice. Dacă guvernul de la Harrogate (Vichy) şi guvernul (britanic liber) de la Ottawa ar fi emis pretenţii asupra Indiei şi a altor posesiuni britanice, ar fi apărut în mod inevitabil fricţiuni, cum s-a întâmplat între guvernul de la Vichy şi guvernul francez liber în Africa, din 1940 până în 1942. Învrăjbirea britanicilor împotriva britanicilor ar fi fost pentru nazişti victoria supremă.

Este mai uşor de prezis explicaţia pe care Goebbels ar fi prezentat-o poporului britanic pentru catastrofa suferită. I-ar fi încurajat să dea vina pentru înfrângerea lor pe evrei, socialişti, politicienii democraţi nehotărâţi ai „vechii tabere”, capitalişti yankei producători de arme, finanţistii străini şi aşa mai departe. Ar fi afirmat, de asemenea, că familia regală şi Halifax au ales o cale laşă de scăpare. (Nu este greu să ne imaginăm surusul dispreţuitor al „Lordului Ha-Ha” la aflarea „fugii lor laşe”.) Dar li s-ar fi oferit şi o nouă speranţă; după cum spune Joyce în cartea sa, „înfrângerea Angliei va fi victoria sa”. Discuţiile lui Joseph Chamberlain cu privire la o alianţă anglo-germană purtate la sfârşitul secolului ar fi fost reluate şi negociate „cu succes” de Lloyd George şi Hitler. Germanii şi britanicii ar fi fost prezentaţi ca aliaţi arieni naturali împotriva bolşevicilor slavi şi americanilor capitalişti. Mijlocul prin care Goebbels ar fi ales să-şi disemineze mesajul, în afară de radio, era cunoscut în celelalte regiuni ale Europei ocupate drept presa-„reptilă”. În Polonia ocupată, guvernul general conducea opt cotidiane (relativ identice) în oraşe diferite, precum şi şase periodice. Acestea erau scrise de germani care locuiseră în Polonia înainte de război, ajutaţi de aproximativ 120 de polonezi. Erau tolerate şi o serie de reviste profesioniste neutre din punct de vedere politic, care acopereau subiecte variate, precum moşitul şi creşterea păsărilor⁸⁹.

Presa-„reptilă” britanică, la fel ca şi cea poloneză, şi-ar fi schimbat subtil tonul dacă germanii ar fi început să aibă pe Frontul de Est aceleaşi probleme ca în 1943. Accentul ar fi început să se deplaseze de la glorificarea armatei şi culturii germane spre „lupta paneuropeană comună împotriva bolşevismului”. Accentul pus de propagandiştii de la Vichy pe un viitor european comun, catalizatorul prin care onoarea şi respectul de sine puteau fi restaurate, ar fi fost repetat până în cele mai mici detalii în Marea Britanie. „În loc să menţinem rivalităţile europene”, i-a spus Hitler lui Martin Bormann, „Marea

Britanie ar trebui să depună toate eforturile pentru a realiza unificarea Europei. Aliată unei Europe Unite, ea și-ar păstra atunci șansa de a putea juca rolul de arbitru în afacerile lumii". În 1942, dr. Walther Funk, ministrul german al Economiei și președintele Reichsbank, a scris primul capitol al unei cărți intitulată *Europäische Wirtschaftsgesellschaft* (*Societatea economică europeană*), în care susținea o monedă unică europeană. Alte capitole au trasat planul nazist pentru o politică agricolă comună, un mecanism al ratei de schimb, o piață unică și o bancă centrală. Dr. Anton Reithinger, de la gigantul chimic IG-Farben, a scris un capitol intitulat „Noua Europă și aspectele ei comune”⁹⁰. Aspirațiile unei Noi Ordini Europene ar fi fost încurajate asiduu de propaganda nazistă, în parte pentru a face mai ușor de suportat înfrângerea britanică, în parte ca acoperire a goliciei *imperium*-ului german și în parte ca mod de promovare a sentimentului antislav și antiamerican.

Mișcările de independență regională ar fi fost și ele încurajate, pentru a slăbi influența Londrei. „Radio Caledonia” a emis din Belgia în vara anului 1940, incitându-i pe naționaliștii galezi și scoțieni să se ridice împotriva opresorilor englezi. Goebbels ar fi promovat orice ar fi putut slăbi sentimentul britanic de identitate națională în rândul populației învinse. În 1941, Hitler a spus: „Politica noastră față de națiunile care ocupă vastul ținut al Rusiei trebuie să fie aceea de a încuraja orice formă de dezacord și diviziune”. Ceea ce a funcționat în cazul Uniunii Sovietice ar fi fost aplicat, cu siguranță, și periferiei celtice a Marii Britanii. Totuși, este puțin probabil ca o astfel de propagandă să-i fi păcălit pe mulți scoțieni. Un scoțian de la munte aflat pe plajele din Dunkerque a fost auzit spunându-i unui camarad: „Dacă și englezii se predau, va fi un război lung!”⁹¹. Pe de altă parte, oricine ar fi crezut că independența Statului Liber Irlandez ar fi fost respectată de naziști odată ce Regatul Unit ar fi căzut ar fi avut curând un șoc puternic.

O altă metodă prin care naziștii sperau să-i lipsească pe britanici de sentimentul lor de identitate națională era de natură arhitecturală, un aspect al Noii Ordini care îl interesa profund pe Hitler. După cum bine se știe, acesta petrecea multe ore planificând programe masive de reconstrucție pentru Berlin și alte orașe germane care urmau să fie implementate după câștigarea războiului. Reversul acestei politici era spolierea arhitecturală a orașelor cucerite de germani. În memorandumul său „Planuri pentru Anglia”, Departamentul III al RSHA a imaginat o umilire arhitecturală simbolică. „Coloana lui Nelson este pentru Anglia un simbol al puterii navale britanice și al dominației mondiale”, afirma raportul. „Ar fi un mod extraordinar de a scoate în evidență victoria germană dacă Coloana lui Nelson ar fi transferată la Berlin.”⁹² S-au întocmit lungi liste cu comorile artei britanice care aveau să fie prădate, și fără îndoială că dacă britanicii nu ar fi reușit să evacueze în siguranță picturile de la National Gallery din mina din North Wales, unde erau depozitate, spre Canada, Göring ar fi privat țara de cele mai mari opere de artă ale sale, la fel cum a făcut în restul Europei. Naziștii plănuiau, de asemenea, să înapoieze Greciei colecția Elgin Marbles⁹³.

* În accepțiunea sa cea mai largă, sintagma se referă la colecția de obiecte din piatră – sculpturi, inscripții și obiecte arhitecturale – achiziționate de lordul Elgin cât timp a fost ambasador la curtea otomană din Istanbul. Aceste obiecte au fost cumpărate de Parlamentul britanic de la lordul Elgin în 1816 și oferite British Museum (n.tr.).

Niciodată capitulare?

Bineînțeles, eliberarea în cele din urmă a Marii Britanii este considerată firească în aproape toate cărțile, filmele și piesele de teatru care au abordat acest subiect. Fie ca urmare a epuizării pe Frontul de Est, a bombeii atomice americane sau a suprasolicitării și prăbușirii economiei naziste, întotdeauna se presupune că Marea Britanie s-ar fi eliberat în cele din urmă de sub ocupația nazistă, de regulă cu ajutorul Lumii Noi. Totuși, aceasta este partea cel mai puțin probabilă a scenariului. După cum am văzut, America a intrat în războiul din Europa doar după ce Hitler i-a declarat *ei* război. Este iluzoriu să credem că ar fi intrat în război ca urmare a unui atașament sentimental față de Relația Specială (la acea dată practic inexistentă). Iar dacă Marina Regală ar fi căzut în mâna germanilor sau, mai probabil, ar fi fost grav avariata sau scufundată, Statele Unite ar fi trebuit să înfrunte de singure flotele unite ale germanilor, japonezilor, guvernului de la Vichy și, posibil, italienilor. Churchill a refuzat să-i promită lui Roosevelt că Marina Regală ar naviga spre Canada în cazul unei invazii germane⁹⁴. Iarăși, așa cum am văzut, Hitler ar fi fost capabil să invadeze Rusia de unul singur, fără a pierde săptămâni cruciale cu Iugoslavia și sud-estul Europei. Chiar dacă presupunem că și-ar fi dorit să se opună Germaniei naziste cât timp era ocupată cu Japonia în Pacific, America nu ar fi putut ajuta rezistența engleză nici pe departe cât i-a ajutat Marea Britanie pe francezi și olandezi. Simpla imensitate a Atlanticului, în comparație cu lățimea Canalului, ar fi împiedicat acest lucru. (Când Statele Unite și Marea Britanie au oferit provizii Uniunii Sovietice în timpul războiului, ele au avut acces la porturile aliate deținute de ruși ; într-o Mare Britanie aflată sub ocupație nu ar fi existat așa ceva.) Să ne amintim, de asemenea, că un mare număr de oameni de știință care au construit mai apoi bomba atomică locuiau în Marea Britanie în mai 1940, astfel încât ar fi fost capturați în eventualitatea unei invazii germane reușite. Dacă Hitler și-ar fi dezvoltat singur o capacitate nucleară, posibil la sfârșitul anilor 1940, ecuația ar fi fost complicată de un nou factor teribil.

Astfel, Guderian avea probabil dreptate când a scris în memoriile sale că ordinul de oprire al lui Hitler din 24 mai a avut „rezultate care aveau să exercite una dintre cele mai dezastruoase influențe asupra desfășurării întregului război”⁹⁵. Totul ar fi depins de capacitatea militară a naziștilor de a înșelă Marea Britanie prin intermediul forței brute. Pentru a da un răspuns, trebuie să ne amintim de spiritul general din această țară în timpul acelor luni cruciale. După cum scria Margery Allingham în 1941 :

În acele săptămâni din mai și iunie [1940] cred că 99% din populația engleză și-a descoperit sufletul și, orice s-ar fi întâmplat, a fost o experiență glorioasă și triumfătoare. Dacă ți-ai trăit întreaga viață fără a crede cu pasiune în ceva, atunci simpla descoperire că ți-ai dori sincer și lucid mai curând să mori decât să primești ordine de la un nazist este un motiv bun pentru a fi trăit⁹⁶.

Totuși, este posibil ca șeful de stat-major al colonelului Gubbins, Peter Wilkinson, să fi fost mai realist atunci când, la sfârșitul lunii mai 1940, a dat următoarele ordine unuia dintre ofițerii săi, Douglas Dodds-Parker :

Dacă Regatul Unit va fi învins, stai în afara ringului. Du-te în Africa de Sud, Australia, Canada. Continuă să ții legătura cu Unitățile Auxiliare din Regatul Unit. Nu uita că grecilor le-au trebuit doar șase sute de ani pentru a scăpa de turci⁹⁷.

Capitolul 6

EUROPA NAZISTĂ

Ce s-ar fi întâmplat dacă Germania nazistă ar fi învins
Uniunea Sovietică?

Michael Burleigh

Ce misiune ne așteaptă ! Avem în fața noastră o sută de ani de satisfacție deplină.

Adolf Hitler

Operațiunea Barbarossa a început în primele ore ale zilei de 22 iunie 1941, cu zgomotul infernal produs de 6.000 de tunuri. Spre sfârșitul dimineții, Luftwaffe distrusese 890 de avioane rusești, dintre care 668 la sol. La 12 iulie, aproximativ 6.857 de avioane rusești fuseseră scoase din uz, cu pierderea din partea germanilor a 550 de avioane¹. Peste trei milioane de soldați germani și aliați ai Axei, inclusiv finlandezi, români, maghiari, italieni și slovaci, împărțiți în trei grupuri de armate, Nord, Centru și Sud, au trecut frontiera îndreptându-se spre Leningrad, Moscova și, respectiv, Ucraina. Obiectivul principal era anihilarea Armatei Roșii la vest de linia Dvina-Nipru. Înaintarea a fost atât de rapidă, încât încă de pe 3 iulie Franz Halder, șeful Statului-Major General, a notat în jurnalul său că „întreaga campanie rusă a fost câștigată într-un interval de două săptămâni”. Apoi și-a îndreptat atenția asupra distrugerii acelor resurse economice ale rușilor care ar fi putut fi folosite pentru o refacere ulterioară ; asupra Marii Britanii, un permanent factor de iritare ; și asupra unei posibile înaintări, prin Caucaz, spre Iran². Această încredere se reflecta și în politica de înarmare. La 14 iulie 1941, Hitler a decretat o schimbare a priorităților spre marină și Luftwaffe, în detrimentul armatei³.

După cum bine se știe, evaluarea optimistă a lui Hitler a fost treptat zădărnicită de evenimentele de la sol. Hărțile care prezentau infrastructura nu corespundeau cu realitatea drumurilor care, pe timp de secetă, stârneau nori de praf, iar pe vreme ploioasă împotmoleau vehiculele în noroi. Se poate ca divizia de tancuri și infanteria motorizată să fi zăngănit înainte indiferent de oboseala mecanică, dar infanteria și proviziile purtate pe cai rămăneau tot mai în urmă⁴. Infanteriștii împovărați mărșăluiau într-un peisaj monoton, unde distanțele inimaginabile îi duceau când la furie, când la disperare și unde muștele și insectele își găseau în mod inevitabil culcuș pe corpurile lor pline de sudoare. Nici măcar numărul uriaș de ruși luați prizonieri - de exemplu, 300.000 la Smolensk, 650.000 la Kiev, 650.000 la Viazma și Briansk (dintre care majoritatea aveau să piară în condiții mizere) - nu părea să slăbească determinarea inamicului. Într-adevăr, sovieticii păreau

să găsească ușor noi soldați, fie din Siberia, fie sub forma unor miliții populare improvizate în grabă⁵. Ordinul nr. 270 al lui Stalin a întărit determinarea posibilibilor dezertori de a rămâne în armată, prevăzând arestarea familiilor lor ; în cel mai bun caz, rudele soldaților care se predau aveau să piardă orice ajutor de la stat. Generali precum Pavlov, pe care Stalin l-a acuzat pentru propriile sale greșeli, au fost împușcați. Capacitățile de producție civile au fost transformate rapid în scopuri militare, fabricile de biciclete ajungând curând să producă aruncătoare de flăcări, în timp ce uzine de mari dimensiuni și forțele lor de lucru au fost demontate și evacuate în munții Ural, în vestul Siberiei, Kazahstan și în Asia Centrală. De exemplu, la sfârșitul lunii decembrie 1941, fabrica de oțel Zaporozstal din Ucraina a fost relocată în apropiere de Celiabinsk, în Ural, într-un interval de șase săptămâni, în ciuda faptului că solul a trebuit încălzit înainte de a putea turna fundația, iar cimentul îngheța la temperaturi de -45°C ⁶. Pentru germani, consecințele acestui efort masiv au fost foarte bine descrise ca un „Stalingrad economic”⁷.

Rezistența sovietică a fost dublată de calculele greșite ale germanilor. La sfârșitul lunii iulie, împotriva sfaturilor acelor generali care doreau să-și concentreze operațiunile ofensive împotriva Moscovei, Hitler a oprit Grupul de Armată Centru la Smolensk, îndreptând unități de blindate spre nord, asupra Leningradului, și spre Bazinul Donețk și Caucaz, în sud. La 11 august, un Halder mai puțin încrezător nota existența enervantă a unor divizii rusești pe care germanii nu reușiseră să le numere corect, divizii care „nu erau înarmate și echipate conform standardelor noastre... dar care sunt acolo și, dacă distrugem o duzină dintre ele, rușii pur și simplu aduc o altă duzină”⁸. Operațiunea Taifun, reluarea înaintării Grupului de Armată Centru spre Moscova, a început în octombrie, periculos de aproape de venirea iernii. La începutul lunii decembrie temperaturile au scăzut la -30°C , astfel încât uleiul și motorina au înghețat, iar solul s-a întărit. Soldații îmbrăcați necorespunzător își îndesau ziare sau fluturași de propagandă pe sub salopete și se îngheșuiau unul în altul în jurul focurilor care consumau stocuri prețioase de combustibil. Toporiștile loveau ca-n piatră carnea înghețată de cal. Hitler a refuzat să accepte ideea unei retrageri strategice, întrebându-l sarcastic pe un general care susținea o astfel de strategie : „Domnule, pentru numele lui Dumnezeu, unde propuneți să ne retragem, cât de mult să ne retragem ? ... Vreți să ne retragem 50 de kilometri ; credeți că este mai puțin frig acolo ? ”⁹. După ce au ajuns atât de aproape de Moscova, la sfârșitul lunii decembrie, soldații germani epuizați și cuprinși de panică, urmăriți de noi divizii siberiene care aveau îmbrăcăminte călduroasă de iarnă și puști automate, s-au oprit la 280 km de capitala sovietică. Strategia *Blitzkrieg* de a-i distruge pe ruși înainte de instalarea iernii eșuase ; urma un lung război de uzură. Adresându-i-se lui Bormann pe 19 februarie, Hitler remarcă : „Mereu am detestat zăpada, Bormann, știi foarte bine lucrul ăsta. Am urât-o întotdeauna. Acum știu de ce. Era un presentiment”¹⁰.

După ce a contraccarat ofensivele sovietice din timpul iernii ordonând o rezistență fanatică, Hitler și-a redus ambițiile pentru campania de vară din 1942 (Operațiunea Blue), având ca scop un efort major pentru a ajunge la terenurile petrolifere din sud. Și-a dat seama că are nevoie de resursele naturale din regiune pentru a face tranziția de la strategia eșuată a *Blitzkrieg*-ului la ceea ce devenea acum un lung război de uzură împotriva unei coaliții globale a marilor puteri. După cum a spus : „Dacă nu pun mâna pe petrolul de la Maikop și Groznii, va trebui să pun capăt acestui război”¹¹. Hitler s-a amestecat din nou, în mod fatal, în dispunerea forțelor sale, împărțindu-le pe obiective diferite – respectiv, petrolul din sud și o confruntare finală cu rezervele sovietice la vest de Volga. El l-a

urmat pe Stalin în transformarea bătăliei pentru Stalingrad într-o reală și simbolică luptă a voințelor. Fiecare morman de cărămizi arse și fiecare etaj al clădirilor bombardate a trebuit revendicat cu tunuri, grenade, aruncătoare de flăcări și schimburi de focuri între trăgătorii de elită. Gara Centrală a fost cucerită și recucerită de cele două tabere de cincisprezece ori în trei zile. În timp ce soldații lui Paulus încercau să-i scoată dintre dărâmături pe apărătorii ruși, soldații ruși i-au luat prin învăluire, făcând imposibilă orice scăpare; astfel încât, în urma eșecului Luftwaffe de a-i aproviziona pe calea aerului, Paulus și 90.000 de oameni au fost nevoiți să se predea¹². După Stalingrad, aliații finlandezi, maghiari și români ai lui Hitler au început să ceară cu insistență o pace de compromis. Dar pe 4 iulie 1943 el a reluat ofensiva, de data aceasta pe un front relativ restrâns, de 150 km, pentru a ajunge la Kursk. Ceea ce a devenit cea mai mare bătălie de blindate a celui de-al Doilea Război Mondial a avut ca rezultat trecerea inițiativei strategice de partea sovieticilor, care, din acest moment, au dictat ritmul evenimentelor.

Atât ca o răfuială finală între două sisteme ideologice antagoniste, cât și ca o cruciadă politico-biologică împotriva evreilor și slavilor *Untermenschen*, invadarea germană a Uniunii Sovietice a avut un caracter fundamental diferit de campaniile din Occident. Acest lucru se poate demonstra prin faptul că, în timp ce, între 1939 și 1945, 3,5% dintre prizonierii de război din rândul Aliaților occidentali au murit în captivitate la germani, 31,6% sau un milion de germani au murit în captivitate la ruși, iar un procent uluitor de 57% sau 3.300.000 de ruși au murit în sau în drum spre lagărele germane improvizate sau uciși direct de călăii SD (*Sicherheitsdienst*) sau ai Wehrmacht-ului, cei mai mulți înainte de vara anului 1942¹³. Hitler a dat tonul, după cum se poate observa în discursul său din 30 martie ținut în fața a 250 de generali: „Trebuie să renunțăm la camaraderia soldățească. De la primul și până la ultimul, comuniștii nu sunt niște camarazi. Acesta este un război de exterminare... Lupta va fi diferită de cea din Occident. În Răsărit, duritatea de acum înseamnă blândețe în viitor”¹⁴. Directivele și instrucțiunile, sufocate de ideologie nazistă, în special decretul privind justiția militară din 13 mai 1941 și infamul Ordin al Comisarului din 6 iunie, emis de comandanții principali ai armatei înainte de invazie, au dus la estomparea liniei de demarcație dintre un război convențional și unul rasial-ideologic, transformând Wehrmacht-ul într-un complice mai mult sau mai puțin dispus să participe la ravagiile SS și ale diverselor cohorțe polițienești¹⁵.

Ele dovedesc, de asemenea, caracterul premeditat al criminalității militare. Natura ideologică predeterminată a războiului și transformarea lentă a forțelor militare în soldați politici au dus nu doar la uciderea sistematică în masă a 2,2 milioane de evrei din regiunile din spatele liniilor germane, ci și la masacrarea „țiganilor”, a oamenilor din azilurile psihiatrice și, din cauza utilizării vagi a unor concepte precum „agenți”, „bandiți”, „partizani”, „sabotori”, „spioni” sau „membri ai rezistenței”, a unor populații întregi din sate, ai căror membri au fost împușcați, spânzurați de stâlpii de telegraf sau arși în hambare și biserici. Remarca lui Hitler că activitățile partizanilor „ne dau ocazia să exterminăm pe oricine se îndreaptă împotriva noastră” era o jumătate de adevăr caracteristică: victimele puteau fi foarte bine oameni care nu se „îndreptaseră împotriva” nimănui. După cum a recunoscut ulterior generalul SS Erich von dem Bach-Zelewski:

Treptat, lupta împotriva partizanilor a fost folosită drept scuză pentru implementarea altor măsuri, precum exterminarea evreilor și a țiganilor, reducerea sistematică a poporului slav cu aproximativ 30.000.000 de suflete (pentru a asigura supremația poporului german) și terorizarea civililor prin execuții și jafuri¹⁶.

Când un membru al forțelor de ordine a fost ucis la Pinsk, au fost executați 4.500 de evrei, spunându-se: „Unde sunt partizani, există și evrei; iar unde sunt evrei, există și partizani”¹⁷. Ofițerii germani mai cu capul pe umeri au început să-și facă griji cu privire la ceea ce unul dintre ei a numit „problema 6.000/480” – adică de ce s-au recuperat doar 480 de puști de la 6.000 de „partizani” morți¹⁸. Faptul că existau partizani era în primul rând atât consecința unor politici dure de ocupație germane, cât și a încercărilor întârziate ale lui Stalin de a menține o prezență în regiunile cucerite de inamic. Pentru cei mai mulți partizani, în afara unui mic nucleu dedicat cauzei, a rămâne „voluntar” (eufemismul preferat pentru cei recrutați ale căror familii erau adesea ucise în cazul unei dezertări) era un rău doar cu puțin mai mic decât acela de a trăi sub ocupație germană.

Scenariile „ce s-ar fi întâmplat dacă” privind „Reich-ul de o mie de ani” au aprins puternic imaginația scriitorilor de ficțiune populară, amatorilor de istorie militară și a câtorva istorici profesioniști. Scriitori precum Len Deighton, Robert Harris și, mai recent, politicianul american Newt Gingrich au folosit al Treilea Reich (cu grade diferite de acuratețe istorică) drept fundal al unor romane populare¹⁹. Alții, precum Ralph Giordano, mai recent, oferă relatări mai puțin speculative cu privire la ceea ce s-ar fi întâmplat „dacă Hitler ar fi câștigat războiul”. Cu toate acestea, astfel de scriitori omit invariabil faptul că într-un sistem de autorități naziste concurente, care ar reprezenta o pluralitate de tendințe ideologice, ar fi putut exista mai multe deznodăminte posibile²⁰. Mai mult, o mare parte a acestor lucrări reflectă angoasele latente (anglo-americane sau germane) legate de puterea economică și militară a recent unificatei Republici Federale, în care implicațiile sale sunt resimțite profund. În schimb, istoricii militari, ale căror contribuții în domeniu sunt în mare parte puternic „operaționale”, nu fac decât să reorganizeze armatele pentru a se potrivi studiilor lor²¹. Dintr-o clasă calitativ diferită, istorici profesioniști precum Jochen Thies s-au concentrat pe expresiile simbolice ale megalomaniei naziste, deducând planuri de „dominare mondială” din planurile arhitecturale pentru perioada postbelică, sau au analizat planurile naziștilor pentru o uniune pseudoeuropeană sau o monedă unică²².

Totuși, în cazul Frontului de Est, numărul mare de documente rămase legate de viitorul imediat și pe termen lung face inutilă imaginarea unor scenarii ipotetice. Timp de peste trei ani, germanii au luptat și ocupat vaste regiuni ale Uniunii Sovietice în spatele unui front care atingea pe alocuri 2.000 km adâncime. În felul acesta putem vedea foarte clar modul în care o Germanie victorioasă ar fi făcut față problemelor legate de teritoriile unei Uniuni Sovietice dezmembrate. Planurile s-au păstrat în număr mare. Tot ce trebuie să ne imaginăm pentru construirea unei ipoteze contrafactice credibile este o victorie militară.

Ipoteza contrafactuală a lui Rosenberg

Cum ar fi evoluat lucrurile dacă, în urma sfatului generalilor săi, Hitler ar fi reușit să cucerească Moscova înainte de instalarea iernii în 1941, așa cum și-a imaginat – sub forma Operațiunii Wotan – istoricul militar James Lucas?²³ Să presupunem, printr-o simplă incursiune în domeniul fantastului, că Stalin ar fi suferit un accident și conducerea STAVKA (Marele Cartier General al Armatei) ar fi căzut înainte sau în timpul fugii lor

din capitala asediată și că acest lucru ar fi dus la demoralizarea Armatei Roșii și la eșuarea unei rezistențe organizate. Citind printre rândurile scurtei relatări de mai sus cu privire la ceea ce s-a întâmplat cu adevărat, putem percepe cu ușurință unele dintre strategiile alternative de dominație care ar fi putut fi urmate în Uniunea Sovietică ocupată în cazul în care combinația dintre dogmele rasiale naziste brute îmbrățișate de Hitler și necesitatea militar-economică nu ar fi fost la ordinea zilei. Ocupanții ar fi putut exploata sentimentele separatiste, instalând o serie de regimuri-marionetă (sub controlul unor guvernatori germani) în regiunea baltică, Belarus, Caucaz și Ucraina. Edificiul bolșevic ar fi putut fi subminat prin decolectivizare și restabilirea proprietății private, restaurarea libertății religioase și așa mai departe. Date fiind terenul și existența unor uzine de armament dincolo de Ural, este puțin probabil că rezistența ar fi încetat, dar aceasta ar fi putut fi contrabalansată printr-un număr mare de colaboratori care ar fi decis că jocul bolșevic luase sfârșit.

Este clar că o asemenea strategie ar fi putut funcționa. La Liov, naționaliștii ucraineni occidentali conduși de Bandera au pus în scenă o revoltă antisovietică (și pogromuri) înainte de sosirea invadatorilor germani. Pe toată suprafața teritoriilor ocupate a existat o colaborare semnificativă din partea populațiilor indigene. Aproximativ un milion de ruși au colaborat în diverse măsuri cu forțele armate germane, majoritatea făcând parte din unități auxiliare neînarmate sau „Hiwi”, după acronimul lor german, dar au existat și peste un sfert de milion de colaboratori militari înarmați, inclusiv Brigada Kaminski, care a ajutat la reprimarea revoltei din Varșovia din 1944, Armata Rusă de Eliberare a lui Vlasov și diverse formațiuni de cazaci, kalmâci sau tătari care sunt astăzi mai puțin cunoscute decât echivalentele lor SS baltice sau ucrainene. Unele naționalități erau mai bine reprezentate în Wehrmacht decât în Armata Roșie²⁴. Așa cum dezvăluie istoricii ruși post-sovietici, foștii comuniști, ca susținători amoral ai controlului, funcționarii poliției și terorii, nu lipseau din rândurile celor care i-au susținut pe ocupanți.

Astfel, cei cu o înțelegere mai profundă a războiului politic, de exemplu din departamentul de propagandă al Wehrmacht-ului, au tras un semnal de alarmă împotriva alienării marii populații ruse prin apropierea de separatiștii emigranți mai sentimentali. În schimb, ar fi trebuit creată o fisură între Kremlin și populația rusă prin sloganul „Eliberare, nu cucerire”²⁵. Dintr-o perspectivă diferită, ministrul lui Hitler pentru Teritoriile Ocupate din Est, Alfred Rosenberg, împărtășea rusofobia fulminantă a Fűhrerului său, dar o combina cu o apreciere a diferențelor dintre alte grupuri naționale și a utilității acestora. El și-a imaginat un protectorat asupra Lituaniei, Letoniei, Estoniei și Belarusului; o Ucraină lărgită, o federație caucaziană; și, înconjurată de acest *cordon sanitaire*, o „Moscovie” reînviată, mult redusă, a cărei dinamică ar fi reorientată spre Asia. S-au redactat planuri pentru *Reichskommissariats* în Caucaz sau Moscova. Rosenberg și cercul său de experți în chestiuni privitoare la Est aveau chiar unele fantezii sporadice legate de un Muftiat al Crimeii sau un vast bloc „panturanc” tăiat din fosta Asie Centrală sovietică, cu unele ajustări în prezentarea tătarilor și turcilor (clasicul *Untermenschen*) de către propaganda germană.

În această parte a fostei Uniuni Sovietice – mai exact, în nordul Caucazului –, politica de ocupație germană a avut cel mai mare succes în urma concesiilor făcute populației indigene. Caracterul non-slav al populației; faptul că cecenii și karaciaii se scuturaseră de jugul sovietic înainte de sosirea germanilor; nevoia de a face o impresie favorabilă Turciei vecine; și faptul că armata a păstrat controlul – toate acestea au dus la o abordare distinct conciliantă, după cum exprimă clar tonul următoarelor directive militare:

1. De a trata populația din Caucaz ca prietenă...
2. De a nu-i împiedica pe muntenii care încearcă să desființeze fermele colective de stat.
3. De a permite redeschiderea lăcașurilor de cult de orice natură.
4. De a respecta proprietatea privată și de a plăti pentru bunurile rechiziționate.
5. De a câștiga încrederea poporului printr-un comportament exemplar.
6. De a oferi explicații pentru toate măsurile dure care afectează populația.
7. De a respecta în special onoarea femeilor din Caucaz²⁶.

Autoritățile germane au recunoscut un Comitet Național Karaciai și i-au dat pe mână fostele întreprinderi de stat sovietice și pădurile. Balkarii musulmani îi primeau cu brațele deschise pe vizitatorii germani la ceremoniile Kurman, oferindu-le cai în schimbul Coranului și armelor. Când membrii SD au început să-i ucidă pe tats, sau evreii din munți, comitetul local a intervenit pe lângă armată, care le-a spus membrilor SD să întrerupă acțiunea. Cirezile au fost redat proprietății private, iar munca forțată era redusă la minimum. În schimb, un mare număr de locuitori au luptat de partea germanilor, Hitler declarând: „Îi consider de încredere doar pe musulmani”. Împreună cu alți aproximativ trei milioane și jumătate de oameni pe care sovieticii i-au deportat în Kazahstan și Asia Centrală, aveau să plătească un preț îngrozitor pentru acest lucru în timpul războiului și după aceea²⁷.

Viziunea lui Hitler

Problema era că aceste sugestii privind o strategie de cooperare cu minoritățile naționale veneau din partea unor departamente lipsite de influență politică. În schimb, din declarațiile făcute chiar de Hitler este evident că, *din punct de vedere politic*, acesta era de fapt cel mai puțin plauzibil deznodământ în urma unei victorii militare germane. Judecând după *Convorbiri în jurul mesei*, înregistrarea observațiilor sale idiosincrazice cu privire la un Isus arian, vegetarianismul legiunilor lui Cezar, câinii preistorici și diverse *obiter dicta* precum „curvelor le place să fie puse pe jar”, Hitler era deopotrivă atras și dezgustat de „Răsărit”. Insensibil la ironiile implicate, el numea Rusia un „deșert”; propriile sale bătălii aveau să confere țării un trecut²⁸. Drumuri largi construite pe creste, astfel încât vântul să le curețe de zăpadă, aveau să traverseze orașe și așezări germane²⁹. Crimeea avea să devină o Riviera germană.

În mod caracteristic, el era mult mai clar asupra laturilor negative ale viziunii sale, și anume dorința de a-i supune pe „indigeni” unei versiuni de dominație colonială foarte barbară și crudă, atât de inumană, încât pare ceva ce a citit într-o carte sinistră. Analogia sa preferată și evidentă era cu dominația britanică din India: „Rolul nostru în Rusia va fi similar cu cel al Angliei în India... Spațiul rus este India noastră. Ca și englezii, vom conduce acest imperiu cu o mână de oameni”³⁰. El își imagina colonizarea „spațiului” cu țărani-soldați germani, și anume veterani cu doisprezece ani de serviciu militar, deși în regiunea baltică exista loc și pentru coloniști danezi, olandezi, norvegieni și suedezi – cei din urmă cu restricția irelevantă și excentrică „cu acord special”. Coloniștii germani aveau să se bucure de ferme vaste, sedii oficiale grandioase și „palatele” guvernatorilor regionali. Societatea colonială germană avea să fie o „fortăreață” (la propriu și la figurat) închisă străinilor, deoarece „ultimul nostru îngrijitor de la grajduri trebuie să fie superior oricărui băștinăș”. Cei din urmă erau o „masă de sclavi înnașcuți, care simt nevoia unui stăpân”.

Străinii (adică germanii) ar fi prezentat conceptul de societate organizată unor popoare care altfel s-ar fi comportat într-o manieră antisocială, ca „iepurii”³¹. Sănătatea și igiena aveau să țină de domeniul trecutului : „Niciun vaccin pentru ruși și niciun săpun care să curețe mizeria de pe ei... Dar să le dăm tot alcoolul și tutunul pe care și-l doresc”³². Cu o cruzime caracteristică, el a spus pe 17 octombrie 1941 :

Nu o să ne jucăm de-a dădaca ; nu avem absolut nicio obligație față de acești oameni. Să ne luptăm cu maghernițele, să alungăm puricii, să asigurăm învățători germani, să scoatem ziare – nu ne interesează prea mult aceste aspecte ! ... În rest, să-i învățăm doar cât este necesar să înțeleagă semnele noastre rutiere, încât să nu se lase călcați de mașinile noastre !³³

Dacă rușii s-ar răscula, „nu va trebui decât să aruncăm câteva bombe peste orașele lor și problema va fi rezolvată”³⁴. Schimburile economice urmau să fie cât mai exploatare :

La momentul recoltării vom înființa piețe în toate centrele importante. Acolo vom cumpăra toate cerealele și fructele și vom vinde cele mai proaste dintre produsele noastre... Fabricile noastre de echipament agricol, companiile de transport, producătorii noștri de bunuri casnice și așa mai departe vor găsi aici o piață imensă pentru articolele lor. Va fi și o piață splendidă pentru bunurile ieftine din bumbac – cu cât mai viu colorate, cu atât mai bine. De ce să ne împotrivim dorinței aprinse a acestui popor de a avea culori vii ?³⁵

Ucrainenii aveau să fie bombardați cu eșarfe, mărgelile „și tot ceea ce place popoarelor coloniale”³⁶.

Astfel de sentimente – împărtășite cel mai adesea de generali săi – au dat tonul politicii de ocupație germane din Rusia, zădărniciind orice speranță de a profita de pe urma largii lipse de popularitate a regimului bolșevic, în special în regiunile dobândite de Stalin în urma pactului din 1939 dintre naziști și sovietici, sau de a exploata fisurile etnice și religioase profunde, latente în cadrul Imperiului Sovietic. Hitler pur și simplu nu era dispus să renunțe la imperativele ideologice în interesul câștigării sprijinului local. Sentimentul său de superioritate rasială germană elimina efectiv orice concesie făcută autonomiei naționale – cu excepția zonelor în care naziștii nu doreau o colonizare sau unde politica se adresa unui public musulman sau turc mai larg.

Această abordare a avut consecințe politice directe pentru Rosenberg și susținătorii săi. Lipsit chiar și de puterea de a hotărî numirile în funcțiile principale în cadrul feudei sale vaste și în mare măsură imaginare, Rosenberg a trebuit să suporte numirea în funcția de *Reichskommissar* în Ucraina a lui Erich Koch, care rivaliza cu Hitler în disprețul său pentru ilotii slavi, și a lui Hinrich Lohse ca *Reichskommissar für das Ostland*, care, deloc surprinzător, s-a împotrivit tuturor încercărilor lui Rosenberg de a acorda celor trei state baltice o oarecare autonomie sever limitată. În practică, separatismul – sau, mai precis, retrasarea geografiei politice – s-a realizat strict sub auspicii germane și nu a permis niciun element de autodeterminare³⁷. Dorința febrilă a diversilor emigranți fasciști, naționaliști sau religioși de a se folosi de invazia germană în avantajul lor a rămas, cel mai adesea, fără rezultat. Li s-a câștigat bunăvoința, apoi s-a renunțat la ei, în unele cazuri fiind trimiși la închisoare și uciși – aceeași soartă pe care mulți dintre ei aveau să o împărtășească sub un NKVD răzbunător (în cazul lui Stefan Bandera, la München, în anii 1950, unde lucra pentru Radio Europa Liberă)³⁸.

Ipoteza contrafactuală a lui Himmler

Totuși, nu numai Hitler s-a opus politicii lui Rosenberg. Atât acesta, cât și Lohse și-au văzut puterile locale contestate de agențiile economice ale Reich-ului care operau independent de ministerul lui Rosenberg de la Berlin și, mai important, de comandanții superiori ai SS și ai Poliției ai lui Himmler³⁹.

Necesitățile economice și militare au stopat orice încercare de reformă a ordinii socio-economice bolșevice în moduri care să fie pe placul populației locale. Așa cum am văzut mai sus, ideea lui Hitler privind viitoarele relații economice germano-ruse se baza pe o exploatare crudă. De asemenea, din motive practice, instituția muncii agricole la colectiv nu avea să fie decât puțin cosmetizată. Decolectivizarea, cu toată dislocația aferentă, ar fi complicat enorm capacitatea armatei de a asigura rezerve de hrană. Era mult mai simplu pentru SS să transforme colhozurile în moșii date în proprietate privată decât să se încurce cu „raționalizarea” micilor ferme recent înapoiate proprietarilor lor. Așa cum a observat Backe, ministrul Agriculturii, dacă bolșevicii nu ar fi creat ferme colective, germanii ar fi trebuit să le inventeze. Afișele germane de propagandă anunțau „Sfârșitul colhozului ! Țăranul liber pe propriul său pământ ! ” și prezentau soldați germani care îndepărtau cu paturile puștilor povara birocrațiilor băutori de votcă de pe umerii țăranilor ruși. Realitatea era însă diferită. Este posibil ca decretul agrar al lui Rosenberg din 15 februarie 1942 să fi dus la înființarea unor „economii comunale” bazate pe ferme individuale, dar „zilele de muncă” semifeudale și obligațiile similare zeciei nu erau foarte diferite de sistemul sovietic privit cu atâta ură⁴⁰. În economia industrială, lupta pentru proprietate era o afacere în întregime germană, care implica diverse agenții și sectorul privat, cu firme precum Flick, Krupp și Mannesmann acționând ca „părinți vitregi” ai firmelor sovietice din sectorul lor de activitate.

Este interesant să speculăm cu privire la ce s-ar fi putut întâmpla dacă o astfel de exploatare economică ar fi fost măcar pe departe atât de reușită cum a fost politica germană din Europa Occidentală (în special din Franța). Totuși, adevărul este că nu a fost așa. Și asta în primul rând din cauză că politica din teritoriile ocupate era determinată tot mai mult de cel mai sinistru dintre diadohii naziști : *Reichsführer*-ul SS Heinrich Himmler, ale cărui priorități erau mai curând de natură rasială decât economică. Este posibil ca planurile lui Himmler pentru Europa de Est să ne ofere cea mai bună imagine a modului în care germanii ar fi guvernat dacă ar fi câștigat războiul.

Himmler credea că Estul „aparținea” SS-ului, ceea ce ar fi presupus controlul deportărilor, repatrierilor și exterminării unor populații întregi⁴¹. Această autoritate a început cu mult timp înainte de Operațiunea Barbarossa, în contextul Poloniei ocupate. Pe 24 octombrie 1939, la scurt timp după ce și-a asigurat titlul de comisar al Reich-ului pentru întărirea etnicității germane (RKFDV), Himmler se adresa deja liderilor SS din Poznań cu privire la colonizarea germană din Polonia⁴². Fiecare așezare avea să fie formată dintr-un nucleu principal de soldați-fermieri (recrutați din rândurile SS) înconjurat de ferme ale unor coloniști din „vechiul Reich”, apoi de un inel exterior de etnici germani. Polonezii urmau să fie muncitorii și ajutoarele lor la fermă. Cu pedanteria-i caracteristică, *Reichsführer*-ul a specificat grosimea zidurilor de cărămidă ale fermei ; a insistat pe instalarea de băi și dușuri în pivnițe „pentru fermierul care se întoarce asudat de la câmp” ; și pe interzicerea „kitsch-ului și a dezordinii urbane” în interiorul fermelor, care aveau să fie „nici luxoase, nici primitive”⁴³.

În mai 1940, Himmler a reliefat soarta populației polone indigene într-un memorandum important intitulat „Unele reflecții privind tratamentul aplicat populațiilor străine din Est”. Polonia urma să fie dizolvată în părțile sale constitutive etnice, reale sau imaginare. Cei considerați improprii pentru regermanizare – adică cei „pescuiți” din „această harabură” – urmau să fie degradați la statutul de iloți, dacă, așa cum a meditat el sumbru și emfatic, „respingem metoda bolșevică de exterminare fizică a unui popor ca fundamental non-germană și imposibilă”. Iloții aveau să primească o educație rudimentară, și anume „simpla aritmetică, să numere până la cel mult 500, să știe cum să-și scrie numele și să fie învățați că este porunca lui Dumnezeu să fie supuși germanilor și să fie cinstiți, muncitori și să se comporte corect. Nu cred că este necesar să-i învățăm să citească”. Această „rămășiță inferioară” avea să existe în Guvernământul General ca o clasă muncitoare fără conducere care ar asigura Germaniei forța de muncă necesară pentru proiectele majore, precum exploatarea, clădirile și drumurile publice⁴⁴. Pe 24 iunie 1940, Himmler a abordat el însuși problema forței de muncă rurale poloneze. Polonezii aveau să fie folosiți pentru construirea de orașe, sate și îmbunătățirea infrastructurii, după care „7/8” dintre ei aveau să fie deportați în Guvernământul General. Aici aveau să formeze o armată de rezervă sezonieră de forță de muncă, pusă la lucru în cariere sau la vremea recoltei. Nu avea să existe fraternizare între germani și polonezi, între care „nu exista nicio legătură, așa cum nu există între noi și negri”. Polonezii care întrețineau relații sexuale cu femeile germane aveau să „cunoască streangul”; bărbații și femeile din rândul germanilor care se înhăitau cu polonezii aveau să fie trimiși în lagăre de concentrare⁴⁵. Personalul de planificare al RKFDV condus de Himmler, în special profesorul Konrad Meyer, un agronom ambițios de treizeci și nouă de ani și *SS-Oberführer*, a transformat aceste gânduri aleatorii în scheme tehnocratice reci, precum sugestiile sale din februarie 1940, „Planificarea principalelor măsuri pentru reconstrucția teritoriilor din Est”, în care includea deportarea *Zug um Zug* (fără întârziere) a 3,4 milioane de polonezi și a tuturor evreilor⁴⁶. Iar Meyer era doar cel mai proeminent dintre participanții la ceea ce a devenit graba frenetică a unor academicieni mai mult sau mai puțin maniaci de a oferi SS-ului expertiza lor în diverse domenii, de la relațiile etnice, biologia rasei și până la tipurile de plante potrivite climatelor reci⁴⁷. Se pare că Himmler privea discuțiile cu astfel de oameni ca pe o formă de relaxare de seară, după îndeplinirea sarcinilor din timpul zilei⁴⁸.

Într-un discurs ținut la Madrid pe 22 octombrie 1940, Himmler a anunțat că în Polonia recolonizarea se realiza „pe baza ultimelor descoperiri științifice și va produce rezultate revoluționare”. Există un *Generalplan* pentru remodelarea completă a 200.000 de kilometri pătrați de teritoriu, care avea să fie implementat în prima jumătate a anului 1941⁴⁹. În realitate, probabil că în această fază nu exista un „plan general”, dar ideea era bună pentru a face reclamă atunci când se dorea dobândirea unui avantaj în fața rivalilor în afacerea legată de strămutarea unor populații întregi. Și acestea au fost într-adevăr strămutate. La sfârșitul anului 1940, aproximativ 261.517 polonezi au fost expulzați din Warthegau, 17.413 din Silezia Superioară, 31.000 din Danzig – Prusia Occidentală și 15.000 din Zichenau, în total aproximativ 325.000 de oameni. Doar prioritățile de transport privind Operațiunea Barbarossa au împiedicat alte deportări masive în 1941. În total, încă 400.000 de polonezi au fost mutați de colo-colo în teritoriile încorporate pentru a face loc repatriatilor etnici germani înainte de 1945. Dincolo de linia de demarcație, rușii au procedat la fel.

Invadarea Uniunii Sovietice i-a oferit lui Himmler un câmp de acțiune mult lărgit. În acest scop, în mai puțin de două zile, i-a acordat profesorului Meyer trei săptămâni pentru

a-i prezenta o schiță a viitoarei politici germane de colonizare a teritoriilor ocupate lărgite. Chiar și în cadrul SS se lucra intens la planificare. Astfel, în discursul său inaugural din 2 octombrie 1941 adresat principalilor membri ai regimului de ocupație din Praga, Reinhard Heydrich, noul *Reichsprotektor* pentru Protectoratul Boemiei și Moraviei, și-a evidențiat planurile de colonizare a Estului. Acestea se bazau pe două universuri morale separate. În primul, germanii aveau să trateze populațiile înrudite, precum danezii, flamanzii și scandinavii, cu relativă decență. Mai spre est, o elită militară germană avea să-i conducă pe „iloți” – „dacă mă pot exprima mai drastic” –, care aveau să constituie forța de muncă pentru proiectele majore. Avea să urmeze o formă de tasare umană. Un zid exterior de soldați-fermieri aveau să țină la distanță „pentru totdeauna potopul uman dinspre Asia”. Dincolo de această primă linie de apărare, un inel lărgit de „baraje” secundare, începând din Danzig – Prusia Occidentală și Warthegau, avea să asigure colonizării germane un „spațiu” după altul⁵⁰.

La sfârșitul anului 1941, RSHA (Biroul Principal al Securității Reich-ului) al SS și-a redactat propria versiune a unui *Generalplan Ost* (Plan general pentru Est), al cărui cuprins poate fi întrezărit într-un comentariu critic din aprilie 1942 din partea dr. Erhard Wetzel, funcționarul responsabil de politica rasială din cadrul Ministerului pentru Teritoriile Ocupate din Est condus de Rosenberg. Înfăptuirea planului avea să dureze treizeci de ani de la sfârșitul războiului. El se ocupa de Polonia, țările baltice, Belarus, părți din Ucraina și „Ingermanland” (regiunea din jurul Leningradului) și „Gothengau” (Crimeea). Autorii săi din cadrul SS și-au imaginat până la 10 milioane de germani colonizând Estul ocupat, 31 de milioane din cei 45 de milioane de locuitori indigeni ai acestor regiuni fiind deportați în vestul Siberiei. Aici Wetzel a corectat cu minuțiozitate aritmetica SS-ului. Cifra lor inițială de 45 de milioane de indigeni părea să includă 5-6 milioane de evrei, de care „ar fi scăpat” înainte de evacuare. Mai mult, luând în calcul factori ca rata natalității, populația indigenă ar fi fost de fapt de 60-65 de milioane de oameni, dintre care 46-51 de milioane aveau să fie „strămutați”. Planul includea deportarea unor procente diferite din diversele populații care făceau obiectul acestuia. Astfel, „80-85%” dintre polonezi (adică 20-24 milioane de oameni) aveau să fie „evacuați”. Lui Wetzel nu-i surâdea ideea creării unei Polonii mai mari în exil, mai ales pentru că prezența polonezilor ar fi atras dușmănia locuitorilor din Siberia, pe care voia să-i stârneasă împotriva rușilor. Gândindu-se ce să facă cu polonezii – deoarece „se înțelege de la sine că nu-i poți lichida pe polonezi ca pe evrei” –, Wetzel a sugerat strategia alternativă de a „încuraja” emigrarea claselor lor intelectuale în sudul Braziliei, în schimbul repatrierii etnicilor germani. Clasele poloneze inferioare puteau merge în Siberia, care, după „pomparea” altor naționalități, ar fi format o învălmășeală denaturată, „americanizată”, distinctă de ruși din jur; 65% dintre ucraineni și 75% dintre rutenii albi aveau să-i însoțească pe polonezi spre răsărit. În mod critic, Wetzel a remarcat că planul RSHA nu spunea nimic despre ruși. În schimb, oferea multe detalii în privința unor sfaturi legate de limitarea fertilității populației ruse, pe care o privea drept o cauză potențială a unor războaie viitoare. Dincolo de realizarea în masă a unor produse profilactice, a sugerat reinstruirea moașelor pentru a face avorturi și pregătirea deliberat deficitară a medicilor pediatri; sterilizarea voluntară și eliminarea tuturor măsurilor de sănătate publică menite să reducă mortalitatea infantilă. El și-a încheiat comentariul cu unele observații legate de faptul că unele climate din regiunea inclusă în plan erau nepotrivite pentru coloniștii „din nord”, sugerând că plantarea de copaci în stepa ucraineană ar face-o mai locuibilă⁵¹.

Erorile statistice evidente și deficiențele logistice din planul RSHA l-au determinat pe Himmler (care trebuia să-i prezinte situația lui Hitler) să-i încredințeze sarcina mai

experimentatului Meyer. În mai 1942, Meyer a înaintat memorandumul „*Generalplan Ost* : Fundamentele legale, economice și spațiale pentru dezvoltarea în Est”. Planul, care există doar într-o formă prescurtată, urmărea crearea a trei „colonii” vaste (Ingermanland, Memel-Narew și Gothengau) formate din 50% coloniști germani, legate de Reich, la intervale de 100 km, prin treizeci și șase de „avanposturi” ai căror locuitori aveau să fie germani în proporție de 25%. Planul urma să fie implementat în douăzeci și cinci de ani, ar fi implicat cinci milioane de coloniști germani și ar fi costat 66 de miliarde de mărci. Dispoziția ministrului pentru Teritoriile Ocupate din Est nu avea să se aplice în „colonii”, fiefuri de ultimă oră ale SS-ului. Himmler s-a declarat mulțumit de liniile generale ale planului, deși dorea ca perioada de implementare să fie redusă la douăzeci de ani, integrarea în plan a unor regiuni precum Alsacia și Lorena sau Boemia-Moravia și o germanizare mai rapidă a Guvernământului General, Estoniei și Letoniei. Așa încât Meyer a început lucrul la un „plan general de colonizare” care să includă și aceste modificări⁵².

Aceste planuri au fost denunțate de istoricii din trecut ca fantezii academice, însă mulți istorici germani susțin acum că ele au fost luate în serios. Practica nazistă din districtul Zamość din sud-estul Guvernământului General pare să sprijine această perspectivă revizuită. În iulie 1941, Himmler i-a ordonat lui Odilo Globocnik, comandantul local SS și șeful poliției din Lublin, să înceapă „germanizarea” regiunii. Au fost mai multe motive pentru care Himmler și-a îndreptat atenția asupra acestui district, dincolo de faptul că avea în Globocnik, mintea organizatoare din spatele lagărelor de exterminare „Aktion Reinhard”, un instrument eficient și ascultător. În primul rând, Zamość putea funcționa atât ca o poartă spre Ucraina și regiunile de la Marea Neagră, cât și ca prima verigă a unui lanț de colonii germane care se întindea din regiunea baltică până în Transilvania. Solul era bogat, exista o prezență etnică germană semnificativă, iar tensiunile dintre polonezi și ucrainenii aveau să faciliteze o politică de divizare și conducere a „indigenilor”. În al doilea rând, orașul Lublin era o răscruce importantă și un punct de aprovizionare pentru trupele Waffen-SS, *en route* spre sud-estul Rusiei. Planurile pentru dezvoltarea unui oraș SS includeau barăci pentru trei regimente Waffen-SS și diverse fabrici controlate de SS care aveau să fie construite și deservite de forță de muncă din lagărul de la Majdanek, aflat în apropiere⁵³.

În noiembrie 1941, Globocnik a început recolonizarea experimentală a populațiilor din opt sate pentru a testa fezabilitatea proiectului. Situația de pe Frontul de Est a dus la amânarea acțiunii principale, care a reînceput în noiembrie 1942. În toamna aceea, SS a stabilit criteriile de „selecție” a populației. Existau patru categorii : Grupurile I și II erau formate din 5% din populația considerată de origine germană ; Grupul III era format din polonezi între paisprezece și șaiszeci de ani care aveau să fie deportați ca forță de muncă silnică pentru Reich, în timp ce „apendicele lor inutile”, format din rudele tinere sau în vârstă, avea să fie concentrat în satele recent eliberate de evrei, unde aveau să moară încet ; Grupul IV (care includea 21% din populația din Zamość) avea să fie trimis direct la Auschwitz. Ucrainenii aveau să fie concentrați în ținutul Hrubieszów, înainte de a fi redistribuiți în noile colonii germane ca un fel de absorbant uman de șocuri pentru resentimentele anticipate ale populației poloneze rămase⁵⁴. Recolonizările din Zamość serveau și unui scop final. Trenurile care duceau Grupul III de forță de muncă silnică din Zamość la Berlin în iarna anului 1943 erau încărcate din nou cu așa-ziiși „evrei înarmați” și cei aflați în întreținerea lor, care erau apoi transportați la Auschwitz și uciși. După care trenurile se întorceau la Zamość, de unde luau polonezii din Grupul IV, ducându-i, la rândul lor, spre lagărul de exterminare. Doar coloniștii de etnie germană care veneau în

Zamość nu trebuiau să călătorească cu aceleași vagoane de vite, ei fiind transportați în trenuri obișnuite de pasageri⁵⁵.

Între 28 noiembrie 1942 și august 1943, peste 100.000 de polonezi au fost scoși din peste 300 de sate în cursul a două acțiuni majore. Satele erau înconjurate la primele ore ale dimineții, locuitorilor acordându-li-se doar câteva minute pentru a-și face bagajele. Veștile despre această practică s-au răspândit rapid, producând panică în masă și fuga oamenilor, astfel încât la prima acțiune germanii au preluat „doar” mai puțin de o treime dintre locuitori, mulți fiind bătrâni, bolnavi, femei sau copii. Aproximativ 4.500 de copii au fost despărțiți de părinții lor și trimiși în Germania în vederea adopției. Tinerii și tinerele au fugit în păduri și s-au alăturat partizanilor, ceea ce a făcut ca a doua acțiune majoră care a avut loc în vara anului 1943 să aibă trăsăturile unei campanii de „pacificare” – adică distrugerea unor sate întregi și uciderea locuitorilor. Deși cu unele deficiențe în execuție, deportările din Zamość au demonstrat totuși că „purificarea etnică” a unei regiuni vaste era fezabilă.

Și lumea de mâine?

Cursul negativ al războiului a pus capăt activităților de planificare ale profesorului Meyer în primăvara anului 1943, deși Himmler a continuat să aibă fantezii privind coloniile din Est la mult timp după ce Armata Roșie trecuse frontiera Prusiei Orientale. În cele din urmă, după cum știm, puterea morală și materială a Aliatilor a împiedicat punerea în practică a scenariilor de coșmar ale SS. Au urmat expulzarea și fuga a milioane de etnici germani din Europa de Est și divizarea Germaniei timp de patruzeci și cinci de ani. Dar este important să ne amintim că victoria germană pe Frontul de Est ar fi avut consecințe mai ample decât cele care au afectat populația Imperiului Sovietic.

Istoricii s-au întrebat multă vreme dacă scopul final al lui Hitler era pur și simplu cucerirea „spațiului locuibil” din Europa de Est sau dacă acesta era „doar” premisa unei dominații asupra lumii (care ar fi implicat un conflict final cu Marea Britanie și America). Unii istorici, în special Hugh Trevor-Roper și Eberhard Jäckel, insistă că Hitler a fost un „continentalist”, obiectivul său final fiind acaparea de *Lebensraum* în Est și soluționarea „problemei evreiești”. Alții, în special Günther Moltmann, Milan Hauner și Meier Michaelis, au insistat că ambițiile lui Hitler erau de natură „globală”⁵⁶. De fapt, cele două poziții nu se exclud reciproc, ci reflectă mai curând accente diferite. Continentaliștii atrag atenția asupra frecvenței cu care Hitler s-a extins spre est, limitând cele mai expansioniste ambiții ale sale la lumea fanteziei; globaliștii pun cap la cap afirmațiile sale aleatorii despre colonii sau un război cu America și le iau în serios. Unii istorici, cum ar fi Andreas Hillgruber, au sistematizat declarațiile lui Hitler într-un „program” de agresiune :

După crearea unui imperiu continental european întărit prin cucerirea Rusiei, avea să se treacă la o a doua etapă a expansiunii imperiale, cu acaparea unor teritorii complementare în Africa Centrală și un sistem de baze care să sprijine o puternică flotă de suprafață în Atlantic și Oceanul Indian. Germania, în alianță cu Japonia și, dacă ar fi fost posibil, cu Marea Britanie, avea să izoleze în primul rând Statele Unite, limitându-le la emisfera vestică. Apoi, în generația următoare, avea să se desfășoare o „bătălie a continentelor” în care „imperiul german de națiune germană” urma să se lupte cu America pentru supremația mondială.

Deși nu sprijină ideea unui „program”, cercetările ulterioare par să confirme că scopurile lui Hitler erau de natură globală. Ele au atras atenția asupra relațiilor mai mult liberale decât literale ale lui Hermann Rauschning privind conversațiile lui Hitler din 1933-1934, relații care, bineînțeles, aveau scopul inițial de a-i împiedica pe conservatori să creeze o *liaison dangereuse* cu nazismul. În această perioadă, la scurt timp după „prelucirea puterii”, Hitler și-a anunțat intenția de a „crea o nouă Germanie” în Brazilia și de a prelua imperiul colonial olandez, Africa Centrală și „întreaga Nouă Guinee”. Influența anglo-saxonă presupus dominantă din America de Nord avea să fie subminată ca „pas preliminar spre încorporarea Statelor Unite în Imperiul Mondial German”. Aceste obiective erau însoțite de declarații de intenție cvasimesianice cu privire la „remodelarea lumii” sau „eliberarea” omenirii de constrângerile asupra intelectului, libertății și moralității.

Hitler și asociații săi au revenit la aceste teme în entuziasmul prilejuit de prima victorie. În 1940, Ribbentrop și oficialii Ministerului de Externe se gândeau la întărirea „sferei economice europene sporite” cu „o regiune colonială suplimentară” formată din Africa de Vest britanică și franceză, Africa Ecuatorială franceză, Congo-ul belgian, Uganda, Kenya, Zanzibar și Rhodesia de Nord, Madagascarul fiind cucerit în scopul „recolonizării” evreilor. Biroul Politic Rasial al Partidului Național-Socialist Muncitoresc German (NSDAP) a început planificarea detaliată pentru crearea unor regimuri coloniale în Africa și reglementarea relațiilor dintre albi și negri. În Europa, neutralitatea, benevolă sau nu, nu era o garanție împotriva atacului. Operațiunea Tannenbaum a avut rolul de a cuceri Elveția, care urma să fie divizată între vecinii săi; Operațiunea Vulpea-polară avea să asigure rezervele de minereu de fier din Suedia, în timp ce operațiunile Isabella și Felix aveau să cucerească Portugalia și Gibraltarul, în cazul din urmă cu sau fără acordul lui Franco.

În urma unei victorii pe Frontul de Est, Hitler s-ar fi aflat într-o poziție ce i-ar fi permis să dicteze condiții Marii Britanii. Dacă guvernul ar fi respins încă o dată ofertele sale de coexistență pașnică, atunci resursele Estului ocupat ar fi fost folosite într-un război aerian susținut împotriva Marii Britanii, un război care, dacă ar fi fost câștigat, ar fi putut determina o eventuală activare a Operațiunii Leul-de-mare (vezi capitolul precedent). Atunci războiul s-ar fi extins, probabil, până spre sfârșitul anilor 1940. Doar o revenire a rușilor dincolo de Ural și o intervenție americană cu arme atomice ar fi împiedicat consolidarea supremației naziste pe continentul european și în regiunile cucerite din Uniunea Sovietică – și niciuna dintre aceste situații nu ar fi fost garantată în condițiile înfrângerii Marii Britanii⁵⁷. Într-adevăr, ele ar fi fost cu totul improbabile dacă Hitler s-ar fi folosit mai eficient de alianța sa cu Japonia, care s-a alăturat formal Axei germano-italiene în septembrie 1940, împotriva Uniunii Sovietice sau a Imperiului Britanic. De exemplu, Hitler ar fi putut fi de acord să se concentreze pe scoaterea britanicilor din Egipt și Orientul Mijlociu, lăsând Japonia să-și îndrepte eforturile militare împotriva britanicilor în Singapore și India. Alternativ, ar fi putut coordona atacurile germane și japoneze asupra Uniunii Sovietice. Oricum, ar fi fost o dublă învăluire care nu ar fi putut fi învinsă decât cu mare greutate. Iar americanii ar fi rămas în continuare neutri, desigur, deoarece Pearl Harbor nu ar fi fost atacat.

În schimb, bineînțeles, japonezilor li s-a permis să încheie un acord de neutralitate cu Stalin la doar două luni și jumătate înainte de lansarea Operațiunii Barbarossa și au fost chiar încurajați de Hitler să atace Statele Unite în noiembrie 1941. În luna următoare, pe 6 decembrie, a fost lansată contraofensiva rusă; iar două zile mai târziu japonezii au atacat Pearl Harbor, făcându-i pe americani să intre în război. Pentru a agrava greșeala, Hitler a declarat război Statelor Unite pe 11 decembrie. Adeseori, această decizie a fost

considerată o greșeală fatală și lipsită de viziune. Totuși, se pare că Hitler și-a imaginat încă de timpuriu o confruntare cu Statele Unite. Pentru o perioadă, el a persistat în iluzia că Marea Britanie va accepta supremația germană într-o Europă „revitalizată”, îndreptându-se cu Germania împotriva Statelor Unite : „Nu voi mai trăi să văd acest lucru, dar mă bucur în numele poporului german la ideea că într-o zi vom vedea Anglia și Germania ridicându-se împotriva Americii”. Dar, în cazul în care nici posibilitatea unei alianțe cu Marea Britanie, nici o blocadă economică nu avea să îngenuncheze Statele Unite, el pare să fi luat în calcul o agresiune transatlantică. Cocheta cu ideea unor atacuri aeriene împotriva Americii folosind baze situate în insulele Azore și Canare, autorizând proiectarea unor bombardiere Messerschmitt cu patru motoare capabile să transporte încărcături de opt tone pe o rază de 11.000-15.000 km. Ambiții similare puteau fi întrezărite și în directiva sa navală specială „Planul Z” din 27 ianuarie 1939 privind o flotă care să fie capabilă în 1944-1946 să atace orice putere pornind din baza sa vastă de la Trondheim. Cele 800 de vapoare aveau să includă cuirasate de 100.000 de tone cu o lungime de peste 300 de metri și tunuri de calibru 53 cm.

Pe scurt, există dovezi că obiectivele lui Hitler aproape că nu aveau limită. De asemenea, planurile sale nu erau împiedicate de probleme legate de costuri, umane sau de altă natură, deoarece în opinia sa războiul avea o valoare pozitivă, regenerativă pentru „sănătatea” rasei și a națiunii. După cum spunea el, „Este posibil să ne aștepte o sută de ani de luptă ; dacă așa stau lucrurile, cu atât mai bine – vom rămâne astfel în alertă”.

Cât ar fi rezistat un imperiu nazist dacă Hitler ar fi avut succes măcar într-o anumită parte a programului său, înfrângerea Uniunii Sovietice ? O sută de ani, cum și-a închipuit el ? Cu siguranță, aceasta era premisa pe care își baza proiectele grandioase privind reconstrucția orașelor germane postbelice. Hitler, studentul care nu a reușit la arhitectură și boemul dintr-un neînsemnat orașel, era obsedat de planificarea arhitecturală. În ultimele săptămâni ale războiului, în vreme ce soldații sovietici se năpusteau prin dărâmăturile Berlinului, el și-a petrecut o mare parte din timp recombinaând modele arhitecturale în lumina reflectoarelor poziționate pentru a simula lumina soarelui. Scopul principal al arhitecturii lui Hitler era acela de a intimida prin dimensiuni excesive și de a da regimului său o aură de putere și permanență, reducând ființele umane la dimensiunile unor liliputani. Hitler și-a exprimat destul de clar părerile despre scopul arhitecturii când a remarcat, în 1941, că „cei care intră în Cancelaria Reich-ului trebuie să simtă că se află în fața stăpânilor lumii”. El a adăugat o nuanță caracteristic barbară cu privire la populația supraviețuitoare a Rusiei cucerite : „...o dată pe an, un grup de kârgâzi va fi condus prin capitala Reich-ului pentru a-și putea face o părere despre puterea și măreția monumentelor sale din piatră”⁵⁸.

Această nevoie de a intimida era însoțită de o obsesie a dimensiunii aproape infantile. Reflectând împreună cu Himmler, în 1941, Hitler remarca :

Nimic nu va fi prea bun pentru înfrumusețarea Berlinului... Oamenii vor ajunge aici pe bulevarde largi care vor cuprinde Arcul de Triumf, Panteonul armatei, Piața Poporului – lucruri care să-ți taie răsuflarea ! Doar așa vom reuși să eclipsăm singurul nostru rival din lume, Roma. Să-l construim așadar la o asemenea dimensiune, încât, prin comparație, Catedrala Sf. Petru și piața sa să pară niște jucării !⁵⁹

O gigantomanie la fel de competitivă era evidentă în planurile sale privind redevoltarea Hamburgului. Acestea includeau un mare pod suspendat peste Elba, cu piloni înălțându-se la 180 de metri. El le-a explicat proiectul comandanților săi de armată în felul următor :

Veți întreba poate: De ce să nu construim un tunel? Nu cred că un tunel poate fi util. Dar chiar dacă l-aș considera astfel, tot aș pune să se construiască cel mai mare pod din lume în Hamburg, astfel încât orice german care vine din străinătate sau care are șansa de a compara Germania cu alte țări să-și spună: „Ce este atât de extraordinar la America și la podurile ei? Și noi putem face același lucru”. De aceea voi pune să se construiască zgârie-nori la fel de „impresionați” ca și cei americani.

Zgârie-norii includeau un nou sediu regional al NSDAP, menit să întrecă Empire State Building pe lista celor mai înalte clădiri din lume. (Ne putem face o oarecare idee în privința dimensiunii dacă ne gândim că, din cauza solului slab, structura a trebuit redusă cu 250 de metri.) Modernitatea, megalomania și vulgaritatea aveau să-și dea mâna într-o svastică gigantică din neon în vârful clădirii, care avea să ghideze vapoarele noaptea pe Elba.

Cele mai mari clădiri erau rezervate, inevitabil, Berlinului, care, în 1950, după încheierea lucrărilor de construcție, ar fi fost rebotezat „Germania”⁶⁰. Orașul avea să fie construit în jurul unei vaste rețele axiale cu bulevarde de peste o sută de metri lățime. Ieșind din terminale de cale ferată mai mari decât Grand Central Station, vizitatorul urma să fie întâmpinat de perspective vaste și clădiri enorme acoperite cu marmură. Un arc triumfal, de două ori mai mare decât Arcul de Triumf al lui Napoleon, avea să fie inscripționat cu numele celor căzuți, în timp ce armele inamicilor răpuși aveau să fie afișate pe plinte construite în acest scop. Trecând pe lângă noul „Führer Palace”, dotat cu o sală de mese pentru mii de oameni și teatru privat, vizitatorul ar fi ajuns la marele Amfiteatru, recunoscut drept cel mai mare ansamblu din lume. Cu o capacitate de un sfert de milion, doar lumina cupolei putea încercui domul Panteonului, condensarea ridicând astfel problema căderii unor precipitații interne. La aproximativ 290 de metri deasupra pământului, un lampion ar fi sprijinit un vultur cocoțat la început pe o svastică, apoi, în versiunea revizuită, pe un glob⁶¹. Aceste clădiri și zonele de paradă care le însoțeau aveau să fie scena unei coregrafii formate din milioane de oameni mărșăluind, cântând, mări de oameni aclamând sub fasciculele de gheață a o sută de reflectoare. Și ele erau construite să dureze. După cum a observat Hitler odată: „Granitul va face ca monumentele noastre să dăinuiască pentru totdeauna. Peste zece mii de ani ele vor fi încă în picioare, la fel ca acum, dacă între timp marea nu ne acoperă câmpiile”. Materialele aveau să provină de la o nouă generație de lagăre de concentrare, înființate de SS în vecinătatea carierelor de piatră.

În afara Germaniei, planificarea arhitecturală recomanda monumentele arhitectului Wilhelm Kreis închinat morților, care aveau să brăzdeze peisajul din Africa până în câmpiile ruse. Mai important, regimul plănuia schimbări majore în infrastructura Europei. Canalele aveau să aducă cerealele și petrolul din Rusia de-a lungul Dunării, iar autostrăzi cu trei benzi aveau să le permită turiștilor germani să gonească în mașinile lor Volkswagen de la Calais până la Varșovia sau de la Klagenfurt la Trondheim. La începutul anului 1942, Hitler și inginerul său șef, Fritz Todt, au început planurile pentru o cale ferată cu un ecartament de patru metri, pe care aveau să circule trenuri cu punți duble cu viteze de 190 km/h spre Marea Caspică și Ural. La ceva timp după înfrângerile de la Stalingrad și Kursk, Hitler încă mai proiecta vagoane de dormit și vagoane-restaurant care să transporte coloniștii de origine germană pe tot teritoriul Rusiei.

Bineînțeles, istoricii care pun accent pe caracterul haotic și în cele din urmă autodistructiv al celui de-al Treilea Reich vor să ne facă să credem că toate aceste planuri erau simple

fantezii: al Treilea Reich era programat dinainte să se prăbușească în 1945. Ceea ce rămâne neclar, totuși, este cât de mult se bazează presupunerile lor privind o înfrângere inevitabilă a naziștilor pe o evaluare realistă a ceea ce s-ar fi putut întâmpla – și cât de mult pe confundarea viselor cu realitatea și pe gândirea teleologică. Cu siguranță, multe aspecte ale planificării naziste ni se par atât de bizare, încât ne este greu să ne imaginăm cum ar fi putut fi puse vreodată în practică. Dar nu toate. În timp ce Himmler își planifica revoluția etnică, iar Hitler își construia modelele arhitecturale, alte agenții trasau pentru germanii de rând un viitor posibil care era departe de a fi lipsit de realism în concepție. Aparatul de stat mamut al lui Robert Ley, Frontul Muncitoresc German (*Deutsche Arbeitsfront* – DAF), era brațul social „progresist” al unui regim cunoscut mai mult pentru represiune și teroare. Prin organizațiile sale subordonate „Frumusețea muncii” și „Forță prin bucurie”, el se străduia să ofere condiții mai bune, vacanțe ieftine, posibilitatea de a face mișcare și un mai mare sentiment al valorii pentru „muncitorul german”, sporindu-i astfel productivitatea și distrugând tradiționala solidaritate de clasă. Chiar și conducerea exilată a Partidului Social-Democrat (SPD) a fost nevoită să recunoască eficiența acestor politici, plângându-se de „înclinațiile micii burghezii” trădate de foștii săi membri. În primii ani ai războiului, Institutul de Cercetare a Muncii din cadrul DAF a făcut planuri detaliate pentru asigurarea unui sistem comprehensiv de sănătate, asigurări și pensie, generând și răspunzând în același timp așteptărilor unei răsplăți postbelice pentru lipsurile curente. Interpretând un mandat specific de ameliorare a spațiilor publice de locuit – un domeniu neglijat până atunci în favoarea clădirilor monumentale – ca o comisie generală privind reforma sistemului social, Ley și personalul său au făcut propuneri care prezintă unele similitudini superficiale cu Raportul Beveridge. De exemplu, urma să existe o nouă schemă națională de pensii, prin care toți cei în vârstă de peste șaiszeci și cinci de ani aveau să primească 60% din media câștigurilor lor din ultimul deceniu de muncă. Aceste planuri au fost îmbunătățite cu o schemă de măsuri în beneficiul copiilor și de reformă a sănătății⁶².

Doar o examinare mai atentă a acestor scheme ne dezvăluie că beneficiile depindeau de „performanțele” trecute și că întregi categorii de oameni aveau să fie excluse de la orice măsură pe baza comportamentului „asocial” sau pe motive rasiale. Reformele propuse în domeniul sănătății, printre care asigurarea de clinici publice, medici în fabrici și stațiuni și sanatorii ieftine, ascundeau, de asemenea, o perspectivă colectivistă și mecanică asupra ființelor umane, sintetizată în înspăimântătorul slogan „Sănătatea voastră nu vă aparține” sau în obiectivul „revizuirii periodice” a populației germane, similar modului în care „se face revizia unui motor”. Acesta ar fi fost un stat cu beneficii sociale doar pentru acei germani care nu ar fi fost aruncați în închisoare, sterilizați sau uciși ca „existențe inutile”, „asociali” sau „străini” rasial⁶³. Poate că acest aspect al ipotezei contrafactice a unei victorii germane este cel mai înfricoșător dintre toate – tocmai fiindcă este atât de ușor de imaginat realizarea sa prin „modernitatea” sa superficială.

Capitolul 7

RĂZBOIUL SAU PACEA LUI STALIN

Ce s-ar fi întâmplat dacă Războiul Rece ar fi fost evitat?

Jonathan Haslam

Dacă nu ar fi existat nicio conferință la Yalta, rezultatul ar fi fost în mare măsură același. Cred că, cu sau fără Yalta, istoria s-ar fi împlinit.

Gladwyn Jebb¹

Ce înseamnă să afirmi că „istoria s-ar fi împlinit”? De ce rezultatul ar fi fost „în mare măsură același”? *S-ar fi putut* întâmpla altceva în 1945 sau curând după aceea?

Este bine să mărturisim de la început că autorul este un sceptic convins cu privire la valoarea unor astfel de întrebări. Un exemplu dubios este atunci când istoricul alege în mod arbitrar, după propriile preferințe, o singură variabilă, îi schimbă importanța sau adevărata compoziție, dar păstrează constante toate celelalte variabile ale aceleiași ecuații. Foarte adesea, acest lucru înseamnă alegerea unei figuri istorice care a pierdut și rejucarea aceluiași joc prin legarea mâinilor celorlalți, reducând semnificația unor forțe istorice mai mari, dar materiale și aranjând apoi victoria celui personaj cu urmări fericite pentru toată lumea. În istoriografia occidentală a Uniunii Sovietice astfel de dorințe deșarte nu au lipsit deloc. Moshe Lewin, un marxist autodeclarat cu credințe antistaliniste, era de părere că Buharin ar fi evitat colectivizarea forțată a agriculturii în Uniunea Sovietică, asigurând totuși industrializarea și viitorul socialismului². Bineînțeles, opinia marxistă mai ortodoxă este că succesul sau eșecul unui anumit personaj trebuie explicat ca rezultat al unui concurs de împrejurări mai largi, nu ca o variabilă independentă de sine stătătoare. Pericolul este că atașamentul unui istoric față de o anumită personalitate – adesea combinat cu o ură profundă față de principalul rival al personalității respective – îl face să nu vadă celelalte cauze care duc la producerea evenimentelor. O obiecție mai puternică la adresa contrafactualismului a fost ridicată, totuși, de istoricul și filozoful istoriei italian Benedetto Croce³. În opinia sa, este greu să te arunci în șuvoiul istoriei într-un moment ales în mod arbitrar și să începi rearanjarea evenimentelor din acel moment, eliminând efectul trecutului asupra prezentului. De ce nu un alt moment, mai devreme sau mai târziu?

Pentru a da ascultare măcar în parte îndoielilor lui Croce, alegerea unei ipoteze contrafactice trebuie făcută cât mai conștient posibil, cu cât mai multă prudență și păstrând o minte deschisă. De asemenea, probabil calea spre progres este aceea de a interveni nu doar într-un singur moment și de a lua în calcul nu doar o singură variabilă la un moment

dat pentru a prezenta diversele rezultate posibile care ar putea scoate în evidență rolul unui factor oarecare din ecuație. Să analizăm, prin urmare, trei întrebări contrafactuale care vor aborda problema originilor Războiului Rece din mai multe direcții :

1. Ce s-ar fi întâmplat dacă Statele Unite nu ar fi avut bomba atomică ?
2. Ce s-ar fi întâmplat dacă serviciul de informații sovietic nu ar fi pătruns cu succes în cele mai înalte sfere din Marea Britanie și SUA ?
3. Ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin ar fi limitat expansiunea sovietică la acel tip de sfere de influență familiar democrațiilor ?

Prima întrebare explorează impactul bombei atomice asupra relațiilor dintre Moscova și Occident. S-a sugerat că bomba a fost lansată nu doar pentru a-i învinge pe japonezi, ci și pentru a-i intimida pe ruși⁴. Această ipoteză ridică problema fundamentală dacă tiparul confruntării dintre ruși și țările democratice a fost stabilit de politica Statelor Unite sau de cea sovietică. Școala de istoriografie „revizionistă” din Statele Unite nu s-a îndoit niciodată de faptul că „strategia lui Truman de la începutul anului 1945 față de Uniunea Sovietică a izvorât în mod semnificativ din convingerea că, odată testată, bomba atomică avea să întărească poziția diplomatică a Statelor Unite”⁵; că „departe de a urma politica predecesorului său de cooperare, la scurt timp după preluarea mandatului, Truman a lansat o politică externă puternică, menită să reducă sau să elimine influența sovietică din Europa”⁶; și că „abordarea lui Stalin pare să fi fost prudent moderată” pe durata anului 1945⁷.

A doua întrebare se ocupă de importanta problemă a spionajului. Lista de spioni ai rușilor din eșaloanele superioare ale guvernului din Marea Britanie este bine cunoscută. La fel de bine se știe că rușii au folosit spioni care le-au oferit informații importante despre progresul experimentelor care au dus la crearea bombei atomice. Iar guvernul Statelor Unite a dat publicității documente care arată gradul extrem de ridicat al spionajului în privința bombei atomice⁸. Ce s-ar fi întâmplat dacă rușii nu ar fi avut nicio informație despre bombă înainte de august 1945 ? Ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi cunoscut reacțiile occidentale față de măsurile lor expansioniste împotriva democrațiilor ? Și-ar fi asumat Stalin astfel de riscuri ?

În timpul războiului au existat susținători ai divizării Europei în sfere de influență rusă și occidentală deopotrivă în Uniunea Sovietică, în Marea Britanie și în Statele Unite. Acești susținători – Maksim Litvinov, E.H. Carr și Walter Lippmann – și-au imaginat cu toții un sistem relativ benign de sfere de influență de tip tradițional, potrivit căruia politica internă și structurile socio-economice ale țărilor respective aveau să funcționeze fără interferențe nedorite din partea mării puteri învecinate, cu excepția cazului în care era în joc apărarea și politica externă. Însă nu așa își imagina Stalin o sferă de influență. Pentru el, acest lucru implica un control total, iar efectele acestei interpretări și ale implementării sale în Europa Centrală și de Est au provocat un conflict cu Occidentul. Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi ales cursul recomandat de Litvinov, Carr și Lippmann ? Ar fi putut fi evitat astfel Războiul Rece ?

Acestea sunt întrebările pe care dorim să le analizăm. Înainte de a începe, cititorul trebuie să conștientizeze totuși anumite probleme legate de sursele pe care se bazează orice interpretare a originilor Războiului Rece. Primele valuri de scrieri s-au bazat exclusiv pe documente din Arhivele Naționale ale Statelor Unite, deoarece guvernul american a fost primul care a desecretizat informațiile. Mai recent, britanicii și francezii au desecretizat cea mai mare parte a arhivelor lor legate de anii 1940. Însă Uniunea Sovietică a refuzat

cu încăpățănare să facă acest lucru, cu excepția unui acces limitat acordat istoricilor oficiali. Prin urmare, istoriografia este în mod necesar părtinitoare. Istoricii diplomației americane și ai politicii externe britanice și franceze au trebuit mereu să se limiteze la tragerea unor concluzii incerte cu privire la cauzele comportamentului sovietic. Acest aspect, mai mult ca oricare altul, explică prăpastia care se deschide între istoricii mai conservatori și „revizionisti” – deoarece nu a existat un alt mod de a determina raționamentul din spatele politicii externe sovietice decât prin inferență, preferințele ideologice au înlocuit judecata bazată pe probe documentare.

Prăbușirea Uniunii Sovietice în 1991 a facilitat deschiderea la Moscova a unor arhive până atunci secrete. În 1992, ministrul rus al Afacerilor Externe a fost de acord cu prezentarea unor documente cercetătorilor, iar de atunci au devenit disponibile mai multe materiale din 1945 până în 1955⁹. Cu toate acestea, din cauza rezistenței opuse de departamentele operaționale ale ministerului, cele mai importante documente – telegramele cifrate care formează corpul corespondenței diplomatice dintre ambasadori și minister – nu au fost desecretizate. Mai mult, celelalte arhive conținând informații privind afacerile externe – RTHIDNI* (care conține arhivele Departamentului Internațional al Comitetului Central), Ministerul Apărării, KGB și Arhiva Prezidențială (care deține documentele Biroului Politic privind afacerile externe) – au interzis toate accesul cercetătorilor la informațiile lor pentru perioada în cauză. Astfel, oricine studiază în prezent evoluția politicii externe sovietice în privința originilor Războiului Rece este lipsit de echivalentul rus al informațiilor care pot fi găsite în arhivele americane, britanice și franceze. Dar nu este totul pierdut. Cercetările sânguinoase care folosesc informațiile disponibile acum la Ministerul de Externe – scrisori diplomatice, memorandumuri, jurnalele ambasadorilor și rapoartele anuale – în combinație cu studiul arhivelor occidentale pot dezvălui aspecte semnificative. Însă aici vorbim despre cercetări în curs de desfășurare, care nu au până acum decât rezultate incomplete.

Prin urmare, în condițiile acestor limitări, să analizăm acum întrebările puse mai sus.

Ce s-ar fi întâmplat dacă Statele Unite nu ar fi avut bomba atomică?

Deși cele mai multe dovezi demonstrează că administrația americană din timpul lui Truman a decis să folosească bomba atomică împotriva Japoniei în primul rând pentru a zădărnici o invadare la scară mare și sângeroasă a Japoniei de către Aliați, există suficiente probe care sugerează că americanii au sperat, de asemenea, că un efect secundar al utilizării bombei atomice va fi acela de a tempera comportamentul rușilor¹⁰. De la intrarea trupelor sovietice în România și Bulgaria în 1944, urmate de Polonia și de regiunile rămase din Europa Central-Estică din 1945, liderii occidentali au înțeles clar că rușii nu erau interesați de o cooperare deplină după încheierea ostilităților din Pacific ; mai mult decât atât, unii credeau că măsurile luate de ei depășeau instituirea unei sfere legitime de influență și se încadrau pe calea unei expansiuni hotărâte.

* *Rossiiskii Tentr Hranenia i Izucenia Dokumentov Noveișei Istorii* – Centrul Rus de Conservare și Studiere a Documentelor Istoriei Contemporane (n.tr.).

Înainte de lansarea bombei, la conferința de la Potsdam, Truman l-a luat deoparte pe Stalin și l-a avertizat cu privire la o nouă armă letală pe care o vor folosi împotriva japonezilor. Stalin nu a avut, se știe, nicio reacție. Dar în particular, ministrul de Externe Molotov i-a spus : „Americani ridică miza”. Stalin a zâmbit și a replicat : „N-au decât. Trebuie să vorbim astăzi cu Kurceatov [șeful programului sovietic], să ne înțelegem eforturile”¹¹. Astfel, bomba a avut un efect identificabil asupra lui Stalin și a anturajului său. Stalin era evident preocupat ca Statele Unite să nu dețină monopolul acestui nou tip de arme. Cu toate acestea, nu atât utilizarea bombei împotriva japonezilor a fost cea care l-a determinat pe Stalin să grăbească proiectul, cât detonarea cu succes a acesteia. Prin urmare, o reținere din partea lui Truman nu ar fi avut niciun efect important asupra ritmului de dezvoltare a programului sovietic.

Susținătorii ideii că bomba a avut un efect decisiv în direcția deteriorării relațiilor Est-Vest nu se opresc aici. Ei afirmă că Statele Unite s-au folosit de posesia bombei pentru a-i intimida pe ruși, dar nu au reușit decât să precipite declanșarea Războiului Rece, făcându-i să ridice bariere împotriva influenței occidentale și să lovească în cei pe care Occidentul încerca să-i apere.

Dar dacă bomba nu ar fi existat, relațiile Est-Vest ar fi urmat un alt curs ? Presupunerea că noile arme au reprezentat motivul principal al conflictului din cadrul Războiului Rece a devenit la modă în rândul susținătorilor dezarmării nucleare¹². În esență, presupunerea nu este diferită de credința de dinainte și după 1914 conform căreia cursa înarmării între marile puteri a explicat originile Primului Război Mondial. Pentru a aproba sau dezaproba această opinie, trebuie să vedem ce dovezi există în privința atitudinilor sovieticilor față de bombă, deoarece susținătorii importanței cruciale a bombei în evoluția ulterioară a relațiilor afirmă că politica sovietică a fost pur reactivă și că rușii au răspuns fricii generate de Statele Unite.

În realitate, atitudinile sovietice erau caracterizate mai mult de o încredere în forțele proprii decât de teamă. Există indicii clare că Stalin nu a considerat bomba atomică decisivă în război și, prin urmare, decisivă ca instrument în negocierea diplomatică. Într-adevăr, el avea o oarecare atitudine disprețuitoare față de Statele Unite, deoarece în opinia sa nu aveau voința de măreție esențială pentru supremația globală.

Prima dovadă este o declarație a comisarului adjunct Maksim Litvinov, care se opunea atât de mult noii direcții a politicii sovietice, încât a încălcat toate regulile și a oferit unele informații indiscrete atât jurnaliștilor, cât și diplomaților occidentali. În iunie 1946, ziaristul american Hottelet l-a întrebat pe Litvinov despre monopolul atomic american și despre atitudinea sovietică față de controlul internațional asupra energiei atomice. Litvinov „a spus că Rusia nu este de acord cu controlul atomic, că nu acorda o importanță prea mare bombei și că nu s-ar teme neapărat de războiul atomic”. A adăugat că conducerea țării nutrea convingerea că „suprafața imensă, enorma forță de muncă, resursele și industria dispersată [a țării] o protejau într-o mare măsură”¹³. În septembrie, însuși Stalin i-a spus lui Werth, de la *Sunday Times*, că nu „consideră bomba atomică o forță atât de puternică pe cât par să o considere unele figuri politice. Bombele atomice sunt create pentru a-i speria pe cei slabi de înger, dar nu pot decide soarta războiului, deoarece pur și simplu nu există suficiente bombe atomice”¹⁴. Acest aspect a fost repetat ulterior de Molotov în memoriile sale, înregistrate de Ciuev : „Și ei [americani] au înțeles că pentru moment nu se aflau în situația de a dezlănțui un război ; aveau cu totul una sau două bombe”¹⁵. Era o afirmație neobișnuită din partea lui Stalin, deoarece dovedea cunoașterea secretelor privind stocul nuclear american (sau, mai curând, absența unuia), aflate la

dispoziția serviciului de informații sovietic (mai multe detalii sunt prezentate mai jos). Exista aici, fără îndoială, un element de bravadă. Dacă americanii nu aveau nicio intenție de a-i șantaja pe ruși cu amenințarea bombelor atomice, era esențial să-i convingă că amenințarea nu avea o semnificație prea mare. Dar Litvinov nu acționa la ordinele lui Stalin; dimpotrivă, era considerat un trădător de țară, după cum a susținut ulterior Molotov. „Litvinov ne era complet ostil”, și-a amintit acesta. „Am interceptat înregistrarea conversațiilor sale cu un corespondent american... Trădare totală.”¹⁶

Evaluarea calmă a pericolului reprezentat de bombă, așa cum indicase deja Litvinov, reflecta un punct de vedere asupra războiului bazat pe puterea inerentă a Rusiei și slăbiciunea evidentă a Occidentului. Dacă Occidentul nu dorea să trimită forțe terestre în Rusia pentru a învinge forțele sovietice și a ocupa țara, nu putea face ca amenințarea supremă să devină realitate; iar dacă nu putea face acest lucru, de ce ar fi luat rușii în serios oricare dintre aceste amenințări? Într-un interviu cu Elliott Roosevelt din 21 decembrie 1946, Stalin și-a exprimat încrezător opinia că

nu îl speria perspectiva unei încălcări a păcii sau a unui conflict militar. Niciuna dintre marile puteri nu ar fi în stare, chiar dacă guvernul și-ar dori, să adune în acest moment o armată mare pentru a lupta împotriva unei alte puteri aliate, a unei alte mari puteri, deoarece în acest moment nimeni nu poate lupta fără poporul său, iar oamenii nu doresc să lupte. Oamenii s-au săturat de război... Cred că amenințarea unui nou război este ireală¹⁷.

Pentru o confirmare finală, care s-a produs după ce rușii au detonat primul lor dispozitiv atomic la sfârșitul lunii august 1949, să analizăm comentariile lui Stalin din iulie 1952 – în timp ce Războiul din Coreea era încă în desfășurare – adresate socialistului italian pro-sovietic Nenni: „Cu siguranță”, a spus el, „există în Statele Unite unii care vorbesc despre război, dar fără a se afla în poziția de a începe unul; America are potențialul tehnic, dar nu și potențialul uman necesar unui război; are forța aeriană, are bomba atomică, dar unde va găsi soldații necesari pentru lansarea unui al treilea război?”. Și a adăugat: „Nu este suficient ca America să distrugă Moscova, la fel cum nu este suficient ca noi să distrugem New York-ul. Armatele trebuie să ocupe Moscova și New York-ul”¹⁸. În cele din urmă, referindu-se la bomba atomică, fostul secretar de stat american Byrnes a recunoscut că rușii „nu se tem”¹⁹.

Planul Marshall pentru reconstrucția europeană – primul indiciu clar că Statele Unite se implicau serios în limitarea expansionismului sovietic din Europa – a luat naștere în iulie 1947. Cel puțin la nivel public, reacția sovietică a fost oarecum isterică, iar Stalin a obligat partidele comuniste est-europene să creeze Biroul Comunist de Informații (Cominform), pentru a forța ajungerea la un acord în luna septembrie a acelui an. În plus, un val de greve și demonstrații militante a cuprins străzile Europei Occidentale. Totuși, chiar și în noiembrie liderii sovietici l-au reasigurat pe socialistul italian Nenni că nu considerau războiul „iminent sau apropiat. Statele Unite nu sunt în poziția de a provoca unul. Ele poartă un război rece, al nervilor, în scop de «șantaj». Uniunea Sovietică nu se va lăsa intimidată și-și va continua politica”²⁰. Iar un diplomat sovietic a spus despre americanii din Franța: „În câțiva ani vor fi dați afară de aici” („ils seront fichus d'ici quelques années”)²¹.

Evaluările încrezătoare ale sovieticilor cu privire la amenințarea reprezentată de armele nucleare – care s-au schimbat, cu siguranță, într-o apreciere mai sobră după moartea lui Stalin – erau dublate de expresii similare ale unei încrederi generale în forțele proprii.

Astăzi, date fiind cunoștințele pe care le avem despre devastările produse în Rusia de forțele Axei și despre pierderea a aproximativ 28 de milioane de vieți omenești în timpul războiului, acest sentiment de relativă invulnerabilitate poate părea multora incredibil. Însă calculul balanței de putere făcut la Moscova se baza, nu în ultimul rând, pe presupusa superioritate a mijloacelor de producție socialiste față de cele capitaliste și pe opinia că americanilor le lipsea dorința declanșării unui război. În plus, dacă Statele Unite ar fi fost afectate de o nouă depresiune – pe care o așteptau mulți de la Moscova –, problema s-ar fi complicat și mai mult, astfel încât Washingtonul s-ar fi retras, probabil, în izolare, cum a făcut după 1929.

Ceea ce reiese de aici nu este faptul că Stalin și subordonații lui nu se temeau deloc de Statele Unite – deși se temeau mult mai puțin decât sperau și credeau țările democratice –, ci că orice astfel de temere era puternic atenuată de presupunerea că cea mai importantă armă din arsenalul american avea o valoare foarte limitată, că în economia lumii capitaliste existau probleme structurale care ar produce un colaps inevitabil, că relațiile Statelor Unite cu Imperiul Britanic în declin erau în cel mai bun caz incomode și că, în ultimă instanță, americanii nu aveau acea determinare pe care Stalin a văzut-o în ochii lui Churchill. Deși la prima vedere nesăbuit în acțiunea sa de îndepărtare a puterilor occidentale – prin zdrobirea opoziției anticomuniste din Europa Central-Estică, menținerea unor forțe masive în regiunea de răsărit a Germaniei, exprimarea unor pretenții teritoriale adresate Turciei (1945), încercarea de a menține un regim comunist în nordul Iranului (1945-1946), preluarea Cehoslovaciei (1948) și lansarea unei blocade a Berlinului de Vest –, în realitate, Stalin nu-și asuma decât riscuri calculate. Politica sa era una de cacealma.

Ce s-ar fi întâmplat dacă serviciile de informații occidentale nu ar fi fost infiltrate?

Evaluarea relativ optimistă a lui Stalin cu privire la limitele potențialului militar american era, în parte, rezultatul înțelegerii sale asupra naturii nu atât de copleșitoare a armelor nucleare, însă era și consecința evaluării informațiilor secrete. Acestea i-au oferit date privind absența unui stoc nuclear și faptul că avioanele B-29 care au zburat spre Marea Britanie în vara anului 1948 pentru a sprijini poziția militară a Occidentului nu puteau suporta o încărcătură nucleară. Acest aspect ne aduce la una dintre cele mai cunoscute povești ale Războiului Rece. Ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin nu ar fi avut asemenea informații? Ar fi acționat mai prudent, fie și în condițiile rezervelor sale privind eficiența bombei?

Răspunsul depinde de modul în care interpretăm motivația expansionismului sovietic postbelic. După cum este prezentată de obicei, ne confruntăm cu două variante: Stalin fie a abordat calea conștientă a unei expansiuni cu riscul declanșării unui război, fie a acționat defensiv, ținându-și la distanță posibili adversari. Litvinov, care poate fi considerat cel mai corect analist contemporan al politicii lui Stalin și Molotov, deoarece a văzut-o dezvoltându-se din interior, a interpretat-o ca un amestec al celor două perspective, dar un amestec suficient de exploziv pentru a provoca un război, dacă nu s-ar fi luat măsuri de prevenire pentru remedierea situației. Litvinov i-a spus lui Hottelet că Uniunea Sovietică se întorsese la „demodatul concept al securității în termeni teritoriali – cu cât ai mai mult, cu atât ești mai sigur” – și că dacă democrațiile ar ceda presiunii, „ar face ca, după o

perioadă mai lungă sau mai scurtă de timp, Occidentul să se confrunte cu o nouă serie de cerințe”. Cât despre ceea ce se afla în spatele acestei politici : „În ce mă privește”, a spus el, „motivul principal este concepția ideologică predominantă aici a inevitabilității unui conflict între lumea comunistă și cea capitalistă”. Aceste afirmații au fost făcute în iunie 1946²². Atunci când, în unele conversații ulterioare pe teme similare, Roberts, șeful adjunct britanic al misiunii, sugera că Kremlinul nu își putea dori războiul, „Litvinov era de acord, dar de regulă adăuga : «Nici Hitler nu l-a dorit, dar dacă urmează o cale greșită, evenimentele devin prea puternice pentru cei care ar trebui să le controleze»”²³. Pare suficient de convingător. Cu toate acestea, ceea ce contează cu adevărat este cât de importantă i se părea expansiunea lui Stalin, în scopuri defensive sau ofensive. Toate indiciile sugerează că bomba atomică nu a avut un impact apreciabil în niciunul din cazuri. Stalin o apucase pe un drum fixat înainte ca bomba să intre în scenă. Preocuparea de moment din iulie și august 1945, când arma a fost testată și apoi lansată împotriva japonezilor, a cedat în fața sfidării hotărâte, dacă nu a indiferenței.

Dar cât de mult din sângele rece al lui Stalin poate fi atribuit faptului că avea informații detaliate nu doar despre capacitățile occidentalilor, ci și despre intențiile lor ? Accesul pe care îl aveau rușii este surprinzător. Să dăm un singur exemplu : în arhivele Cominternului putem descoperi, de pildă, un raport al lui Fitin, șeful Primului Directorat (informații externe) al NKGB, adresat secretarului general al Cominternului, Dimitrov, în care oferă detalii despre numele și adresele comuniștilor britanici pe care Divizia Specială a Scotland Yard-ului intenționa să-i supravegheze în săptămânile următoare. Mai important pentru ceea ce ne interesează este grupul format din cinci spioni : Philby, Burgess, Maclean, Blunt și Cairncross. Împreună, aveau acces la toate secretele de stat importante privind politicile externe, de apărare și de informații. În secțiunea britanică, departamentul trei al Primului Directorat al NKGB (precursorul KGB-ului), pe toată durata războiului accentul a fost pus pe „cercetarea atomică, economia de război și relațiile Marii Britanii cu celelalte țări”²⁴, nu neapărat în această ordine a importanței. Philby a lucrat la Secret Intelligence Service (SIS), unde a ajuns șef adjunct ; numeroasele numiri în funcție ale lui Burgess au inclus o perioadă scurtă în Ministerul de Informații și Ministerul de Externe (în cel din urmă ca secretar al ministrului McNeil) ; Maclean a lucrat și el în Ministerul de Externe (din 1935), trecând în cele din urmă în tabăra adversă, devenind șef al Departamentului American ; Blunt a lucrat în MI5, iar Cairncross în Biroul Cabinetului, la Școala Guvernamentală de Coduri și Cifruri, iar ulterior la Trezorerie. De asemenea, într-un moment sau altul, Philby, Burgess și Maclean au lucrat la ambasada britanică de la Washington în timpul perioadei de început a Războiului Rece²⁵. Ce se întâmpla cu astfel de informații ne spune Iuri Modin :

Informațiile din Londra ajungeau la Moscova în mare parte sub forma unor telegrame codificate. La acea dată, primul nostru departament de servicii secrete lucra mână în mână cu Biroul Politic, adică cu Stalin, Molotov și Beria. Rapoartele noastre rareori ajungeau la eșaloanele inferioare ale Comisariatului pentru Afaceri Externe. Adevărul este că Molotov era singurul responsabil de informațiile pe care le ofeream, și făcea ce voia cu ele²⁶.

Prin aceste canale, Kremlinul „știa absolut totul despre aspectele tehnice și politice legate de proiectul bombei atomice”²⁷.

Bineînțeles, se știa mult mai mult decât atât. În octombrie, Philby a fost numit șef al diviziei anticomuniste – Secțiunea 9 – a SIS. Conducerea NKGB a considerat acest lucru

o realizare „greu de apreciat la adevărata sa valoare”²⁸. Într-adevăr, în februarie 1945, Philby a raportat că șeful SIS, Menzies, trimisese o directivă „privind desfășurarea de către «Hotel» [SIS] a unor acțiuni ferme împotriva instituțiilor sovietice de pe teritoriile cucerite de Armata Roșie”²⁹. Nu mai puțin importante erau informațiile politice secrete. În timpul conferințelor Aliaților din 1945 până în 1949, Molotov știa ce spuneau aceștia în spatele ușilor închise despre politica sovietică. Știm că atunci când secretarul de stat Marshall și-a anunțat planul pentru refacerea Europei în iunie 1947, Molotov a avut sentimentul că Uniunea Sovietică ar trebui să accepte oferta și, drept urmare, a condus o delegație la Paris pentru a negocia participarea Moscovei³⁰. Dar la puțin timp sovieticii s-au retras de la negocieri, luându-i cu ei și pe est-europeni. Parveniseră unele informații cu privire la o serie de discuții între secretarul pentru Afaceri Externe Bevin și Clayton, secretarul Trezoreriei americane, în ideea ca Occidentul să se folosească de Planul Marshall pentru a obține din partea rușilor concesiile politice necesare în Europa de Est³¹. Știm, de asemenea, că se spune că atunci când a sosit pentru prima dată la Paris, Molotov a avut un acces de furie deoarece nu existau „documente” (comunicate secrete britanice și americane) – spunându-i-se doar că nici Londra, nici Washingtonul încă nu primiseră vești de la delegațiile lor din Paris!³²

Totuși, a primi informații secrete și a le folosi corect sunt două lucruri complet diferite. Se pare că Stalin și Molotov dădeau crezare tuturor informațiilor care le întăreau propria tendință de a nu avea încredere în aliații lor și se îndoiau de sau nu luau în seamă informațiile care păreau să-i pună pe britanici și pe americani într-o lumină favorabilă. Când Stalin și Molotov ajungeau la o premisă de bază asupra unui subiect, NKGB era presat în mod constant să obțină informații care să sprijine și să ilustreze premisa respectivă. Un exemplu important este nivelul conflictului dintre britanici și americani. Fostul ambasador în Marea Britanie Maiski pare să fi convins conducerea că cel mai mare antagonism din lumea postbelică avea să fie cel dintre Imperiul Britanic și Statele Unite. Bineînțeles, odată ce relațiile dintre Moscova și aliații săi au început să se deterioreze serios, Kremlinul a trebuit să-și revizuiască această premisă de bază. Dar se pare că ea nu a fost supusă niciodată unei revizuii fundamentale, păstrându-se astfel așteptările că, mai devreme sau mai târziu, britanicii și americanii aveau să se certe. Această atitudine a întărit ezitarea Rusiei de a accepta faptul că se crea un bloc occidental solid și că doar prin concesii făcute la timp puteau rușii să evite consolidarea acestui bloc împotriva intereselor lor. „Ca de obicei”, își amintește Modin, „Centrul era foarte interesat de relația anglo-americană și de diversele dificultăți care s-ar putea ivi între Marea Britanie și Statele Unite”³³. Concentrarea extraordinară asupra proiectului bombei atomice a încurajat în mod firesc asemenea așteptări. Americanii au absorbit expertiza britanică, apoi au refuzat Marii Britanii beneficiile programului. „Știam, de asemenea”, își amintește Modin, „că americanii aveau în permanență intenția de a-i păcăli pe britanici. Convinși că se aflau în spatele britanicilor în privința cercetărilor, strategia lor era să se folosească de expertiza aliaților lor... și să renunțe la ei de îndată ce-i ajungeau din urmă. Și bineînțeles că exact asta au și făcut”³⁴.

Oare absența unor astfel de informații l-ar fi făcut pe Stalin mai prudent și ar fi dus la evitarea Războiului Rece? Răspunzând la prima noastră întrebare, am ajuns la concluzia că Stalin o luase deja pe drumul pe care l-a urmat în final, că nu se temea de Statele Unite suficient de mult pentru a justifica o deviere de la acel traseu și că deciziile sale se bazau mai mult pe asumarea unor riscuri calculate decât a riscurilor pripite, intuitive pe care succesorul său Hrușciiov avea să și le asume ulterior. Dacă această concluzie este

corectă – iar dovezile de care dispunem până acum ne sugerează că este corectă –, atunci informațiile secrete au constituit o bază importantă pentru aceste calcule : de aici dependența totală a lui Molotov de aceste informații și deplina sa încredere în ele. Istoricii din interiorul sistemului de informații sovietic citează cel puțin un exemplu în care Stalin a dat înapoi după ce a aflat de la sursele de informații ce poziție urmau să adopte Statele Unite. Era vorba de pretențiile teritoriale sovietice la adresa Turciei, solicitări făcute în 1945 și reafirmate în 1947³⁵. Este foarte posibil – deși nu s-a dovedit acest lucru din aceleași dosare – ca, în final, Stalin să fi dat înapoi în privința Berlinului de Vest în 1949 după ce s-a convins, în urma accesului direct la opiniile oficiale occidentale, că nu avea să reușească tăierea oricărui acces al țărilor democratice la această insulă de libertate din mijlocul zonei de ocupație ruse. Astfel, acolo unde Occidentul se arăta hotărât să-și mențină poziția în discuțiile sale interne, cunoașterea de către Stalin a acestui fapt cu ajutorul informațiilor secrete îl făcea să fie mai prudent ; acolo unde, totuși, același acces la informații făcea din el martorul tăcut al dezacordului sau conflictului dintre Marea Britanie și Statele Unite, pare plauzibil să concluzionăm că acest lucru îl încuraja să păstreze a atitudine sfidătoare. Dacă Stalin nu ar fi știut nimic despre aceste aspecte, totul ar fi depins de hotărârea cu care democrațiile și-ar fi apărât poziția, așa cum susținuse Litvinov, și de cât de mult credea Stalin în fermitatea lor³⁶.

Ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin ar fi acceptat definiția occidentală a „influenței”?

Dar avem oare dreptate să presupunem că Stalin își stabilise deja cursul acțiunilor cu mult mai devreme în timpul jocului decât și-a dat seama vreodată Occidentul ? Stalin adoptase de mult o modalitate de a lua decizii care, contrar teoreticienilor totalitariști și biografiilor simpliști, mai mult includea decât excludea discutarea unor căi alternative de urmat³⁷. Știm că în legătură atât cu Europa postbelică, cât și cu Extremul Orient postbelic, Stalin își făcuse planuri din perspective diferite. Unul dintre acestea a fost pus la punct de un comitet aflat sub conducerea lui Litvinov, care susținea ceea ce ar fi însemnat un condominiu anglo-sovietic în Europa postbelică, dar bazat mai curând pe un tip de sfere de influență familiar democrațiilor decât pe tipul adoptat în final de către Stalin. Ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin ar fi urmat modelul lui Litvinov în locul formei la care s-a decis în cele din urmă ? Ar fi putut fi evitat Războiul Rece ?

Poate fi considerată o simplă naivitate, dar puterile occidentale au înțeles pe deplin că ceea ce însemna pentru Stalin sferă de influență era, de fapt, mai apropiat de ceea ce s-ar putea numi în general colonizare abia atunci când Armata Roșie a eliberat teritoriile Europei Central-Estice. Ideea acceptată a ceea ce constituia o sferă de influență sau de interes era Doctrina Monroe, care guverna supremația Statelor Unite în Americi : puterile exterioare regiunii aveau să fie împiedicate cu forța să se amestece în afacerile interne ale zonei, dar, cu excepția unor intervenții ocazionale și temporar armate din partea Statelor Unite, în mare măsură aceste țări se puteau autoguverna conform propriilor priorități. Același principiu guvernase statutul Țărilor de Jos în raport cu Marea Britanie, care considera că securitatea sa depinde de izolarea acestor state de interferențele externe directe și care în 1794 și 1914 a intrat în război și pentru afirmarea acestui principiu vital. Această abordare minimalistă privind menținerea securității naționale a fost mai ușor

adoptată de marile puteri care nu aveau nicio experiență recentă de invazie decât de una care tocmai suferise ororile ocupației naziste. Cu toate acestea, democrațiile au presupus că, după înfrângerea comună a Germaniei, Moscova își va vedea aliații ca pe un garant semnificativ, dacă nu principalul garant al securității sale în Europa.

S-a sugerat adesea că adevăratul motiv al incapacității rușilor și a Occidentului de a cădea de acord asupra unei diviziuni comun acceptate în sfere de influență a fost refuzul de clintint al președintelui Statelor Unite, Roosevelt, de a a-și asuma vreo obligație. Totuși, singurul acord agreeat, dintre Churchill și Stalin, din octombrie 1944, a fost implementat de ruși mai mult în maniera colonizării decât așa cum s-ar fi așteptat britanicii. Iar procedurile sovietice au speriat democrațiile la fel de mult ca și ambițiile sovietice. Există astfel puține motive să presupunem că dacă Roosevelt ar fi fost mai deschis în această privință, rușii ar fi fost mai recunoscători.

Dar ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin s-ar fi conformat așteptărilor occidentale? Înainte să eliminăm ca imposibilă o astfel de turnură a evenimentelor, merită să reflectăm asupra pragmatismului recunoscut al lui Stalin, dovedit până acum în problemele de politică externă, și asupra faptului că o comisie înființată sub autoritatea sa a recomandat tocmai această opțiune. Pentru unii esențialiști, precum expertul american în științe politice R.C. Tucker, deznodământul a fost predeterminat tocmai de natura personalității lui Stalin. Dar dacă s-ar putea deduce politica externă a lui Stalin doar din personalitatea sa, cum am putea explica faptul că, în anii 1930, a trecut de la o politică la o alta complet opusă primei sale opțiuni? Ar fi prudent să presupunem că, în ciuda tendințelor paranoice recunoscute ale lui Stalin, el a avut totuși un pragmatism care a permis într-o oarecare măsură o influență eficientă a altora asupra alegerilor sale.

În Occident, propunerile de sfere de influență în forma lor tradițională au fost exprimate de Walter Lippmann (în Statele Unite) și de E.H. Carr (în Marea Britanie). Susținerea cea mai explicită a acestei abordări a apărut într-un editorial din *The Times*, din 10 martie 1943. În acest editorial, Carr a susținut că „nu poate exista securitate în Europa Occidentală fără securitate în Europa de Est, iar securitatea din Europa de Est nu poate fi obținută decât cu sprijinul puterii militare a Rusiei”. După care continuat: „O pledoarie atât de limpede și concludentă pentru o cooperare strânsă dintre Marea Britanie și Rusia după război nu poate să nu convingă orice minte deschisă și imparțială”, spunând apoi că ar trebui să existe un „acord direct și fără rezerve” între Londra și Moscova, plecându-se de la premisa că „dacă frontiera Marii Britanii se află pe Rin, se poate afirma la fel de pertinent – deși nu s-a spus de fapt acest lucru – că frontiera Rusiei se află pe Oder, și în același sens”.

Lansarea unui *ballon d'essai* atât de controversat a avut, evident, un impact asupra Moscovei. Nu întâmplător, după doar câteva săptămâni, pe 31 martie 1944, a fost convocat un comitet pentru pregătirea tratatelor de pace și a construcției postbelice sub conducerea lui Litvinov, comisar adjunct pentru Afaceri Externe³⁸. Pe 4 august, cu mult înainte de încheierea lucrărilor (pe 21 septembrie), el a început să-și sintetizeze ideile, pe care le-a prezentat pe 15 noiembrie. De la înlăturarea sa din funcția de comisar, în mai 1939, și în ciuda reabilitării sale ca ambasador în Statele Unite după ce Pearl Harbor i-a adus pe americani în războiul european, Litvinov era privit de Stalin și cu suspiciune, dar și cu respect. Dacă s-ar fi decis asupra necesității unor relații mai strânse cu țările democratice, Stalin avea să aibă iarăși nevoie de Litvinov; așa se explică supraviețuirea sa, în timp ce alții fără puncte de vedere eretice au fost dați fără milă pe mâna poliției, trimiși în lagăre sau în fața plutonului de execuție. Căci Litvinov fusese eliberat inițial din funcție pentru

încrederea în democrații. Acesta era un aspect de care Molotov nu ar fi putut fi acuzat niciodată. Ezitarea lui Stalin de a elimina orice opțiune, oricât de îndepărtată, în relațiile internaționale l-a determinat să înființeze comitetul lui Litvinov. Este adevărat, poziția lui relativ inferioară era evidentă din faptul că nu avea acces la niciun material secretizat, ci doar la unele extrase din presa străină. Totuși, folosirea inteligenței sclipitoare a lui Litvinov și a experienței sale enorme de peste douăzeci de ani la cârma politicii externe sovietice a însemnat ceva. Litvinov a explicat antagonismul îndelungat dintre Rusia și Marea Britanie mai mult prin prisma disputelor imperiale privind teritoriile periferice asiatice decât a diferențelor ideologice. Cu alte cuvinte, conflictele de interese nu erau iremediabile, ci negociabile. În ceea ce-l privea, acest lucru se aplica perioadei sovietice la fel de mult pe cât se aplicase în perioada țarilor. Aceasta a fost opinia sa constantă cel puțin din 1920. Într-adevăr, această abordare non-ideologică a afacerilor externe a fost cea care l-a diferențiat de curentul principal al gândirii sovietice. Oare prăbușirea politicii de securitate colectivă a lui Litvinov din anii 1930 nu scosese în evidență existența unei diviziuni ideologice ireconciliabile? Cu toate acestea, Litvinov spera că se putea construi o structură durabilă pe coalescența temporară de interese creată în cadrul alianței împotriva Germaniei lui Hitler. Văzând cel mai mare pericol într-o confruntare postbelică între Londra și Moscova, Litvinov a susținut că ar trebui convenit un acord care să ducă la crearea unui condominiu anglo-sovietic asupra Europei.

Este limpede că ceea ce Litvinov înțelegea prin sferă de influență era același lucru care se înțelegea în lumea vorbitoare de limbă engleză, deoarece el l-a citat atât pe Lippmann, cât și *The Times* (Carr) ca dovadă a unei voințe a guvernelor aliate de a se îndrepta în această direcție. „Un astfel de acord poate fi realizat”, scria el,

doar pe baza unui anumit tip de delimitare a sferelor de securitate din Europa pe principiul unei cât mai strânse colaborări ca buni vecini. Ca sferă maximă a intereselor sale, Uniunea Sovietică ar putea lua în calcul Finlanda, Suedia, Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, România, țările slave din Peninsula Balcanică, precum și Turcia. În sfera engleză pot fi incluse, fără îndoială, Olanda, Belgia, Franța, Spania, Portugalia și Grecia.

El și-a imaginat, de asemenea, o acceptare a intereselor britanice (în avantajul britanicilor) din Iran, Afghanistan și Sinkiang (China)³⁹.

Acest model se potrivea cu cel propus de Carr în paginile ziarului *The Times*. Totuși, această portavoce respectabilă și, de regulă, autoritară a politicii externe britanice nu mai reprezenta, sub îndrumarea lui Carr, punctul de vedere comun al sistemului. În realitate, democrațiile nu doreau să se îndrepte în această direcție. Americanii, legați de un sistem politic care necesita implicarea Congresului în principalele decizii privind politica externă, s-au abținut cu hotărâre de la astfel de practici, deși britanicii păreau să se îndrepte în direcția lui Litvinov atunci când Churchill a vizitat Moscova în octombrie 1944. La acea dată, totuși, Stalin își trimisese deja forțele în România și Bulgaria, iar zarurile fuseseră aruncate. Într-o conversație ulterioară, Litvinov a dat de înțeles că era de părere că fusese ratată o oportunitate reală; ideea era că, dacă democrațiile ar fi acționat mai devreme – cel mai probabil când Uniunea Sovietică era mai slabă –, s-ar fi putut ajunge la o înțelegere.

Dacă Stalin și Molotov ar fi ales o astfel de opțiune, în locul căii urmate de a-și impune propriul sistem în țările pe care le-au eliberat și ocupat, ar fi putut fi evitat Războiul Rece? Decizia de a permite altor state din Europa de Est să-și urmeze calea în privința politicii interne ar fi dat asigurări democrațiilor, cu siguranță, că regimul sovietic nu

intenționa să-și extindă comunismul cu ajutorul armelor. Acest lucru ar fi confirmat spusele lui Carr că astfel de ambiții revoluționare s-ar fi oprit odată cu încheierea războiului. Și, cu siguranță, teama că rușii aveau să finanțeze revoluțiile comuniste din Europa Centrală și de Vest era cea care îngrijora cel mai mult Occidentul (ca în anii 1920), în special din cauza distrugerii semnificative a capitalului fizic și în urma amplelor dislocări sociale și economice de după război. Oare tulburările sociale nu ar fi găsit un teren fertil în astfel de condiții, putând conduce la o revoluție, ca în Grecia? Votul semnificativ acordat partidelor comuniste din Franța și Italia era un semn clar al curentului de opinie din Europa Occidentală, precum și alegerea unui guvern laburist în Marea Britanie. În aceste circumstanțe, sovietizarea teritoriilor ocupate de Armata Roșie anula în mod evident orice asigurare privind problema revoluției.

Însă nu totul ar fi mers strună. Este frapant faptul că recomandările lui Litvinov omiteau Germania, care era subiectul raportului unui alt comitet – cel al lui Voroșilov⁴⁰. Iar în multe privințe Germania era un focar esențial al divergențelor dintre Est și Vest. Stalin era hotărât ca soarta Germaniei să nu fie decisă de țările democratice fără dreptul de veto al sovieticilor. Era adevărat, de asemenea, că dacă nu Stalin, atunci alți membri din anturajul său nutreau încă vechile speranțe ale deceniului de după Revoluția din octombrie de a duce stindardul roșu până la Berlin. Singurul mijloc de a se asigura că Moscova păstra un rol decisiv în soarta Germaniei era acela de a menține ocupația militară – și cum putea fi asigurată această ocupație fără linii sigure de comunicație pe teritoriul Poloniei? Și cum puteau fi asigurate aceste linii, dacă li s-ar fi permis polonezilor să-și aleagă guvernul sau dacă erau lăsați liberi să organizeze lovituri de stat militare care ar fi adus cel mai probabil la putere oameni ostili intereselor sovietice?

Pare sigur că, indiferent de sovietizarea Europei de Est, între Aliați s-ar fi produs divergențe în privința Germaniei. Într-adevăr, aceasta ar fi fost situația indiferent dacă Rusia ar fi fost condusă de Stalin sau de țări. Dar, acestea fiind spuse, fără îndoială că aspectul esențial este acela că sovietizarea Europei de Est *nu* a fost un simplu răspuns geopolitic la un atac pe termen lung la adresa securității. Oricât de mult ar fi încercat unii – și atât Carr, cât și Litvinov au încercat amândoi în felul lor să exprime această opinie –, nu putem înlătura pur și simplu factorul ideologic din relațiile internaționale și să-l înlocuim cu filozofia mecanicistă a balanței de putere caracteristică secolului al XVIII-lea și celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. În acest sens, poate, Războiul Rece a fost inevitabil – așa cum a sugerat Gladwyn Jebb.

Capitolul 8

CONTINUAREA CAMELOTULUI

Ce s-ar fi întâmplat dacă John F. Kennedy ar fi trăit?

Diane Kunz

Să nu uităm nicicând
C-a existat un loc
Ce-a strălucit o clipă,
Știut drept Camelot.

Camelot

Războiul Rece este de domeniul trecutului, iar statuile lui Marx și Lenin au fost doborâte la pământ – însă imaginea lui J.F. Kennedy, deși a mai pierdut din strălucire, rămâne în mare parte intactă. În anii de după moartea sa a prins rădăcini o legendă a Camelotului de pe râul Potomac. Conform acestui mit, răspândit în mare parte de familia și administrația Kennedy, John F. Kennedy a fost un fel de rege Arthur în haine moderne. Consilierii săi erau cavaleri moderni ai Mesei Rotunde, iar Jacqueline Kennedy – nobila sa Guinevere. Mai recent, a devenit clar că viața particulară a lui Kennedy numai arthuriană nu era. Însă reputația sa ca figură *publică* – un mare președinte ucis în plină ascensiune – a fost supusă unei analize mult mai reduse.

Nu este de mirare că niciun aspect al legendei Kennedy nu s-a dovedit a fi mai durabil decât ideea că, dacă ar fi supraviețuit, Statele Unite nu s-ar fi amestecat niciodată în conflictul din Vietnam. Acest război îndepărtat dintr-o țară despre care americanii nu știau mai nimic a slăbit foarte mult puterea Partidului Democrat, făcându-i pe mulți americani să se îndoiască de valoarea democrației. Nu numai că a fost primul război în care, în mod evident, Statele Unite au pierdut, dar aspectele rușinoase ale rolului american în conflictul din Saigon (orașul Ho Și Min) și plecarea umilitoare a ultimilor americani rămași în primăvara anului 1975 au dat naștere unei mișcări zgomotoase împotriva guvernului care a divizat profund societatea americană. Cât de frumos ar fi să credem că dezastrul din Vietnam nu a fost rezultatul unor idei inoportune și prost gândite ale americanilor, ci mai curând greșeala unui singur om: Lee Harvey Oswald.

Acest mit are o serie de susținători respectabili. Foști consilieri prezidențiali, cum ar fi McGeorge Bundy și Robert McNamara, au speculat (chiar recent, în 1993 și 1995) că Kennedy ar fi pus capăt angajamentului militar american după alegerile prezidențiale din 1964¹. O opinie mai puțin respectabilă, dar mai influentă, a fost exprimată de producătorul

de film Oliver Stone, care a sugerat în filmul *JFK* că, deoarece Kennedy urma să dispună retragerea din Vietnam, o conspirație întunecată de producători de arme și ofițeri militari – probabil cu sprijinul lui Lyndon Johnson – a dus la uciderea sa².

Mitul Kennedy are și o componentă internă, inspirată de diviziunile rasiale persistente din societatea americană. Astfel Kennedy, împreună cu fratele său Robert, ar fi manifestat o empatie deosebită față de afro-americani. La urma urmei, nu Jack a fost cel care a prezidat începutul revoluției drepturilor civile? Cu amintirile încă vii ale înălțătorului Marș spre Washington din august 1963, americani de toate rasele au continuat să poarte torța pentru ambii membri ai familiei Kennedy. Dacă Jack ar fi trăit, se spune, cea de-a doua reconstrucție americană a Sudului ar fi putut da roade fără vărsarea de sânge și diviziunea rasială din ultimii treizeci de ani.

Poveștile cu zâne sunt bune pentru copii. Istoricii ar trebui să știe mai bine lucrul ăsta. De fapt, John F. Kennedy a fost un președinte mediocru. Dacă ar fi obținut un al doilea mandat, politica federală a drepturilor civile din anii 1960 ar fi fost cu mult mai puțin productivă, iar acțiunile americane în Vietnam nu ar fi fost diferite de ceea ce s-a întâmplat în realitate. Asasinarea lui nu a fost o tragedie pentru cursul istoriei americane.

Originile unui mit

John Fitzgerald Kennedy s-a născut la 29 mai 1917. Numele lui reflecta dubla sa moștenire irlandeză. Bunicul matern și tizul său, John Fitzgerald, făcuse parte din prima generație de politicieni irlandezi care s-au luptat pentru a smulge o funcție publică din mâinile elitei WASP (White Anglo-Saxon Protestant) a yankeilor. Honey Fitz a fost primar al Bostonului, cel mai irlandez oraș din lume, din 1906 până în 1908 și apoi din 1910 până în 1914. Politician până în măduva oaselor, a fost alungat din viața publică de o relație scandalosă cu o fată de douăzeci și trei de ani care vindea țigări, pe nume Toodles³. Fiica sa Rose a fost educată pentru a se simți în largul ei în lumea devotamentului și activităților casnice ale unei femei catolice.

Familia Kennedy a ocupat o treaptă inferioară pe scara socială a imigranților irlandezi din Boston. Patrick Kennedy era fiul unui proprietar de cârciumă, care a devenit politician local și un om influent în jocul puterii. Este adevărat, fiul său Joseph P. Kennedy a fost admis la Harvard, cea mai veche universitate din Statele Unite, însă anii petrecuți de Kennedy la Cambridge au fost diferiți de cei de care s-au bucurat vlăstarele WASP, precum Theodore sau Franklin Roosevelt. Cluburile de elită care aveau un rol atât de important în amintirile ambilor membri ai familiei Roosevelt despre anii lor luminoși de facultate își închideau ușile în fața celor de teapa lui Joe Kennedy: catolicii irlandezi nu erau bine-veniți în aceste cercuri exclusiviste. Încă de timpuriu, politica a marcat puternic ambițiile ambilor membri ai familiei Roosevelt. În schimb Kennedy – deși tatăl și socrul său au fost politicieni – voia să se îmbogățească. Traectoria urmată de el timp de două decenii după absolvirea din 1912 a fost ascendentă din punct de vedere financiar, dacă nu social: bancher, oțelar, mogul al cinematografului, contrabandist și speculant la bursă. Având inspirația de a-și vinde cele mai multe dintre acțiunile de pe Wall Street în primăvara și vara anului 1929, a scăpat neatins de criză, cu o avere spectaculoasă pe care spera să o folosească pentru a dobândi respectabilitate socială și putere politică la nivel național. În anii 1920, Joe s-a infiltrat în societatea din Boston și New York. Acum îl sprijinea pe

Franklin Roosevelt pentru nominalizarea, din partea democraților, la alegerile prezidențiale din 1932, așteptându-se la o răsplată pe măsură. Ca președinte al nou-înființatei Comisii de Valori Mobiliare și Burse, Joe, braconier devenit polițist, a pus în aplicare regulamente care le interziceau altora să facă bani folosind mijloacele necinstite pe care el însuși le folosise. Deși dezamăgit de următoarea sa funcție de președinte al Comisiei Maritime, Kennedy a profitat totuși cât mai mult de rolul său permanent pe scena politică. Succesul său în reforma birocratică, dublat de înțelegerea faptului că ceea ce făceai era mai puțin important decât ceea ce oamenii credeau că ai făcut, i-a adus o publicitate constantă.

Nerăbdător să-l răsplătească pe Kennedy pentru o slujbă bine făcută (și pentru a-l îndepărta de Washington), în 1938, Roosevelt l-a numit pe Joe ambasador în Marea Britanie. Afectat încă de prejudecățile WASP față de irlandezii săraci, Kennedy a simțit o plăcere deosebită devenind primul ambasador irlandez-american la Curtea de la St. James. Rose și cei nouă copii ai lor l-au însoțit la Londra. Cel mai mare, Joe Jr., nu prea era afectat de presiunea pe care tatăl său o exercita asupra lui pentru a atinge următorul nivel de împlinire – Joe Jr. urma să intre în politică și nimic nu avea să-l împiedice să ajungă la vârf. Jack, o versiune mai bolnăvicioasă a fratelui său mai mare, a devenit clownul familiei. Însă toți copiii Kennedy au fost crescuți cu aceleași principii: să câștigi nu e totul, ci singurul lucru; orice este permis pentru a avea succes; familia e sfântă – familia Kennedy. Motivul pentru care familia dorea puterea politică nu intra în discuție; era un fapt acceptat că puterea era propria sa răsplată. Un indiciu al atitudinii predominante a fost remarca lui Jack din 1960 că Eleanor Roosevelt (văduva lui Franklin) nu-l plăcea deoarece „îl ura pe tatăl meu și nu putea suporta faptul că copiii lui s-au descurcat mult mai bine decât ai ei”. Nu i-a trecut niciodată prin minte că Eleanor Roosevelt se poate să-l fi urât din motive ținând de principii politice⁴. Fără îndoială, venerarea familiei este un bine moral secundar. Însă regula democratică se bazează pe un devotament față de idei, nu față de rude. Deși se înfățișau drept moștenitori ai lui Washington, Jefferson și Roosevelt, familia Kennedy s-a dovedit a fi mai apropiată de familia Medici.

Cariera lui Jack a reflectat educația acestuia. Moartea în război a fratelui său Joe l-a făcut moștenitorul legal. Intrând în rolul lui Joe, a urmat programul tatălui său, candidând cu succes pentru Congres în 1946, pentru funcția de senator în 1952 și pentru funcția de președinte în 1960. Gurile rele încă mai spun că forțele lui Kennedy „au furat” alegerile. Se spune că Richard Daley, primarul din Chicago și șeful formidabilei mașini electorale Cook County Democratic, a ascuns voturile masive ale democraților până când s-au numărat voturile republicanilor din sudul statului Illinois. În cele din urmă, voturile din Chicago în favoarea lui Kennedy au făcut ca, la nivelul statului, balanța să se încline în favoarea candidatului din partea democraților. Faptul că numărarea voturilor din Texas a dat drept câștigător, la limită, cuplul Kennedy-Johnson nu a trecut nici el neobservat; aliații candidatului Lyndon Johnson la funcția de vicepreședinte controlau și ei mașinăria electorală. Dar, în exterior, fiecare campanie a fost un efort de familie, scoțând în evidență ceaiurile lui Rose pentru femeile Partidului Democrat, funcția de general a fratelui Bobby și, mai important, banii lui Joe. Așchia nu sare departe de trunchi: pasiunile lui Jack erau aproximativ egal împărțite între funcțiile publice și femei. Cuceririle lui Joe au variat de la celebrități, precum starul de cinema Gloria Swanson, până la prietenile mai puțin celebre ale fiilor și fiicelor sale. Fiul său a avut un succes și mai mare, ajungând la relații cu Marilyn Monroe, presupuse spioane naziste și est-germane, amantele unor capi ai mafiei, soțiile prietenilor și prietenile soției sale.

Cea de-a doua emancipare

Perioada lui Kennedy a coincis cu apogeul mișcării pentru drepturile civile, cu presiunea exercitată de afro-americani pentru drepturile legale și constituționale care le fuseseră refuzate cel mai evident în Sud, de la Războiul Civil american, cu un secol înainte. Decizia Curții Supreme din 1954 în procesul *Brown vs Ministerul Educației*, care a scos în afara legii discriminările rasiale din spațiile publice, a dat naștere unei revoluții și unei contrarevoluții în statele americane din Sud. Încurajați de această decizie, afro-americanii s-au organizat mai bine ca oricând pentru a distruge apartheidul sistemului dual al școlilor, parcurilor, autobuzelor, unităților și clădirilor publice specific Statelor Unite sub linia Mason-Dixon. În același timp, albi din Sud au strâns rândurile, hotărâți să-și păstreze cu orice preț „stilul de viață”. În 1957, președintele Dwight Eisenhower, care și-a dorit personal ca Curtea Supremă să nu se fi pronunțat împotriva segregării susținute de stat, a trimis fără tragere de inimă trupe federale în Little Rock (Arkansas), pentru a asigura liniștea în timpul acțiunii de integrare a Central High School⁵. Kennedy, pe atunci senator, l-a criticat pe președinte pentru trimiterea forțelor de ordine. Fotografiile soldaților federali care își îndreptau puștile împotriva unor mame și a unor tați furioși au fost mană cerească pentru propaganda Uniunii Sovietice⁶.

În timpul campaniei din 1960, oamenii lui Kennedy s-au străduit din răspuțeri să nu facă o problemă din drepturile civile. Dar, pe 19 octombrie, polițiștii locali l-au arestat pe reverendul Martin Luther King Jr., care avea să devină curând cea mai importantă figură a mișcării, în timp ce încerca să distrugă barierele rasiale din magazinul Rich's din Atlanta. Alți demonstrați au fost eliberați pe cauțiune, dar, șase zile mai târziu, judecătorul l-a condamnat pe King la patru luni de închisoare. Dovezi solide sprijineau temerile larg răspândite că King avea să fie ucis în perioada detenției. Vicepreședintele și candidatul republican la președinție Richard Nixon credea că King „era întemnițat pe baza unor acuzații false”, dar, cedând în fața subtilităților legale, a refuzat să intervină. Robert Kennedy, director de campanie al fratelui său, a făcut acest efort în timp ce Jack a sunat-o pe dna King pentru a o liniști. Drept urmare, King, care-i votase pe republicani în 1956, și tatăl său, reverendul Martin Luther King Sr., care îl sprijinise pe Nixon, au schimbat amândoi tabăra. Reverendul King Sr. a anunțat: „Am o valiză plină de voturi și am de gând să i le duc dlui Kennedy și să i le pun în brațe”. Nixon se bazase pe un sprijin semnificativ din partea afro-americanelor, care erau încă recunoscători partidului lui Lincoln; în acest moment speranțele i s-au destrămat⁷.

Discursul inaugural al lui Kennedy, rostit într-o zi de ianuarie neobișnuit de rece, pe 20, i-a încurajat pe americani să „poarte povara unei lupte aflate la apogeu”, să nu se întrebe „ce poate face țara pentru voi, ci ce puteți face voi pentru țară”⁸. Deși Martin Luther King nu a fost invitat la ceremoniile de inaugurare, milioane de susținători ai acestuia au luat cuvintele înălțătoare ale lui Kennedy drept un apel la acțiune. În primăvara anului 1961, membrii Congresului pentru Egalitate Rasială (CORE) au început așa-numitele „călătorii ale libertății”. Scopul lor era de a verifica punerea în aplicare a deciziei Curții Supreme din decembrie 1960, care declara neconstituțională segregarea spațiilor publice aflate în folosința călătorilor interstatali. Când au ajuns în Rock Hill (Carolina de Sud), o mulțime de albi au bătut cu cruzime un membru alb al mișcării Freedom Ride, în vârstă de cincizeci și cinci de ani. După care în Anniston (Alabama) s-a dezlănțuit iadul. Un

grup de albi a asediat două autobuze, atacându-i pe membrii mișcării în timp ce aceștia încercau cu disperare să scape din vehiculele incendiate. Imagini ale acestor evenimente odioase care au făcut înconjurul lumii l-au adus pe Kennedy, pe 15 mai, în situația de a se confrunta cu prima sa criză a drepturilor civile. Era furios din cauză că nu-i putea controla pe membrii mișcării Freedom Ride și pentru că aceștia dăduseră apă la moară propagandei comuniste. Kennedy și fratele său Robert, acum procuror general al Statelor Unite, au ajuns la două concluzii: că „întreaga afacere și oamenii din spatele ei erau o mare bătaie de cap”; și că, fie și fără tragere de inimă, guvernul federal trebuia să ia partea membrilor mișcării⁹. După cum îi era obiceiul, Kennedy a încercat să găsească o cale de mijloc între cele două extreme, cum le vedea el – una întruchipată de demonstrații pentru drepturile civile, iar cealaltă exemplificată de cei care negau drepturile civile. Înainte de toate, președintele dorea să evite orice confruntare legată de acest aspect – cu afro-americanii sau cu sudiștii albi.

Imperativele politice nu au făcut decât să sporească ezitarea lui Kennedy de a interveni în această problemă. Cei mai puternici membri ai Congresului erau democrații sudiști care, din cauza sistemului monopartit consacrat din Sud, formau o majoritate care controla putericele comitete ale Congresului. Acești așa-numiți „dixiecrati” aveau puterea de a bloca orice lege pe care ar fi propus-o Kennedy. Reacția lui a fost să nu intre în polemică cu ei, căutând să-i cumpere. De exemplu, a numit în tribunalele federale din Alabama avocați segregacioniști inflexibili sugerați de senatorii din Sud¹⁰. Singurul lucru pe care președintele dorea să-l evite era un apel la principiu. Crezând că națiunea nu era pregătită să facă față agendei formulate de liderii Drepturilor Civile, Kennedy spera că negrii vor adopta o abordare reținută, discretă¹¹. Pe bună dreptate nerăbdători după un secol de așteptare a drepturilor egale, afro-americanii au refuzat să se conformeze agendei președintelui, forțându-l pe Kennedy în mod repetat să rezolve crizele drepturilor civile. În 1962, criza a fost declanșată de încercarea unui veteran al forțelor aeriene, James Meredith, de a integra din punct de vedere rasial Universitatea din Mississippi. În anul următor, voluntarii au încercat să integreze Universitatea din Alabama. În ambele cazuri, președintele a căutat inițial să cedeze în fața guvernatorilor segregacioniști Ross Barnett din Mississippi și George Wallace din Alabama, în loc să trimită trupele federale. A ezitat și a oscilat, încercând să evite un apel prezidențial la adresa poporului de tipul celor făcute de alți șefi ai executivului. El însuși lipsit de principii, nu le putea invoca pentru America.

Dar problema drepturilor civile nu a dispărut. În timp ce frații Kennedy își cântăreau opțiunile – dintre care cea mai importantă era dacă administrația ar trebui să solicite acordul Congresului privind o nouă lege federală a drepturilor civile –, ei au folosit un sistem surprinzător de adunare de informații. Șeful FBI, J. Edgar Hoover, investigând în aparență influența comunistă asupra mișcării drepturilor civile, a ascultat liniile telefonice ale avocatului și consilierului lui King, Stanley Levison. Când Hoover a propus pentru prima dată acest lucru procurorului general, superiorul său oficial, Robert nu putea decât să accepte: dovezile directorului FBI privind activitățile sexuale ale lui Jack îi făcuseră, atât pe președinte, cât și pe procurorul general, prizonierii săi. Deși frații Kennedy nu s-au folosit de ceea ce știau despre viața sexuală a lui King (care împărtășea tendințele lui Kennedy), informațiile pe care le-au obținut le-au sporit repulsia de a avea de-a face cu el¹². În cele din urmă, a fost nevoie de George Wallace, teatralul guvernator al statului Alabama, pentru a-l forța pe Kennedy să țină discursul televizat despre drepturile civile

pe care îl evitase mult timp. Președintele a trebuit să răspundă cu aceeași monedă atitudinii lui Wallace în pragul ușii Universității din Alabama, la Tuscaloosa, pe postul național de televiziune. Discursul său de optsprezece minute din 21 mai 1963, în care a invocat spiritul lui Lincoln, a lansat în cele din urmă un apel la principiu pe care americanii albi nu-l puteau ignora. O săptămână mai târziu, Kennedy a cerut Congresului să voteze o lege a drepturilor civile care stipula desegregarea spațiilor publice și includea prevederi privind aplicarea federală a legii. Prețul plătit a fost evident imediat: pe 22 iunie, proiectul administrației pentru Legea noii dezvoltări locale a căzut în Camera Reprezentanților cu 209 la 204. Diferența a fost dată de nouăsprezece democrați și douăzeci de republicani sudiști care au votat împotriva proiectului de lege după discursul lui Kennedy pe tema drepturilor civile¹³.

În realitate, legea solicitată de Kennedy a lăncezit în Congres, fiind aprobată abia în iulie 1964. Doar moartea lui Kennedy a făcut posibilă votarea ei. Deoarece asasinatul a îndepărtat din funcție un președinte care, în sufletul său, nu era dedicat drepturilor civile, înlocuindu-l cu un președinte dedicat acestora. Johnson, provenit dintr-o familie săracă din Texas, manifesta un devotament deosebit față de oamenii săraci, indiferent de rasă. El a fost cel care a crezut în principiile întruchipate de Legea drepturilor civile din 1964 și Legea dreptului de vot din 1965. Mai mult decât atât, Johnson a avut capacitatea legislativă de a obține votarea acestor legi. Johnson nu era naiv. Știa că legislația lui avea să aducă pentru Partidul Democrat pierderea „Sudului solid” – dominația sa deplină în acea parte a Statelor Unite. Totuși, și-a folosit întreaga abilitate pentru a transforma propunerea inițială a lui Kennedy cu privire la drepturile civile în Legea din 1964. Johnson, cu siguranță cel mai talentat senator din generația sa, nu a ezitat ba să-i lingusească, ba să-i forțeze pe senatori, punând capăt unor lungi discuții parlamentare care au durat optzeci de zile. Ajutat de o mare majoritate pe care o câștigase în alegerile prezidențiale din 1964, a perseverat. În timpul campaniei respective, Johnson lansase Războiul împotriva sărăciei, destinat să elimine lipsurile și privațiunile, „oferind tuturor șansa de a trăi în condiții decente și cu demnitate”¹⁴. În anul următor a obținut din partea Congresului legislația care a transformat în realitate o agendă politică. În același timp, a introdus și a obținut votarea Legii dreptului de vot. Președintele din Texas manifesta față de defavorizații Americii o empatie pe care băiatul bogat John Kennedy nu ar fi putut-o resimți niciodată. Revoluția ce a urmat, care a redistribuit drepturile și bogățiile, nu a fost posibilă decât cu ajutorul unui președinte care cunoscuse el însuși sărăcia și discriminarea și care a fost dispus să plătească un preț politic ridicat pentru ameliorarea acestora.

Kennedy nu și-ar fi pus niciodată viitorul în joc pentru drepturile civile așa cum a făcut-o Johnson. După cum vom vedea, în 1964, el s-ar fi confruntat aproape sigur cu o luptă mult mai dură decât Johnson. Și chiar dacă ar fi ieșit victorios, nu ar fi cheltuit niciodată puncte politice în maniera risipitoare pe care a ales-o Johnson pentru a-și pune în aplicare programul privind drepturile civile. Dacă s-ar fi făcut media între opțiunile disponibile, modul de operare obișnuit al lui Kennedy, afro-americanilor li s-ar fi refuzat sprijinul legal, moral și economic care a permis schimbările masive din societatea americană a anilor 1960.

Cel mai lung război al Americii

Implicarea americană în Vietnam a început în 1945, când Washingtonul a decis să nu se opună deciziilor britanicilor aflați în zonă de a favoriza dominația imperială franceză asupra Indochinei¹⁵. Războiul a luat sfârșit treizeci de ani mai târziu, când ultimii americani din Saigon au fugit rușinos pe măsură ce forțele comuniste cucereau orașul.

Conflictul a fost a treia confruntare americano-comunistă a Războiului Rece care a avut loc în Asia. În 1949, Mao Zedong deținea controlul asupra întregii Chine. Mulți americani au crezut o bună bucată de vreme într-o relație specială între Statele Unite și China. Într-adevăr, Franklin Roosevelt ridicase China la statutul Uniunii Sovietice, Marii Britanii și Statelor Unite, aceasta fiind considerată unul dintre cei „patru polițiști” care aveau să guverneze lumea postbelică. Întrebarea „cine a pierdut China?” va frământa Partidul Democrat în următorii douăzeci de ani. Apoi, în 1950, a început o altă confruntare americană pe continentul asiatic. Decizia Coreei de Nord comuniste de a invada Sudul a determinat administrația Truman să intre într-un conflict pe care puțini americani și-l închipuieră. Încercând să evite un impas sângeros, Statele Unite au decis să ofere un ajutor substanțial Franței, al cărei efort de a păstra controlul asupra Indochinei devenise tot mai dificil. Moartea a 50.000 de americani doar pentru a restabili *status quo ante* în Coreea a fost o altă pată neagră pentru administrațiile Partidului Democrat; cuvintele curajoase ale lui Truman legate de o retragere a forțelor comuniste s-au pierdut în violentul atac chinez care a urmat înaintării spre nord a generalului Douglas MacArthur.

Conferința de la Geneva din 1954, prezidată de Marea Britanie și Uniunea Sovietică, a desemnat Laosul ca monarhie independentă, neutră. Din acest moment, vechiul război civil dintre facțiunea comunistă Pathet Lao (Statul poporului lao), un grup neutru și un grup de activiști militari pro-americani a măcinat țara. Conferința de la Geneva a încercat, de asemenea, să găsească o soluție pentru conflictul din Vietnam. Franța a renunțat la controlul asupra țării. Sub conducerea lui Ho Și Min, care învinsese forțele imperialiste, Viet Min a primit controlul temporar asupra jumătății de nord a națiunii. Jumătatea de sud a Vietnamului a respins conducerea împăratului provinciei Annam, Bao Dai, în favoarea unei republici, proclamată la 26 octombrie 1955, avându-l în fruntea sa pe Ngo Dinh Diem. Acordurile de la Geneva au stabilit ca alegerile pentru întreg teritoriul Vietnamului să fie organizate în vara anului 1956. Înțelegând că popularitatea lui Ho ca lider naționalist și populația mai numeroasă a Nordului asigurau o victorie comunistă, Eisenhower și secretarul de stat John Foster Dulles l-au încurajat pe Diem să anuleze alegerile¹⁶. Eisenhower a evitat trimiterea de trupe americane în Vietnam; însă guvernul Statelor Unite din timpul mandatului său și-a asumat responsabilitățile franceze pentru instruirea armatei vietnameze, precum și finanțarea necesităților vietnameze. În 1961, guvernul lui Diem s-a situat pe locul cinci din punctul de vedere al valorii ajutoarelor americane primite; misiunea Statelor Unite în Vietnamul de Sud era cea mai mare din lume. O parte din fonduri s-au folosit pentru sprijinirea recolonizării refugiaților. Încurajați de americani, aproape 1.000.000 de nord-vietnamezi au fugit în sud. Acești exilați, catolici în marea lor majoritate, l-au susținut pe coreligionarul lor Diem. În schimb, el i-a favorizat în detrimentul majorității budiste indigene¹⁷.

Diem a apelat și la comunitatea americană catolică, și la „lobby-ul chinezesc” care tinuse într-o stare de entuziasm febril sprijinul american pentru fostul lider naționalist chinez

Chiang Kai-Shek de la fuga sa în Taiwan în 1949. În mod semnificativ, Jack Kennedy a fost unul dintre organizatorii American Friends of Vietnam, explicând în 1956 că „Vietnamul este piatra de hotar a Lumii Libere din Asia de Sud-Est, cheia de boltă, soluția de avarie în calea potopului”. Fiul unui oficial de la curtea imperială de la Hué, Diem împărtășea și el credința membrilor familiei Kennedy în caracterul sacru al familiei. Fratele său paranoic și toxicoman Ngo Dinh Nhu se ocupa de securitatea internă, având în subordine și temuta forță de poliție națională; un alt frate, Ngo Dinh Thuc, era arhiepiscop catolic la Hué, în timp ce un al treilea, Ngo Dinh Luyen, era ambasador în Marea Britanie. Spre regretul americanilor, cumnata sa, Madame Nhu, a devenit un marcant purtător de cuvânt al regimului. Tatăl său, Tran Van Choung, a devenit ambasadorul Vietnamului de Sud la Washington¹⁸.

Sentimentul predominant anticomunist din anii 1950 i-a obligat pe potențialii candidați democrați să se plaseze la dreapta spectrului politicii externe în cursa lor pentru președinție. Kennedy era un critic vehement al politicilor externe și de apărare ale lui Eisenhower. Tânărul senator de Massachusetts susținea că vârstnicul general devenit președinte permisesese un declin al prestigiului american și o slăbire a sistemelor de apărare. Drept urmare, spunea Kennedy, Uniunea Sovietică se afla în poziția de a triumfa în Războiul Rece. În același timp, Kennedy s-a folosit de dezbaterile sale televizate împotriva lui Nixon pentru a critica administrația Eisenhower pentru adoptarea unei poziții slabe împotriva comuniștilor chinezi în insulele Quemoy și Matsu și pentru abandonarea Cubei în mâinile comuniștilor. Discursul inaugural al lui Kennedy a reflectat această atitudine războinică:

Să dăm de știre fiecărei națiuni, fie că ne vrea binele sau răul, că vom plăti orice preț, vom purta orice povară, vom sprijini orice prieten, ne vom opune oricărei forțe pentru a asigura supraviețuirea și succesul libertății. Ne luăm acest angajament – și multe altele.

Odată ales, Kennedy a aflat că administrația Eisenhower avea, de fapt, un plan împotriva lui Castro – o lovitură de stat sprijinită de Central Intelligence Agency. Spre marele său regret de mai târziu, Kennedy și-a însușit acest plan. Eșecul operațiunii din Golful Porcilor, lansată pe 17 aprilie 1961, s-a dovedit a fi cea mai gravă înfrângere a administrației Kennedy. Statele Unite și liderul său au părut a fi atât incompetenți, cât și lipsiți de putere. Șase luni mai târziu, criza Berlinului a părut să ofere și alte dovezi ale slăbiciunii americane. Decizia primului-secretar al PCUS, Nikita Hrușciiov, și a liderului est-german Walter Ulbricht de a construi un zid în jurul Berlinului de Vest a ridicat o problemă aparent imposibil de soluționat pentru alianța occidentală. La prima vedere, după ce și-a evaluat oponentul la summitul de la Viena, Hrușciiov l-a considerat deficitar. Istoricii au ajuns acum la concluzia că ridicarea zidului a fost de fapt semnul unei recunoașteri din partea sovieticilor a puterii americane; în acel moment, a simbolizat slăbiciunea americană, la fel ca și decizia lui Kennedy de a accepta un armistițiu negociat în Laos.

Acordul laotian a vulnerabilizat și mai mult poziția Vietnamului, care devenea în același timp tot mai prețios pentru Statele Unite în lupta lor împotriva comunismului internațional. În cadrul ultimei lor întâlniri din 19 ianuarie 1961, Eisenhower l-a informat pe Kennedy că situația din Laos se deteriorase până în punctul de a deveni una de criză¹⁹. Dar, așa cum le-a spus Kennedy oficialilor săi, „dacă trebuie să luptăm în Asia de Sud-Est, să luptăm în Vietnam”²⁰. Condițiile din Sud se deterioraseră constant după 1959, când forțele de

gherilă comuniste de aici, Vietcong, primiseră din partea guvernului Ho Și Min permisiunea de a-și lansa propria campanie împotriva regimului lui Diem. În 1960, congresul partidului nord-vietnamez a reafirmat această decizie. Două luni mai târziu, o revoltă militară a zguduit Saigonul²¹. Deciziile lui Diem au ușurat calea pentru insurgența Vietcongului. Sistemul său de a exercita cu forța controlul asupra țăranilor a câștigat rapid adepți de partea Vietcongului, în timp ce „metodele sale autocratice și lipsa de comunicare” i-au îndepărtat chiar și pe cei dispuși să sprijine eforturile anticomuniste²². Diem adusese oficiali din Nord pentru a conduce provincia; iar aceștia i-au redus rapid pe țărani la același statut de cvasi-iobagi pe care îl urăseră sub ocupația franceză. Cu un Vietcong dispus să folosească metode de convingere mai puțin blânde atunci când eșua propaganda, controlul guvernului de la Saigon asupra provinciei s-a diminuat rapid.

Officialii panicați ai administrației Kennedy au venit cu un răspuns în doi timpi. Acuzat de o atitudine prea blândă față de comunism de o publicație cu autoritate precum *Time*, președintele știa că în privința Vietnamului trebuia să pună piciorul în prag, nu pentru că țara ar fi avut vreo importanță în sine, ci pentru că Statele Unite nu-și puteau permite o altă înfrângere în lupta împotriva comunismului internațional. Președintele a creat un grup operativ și l-a trimis pe vicepreședintele Lyndon Johnson în Vietnamul de Sud. Raportul grupului operativ, înaintat pe 3 mai 1961, a recomandat ca guvernul american să „întreprindă acțiuni militare de securitate care să dovedească mai presus de orice îndoială intenția noastră de a sprijini rezistența Vietnamului împotriva agresiunii comuniste...”. În același timp, raportul grupului operativ a recomandat un efort masiv de consolidare a viabilității economice și politice a administrației Diem²³. O săptămână mai târziu, Kennedy a aprobat National Security Action Memorandum No. 52 (NSAM-52), care includea multe dintre ideile raportului grupului operativ. Repetând că obiectivul american era acela de a împiedica dominația comunismului în Vietnamul de Sud „printr-o serie de acțiuni de sprijin reciproc de natură militară, politică, economică, psihologică și guvernamentală”, a ordonat ca Departamentul de Apărare să facă o „analiză completă a dimensiunii și compoziției forțelor necesare în cazul unui posibil angajament al armatei Statelor Unite în Vietnam”. În același timp, Washingtonul avea să „încearcă să sporească încrederea președintelui Diem și a guvernului său în Statele Unite”. Foarte importantă pentru acest efort era vizita lui Johnson²⁴. Vicepreședintele, care cu siguranță nu făcea parte din cercul intim al lui Kennedy, a sosit în Vietnam pe 11 mai, într-o vizită de treizeci și șase de ore. Însoțit de cei mai mulți dintre demnitarii participanți la vizită, Johnson a putut cu greu să-și exprime vreo opinie, deoarece Diem, într-un monolog furtunos, a trecut în revistă istoria, încercările și tribulațiile la care fusese supus Vietnamul de Sud. Ideea de bază a fost că aliatul Americii era mult mai puțin interesat de ideile Washingtonului decât de un ajutor american sporit. Deși l-a lăudat public în Saigon ca pe un Winston Churchill al Vietnamului, Johnson nu-și făcea iluzii în privința liderului vietnamez. La întoarcere, în timpul zborului, un reporter l-a întrebat pe vicepreședinte dacă a crezut cu adevărat ceea ce a spus. „Pe naiba, Diem este singurul om pe care îl avem aici”, a replicat Johnson²⁵. Raportul său a venit în sprijinul regimului, accentuând nevoia ca Statele Unite să ajute Vietnamul de Sud în crearea unei rețele extinse de reforme militare și economice²⁶.

Recomandările din primăvară au devenit politicile din vară; însă unii oficiali americani importanți, alarmați de înrăutățirea situației forțelor lumii libere de pe întregul mapamond, au făcut presiuni pentru intensificarea acțiunilor. Pe 19 iulie, activitățile teroriste reușite ale Vietcongului în Sud l-au făcut pe William Bundy, secretar de stat adjunct pentru

Afacerile din Extremul Orient, să-i recomande generalului Lyman Lemnitzer, președintele Comitetului Șefilor de Stat-Major, să înceapă „evaluarea măsurilor militare pe care SUA le-ar putea institui ca represalii împotriva Vietnamului de Nord”²⁷. După cum Robert Komer, un membru al Consiliului Național de Securitate, l-a sfătuit pe colegul său Walt Rostow, „după Laos, și cu Berlinul la orizont, nu ne putem permite să nu ne implicăm total în curățarea Vietnamului de Sud”²⁸.

Cu toate acestea, acordul unanim al consilierilor asupra obiectivului ascundea dezacordul lor în privința tacticilor de urmat. În căutarea unei soluții, în octombrie, Kennedy a trimis o misiune specială de recunoaștere a situației în Vietnam, condusă de generalul Maxwell Taylor, și care îi includea pe Rostow și expertul în contraterorism Edward Lansdale. Printre altele, președintele i-a ordonat lui Taylor să „vadă ce se putea realiza prin introducerea în Vietnam a forțelor SEATO [South-East Asia Treaty Organisation] sau ale Statelor Unite”²⁹. Raportul care a urmat (înaintat președintelui pe 3 noiembrie) a prezentat un amplu angajament rapid american în culori optimiste. Emisarii prezidențiali erau convinși că văzuseră în acțiune unul dintre „războaiele de eliberare ale lui Hrușciiov”. Considerând că situația era „gravă”, dar în niciun caz „fără speranță”, raportul recomanda „o schimbare a poziției americane față de efortul vietnamez de la consiliere la parteneriat limitat... la toate nivelurile, ca prieteni și parteneri – nu consilieri de la distanță –, americanii să le arate cum trebuie rezolvate problemele”³⁰. În următoarele douăsprezece zile, președintele și principalii săi consilieri și oficiali au dezbătut viitorul politicii americane din Vietnam. Taylor dorea trimiterea de soldați americani în Vietnam, opțiune sprijinită și de Rostow³¹. Ministrul Apărării, McNamara, s-a dovedit a fi unul dintre adepții liniei dure din administrație, susținând că „o cădere a Vietnamului de Sud în mâinile comuniștilor ar duce la o extindere foarte rapidă a controlului comunist în restul Asiei de Sud-Est, până în Indonezia”. Îndemnând la un angajament american sporit, totuși, ministrul Apărării i-a spus de asemenea președintelui că „trebuie să ne gândim până unde putem extinde angajamentul nostru militar... Cred că putem presupune că maximum de forțe americane necesare în teritoriu nu vor depăși (6-8) divizii sau aproximativ (220.000) de oameni...”³².

După cum îi era obiceiul, Kennedy a reflectat asupra opțiunilor disponibile cu diverși vizitatori, inclusiv cu prim-ministrul indian, Jawaharlal Nehru, care a venit la Casa Albă pe 7 noiembrie. Opt zile mai târziu, președintele a convocat întâlnirea crucială a Consiliului Național de Securitate. Era evident că ezita în privința angajamentului american în Vietnamul de Sud, afirmând că „ar putea chiar aduce dovezi puternice contra intervenției într-o regiune aflată la 10.000 de mile distanță împotriva a 16.000 de gherile cu o armată formată din 200.000 de oameni indigeni, unde s-au cheltuit milioane fără niciun rost”. Kennedy l-a întrebat, de asemenea, pe generalul Lemnitzer cum ar putea justifica un angajament militar extins în Vietnam, în timp ce în Cuba se menținea un guvern comunist. Lemnitzer „s-a grăbit să adauge că Comitetul Șefilor de Stat-Major consideră că și în acest moment Statele Unite ar trebui să intre în Cuba”³³. Dar, în parte tocmai pentru că Statele Unite nu intrau în Cuba, Kennedy a aprobat, pe 22 noiembrie 1961, NSAM-111. După primirea unei opinii din partea consilierului legal al Departamentului de Stat potrivit căreia dreptul internațional le permitea Statelor Unite să trimită trupe în Vietnam, Kennedy a aprobat o parte, dar nu toate cererile Raportului Taylor pentru suplimentarea numărului de soldați americani. În același timp, a autorizat un sprijin logistic sporit pentru forțele ARVN (Army of the Republic of South Vietnam), precum și personal și echipament pentru îmbunătățirea „sistemului de informații militar-politice” și un ajutor economic „atât cât este necesar pentru ca GVN (guvernul sud-vietnamez) să urmeze un program susținut de

reabilitare și ajutor în caz de inundații”³⁴. Președintele respinsese cele două extreme, un acord negociat sau desfășurarea imediată de trupe de luptă americane. În schimb, în conformitate cu practica sa uzuală, a ales calea de mijloc, schimbând poziția americană de la consiliere la parteneriat. Procedând astfel, el a americanizat războiul, consolidând angajamentul Statelor Unite în conflict. Pe viitor, dezbaterile nu se va axa pe întrebarea dacă Washingtonul își va dezamăgi sau nu aliatul. Oficialii americani vor fi obligați să-și bată capul cu întrebarea : ar trebui ca Statele Unite să accepte înfrângerea în confruntarea cu o insurgență comunistă ? Era un moment de cotitură : Kennedy trecuse un Rubicon de unde nici el, nici succesorii săi nu se puteau întoarce nevătămați.

Consilierii americani au început să ia drumul Vietnamului, numărul lor triplându-se, de la 3.205 în decembrie 1961 la peste 9.000 un an mai târziu. Un amplu program de contrainsurgență, Proiectul Beefup, a început cu sosirea unor transportoare blindate și a peste 300 de avioane militare produse în America³⁵. Însă nici americanii, nici materialul lor nu au schimbat lucrurile. Spre sfârșitul anului 1962, Vietcongul luase din nou inițiativa. Tot ce a putut raporta președintele la conferința sa din 12 decembrie a fost : „Nu vedem capătul tunelului, dar trebuie să spun că nu cred că este mai întunecat decât era acum un an și că, în unele privințe, este mai luminos”³⁶. Deoarece criza rachetelor cubaneze eliminase orice șansă ca Statele Unite să-l elimine pe comunistul Fidel Castro din baza sa situată la nouăzeci și una de mile de țărmul american, aceste cuvinte nu prevesteau nimic bun. Nu după mult timp, bătălia de la Ap Bac din 2 ianuarie 1963 a distrus și ceea ce mai rămăsese din iluziile americanilor. Timp de ani de zile, cei de la conducerea armatei americane susținuseră că dacă Vietcongul ar renunța la tacticile lor de gherilă în favoarea unei confruntări deschise, forțele ARVN ar ieși triumfătoare. Îndeplinindu-i dorința, Vietcongul și-a dovedit curajul în mod decisiv. La chemarea consilierului american John Paul Vann, peste 1.200 dintre cei mai buni soldați ai Vietnamului de Sud, transportați de numeroasele elicoptere americane, s-au dus în satul Ap Tan Thoi pentru a captura un transmîțător radio al Vietcongului. Trei consilieri americani au murit în ziua aceea, precum și șaizeci și unu de oameni ai forțelor ARVN. Dar Vietcongul, după ce a doborât cinci elicoptere americane și a lovit alte nouă, a scăpat din capcană cu tot cu transmîțător. Mai grav, generalul ARVN a refuzat să ordone oamenilor săi să atace. Așa cum a scris reporterul David Halberstam de la *New York Times*, oficialii americani din Saigon au fost consternați de această întorsătură a evenimentelor³⁷.

Treptat, americanii au găsit o explicație în privința eșecului guvernului Diem. Diem decisese că guvernul său nu putea suporta costul politic care ar fi urmat în cazul în care comandanții ARVN ar fi ascultat de consilierii americani și ar fi inițiat misiuni intensive, mai decisive, împotriva Vietcongului. Așa încât liderul sud-vietnamez le-a ordonat comandanților săi să evite o confruntare amplă. Rezultatul a fost fuga de la Ap Bac³⁸. Mai mult, după ce a aprobat de formă cererile americane pentru reforme politice, sociale și economice, pe durata anului 1962 Diem a inițiat o reprimare severă a criticilor săi. Sfătuit de Nhu, fratele său secretos și din ce în ce mai dement, Diem i-a expulzat pe reporterii de la CBS și NBC și a interzis vânzarea revistei *Newsweek*. Acțiunile sale au dat în vileag frustrările și inutilitatea cooperării cu un astfel de aliat. Pe toată durata Războiului Rece, Statele Unite au avut adeseori ghinionul de a avea aliați extrem de corupți, în timp ce sistemul comunist a apelat la marionete ale căror păcate ar putea fi descrise mai bine drept capitale. În ochii lui Dumnezeu, păcatele capitale sunt mult mai grave ; însă operațiunile comune sunt mai ușoare cu ucigași dedicați din punct de vedere ideologic, decât cu aliați corupți și avari.

Politica internă a Vietnamului de Sud s-a agravat decisiv în mai 1963. Ostilitatea îndelungată dintre guvernul catolic minoritar al lui Diem și majoritatea budistă plină de resentimente, care constituia aproximativ 80% din populație, a erupt într-o confruntare deschisă pe 8 mai. O celebrare a zilei de naștere a lui Buddha s-a transformat într-o revoltă sângeroasă, poliția sud-vietnameză folosind gaze lacrimogene, bastoane de cauciuc și focuri de armă pentru a-i opri pe budiștii care încercau să arboreze steaguri religioase. Oficialii americani au raportat moartea a șase copii și doi adulți³⁹. Represiunea poliției nu a făcut decât să stârnească alte demonstrații. Deși budiștii nu doreau decât aceeași libertate religioasă acordată catolicilor, Diem a insistat că „NLF” și Vietcongul exploatează situația” și a refuzat orice concesie⁴⁰. Punctul culminant s-a produs pe 11 iunie, când un călugăr budist de șaptezeci și trei de ani, Trich Quang Duc, s-a sinucis într-o intersecție aglomerată din Saigon⁴¹. Dintr-odată, conflictul local a devenit o criză americană. Kennedy însuși credea că „nicio relatare a presei din istorie nu a generat atâta emoție în lume”. Dar și mai grav, din punctul de vedere al Washingtonului, era refuzul lui Diem de a urma sfatul americanilor și de a face concesii protestatarilor. Și cum negocierile cu budiștii nu au ajuns la niciun rezultat, un alt călugăr și-a dat foc. Madame Ngo Dinh Nhu a reacționat spunând la CBS News, pe 1 august, că budiștii nu făcuseră decât să „pună la grătar un bonz [călugăr] folosind benzină din import”. Departamentul de Stat i-a dat indicații ambasadorului american Frederick Nolting să-l sfătuiască pe Diem să-și scoată cumnata din țară, deoarece personalul Casei Albe și-a pierdut orice speranță că actualul guvern sud-vietnamez ar putea face schimbările pe care consilierii americani le considerau necesare pentru a câștiga războiul⁴².

Soluția americană era evidentă: un alt guvern. Deoarece Departamentul de Stat ajunsese la concluzia că „nu știm dacă Diem va face cu adevărat ceea ce trebuie în caz că regimul său supraviețuiește”, Washingtonul intenționa să taie legăturile cu familia pe care o sprijinise atât de mult timp⁴³. Diplomații americani l-au informat pe vicepreședintele sud-vietnamez Nguyen Ngoc Tho că Statele Unite aveau să-l sprijine dacă Diem pierdea puterea. Președintele a avut și el rolul său, semnând NSAM-249, care adopta încă o dată o poziție de mijloc. Respingând o plecare a americanilor sau o campanie militară totală, măsura recomanda doar o asistență militară sporită și mai mulți consilieri⁴⁴. De asemenea, Kennedy l-a ales pe adeptul republican al unei politici dure Henry Cabot Lodge II ca ambasador american și trimis special al președintelui, spunându-i la întâlnirea lor din 15 august că „guvernul Diem se pare că intră într-o fază terminală”⁴⁵. Deciziile lui Kennedy au făcut ca profeția lui să devină realitate. Bineînțeles, regimul lui Diem se erodase în timp, în urma loviturilor de stat eșuate. Dar atunci când, în august, încercarea cea mai serioasă a eșuat deoarece generalii sud-vietnamezi și-au pierdut curajul, Lodge a aprobat dinainte lovitura de stat.

Încercând să înțeleagă ceva din rapoartele haotice venite de pe teren, Kennedy a trimis în septembrie două misiuni de recunoaștere în Vietnamul de Sud. Cea de-a doua a marcat și revenirea lui Taylor, acum președinte al Comitetului Șefilor de Stat-Major, însoțit de data aceasta de ministrul Apărării, McNamara. Ei s-au întors optimiști, spunându-i președintelui că, de fapt, consilierii americani, acum în număr de 16.000, ar putea fi retrași în 1965 dacă lucrurile mergeau bine. Taylor și McNamara au recomandat, de asemenea, retragerea unui batalion de construcții de 1.000 de oameni până la sfârșitul anului⁴⁶. Pe 11 octombrie, Kennedy a aprobat implementarea recomandărilor McNamara-Taylor, dar a ordonat să nu se facă niciun anunț public cu privire la retragerea trupelor⁴⁷. Totuși, relațiile americane cu Diem au continuat să se deterioreze. Nhu ataca acum public

* Frontul Național pentru Eliberarea Vietnamului de Sud (n.tr.).

Statele Unite, afirmând că reducerea ajutoarelor americane a „inițiat în Vietnam un proces de dezintegrare”. La Washington au ajuns unele zvonuri că Nhu purta discuții cu comuniștii. Generalii ARVN i-au abordat încă o dată pe oficialii americani, încercând să se asigure de reacția americană în cazul în care ar fi pus la cale o lovitură de stat. Între timp, în Vietnamul de Sud, Lodge, care se considera mai mult proconsul decât trimis prezidențial, a orchestrat un sprijin american pentru disidenții ARVN, informându-l pe președinte printr-o serie de telegrame private. La sfârșitul lunii octombrie, principala preocupare a lui Kennedy era aceea de a asigura „controlul și păstrarea distanței” – capacitatea de a menține comanda asupra loviturii fără a sacrifica posibilitatea de a nega implicarea dacă lucrurile ar fi mers prost⁴⁸. În fine, pe 1 noiembrie, de Sărbătoarea Tuturor Sfinților, s-a produs inevitabilul. Urmând un scenariu american, ofițeri ai ARVN au preluat controlul în Saigon. Ceea ce nu era însă inclus în scenariu era executarea lui Diem și Nhu, înfățișată, deloc convingător, drept suicid. Aceste crime l-au bântuit pe președinte, mai ales după ce a aflat că Statele Unite probabil că le-ar fi putut salva viața⁴⁹. Totuși, într-un discurs pregătit pentru a fi rostit în după-amiaza zilei de 22 noiembrie 1963, președintele intenționa să-i avertizeze pe americani „să nu îndrăznească să refuze” datoria de a sprijini Vietnamul de Sud, indiferent cât de „riscantă și costisitoare” ar putea fi această decizie⁵⁰.

Ce s-ar fi întâmplat dacă Kennedy ar fi trăit?

Prin moartea sa, în aceeași zi, Kennedy a lăsat în urmă o țară hotărâtă să se roage la mormântul unui președinte pe care, de fapt, nu-l respectase în mod deosebit în timpul vieții. Mitizarea lui JFK a fost încurajată cât mai mult de membrii familiei Kennedy, hotărâți să se folosească de moartea lui Jack pentru a sprijini avansarea în carieră a fratelui său. Deși, după moartea fratelui său, Robert a rămas o vreme un susținător al războiului, mașina de publicitate Kennedy a început să-i acopere urmele de îndată ce a devenit limpede, la începutul anului 1968, că escaladarea războiului de către președintele Lyndon Johnson l-a făcut pe acesta vulnerabil în fața unei provocări esențiale. În momentul asasinării lui Robert în luna iunie a celui an, mitul că Jack Kennedy s-ar fi retras din Vietnam dacă ar mai fi trăit prinsese deja rădăcini.

Totuși, așa cum am văzut, lipsesc dovezile istorice pentru a susține o astfel de ipoteză. De exemplu, s-a invocat de multe ori interviul acordat de Kennedy, în septembrie 1963, lui Walter Cronkite, cel mai respectat reporter american de televiziune (special aranjat pentru a marca trecerea rețelilor de televiziune la emisiunile de știri de treizeci de minute din timpul nopții). Hotărât să folosească acest interviu pentru a pune presiune pe Diem și pe fratele său, Kennedy a explicat că, „în ultimă instanță, este războiul lor. Ei sunt cei care trebuie să-l câștige sau să-l piardă”. Președintele s-a adresat apoi în mod explicit lui Diem, prin intermediul televiziunii naționale americane, spunându-i cum ar trebui să conducă afacerile interne ale țării sale: să pună capăt acțiunilor represive antibudiste și să schimbe politica și personalul pentru a nu pierde sprijinul american. În mod similar, pe 14 noiembrie, la ultima sa conferință de presă, președintele a definit „scopul nostru” ca fiind acela de „a-i aduce acasă pe americani [și] de a le permite sud-vietnamezilor să-și păstreze o țară liberă și independentă”⁵¹. Totuși, cu doar două luni înainte, în cadrul unei alte emisiuni de știri de seară, el spusese că „nu ar trebui să ne retragem”. Această atitudine era, de fapt, în concordanță cu politica sa. Astfel de afirmații contradictorii nu

fac decât să reflecte groaza lui Kennedy față de alegerile cu care se confrunta : aceleași alternative cu care înainte se confruntase Eisenhower și cu care aveau să se confrunte ulterior Johnson și Nixon. În toate cele patru cazuri, președintelui i-ar fi fost imposibil să se retragă și să abandoneze pur și simplu Vietnamul de Sud.

Prin moartea sa, Kennedy i-a înmănat lui Johnson un potir otrăvit. Liderii loviturii de stat se dovediseră mai incapabili decât Diem ; pe 29 ianuarie, o a doua lovitură de stat, sprijinită de Central Intelligence Agency, i-a destituit pe rebelii inițiali. Taylor l-a îndemnat pe McNamara să „lase deoparte multe din restricțiile autoimpuse care ne limitează acum eforturile și să întreprindă acțiuni mai curajoase care ar putea atrage riscuri mai mari”⁵². Conștient în fiecare moment de posibilele efecte negative ale unor eforturi americane sporite, Johnson s-a trezit totuși prins în extinderea unui război care-l îngrozea. Teama de un recul american intern în cazul pierderii războiului, dublată de credința arzătoare în teoria dominoului, îl ducea în mod inexorabil spre o înțelegere a eforturilor : în 1964, președintele a obținut din partea Congresului adoptarea Rezoluției Golfului Tonkin, care permitea implicarea intensă în război a Statelor Unite ; în 1965 au sosit primele trupe de luptă americane ; în 1967, forțele americane numărau mai bine de o jumătate de milion de oameni.

Totuși, dacă ar fi trăit, Jack Kennedy ar fi fost nevoit să bea exact din același potir otrăvit. El a fost cel care a luat cele două decizii care au americanizat războiul. În 1961, a sporit extrem de mult numărul de americani și cantitatea de materiale expediate în Vietnamul de Sud, transformând astfel o relație de consiliere într-un parteneriat. Hotărârea sa de a încuraja activ, doi ani mai târziu, răsturnarea guvernului Diem a însemnat o adâncire a implicării americane și a asigurat extinderea acesteia. Crima pentru care Diem a plătit cu viața a fost eșecul său de a urma rețeta americană pentru câștigarea războiului – un război pe care Kennedy nu-și permitea să-l piardă. Moartea lui Diem a determinat în și mai mare măsură angajamentul american față de Vietnamul de Sud : cu mâinile pătate de sânge, Kennedy nu ar fi putut întoarce spatele conflictului, iar o decizie de a-l continua în 1963 implica o escaladare inevitabilă a acestuia. Ca președinte marginal hotărât să-și asigure propriul viitor politic, precum și pe cel al fratelui său, Kennedy nu ar fi îndrăznit niciodată să ia decizia pe care nici măcar Nixon – care în orice altă decizie a făcut o întoarcere la 180 de grade – nu a putut-o lua.

Acest lucru ne duce la o importantă întrebare contrafactuală pe care susținătorii mitului Kennedy o pun rareori : ar fi câștigat Kennedy alegerile prezidențiale din 1964 dacă ar fi trăit pentru a intra în luptă ? Răspunsul este probabil afirmativ (deși cu o majoritate mai mică decât a câștigat Johnson) – dar numai dacă și-ar fi păstrat angajamentul față de Vietnam. Și aceasta deoarece, în anii 1960, anticomunismul era o realitate atotcuprinzătoare a politicii interne : era prezent în aerul pe care îl respirau politicienii. Lumea uită repede că, chiar și în 1968, după ce muriseră 36.000 de americani, iar manifestațiile împotriva războiului făceau ravagii înăuntrul și în afara campusurilor universitare, jumătate dintre americanii participanți la un sondaj erau de părere că Statele Unite ar trebui să-și înțească eforturile în Vietnam. Cu patru ani mai devreme, Kennedy s-ar fi confruntat cel mai probabil cu Barry Goldwater, portdrapelul aripii drepte a Partidului Republican. (Nixon s-a autoeliminat după ieșirea sa nervoasă în urma înfrângerii în cursa pentru funcția de guvernator al Californiei, în 1962 ; iar candidatul principal al cercurilor din est, Nelson Rockefeller, devenise inacceptabil din punct de vedere politic pentru republicani, după divorțul său și refacerea grăbită a mariajului.) Cu Goldwater așteptând nerăbdător orice

semn de slăbiciune în privința comunismului, Kennedy ar fi fost nevoit să-și reafirme angajamentul, fie că dorea sau nu acest lucru.

Chiar și după o victorie în alegerile din 1964, pare puțin probabil ca Kennedy să fi redus sprijinul american pentru Vietnamul de Sud. După ce ar fi luat aceleași decizii pe care le-a luat de fapt Johnson în acel an electoral (decizii luate la sfatul oamenilor lui Kennedy), el s-ar fi confruntat cu aceleași presiuni cu care s-a confruntat succesorul său în 1965. În mod inevitabil, ca și Johnson, ar fi ales calea de mijloc la fiecare moment de cotitură. Ar fi refuzat o înțețire a eforturilor în măsura cerută de membrii armatei, dar nu ar fi căutat să semneze un acord de pace negociat. Sub conducerea sa, ar fi fost trimise trupe combatante la fel de sigur ca și în timpul președinției lui Johnson. Angajamentul său ar fi fost chiar mai mare, deoarece tendința personală a lui Kennedy era aceea de a fi un președinte al politicii externe: în comparație cu Johnson, lipsa sa de succes în înfăptuirea unei agende interne ar fi făcut indispensabil un succes pe plan internațional. De dragul locului său în istorie (ca să nu mai vorbim de cariera politică a fratelui său), nu ar fi riscat niciodată consecințele politice ale unei decizii de retragere din Vietnam.

Faptul că uneori Kennedy a luat în calcul argumentele împotriva ideii de a trimite trupe americane de luptă în Vietnam nu este decât o slabă dovadă în sprijinul afirmației că nu ar fi luat niciodată o asemenea măsură. Ca mulți oficiali de rang înalt, președintele folosea fluxul de oameni care intrau și ieșeau din cabinetul său ca rezonator pentru diverse strategii. Prin urmare, afirmațiile lui Kennedy pot fi folosite în sprijinirea întregului spectru al deciziilor americane posibile. Dar realitatea este că, odată intensificat conflictul din Vietnam, nici el nu ar fi avut o cale ușoară de scăpare. Dintre toți, el nu ar fi putut renunța la convingerea americană predominantă că Statele Unite trebuiau să poarte Războiul Rece – deoarece era o credință pe care el însuși o alimentase. Pe scurt, și JFK s-ar fi implicat total.

După cum spune poezia, mandatul lui John F. Kennedy a fost cu siguranță scurt; dar nu sclipitor. Și nici nu ar fi fost altfel dacă ar fi trăit să câștige un al doilea mandat. Nu ar fi existat o retragere mai rapidă din Vietnam. Este foarte posibil, de asemenea, să nu fi existat nicio „Mare Societate”^{*}.

Fosta lume comunistă și-a pierdut idolii. Este momentul ca americanii să renunțe la unul de-al lor.

^{*} Slogan sub care Lyndon B. Johnson a continuat programele sociale ale lui Kennedy (n.tr.).

Capitolul 9

1989 FĂRĂ GORBACIOV

Ce s-ar fi întâmplat dacă nu s-ar fi prăbușit comunismul?

Mark Almond

Marii oameni ai istoriei sunt adesea blamați
că n-au făcut ce-ar fi putut.

Ei ar putea răspunde : gândiți-vă doar la tot răul
pe care l-am fi putut face și totuși nu l-am făcut.

Georg Christoph Lichtenberg

Prăbușirea comunismului este acum istorie. Pare deja să fi fost inevitabilă. Dar merită să ne amintim că niciun eveniment important din istoria modernă nu a fost mai puțin anticipat de experți decât căderea Zidului Berlinului în 1989 sau coborârea pentru ultima dată a steagului roșu de pe Kremlin în 1991. Ruinele rămase în urma marilor revoluții și a prăbușirii marilor imperii sunt întotdeauna impresionante și tocmai amploarea lor ne face să căutăm pentru ele cauze esențiale, pe termen lung. Cu toate acestea, cercetarea rădăcinilor adânci ale schimbării istorice este deformația profesională a istoricilor. Uneori, ceea ce s-a întâmplat nu trebuia să se întâmple – sau, pentru a ne exprima altfel, nu a devenit inevitabil decât foarte târziu.

Evenimentele dramatice din toamna anului 1989 sunt încă prea apropiate de noi pentru a avea o perspectivă corectă, dar ne este deja tot mai clar că mitul occidental al inevitabilei victorii asupra unui comunism monolitic, ineficient și opresiv nu mai ține. În mod ironic, tocmai argumentele deterministe structurale și economice care au fost respinse de susținătorii occidentali atunci când marxistii încercau să dovedească logica inexorabilă a dezvoltării sistemului lor sunt acum afișate pentru a demonstra că triumful Occidentului a fost programat dinainte. Dacă așa ar fi stat lucrurile, atunci toți viitorii rivali ar fi fost sortiți unui eșec umilitor din cauza contradicțiilor interne; însă această idee este prea pătinoasă pentru a fi convingătoare. În orice caz, după ce „sfârșitul istoriei” a fost anunțat cu încredere de Francis Fukuyama în 1989, această zeiță capricioasă a dat unele lovituri bine țintite în mulțumirea noastră de sine. Cine este acum atât de încrezător că, în cele din urmă, democrația a câștigat? Pentru mulți observatori ai acelor vremuri, prăbușirea bruscă, aparent completă a regimurilor est-europene în 1989 a părut să confirme faptul că o oarecare cangrenă puternic răspândită devorase organele vitale ale sistemului comunist, lăsându-l muribund. Într-o cunoscută relatare, un martor ocular se întreabă : „Căci, la urma urmei, ce s-a întâmplat?”. Și da răspunsul :

Câteva mii, apoi zeci de mii, apoi sute de mii au ieșit în stradă. Au rostit câteva cuvinte. „Demisionează!”, au spus ei. „Nu vom mai fi sclavi!” „Alegeri libere!” „Libertate!” Și zidurile Ierihonului au căzut. Iar odată cu zidurile, partidele comuniste pur și simplu s-au prăbușit...¹

Totuși, cam același lucru se întâmplase de mai multe ori înainte: în Germania de Est în 1953, în Ungaria în 1956, în Cehoslovacia în 1968 și apoi în Polonia în 1980. Un aparat de stat comunist atotputernic și-a pierdut autoritatea peste noapte. Dar de fiecare dată au intrat tancurile, mulțimile au fost dispersate și hopa-mitică a ajuns din nou în picioare. Chiar în iunie 1989, în China, Deng Xiaoping a putut demonstra că „un milion nu este o cifră prea mare” când forțele sale au împușcat în masă demonstrații din Beijing și din alte câteva orașe.

Nemulțumirea populară nu explică prăbușirea comunismului. Ea existase dintotdeauna, dar a fost ținută sub control. Întrebarea este de ce digul a cedat și de ce nu a fost imediat construit la loc atunci când au început protestele publice. Poporul poate crea în istorie personaje simpatice, dar practic, în 1989 (așa cum se întâmplă adesea, nu în ultimul rând în revoluții) nu au fost decât niște figuranți, ale căror bufonerie au distras atenția istoricilor și a altor observatori de la acțiunea reală. La urma urmei, dacă evenimentele din Europa Centrală din 1989 au amintit adesea observatorilor de scurta „primăvară a popoarelor” din 1848, de ce anul 1849 a fost atât de neimaginat? În multe privințe, revenirea la putere a fostelor partide comuniste în al doilea set de alegeri libere din Europa Centrală și de Est de la începutul anilor 1990 sugerează că un nou 1849 se producea cu încetinitorul în fiecare caz – și unul în mare măsură lipsit de violență. Poporul se satură foarte repede de implicarea politică. Absența organizării la revoluțiile din 1989 este izbitoare – doar Solidaritatea din Polonia a constituit o excepție de la regula că disidenții locali nu au avut niciun mijloc de a mobiliza societatea. Cei mai mulți dintre ei erau mai cunoscuți cititorilor *New York Review of Books* decât cetățeanului obișnuit din metroul din Praga sau din tramvaiul din Leipzig.

Adevărata întrebare despre 1989 este: de ce batalioanele regimurilor comuniste, formate din poliția secretă, soldați și miliții, nu au deschis focul? Ce nu a funcționat de data asta în politica „sabie și scut” a partidului? Mai important chiar, de ce Kremlinul a renunțat atât de pasiv la imperiul său și a deschis calea rivalului său de decenii, NATO, pentru a-și impune sistemul socio-economic și probabil puterea sa militară în regiune? De ce a renunțat elita sovietică la Europa Centrală? Chiar și în 1989, forța necesară pentru a înăbuși protestul popular nu ar fi fost atât de mare. La urma urmei, în 1981, cea mai puternică armă a generalului Jaruzelski împotriva Solidarității a fost tunul cu apă. Opt ani mai târziu, nemulțumiții din Germania de Est nu aveau armele necesare pentru a răspunde unui atac împotriva demonstrațiilor care se răspândeau în întreaga țară.

Ceea ce ne duce acum la o întrebare și mai importantă: procesul de reformă inițiat de Gorbaciov în 1985 a fost cu adevărat necesar? O conducere sovietică alternativă ar fi putut adopta o politică fundamental diferită la mijlocul anilor 1980, sau nu exista nicio cale de scăpare? Doar un determinism foarte crud ar insista pe ipoteza că Gorbaciov a apărut în istorie pentru că Gorbaciov trebuia să apară în istorie. Chiar și o abordare diferită din partea lui Gorbaciov însuși ar fi putut avea rezultate semnificativ diferite. La mai mult de un deceniu după începutul programului *glasnost* sau *perestroika*, este foarte dificil să ne amintim cât de diferite au fost opiniile din lumea academică și cercurile conducătoare cu privire la sistemul sovietic înainte ca Gorbaciov să ridice vâlul cenzurii

și să-i confrunte pe oamenii de știință și pe analiștii din Occident cu propriile deziluzii, cu autocenzura legată de problemele sociale ale Uniunii Sovietice și incapacitatea de a satisface nevoile consumatorilor. Totuși, dacă Gorbaciov ar fi fost manipulatorul cinic al opiniei publice, așa cum s-au temut la început unii occidentali – înainte de a se întâlni cu Gorbaciov, cancelarul Kohl îi compara talentul de propagandist cu cel al lui Goebbels –, aceste probleme locale ar fi rămas necunoscute majorității formatorilor de opinie și inițiatorilor de politici din Occident. Simplul fapt că Războinicii Reci ai lui Reagan au atras atenția asupra lor le-a redus din importanță în ochii savanților și ai oamenilor de stat „rezonabili”. În schimb, experți precum Severyn Bialer îi asigurau pe cititorii revistei *Time* în 1980 că Uniunea Sovietică era primul stat capabil să furnizeze „arme și pâine” în același timp, ridicând nivelul de trai și egalând capacitatea militară a Occidentului². În 1984, cu întreaga sa autoritate ca economist, J. Kenneth Galbraith asigura Occidentul că productivitatea muncii pe persoană era mai mare în URSS decât în America. Un an mai târziu, sociologul David Lane afirma :

Dacă legitimitatea este privită în termenii angajamentului psihologic din partea cetățenilor... atunci sistemul sovietic este la fel de „legitim” ca și sistemele occidentale. Trebuie înțeles din punctul de vedere al propriei sale istorii, culturi și tradiții. Nu există democrație „reală” în lumea reală. Sprijinul pentru regimul sovietic a crescut. El nu mai este ținut laolaltă prin coerciție... Nu trebuie să ne așteptăm la o transformare foarte radicală din partea lui Gorbaciov sau a altui lider sovietic... Este un guvern unit : deciziile nu sunt atacate – în public... Este un guvern acceptat : procesul și structurile sale sunt legitime în sensul că sunt „luate drept bune de mase”. *Dezacordul politic organizat are o prezență publică redusă : este comparabil cu cel al comuniștilor din Marea Britanie sau din Statele Unite*³.

Chiar și în 1990, distinsul sovietolog american Jerry Hough respingea ideea unei „Uniuni Sovietice care devine neguvernabilă”. Aceasta era, spunea el, doar

o judecată care reflecta noutatea evoluțiilor politice din 1989, nu o evaluare serioasă a dovezilor... Existau prea puține motive să fi presupus că țara urma să se dezintegreze. Americanii au avut o experiență redusă cu tulburările etnice bazate pe revendicări lingvistice și au reacționat mult prea puternic la ceea ce au văzut în Uniunea Sovietică... Dintr-o perspectivă comparativă, Uniunea Sovietică seamănă cu una dintre cele mai stabile țări multinaționale... Agitația din 1989 i-a folosit lui Gorbaciov... Agitația l-a ajutat și din punct de vedere economic⁴.

Rostul citării unor asemenea puncte de vedere nu este acela că au fost lipsite de perspectivă – nu a fost cazul –, ci că reprezentau principii de lucru comune celor din Occident care se presupunea că aveau acces la informații.

Un răspuns la întrebarea de ce comuniștii nu au reușit să impună legea este acela că partidul își pierduse propriul sentiment de legitimitate. Într-adevăr, așa este, dar cine îi deziluzionase pe membrii de partid ? Cu siguranță, nu cei câțiva disidenți intimidați. De asemenea, pentru marea majoritate a milioaneilor de membri ai partidului nu era o noutate să fie carieriști și comuniști prosperi : ei au fost așa dintotdeauna, cel puțin în Europa Centrală. Nu, înaltul prelat al comunismului trebuia învinovățit (sau lăudat) pentru paralizarea dorinței comuniștilor de a-și afirma puterea. *Glasnost* și *perestroika* lui Gorbaciov au determinat prăbușirea comunismului. După cum este evident oriunde în altă parte a lumii unde alți lideri comuniști nu au fost suficient de naivi să încerce să revigoreze

revoluția asemenea lui Gorbaciov, statul nomenclaturist supraviețuiește. Bineînțeles, în Cuba sau în Coreea de Nord poporul este sărăcit și nu puțin sunt suficient de disperați încât să riște să fugă peste hotare în ciuda grănicerilor fericiți să apese pe trăgaci sau a rechinilor ; dar acest lucru nu a zdruncinat sistemul. Deoarece sărăcia și imobilitatea sunt secretele supraviețuirii sale, și nu cauze ale prăbușirii lui. Adevăratul mister este de ce Gorbaciov a aruncat la coș un brevet privind deținerea puterii încercat și testat în atâtea state diferite din toată lumea.

Sfârșitul ideologiei – și al ideologilor

La un anumit nivel, este clar că acțiunile lui Gorbaciov i-au făcut pe cei mai mulți dintre membrii Partidului Comunist să-și piardă încrederea în sine ; dar folosirea unor analogii religioase pentru a explica motivul pentru care comuniștii au renunțat la stafia comunismului este înșelătoare. La urma urmei, Partidul Comunist nu era un cult hipiot bazat pe un conducător charismatic pe placul câtorva tipologii vulnerabile din punct de vedere psihologic. Era o birocrație formată din milioane de mediocrități, multe dintre ele înarmate. Cu toate acestea, chiar și cea mai egocentrică șleahță are nevoie de un liant ideologic pentru a o menține unită, oricât de cinice ar fi calculele de interes pe care se bazează.

Susținerea sfârșitului ideologiei a fost marea greșeală a lui Gorbaciov. Câtă vreme era un slogan occidental care promova dezarmarea ideologică a intelectualilor occidentali, discuțiile despre „convergență” erau foarte utile Kremlinului, dar în realitate promovarea lui era o acțiune sinucigașă. Totuși, Gorbaciov a făcut din el o parte esențială a retoricii sale. Vorbind despre recenta aniversare a șaptezeci de ani de la Revoluția bolșevică și despre viitoarea celebrare a 200 de ani de la atacul asupra Bastiliei, Gorbaciov s-a adresat Națiunilor Unite în decembrie 1988 :

Într-o mare măsură, aceste două revoluții au influențat modul de gândire încă predominant în conștiința socială... Dar astăzi ne confruntăm cu o lume diferită, pentru care trebuie să stabilim un nou drum spre viitor... Am intrat într-o eră în care progresul va fi influențat de *interesele umane universale*... Politica mondială ar trebui ghidată și ea de valorile umane universale⁵.

În realitate, izolarea de contactele occidentale era esențială pentru stabilitatea sistemului. Crezând că trebuie să concureze în condițiile Occidentului și încercând, totuși, să păstreze ceva din trecutul manipulator al sistemului, Gorbaciov și KGB au luat o serie de măsuri dezastruoase pentru stabilitatea stăgănării, fără a oferi vreo șansă de câștig real. Lenin susținuse adesea, bineînțeles, că retragerea pe o poziție mai bună era cea mai bună cale de urmat pentru revoluționarii aflați sub presiune – însă presiunea asupra lui Gorbaciov era din ce în ce mai mult autoprovocată. Apatia, ceva obișnuit în URSS, poate fi frustrantă pentru un guvern – dar rareori este fatală.

Nimeni nu trebuie să se îndoiască de faptul că adevăratul imbold pentru schimbare în 1989 a venit din interiorul sistemului, în special de la poliția secretă. Legăturile dintre Gorbaciov și KGB sunt bine documentate, iar reformatorii săi preferați din Europa de Est erau legați direct sau indirect de acesta prin intermediul propriei securități interne a țărilor lor. Iliescu din România, de exemplu, se pare că fusese recrutat de KGB în perioada

studiilor pe care le făcuse la Moscova în anii 1950, deși el neagă vehement că l-ar fi întâlnit atunci pe Gorbaciov. Un alt lider al reformei comuniste care îl cunoștea pe Gorbaciov în acele vremuri a fost Hans Modrow, ultimul prim-ministru comunist al Republicii Democrate Germane și un prieten apropiat al lui Markus Wolf, reformatorul-șef din umbră al Stasi. Mai mult, este limpede acum că evenimentele cruciale din Praga din 17 noiembrie 1989 au inclus o clasică *Provokation*. Deoarece disidenții nu erau capabili să stârnească nemulțumirea necesară pentru a-i convinge pe liderii de partid să se schimbe, poliția secretă (StB) a trebuit să organizeze ea însăși protestul. Bineînțeles, numeroși studenți care au luat parte la demonstrație (amintind de un protest antinazist desfășurat cu cincizeci de ani înaintea) au fost determinați să se alăture mișcării de protest de evenimentele din Germania de Est vecină. Dar evenimentul-cheie, așa-numitul „Masacru”, a fost o înscenare. Studentul mort, Martin Schmidt, s-a dovedit a fi în viață și cât se poate de sănătos, fiind chiar ofițer sub acoperire al StB. „Uciderea sa în bătaie” a fost scânteia care a declanșat alte proteste în masă și prăbușirea conservatorilor înrâiți din Praga.

Totuși, democrația pluripartită este dificil de manipulat. Acesta este motivul pentru care Stalin preferase „democrația poporului”, în care toate partidele acceptau „rolul conducător” al comuniștilor, chiar și acolo unde existau partide nominal separate, ca în Polonia și Germania de Est. În 1989, totuși, aceste „partide de fațadă” au prins viață precum Pinocchio atunci când, dintr-odată, li s-a oferit șansa să joace un rol adevărat. Căci în condițiile unor alegeri pluripartite, liderii lor, nepăsători până atunci, aveau toate motivele să joace un rol independent, pentru a se distanța de comuniștii lipsiți de popularitate. De la primele alegeri cu mai mulți candidați din Uniunea Sovietică, din martie 1989, via alegerile poloneze din iunie, și până la potopul scrutinelor contestate din anul următor, s-a repetat același fenomen. Oriunde li se permitea, oamenii au profitat de șansa de a vota împotriva comuniștilor. Câțiva ani mai târziu, ei ar fi putut fi deziluzionați de incapacitatea necomuniștilor de a le rezolva problemele; dar cuprinși de prima frenezie a libertății, chiar dacă fusese dată de sus, oamenilor le-a plăcut să acorde un verdict negativ unor decenii de guvernare nedemocratică.

La mijlocul toamnei din 1989 era deja clar că simpla îndepărtare a lui Honecker și a celor mai apropiați asociați ai săi nu avea să calmeze curajul civic recent stârnit al est-germanilor. Demonstrațiile au luat amploare în toată țara, pe măsură ce regimul făcea concesie după concesie. Departe de a introduce un regim viabil de reformă comunistă, căderea lui Honecker i-a încurajat pe oameni să facă un ultim efort pentru a dărâma Zidul și a abolii statul cu totul. Deoarece procesul de reformă amenința să dea în vileag schemele grupului Wolf-Modrow de a implementa o pseudodemocratizare, Modrow a căutat modalități de a aduce în prim-planul procesului politic alți comuniști reformatori cu legături în Stasi. Avocatul și informatorul Gregor Gysi a fost unul dintre aceștia. La 21 noiembrie 1989, Modrow le-a spus liderilor Stasi: „Gysi face parte dintre capetele deșepte [*klugen Köpfen*] care așteaptă să fie mobilizate”⁶.

Din păcate, „capetele deșepte” au mușcat mai mult decât au putut să mestece, cel puțin în Germania de Est. Odată ce regimul s-a clătinat și a început să se joace de-a politica reală, toate tehnicile de simulare și manipulare folosite în mod obișnuit de comuniști și-au pierdut forța, nu în ultimul rând deoarece Gorbaciov și Wolf au subestimat atracția duală a naționalismului și a mărcii germane pentru est-germani. Prea inteligenți, așa-ziii manipulatori ai democratizării au început să fie depășiți de evenimente. O vulpe bătrână ca Brejnev nu ar fi fost niciodată atât de naivă sau de încrezătoare să creadă că experții KGB ar putea să-i slăbească pe oameni din lesă și să-i facă totuși să danseze în continuare

după ritmul său. Este nevoie de o anumită inteligență politică pentru a jongla cu soarta imperiilor – și pentru a scăpa apoi toate bilele.

Ca să fim cinstiți cu Gorbaciov, o mare parte a calculelor sale greșite s-au datorat contactelor lui limitate cu realitatea. Izolat de realitatea sovietică prin protocolul și privilegiile care îl înconjurau pe înaltul prelat al *nomenklatura* (pe care conacul său somptuos de la Foros din Crimeea o simboliza), contactele sale cu liderii occidentali cu greu ar fi putut încuraja o mare îndoială de sine. Ridicat în slăvi și tratat de către aceștia ca o celebritate, Gorbaciov credea în propria propagandă – o greșeală pe care predecesorii săi (adeseori etichetați drept niște țărani senili promovați prea mult) nu au făcut-o niciodată. După ce generații întregi de aparataci nătângi au pilotat în siguranță Uniunea Sovietică spre statutul de superputere, Gorbaciov cel cu ochi ageri a pus mâna pe cârmă și a îndreptat-o direct spre stânci.

Politica crizei economice

Astfel, o parte a explicației pare să rezide în propriul idealism al lui Gorbaciov. Dar niciun idealist pur nu a ajuns vreodată până în vârful Biroului Politic. Patriotismul sovietic adesea proclamat al lui Gorbaciov nu era doar expresia unui devotament socialist veritabil, ci și o reflecție a faptului că Uniunea Sovietică trebuia să joace în continuare rolul de superputere. Iluziile sale că Uniunea Sovietică putea concura cu Statele Unite din punctul de vedere al capacității tehnologice l-au făcut să schimbe structurile deja testate ale puterii interne moștenite de la Stalin. Contrar academicienilor occidentali de orientare marxistă care insistă pe întâietatea politicii interne ca factor esențial în politică, obsesia elitei de la Kremlin față de statutul internațional a fost cea care l-a determinat pe Gorbaciov să denunțe stagnarea internă ca pe o amenințare la adresa sistemului. El era susținut de un întreg corp de consilieri și experți KGB care aveau acces la informațiile secrete privind nivelul progresului occidental în raport cu URSS în domeniul tehnologic, dar care nu vedeau că ar fi trecut decenii întregi până când vreun guvern al Statelor Unite ar fi fost dispus să-și folosească puterea direct împotriva Uniunii Sovietice. Dimpotrivă, Occidentul era bucuros să vadă că Uniunea Sovietică și sistemul său supraviețuiesc sub o formă care nu prezenta nicio amenințare.

În mod ironic, luptându-se cu stagnarea, Gorbaciov a irosit cea mai bună șansă a Uniunii Sovietice de a înclina în mod decisiv balanța de putere în avantajul său fără a face nimic sau aproape nimic. Eforturile sale febrile de a reforma economia sovietică i-au distrus și distorsionat practic structura și au înrăutățit lucrurile mult mai mult față de moștenirea lăsată de Brejnev⁷.

Chiar și RDG era falimentară în 1989? Răspunsul scurt este „da”; dar numai dintr-o perspectivă capitalistă. Bineînțeles, dintr-un punct de vedere al balanței profit/pierderi, Germania de Est se ducea la vale de ani de zile. Eforturile sale de a obține valută forte pentru a-și plăti datoriile occidentale deveneau și mai frenetice, dar presiunea reală de a-i mulțumi pe bancherii occidentali nu venea de la „gnomii” din Zürich sau de la Dresdner Bank, ci de la Kremlin. Germania de Est nu avea nicio dificultate în a obține noi împrumuturi din partea Occidentului⁸. Keynes a rămas celebru prin observația că dacă un debitor datorează unei bănci o mie de lire și întâmpină dificultăți la returnarea creditului, debitorul are o problemă; dar dacă debitorul datorează băncii un milion de

lire și nu poate plăti, atunci banca este cea care trebuie să-și facă griji. Imaginați-vă ce s-ar fi întâmplat dacă Berlinul de Est ar fi adoptat o atitudine de tipul „nu pot, nu vreau să plătesc” în ce privește datoria sa de valută forte: băncile occidentale ar fi trimis executorii? Reșalonarea și noile împrumuturi ar fi fost răspunsul cel mai probabil sau, în cel mai rău caz, o ștergere a datoriilor. De fapt, presiunea economică se simțea dinspre Est. Gorbaciov dorea să pună capăt deceniilor de subvenții generoase pentru „frații mai mici” ai Uniunii Sovietice. După primul șoc al prețului la petrol al OPEC din 1973, Uniunea Sovietică își ajustase prețurile la energie pentru țările din blocul de est, dar încă le permitea să plătească cu mult sub prețurile la nivel mondial⁹. Dificultățile cu care statele est-europene se confruntau în adaptarea la aceste creșteri de prețuri erau neglijabile în comparație cu cele care ar fi rezultat probabil din aducerea completă a prețurilor la nivelul pieței pentru comerțul din interiorul blocului. Prăbușirea unei mari părți a industriei și a altor sectoare ale economiei din blocul comunist după 1989 ar fi fost una dintre consecințele pe care le-ar fi suportat aceste economii în urma reformelor propuse de Gorbaciov, dacă acestea ar fi fost aplicate.

Polonia și Ungaria se diferențiază de celelalte state ale Tratatului de la Varșovia prin faptul că încercaseră deja unele reforme economice de liberalizare înainte de 1989. După 1989, căile urmate de aceste țări au fost destul de diferite. Polonia a urmat cea mai radicală formă de terapie de șoc (deși a fost mai puțin întinsă decât au recunoscut sau observat mulți dintre admiratorii săi), în timp ce Ungaria a păstrat un ritm relativ lent de privatizare. Înainte de alegerea guvernului condus de Solidaritatea, în vara anului 1989, economia Poloniei rămăsese cu obstinație rezistentă la stimuli, deși Jaruzelski și miniștrii săi au oferit numeroase stimulente pentru cooperative și întreprinderi private *de facto* la scară redusă. În mod clar, era necesară o reformă politică pentru a declanșa inițiativa privată poloneză, deși cei care s-au lansat primii pe piață au fost, de regulă, comuniști având capital acumulat pe piața neagră și relațiile necesare. Așa cum Lech Wałęsa a spus unui public din Buffalo (SUA) pe 23 octombrie 1994 :

Comuniștii sunt cei mai buni capitaliști de astăzi și vor apăra capitalismul așa cum nu a făcut-o nimeni până acum. Nouă, bineînțeles, nu ne place acest lucru, este puțin imoral, deoarece acum acești particulari ar trebui să construiască de fapt capitalismul și să se afle în avangardă. Dar ei sunt mai eficienți și mai activi. Nu îi putem opri, trebuie să ne obișnuim cu asta¹⁰.

Gradul mare de îndatorare al Ungariei nu a dispărut, totuși, odată cu alegerea unui guvern non-comunist în 1990. Nu a dispărut nici odată cu revenirea la putere a comuniștilor reformatori maghiari, în 1994. O datorie *per capita* mai mare decât cea a Mexicului apasă încă pe umerii economiei maghiare, făcând dificilă privatizarea puținelor componente profitabile ale sectorului de stat pentru un guvern care dorește, înainte de toate, să își acopere datoria. Cu toate acestea, Ungaria a supraviețuit.

Piețele se așteptau ca și Uniunea Sovietică să supraviețuiască. Deși nu te poți opune pieței în capitalism, aceasta poate și chiar face unele greșeli. Din păcate, pentru a-l cita greșit pe Radek cu privire la pretenția de infailibilitate a partidului, este întotdeauna mai profitabil să greșești cu piața decât să ai dreptate împotriva ei. Cu siguranță, chiar și în 1988, prima emisiune a Kremlinului de titluri de valoare Eurobonds (cu maturitate la o marjă strânsă de 5% zece ani mai târziu) a fost mult subscrisă de capitaliștii lumii. Organismele elvețiene de reglementare au închis ochii cu privire la cerințele normale ca

un stat care emite obligațiuni să-și facă cunoscute obligațiile monetare și rezervele de valută străină, atât de încredători erau în noul lor partener de afaceri¹¹. Conducerea sovietică a fost cea care a precipitat criza de încredere în rândul împrumutătorilor occidentali și al potențialilor donatori de ajutoare prin dezlănțuirea unei schimbări politice destabilizatoare.

Gorbaciov și prim-ministrul Rîjkov au insistat ca statele membre CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc) să treacă de la o situație în care erau subvenționate cu energie ieftină și importuri de materii prime din Uniunea Sovietică la un sistem de valută forte pentru tranzacțiile dintre țările-surori. Până în iulie 1989, ceilalți membri CAER profitaseră de misterele plății prin sistemul rublei transferabile pentru a evita sau elimina orice deficiențe neplăcute ale balanței comerciale. Apoi, cu o viteză amețitoare, liderii sovietici au decis să forțeze înlocuirea rublei transferabile cu dolarul ca valută în relațiile dintre membrii CAER. Viteza și brutalitatea schimbării amenințau cu o catastrofă economică statele Tratatului de la Varșovia. În practică, sistemele lor politice s-au prăbușit înainte ca impactul deplin al tranzițiilor la economia de piață cerute de Kremlin să devină evident. Efectele aveau să fie suportate de guvernele democratice nou-alese.

A fost necesară această măsură? Iarăși, dintr-un punct de vedere strict al pieței, avea sens. Subvenționarea republicilor-surori redusese nivelul de trai al poporului sovietic. Dar, la urma urmei, scopul nu a fost social, nici măcar economic, ci unul politic. Statele est-europene fuseseră legate de Uniunea Sovietică în virtutea dependenței lor economice, precum și ca urmare a dominației militare. De fapt, sărăcia lor era determinată de viabilitatea supremației sovietice. Dacă republicile-surori deveneau state orientate spre economia de piață, nu mai exista niciun motiv evident pentru care să cumpere de la Uniunea Sovietică. Multe motive economice sugerau o reorientare spre furnizorii occidentali.

Astfel, încercările de a reforma economiile blocului sovietic au avut efecte extrem de destabilizatoare asupra existenței politice a acestuia. Lui Gorbaciov nu-i plăcea rezistența la schimbare a vechilor slugi sovietice din Europa de Est, deși, de fapt, Honecker și Ceaușescu au dat dovadă de mai multă înțelepciune decât parvenitul din Stavropol în privința aspectelor care țineau în viață comunismul. Bineînțeles, Gorbaciov era ofensat de presupunerea liderilor din micile țări-surori că, deoarece fuseseră comuniști activi încă de când el purta pantaloni scurți, ei știau mai bine cum stau lucrurile. În mod ironic, Gorbaciov a devenit mai dogmatic în privința afirmării drepturilor sale ca moștenitor pe linia lui Lenin și Stalin și ca adevăratul interpret al marxism-leninismului abia când a demolat cu buldozerul moștenirea acestora.

În august 1991, clica lui Gorbaciov încurajase o dezintegrare atât de mare a autorității, încât atunci când unii dintre camarazii săi au încercat să oprească alunecarea în haos era prea târziu. Propria naivitate a lui Gorbaciov a fost dezvăluită de comportamentul său la întoarcerea din captivitate. În loc să încerce să-și salveze propria poziție de la naufragiu printr-un atac cinic asupra unui Partid Comunist stors de puteri, după cum mulți se așteptau, Ludovic al XVI-lea al comunismului sovietic vorbea încă despre rolul partidului în regenerarea societății. Comentariile sale stânjenitoare au dovedit măsura în care el era rupt de realitate. Doar în Occident a fost luat în serios.

Perestroika a accelerat degradarea infrastructurii Uniunii Sovietice. Departele de îmbunătățit capacitatea economiei sovietice de a concura cu bunurile high-tech, „katastroika” lui Gorbaciov nu a făcut decât să submineze chiar și acele domenii ale economiei în care statul sovietic își putea vedea în continuare de drum în felul său. Baza energetică și de

materii prime a vechii economii sovietice a fost îngrozitor de prost gestionată, risipită și pur și simplu furată după 1985. Găurirea conductelor de petrol și gaze naturale – însoțită de victime umane și dezastre ecologice – a devenit ceva obișnuit în ultimii ani. Nici măcar vechiul sistem sovietic nu fusese atât de neglijent. (Este adevărat că pe Stalin nu-l interesa costul uman al proiectelor sale, dar nu-i plăcea risipa de resurse materiale. Doar odată cu decăderea disciplinei neglijarea infrastructurii a luat proporții catastrofale.)

În special după 1991, exploatarea rezervei de materii prime a Uniunii Sovietice (cum ar fi metalele neferoase) și a resurselor sale de petrol și gaze naturale a luat un avânt amețitor, în timp ce foștii directori de stat își câptușesc buzunarele și îi cumpără pe stăpânii lor politici într-o nebunie fără precedent de jefuire a activelor. Efectul a fost reducerea și mai mult a prețurilor de pe piața mondială pentru aceste bunuri și subminarea viabilității statului, deoarece aceiași noi antreprenori capitaliști nu prea au timp să-și completeze declarațiile de venit. Baza de impozitare instabilă a noilor state post-sovietice le pune la îndoială viabilitatea, în special pentru că aceste active sunt de neînlocuit. Deși este ceva obișnuit să se compare etapa curentă a capitalismului de jefuire a activelor din fosta Uniune Sovietică cu așa-numita perioadă a „baronilor jafului” din SUA de acum un secol, există de fapt o mare diferență între vânzarea fără negociere a activelor fostei Uniuni Sovietice și construirea neobosită de conducte, căi ferate și oțelării de către oameni precum Rockefeller și Carnegie de la sfârșitul secolului al XIX-lea. În realitate, mulți comercianți post-sovietici de materii prime sunt ocupați cu tăierea crengii economice pe care stau în acest moment.

Până acum, *perestroika* și „terapia de șoc” nu au făcut decât să distrugă baza de active și infrastructura Uniunii Sovietice. Rămâne de discutat dacă au produs vreun beneficiu material pentru populație. Dar, spre deosebire de economia sărăciei produsă de modelul economic stalinist, versiunea reformată nu produce nici măcar sursele de putere. Stagnarea se poate să nu fie un model de dorit, dar a ajutat Uniunea Sovietică mai mult decât *perestroika*. Privind retrospectiv, caracterul său letal a fost exagerat. Ca sistem de producere a mijloacelor bănești pentru puterea politică și militară, ea era încă utilă. Cu siguranță, capacitatea sa pe termen lung de a concura cu Occidentul și cu ultima generație de arme era îndoielnică; dar era puțin probabil ca Occidentul să testeze sistemele de apărare ale Uniunii Sovietice chiar și pe termen mediu. În orice caz, un export controlat de stat al materiilor prime și combustibilului ar fi asigurat fondurile pentru continuarea practicii tradiționale a Uniunii Sovietice de cumpărare ilegală de tehnologie, precum și a bunurilor de consum pentru *nomenklatura*. Dacă 17 miliarde de dolari se pot duce astăzi anual în conturile din băncile occidentale și pe investiții imobiliare pentru a nu se mai întoarce niciodată în țară, o privatizare mai puțin dramatică a activelor mobile ar fi putut finanța numeroase măsuri stabilizatoare în cadrul Uniunii Sovietice.

Mai degrabă decât criteriile economice obiective, falsa analiză intelectuală și așteptările elitei sovietice au fost răspunzătoare de prăbușirea URSS. Fără îndoială, gorbimania din Occident a încurajat încrederea exagerată în sine a secretarului general: dacă și capitaliștii erau așa de impresionați, atunci cu siguranță că și țăranii din colective aveau să fie convinși de lucrul ăsta!

Cum ar fi reacționat Occidentul la o acțiune de represiune

Relațiile ulterioare ale Occidentului cu China după evenimentele din Piața Tiananmen, din 1989, sau reacțiile Occidentului la prăbușirea Iugoslaviei și la invazia rusă din Cecenia sugerează că, în cele mai multe dintre guvernele din Europa sau America, menținerea blocului sovietic nu ar fi produs un regret prea mare.

Așa cum președintele Bush a demonstrat în infamul său discurs „Chicken Kiev” ținut în fața Sovietului Suprem al Ucrainei în vara anului 1991, Statele Unite nu doreau dispariția Imperiului Sovietic. Referindu-se la „națiunea sovietică”, chiar și spre uimirea deputaților comuniști ucraineni, Bush s-a pronunțat împotriva amenințării pe care o reprezenta „naționalismul suicidal” la adresa imperiului lui Gorbaciov. În același timp, bineînțeles, secretarul de stat James Baker III anunța în mod curent că Statele Unite nu vor recunoaște niciodată Slovenia sau Croația secesioniste. Bush, s-ar putea spune, a fost un Metternich al sfârșitului comunismului. Ca și predecesorul său din secolul al XIX-lea, el s-a străduit cu hotărâre să mențină o veche orânduire aflată sub asediul democratic și naționalist și, ca și Metternich, a eșuat¹².

La începutul mandatului său ca președinte, Bush a demonstrat în mod clar că deschiderea focului împotriva demonstrațiilor anticomuniști nu avea să-i afecteze politica internațională. În iulie 1989, el i-a trimis pe doi dintre consilierii săi cei mai apropiați, Lawrence Eagleburger și Brent Scowcroft, la Beijing pentru a-i asigura pe gerontocrații comuniști că tulburările din Piața Tiananmen nu trebuie să afecteze relațiile comerciale și de securitate dintre SUA și China. (Eagleburger și Scowcroft au fost, de asemenea, două dintre cele mai proeminente voci care au susținut varianta „federală” în conflictul din Iugoslavia.) După aceea, succesorul lui Bush, Clinton, a pus capăt ipocriziei de a condiționa clauza națiunii celei mai favorizate acordată Chinei de atitudinea sa față de drepturile omului. Acum China este liberă să inunde piețele din SUA cu bunuri din propriul *gulag* fără teama prefăcută că și-ar putea pierde acest drept. Dacă criminalii în masă chinezi mai în vârstă au putut scăpa nepedepsiți pentru acțiunile lor bine promovate în presă în iunie 1989, Occidentul ar fi fost oare prea afectat de câteva gloanțe rătăcite prin Berlinul de Est sau Leipzig? (Ca exemplu pentru complicitatea dintre Casa Albă și conservatorii înrăiți merită să amintim că, atunci când Irakul a invadat Kuwaitul în august 1990, Bush se aștepta la sprijin din partea Chinei față de sancțiunile Națiunilor Unite, „deoarece își temperase critica față de măcelul studenților din anul anterior din Piața Tiananmen”).¹³

În afara Marii Britanii a lui Thatcher – iar politica s-a schimbat în timpul lui Major –, aliații europeni ai lui Bush erau la fel de pregătiți să păstreze regimul Războiului Rece pe teritoriul Europei. În octombrie 1989, presupusul aliat apropiat al lui Kohl, François Mitterrand, insista încă: „Cei care vorbesc despre reunificarea germană nu înțeleg nimic. Uniunea Sovietică nu ar accepta-o niciodată. Ar fi sfârșitul Tratatului de la Varșovia. Vă puteți imagina așa ceva? RDG înseamnă Prusia. Nu va accepta niciodată jugul Bavariei”. Chiar și după deschiderea prudentă a lui Kohl spre reunificare din 27 noiembrie, la optsprezece zile după dărâmarea Zidului, președintele francez privea încă spre Kremlin, așteptându-se să pună capăt valului de unitate germană: „Gorbaciov va fi furios. Nu va accepta acest lucru. Imposibil! Nu trebuie să mă opun eu însumi, sovieticii o vor face

pentru mine. Nu vor accepta niciodată o Germanie mare...”¹⁴. Mitterrand era la fel de ostil și față de oponenții lui Gorbaciov. Regimul său se ferea încă să-l primească pe Elțin în aprilie 1991. Președintele Federației Ruse a făcut obiectul unei critici dure din partea lui Jean-Pierre Cot când a vizitat Parlamentul European, al cărui președinte, Barón Crespo, l-a asigurat că „îl preferăm pe Gorbaciov”. Aceasta se întâmpla, bineînțeles, imediat după masacrarea lituanienilor neînarmați din fața turnului de televiziune din Vilnius și la puțin timp după ce soldații sovietici au ucis zeci de oameni în Baku. La momentul loviturii de stat împotriva lui Gorbaciov din august 1991, Mitterrand i-a asigurat pe telespectatorii francezi: „Puciul a reușit în prima lui fază”. A continuat să facă referire la „noile autorități sovietice”¹⁵. (Bineînțeles, mai târziu, când Elțin a devenit șeful care a trimis tancurile să atace Parlamentul rus sau Cecenia, a devenit obiectul preocupării occidentalilor, îngrijorați că reacțiile moralizatoare nu-i vor slăbi poziția.)

În afară de Mitterrand, și alți șefi de guvern europeni ar fi fost foarte bucuroși ca Uniunea Sovietică să împiedice reunificarea germană, prin forță, dacă era necesar. De exemplu, prim-ministrul italian, Giulio Andreotti, s-a opus reunificării și susținea scoaterea tancurilor pe străzi („uneori acestea sunt necesare”) pentru a zdrobi demonstrațiile antisovietice din Vilnius și din alte părți – așa cum ar fi fost de așteptat de la un mândru doctor onorific al Universității din Beijing și un presupus „om de onoare”. Doar Margaret Thatcher a dovedit unele principii democratice, regretând reunificarea, dar salutând cu căldură căderea Zidului și a tiraniei pe care o simboliza¹⁶.

Cancelarului Kohl i-ar fi fost greu să gestioneze un masacru în stilul celui din Piața Tiananmen în fața casei sale, dar, fără îndoială, oponenții săi ar fi fost reduși la tăcere prin argumentul de propagandă că demonstrații est-germani puneau în pericol liniștea și trezeau nostalgia neonazistă după o Germanie reunificată. Kohl s-ar fi descurcat cu amenințările deșarte înainte de a încerca să-și refacă gardurile dinspre Est. Cu siguranță, social-democrații și elita intelectuală vest-germană ar fi susținut orice încercare de a-i lăsa pe demonstrații din Leipzig să-și îngroape morții în timp ce riturile sacre ale destinderii reînnoite ar fi continuat. La urma urmei, social-democrații vest-germani au refuzat să sprijine o încercare din partea est-germanilor de a-și forma propriul Partid Social-Democrat (ilegal) chiar și în 1989. În schimb, și-au cultivat cu atenție runda de lucrări și conferințe comune cu „camarazii” din Berlinul de Est.

În Germania de Vest, nicio forță politică serioasă nu făcea presiuni pentru reunificare. Verzii se împotriveau; social-democrații nu mai susțineau acest ideal nici măcar de fațadă; liber-democrații ignorau problema. Partenerii lor de coaliție, creștin-democrații, se mândreau cu încercările lor de a-l determina pe Erich Honecker să viziteze Republica Federală în septembrie 1987, ceea ce Brandt și Schmidt nu reușiseră sau nu îndrăzniseră niciodată să facă. Chiar și ziarul lui Axel Springer, *Die Welt*, a renunțat la refuzul său singuratic de a recunoaște existența Republicii Democratice Germane – cu o sincronizare impecabilă – în vara anului 1989, când a renunțat în cele din urmă la ghilimelele obligatorii care înconjuraseră întotdeauna până atunci orice referire la „DDR” (Republica Democrată Germană). Dacă cineva făcea eforturi spre o reunificare germană, acesta nu era Vestul¹⁷.

Mai presus de orice, Germania de Vest era o societate puternic „penetrată”. Agenții serviciului de informații Stasi al lui Markus Wolf se aflau pretutindeni în Bonn, dar și în centrele-cheie ale economiei și culturii vest-germane. De la secretarii din bungaloul oficial al cancelarului și până la formatorii de opinie din media, Stasi avea ochii, urechile și, la nevoie, chiar gurile sale. Ar fi nevoie de o carte la fel de groasă precum cartea de telefoane a abonaților din Bonn pentru a prezenta toate contactele Stasi din Republica Federală,

dar merită să menționăm câteva dintre ele. Un microfon a fost amplasat în telefonul de la capătul patului lui Manfred Wörner, ministrul vest-german al Apărării, pe atunci secretar general NATO. La începutul anilor 1980, politica vest-germană a fost zguduită de scandalul Flick, când s-a descoperit că gazdele principalilor politicieni germani ai spectrului politic primiseră plăți în numerar de la concernul Flick ; o figură centrală în distribuirea acestor sume a fost Adolf Kanter, membru CDU (Uniunea Creștin-Democrată), care lucra și pentru Stasi¹⁸.

Chiar și în septembrie 1989, Willy Brandt respingea ideea reunificării ca pe o „Lebenslüge” („minciună sfruntată”) a Republicii Federale. În ianuarie 1989, noul primar al Berlinului de Vest, Walter Momper, a anunțat că problema reunificării era de domeniul trecutului. În discuțiile private cu oficiali est-germani, Momper a susținut că cel mai enervant aspect al Zidului pentru vest-berlinezi era acela că regulamentul le interzicea să-și ia cu ei câinii de companie când făceau o vizită în „capitala Republicii Democratice Germane”. Mereu îndatoritor, camaradul Honecker a schimbat regulile pentru a înlătura acest aspect ofensator ieșit din comun al „barierei sale de protecție antifascistă”. O lună mai târziu, Chris Gueffroy, ultima victimă a Zidului, a fost ucis – ca un câine – de patrulele de graniță ale lui Honecker¹⁹.

Sentimentele profund antipoloneze ale germanilor erau des întâlnite, atât în rândul celor de stânga, cât și al celor de dreapta. Brandt a refuzat să se întâlnească cu Wałęsa în 1985 (deși l-a invitat pe premierul polonez comunist Rakowski la petrecerea zilei sale de naștere). Cancelarul Germaniei, Kohl, era profund refractar față de orice tip de mișcare populară poloneză care ar fi putut afecta stabilitatea care le permisese vest-germanilor să-și sporească securitatea. În martie 1985, Kohl i-a spus lui Mitterrand : „Va trebui să-l ajutăm pe Jaruzelski. Orice ar veni după el ar fi mai rău. Polonezii au avut întotdeauna ochii mai mari decât stomacul, iar ambițiile le-au depășit întotdeauna mijloacele”²⁰.

Dacă este adevărat că Gorbaciov și Șevardnadze se gândeau deja la reunificare în 1987 pe motivul că „fără soluționarea problemei germane” nu puteau fi create relații normale în Europa, atunci Gorbaciov deschidea, de fapt, o ușă pe care marea majoritate a guvernului vest-german o dorea închisă ermetic²¹. Deși Kohl s-a bucurat de înfăptuirea unificării în 1990, când i-a fost oferită pe tavă de Gorbaciov, chiar și el se împăcase de mult cu ideea că unificarea era irealizabilă.

Ca politician, Kohl a pus mare accent pe empatia personală și contactul cu partenerii săi de negociere. În afara staturii sale impunătoare, el este destul de diferit de primul unificator al Germaniei : Bismarck nu ar fi împărțășit niciodată sentimentalitatea mic-burgeză a lui Kohl față de oameni de stat străini. Este imposibil să ne imaginăm un Bismarck (sau un Adenauer) reacționând cu o simpatie personală nedisimulată față de criza internă a unui lider extern, așa cum a făcut Kohl după ce Elțin și-a dezlănțuit forțele armate împotriva Ceceniei, în decembrie 1994. La acea dată, Kohl s-a adresat Bundestagului : „Sunt mândru că am putut construi o relație de prietenie cu Elțin. *Aș fi un om josnic dacă unul dintre prietenii mei s-ar afla în dificultate, iar eu aș refuza să-l ajut...* Chiar dacă Elțin a făcut unele greșeli, nu-i voi întoarce spatele acum”²². „Gorby”, cel care a stârnit o isterie vest-germană atât de mare în timpul vizitei sale din iunie 1989, ar fi fost complet defăimat dacă trupele lui Honecker ar fi înfrânt prin forță opoziția câteva luni mai târziu ? Cu siguranță, Gorbaciov ar fi putut aranja să „doarmă” în acel moment, așa cum o făcea ori de câte ori trupele sovietice aplicau măsuri drastice în propriul său imperiu ? (Este ciudat că somnolența lui Ronald Reagan din momentele de criză a fost luată ca semn al incapacității sale de a ocupa funcția, pe când decalajul de fus orar al lui

Gorbaciov din 9 aprilie 1989, când forțele sale speciale ucideau oameni în Tbilisi, a fost încă o dovadă a sfințeniei sale.) Iar dacă Gorbaciov s-ar fi aflat el însuși „în dificultate” cu supușii recalcitranți, i-ar fi refuzat Kohl sprijinul acordat când Boris Elțin a trimis tancurile și bombardierele strategice în decembrie 1994? Să ne amintim doar bucuria care a cuprins Occidentul când Elțin a dezlănțuit un bombardament feroce împotriva rivalilor săi aleși, fie și de stânga, din Parlamentul rus în octombrie 1993. Imediat după aceea, Clinton i-a telefonat lui Elțin și a izbucnit: „Devii din ce în ce mai puternic și mai bun”²³.

Rușii înșiși au observat rapiditatea cu care occidentalii au preluat ideea că doar o reformă autoritară ar putea funcționa în tipul lor de societate. Când a avut loc acea ridicolă lovitură de stat împotriva lui Gorbaciov, în august 1991, deputatul rus Galina Starovoitova se afla în Marea Britanie. Potrivit observațiilor sale, „reacția din prima zi a lui Mitterrand și a lui Kohl, precum și a întregului Occident, a fost foarte ezitantă. Și mi s-a spus la începutul loviturii – dar nu de către dna Thatcher – că ar trebui să așteptăm și să vedem dacă poporul sovietic acceptă această juntă”. Starovoitova avea impresia că liderii occidentali nu-și puteau imagina o Rusie democratizată, ca să nu mai vorbim de o Rusie dezintegrată :

Ei vor în cazul nostru o mână forte. Oamenii de afaceri și politicienii occidentali dau ca exemplu evenimentele din China : Da, spun ei, liderii chinezi au suprimat democrația cu tancurile, dar economia lor se dezvoltă acum normal, iar acest lucru va conduce aproape automat la democrație. Occidentul, susțin ei, are nevoie de stabilitate. Se teme de prăbușirea Imperiului [Sovietic]²⁴.

Cu excepția lui Reagan și a lui Thatcher, structura politică occidentală nu era formată din anticomuniști ideologici. Dimpotrivă. În 1989, Reagan nu mai era în funcție. Fără gestionarea solidară din partea lui Gorbaciov a vizitei sale preelectorale la Moscova, din 1987, poate că dna Thatcher nu ar fi supraviețuit nici ea până în 1990. Este posibil să-i fi cedat locul lui Neil Kinnock, care era nerăbdător să trateze „în secret, dacă era cazul”, cu Egon Krenz, succesorul lui Erich Honecker ca lider comunist în Germania de Est, în noiembrie 1989, sau unui conservator clasic mai indulgent din aripa chamberlainscă a Partidului Conservator (cum s-a întâmplat mai târziu)²⁵.

Ultima criză a petrolului

Un element important al crizei sovietice a fost prăbușirea prețului la petrol. Politica externă a lui Gorbaciov a liniștit temerile și a încurajat o scădere a prețurilor la petrol. În schimb, au scăzut și veniturile Uniunii Sovietice din vânzările de petrol. Era o politică opusă intereselor Marii Puteri Sovietice – și ignora posibilitățile oferite de circumstanțele de la sfârșitul anilor 1980.

Să luăm în calcul următorul scenariu : ce s-ar fi întâmplat dacă Saddam Hussein ar fi invadat Kuwaitul în 1990 cu acordul tacit al unui Kremlin care deținea arma atomică și care avea încă o atitudine războinică? Era destul de dificil ca generalul Colin Powell să sprijine un război convențional împotriva Irakului când Gorbaciov a sprijinit sancțiunile Națiunilor Unite împotriva Bagdadului. Ar fi riscat Washingtonul un război nuclear pentru a salva dinastia Al-Sabah de la o pensionare forțată în vilele sale din Occident?²⁶ Chiar

dacă Statele Unite ar fi menținut nivelul cheltuielilor militare după încheierea celui de-al doilea mandat al lui Reagan în 1988, ar fi riscat Bush (sau Dukakis) un holocaust nuclear pentru a-l opri pe Saddam să-și asigure partea leului din rezervele de petrol ale Orientului Mijlociu? Foarte puțin probabil. Să ne amintim cât de strâns a fost votul Senatului care a aprobat Operațiunea „Furtună în deșert” în ianuarie 1991. În condiții strategice mai puțin favorabile, pesimiști precum senatorul Edward Kennedy ar fi găsit cu siguranță cele trei voturi necesare pentru a limita acțiunea la sancțiuni²⁷. În ce ar fi constat arsenalul strategic de arme atomice și biochimice al lui Saddam până acum dacă aceasta ar fi fost politica Statelor Unite?

Chiar și acest pronostic ar putea subestima implicațiile unui asemenea scenariu alternativ. Ce s-ar fi întâmplat dacă opt ani de deficite de miliarde de dolari din timpul lui Reagan nu ar fi produs o schimbare majoră în politica sovietică față de dezarmare? De fapt, complexul militar-industrial sovietic ar fi putut continua să meargă poticnit pe toată durata anilor 1980, irosind resurse pe tancuri și rachete SS-20 – după cum am văzut, fluxurile externe de capital post-sovietic sugerează că erau încă disponibile mari cantități de materii prime, care au fost transformate de atunci în numerar în conturile din băncile occidentale. Pare puțin probabil ca americanii să-l fi sprijinit pe Bush sau pe un alt republican succesor al lui Reagan dacă atât deficitul federal, cât și cel comercial ar fi atins cote uriașe fără niciun câștig geopolitic care să le contrabalanseze din punctul de vedere al opiniei publice. Poate că la mijlocul verii anului 1990 sistemul militar ar Statelor Unite ar fi intrat de mult într-o rundă post-Reagan de tăieri bugetare în domeniul apărării. Nu ar fi putut risca mutarea unor forțe numeroase de soldați, tancuri și avioane din Germania de Vest în Golf (cum s-a întâmplat în 1990), din cauza permanentei amenințări sovietice. Cel mai probabil, armata Statelor Unite nu ar fi avut rezervele necesare pentru a lupta împotriva lui Saddam și, în același timp, pentru a apăra NATO. Argumentele împotriva implicării israeliene ar fi fost cel puțin la fel de puternice pe cât erau în realitate în 1991. Cine și-ar fi dorit să riște un război general și împotriva arabilor?

Războiul din Golf s-ar fi putut prelungi. Prețurile mari la energie care ar fi urmat ar fi destabilizat economia sovietică. Cel mai probabil, unele companii petroliere occidentale ar fi venit cu capul plecat la Kremlin pentru a cere permisiunea înființării unor parteneriate în Marea Caspică sau Kazahstan pentru a exploata legendarele rezerve de petrol și gaze naturale ale Uniunii Sovietice. Pentru a evita un control de fier al lui Saddam asupra petrolului din Orientul Mijlociu, Occidentul ar fi putut fi obligat să plătească unele dări generoase Moscovei pentru livrările sale – și chiar să ofere tehnologia de transport necesară. La urma urmei, în ciuda protestelor americane ca urmare a declarării legii marțiale în Polonia în 1981, germanii se blocaseră în înțelegeri de a importa gaze naturale din Siberia via Polonia de-a lungul unei conducte construite de voluntari komsomoliști și alte forțe de muncă mai puțin doritoare. De ce nu ar fi venit și petrolul pe același drum? Cine ar fi refuzat șansa de a încheia o cooperare în Europa și de a evita tensiunile din Orientul Mijlociu?²⁸

În mod natural, cetățenii sovietici obișnuiți ar fi fost profund afectați, chiar și mai mult odată cu scăderea speranței de viață. Dar reforma de după 1985 sau 1991 nu le-a fost de prea mare folos și au dat puține semne de revoltă. Unele venituri mai mari ar fi permis cel puțin Kremlinului să satisfacă dorința impetuoasă de bunuri occidentale a elitei. Cele câteva milioane de membri ai nomenclaturii ar fi avut acces la aparate video nou-nouțe, cuptoare cu microunde și mașini din Occident. Ar fi putut primi chiar și unele haine mai stilate. Mărți mai bune de alcool – pe care puritanul Gorbaciov a încercat să-l

interzică cu totul la recepțiile partidului – ar fi putut mulțumi orice reședință de stat din Commonwealth-ul socialist. De fapt, un regim neostalinist ar fi fost mai viabil din punct de vedere economic tocmai *din cauza* tensiunii tot mai mari pe care existența sa ar fi provocat-o în întreaga lume. Prețurile la petrol, gaz și aur ar fi explodat, consolidând veniturile în valută ale Uniunii Sovietice. La rândul lor, spionajul economic și tehnic, precum și subvențiile pentru țările-surori ar fi fost mai ușor de finanțat²⁹.

Convingerea lui Gorbaciov că o detensionare era în interesul Uniunii Sovietice a fost profund eronată. Doar împărțirea lumii în cele „două tabere” putea asigura acel tip de scenariu global în care un animal atât de ciudat precum economia sovietică ar fi putut funcționa. Odată îndepărtate presiunile externe – chiar și autogenerate cum ar fi fost –, metabolismul sovietic a fost afectat în mod inevitabil.

Gorbaciov a mers mai departe și a relaxat chiar presiunea pusă pe elita occidentală pe la mijlocul anilor 1980, când unilateralismul făcea furori în rândul formatorilor de opinie occidentali și în universități. Următoarea generație de lideri occidentali a fost supusă unor doze zilnice de opinii anti-Reagan și anti-Thatcher. Lungul marș prin instituțiile pacifismului de după anii 1960 și simpatia manifestată față de comunism combinată cu panica nucleară erau pe punctul de a-și atinge scopul. Doar prăbușirea surprinzătoare și totală a comunismului sub impactul schimbărilor interne a făcut ca majoritatea intelectualității occidentale să admită că dreapta a avut dreptate în mare parte din analiza pe care o făcuse „socialismului existent în realitate”. Dacă Zidul nu ar fi fost dărâmat, o parte importantă a elitei occidentale ar fi rămas indiferentă la eșecurile comunismului – atât morale, cât și materiale – cel puțin pentru încă o generație.

Supraviețuirea comunismului sovietic în anii 1990 ar fi coincis cu o criză economică reînnoită a Occidentului la sfârșitul anilor 1980, precum și cu un posibil triumf al lui Saddam Hussein în acei ani. Succesul occidental a fost dat, în realitate, de brusca neputință a sistemului sovietic și de prăbușirea sa ulterioară. Dacă Uniunea Sovietică ar fi păstrat fațada de putere care i-a fascinat și înșelat pe politicienii occidentali o perioadă atât de lungă, cine știe ce trăsnaie ar fi putut căuta Kremlinul în acest timp – și cine poate fi sigur că nu ar fi reușit?

Dispariția unui sistem corupt și brutal pentru care viețile a sute de milioane de oameni nu aveau nicio valoare este un motiv de bucurie. Dar prăbușirea sa nu a fost predeterminată de mâna ascunsă care controlează forțele economice ale istoriei. A fost un eveniment mult mai pe muchie de cuțit decât ne prezintă manualele de istorie. Fără îndoială, este mai bine că influența comunismului asupra unei mari părți a lumii a dispărut; dar dacă lucrurile ar fi luat o întorsătură urâtă, chiar și atât de târziu ca în octombrie 1989 la Leipzig, cel puțin un grup s-ar fi bucurat în Occident. Dacă sistemul sovietic ar fi supraviețuit, diverși sovietologi și istorici ar fi putut afirma pe bună dreptate măcar o dată: „V-am spus noi!”.

Postfață

O ISTORIE VIRTUALĂ, 1646-1996

Niall Ferguson

Pe măsură ce ne apropiem de a 300-a aniversare a accederii la tron a lui Iacob al III-lea în septembrie 1701, ne este mult prea ușor să fim mulțumiți de cursul ulterior al istoriei moderne. Privind trecutul, așa cum o facem, prin lentilele distorsionante ale cunoașterii retrospective, suntem adesea tentați să presupunem că a existat ceva inevitabil în succesul Stuarților de a rezista furtunilor religioase și politice care au produs atâtea tulburări în restul Europei pe durata secolului al XVII-lea. Se poate spune că lumea pe care o știm astăzi îi datorează mult lui Iacob al III-lea și, probabil, mai mult bunicului său, Carol I. Dar este marea greșală a determinismului istoric să-și imagineze că realizările lor au fost într-un fel predestinate. Nu ar trebui să subestimăm niciodată rolul întâmplării, al șansei – a ceea ce matematicienii numesc „comportament stocastic”.

Dacă, de exemplu, privim mai departe în timp, spre victoria bunicului lui Iacob, Carol I, asupra partizanilor scoțieni ai Covenantului în bătălia de la Duns Law, din iunie 1639, putem percepe în mod clar natura întâmplătoare a triumfului Stuarților. Cu avantajul cunoașterii trecutului și al cercetării istorice, știm că armata lui Carol era mai mare și mai bine finanțată decât forțele scoțiene cu care s-a confruntat dincolo de fluviul Tweed. Și știm că victoria regelui la Duns Law a dat o lovitură de moarte nu numai partizanilor Covenantului, ci și Parlamentului și Bisericii scoțiene (Kirk). Totuși, nimic din toate acestea nu le era clar comandanților lui Carol, așa cum ne este nouă acum. Conte de Holland, după cum subliniază John Adamson, a fost puternic tentat să se retragă atunci când s-a confruntat prima dată cu forțele scoțiene aflate sub comanda lui Leslie.

Bineînțeles, există istorici care nu văd niciun sens în a pune întrebări contrafactice. Dar să îndrăznim să punem astfel de întrebări. Ce s-ar fi întâmplat dacă regele Carol *ar fi* renunțat în momentul critic, gândindu-se la un acord cu scoțienii? În aceste circumstanțe, pare clar că s-ar fi confruntat foarte repede cu cea mai acută criză politică ce ar fi afectat Coroana mai bine de un secol. Nu ar fi ajuns doar la mila unei Biserici militante și a unui Parlament recalcitrant din Edinburgh. Ar fi acționat, de asemenea, exact conform așteptărilor oponenților săi din Anglia și Irlanda.

Cu avantajul cunoașterii trecutului, știm, bineînțeles, că vechii puritani care au provocat atâtea probleme în timpul domniei tatălui lui Carol aveau să moară în anii 1640. Știm, de asemenea, că judecătorii care s-au opus politicilor financiare ale lui Carol din anii 1630 aveau și ei în jur de șaptezeci de ani. Dar dacă regele Carol s-ar fi întors în Anglia fără o victorie în 1639 – și dacă (așa cum pare rațional să presupunem) i-ar fi înlăturat din funcție pe responsabili expediției –, ar fi putut exista încă timp pentru o ultimă ofensivă din partea acelei generații în vârstă. Temerile față de o „intrigă papală” erau mult exagerate, după cum știm, și s-au stins curând pe măsură ce Războiul de Treizeci

de Ani se apropia de finalul său, în 1648. Dar astfel de temeri erau la apogeu în 1639-1640 – un moment în care o victorie catolică pe continent părea încă o posibilitate reală. Mai mult, avocații care se opuseseră lui Carol cu privire la colectarea de bani pentru construcția de corăbii ar fi profitat de ocazia unei retrageri din Scoția pentru a-și relua argumentele împotriva colectării de venituri fără acord parlamentar. Chiar dacă nu s-ar fi tras niciun foc, expediția din Scoția tot ar fi costat mai mult decât anticipase ministrul de Finanțe. Este adevărat, dacă regele Carol încă s-ar fi putut baza pe Londra pentru a-i asigura costurile suplimentare ale expediției sale eșuate, ar fi existat doar unele motive limitate de îngrijorare. În plus, eșecul din Scoția ar fi putut precipita și o criză a relațiilor lui Carol cu Londra. Acest lucru l-ar fi lăsat cu o singură opțiune: reconvocarea Parlamentului și renunțarea la Guvernarea Personală.

Pentru oricine este de acord cu o teorie deterministă a istoriei, este aproape imposibil să-și imagineze care ar fi fost consecințele unei astfel de înfrângeri. Suntem atât de obișnuiți cu ideea unei victorii a lui Stuart împotriva forțelor puritanismului și ale conservatorismului legal al lui Coke, încât orice alt deznodământ pare inimaginabil. Totuși, a fost departe de a fi inevitabil faptul că regele Carol a ieșit victorios din criza scoțiană și a continuat să domnească timp de încă douăzeci de ani, conducând acea eră a toleranței interne și a păcii externe pe care am ajuns să o asociem cu numele său. În schimb, un eșec în Scoția ar fi precipitat o criză de guvernare similară în Irlanda. Unii scriitori au sugerat chiar că, în aceste circumstanțe, s-ar fi putut produce o revoltă parlamentară totală împotriva domniei sale în anii 1640; și că aceasta ar fi putut conduce Marea Britanie spre exact același tip de război civil care a devastat Europa în deceniile anterioare. Dacă oponenții Guvernării Personale ar fi reușit să recreeze un forum al nemulțumirilor lor sub forma unui parlament, este cu siguranță evident care dintre miniștrii lui Carol ar fi fost primele lor ținte: arhiepiscopul Laud și contele de Strafford. Putem presupune chiar că incompatibilitatea dintre obiectivele regale și cele parlamentare ar fi putut duce la o revoltă fătășă.

Consecințele a ceea ce s-a numit uneori greșit „absolutismul lui Stuart” au fost dezbătute suficient de mult. Criticii regimului – în special coloniștii puritani mai atașați de trecut din America de Nord – au susținut că declinul relativ al Parlamentului de la Westminster a marcat sfârșitul „libertății” în Anglia, la fel cum mereu au prezis, în mod eronat, că Laud avea să reintroducă într-o zi „papalitatea” în Biserica de stat. Cu toate acestea, tocmai declinul doctrinei rigide a suveranității rolului legislativ al Coroanei a fost cel care le-a permis Stuartilor să soluționeze atât de eficient problemele „întinderii excesive” politice care s-au ivit în mod inevitabil pe măsură ce teritoriile lor s-au extins în cursul secolului al XVIII-lea. Organizarea politică a Stuartilor – similar corespondentului său habsburgic – a fost, de fapt, un sistem mult mai puțin centralizat decât cel care s-a dezvoltat în Franța lui Ludovic al XIV-lea. Într-adevăr, în ciuda tuturor temerilor generației mai în vârstă din anii 1640, fiul lui Carol a fost mulțumit să vadă o creștere a rolului parlamentelor din Londra, Edinburgh și Dublin după accederea sa la tron.

Totuși, tocmai natura *non*-absolutistă a guvernării Stuart i-a conferit o anumită rezistență și flexibilitate. La urma urmei, așa-numita „Restaurare” a parlamentelor din 1660 nu a însemnat o întoarcere la zilele tensionate ale domniei lui Iacob I, când Camera Comunelor fusese înțesată de puritani agresivi care căutau să limiteze prerogativele regale. În anii 1660, în Parlament era reprezentată o nouă generație, pentru care acele zile țineau de domeniul trecutului. Iar acolo unde exista un dezacord la periferia imperiului lui Carol – dezacord care, în alte circumstanțe, ar fi putut izbucni sub forma unui război deschis –, acesta era controlat printr-un amestec judicios de concesi și constrângere. În Scoția, unde antagonismul dintre calviniștii de la șes și catolicii de la munte se situa uneori la limita

războiului civil, Iacob al II-lea a urmat exemplul tatălui său de a delega o putere considerabilă nobililor care dominau Parlamentul scoțian. Când partizanii Covenantului au încercat totuși să reînvie „vechea lor cauză”, nepotul său Carol Edward i-a zdrobit în mod decisiv la Culloden, în 1745 – cu sprijinul entuziast al clanurilor de munteni care au continuat să adere la credința catolică. Irlanda a fost lăsată chiar și mai mult să se descurce singură, în ciuda unor tensiuni similare dintre coloniștii protestanți din Ulster și populația catolică majoritară din restul insulei care, la fel ca și clanurile scoțiene, au profitat de pe urma politicilor religioase tolerante care au prevalat după anii 1640.

Totuși, în America, politicile Stuartilor s-au bucurat poate de cel mai mare succes. Este posibil ca unii radicali (influențați în principal de ideile franceze privind dreptul natural) să-și fi exprimat critica la adresa permanentei loialități a coloniilor aflate într-o rapidă dezvoltare față de o Coroană britanică îndepărtată. Dar mulți americani erau de acord cu punctul de vedere al lordului Mansfield conform căruia coloniile ar trebui să mențină cu Marea Britanie o relație „de genul celei existente între Scoția și Anglia”. Folosind cuvintele lui Daniel Leonard, discuțiile despre revolta împotriva regelui erau „mai rușinoase pentru analele Americii decât cele despre vrăjitorie”. Amenințarea franceză continuă din Canada – confirmată de Pacea de la Paris din 1763, în urma înfrângerii lui Wolfe la Québec – a asigurat o coincidență a intereselor americane și britanice în privința politicii și securității externe. Și, în orice caz, după cum a observat Benjamin Franklin în 1760, exista un dezacord mai mare între cele paisprezece colonii decât față de îndepărtata Londră – de unde și eșecul propunerilor de uniune a coloniilor în cadrul imperiului din 1754.

Sigur, a existat o tensiune considerabilă în urma impozitării excesive cauzate de Războiul de Șapte Ani, care se concentra în special pe Legea timbrului și pe impozitele Townshend din 1767. Dar la 1 mai 1769 cabinetul a votat cu o majoritate strânsă abrogarea lor ca răspuns la protestele coloniale, inclusiv impozitul pe ceai, atât de nepopular. Această măsură, după cum susține Jonathan Clark, a părut să confirme adevărul doctrinei de „representare virtuală”, care argumenta că (potrivit spuselor lui Thomas Whately) membrii Parlamentului nu-i reprezentau doar pe votanții din circumscripțiile proprii, ci „întregul popor al *Marii Britanii*” – inclusiv coloniile americane.

În același timp, guvernul de la Londra era conștient de necesitatea adoptării unei poziții mai dure atunci când susținătorii ireconciliabili ai separării de Marea Britanie au pus mâna pe arme în 1776. Înfrângerea armatei lui Washington de către Howe la Long Island și pe fluviul Delaware, victoria lui Burgoyne asupra rebelilor la Saratoga și victoria finală după atacul pripit al lui Washington asupra New York-ului au făcut ca ceea ce părea să devină un război civil să fie înăbușit în fașă.

Dar ce s-ar fi întâmplat dacă guvernul ar fi urmat o linie diferită? Ce s-ar fi întâmplat dacă ar fi insistat doar pe unele, dacă nu pe toate impozitele nepopulare din anii 1760? Unii istorici merg până acolo încât sugerează că ar fi putut izbucni un război total pentru independența americană, de tipul celui care eliberase Provinciile Unite Olandeze de sub guvernarea Habsburgilor cu aproape două secole înainte. Și ce s-ar fi întâmplat dacă britanicii ar fi fost mai puțin hotărâți și nu ar fi reușit să înăbușe revolta? Poate părea de domeniul fantasticului să ne imaginăm că regele Carol al III-lea (1766-1788) ar fi putut renunța la coloniile sale americane – dar, așa cum ne demonstrează Clark, acesta era un deznodământ departe de a fi imposibil.

Bineînțeles, imensa răspândire geografică a puterii Stuartilor din anii 1780 nu îi putea ascunde relativa slăbiciune financiară: o parte a prețului liniștii din Insulele Britanice și America de Nord a fost, la urma urmei, un nivel scăzut de impozitare. Într-adevăr, se poate afirma că tocmai din acest motiv s-a dovedit imposibil ca Stuartii să învingă complet

atacul francezilor din America de Nord. Acesta și alte succese franceze de peste ocean au contribuit mult la consolidarea puterii monarhiei Bourbonilor. Reformele financiare din timpul domniei lui Ludovic al XVI-lea, implementate de Necker, au pus capăt epocii de decădere administrativă care amenințase să submineze puterea monarhiei nu doar asupra *parlements* – care dispăruseră efectiv în anii 1770 –, ci și asupra mulțimilor din Paris. Ca și în Anglia, masele populare reprezentau o parte foarte vizibilă a vieții publice în anii 1780 și 1790, iar uneori lipsurile alimentare amenințau să facă prăpăd. Dar fără un anumit tip de concentrare instituțională a opoziției asupra puterii regale, fie și limitată, după cum era încă exercitată de parlamentele britanice, aceste mase nu puteau face mai mult decât să se revolte pentru o pâine mai ieftină, fie și în numele „libertății”. Același tipar de proteste urbane relativ incoerente avea să se repete în 1830 și – pe tot continentul – în 1848. Cu toate acestea, creșterea nivelului de trai ca urmare a sporirii industrializării din nordul și centrul Franței, precum și comerțul transatlantic tot mai intens cu Canada și Louisiana au reușit să diminueze protestele politice populare din a doua jumătate a secolului. Prin prisma dezvoltărilor economice din secolul al XIX-lea, pare lipsit de temei să speculăm cu privire la efectele unei revolte populare de succes împotriva Bourbonilor sau a Stuartilor în anii 1790.

În orice caz, contemporanii erau mai impresionați de amploarea extinderii renașterii religioase decât de revoltele urbane pentru pâine aflate încă în stadiu incipient. În Anglia, aceasta a luat forma unui metodism relativ conservator. În Irlanda, Polonia și în nordul Scoției au existat unele renașteri semnificative, dar relativ obișnuite, ale pietății catolice. Însă Franța și Spania au cunoscut izbucniri sporadice de iconoclasme violente (un tipar care s-a repetat în Rusia în 1905 și 1915-1916); în timp ce în Europa Centrală, profetul evreu milenarist Karl Marx a atras un număr considerabil de adepți, nu toți evrei, fără îndoială, cu prezicerile sale privind o apocalipsă iminentă. Bineînțeles, Marx a fost arestat de autoritățile din Mainz în 1847, petrecându-și cea mai mare parte din viață în închisoare. Puține dintre scrierile sale au supraviețuit cenzurii stricte din vremea aceea. Totuși, el a influențat indirect un număr de imitatori ortodocși din Rusia, în special pe preotul Vladimir Ulianov, al cărui frate a fost executat pentru rolul jucat în încercarea eșuată de asasinat împotriva lui Aleksandr al II-lea, în 1881. Dacă ar fi avut succes, merită spus că acest lucru ar fi putut duce la amânarea timp de o generație a înființării unei adunări reprezentative în Rusia, Duma, prin instalarea pe tron a fiului reacționar al lui Aleksandr. Istoricilor revizionisti le place la nebunie să susțină că, de fapt, diviziunile materiale de „clasă” au jucat un rol mai important în astfel de mișcări populare; dar este greu de văzut în ce fel rolul conducător al unor personaje bine educate și relativ prospere, precum Marx și Ulianov, poate fi explicat în astfel de termeni.

Confruntate cu amenințările îngemănate ale revoltelor din cauza hranei și ale cultelor religioase, statele monarhice ale Europei au răspuns în două moduri. În primul rând, au încercat să creeze forme mai sofisticate și mai eficiente de menținere a ordinii și de administrare. În al doilea rând, au căutat (ca și în trecut) să exporte problemele interne încurajând emigrația.

Cu toate acestea, prima strategie a implicat adesea un grad mai mare de centralizare decât existase până atunci. Opoziția ulterioară față de centralizare a dat epocii limbajul său politic distinctiv. Pe de o parte, „unitariștii” și „federaliștii” au sprijinit orientarea spre o guvernare mai eficientă, susținând nu doar forțe de poliție controlate de la centru și birocrății, ci și agenții centralizate de colectare a veniturilor și sisteme bancare – și, în unele cazuri, chiar monede comune. Pe de altă parte, așa-numiții „particulariști” sau

„ocrotitori ai statelor” au încercat să apere ceea ce considerau a fi „libertățile” lor tradiționale. (Acei câțiva entuziaști ai filozofiei franceze care au încercat să-și definească pozițiile drept „liberale” sau „conservatoare” au ajuns să pară curând destul de demodați.) Confruntarea clasică dintre centralizatori și particulariști a ajuns în America Britanică, între centraliștii care doreau (în principal din motive religioase) abolirea sclaviei pe tot continentul american și ocrotitorii statelor, care se opuneau acestei încălcări a libertăților tradiționale ale statelor.

Conflictul care a urmat a izbucnit sub forma războiului civil, în ciuda tuturor eforturilor guvernului imperial de la Londra de a media între cele două tabere. Totuși, așa cum se întâmplă adesea în astfel de conflicte, în cele din urmă, influența imperială a fost exercitată astfel încât să încline balanța în favoarea particulariștilor. În urma victoriei decisive a lui Lee de la Gettysburg, statele din Nord au fost efectiv forțate de Palmerston și Gladstone să accepte un acord de compromis, prin care sclavilor de culoare li se oferea o emancipare formală, dar nu și drepturi politice (similar în multe privințe cu ce s-a întâmplat în cazul serbilor ruși aproximativ în aceeași perioadă); iar puterile viceregelui, Abraham Lincoln, au fost substanțial reduse. Acest acord a fost acceptat în mod formal în aprilie 1865, în ciuda criticilor din partea suporterilor centraliști sau „imperialiști” din Nord, precum John Bright și Benjamin Disraeli. De fapt, previziunea lui Disraeli că o continuare tacită a utilizării forței de muncă silnice urma să se dovedească nesustenabilă din punct de vedere economic nu avea să fie validată. Totuși, el a avut dreptate când a prezis că cele două tabere nu vor uita niciodată pe deplin polarizarea din urma Războiului Civil. Așa cum a prezis el, America postbelică s-a divizat tot mai mult în Nord și Sud.

În multe privințe, la fel s-a întâmplat și atunci când Gladstone și succesorii săi au încercat să soluționeze diviziunea similară Nord-Sud din Irlanda. Aici, problema nu era doar una de natură economică (la fel ca în America, Nordul era industrial, iar Sudul agrar, deși se baza pe fermierii săraci, și nu pe sclavi). A fost și una religioasă, grație colonizării nordului insulei din secolul al XVII-lea de calviniștii din Scoția. În restul Irlandei mai exista o diviziune și între Biserica de stat din Dublin (reformată de Laud) și catolicismul țăranilor. Ca și în America, conflictul a izbucnit în urma opunerii unei regiuni față de o centralizare tot mai mare. Pe măsură ce puterea Parlamentului irlandez a crescut (ceea ce s-a întâmplat, în mod constant, sub influența lui Grattan în anii 1790), protestanții din Ulster au ajuns să se teamă pentru libertățile lor religioase tradiționale. În efortul de a evita un alt război civil, Gladstone a propus inițiativa legislativă Home Rule pentru Ulster – un Parlament separat în Belfast pentru cele șase comitate predominant protestante. Dar această inițiativă a fost respinsă fără drept de apel de prim-ministrul John Redmond, care nu vedea niciun motiv să cedeze autoritatea din Dublin asupra Nordului prosper al insulei, și contestată vehement la Londra de imperialiști precum Joseph Chamberlain. Așa cum a demonstrat Alvin Jackson, abia în 1912 guvernul Asquith a reușit să pună în aplicare o inițiativă Home Rule redusă pentru cele șase comitate din Ulster; și chiar și această măsură limitată a precipitat izbucnirea unor violențe între voluntarii irlandezi catolici și voluntarii protestanți din Ulster, necesitând o intervenție militară din partea Angliei.

A doua politică preferată de monarhiile din secolul al XIX-lea – emigrația – a dus la unele complicații oarecum diferite. După anii 1840, milioane de irlandezi, scoțieni, germani, italieni, polonezi și ruși au fost încurajați să-și părăsească ținuturile natale. Rușii s-au îndreptat în marea lor majoritate spre est, în Siberia. Dar pentru cei mai mulți dintre europeni destinațiile cele mai atractive erau, fără îndoială, ținuturile din America de Nord. Totuși, atât anglo-americanii, cât și francezii canadieni erau profund ostili față de orice imigrație semnificativă, privindu-i pe oamenii respectivi ca pe niște străini. Acest lucru

nu a constituit o problemă pentru irlandezi și scoțieni (în mod curios, francezii nu s-au dovedit a fi atât de dornici să emigreze). Însă germanii, italienii și polonezii n-au găsit efectiv colonii în care să meargă. Sentimentul de excludere din marile imperii globale, pe de o parte, și temerile tot mari ale guvernelor central-europene privind consecințele sociale ale suprapopulării rurale, pe de altă parte, au fost motivele care au inspirat marile transformări politice ale hărții central-europene de la mijlocul secolului.

Cea mai importantă dintre acestea a fost acordul dintre Austria și Prusia de a-și rezolva disputele istorice și de a reforma Sfântul Imperiu Roman, transformându-l în ceva care semăna mai mult cu un stat occidental – adică o federație relativ descentralizată guvernată de un singur conducător imperial. După dezbateri prelungite, s-a ajuns în cele din urmă la un acord, în 1862-1863, când împăratul austriac Franz Joseph și-a asigurat sprijinul regelui prusac Wilhelm I pentru planul său. Împotriva sfatului prim-ministrului austrofob Bismarck, Wilhelm a acceptat supremația lui Franz Joseph ca împărat al imperiului reformat, cu condiția ca Ministerul de Externe să fie cedat permanent Prusiei – o concesie care a schimbat rapid atitudinea lui Bismarck. Drept urmare, Habsburgii și-au extins efectiv imperiul din Lombardia până la Lübeck și de la Mainz până la Memel – deși puterea lor în cadrul statelor mai mari, ca și puterea britanică din America, era în unele privințe mai mult teoretică decât reală.

Această „epocă a reformei” a fost ușurată de războaiele purtate de Marea Britanie și Franța pentru a împiedica o cucerire a Imperiului Otoman de către ruși, în Balcani, în 1854-1855 (Războiul Crimeii) și în 1878-1879 (Războiul Bulgar). Câtă vreme țarul era împiedicat să controleze strămtorile de la Marea Neagră, împăratul german era mulțumit să vadă că vechile regate ale Piemontului și Serbiei își extind puterea în Italia și Balcani. „Patriotismul” – sentimentul de loialitate față de propriul regat istoric – a ajuns să fie una din sursele vitale ale puterii Habsburgilor. Cei câțiva intelectuali care susțineau loialități „naționale” alternative bazate pe cultură și limbă au fost ignorați în mare măsură, deși unii cercetători moderni ai „naționalismului” cred că importanța lor a fost subestimată.

Cel mai mare perdant în acest proces a fost Franța. În urma înfrângerii Rusiei în Bulgaria, la Versailles au existat voci care susțineau consolidarea unei alianțe permanente cu Marea Britanie. Ce-i drept, Ministerul de Externe britanic privea cu ochi extrem de bănuitori noul Imperiu German, în special când acesta a inițiat unele programe de construcții navale și achiziții coloniale pe care unii le vedeau ca pe o amenințare directă la adresa supremației maritime britanice. Așa se explică, probabil, de ce ideea unei alianțe anglo-germane nu s-a fructificat. Însă ostilitatea tradițională față de Franța – pierderea Canadei nu a fost niciodată pe deplin uitată – și o credință tot mai largă în rândul imperialiștilor englezi, precum Chamberlain, într-o afinitate culturală și economică naturală dintre o Americă britanică și o Europă germană au năruit speranțele anglofililor francezi, precum frații Cambon. În schimb, Bourbonii s-au îndreptat spre Romanovi (o convergență diplomatică naturală, poate, a celor mai centralizate două monarhii). Din păcate pentru Versailles, pe cât puteau observa politicienii britanici, alianța rezultată franco-rusă a îndreptățit practic și mai mult temerile de „încercuire” ale Habsburgilor-Hohenzollernilor. Ușurința evidentă cu care Marina Regală a reușit să-și mențină superioritatea față de flota germană și lipsa unei tensiuni coloniale reale între cele două imperii au disipat curând temerile Londrei în privința unei ostilități anglo-germane. În schimb, interesele britanice păreau amenințate mult mai direct de expansiunea continuă a Rusiei în Asia.

Pregătirile militare ruse și franceze cu siguranță au reprezentat o amenințare directă la adresa Reich-ului Habsburgilor-Hohenzollernilor care, din cauza structurii sale puternic

descentralizate, nu dispunea de resursele financiare necesare pentru a se ridica la nivelul vecinilor săi în privința efectivelor militare. Această amenințare la adresa securității germane a fost cea care a făcut ca, în al doilea deceniu al secolului XX, un anumit tip de război să fie mai mult sau mai puțin sigur pe continent. Bineînțeles, în cercurile diplomatice și militare britanice au continuat să existe voci influente care susțineau că Marea Britanie ar trebui să se alinieze Franței și Rusiei pentru a evita ceea ce ei susțineau, oarecum implauzibil, că ar fi o amenințare germană tot mai mare la adresa securității britanice. Germanofobi precum Eyre Crowe au făcut presiuni constante pentru un oarecare angajament continental față de Franța; iar acest punct de vedere avea susținători și în rândul liderilor Partidului Imperialist. Dar francofilii au rămas o minoritate distinctă în cadrul partidului Home Rule care a ajuns la putere în 1905. Astfel, când a izbucnit războiul între puterile continentale, în august 1914 – aparent din cauza Bosniei-Herțegovinei, unde avusese loc o încercare nereușită de asasinare a arhiducelui Franz Ferdinand –, majoritatea cabinetului a sprijinit, într-o proporție covârșitoare, neintervenția la care îndemna nonconformistul galez și ferventul susținător al inițiativei Home Rule Lloyd George. Aceasta reflecta nu numai tradițiile pacifiste ale partidului, ci și înțelegerea faptului – confirmat de cercetările istorice ulterioare din arhivele rusești – că, în mare măsură, Germania a fost forțată să intre în război în urma deciziei guvernului rus de a-și mobiliza armata în loc să aștepte o soluționare diplomatică. În ciuda demisiilor unor membri ai partidului Home Rule, ministrul de Externe Grey și primul lord al Amiralității, Churchill – care au pus capăt guvernului Asquith –, imperialiștii conduși de Bonar Law nu puteau face prea multe pentru a influența deznodământul unui război continental, odată ce regele acceptase în cele din urmă formarea unui guvern cu Churchill și Grey. Așa cum Churchill a observat cu mâhnire, să fi trimis Forța Expediționară Britanică ar fi fost „prea puțin, prea târziu” în momentul în care germanii câștigaseră a doua bătălie la Marne; iar sancțiunile navale impuse de Marea Britanie nu erau decât un avertisment la adresa Vienei de a nu înființa baze navale pe coasta franceză.

Victoria germană din 1915 și tratatele ulterioare de la Versailles și Brest-Litovsk nu au fost o surpriză pentru cei care urmăriseră cursul politicii germane dinainte de izbucnirea războiului. În plus față de impunerea unor despăgubiri de război considerabile guvernelor francez și rus, ministrul de Externe imperial Bethmann Hollweg a creat o Uniune Vamală Central-Europeană – *Mitteuropa* – ce cuprindea Franța, Olanda, Piemontul și Suedia, precum și Imperiul German. Deși oficial nu era altceva decât o zonă de liber-schimb cu un sistem uniform de taxe vamale externe, nu a trecut mult timp până când observatorii anglo-americani au început să se refere la noua entitate ca la o „Uniune Europeană”. De o importanță deosebită din punctul de vedere al britanicilor au fost implicațiile militare limitate ale victoriei germane. În schimbul câștigurilor teritoriale din Africa Centrală și al ridicării blocadei anglo-americane, Bethmann Hollweg a acceptat recunoașterea formală a neutralității nordului Franței și Olandei. Din punctul de vedere ale germanilor, aceasta era o concesie ușor de făcut: niciodată nu intenționaseră să amenințe securitatea britanicilor înființând o bază maritimă pe țărmul Canalului.

Bineînțeles, este imposibil de spus care ar fi fost obiectivele războiului german dacă Marea Britanie ar fi acționat așa cum doriseră Grey și Churchill și ar fi intervenit mai eficient la începutul lunii august 1914. După cum au dezvăluit unele cercetări recente, au existat cu siguranță planuri britanice privind trimiterea unei „forțe expediționare” în Franța, în eventualitatea unei invazii germane. Dar ele nu au fost decât planuri de rezervă – opțiuni strategice – și, după cum s-a exprimat clar guvernul în repetate rânduri înainte de război,

nu angajau Marea Britanie în niciun fel în apărarea Franței. Se sugerează uneori că, dacă Grey ar fi fost ascultat, războiul de pe continent ar fi putut fi evitat, prin faptul că un angajament britanic clar față de Franța i-ar fi convins pe germani să-și oprească mobilizarea. Dar este o idee absolut exagerată. Odată ce era clar că rușii erau hotărâți să-și mobilizeze forțele, germanii nu puteau decât să facă același lucru. Tot ce ar fi putut face Grey, dacă ar fi reușit să-și convingă colegii de cabinet, ar fi fost să trimită forța expediționară. Dată fiind dimensiunea acesteia, tot ce s-ar fi putut realiza ar fi fost oprirea înaintării germanilor (în cel mai rău caz, ar fi împărțit rușinea înfrângerii de la Marne). Dar nu ar fi fost suficient pentru a înfrânge Germania. Intervenția britanică pur și simplu ar fi prelungit războiul, probabil pentru încă doi ani.

Ipoieza contrafactuală a intervenției britanice din 1914 nu este atât de dificil de imaginat pe cât s-ar putea crede. De fapt, unii contemporani, precum Ivan Bloch și Norman Angell, au făcut tot ce le-a stat în putință înaintea războiului pentru a-și imagina care ar fi consecințele unei conflagrații europene majore. Consensusul la care s-a ajuns a fost că urmările economice ale unui astfel de război ar fi fost atât de îngrozitoare, încât acesta ar fi fost aproape imposibil de susținut pe termen lung. În timpul Crizei din Iulie, însuși Grey a avertizat cu privire la unele crize economice, sociale și, prin urmare, politice comparabile cu cele din 1848. Numeroși comentatori germani au mers chiar mai departe, prezicând că un război avea să-i „răstoarne pe mulți de pe tron”. Nu putem decât să facem presupuneri cu privire la care regim s-ar fi prăbușit primul în cazul unui război de lungă durată. La acea dată, Bloch a afirmat că Rusia avea să supraviețuiască inamicilor săi, deoarece populația sa era obișnuită cu greutăți mai mari. Perspectiva alternativă este aceea că resursele economice superioare ale Imperiului Anglo-American s-ar fi dovedit decisive în cele din urmă, ducând la prăbușirea Germaniei. În cel mai bun caz, dinastiile consacrate ar fi trebuit să se confrunte cu o nemulțumire populară fără precedent. Chiar și războiul de scurtă durată care a fost purtat i-a obligat pe combatanți să facă unele concesii politice semnificative. Atât în Rusia, cât și în Franța, monarhiile de la conducere au fost obligați să abdice în urma eșecurilor militare din 1914-1915. Sub o presiune puternică din partea aristocrației proprii și a generalilor, Nicolae al II-lea s-a dat la o parte pentru a-i face loc fiului său hemofilic Aleksei. Chiar și în Germania victorioasă, ZPD (*Zentralisierungspartei Deutschlands* – Partidul Centralizării Germane) a fost pentru prima dată tratat ca partid aflat la guvernare în anii postbelici, spre consternarea particulariștilor prusaci, în timp ce în Anglia coaliția imperialistă care implicase Marea Britanie în război cu rezultate atât de insignifiante a fost măturată de la putere de un partid Home Rule renăscut la alegerile din 1916.

Din fericire, catastrofa economică determinată de un război de lungă durată nu a devenit realitate. În schimb, anii de după 1916 au adus o prosperitate fără precedent în economiile industrializate, deși declinul continuu al prețurilor bunurilor de consum a pus economiile agrare sub o presiune permanentă. Mai mult, reforma reușită a sistemului monetar american din 1913 a adus piețele financiare înfloritoare din New York sub stricta supraveghere a Băncii Angliei, care a continuat să gestioneze sistemul monetar global cunoscut ca bimetalism. Numirea tânărului economist de la Cambridge John Maynard Keynes în funcția de guvernator al băncii în 1920 – o răsplată din partea membrilor partidului Home Rule pentru atacul său influent împotriva lui Grey și Churchill, *The Economic Consequences of the War* – a dat startul unei ere a politicii monetare care s-a bucurat de un succes deosebit. Într-adevăr, așa cum au afirmat Milton Friedman și alții, dacă nu ar fi existat decizia lui Keynes de a urma politici contraciclice la sfârșitul anilor

1920, criza minoră de la bursele mondiale care s-a produs în septembrie 1929 s-ar fi putut transforma într-o depresiune severă.

Din punct de vedere economic, Keynes a avut desigur dreptate să afirme că neutralitatea britanică din 1914 ar fi fost de preferat unei intervenții ineficiente. După cum a subliniat el, o Mare Britanie care ar fi acceptat în mod oficial oferta de neutralitate a lui Bethmann Hollweg în ajunul războiului ar fi favorizat câștigarea unei părți din despăgubirile de război solicitate de Germania din partea Franței și Rusiei. Totuși, au existat în continuare voci disidente – în special rebelul imperialist Churchill – care au regretat că forța expediționară nu a fost trimisă la timp pentru a-l opri pe Moltke și care preziceau în mod solemn un conflict viitor între Marea Britanie și o Germanie expansionistă.

De data aceasta, Churchill a avut dreptate. Germania s-a schimbat după 1914. În urma victoriei, după cum se temuse Bethmann Hollweg, puterea a fost transferată tot mai mult dinspre monarh și birocrăția sa spre partidele politice : ZPD și cele două partide confesionale, Partidul Protestant German (PPD) și Partidul Catolic de Centru. Din cauza sistemului de reprezentare proporțională care a fost introdus în 1918, a existat tendința de a oferi o putere disproporționată unor mici partide extremiste, precum radicalul Partid Arian German Nord-Centralizator (NZDAP) condus de demagogul austriac Adolf Hitler, care propaga un amestec de antisemitism și neopăgânism și care le-a cerut germanilor protestanți și catolici să renunțe la disputele lor istorice. Când Hitler a fost instalat în funcția de cancelar în 1933 – după multe manevre politice de la Viena, în care noul împărat Carol nu a reușit să zădărnicească „preluarea puterii” de către NZDAP –, s-a produs imediat o schimbare în politicile internă și externă ale Germaniei.

Posibilitatea unei agresiuni germane nu fusese complet ignorată de guvernele anglo-americane. La întâlnirea lor din Long Island, din 1931, cei trei miniștri care aveau să domine anii 1930 – Herbert Hoover din Nord, Huey Long din Sud și membrul scoțian al partidului Home Rule Ramsay MacDonald – au căzut de acord să mențină securitatea la un nivel „suficient” de mare pentru a demoraliza orice viitor agresor. Totuși, niciunul dintre ei nu se gândea la menținerea securității imperiale. În special MacDonald credea că principalul său rol era acela de a îmbunătăți prezența la biserică în Insulele Britanice ; într-adevăr, considerațiile imperiale erau o rușine pentru cineva care, în 1914, văzuse războiul ca pe un afront adus lui Dumnezeu. Iar Hoover și Long pur și simplu nu erau interesați de afacerile externe. După cum s-a plâns oponentul învins al lui Hoover din 1932, americanii erau prea ocupați să se bucure de reflatia keynesiană și de relaxarea legilor de brevetare americane ca să se mai îngrijoreze în privința Germaniei și Japoniei. „Nimic nu ne interesează prea mult”, le-a spus Franklin Roosevelt ascultătorilor unui post de radio, „cu excepția berii”.

Prin urmare, când amenințarea germană a devenit realitate, Anglo-America nu era pregătită. Istoricii se vor întreba mereu dacă nu cumva o creștere mai timpurie a ritmului reînarmării ar fi putut opri „catastrofa”. Dar astfel de speculații pur și simplu ignoră puterea forțelor cu care se confrunta orice politică mai asertivă. Realitatea era că centralizatorii germani conduși de Hitler erau capabili să transforme Europa federală creată în 1916 într-un „stat conducător” din ce în ce mai centralizat, fără a lua deloc în seamă opiniile anglo-americane. Mai întâi, statele germane au fost unite într-un singur stat în 1938. Trupele austriece au intrat în Berlin, fiind primite cu entuziasm, iar provinciile Moravia și Boemia au fost lipsite în mod oficial de drepturile lor tradiționale – toate acestea înaintea unei întâlniri la nivel înalt între Hitler și noul prim-ministru britanic Clement Attlee (care îi succedase lui MacDonald la moartea acestuia, în 1937). Apoi, în 1939,

germanii s-au îndreptat asupra restului Uniunii Europene. Polonia a fost împărțită în septembrie 1939, provinciile sale din vest fiind încorporate Reich-ului. În anul următor a venit rândul Franței și Italiei.

Un eveniment la care nimeni nu se aștepta, totuși, a fost invadarea Marii Britanii, care a venit aproape imediat după ocuparea Parisului de către germani. În realitate, Hitler pregătise în secret de mult timp această mișcare, imense resurse navale fiind concentrate în estuarele Maas și Scheldt la sfârșitul lunii mai. Când această forță navală s-a dezlănțuit, vechile distrugătoare ale Marinei Regale, dintre care unele fuseseră comandate încă din perioada când Churchill se afla la conducerea Amiralității, au fost copleșite. Confruntate cu puterea combinată a Luftwaffe și cu o forță de invazie echipată cu arme superioare (inclusiv tancuri, o noutate față de războiul anterior cu care britanicii nu erau obișnuiți), forțele de apărare nu au avut nicio șansă. Cele treisprezece divizii germane care au debarcat în dimineața zilei de 30 mai au măturat forțele Diviziei 1 londoneze care apăra linia vitală dintre Sheppey și Rye, ajungând pe 7 iunie la periferia Londrei.

Ar fi putut fi evitat acest dezastru prin acceptarea mai de timpuriu a ofertei de pace a lui Hitler, făcută în repetate rânduri în anii 1930 și reiterată chiar în ajunul invaziei? Unii istorici au sugerat acest lucru și, cu siguranță, au existat voci influente care îndemnau la semnarea unei astfel de înțelegeri. Totuși, dovezile indică în mod clar că Hitler nu era sincer în ofertele sale. După 1936, el a fost hotărât să distrugă puterea britanică; mai rămânea de stabilit doar momentul loviturii. O ipoteză contrafactuală la fel de plauzibilă ar fi fost o lovitură britanică de prevenire în 1939 – asupra Poloniei, poate. Bineînțeles, aceasta era recomandarea lui Churchill. Dar o astfel de măsură părea foarte periculoasă la acea dată, nu în ultimul rând din cauza lipsei de pregătire militară a britanicilor și a semnării, la scurt timp după împărțirea Poloniei, a pactului lui Hitler cu guvernul rus.

Ce putem spune despre ipoteza alternativă – că orice rezistență față de puterea germană ar fi fost inutilă? Cu siguranță, costurile unor lupte de lungă durată împotriva ocupației erau mai mari decât în zonele (precum Insulele Canalului) în care populația pur și simplu a acceptat-o. Pe de altă parte, „Guvernul Englez Liber” înființat de Churchill și Eden de cealaltă parte a Atlanticului s-a bucurat de un sprijin popular considerabil. Mii de tineri au răspuns chemării la luptă, indiferent de costuri. Puțini aveau experiență militară, cu atât mai puțin echipament adecvat; însă au reușit să poarte cu tenacitate un război de gherilă împotriva ocupanților. Numărul de ostatici împușcați ca represalii a ajuns de ordinul miilor. Cu toate acestea, exilatul Churchill a rămas convins că doar o astfel de rezistență susținută îi putea asigura sprijinul viceregelui american și al oficialilor săi. Aici, în împrejurimile neoclasice ale capitalei din Nord, New York, Churchill a îndemnat America să-și mobilizeze forțele pentru un război total.

Totuși, care ar fi fost avantajul lui Roosevelt, care ajunsese în cele din urmă prim-ministru al Nordului, la a treia încercare? Exista – sau părea să existe – un guvern legitim în Anglia. Sub presiunea germană, Edward al VIII-lea fusese reinstaurat printr-o lege a Parlamentului care îi anula abdicarea. Lloyd George acceptase postul de prim-ministru și recrutase în cabinetul său un număr de alți politicieni importanți, inclusiv pe Samuel Hoare și R.A. Butler. Este adevărat, acest guvern era în mod foarte evident subordonat autorităților de ocupație – armata sub conducerea generalului von Brauchitsch și, mai important, principalul ofițer SS în Marea Britanie, a cărui primă acțiune la sosirea în Anglia fusese aceea de a lua în „arest preventiv” peste 2.000 de suspecți din punct de vedere politic incluși în celebra sa „Carte Neagră”. Totuși (după cum arată Andrew Roberts), emisiunile de propagandă difuzate de BBC – acum sub conducerea unui nou

director general, William Joyce – erau extrem de convingătoare. Tratatul de prietenie anglo-german semnat în 1941 de Ribbentrop și Lloyd George a fost prezentat drept împlinirea destinului istoric al Marii Britanii ca insulă europeană. Aderarea britanicilor la noua „Uniune German-Europeană” putea fi prezentată acum ca fiind mai rațională din punct de vedere geografic decât precedentul Imperiu Anglo-American transatlantic. În orice caz, Roosevelt nu avea niciun chef să lupte cu marina germană în Atlantic.

Cu toate acestea, când japonezii și-au lansat ofensiva în Asia britanică, năpustindu-se în Singapore, Malaysia, Birmania și India, a trebuit să-și reconsidere poziția. „Ce s-ar întâmpla dacă japonezii ar ataca Pearl Harbor?”, a întrebat Churchill în celebrul său discurs adresat Camerei Comunelor americane (o referire la principala bază navală anglo-americană din Pacific). În mod profetic, Churchill a avertizat în privința unei „cortine de bambus” pe teritoriul Pacificului dacă America nu se punea în mișcare. A subliniat, de asemenea, că pregătirile militare germane, despre care Englezii Liberi aveau unele informații, sugerau un viitor atac naval și aerian asupra Americii.

Totuși, cheia unei victorii asupra Germaniei în Europa se afla în Europa de Est. Dreapta radicală și conservatorii germani au căzut de acord asupra unui aspect important: convingerea că expansiunea spre Europa de Est și Rusia era condiția esențială a unei victorii împotriva Anglo-Americii. De fapt, acest lucru s-a dovedit surprinzător de ușor de realizat. Aristocraților și generalilor ruși care forțaseră abdicarea lui Nicolae al II-lea le fusese extrem de greu să înființeze acel tip de monarhie englezească pe care o doriseră la început. Pe de o parte, muncitorii din orașe și mulți țărani continuau să tânjească după tipul de teocrație fundamentalistă invocat de sectele religioase mai radicale. A fost o lovitură grea dată fanaticilor religioși atunci când Ulianov – unul dintre cei mai proeminenți „profeți” ai lor – a fost demascată ca agent german și executat în vara anului 1917. Pe de altă parte, exista o considerabilă împotrivire centralistă de a adopta un sistem politic descentralizat, de tipul dinastiei Stuartilor sau a Habsburgilor. Nu întâmplător, rușii aveau motive să se îndoiască de puterea lor asupra acelor popoare supuse care le fuseseră atribuite prin Tratatul de la Brest-Litovsk. Într-adevăr, problema reală a guvernului era aceeași care amenința puterea anglo-americană în Asia: ostilitatea tot mai mare a popoarelor non-ruse față de puterea guvernului imperial.

Bineînțeles, germanii începuseră procesul de distrugere a imperiului țarist în 1916 oferind o independență nominală Poloniei, țărilor baltice și Ucrainei. În anii 1930, alte teritorii – în special Belarus, Georgia și Armenia – au început să facă presiuni pentru o mai mare autonomie. În mod ironic, cel mai puternic opozant al politicii indecise a guvernului, ce consta în măsuri luate pe jumătate și concesiuni făcute minorităților, era el însuși un preot de origine georgiană. Însă avertismentele apocaliptice ale lui Iosif Djugașvili că o Moscovie ciuntită avea să fie distrusă de sabotori străini demonici – o referire, în opinia multora, la un al doilea atac german – nu au fost luate în seamă. În iunie 1941, germanii au lansat Operațiunea Barbarossa. Exact cum se temuse Djugașvili – și așa cum sperase noul ministru pentru Teritoriile Ocupate, Alfred Rosenberg –, naționalitățile non-ruse au aderat în masă la standardul german, profitând de șansa unei decisive victorii finale împotriva opresorilor lor tradiționali. S-a înființat un protectorat bielorus, împreună cu o federație caucaziană și un nou Muftiat al Crimeii. Formațiuni de cazaci, kalmâci și tătari au fost integrate în Wehrmacht. Germanii au permis o libertate politică destul de mare unor popoare precum cecenii și karaciaii din nordul Caucazului.

Ce-i drept, după cum afirmă Michael Burleigh, politicile lui Rosenberg nu au fost într-un totuș pe gustul lui Hitler și, încă și mai puțin, pe gustul lui Heinrich Himmler,

Reichsführer SS. Dar era clar că visurile lor privind transformarea etnică a Europei de Est, care implica unele transferuri masive de populație, ar fi irosit resurse economice prețioase de care germanii aveau nevoie pentru războiul lor planificat împotriva Americii. Doar în privința evreilor europeni, pe care Hitler îi ura în mod obsesiv, a existat o politică de recolonizare forțată și s-au folosit politici de ucidere în masă. Bineînțeles, autoritățile germane au negat mulți ani că a existat o politică de genocid. Cei care vorbeau despre „lagărele morții” din timpul războiului și după aceea pur și simplu nu erau crezuți, în absența unor probe concrete. Doar înfrângerea finală a Germaniei, în 1952, le-a permis arheologilor să scoată la iveală dovezi ale existenței unor astfel de lagăre la Auschwitz, Sobibor și Treblinka. Este surprinzător faptul că germanii au putut continua acest măcel îngrozitor fără nicio opoziție aparentă din partea populațiilor locale non-evreiești și fără să le fi fost afectat prea mult efortul de război. Într-adevăr, în unele lagăre (în special la Auschwitz) prizonierii erau folosiți ca forță de muncă silnică de marile concerne industriale, precum IG-Farben. Prizonierii evrei (inclusiv eminenți oameni de știință) au fost folosiți și la cercetările germane privind bomba atomică, despre care Hitler credea cu tărie că avea să-l facă stăpânul lumii.

Este dificil de spus ce s-ar fi putut întâmpla dacă Hitler ar fi trăit suficient de mult pentru a definitiva proiectul bombei atomice. Foarte posibil, ar fi existat un atac atomic împotriva Americii. Dar, din fericire, nu a fost să fie. Prăbușirea celui de-al Treilea Reich fusese prezisă de ceva vreme de personalități din exil care au criticat „Creatura monstruoasă” a lui Hitler, care credeau că avea să se prăbușească în cele din urmă din cauza propriilor contradicții interne. Totuși, deși a existat cu siguranță ceva haotic în extinderea Reich-ului spre est, radicalizarea politicii pe Frontul de Est nu a fost nicidecum un vestitor al autodistrugerii. Dimpotrivă, creșterea puterii lui Himmler și preluarea sa efectivă a politicii de ocupație au dat imperiului o energie unică și îngrozitoare. De fapt, ceea ce a condamnat cu adevărat cel de-al Treilea Reich a fost pur și simplu moartea lui Hitler, la 20 iulie 1944 – ucis de o bombă plasată în cartierul său de pe Frontul de Est de un ofițer de armată aristocrat, pe nume von Stauffenberg. Lovitura de stat care a urmat a întâmpinat o opoziție feroce din partea SS-ului lui Himmler și a unor secțiuni ale armatei care credeau în afirmația lui Goebbels că Hitler era încă în viață. Însă epuizarea la care ajunsese populația din cauza războiului a determinat acceptarea apatică a noului regim în majoritatea teritoriilor Imperiului German. Într-adevăr, cei care rămăseseră fideli credințelor lor religioase tradiționale au primit cu brațele deschise noua constituție „Kreisau” a lui Helmuth von Moltke, numită astfel după locul unde fuseseră schițate pentru prima dată aceste idei, ale cărei cele mai importante clauze restaurau vechiul sistem federal al Reich-ului dinainte de Hitler. Decizia lui Moltke de a semna o pace negociată cu Anglo-America a fost una populară, în ciuda opoziției unor co-conspiratori mai vechi de-ai săi, în special von Hassell.

Teama lui von Hassell era posibilitatea unei redresări a rușilor – tradiționala „amenințare din est”. Cu toate acestea, în 1944, astfel de temeri păreau exagerate. Valul de fundamentalism religios care îl răsturnase pe ultimul țar cu un an înainte părea a fi mai mult faza finală a unei prăbușiri rusești definitive decât începutul unei reveniri militare. Totuși, așa cum au arătat cercetările recente, acesta avea să fie începutul unei răsturnări dramatice a politicii europene. Încă o dată, Churchill a luat decizia corectă, susținând o recunoaștere americană și un sprijin financiar pentru noul regim teocratic. De îndată ce Djuğavili a fost instalat în funcția de patriarh și și-a consolidat influența asupra Moscoviei și Siberiei, el și consilierii săi au căzut de acord asupra unei politici de cooperare cu anglo-americanii,

care promitea exact împărțirea lumii în „sfere de influență” – în detrimentul Germaniei – pe care Churchill și-o dorise dintotdeauna. Și, deși abia în 1950 rușii au fost de acord să-și lanseze ofensiva asupra Imperiului German, este greu să ni-i imaginăm pe soldații vechiului regim țarist luptând cu acea fervoare aproape sinucigașă cu care „Armata Sfântă” a luptat de atunci încolo.

Dându-și seama prea târziu că avertismentele lui von Hassell fuseseră justificate, guvernul german s-a orientat spre arma secretă nefolosită de Hitler – acum terminată. Pe măsură ce Armata Sfântă înainta în Belarus și Polonia, germanii au lansat o amenințare : dacă Djugașvili nu avea să-și retragă soldații, orașul Volgograd avea să fie distrus. Înșă germanii au exagerat puterea de intimidare a noii lor arme. În ceea ce-l privea pe Djugașvili, așa cum a arătat Jonathan Haslam, bomba nu avea alt rost decât „să-i sperie pe cei slabi de înger”. Europa de Est fusese devastată destul de mult pentru a face ca bomba să fie văzută ca o cacealma. Patriarhul le-a ordonat soldaților săi să înainteze.

Explozia primei bombe atomice din lume și distrugerea Volgogradului au constituit, desigur, un punct de cotitură istoric ; deoarece nu numai că au dezvăluit o armă de distrugere fără precedent, dar au scos în evidență și limitele sale în fața unor forțe convenționale numeroase și puternic motivate. În opinia lui Djugașvili, germanii nu puteau lansa decât cel mult două bombe asupra Rusiei ; dar nu aveau să îndrăznească să lanseze bombe asupra propriului lor teritoriu. Când primele trupe rusești au traversat râul Oder spre Germania, războiul era ca și încheiat. Civili înspăimântați au fugit spre vest, urmăriți de ceea ce Goebbels a numit, cu puțin timp înainte să se sinucidă, „hoarda asiatică”.

Între timp, Churchill și Roosevelt deschiseseră în sfârșit „al doilea front” convenit. Debarcărilor anglo-americane în Irlanda și Scoția din 1945 și campania ulterioară care i-a împins pe germani spre sud pe teritoriul Angliei se dovediseră mai ușoare decât se temuseră pesimiștii (inclusiv comandantul suprem Eisenhower). Dar se știa că forțele de apărare erau mult mai puternice pe coasta franceză. Doar gândul că Djugașvili își va asuma meritul victoriei asupra Germaniei a determinat în cele din urmă invazia anglo-americană în Normandia, în vara anului 1951.

Eșecul dezastruos al operațiunilor din Ziua Z au pecetluit victoria rușilor. Ajungând la Viena în timp ce anglo-americanii încă nu-și reveniseră de pe urma dezastrului, Armata Sfântă a preluat efectiv controlul asupra Europei Centrale. Singura necunoscută era dacă forțele germane rămase în Occident, epuizate de respingerea debarcărilor anglo-americane, mai doreau să continue lupta. Odată ce era clar că și-au pierdut capitala, au ales să nu facă acest lucru. În scurt timp Djugașvili l-a informat pe Churchill că, în ceea ce-l privea, acordul lor anterior privind „sferele de influență” era depășit de evenimente. Din acest moment, toată Europa, cu excepția Parisului (pe care, cu mărinimie, l-a împărțit în Zona de Est și cea de Vest), avea să se afle în sfera de influență a Rusiei. După care Djugașvili s-a întors la Moscova și s-a autoîncoronat ca țarul Iosif I.

Totuși, capitularea în fața dominației ruse din Europa nu a însemnat și o lipsă similară de curaj a americanilor în Asia. Încă de la început, lui Churchill îi era clar că statelor americane le păsa mai mult de teatrul operațiunilor de război din Pacific decât de cel european. Apariția, după moartea lui Roosevelt, a unei noi generații de politicieni, mai dedicați decât fusese acesta mai curând unor interese pur americane decât anglo-americane, a pavat drumul spre o eră de conflicte permanente cu Zona de Co-Proșperitate Asiatică dominată de japonezi.

În ciuda succesului înregistrat în îndepărtarea vechilor regimuri coloniale europene, japonezii nu reușiseră niciodată să distrugă în totalitate rezistența locală împotriva dominației

lor în China și Indochina. Războaiele țărănești, adeseori conduse de figuri mesianice, precum Mao Zedong și Ho Și Min, țineau în șah un număr însemnat de soldați japonezi. Costurile acestor războaie afectau și capacitatea japonezilor de a-și construi propriile sisteme de apărare navală. Pentru orice guvern american care încerca să slăbească și mai mult poziția japonezilor, tentația de a interveni era, evident, una foarte mare. Roosevelt a început acest proces cu puțin timp înainte de a muri, referindu-se în mod public la China ca la o mare putere viitoare. În 1948, succesorul său Dewey i-a trimis ajutoare lui Mao, care a început să-i respingă pe japonezi spre Shanghai. O strategie similară a fost adoptată în Coreea. Totuși, de data aceasta trupele americane au fost trimise pentru a sprijini Nordul rebel împotriva Sudului japonez.

Niciun prim-ministru american nu a făcut mai mult pentru adâncirea confruntării americano-japoneze decât John F. Kennedy, fiul consulului anglofob al lui Roosevelt de la Londra, Joseph Kennedy. Cu o mare majoritate – datorată în principal votului catolicilor din orașele dens populate ale Nordului –, Kennedy a câștigat alegerile din 1960. În anul următor a înregistrat un triumf minor când, în urma unei invazii reușite, a recuperat Cuba din mâinile ultimelor forțe naziste din America Latină. Încurajat de acest episod, a început să analizeze posibilitatea unei alte intervenții militare, de data aceasta în sprijinul revoltei vietnameze a lui Ho Și Min împotriva regimului lui Ngo Dinh Diem, susținut de japonezi.

În multe privințe, JFK a fost un prim-ministru norocos. A fost scutit de dificultățile marcate de mișcarea dreptului persoanelor de culoare la vot care a afectat cariera politică a omologului său din Sud, Lyndon Johnson. A supraviețuit unei încercări de asasinat în timp ce-l vizita pe Johnson în Dallas, în noiembrie 1963. Partidul său Centralist i-a zdrobit pe ocrotitorii statelor conduși de Barry Goldwater la alegerile din 1964. Însă norocul l-a părăsit pe Kennedy în Vietnam. Este adevărat, războiul a fost unul popular; dar Kennedy nu l-a putut câștiga. Când a fost obligat să demisioneze, în 1967, în urma dezvoltărilor că fratele său, procurorul general Robert Kennedy, autorizase ascultarea telefoanelor opozanților săi politici, nu mai puțin de jumătate de milion de soldați americani luptau alături de forțele nord-vietnameze. Însă regimul sprijinit de japonezi era mai bine echipat decât se așteptase, nu în ultimul rând datorită dezvoltării rapide a ingineriei electrice japoneze. Când Richard Nixon a obținut o victorie zdrobitoare la alegerile din 1968, el făcuse promisiunea de a pune capăt războiului. Într-o dezbatere televizată cu Nixon înainte de punerea sa sub acuzare, un Kennedy tras la față și-a exprimat în mod clar amărăciunea. „Dacă aș fi fost ucis atunci, în 1963”, a exclamat el, „astăzi aș fi fost un sfânt”. Deși, după cum afirmă Diane Kunz, Kennedy avea dreptate, remarcă sa a fost luată atunci de toată lumea în râs.

Dacă analizăm retrospectiv evenimentele celor două decenii de după căderea în dizgrație a lui Kennedy, este tentant să vedem ca inevitabilă ruptura ulterioară a Imperiului Anglo-American (existaseră deja tensiuni considerabile în privința Războiului din Vietnam, la care prim-ministrul britanic Harold Wilson s-a opus). Cu toate acestea, după cum arată Mark Almond, în anii 1980 economia rusă era departe de a fi într-o situație bună. Opoziția avea motive întemeiate să privească cu ochi critici politicile de „stagnare” care au continuat sub țarul Iuri, care i-a succedat tatălui său Leonid, în 1982. Pe de altă parte, politicile de reformă economică și politică propuse de unii reformatori ca Mihail Gorbaciov ar fi putut foarte bine să înrăutățească situația economică. Dacă Gorbaciov ar fi reușit să crească prețurile pe care statele-satelit ale Rusiei din Europa le plăteau pentru petrolul rusesc, s-ar fi putut produce o gravă instabilitate. Iar dacă argumentele sale privind alegerile libere din Franța, Germania și din alte state ar fi fost acceptate, nu se știe ce-ar

mai fi putut urma. Chiar și fără noile politici, tot a fost necesară trimiterea tancurilor în Leipzig în 1989, la fel cum se întâmplase în Berlin în 1953, în Budapesta în 1956 și în Praga și Parisul de Est în 1968.

Ce s-ar fi întâmplat dacă statele anglo-americane ar fi reacționat mai ferm la înăbușirea revoltei din Leipzig? Ar fi putut, cel puțin, să-i descurajeze pe ruși să întreprindă alte acțiuni agresive în altă parte. Dar guvernele din Marea Britanie și America din anii 1980 erau incapabile de o asemenea agresivitate. George Bush era șovăielnic, în comparație cu predecesorul său. Mai important, guvernul lui Foot din Marea Britanie – ales în 1983 și apoi din nou în 1987, în urma înfrângerii umiltoare a administrației Thatcher de către Argentina în Războiul Insulelor Falkland – era acuzat de foarte multă lume de simpatie față de Moscova. Când sultanul Bagdadului, Saddam Hussein, și-a pus în practică atacul anticipat de mult timp împotriva provinciei otomane Kuwait, Occidentul a fost prins pe picior greșit. Deja sub povara unei recesiuni severe, economiile britanică și americană s-au prăbușit într-o criză economică acută și fără precedent, odată cu creșterea prețurilor la petrol.

Astăzi există multe teorii care încearcă să explice „prăbușirea Occidentului” din 1989-1990. Să fi fost de vină creșterea excesivă a cheltuielilor și datoriilor publice și relaxarea monetară din deceniile de după Vietnam? Sau a fost consecința unei disensiuni fundamentale din punct de vedere politic dintre Marea Britanie și Americi – moștenirea, probabil, a ocupației germane a Angliei cu cincizeci de ani înainte? Totuși, pe măsură ce dezbaterile continuă, este ușor să pierdem din vedere faptul că, la acea dată, nimeni nu se aștepta să se întâmple ceva atât de dramatic. Cei mai mulți așa-zisi „experți” în sistemul anglo-american au fost pur și simplu uluiți de viteza cu care confederația transatlantică s-a dezintegrat în anii 1990. Mai întâi, statele americane și-au declarat independența față de guvernarea Stuart. Apoi, ceea ce părea a fi o reacție în lanț a retezat legăturile istorice dintre Anglia, Irlanda, Scoția și chiar Țara Galilor.

Cei care așteptaseră cu nerăbdare aniversarea a patru secole de guvernare Stuart (în 2003) nu au putut decât să reflecteze cu amărăciune asupra naturii imprevizibile – chiar haotice – a marilor evenimente istorice.

La Moscova, în schimb, prăbușirea Occidentului nu a părut decât să confirme validitatea teoriei deterministe a istoriei, atât de dragă țarului Iosif și moștenitorilor săi.

Note

Introducere

Istorie virtuală

1. Pentru o analiză a gradului de atracție al acestor lumi alternative imaginate, vezi Thomas Pavel, *Fictional Worlds* (Cambridge, Mass., 1986).
2. Robert Musil, *The Man without Qualities*, vol. I, trad. de Eithne Wilkins și Ernst Kaiser (Londra, 1983), p. 12. [trad. rom.: *Omul fără însușiri*, trad. de Mircea Ivănescu, Editura Polirom, Iași, 2008, vol. 1, pp. 16-17 – n.tr.]
3. E.H. Carr, *What Is History ?* (ed. a II-a, Londra, 1987).
4. Carr, *What Is History ?*, pp. 44 sq., 90, 96, 105.
5. E.P. Thompson, „The Poverty of Theory”, în *idem*, *The Poverty of Theory and Other Essays* (Londra, 1978), p. 300.
6. Benedetto Croce, „«Necessity» in History”, în *Philosophy, Poetry, History : An Anthology of Essays*, trad. de Cecil Sprigge (Londra/New York/Toronto, 1966), pp. 557 sqq. Croce trece peste posibilitatea că ar putea fi mai ușor, de fapt, pentru un istoric să pună o întrebare contrafactuală despre trecut decât despre propria lui viață.
7. Michael Oakshott, *Experience and its Modes* (Cambridge, 1933), pp. 128-145.
8. Robert Harris, *Fatherland* (Londra, 1992). Ideea unei victorii germane a inspirat multe lucrări fără prea mare succes, cum ar fi Philip K. Dick, *The Man in the High Castle* (New York, 1962); Gregory Benford și Martine Greenberg (eds.), *Hitler Victorious : Eleven Stories of the German Victory in World War Two* (Londra, 1988); Peter Tsouras, *Disaster at D-Day : The Germans Defeat the Allies, June 1944* (Londra, 1994).
9. Kingsley Amis, *The Alteration* (Londra, 1976). O utopie catolică similară este imaginată în Keith Roberts, *Pavane* (Londra, 1968). Nu este de mirare că au existat ficțiuni comparabile bazate pe o victorie a Sudului în Războiul Civil american: Ward Moore, *Bring the Jubilee* (New York, 1953); Harry Turtledove, *The Guns of the South* (New York, 1992). Mai puțin cunoscute cititorilor englezi sunt două fantezii bazate pe o victorie republicană în Războiul Civil spaniol: Fernando Diaz-Plaja, *El desfile de la victoria* (Barcelona, 1976); Jesus Torbado, *En el día de hoy* (Barcelona, 1976). Îi mulțumesc dr. Brendan Simms pentru aceste referințe.
10. Pentru a cita câteva exemple flagrante ale genului: H.G. Wells, *The Shape of Things to Come : The Ultimate Revolutions* (Londra, 1933); R.C. Churchill, *A Short History of the Future* (Londra, 1955); sir John Hackett, *The Third World War : The Untold Story* (Londra, 1982); William Clark, *Cataclysm : The North-South Conflict* (Londra, 1984); Peter Jay și Michael Stewart, *Apocalypse 2000 : Economic Breakdown and the Suicide of Democracy, 1989-2000* (Londra, 1987); James Dale Davidson și William Rees-Mogg, *The Great Reckoning : How the World Will Change in the Depression of the 1990s* (Londra, 1992).
11. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire* (Londra, 1994), vol. V (cap. Iii), p. 445. [trad. rom.: *Istoria declinului și prăbușirii Imperiului Roman*, Editura Minerva, București, 3 vol. – n.tr.]

12. Charles Renouvier, *Uchronie (l'utopie dans l'histoire) : Esquisse historique apocryphe du développement de la civilisation européenne tel qu'il n'a pas été, tel qu'il aurait pu être* (ed. I, Paris, 1876; ed. a II-a, Paris, 1901), p. iii.
13. Renouvier a dedicat cartea „noilor partizani ai libertății umane, așa cum a fost cu adevărat, în trecutul pe care l-a creat”. „Principala noastră mântuire”, a declarat el, „constă în a decide pentru noi înșine”; *ibid.*, p. 31.
14. G.M. Trevelyan, „If Napoleon had won the Battle of Waterloo”, în *Clio, a Muse and Other Essays* (Londra, 1930), pp. 124-135. Pentru o replică franceză mai recentă, vezi Robert Aron, *Victoire à Waterloo* (Paris, 1968).
15. J.C. Squire (ed.), *If It Happened Otherwise : Lapses into Imaginary History* (Londra/New York/Toronto, 1932).
16. Pentru o ipoteză contrafactuală pro-Lincoln, vezi Lloyd Lewis, „If Lincoln Had Lived”, în M. Llewellyn Raney, Lloyd Lewis, Carl Sandburg și William E. Dodd, *If Lincoln Had Lived : Addresses* (Chicago, 1935), pp. 16-35.
17. O listă de legi ne ajută să ne facem o idee în legătură cu savoarea piesei : „Legea angajării obligatorii”, „Proiect de lege pentru cenzurarea ziarelor umoristice” și „Proiect de lege privind dizolvarea breslelor din Londra”. Deși acestea evocă o viziune oarecum caraghioasă a unei Mari Britanii sovietizate, cititorii moderni vor găsi, probabil, mai puțin nefamiliare noțiuni – care, fără îndoială, i s-au părut lui Knox la fel de ireale – precum „Proiect de lege pentru stabilirea un salariu maxim pentru directorii companiilor”, un lac pentru surplusul de lapte și o „raționalizare a universităților”, care să înlocuiască la Oxford cursurile clasice cu ingineria.
18. D. Snowman (ed.), *If I Had Been... Ten Historical Fantasies* (Londra, 1979).
19. Gibbon, *Decline and Fall*, vol. VI (cap. lxiv), p. 341.
20. Winston Churchill, *The World Crisis : The Aftermath* (Londra, 1929), p. 386.
21. William Dray, *Laws and Explanation in History* (Oxford, 1957), p. 103.
22. Bertrand Russell, „Dialectical Materialism”, în Patrick Gardiner (ed.), *Theories of History* (Glencoe, Illinois/Londra, 1959), pp. 294 sq.
23. J.M. Merriman (ed.), *For Want of a Horse : Chance and Humour in History* (Lexington, Mass., 1984). De fapt, doar aproximativ o jumătate dintre eseuri sunt cu adevărat contra-factuale.
24. Conrad Russell, „The Catholic Wind”, în *ibid.*, pp. 103-107.
25. Hugh Trevor-Roper, „History and Imagination”, în Valerie Pearl, Blair Worden și Hugh Lloyd-Jones (eds.), *History and Imagination : Essays in Honour of H.R. Trevor-Roper* (Londra, 1981), pp. 356-369. Același curs cuprinde o ipoteză contrafactuală mai modernă, care prezintă cele „patru accidente ipotetice” care ar fi putut produce o victorie germană „finală” în Europa Occidentală după 1940 : dacă nu ar fi existat Churchill ; dacă nu ar fi existat serviciile de informații Ultra ale aliaților ; dacă Franco s-ar fi alăturat Axei ; și dacă Mussolini nu ar fi lansat invazia Greciei.
26. John Vincent, *An Intelligent Person's Guide to History* (Londra, 1995), pp. 39 sq. Vezi și discuția sa despre evenimentele contrafactice la pp. 45 sqq.
27. Vezi, în general, R.W. Fogel, „The New Economic History : Its Findings and Methods”, *Economic History Review*, seria a II-a, 19 (1966), pp. 642-651 ; E.H. Hunt, „The New Economic History”, *History*, 53, 177 (1968), pp. 3-13.
28. R.W. Fogel, *Railways and American Economic Growth : Essays in Interpretative Econometric History* (Baltimore, 1964). Pentru o aplicare a aceluiași metode în cazul britanic, vezi G.R. Hawke, *Railways and Economic Growth in England and Wales 1840-1870* (Oxford, 1970).
29. Vezi, în general, R. Floud și D.N. McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700* (ed. a II-a, Cambridge, 1994), vol. II.

30. G.R. Elton și R.W. Fogel, *Which Road to the Past ? Two Views of History* (New Haven, 1983).
31. R.W. Fogel și Stanley L. Engerman, *Time on the Cross : The Economics of American Negro Slavery* (Boston, 1974) ; R.W. Fogel, *Without Consent or Contract : The Rise and Fall of American Slavery* (New York, 1989). Pentru un punct de vedere opus, vezi H.G. Gutman, *Slavery and the Numbers Game : A Critique of 'Time on the Cross'* (Londra, 1975).
32. Pentru un rezumat al „dezbaterei Borchardt”, vezi J. Baron van Kruedener (ed.), *Economic Policy and Political Collapse : The Weimar Republic, 1924-1933* (New York/Oxford/München, 1990).
33. Lucrarea influentă a lui Geoffrey Hawthorn *Plausible Worlds : Possibility and Understanding in History and the Social Sciences* (Cambridge, 1991).
34. *Ibid.*, pp. 81-122.
35. *Ibid.*, pp. 123-156.
36. *Ibid.*, pp. 1 sqq., 10 sq.
37. R.F. Foster, *Modern Ireland, 1600-1972* (Oxford, 1988).
38. John Charmley, *Churchill : The End of Glory* (Dunton Green, 1993).
39. Herbert Butterfield, *The Origins of History*, Adam Watson (ed.) (Londra, 1981), pp. 200 sqq.
40. Lucrețiu, *On the Nature of the Universe*, trad. de R.E. Latham (ed. revizuită, Harmondsworth, 1994), pp. 64 sq.
41. *Ibid.*, p. 66.
42. Polybios, *The Rise of the Roman Empire*, trad. de Ian Scott-Kilvert (Harmondsworth, 1979), pp. 41, 44. Sublinierea îmi aparține.
43. Tacit, *The Histories*, trad. de Kenneth Wellesley (Harmondsworth, 1975), p. 17.
44. Butterfield, *Origins*, p. 125.
45. *Ecleziastul* 1.5-9. Cf. Stephen Jay Gould, *Time's Arrow, Time's Cycle : Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time* (Londra, 1987).
46. Butterfield, *Origins*, p. 207.
47. *Ibid.*, pp. 176-180.
48. Citat în Ernest Nagel, „Determinism in History”, în William Dray (ed.), *Philosophical Analysis and History* (New York/Londra, 1966), p. 380. Sublinierea îmi aparține.
49. Giambattista Vico, „The New Science”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 18 sq. [trad. rom. : *Știința nouă*, trad. de Nina Façon, Editura Univers, București, 1972 – n.tr.]
50. Pieter Geyl și Arnold Toynbee, „Can We Know the Pattern of the Past? – A Debate”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 308 sqq. Despre lucrarea lui Toynbee *A Study of History*, vezi Arthur Marwick, *The Nature of History* (ed. a III-a, Londra, 1989), pp. 287 sq.
51. Pierre Simon de Laplace, *A Philosophical Essay on Probabilities*, trad. de F.W. Truscott și F.L. Emory (New York, 1902), p. 4.
52. Ian Hacking, *The Taming of Chance* (Cambridge, 1990), p. 14.
53. Butterfield, *Origins*, p. 135.
54. Immanuel Kant, „Idea of a Universal History from a Cosmopolitan Point of View” (1784), în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 22 sq., 29.
55. Michael Stanford, *A Companion to the Study of History* (Oxford, 1994), p. 62.
56. G.W.F. Hegel, „Second Draft : The Philosophical History of the World” (1830), în *idem*, *Lectures on the Philosophy of World History* (Cambridge, 1975), pp. 26-30.
57. *Ibid.*, pp. 33-141.
58. Auguste Comte, „The Positive Philosophy and the Study of Society”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, p. 75.
59. Citat în Isaiah Berlin, „The Concept of Scientific History”, în Dray (ed.), *Philosophical Analysis*, p. 28.
60. John Stuart Mill, „Elucidations of the Science of History”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 96-99, 104 sq.

61. Citat în Fritz Stern (ed.), *The Varieties of History from Voltaire to the Present* (Londra, 1970), pp. 121 *sqq.*, 127-132.
62. Henry Thomas Buckle, „History and the Operation of Universal Laws”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 114 *sq.*
63. Tolstoi, *War and Peace*, vol. II (Londra, 1978), pp. 1400-1444. [trad. rom.: *Război și pace*, trad. de Ion Frunzetti și N. Parocescu, vol. IV, pp. 345, 349, 356, 370, 374-377, 379-380, 383, 386, 391-395, 397 – n.tr.]
64. Vezi, în general, M. Rader, *Marx's Interpretation of History* (Oxford, 1979).
65. Karl Marx, *Capital*, vol. I, cap. 32.
66. Carr, *What Is History ?*, p. 101.
67. P. Abrams, „History, Sociology, Historical Sociology”, *Past and Present*, 87 (1980), p. 15. Vezi și Rader, *Marx's Interpretation*, pp. 4, 8 *sq.*; E.P. Thompson, „The Poverty of Theory”, în *idem* (ed.), *The Poverty of Theory and Other Essays* (Londra, 1978), p. 307.
68. Gheorghe Plehanov, „The Role of the Individual in History”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 144-163.
69. Stanford, *Companion*, p. 284. Pentru o aluzie similară la Darwin făcută de Troțki, vezi Carr, *What Is History ?*, p. 102: „În limbajul biologiei se poate spune că legea istoriei se realizează prin selecția naturală a accidentelor”.
70. Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (Londra, 1931).
71. Lord Acton, „Inaugural Lecture on the Study of History”, în W.H. McNeill (ed.), *Essays in the Liberal Interpretation of History* (Chicago, 1967), pp. 300-359. Sublinierea îmi aparține.
72. J.H. Plumb, *The Death of the Past* (Londra, 1969), mai ales pp. 17, 77 *sq.*, 97-100, 129 *sq.*
73. Vezi, mai ales, Michael Howard, „The Lessons of History”, în *idem*, *The Lessons of History* (Oxford, 1991), pp. 6-20.
74. Thomas Carlyle, „On History” (1830), în Stern (ed.), *Varieties*, p. 95.
75. Feodor Dostoievski, *Notes from Underground*, trad. de Andrew R. MacAndrew (Londra, 1980), pp. 105-120. [trad. rom.: *Însemnări din subterană*, trad. de Emil Iordache, Editura Polirom, Iași, 2012, pp. 34-36, 40-42 – n.tr.]
76. Citat în Stern (ed.), *Varieties*, p. 101.
77. *Ibid.*, p. 91. Sublinierea îmi aparține.
78. Tipic pentru această atitudine relaxată este limerick-ul lui Maurice Evan Hare din 1905 :
 Odată un om a spus „Vai !
 Eu numai ce realizai
 Mașină că sunt
 Prin șanțuri mergând,
 Nu-s autobuz, ci tramvai”.
79. H.A.L. Fisher, *A History of Europe* (Londra, 1936), p. v.
80. Vezi J.B. Bury, *Selected Essays*, H.W.V. Temperley (ed.) (Cambridge, 1930), pp. 60-69.
81. G.M. Trevelyan, „Clio, a Muse”, în *idem*, *Clio, a Muse*, pp. 140-176, mai ales pp. 157 *sq.*
82. A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (ed. a II-a, Londra, 1963).
83. Citat în Stern (ed.), *Varieties*, p. 142.
84. Dilthey a subliniat nu doar „caracterul relativ al fiecărui tip de înțelegere umană asupra interconectivității lucrurilor”, ci și construirea inevitabil subiectivă a tuturor dovezilor istorice. Vezi M. Ermarth, *Wilhelm Dilthey: The Critique of Historical Reason* (Chicago, 1978).
85. Friedrich Meinecke, „Causalities and Values in History”, în Stern (ed.), *Varieties*, mai ales pp. 269, 273.
86. Friedrich Meinecke, *Die deutsche Katastrophe* (Wiesbaden, 1949).

87. R.G. Collingwood, „The Nature and Aims of a Philosophy of History (1924-5)”, în *Essays in the Philosophy of History* : R.G. Collingwood, W. Debbins (ed.) (Austin, Texas, 1965), p. 44.
88. R.G. Collingwood, „Lectures on the Philosophy of History, 1926”, în *The Idea of History : With Lectures 1926-1928*, J. van der Dussen (ed.) (Oxford, 1993), pp. 400 sqq.
89. Collingwood, „Nature and Aims”, pp. 36 sq., 39 sq.
90. Collingwood, „Lectures”, pp. 390 sq.
91. *Ibid.*, pp. 363 sq., 412 sq., 420. Cf. Marwick, *Nature*, pp. 293 sqq.
92. Citat în David Hackett Fischer, *Historians' Fallacies : Toward a Logic of Historical Thought* (Londra, 1970), pp. 164 sq.
93. Croce, „«Necessity» in History”, p. 558.
94. Oakeshott, *Experience and its Modes*, pp. 128 sqq.
95. Michael Oakeshott, *On History and Other Essays* (Oxford, 1983), p. 71.
96. *Ibid.*, p. 79. Sublinierea îmi aparține.
97. Vezi Michael Bentley (ed.), *Public and Private Doctrine : Essays in British History Presented to Maurice Cowling* (Cambridge, 1993), mai ales „Prologul” lui Bentley, pp. 1-13.
98. G.R. Elton, *The Practice of History* (Londra, 1969), mai ales pp. 42, 57, 63-66.
99. Vezi rezumatul în T.J. Lears, „The Concept of Cultural Hegemony : Problems and Possibilities”, *American Historical Review*, 90 (1985), pp. 567-593.
100. *Ibid.*, pp. 88, 95-106, 126, 132, 164.
101. Thompson, „Poverty”, p. 227. Vezi și D. Smith, *The Rise of Historical Sociology* (Cambridge, 1991), pp. 87 sq.
102. Carr, *What Is History ?*, pp. 169 sq.
103. Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes* (Londra, 1994).
104. Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution* (Paris, 1856).
105. G. Roth și W. Schluchter, *Max Weber's Vision of History* (Berkeley, 1979).
106. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Londra, 1985). [trad. rom. : *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, trad. de Ihor Lemnij, Editura Humanitas, București, 2003 – n.tr.]
107. *Ibid.*, pp. 91, 183. [p. 192 – n.tr.]
108. Marc Bloch, *The Historian's Craft* (Manchester, 1992).
109. Fernand Braudel, *On History* (Londra, 1980), p. 76.
110. „Perfect și absolut adevărată [istoria] nu poate fi ; întrucât, pentru a fi perfect și absolut adevărată, ar trebui să înregistreze toate amănunțele infime ale celor mai mici acțiuni... [Dar] dacă istoria ar fi scrisă astfel, Biblioteca bodleiană nu ar include evenimentele dintr-o săptămână.” Citat în Stern (ed.), *Varieties*, p. 76.
111. Braudel, *On History*, p. 51 ; Smith, *Historical Sociology*, pp. 104 sq. Despre rădăcinile germane ale acestui determinism geografic sau ecologic, vezi Roth și Schluchter, *Weber's Vision*, pp. 169 sq. Montesquieu gândise, bineînțeles, în termeni similari.
112. Smith, *Historical Sociology*, p. 114.
113. Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, trad. de S. Reynolds (Londra, 1972, 1973). [trad. rom. : *Mediterrana și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, trad. de Mircea Gheorghe, Editura Meridiane, București, 1985, 2 vol. – n.tr.] Modelul pe trei niveluri era inspirat, evident, de la Meinecke ; în cazul celor trei variabile, conform lui Lucien Febvre, ale cauzalității istorice – întâmplarea, necesitatea și ideea –, influența a fost mai evidentă.
114. *Ibid.*, vol. II, p. 901.
115. Braudel, *On History*, pp. 27 sq.
116. Citat în Roth și Schluchter, *Weber's Vision*, p. 176.
117. Citat în Smith, *Historical Sociology*, p. 111.

118. *Ibid.*, p. 120.
119. Braudel, *On History*, p. 12.
120. *Ibid.*, p. 72.
121. Bloch, *Historian's Craft*, p. xxi.
122. *Ibid.*, p. 162.
123. Sociologul istoriei Alexander Gerschenkron a aplicat acest model nu doar Germaniei, ci și altor țări europene.
124. David Blackbourn și Geoff Eley, *The Peculiarities of German History* (Oxford, 1984).
125. Un istoric german nu ar îndrăzni să se întrebe ce s-ar fi întâmplat cu istoria germană dacă Hitler nu ar fi ajuns la putere, o problemă abordată de Henry A. Turner în *Geissel des Jahrhunderts : Hitler und seine Hinterlassenschaft* (Berlin, 1989).
126. Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution* (Londra, 1986), p. 58.
127. Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers : Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (Londra, 1989), mai ales pp. xvi, xxiv-xxv. [trad. rom. : *Ascensiunea și decăderea marilor puteri. Transformări economice și conflicte militare din 1500 până în 2000*, trad. de Laurențiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos și Ramona Lupu, Editura Polirom, Iași, 2011, p. 16 – n.tr.]
128. I. Wallerstein, *The Modern World System*, 3 vol. (New York/Londra, 1974-1989) ; Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 2 vol. (Cambridge, 1986) ; Raymond Grew și David D. Bien (eds.), *Crises of Political Development and the United States* (Princeton, 1978) ; Roberto Unger, *Plasticity into Power : Comparative-Historical Studies on the Institutional Conditions of Economic and Military Success* (Cambridge, 1987).
129. Alexander Woodcock și Monte Davis, *Catastrophe Theory : A Revolutionary Way of Understanding How Things Change* (Londra, 1991), mai ales pp. 120-146. Elementul principal al acestei cărți este un grafic tridimensional care ar descrie declinul și căderea Imperiului Roman (p. 138). O încercare mai valoroasă de a lega perspectivele moderne privind selecția naturală de dezvoltarea culturală se găsește în W.G. Runciman, *A Treatise on Social Theory. II : Substantive Social Theory* (Cambridge, 1989), mai ales p. 449.
130. Pentru un exemplu bun de abordare vag freudiană, vezi Klaus Theweleit, *Male Fantasies*, 2 vol. (Cambridge, 1987, 1989).
131. Deși ne putem imagina că un teoretician marxist al jocului ar putea face același lucru cu clasele.
132. N.Z. Davis, „The Possibilities of the Past”, în T.K. Rabb și R.I. Rotberg (eds.), *The New History : The 1980s and Beyond* (Princeton, 1982), pp. 267-277.
133. C. Geertz, *Local Knowledge : Further Essays in Interpretive Anthropology* (Londra, 1993).
134. W.J. Bouwsma, „From the History of Ideas to the History of Meaning”, în Rabb și Rotberg (eds.), *New History*, pp. 279-293.
135. Vezi G. Levi, „Microhistory”, în P. Burke (ed.), *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge, 1991), pp. 93-113.
136. Vezi lucrarea cea mai recentă și mai ambițioasă a lui Simon Schama, *Landscape and Memory* (Londra, 1995).
137. K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic : Studies in Popular Belief in Sixteenth and Seventeenth Century England* (Londra, 1971).
138. P. Abrams, „History, Sociology, Historical Sociology”, *Past and Present*, 87 (1980), pp. 3-16. Vezi și P. Burke, „The History of Events and the Revival of Narrative”, în *idem* (ed.), *New Perspectives*, pp. 233-248.
139. Louis O. Mink, „The Autonomy of Historical Understanding”, în Dray (ed.), *Philosophical Analysis*, pp. 182, 189.
140. Hayden White, „The Historical Text as Literary Artefact”, în R.H. Canary și H. Kozicki (eds.), *The Writing of History : Literary Form and Historical Understanding*. Vezi și Frederic

- Jameson, *The Political Consciousness: Narrative as a Socially Symbolic Act* (Londra, 1981); Paul Ricœur, *Time and Narrative*, trad. de Kathleen McLaughlin și David Pellauer (Londra, 1984-1988).
141. J. Barzun, *Clio and the Doctors: Psycho-History, Quanto-History and History* (Chicago, 1974). O altă tradiționalistă, Gertrude Himmelfarb, a încurcat oarecum argumentul conservator, amestecând metode cantitative ale noii istorii economice cu metodele subiective ale psiho-istoriei: vezi G. Himmelfarb, *The New History and the Old: Critical Essays and Reappraisals* (Cambridge, Mass., 1987).
  142. Barzun, *Clio...*, pp. 101, 123, 152 sq.
  143. N.Z. Davis, „On the Lame”, *American Historical Review*, 93 (1988), pp. 572-603.
  144. Vezi, de exemplu, G.M. Spiegel, „History, Historicism and the Social Logic of the Text in the Middle Ages”, *Speculum*, 65 (1990), pp. 59-86.
  145. Vezi J.W. Scott, „History in Crisis? The Others' Side of the Story”, *American Historical Review*, 94 (1989), pp. 680-692; P. Joyce, „History and Postmodernism”, *Past and Present*, 133 (1991), pp. 204-209. Pentru o critică marxistă, vezi D. Harvey, *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change* (Oxford, 1989).
  146. W.B. Gallie, „Explanations in History and the Genetic Sciences”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 389 sq.
  147. Michael Scriven, „Truismas as Grounds for Historical Explanations”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 470 sq.
  148. Martin Amis, *Time's Arrow or The Nature of the Offence* (Londra, 1992). [trad. rom.: *Săgeata timpului sau Natura fărădelegii*, trad. de Dana Crăciun, Editura Polirom, Iași, 2005]
  149. R.F. Foster, *The Story of Ireland: An Inaugural Lecture Delivered before the University of Oxford on 1 December 1994* (Oxford, 1995), p. 31.
  150. Musil, *Man without Qualities*, vol. II, pp. 65-68. [trad. rom.: *Omul fără însușiri*, ed. cit., vol. 1, pp. 461, 463-464 – n.tr.]
  151. *Ibid.*, pp. 69-71. [pp. 465 – n.tr.]
  152. Jorge Luis Borges, „The Garden of Forking Paths”, în *idem, Labyrinths: Selected Stories and Other Writings*, Donald A. Yates și James E. Irby (eds.) (Harmondsworth, 1970), pp. 50 sqq. [trad. rom.: „Grădina cu cărări ce se bifurcă”, în *Proză completă 1*, traduceri și note de Irina Dogaru, Cristina Hăulică și Andrei Ionescu, Editura Polirom, Iași, 2006, pp. 440-441 – n.tr.]
  153. Borges, „Tlön, Uqbar, Orbis Tertius”, în *ibid.*, p. 37. [trad. rom.: „Tlön, Uqbar, Orbis Tertius”, în *Proză completă 1*, ed. cit., p. 381 – n.tr.]
  154. Borges, „The Lottery in Babylon”, în *ibid.*, pp. 59 sqq. [trad. rom.: „Loteria la Babilon”, în *Proză completă 1*, ed. cit., pp. 412, 414 – n.tr.]
  155. Stéphane Mallarmé, *Igitur. Divagations. Un coup de dés*, Yves Bonnefoy (ed.) (Paris, 1976).
  156. L. Untermeyer (ed.), *The Road Not Taken: A Selection of Robert Frost's Poems* (New York, 1951), pp. 270 sq. [trad. rom.: „Drumul pe care nu l-am urmat”, în A.E. Baconsky, *Panorama poeziei universale contemporane*, Editura Albatros, București, 1972 – n.tr.]
  157. Scriven, „Truismas as Grounds for Historical Explanations”, pp. 470 sq.
  158. Hacking, *Taming of Chance*.
  159. Stephen Hawking, *A Brief History of Time* (Londra, 1988), pp. 53 sqq. [trad. rom.: *Scurtă istorie a timpului*, trad. de Michaela Ciodaru, Editura Humanitas, București, 1994, p. 78 – n.tr.]
  160. Ian Stewart, *Does God Play Dice? The New Mathematics of Chaos* (Londra, 1990), p. 293.
  161. Hawking, *Time*, pp. 123 sq. [trad. rom.: *Scurtă istorie a timpului*, ed. cit., p. 154 – n.tr.]
  162. *Ibid.*, p. 137. [p. 169 – n.tr.]
  163. Michio Kaku, *Hyperspace: A Scientific Odyssey through the 10th Dimension* (Oxford, 1995), pp. 234 sqq. Bineînțeles, este posibil ca, pe parcursul călătoriei în timp, călătorul să-și piardă conștiența faptului că este călător în timp.

164. Richard Dawkins, *The Selfish Gene* (ed. a II-a, Oxford, 1989), pp. 267, 271. [trad. rom. : *Gena egoistă*, trad. de Dan Crăciun, Editura Tehnică, București, 2001, pp. 41, 257, 260 – n.tr.]
165. *Ibid.*, pp. 4, 8, 15 *sqq.*, 24 *sq.*, 38 *sq.*, 45. [pp. 23, 36, 53 – n.tr.] De aici și instinctul nostru de a apăra viețile altor mașini de supraviețuire în funcție de numărul de gene pe care le au în comun cu noi, de vârsta lor și de fertilitatea viitoare în raport cu a noastră. În modelul lui Dawkins, chiar și mijloacele de contracepție sunt o problemă de maximizare a numărului de vârstare supraviețuitoare și, astfel, de a oferi genelor parentale cea mai bună șansă de supraviețuire.
166. Stephen Jay Gould, *Wonderful Life : The Burgess Shale and the Nature of History* (Londra, 1989), mai ales pp. 47 *sq.*
167. Același lucru a subliniat, de fapt, și Bury : „Apariția variatelor specii botanice și animale care există și care au existat pare să fi depins de accidente. Nu a existat nimic în logica vieții care a făcut inevitabilă apariția unui stejar sau a unui hipopotam. Nu se poate dovedi, de asemenea, că a existat ceva care a făcut inevitabilă existența lui *anthropos*. În vremurile îndepărtate ale istoriei, se pare că descoperim o întâmplare primordială – originea omului” ; Bury, „Cleopatra’s Nose”, p. 68.
168. *Ibid.*, pp. 238 *sq.*, 309-321. Pentru unele încercări neconvingătoare de a restabili determinismul ca reacție la lucrarea lui Gould, vezi Roger Lewin, *Complexity : Life at the Edge of Chaos* (Londra, 1995), pp. 23-72, 130 *sqq.* Unii dintre criticii lui Gould sunt ridicoli prin încercarea lor de a reinstitui noțiunea de intervenție divină și de univers holistic sub forma unei zeite a pământului, Gaia. Este un Hegel New Age.
169. Stewart, *Does God Play Dice ?*, pp. 2 *sq.*, 6.
170. *Ibid.*, pp. 57 *sqq.*, 95 *sqq.* Pentru a da un exemplu concret, cartarea logistică $x \rightarrow kx(1 - x)$ (adică, reluarea ecuației non-lineare $x_{t+1} = kx_t[1 - x_t]$) pare să devină aleatorie odată ce k are o valoare mai mare de 3. Totuși, dacă valoarea k crește gradual, apare un tipar : când x este reprezentat grafic în raport cu k , rezultă o diagramă cu bifurcații : așa-numitul „smochin” (numit după cel care l-a descoperit, Mitchell Feigenbaum) : *ibid.*, pp. 145 *sqq.*
171. *Ibid.*, pp. 289-301.
172. Vezi John Kay, „Cracks in the Crystal Ball”, *Financial Times*, 29 septembrie 1995.
173. Stewart, *Does God Play Dice ?*, p. 21.
174. Roger Penrose, *Shadows of the Mind : A Search for the Missing Science of Consciousness* (Londra, 1994), p. 23.
175. Carl Hempel, „The Function of General Laws in History”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 344-355 ; *idem*, „Reasons and Covering Laws in Historical Explanation”, în Dray (ed.), *Philosophical Analysis*, pp. 143-163. În lucrarea din urmă, Hempel face distincție între legile universale și explicațiile probabilistice, bazate pe relații statistice, sugerând că multe explicații istorice se bazează mai mult pe cele din urmă decât pe cele dintâi. Vezi și Nagel, „Determinism in History”, *passim*. În apărarea determinismului limitat, Nagel invocă metafora Plehanov-Bury, a lanțurilor care se ciocnesc, pentru a explica evenimente aparent „întâmplătoare” ; *ibid.*, p. 373.
176. Textele-cheie sunt Karl Popper, *The Open Society and its Enemies* (Londra, 1945) și *The Poverty of Historicism* (Londra, 1957). [trad. rom. : *Mizeria istoricismului*, trad. de Dan Suciu și Adela Zamfir, Editura ALL, București, 1996 – n.tr.]
177. R.G. Collingwood, *An Essay on Metaphysics* (Oxford, 1940).
178. Popper, *Poverty of Historicism*, pp. 122, 128 *sqq.* [trad. rom. : *Mizeria istoricismului*, ed. cit., p. 93 – n.tr.]
179. Charles Frankel, „Explanation and Interpretation in History”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 411-415.
180. Gallie, „Explanations in History and the Genetic Sciences”, p. 387. Vezi și Michael Scriven, „Causes and Connections and Conditions in History”, în Dray (ed.), *Philosophical Analysis*, pp. 238-264.

181. H.L.A. Hart și Tony Honore, *Causation in the Law* (ed. a II-a, Oxford, 1985), pp. 10 *sqq.*
182. *Ibid.*, pp. 22-63.
183. *Ibid.*, pp. 15 *sq.*, n. 21.
184. *Ibid.*, pp. 101, 109-114.
185. Patrick Gardiner, *The Nature of Historical Explanation* (Londra, 1952), pp. 107 *sqq.*
186. David Lewis, *Counterfactuals* (Oxford, 1973); Hans Reichenbach, *Laws, Modalities and Counterfactuals* (Berkeley, 1976); Igal Kvar, *A Theory of Counterfactuals* (Indianapolis, 1986).
187. Isaiah Berlin, *Historical Inevitability* (Londra, 1954). Vezi mai ales pp. 78 *sq.*: „Cei care au [perspective deterministe] folosesc istoria ca pe un mijloc de a scăpa dintr-o lume care, dintr-un anumit motiv, le-a devenit ostilă, într-o fantezie în care entități impersonale le răzbuună supărările și pun lucrurile în ordine”. Vezi și P. Geyl, „Historical Inevitability: Isaiah Berlin”, în *idem*, *Debates with Historians* (Haga, 1955), pp. 237-241.
188. Isaiah Berlin, „Determinism, Relativism and Historical Judgements”, în Gardiner (ed.), *Theories of History*, pp. 320 *sq.* Sublinierea îmi aparține.
189. Berlin, „Concept of Scientific History”, p. 49.
190. *Ibid.*, p. 103.
191. Trevor-Roper, „History and Imagination”, pp. 363 *sqq.* Elton a susținut același lucru în *The Practice of History*; la fel și Huizinga.
192. Vezi Lewis Wolpert, *The Unnatural Nature of Science* (Londra, 1992), pp. 20 *sq.*
193. Într-adevăr, Fischer mai adaugă câteva tipuri de cauzalitate: cele bazate pe „antecedente anormale”, „antecedente structurale”, „antecedente de serii de contingente” și „antecedente precipitante”. Totuși, utilitatea acestei tipologii pare să fie îndoielnică, deoarece distincțiile nu sunt în niciun caz clare.
194. Dray, *Laws and Explanation in History*. Vezi și *idem*, „The Historical Explanation of Actions Reconsidered”, în Sidney Hook (ed.), *Philosophy and History* (New York, 1963), pp. 105 *sqq.* Pentru alți critici ai lui Hempel, vezi Alan Donagan, „The Popper-Hempel Theory Reconsidered”, în Dray (ed.), *Philosophical Analysis*, pp. 127-159.
195. Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (ed. a II-a, Chicago, 1970). [trad. rom.: *Structura revoluțiilor științifice*, trad. de Radu J. Bogdan, Editura Humanitas, București, 2008 – n.tr.]

Capitolul 1

Anglia fără Cromwell

1. Le sunt recunoscător dr. Niall Ferguson, prof. Allan Macinnes, dr. John Morrill, prof. Earl Russell și dr. David Scott pentru că au citit și au făcut comentarii pe marginea primelor variante ale acestui eseu.
2. Pentru datarea și analiza acestei serii extinse de planuri și schițe ale lui Webb, vezi discuția strălucită a lui Margaret Whinney, „John Webb's Drawings for Whitehall Palace”, în *Proceedings of the Walpole Society*, 31 (1942-1943), pp. 45-107. Deși una dintre aceste schițe este marcată ca „luată” de rege (planșa XVIII), șansele de realizare a acestui proiect au fost considerate, de regulă, foarte mici; vezi Timothy Mowl și Brian Earnshaw, *Architecture without Kings: The Rise of Puritan Classicism under Cromwell* (Manchester, 1995), pp. 85-87.
3. S.R. Gardiner, *History of the Great Civil War, 1642-49*, 4 vol. (1893), vol. IV, p. 242. Gardiner scria despre propunerile înaintate de Cromwell și de Ireton în noiembrie 1648.
4. Caroline Hibbard, *Charles I and the Popish Plot* (Chapel Hill, 1983); Peter Donald, *An Uncounselled King: Charles I and the Scottish Troubles* (Cambridge, 1990); Conrad

- Russell, *The Causes of the English Civil War* (Oxford, 1990) și *The Fall of the British Monarchies, 1637-42* (Oxford, 1991); Allan I. Macinnes, *Charles I and the Making of the Covenanting Movement, 1625-41* (Edinburgh, 1991); Kevin Sharpe, *The Personal Rule of Charles I* (New Haven, 1992); Mark Charles Fissel, *The Bishops' Wars: Charles I's Campaigns against Scotland, 1638-40* (Cambridge, 1994); contribuțiile importante ale lui John Morrill la această dezbatere se regăsesc ușor în *The Nature of the English Revolution: Essays* (Londra, 1993).
5. Vezi, de exemplu, Esther S. Cope, *Politics without Parliaments, 1629-40* (Londra, 1987); L.J. Reeve, *Charles I and the Road to Personal Rule* (Cambridge, 1989). Deși dr. Reeve neagă faptul că „Anglia se afla pe calea războiului civil de la începutul secolului”, el susține că personalitatea lui Carol I era de așa natură încât a ajuns să „moștenească vântul” (*ibid.*, pp. 293, 296): catastrofa era practic inevitabilă.
  6. Pentru cea mai bună relatare modernă, vezi Macinnes, *Charles I and the Making of the Covenanting Movement*, cap. 5-7.
  7. Russell, *Fall of the British Monarchies*, cap. 9.
  8. Cu toate acestea, câteva studii au acordat o atenție deosebită unora dintre aceste posibilități; vezi Geoffrey Parker, „If the Armada Had Landed”, *History*, 61 (1976), pp. 358-368; Roy Strong, *Henry, Prince of Wales and England's Lost Renaissance* (Londra, 1986); Conrad Russell, „The Catholic Wind”, în *idem, Unrevolutionary England, 1603-4* (Londra, 1990), pp. 305-308; Charles M. Gray, „Parliament, Liberty and the Law”, în J.H. Hexter (ed.), *Parliament and Liberty from the Reign of Elizabeth to the English Civil War* (Stanford, 1992), pp. 195-196.
  9. Hugh Trevor-Roper, „History and Imagination”, în Valerie Pearl, Blair Worden și Hugh Lloyd-Jones (eds.), *History and Imagination: Essays in Honour of H.R. Trevor-Roper* (Londra, 1981), p. 364.
  10. British Library (de aici înainte, BL), Add. MS 11045, ff. 45r-v, [Edward Rossingham către viconte Scudamore], 13 august 1639.
  11. Biblioteca bodleiană, Oxford (de aici înainte, Bibl. bodl.), MS Tanner 65, ff. 100v, sir Thomas Jermyn către sir Robert Crane, 20 august 1640. (Îi datorez această referință dr. David Scott.)
  12. Public Record Office (de aici înainte, PRO), SP 16/464/71, f. 159, sir Francis Windebanke către viconte Conway, 22 august 1640.
  13. Pentru o reformulare recentă a argumentului tradițional, vezi Cope, *Politics without Parliaments*, pp. 153-154, 163-177.
  14. Conrad Russell, „The Nature of a Parliament in Early Stuart England”, în Howard Tomlinson (ed.), *Before the English Civil War: Essays in Early Stuart Politics and Government* (Londra, 1983), p. 129.
  15. Fissel, *Bishops' Wars*, p. 8.
  16. Historical Manuscripts Commission, *Buccleuch and Queensberry (Montagu House) MSS*, 3 vol. (1899-1926), vol. I, p. 276, Edward Montagu către primul lord Montagu de Boughton, 9 februarie 1639. (Am cunoștință de acest fapt datorită prof. Fissel.)
  17. Pentru cea mai bună relatare recentă a campaniei din 1639, vezi Fissel, *Bishops' Wars*, pp. 3-39.
  18. Macinnes, *Charles I and the Making of the Covenanting Movement*, p. 193; Fissel, *Bishops' Wars*, p. 5; și pentru cea mai completă evaluare a rolului lui Hamilton, vezi J.J. Scally, „The Political Career of James, 3rd Marquis and 1st Duke of Hamilton (1606-49) to 1643” (University of Cambridge, teză de doctorat, 1993).
  19. Bibl. bodl., MS Clarendon 16, f. 20, sir Francis Windebanke către sir Arthur Hopton, 15 martie 1639.
  20. PRO, WO 49/68, ff. 22v-23.

21. J.D. Alsop, „Government, Finance, and the Community of the Exchequer”, în Christopher Haigh (ed.), *The Reign of Elizabeth I* (Londra, 1984), pp. 101-123 ; Fissel, *Bishops' Wars*, pp. 137-143. Prof. Fissel conchide (p. 151): „Se aștepta de la ministrul de Finanțe să îndeplinească o sarcină care îi depășea capacitățile la acea vreme. Faptul că banii [ceruți de rege pentru efortul de război] au fost plătiți în cele din urmă demonstrează totuși rezistența instituției și tenacitatea personalului”.
22. PRO, E 403/2568, f. 72.
23. PRO, SP 16/414/93, f. 219, locotenenți adjuncți de Yorkshire, către sir Jacob Astley, c. 14 martie 1639.
24. Hamilton, cel puțin, și-a dat seama de semnificația strategică a nord-estului și a îndreptat trei dintre vasele sale de război către Aberdeen la începutul anului 1639, acțiune care a întărit cu adevărat rezistența regalistă față de mișcarea partizanilor Covenantului din regiune. Dar a fost prea puțin pentru ca regalistii înarmați ai lui Huntly să nu fie copleșiți de forțele Covenantului (sub comanda lui Montrose) în aprilie ; deși datorită noii campanii a lui Aboyne (cel de-al doilea fiu al lui Huntly) din primăvara anului 1639 ne putem face o idee despre posibilele pagube pe care le-ar fi putut cauza o campanie regalistă cu sprijin corespunzător în nord-est. Deși nu a primit ajutor militar englez, insurecția sa nu a fost învinsă de partizanii Covenantului până la 20 iunie 1639, la două zile după semnarea Tratatului de la Berwick. Macinnes, *Charles I and the Making of the Covenanter Movement*, p. 193 ; P. Gordon, *A Short Abridgement of Britane's Distempler, 1639 to 1649* (Spalding Club, Aberdeen, 1844), pp. 12-28. (Îi sunt recunoscător prof. Allan Macinnes pentru o discuție referitoare la acest subiect.)
25. Sheffield Central Library, Wentworth Woodhouse Muniments, Strafford Papers 10(250-1)a, vicontele Wentworth către locotenenții adjuncți din Yorkshire, 15 februarie 1639. (Îi datorez această referință, precum și ulterioarele din acest paragraf unei lucrări importante în curs de apariție a dr. David Scott, de la History of Parliament Trust, Londra, privind reacția Yorkshire față de cele două Războaie ale Episcopilor. Îi sunt recunoscător dr. Scott pentru că mi-a permis cu generozitate să citez din lucrarea sa înainte ca aceasta să fie publicată.)
26. John Rushworth, *Historical Collections*, partea a II-a (1680), vol. II, p. 908 ; cf. Sheffield Central Library, Wentworth Woodhouse Muniments, Strafford Papers, 19(29), sir William Savile către vicontele Wentworth, 26 aprilie 1639.
27. Scottish Record Office, Hamilton MS GD 406/1/11144, 19 aprilie 1639.
28. Pentru mărimea Noului Model, vezi Ian Gentles, *The New Model Army in England, Ireland, and Scotland, 1645-53* (Oxford, 1992), pp. 10, 392.
29. Yorkshire Archaeological Society Library, Leeds, DD53/III/544 (Analele York), nepaginat.
30. Bibl. bodl., MS Ashmole 800 (Misc. political papers), ff. 51v (prima serie paginată), col. Fleetwood către tatăl său, sir Giles Fleetwood, York, 5 aprilie 1639.
31. BL, Add. MS 11045, f. 27, [Edward Rossingham către vicontele Scudamore], 11 iunie 1639.
32. Există posibilitatea ca, raportând numărul partizanilor Covenantului către rege, Holland să fi exagerat în mod intenționat puterea acestora pentru a-l face să nu intre în luptă ; vezi Russell, *Fall of the British Monarchies*, p. 63. Conducerea partizanilor Covenantului credea (probabil în mod corect) că Holland era un simpatizant al cauzei lor și îl trimiseseră cu câteva săptămâni înainte ca „mediator” pentru a aborda membri marcanți ai nobilimii engleze. La Duns Law, pare puțin probabil că i-a oferit regelui sfaturi imparțiale. National Library of Scotland, Crawford MS 14/3/35 (înainte în Biblioteca John Rylands, Manchester), 25 mai 1639 (pentru abordarea din partea partizanilor Covenantului). (Îi datorez acest argument prof. Russell.)
33. John Aston, „Iter Boreale, Anno Salutis 1639”, în J.C. Hodgson (ed.), *Six North Country Diaries* (Surtees Soc. 118, Durham, 1910), p. 24 (BL, Add. MS 28566). Henry Guthrie, episcop de Dunkeld, *Memoirs [of]... the Conspiracies and Rebellion against King Charles I*

- (1702), pp. 49-50 (Clark Memorial Library, Los Angeles, MS 014M3/c. 1640/Bound, „Observations upon the arise and progresse of the late Rebellion”).
34. Scottish Record Office, Hamilton MS GD 406/1/1179, sir Henry Vane Sr către Hamilton, 4 iunie 1639. Această scrisoare reia îndoielile regelui : „Maiestatea sa vede acum limpede și este foarte mulțumit de propria judecată că ceea ce s-a întâmplat în Galerie [la Whitehall] între Maiestatea sa, Domnia voastră [Hamilton] și mine a fost dovedit cu prisosință cu această ocazie”. Nalson, care tipărește scrisoarea, are probabil dreptate când interpretează că această conversație din Galerie se referea la faptul că nobilimea și mica nobilime engleză nu doreau „să invadeze Scoția”. John Nalson, *An Impartial Collection of the Great Affairs of State*, 2 vol. (1682-1683), vol. I, p. 230.
  35. Nalson, *An Impartial Collection*, vol. I, pp. 231-233. Nu pare să existe vreo dovadă că regele a fost cel care a deschis negocierile : vezi S.R. Gardiner, *History of England*, 10 vol. (Londra, 1891), vol. IX, p. 36 ; Sharpe, *Personal Rule of Charles I*, p. 808.
  36. În practică, această condiție nu a fost totuși întrunită decât parțial ; al cincilea „Table” (sau executivul Covenantului) a continuat să existe ca un comitet de comandă până în februarie anul următor, încălcând tratatul. (Îi sunt recunoscător prof. Macinnes pentru o discuție privind acest aspect.)
  37. Sharpe, *Personal Rule of Charles I*, p. 809.
  38. E.M. Furgol, „The Religious Aspects of the Scottish Covenanting Armies, 1639-51” (University of Oxford, teză de doctorat, 1982), pp. 3, 7. Estimările dr. Furgol sunt acceptate de prof. Fissel, care ne oferă cea mai exhaustivă descriere modernă a campaniilor : *Bishops' Wars*, p. 31 n.
  39. J. Bruce (ed.), *Letters and Papers of the Verney Family* (Camden Soc. 56, 1853), p. 251.
  40. BL, Add. MS 11045, ff. 32r, [Rossingham către viconte de Scudamore], 25 iunie 1639.
  41. Fissel, *Bishops' Wars*, p. 31 n. ; David Stevenson, „The Financing of the Cause of the Covenants, 1638-51”, *Scottish Historical Review*, 51 (1972), pp. 89-94.
  42. Fissel, *The Bishops' Wars*, p. 38.
  43. BL, Add. MS 11045, f. 45, [Rossingham către viconte de Scudamore], 13 august 1639.
  44. S-a afirmat recent că guvernul lui Carol nu a fost în mod inerent „niciodată prea stabil” în anii 1630, deoarece „nu exista, ca cel al Elisabetei I și cel al tatălui său [Iacob I], în baza consimțământului” (Reeve, *Charles I and the Road to Personal Rule*, p. 296). Dar această afirmație impune întrebarea : Al cui consimțământ ? Carol nu depindea de un mandat popular pentru a guverna și, deși reținerea nobilimii în a-și manifesta „consimțământul” putea să creeze probleme în guvernarea localităților, în absența unei revolte reușite, mijloacele prin care supușii lui Carol s-ar fi putut elibera de nemulțumiri erau foarte limitate.
  45. Geoffrey Parker, *The Military Revolution : Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, 1988), cap. 1.
  46. Conrad Russell, *The Scottish Party in English Parliaments, 1630-42, or, The Myth of the English Revolution* (curs inaugural, King's College, Londra, 1991), p. 8. Deși regatul fusese „demilitarizat” în sensul că aproape toți nobilii aveau puterea de a aduna și de a înarma soldați din rândul supușilor lor, credința că serviciul miliar era apanajul nobilimii a rămas puternică până în anii 1640 ; și există numeroase exemple de gentilemani sau nobili care erau la curent cu ultimele noutăți în materie de artă a războiului european (fie din lecturi, fie din experiențe personale). Barbara Donagan, „Codes and Conduct in the English Civil War”, *Past and Present*, 118 (1982), pp. 65-95 ; J.S.A. Adamson, „Chivalry and Political Culture in Caroline England”, în Kevin Sharpe și Peter Lake (eds.), *Culture and Politics in Early Stuart England* (Londra, 1994), pp. 161-197.
  47. Într-un studiu în curs de apariție, dr. Barbara Donagan, de la Huntington Library, oferă dovezi că unele gospodării engleze dețineau destul de multe arme în anii 1630. Chiar și așa,

- în absența (în timpul pauzelor dintre sesiunile parlamentare) oricărei autorități general recunoscute care să sancționeze și să coordoneze folosirea acestora, posibilitatea unei revolte în Anglia era încă îndepărtată în timpul conducerii personale a lui Carol ; de asemenea, elita politică nu recunoștea, în general, că rezistența armată ar fi fost o opțiune realistă sau chiar necesară. (Îi sunt recunoscător dr. John Morrill pentru o discuție asupra acestui aspect.)
48. Hugh Kearney, *Strafford in Ireland, 1633-41 : A Study in Absolutism* (ed. a II-a, Cambridge, 1989). Revolta din Irlanda s-a produs abia după ce Strafford a fost îndepărtat din funcția de lord-locotenent, în 1641 ; iar aceasta nu a fost direcționată împotriva unui vicerege tiranic, ci împotriva unui Parlament englez care părea să fi intrat sub controlul unei junte compuse exclusiv din opoziții protestanți militanți ai Coroanei. Vezi Conrad Russell, „The British Background to the Irish Rebellion of 1641”, *Historical Research*, 61 (1988), pp. 166-182.
  49. Pentru dovezi ale acestei concluzii, vezi Peter Donald, „New Light on the Anglo-Scottish Contacts of 1640”, *Historical Research*, 62 (1989), pp. 221-229.
  50. Pentru dovezi contemporane ale acestei percepții asupra regimului lui Carol, vezi John Morrill, „Charles I, Tyranny, and the English Civil War”, în *idem*, *The Nature of the English Revolution*, pp. 285-306.
  51. Chiar și cei mai „revizionisti” istorici acceptă că „teamă de Papalitate” era profund destabilizatoare pentru regimul lui Carol la sfârșitul anilor 1630 și la începutul anilor 1640 : vezi Sharpe, *Personal Rule of Charles I*, pp. 304, 842-844, 910-914, 938-939.
  52. John Rylands Library, University of Manchester, Eng. MS 737 (Papers relating to Catholic contributions, 1639), ff. 3a, 5-6 ; și vezi Caroline Hibbard, „The Contribution of 1639 : Court and Country Catholicism”, *Recusant History*, 16 (1982-1983), pp. 42-60.
  53. În 1641 și 1642, rapoarte privind un „complot papal” sinistru le-au oferit criticilor regelui din Parlamentul cel Lung o justificare puternică pentru a-și aroga „puteri de urgență” și pentru a aduna un grup (mai întâi în cele două Camere și apoi în toată țara) pentru apărarea religiei protestante și pentru „salvarea” regelui din ghearele consilierilor săi malefici. Pentru aceste zvonuri, vezi Caroline Hibbard, *Charles I and the Popish Plot* (Chapel Hill, 1983), pp. 168-238 ; Anthony Fletcher, *The Outbreak of the English Civil War* (Londra, 1981), cap. 4-5.
  54. Anthony Milton, *Catholic and Reformed : The Roman and Protestant Churches in English and Protestant Thought, 1600-40* (Cambridge, 1995), pp. 93-127.
  55. Derek Hirst, „The Failure of Godly Rule in the English Republic”, *Past and Present*, 132 (1991), p. 66.
  56. Conrad Russell, „Parliament and the King's Finances”, în *idem* (ed.), *The Origins of the English Civil War* (Londra, 1973), p. 107.
  57. Dintre cei șase, al patrulea conte de Bedford a murit în 1641 ; al treilea conte de Exeter și al doilea lord Brooke (ucis în serviciul militar în timpul asediului de la Lichfield), în 1643 ; al treilea conte de Essex, primul conte de Bolingbroke și primul conte de Mulgrave au murit în 1646.
  58. D. Brunton și D.H. Pennington, *Members of the Long Parliament* (Londra, 1954), p. 16.
  59. J.B. Crummett, „The Lay Peers in Parliament, 1640-44” (University of Manchester, teză de doctorat, 1970), anexă.
  60. Kevin Sharpe, „Archbishop Laud and the University of Oxford”, în Pearl, Worden și Lloyd-Jones (eds.), *History and Imagination*, p. 164.
  61. John Twigg, *A History of Queens' College, Cambridge* (Woodbridge, 1987), p. 48.
  62. BL, Harleian MS 7019, ff. 52-93, „Innovations in Religion and Abuses in Government in the University of Cambridge”, *Commons Journals*, vol. II, p. 126 ; David Hoyle, „A Commons Investigation of Arminianism and Popery in Cambridge on the Eve of the Civil War”, *Historical Journal*, 29 (1986), pp. 419-425, la p. 425.

63. Stephen Marshall, *A Sermon* (1641), p. 32; citat în Russell, *Fall of the British Monarchies*, p. 26.
64. BL, Harleian MS 7019, f. 82, „Unii cercetători [de la Emmanuel] au fost pedepsiți pentru vizitele lor frecvente la Peterhouse Chapel...”. Cf. Hoyle, „A Commons Investigation”, p. 424.
65. John Twigg, *The University of Cambridge and the English Revolution, 1625-88* (The History of the University of Cambridge: Texts and Studies, Woodbridge, 1990), vol. I, p. 41.
66. Pentru atenționări suplimentare privind semnificația descoperirilor lui Brunton și Pennington, vezi G.E. Aylmer, *Rebellion or Revolution? England, 1640-60* (Oxford, 1986), p. 42. (Îi sunt recunoscător prof. Thomas Cogswell pentru o discuție asupra acestei idei.)
67. Vicontele Falkland și sir Edward Hyde, de exemplu, au fost regaliști după 1642; dar ei dezaprobaseră multe aspecte ale comportamentului guvernului în anii 1630. O mare parte a succesului lui Carol în crearea unui partid regalist în 1642 a fost pusă pe seama eficienței cu care și-a reinventat persoana publică în primii doi ani ai Parlamentului cel Lung, prezentându-se ca un apărător al legilor cunoscute și al bisericii de stat și descriind cele două Camere drept organismul care amenința cu „inovații” în biserică și în stat. Vezi, mai ales, discuția strălucită pe această temă a lui Russell, *The Fall of the British Monarchies*, pp. 230, 413, 420.
68. Cele mai de încredere cifre estimative pentru Anglia și Țara Galilor sunt:

An	Total populație	Vârstă				
		0-4	5-14	15-24	25-29	Total < 30
		(% din populația totală)				
1631	4.892.580	12,45	19,87	18,19	7,89	58,40
1641	5.091.725	11,83	20,48	17,34	8,01	57,66

Informații private de la prof. sir Tony Wrigley. Îi sunt profund recunoscător prof. Wrigley pentru că mi-a oferit aceste extrapolări detaliate de la statistica adunată pentru studiul său extins, împreună cu R.S. Schofield, *The Population History of England 1541-1871* (Cambridge, 1981).

69. Esther Cope, „Public Images of Parliament during its Absence”, *Legislative Studies Quarterly*, 7 (1982), pp. 221-234. *Modus Tenendi Parliamentum* medieval a fost, probabil, textul politic cu cea mai mare circulație în Anglia de la începutul domniei Stuart; vezi N. Pronay și J. Taylor (eds.), *Parliamentary Texts of the Later Middle Ages* (Oxford, 1980), Anexa I. O copie a *Modus* despre care se afirmă că s-a găsit în biroul vicontelui Saye când a fost percheziționat în vederea găsirii unor materiale compromițătoare la dispariția Parlamentului cel Scurt: Bibl. bodl., MS Tanner 88*, f. 115.
70. Așa cum a stabilit dr. Gill, *cazul Hampden* a făcut ca, deși colectarea banilor pentru construcția de nave era în conformitate cu legea, șerifii să nu poată pune sechestru (adică să confişte proprietăți, în caz de neplată, până la valoarea sumei datorate) numai în baza autorizării printr-un act semnat de ministrul de Finanțe. Bineînțeles, această prevedere lăsa deschisă posibilitatea Coroanei de a-i întemnița pe cei care refuzau să plătească – un tertip pe care se arătase deja dispusă să-l folosească. Vezi A.A.M. Gill, „Ship Money during the Personal Rule of Charles I: Politics, Ideology, and the Law, 1634-40” (University of Sheffield, teză de doctorat, 1990). Dacă, ipotetic vorbind, nu s-ar fi convocat un alt Parlament în anii 1640 și impozitul pentru construcția de corăbii s-ar fi colectat anual, ar rămâne deschisă discuția dacă Coroana ar fi fost forțată să trimită oameni la închisoare într-un ritm constant cu cel din anii 1630 sau dacă opoziția față de impozitul pentru construcția de nave s-ar fi redus progresiv. (Îi sunt recunoscător dr. John Morrill pentru o discuție asupra acestui subiect.)

71. Pentru o introducere lucidă în argumentele prezentate în această dezbatere, vezi J.P. Sommerville, *Politics and Ideology in England, 1603-40* (Londra, 1986), mai ales pp. 160-162.
72. Pentru unele observații sugestive privind impactul ideilor lui Coke asupra generației admise la Inns of Court din anii 1630, vezi Alan Cromartie, *Sir Matthew Hale, 1609-1676: Law, Religion, and Natural Philosophy* (Cambridge, 1995), pp. 11-29.
73. „The Lord Chancellor Egertons observacons upon ye Lord Cookes reportes” (1615), reprodus în Louis A. Knafla, *Law and Politics in Jacobean England: The Tracts of Lord Chancellor Ellesmere* (Cambridge, 1977), pp. 297-318. Pentru diversitatea opiniilor privind statutul și scopul dreptului comun, vezi Clive Holmes, „Parliament, Liberty, Taxation, and Property”, în J.H. Hexter (ed.), *Parliament and Liberty from the Reign of Elizabeth to the English Civil War* (Stanford, 1992), pp. 122-154.
74. Împotriva acestei afirmații se poate spune că, în anii 1620, Coroana nu i-a oferit niciodată Parlamentului ocazia de a reglementa adecvat apărarea teritoriului; vezi Richard Cust, *The Forced Loan and English Politics 1626-8* (Oxford, 1987), pp. 150-185. Dar rămâne foarte îndoielnic faptul că vreun Parlament din vremea lui Carol I ar fi votat subvenții la valoarea sumelor colectate și cheltuite doar pe construcția de nave a regelui în anii 1630.
75. Pentru amploarea subevaluării, vezi Felicity Heal și Clive Holmes, *The Gentry in England and Wales, 1500-1700* (Londra, 1994), pp. 185-186; Conrad Russell, *Parliaments and English Politics, 1621-9* (Oxford, 1979), pp. 49-51.
76. K.R. Andrews, *Ships, Money, and Politics: Seafaring and Naval Enterprise in the Reign of Charles I* (Cambridge, 1991), pp. 128-139.
77. Pentru originile acestei direcții de argumentare, vezi *The King's Prerogative in Saltpetre* (1607), reprodus în *English Reports*, vol. LXXVII, pp. 1294-1297; citat în Holmes, „Parliament, Liberty, Taxation, and Property”, p. 136.
78. Thomas Hobbes, *A Dialogue between a Philosopher and a Student of the Common Laws of England*, Joseph Cropsey (ed.) (Chicago, 1971), p. 63; vezi și secțiunea următoare: „Regele, de asemenea (după cum recunoaște toată lumea), are datoria de a-și proteja poporul împotriva dușmanilor externi și de a păstra pacea în regat; dacă nu face toate eforturile pentru a-și respecta această îndatorire, comite un păcat...” (*ibid.*).
79. Pentru opiniile lui Hutton, vezi Wilfrid R. Prest (ed.), *The Diary of Sir Richard Hutton, 1614-39* (Selden Soc. supplementary series, IX, 1991), pp. xxvi-xxxv; *Dictionary of National Biography*, „Sir Richard Hutton”.
80. Conrad Russell, „The Ship Money Judgements of Bramston and Davenport”, în *idem*, *Unrevolutionary England* (Londra, 1990), pp. 137-144.
81. Sir John Bramston (1577-1654), care s-a pronunțat împotriva Coroanei din cauza unei chestiuni tehnice (și anume, că din registre nu reieșea cui îi erau datorati banii strânși), era de acord totuși cu majoritatea în privința faptului că serviciile erau pentru rege. Bramston îl apăraseră pe sir John Eliot în 1629 și este posibil să fi rămas în completul de judecată ca critic al regimului în anii 1640 – deși în minoritate în complet și, probabil, inefficient. Vezi Russell, „Ship Money Judgements”, p. 143. Bineînțeles, vârsta nu era singurul factor determinant al opiniei celor din profesia legală; tânărul Matthew Hale, care avea să devină unul dintre cei mai influenți membri ai completului post-Restaurare, era cu totul pătruns de tradițiile lui sir Edward Coke și John Selden; vezi Cromartie, *Sir Matthew Hale*, cap. 1-2.
82. J.S. Cockburn, *A History of English Assizes, 1558-1714* (Cambridge, 1972), pp. 231-237. Prof. Cockburn discută despre declinul „încrederii populare în imparțialitatea acțiunilor [judecătorilor]” (p. 231) din timpul domniei lui Carol. Dacă acest lucru ar fi creat sau nu o criză imposibil de depășit în sistemul juridic englez – în absența unui Parlament – trebuie să rămână o problemă deschisă.
83. Judecătorii care s-au pronunțat în favoarea Coroanei în *cazul Hampden* nu au făcut la fel și în favoarea unui astfel de sprijin, deoarece nu era vorba despre problema generală a politicii

- fiscale regale. Finch și colegii săi au stabilit că regele avea obligația de a apăra regatul și de a lua măsurile necesare în acest sens. (Îi sunt recunoscător prof. Russell pentru sfaturile sale privind acest aspect.)
84. Francis Hargrave, *A Complete Collection of State-Trials*, 11 vol. (1776-1781), vol. I, col. 625.
  85. BL, Add. MS 27402 (Misc. historical papers), f. 79, Charles I către contele de Essex, 6 august 1644.
  86. John Harris și Gordon Higgott, *Inigo Jones : Complete Architectural Drawings* (New York, 1989), pp. 238-240. Inscriptia de pe antablament era : „CAROLUS... TEMPLUM SANCTI PAULI VETUSTATE CONSUMPTUM RESTITUIT ET PORTICUM FECIT” (Carol... a restaurat Catedrala Sf. Pavel [care a fost] măcinată de vreme și a ridicat [acest] portic).
  87. John Rylands Library, University of Manchester, Eng. MS 737, f. 3a, regina către sir John Wintour, 17 aprilie 1639. Vezi și circulara de la Reverendul Ant[hony] Champney, decanul clerului catolic secular englez, 30 noiembrie 1638, care îi îndemna pe catolici să fie sinceri în protestele lor legate de loialitatea față de rege în momentul crizei scoțiene (Eng. MS 737, nr. 32).
  88. Donald, *An Uncounselled King*, pp. 320-327 ; Fissel, *Bishops' Wars*, p. 4.
  89. Jonathan Israel, *The Dutch Republic : Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1995), pp. 637-645.
  90. House of Lords Record Office, Main Papers 29/7/1648, ff. 59-60, liste ale preoților întemnițați sau executați, 1643-1647. Prin contrast, doar trei preoți au fost executați în cei cinci-sprezece ani ai domniei lui Carol, de la accederea sa la tron până în 1640. Vezi Robin Clifton, „Fear of Popery”, în Russell (ed.), *Origins of the English Civil War*, p. 164.
  91. Scottish Record Office, GD 406/1/10543, Carol I către Hamilton, 18 aprilie 1639, reprodus în Gilbert Burnet, *The Memoires of the Lives and Actions of James and William, Dukes of Hamilton* (1677), p. 155.
  92. Northumberland către Strafford, 29 ianuarie 1639, reprodus în William Knowler (ed.), *The Earl of Strafforde's Letters and Dispatches*, 2 vol. (1739), vol. II, p. 276 ; Northumberland către Leicester, 31 decembrie 1640, reprodus în Arthur Collins (ed.), *Letters and Memorials of State... from the Originals in Penshurst Place*, 2 vol. (1746), vol. II, p. 666. Northumberland, căruia nu îi plăcea de Hamilton, exagera ; dar, dacă nu „singura putere” asupra regelui, Hamilton era cu siguranță una dintre cele mai puternice personaje de la curte din perioada 1639-1641.
  93. În vara anului 1638, de exemplu, lordul Newburgh (cancelarul ducatului de Lancaster) i s-a plăns secretarului Coke că Patrick Maule, unul dintre camerierii scoțieni, și marchiza de Hamilton erau principalii confidenți ai regelui în privința crizei scoțiene. Kevin Sharpe, „The Image of Virtue : The Court and Household of Charles I, 1625-42”, în David Starkey (ed.), *The English Court : From the Wars of the Roses to the Civil War* (Londra, 1987), p. 251.
  94. Printr-un act despre care se poate considera că prevestea evoluțiile viitoare, Consiliul de Război (comisia Consiliului de Coroană, prezidată de Arundel și însărcinată cu planificarea campaniei din 1639) reușise să-l convingă pe rege să revoce o serie de brevete și monopoluri nepopulare în iarna 1638-1639. Bibl. bodl., MS Clarendon 15, f. 36, notițele lui sir Francis Windebanke și ale lordului Cottington, 11 noiembrie 1638 ; vezi și discuția din Fissel, *Bishops' Wars*, p. 69 n.
  95. Scottish Record Office, Hamilton MSS GD 406/1/1505, 1506, 1509, 1510 (pentru Saye) ; GD 406/1/1427 (pentru Mandeville) ; GD 406/1/1316, 1319 (pentru Danvers). Hamilton avea reputația de personaj deschis ideilor despre reforma guvernării, astfel încât în 1642 Danvers i-a trimis o copie a unui tratat privind reformarea celor două regate, pe care îl comandase de la Henry Parker, nepotul vicontelui Saye și Sele. Scottish Record Office, Hamilton MS GD 406/1/1700, Danvers către Hamilton, 1 iulie 1642 ; H[enry] P[arker],

- The Generall Junto, or the Councell of Union* (1642), BL, 669, ff. 18/1 ; și vezi Michael Mendle, *Henry Parker and the English Civil War: The Political Thought of the Public's „Privado”* (Cambridge, 1985), pp. 18-19, 54-55, 97. (Îi sunt recunoscător dr. John Scally pentru o discuție asupra acestei idei.)
96. Clark Memorial Library, Los Angeles, MS 014M3/c. 1640/ Bound ([Bishop Guthrie], „Observations upon the arise and progresse of the late Rebellion”), p. 82. Hamilton era în mod clar în dizgrația reginei, al cărei șambelan îl acuzase de înțelegere secretă cu scoțienii ; vezi și Barbara Donagan, „A Courtier's Progress : Greed and Consistency in the Life of the Earl of Holland”, *Historical Journal*, 19 (1976), p. 344.
  97. Pentru Arundel și „vechea nobilime”, vezi Kevin Sharpe, *Sir Robert Cotton, 1586-1631* (Oxford, 1979), pp. 140, 213-214 ; și lucrarea sa „The Earl of Arundel, his Circle and the Opposition to the Duke of Buckingham, 1618-28”, în Kevin Sharpe (ed.), *Faction and Parliament : Essays on Early Stuart History* (Oxford, 1978), pp. 209-244.
  98. Arundel și-l dorește inițial pe contele de Essex în poziția de conducere a cavaleriei : vezi Northumberland către Strafford, 29 ianuarie 1639, reprodus în Knowler (ed.), *The Earl of Strafforde's Letters*, vol. II, p. 276.
  99. BL, Loan MS 23/1 (Hulton of Hulton corr.), ff. 170-184, 190, scrisori de la contele de Holland către contele de Essex [nedatate].
  100. Expresia îi aparține lui Burnet, *Lives of the Hamiltons*, p. 518.
  101. Pentru eforturile lui Hamilton și ale lui Vane în numele lui Gustavus, vezi Scally, „The Political Career of James, 3rd Marquis and 1st Duke of Hamilton”, pp. 50-67.
  102. Hibbard, *Charles I and the Popish Plot*, pp. 104-124.
  103. BL, Add. MS 11045, f. 27, [Rossingham către vicontele Scudamore], 11 iunie 1639. În iunie 1639 s-a spus că Hamilton a prezis că „afacerea din Scoția va lua sfârșit curând, partizanii Covenantului au opinii foarte diferite” (*ibid.*). Era o exagerare, deoarece Hamilton a subestimat sprijinul solid de care se bucura Argyll în rândul micii nobilimi și în micile localități ; cu toate acestea, o diviziune în conducerea partizanilor Covenantului a rămas o posibilitate reală și ar fi devenit o certitudine în mijlocul acuzațiilor care ar fi urmat după înfrângerea partizanilor Covenantului în vara anului 1639. (Îi sunt recunoscător prof. Allan Macinnes pentru o discuție privind acest aspect.)
  104. Orice soluție pe termen lung privind rebeliunea scoțienilor depindea de acceptarea de către rege a măcar unora dintre cererile Covenantului Național și de construcția unui partid pro-regalist în Scoția, care să guverneze țara în numele regelui. Chiar și unii posibili adepți ai unui nou guvern pro-regalist, precum contele de Montrose, nu ar fi fost de acord, probabil, cu abandonarea completă a obiectivelor Covenantului. Bineînțeles, mărinimia în victorie nu era una dintre calitățile renumite ale lui Carol I ; dar, în mod ironic, un succes militar englez în 1639 ar fi consolidat tocmai puterea acelor consilieri englezi care ar fi promovat, probabil, un acord postbelic mai înghăduitor cu lorzii Covenantului – mai ales Holland („mediatorul” ales de partizanii Covenantului) și Hamilton.
  105. PRO 31/3/71, ff. 85, 141v. (Îi datorez aflarea acestei referințe prof. Kevin Sharpe.)
  106. Israel, *Dutch Republic*, pp. 537-538 ; pentru un punct de vedere alternativ bine susținut asupra șanselor lui Carol, vezi Derek Hirst, *Authority and Conflict : England 1603-58* (Londra, 1986), pp. 174-177.
  107. Collins (ed.), *Letters and Memorials of State... from the Originals at Penshurst Place*, vol. II, p. 636, Northumberland către Leicester, 13 februarie 1640.
  108. Valerie Pearl, *Londra and the Outbreak of the Puritan Revolution* (Oxford, 1961), p. 96.
  109. Robert Brenner, *Merchants and Revolution : Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653* (Cambridge, 1993), pp. 281-306 ; pentru un punct de vedere mai pesimist asupra relațiilor Coroanei cu Londra, Robert Ashton, *The Crown*

- and the Money Market, 1603-40* (Oxford, 1960), pp. 152-153, 174-184; *idem, The City and the Court, 1603-43* (Cambridge, 1979), pp. 202-204.
110. Pentru declinul veniturilor regale de pe urma proprietăților funciare la începutul secolului al XVII-lea, vezi R.W. Hoyle, „Introduction: Aspects of the Crown's Estate, c. 1558-1640”, în *idem* (ed.), *The Estates of the Crown* (Cambridge, 1994). Dr. Hoyle subliniază faptul că, în jurul anului 1600, aproximativ 39% din veniturile totale ale Coroanei proveneau din proprietățile sale funciare; în 1641, cifra scăzuse la 14% (*ibid.*, pp. 26-28).
  111. Conrad Russell, „Parliamentary History in Perspective”, *History*, 61 (1976), pp. 1-27; Michael Braddick, *Parliamentary Taxation in Early Seventeenth-Century England* (Royal Historical Society, Studies in History, 70, Londra, 1994). (Îi sunt recunoscător dr. Braddick pentru o discuție asupra acestui aspect.)
  112. Edward Hyde, conte de Clarendon, *The History of the Rebellion and Civil Wars in England*, W.D. Macray (ed.), 6 vol. (Oxford, 1888), vol. I, p. 85. Chiar și fără impozitul pentru nave, Carol și-ar fi putut echilibra bugetul, probabil, atât timp cât evita o implicare în războaiele externe (argument pe care îl datorez dr. Morrill).
  113. Russell, „Parliamentary History in Perspective”, p. 9.
  114. Pentru impactul impozitării în anii 1640 și 1650, vezi Ann Hughes, *Politics, Society, and Civil War in Warwickshire, 1620-60* (Cambridge, 1987), pp. 262-266, 280-282; John Morrill, *Cheshire, 1630-60: County Government and Society during the English Revolution* (Oxford, 1974), p. 107.
  115. Aylmer, *Rebellion or Revolution?*, p. 172; vezi și articolul său „Attempts at Administrative Reform, 1625-40”, *English Historical Review*, 72 (1957), pp. 232-233. Bineînțeles, se poate aduce obiecția că acest lucru s-a produs în urma unui război civil; dar, așa cum au accentuat unele studii recente, acestea erau impozite colectate la nivel local, și nu de către armată, cu forța: vezi Hughes, *Warwickshire*, cap. 5.
  116. Richard Tuck, „«The Ancient Law of Freedom»: John Selden and the English Civil War”, în John Morrill (ed.), *Reactions to the English Civil War, 1642-49* (Londra, 1982), pp. 137-161.
  117. Russell, *Fall of the British Monarchies*, p. 227.
  118. Îi sunt recunoscător prof. Olivier Chaline, de la L'École Normale Supérieure, pentru o discuție asupra acestui aspect.
  119. Pentru limitările guvernului francez de la sfârșitul secolului al XVII-lea: Roger Mettam, „Power, Status, and Precedence: Rivalries among the Provincial Elites in Louis XIV's France”, în *Transactions of the Royal Historical Society*, 38 (1988), pp. 43-82; și *idem*, *Power and Faction in Louis XIV's France* (Oxford, 1988); vezi și Jeroen Duindam, *Myths of Power: Norbert Elias and the Early Modern European Court* (Amsterdam, 1995), pp. 43-56.
  120. Clark Memorial Library, Los Angeles, MS W765M1/E561 c.1645/Bound, John Windover, „Encomion Heroicon... The States Champions in honor of... Sr Thomas Fairfax” [c. 1646]; *The Great Champions of England* (1646), BL, 669, f. 10/69.

Capitolul 2

America britanică

1. În John C. Fitzpatrick (ed.), *The Writings of George Washington*, 39 vol. (Washington, 1931-1944), vol. III, pp. 244-724.
2. Cățiva cercetători au pus această întrebare, dar nu în mod serios. Vezi Roger Thompson, „If I Had Been the Earl of Shelburne in 1762-5”, în Daniel Snowman (ed.), *If I Had Been...* (Londra, 1979), pp. 11-29, și Esmond Wright, „If I Had Been Benjamin Franklin in the early 1770s”, în *ibid.*, pp. 33-54.

3. Geoffrey Parker, „If the Armada Had Landed”, *History*, 61 (1976), pp. 358-368.
4. Conrad Russell, „The Catholic Wind”, retipărit în *idem*, *Unrevolutionary England, 1603-1642* (Londra, 1990), pp. 305-308.
5. „Dar din momentul în care am folosit modul condițional-optativ, am început să luăm în considerare evenimentele contrafactice. Există unele obiecții serioase la a face acest lucru. Istoria cuprinde un număr infinit de variabile contingente și, din acest motiv, selecția noastră de contra-supoziții este cu necesitate neordonată. Dar contra-istoria nu este studiul a ceea ce s-ar fi întâmplat, cât a ceea ce s-ar fi putut întâmpla; iar un motiv pentru a lua în calcul un deznodământ care nu s-a produs, dar despre care cei prinși în evenimente știau că s-ar putea produce – sau despre care noi, cu avantajul cunoașterii istorice, vedem că s-ar fi putut produce – este acela că ne permite să înțelegem mai bine problematica cu care se confruntau acești actori. Orice eveniment din istorie este atât ceea ce s-a produs, cât și non-producerea a ceea ce s-ar fi putut întâmpla; nimeni nu știe mai bine acest lucru decât noi, cei care ne petrecem viața între granițele imaginației despre posibilități inimaginabile, dintre care unele se produc din când în când” : J.G.A. Pocock, „The Fourth English Civil War : Dissolution, Desertion and Alternative Histories in the Glorious Revolution”, *Government and Opposition*, 23 (1988), pp. 151-166, mai ales p. 157.
6. Robert C. Ritchie, *The Duke's Province : A Study of New York Politics and Society, 1664-1691* (Chapel Hill, 1977).
7. Viola Florence Barnes, *The Dominion of New England : A Study in British Colonial Policy* (New Haven, 1923), pp. 35-36, 44.
8. David Lovejoy, *The Glorious Revolution in America* (ed. a II-a, Middletown, Conn., 1987).
9. Opțiunea unei Americi în care guvernatorii militari și birocrății, și nu organismele reprezentative, ar avea un rol central este reconstruită în lucrările lui Stephen Saunders Webb, *The Governors-General : The English Army and the Definition of the Empire, 1569-1681* (Chapel Hill, 1979); *idem*, *1676 : The End of American Independence* (New York, 1984); *idem*, *Charles Churchill* (New York, 1996). Această teză se opune presupunerilor acceptate și nu a fost apreciată pe măsura meritului său.
10. Geoffrey Holmes și Daniel Szechi, *The Age of Oligarchy : Preindustrial Britain 1722-1783* (Londra, 1993), p. 97.
11. De exemplu, „His Majestie's Most Gracious Declaration to all his Loving Subjects”, 17 aprilie 1693, în Daniel Szechi, *The Jacobites : Britain and Europe 1688-1788* (Manchester, 1994), pp. 143-145.
12. În mod tardiv, observația lui Carol Edward Stuart asupra punctelor de inclus în următoarea sa declarație, din 1753, cuprindea : „7. O uniune între cele trei regate care urmează să fie propusă unui Parlament liber” : Szechi, *Jacobites*, pp. 150-151. Dar aceasta era o ipoteză contrafactuală nerealistă, iar planurile franceze pentru încercarea de invazie din 1759 cuprindeau încă o dizolvare a Uniunii din 1707 : Claude Nordmann, „Choiseul and the Last Jacobite Attempt of 1759”, în Eveline Cruickshanks (ed.), *Ideology and Conspiracy : Aspects of Jacobitism, 1689-1759* (Edinburgh, 1982), pp. 201-217.
13. Richard Price, *Observations on the Nature of Civil Liberty, the Principles of Government, and the Justice and Policy of the War with America* (Londra, 1776), p. 28 : „Un Imperiu este o colecție de state și comunități unite printr-o legătură comună. Dacă fiecare dintre aceste state are forme libere de guvernare și, din punctul de vedere al impozitării și al legislației interne, sunt independente de celelalte state, dar unite prin acorduri, alianțe sau supunerea față de un Mare Consiliu, reprezentând întregul imperiu, sau față de un monarh care se bucură de puterea executivă supremă : în aceste condiții, Imperiul va fi un Imperiu de Oameni Liberi”.
14. John Adams, 6 februarie 1775, în John Adams și Jonathan Sewall [sc. Daniel Leonard], *Novanglus and Massachusettensis ; or Political Essays, published in the Years 1774 and*

- 1775, *on the Principal Points of Controversy, between Great Britain and her Colonies* (Boston, 1819), p. 30.
15. Gaillard Hunt (ed.), *The Writings of James Madison*, 9 vol. (New York, 1900-1910), vol. VI, p. 373.
  16. James Otis, *The Rights of the British Colonies Asserted and Proved* (Boston, 1764), p. 23.
  17. Richard Bland, *An Enquiry into the Rights of the British Colonies ; intended as an Answer to „The Regulations lately made concerning the Colonies, and the Taxes imposed upon them considered“. In a Letter addressed to the Author of that Pamphlet* (Williamsburg, 1766 ; retipărit la Londra, 1769), p. 12.
  18. Chiar și lucrarea lui Thomas Jefferson, *A Summary View of the Rights of British America* (Williamsburg, 1774), care era un ecou al doctrinei lui Bland și Otis privind dreptul oamenilor de a înființa noi societăți (p. 6), era formulată în vechiul limbaj al petiției adresate Coroanei pentru a reduce nemulțumirile, precum și în noul limbaj al drepturilor naturale.
  19. Barnes, *Dominion of New England*, p. 178 ; Charles M. Andrews, *The Colonial Period of American History*, 4 vol. (New York, 1934-1938), vol. I, p. 86 n.
  20. [Franklin], „On the Tenure of the Manor of East Greenwich”, *Gazetteer*, 11 ianuarie 1766, în Leonard W. Labaree et al. (eds.), *The Papers of Benjamin Franklin* (New Haven, 1959), vol. XIII, pp. 18-22.
  21. *Novanglus and Massachusettensis*, p. 94.
  22. [William Cobbett și T.C. Hansard], *The Parliamentary History of England from the Earliest Period to the Year 1803*, 36 vol. (Londra, 1806-1820), vol. XVIII, col. 957-958.
  23. Pentru versiuni recente ale afirmației că motivele Revoluției erau aspecte esențiale interne ale coloniilor, vezi Gordon Wood, *The Radicalism of the American Revolution* (New York, 1992) ; J.C.D. Clark, *The Language of Liberty 1660-1832 : Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993).
  24. Drew R. McCoy, *The Elusive Republic : Political Economy in Jeffersonian America* (Chapel Hill, 1980) ; Doron S. Ben-Atar, *The Origins of Jeffersonian Commercial Policy and Diplomacy* (Londra, 1993).
  25. Carl Bridenbaugh, *Mitre and Sceptre : Transatlantic Faiths, Ideas, Personalities, and Politics, 1689-1775* (New York, 1962) ; William H. Nelson, *The American Tory* (Oxford, 1961).
  26. T.H. Breen, „An Empire of Goods : The Anglicization of Colonial America, 1690-1776”, *Journal of British Studies*, 25 (1986), pp. 467-499 ; „Baubles of Britain” : The American and Consumer Revolutions of the Eighteenth Century”, *Past and Present*, 119 (1988), pp. 73-104.
  27. Durand Echeverria, *Mirage in the West : A History of the French Image of American Society to 1815* (Princeton, 1957) ; François Furet, „De l'homme sauvage à l'homme historique : l'expérience américaine dans la culture française”, în *La Revolution américaine et l'Europe* (Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1979), pp. 91-105.
  28. J. Hector St John de Crèvecoeur, *Letters from an American Farmer* (Londra, 1782) ; trad., Paris, 1787 ; Leipzig, 1788-1789.
  29. În Franklin, *Papers*, vol. XIII, pp. 124-159, la p. 135.
  30. [Thomas Pownall], *The Administration of the Colonies* (Londra, 1764), p. 25.
  31. Thomas Pownall, *The Administration of the Colonies* (ed. a II-a, Londra, 1765), dedicație, A2v-A3r.
  32. MS history of Virginia, Virginia Historical Society, citat în Kate Mason Rowland, *The Life of George Mason 1725-1792*, 2 vol. (New York, 1892), vol. I, pp. 123-124.
  33. [Joseph Galloway], *Letters to a Nobleman, on the Conduct of the War in the Middle Colonies* (Londra, 1779), pp. 8-10.

34. Douglass Adair și John A. Schutz (eds.), *Peter Oliver's Origin & Progress of the American Rebellion : A Tory View* (San Marino, 1961), pp. 3, 145.
35. Edward H. Tatum Jr (ed.), *The American Journal of Ambrose Serle, Secretary to Lord Howe 1776-1778* (San Marino, 1940), pp. 46-47.
36. [Daniel Leonard], *The Origin of the American Contest with Great-Britain, or The present political State of the Massachusetts-Bay, in general, and The Town of Boston in particular* (New York, 1775), p. 12; pentru aceste surse, vezi Gordon S. Wood, *The Creation of the American Republic 1776-1787* (Chapel Hill, 1969), mai ales pp. 3-4 pentru cauzalitatea „ciudad de inexplicabilă” a Revoluției.
37. În cadrul acestei agende mai vechi au început să apară îndoieli cu privire la inevitabilitatea unei destrămări, în lucrări precum Ian R. Christie și Benjamin W. Labaree, *Empire or Independence 1760-1776* (Oxford, 1976). Tot în cadrul acestei agende, o analiză contrafactuală puternică a fost oferită de Robert W. Tucker și David C. Hendrickson, *The Fall of the First British Empire : Origins of the War of American Independence* (Baltimore, 1982), o lucrare care a ajuns totuși adesea la concluzia că politica britanică cu greu ar fi putut fi diferită.
38. Mitul a fost reafirmat recent ca o explicație istorică de Jack P. Greene, „Why Did the Colonists Rebel?”, *Times Literary Supplement*, 10 iunie 1994.
39. S-a făcut o încercare timpurie de a diversifica litania seculară a „cauzelor evidente” ale Revoluției, aducând în discuție argumente legate de efectul Marii Deșteptări în mobilizarea politică; dar acesta a fost negat de o ipoteză contrafactuală conform căreia, fără Deșteptare, „rezistența colonială ar fi luat în mare parte aceleași forme și în cadrul aceleiași cronologii”: John M. Murrin, „No Awakening, No Revolution? More Counterfactual Speculations”, *Reviews in American History*, 11 (1983), pp. 161-171, la p. 164.
40. Mai ales Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Cambridge, Mass., 1967) și *The Origins of American Politics* (New York, 1968).
41. Mai ales Jack P. Greene, *Peripheries and Center : Constitutional Development in the Extended Politics of the British Empire and the United States, 1607-1788* (New York, 1986), dar anticipată în multe dintre scrierile lui Green după anii 1860.
42. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 71.
43. Christie și Labaree, *Empire or Independence*, pp. 277-278.
44. John Shy, „Thomas Pownall, Henry Ellis, and the Spectrum of Possibilities, 1763-1775”, în Alison Gilbert Olson și Richard Maxwell Brown (eds.), *Anglo-American Political Relations, 1675-1775* (New Brunswick, 1970), pp. 155-186.
45. Această interpretare a fost subliniată de Jack P. Greene, „The Seven Years' War and the American Revolution: The Causal Relationship Reconsidered”, *Journal of Imperial and Commonwealth History*, 8 (1980), pp. 85-105.
46. Pentru o bibliografie a pamfletelor, vezi Clarence W. Alvord, *The Mississippi Valley in British Politics*, 2 vol. (Cleveland, 1917), vol. II, pp. 253-264; pentru dezbatere, William L. Grant, „Canada versus Guadeloupe, an Episode of the Seven Years' War”, *American Historical Review*, 17 (1911-1912), pp. 735-753.
47. [Cobbett (ed.)], *Parliamentary History*, vol. XV, col. 1265.
48. William Burke, *Remarks on the Letter Address'd to Two Great Men. In a Letter to the Author of that Piece* (Londra, 1760), pp. 50-51.
49. [Benjamin Franklin], *The Interest of Great Britain considered, With Regard to her Colonies, And the Acquisitions of Canada and Guadeloupe* (Londra, 1760), în Franklin, *Papers*, vol. IX, pp. 47-100, la pp. 73, 77, 90.
50. Gerald S. Graham, *The Politics of Naval Supremacy : Studies in British Maritime Ascendancy* (Cambridge, 1965), p. 27.
51. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 50-53.
52. Price, *Observations on the Nature of Civil Liberty*, pp. 43-44.

53. Richard Price către Benjamin Franklin, 3 aprilie 1769, în W. Bernard Peach și D.O. Thomas (eds.), *The Correspondence of Richard Price*, 3 vol. (Cardiff, 1983-1994), vol. I, pp. 58-79, la pp. 76-77. Când a fost citită în fața Royal Society, cuvintele „politică nedreaptă și fatală” au fost omise.
54. Richard Price către Ezra Stiles, 2 noiembrie 1773, în Price, *Correspondence*, vol. I, p. 165; ca răspuns la Stiles către Price, 20 noiembrie 1772, *ibid.*, p. 149.
55. Citat în Lawrence Henry Gipson, „The American Revolution as an Aftermath of the Great War for the Empire, 1754-1763”, *Political Science Quarterly*, 65 (1950), pp. 86-104, la p. 104.
56. John M. Murrin, „The French and Indian War, the American Revolution, and the Counterfactual Hypothesis: Reflections on Lawrence Henry Gipson and John Shy”, *Reviews in American History*, 1 (1973), pp. 307-318, la p. 309.
57. Alison Gilbert Olson, „The British Government and Colonial Union, 1754”, *William and Mary Quarterly*, 17 (1960), pp. 22-34.
58. Citat în sir Lewis Namier și John Brooke, *Charles Townshend* (Londra, 1964), pp. 39-40.
59. [Thomas Paine], *Common Sense; Addressed to the Inhabitants of America* (Philadelphia, 1776), p. 31.
60. Jack P. Greene, „An Uneasy Connection: An Analysis of the Preconditions of the American Revolution”, în Stephen G. Kurtz și James H. Hutson (eds.), *Essays on the American Revolution* (Chapel Hill, 1973), pp. 32-80, la p. 64. Greene a afirmat (pp. 65, 72) că „condiția predominantă” a Revoluției a fost „decizia autorităților coloniale din Marea Britanie [mai exact, a lordului Halifax, președintele Ministerului Comerțului din 1748 în 1761] de a abandona politica de acomodare a lui Walpole” în favoarea unei „dependențe de coerciție”, o teză greu de susținut acum, ținându-se seama și de dovezile prezentate în Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*.
61. Wood, *Making of the American Republic*, pp. 12-13.
62. [John Dickinson], *Letters from a Farmer in Pennsylvania, to the Inhabitants of the British Colonies* (Philadelphia, 1768), pp. 7-13, 16.
63. Franklin către Joseph Galloway, 9 ianuarie 1769, în Franklin, *Papers*, vol. XVI, p. 17.
64. Worthington Chauncey Ford (ed.), *Journals of the Continental Congress 1774-1789*, 34 vol. (Washington, 1904-1937), vol. I, pp. 84, 89.
65. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 114-117.
66. *Ibid.*, pp. 117-127.
67. Jack P. Greene și Richard M. Jellison, „The Currency Act of 1764 in Imperial-Colonial Relations, 1764-1776”, *William and Mary Quarterly*, 18 (1961), pp. 485-518; Joseph Albert Ernst, *Money and Politics in America 1755-1775: A Study in the Currency Act of 1764 and the Political Economy of Revolution* (Chapel Hill, 1973).
68. J. Wright (ed.), *Sir Henry Cavendish's Debates of the House of Commons during the Thirteenth Parliament of Great Britain*, 2 vol. (Londra, 1841-1843), vol. I, pp. 494-495, citat în Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 217.
69. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 226 n.
70. *Ibid.*, p. 238.
71. Franklin, *Papers*, vol. XIV, pp. 110-116, la pp. 114-115.
72. Peter D.G. Thomas, *Revolution in America: Britain and the Colonies, 1763-1776* (Cardiff, 1992), pp. 29, 37.
73. [Thomas Whately], *The Regulations Lately Made concerning the Colonies, and the Taxes Imposed upon Them, considered* (Londra, 1765), p. 109.
74. Pentru un studiu important care se ocupă de monarhia de drept divin și democrația reprezentativă ca fiind „ficțiuni” în aceeași măsură, vezi Edmund S. Morgan, *Inventing the People: The Rise of Popular Sovereignty in England and America* (New York, 1988).
75. [Cobbett (ed.)], *Parliamentary History*, vol. XVI, col. 100.

76. Sir Lewis Namier și John Brooke (eds.), *The History of Parliament : The House of Commons 1754-1790*, 3 vol. (Londra, 1964), vol. I, pp. 366, 419.
77. [Paine], *Common Sense*, p. 30.
78. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 335-341.
79. Julian P. Boyd, *Anglo-American Union : Joseph Galloway's Plans to Preserve the British Empire 1774-1788* (Philadelphia, 1941), pp. 34-38.
80. Galloway, în Edmund C. Burnett (ed.), *Letters of Members of the Continental Congress*, 8 vol. (Washington, 1921-1936), vol. I, p. 59.
81. Pentru dezbaterile din Camera Comunelor privind propunerea lui North din 20 februarie 1775, vezi [Cobbett (ed.)], *Parliamentary History*, vol. XVIII, col. 320.
82. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 367-378.
83. Josiah Tucker, *The True Interest of Great Britain Set Forth in Regard to the Colonies*, în *idem*, *Four Tracts, Together with Two Sermons, On Political and Commercial Subjects* (Gloucester, 1774), p. 195.
84. W. Paul Adams, „Republicanism in Political Rhetoric before 1776”, *Political Science Quarterly*, 85 (1970), pp. 397-421. În *Rights of Man*, partea a II-a (1792), Paine avea să documenteze caracterul extrem de vag al noțiunii de republicanism.
85. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 160-161. Este posibil ca astfel de măsuri să fi făcut parte din programul lui Charles Townshend de la sfârșitul anilor 1760 (*ibid.*, pp. 241-248); la acea dată era probabil prea puțin și prea târziu.
86. *Ibid.*, p. 304; Bernard Bailyn, *The Ordeal of Thomas Hutchinson* (Cambridge, Mass., 1974), pp. 212-220.
87. Tony Hayter, *The Army and the Crowd in Mid-Georgian England* (Londra, 1978); Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 322.
88. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 261-263, 322.
89. *Ibid.*, pp. 265-266.
90. *Ibid.*, p. 289.
91. John Shy, *Toward Lexington : The Role of the British Army in the Coming of the American Revolution* (Princeton, 1965), pp. 52-68, 82-83.
92. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 88.
93. Shy, *Toward Lexington*, pp. 142-143.
94. Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, p. 359.
95. Jeremy Black, *War for America : The Fight for Independence 1775-1783* (Londra, 1991), pp. 24-27.
96. *Ibid.*, pp. 14-15 sqq.
97. *Ibid.*, p. 23.
98. Shy, *Toward Lexington*, p. viii.
99. [Galloway], *Letters to a Nobleman*, p. 36.
100. Black, *War for America*, p. 249.
101. William Gordon, *The History of the Rise, Progress, and Establishment of the Independence of the United States of America*, 4 vol. (Londra, 1788), vol. II, pp. 568-569.
102. Lester H. Cohen, *The Revolutionary Histories : Contemporary Narratives of the American Revolution* (Ithaca, NY, 1980), pp. 58-60, 67, 71-85. „Astfel, istoricii au păstrat valorile ideologice și culturale asociate în mod tradițional cu providența, chiar pe măsură ce respingeau providența în calitate de concept explicativ”, p. 82.
103. *Ibid.*, p. 83.
104. *Ibid.*, p. 185.
105. *Ibid.*, p. 119.
106. Pentru problema indiană, vezi Tucker și Hendrickson, *Fall of the First British Empire*, pp. 87-95.

107. Benjamin Quarles, „Lord Dunmore as Liberator”, *William and Mary Quarterly*, 15 (1958), pp. 494-507.
108. Sidney Kaplan, „The «Domestic Insurrections» of the Declaration of Independence”, *Journal of Negro History*, 61 (1976), pp. 243-255 ; Sidney Kaplan și Emma Nogrady Kaplan, *The Black Presence in the Era of the American Revolution* (ediție revăzută, Amherst, Mass., 1989).
109. Anne-Robert Jacques Turgot, *Mémoire sur les colonies américaines* (Paris, 1791), citat în Anthony Pagden, *Lords of All the World : Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500 – c. 1800* (New Haven, 1995), p. 192.
110. Cred că aceasta este tema centrală a unei lucrări inovatoare curajoase, Raphael Samuel, *Theatres of Memory* (Londra, 1994).
111. W.B. Gallie, *Philosophy and the Historical Understanding* (ed. a II-a, New York, 1964), pp. 40-41, 72, 87-91, 125.
112. Tensiunea dintre contrafactual și contingență este prezentă într-o mare parte a scrierilor istorice recente, care încearcă să dizolve vechile teleologii, și este încă nerezolvată printr-o metodă istorică sau prin substanța poveștii istorice.

Capitolul 3

Irlanda britanică

1. *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 1721 (16 aprilie 1912).
2. Vezi, de exemplu, Alan J. Ward, *The Irish Constitutional Tradition : Responsible Government and Modern Ireland, 1782-1992* (Dublin, 1994), pp. 30-38. Vezi și R.B. McDowell, *The Irish Administration, 1801-1914* (Londra, 1964). Pentru o examinare succintă a diferențelor constituționale dintre Marea Britanie și Irlanda, vezi comentariile lordului Crewe, *Hansard*, Camera Lorzilor, seria 5, vol. XIII, col. 423 (27 ianuarie 1913).
3. Pentru preistoria Legii Uniunii, vezi James Kelly, „The Origins of the Act of Union : An Examination of Unionist Opinion in Britain and Ireland, 1650-1800”, *Irish Historical Studies*, 25 (mai 1987), pp. 236-263. Pentru votarea măsurii, vezi G.C. Bolton, *The Passing of the Irish Act of Union* (Oxford, 1966).
4. Există o literatură substanțială asupra naționalismului irlandez. Vezi mai ales Tom Garvin, *The Evolution of Irish Nationalist Politics* (Dublin, 1981) ; *idem*, *Nationalist Revolutionaries in Ireland, 1858-1928* (Dublin, 1987) ; D. George Boyce, *Nationalism in Ireland* (ed. a II-a, Londra, 1991).
5. Pentru o analiză strălucită a acestei teme, vezi R.F. Foster, *The Story of Ireland : An Inaugural Lecture Delivered before the University of Oxford on 1 December 1994* (Oxford, 1995).
6. Elie Kedourie, *Nationalism* (ed. a IV-a, Oxford, 1993).
7. Pentru o introducere în cercetările recente despre Daniel O'Connell, vezi Oliver Macdonagh, *O'Connell : The Life of Daniel O'Connell, 1775-1847* (Londra, 1991).
8. Singura monografie dedicată carierei și realizărilor lui Butt este David Thornley, *Isaac Butt and Home Rule* (Londra, 1964). Pentru o analiză stimulatorie a politicii naționaliste irlandeze din această perioadă, vezi R.V. Comerford, *The Fenians in Context* (Dublin, 1985).
9. Cea mai bună introducere din cariera lui Parnell este în Paul Bew, *C.S. Parnell* (Dublin, 1980).
10. Alvin Jackson, *The Ulster Party : Irish Unionists in the House of Commons, 1884-1911* (Oxford, 1989), p. 52. Pentru Unionismul din Ulster din această perioadă, vezi și Patrick Buckland, *Irish Unionism I : The Anglo-Irish and the New Ireland, 1885-1922* (Dublin, 1972) ; Patrick Buckland, *Irish Unionism II : Ulster Unionism and the Origins of Northern*

Ireland, 1886-1922 (Dublin, 1973); Alvin Jackson, *Colonel Edward Saunderson: Land and Loyalty in Victorian Ireland* (Oxford, 1995).

11. Bew, *Parnell*, pp. 127-132.
12. H.C.G. Matthew (ed.), *The Gladstone Diaries*, 14 vol. (Oxford, 1968-1994), vol. XII, pp. xxxvi-xli.
13. James Loughlin, *Gladstone, Home Rule and the Ulster Question, 1882-1893* (Dublin, 1986), pp. 172-196.
14. Una dintre acestea fiind oferită în A.B. Cooke și John Vincent, *The Governing Passion: Cabinet Government and Party Politics in Britain, 1885-6* (Brighton, 1974).
15. Ward, *Irish Constitutional Tradition*, p. 60.
16. Vezi, de exemplu, Lord Welby, „Irish Finance”, în J.H. Morgan (ed.), *The New Irish Constitution: An Exposition and Some Arguments* (Londra, 1912), p. 154.
17. R.F. Foster, *Lord Randolph Churchill: A Political Life* (Oxford, 1981), p. 225; Bew, *Parnell*, pp. 72-73.
18. Jackson, *Ulster Party*, pp. 25-39.
19. Loughlin, *Gladstone*, p. 273.
20. Matthew, *Gladstone Diaries*, vol. XII, pp. lxi-lxii, lxxxiii.
21. Welby, „Irish Finance”, p. 140.
22. *Ibid.*
23. Jackson, *Ulster Party*, pp. 315-316.
24. *Ibid.*, p. 318.
25. Robert Blake, *The Unknown Prime Minister: The Life and Times of Andrew Bonar Law, 1858-1923* (Londra, 1955), p. 130.
26. H.M. Hyde, *Carson: The Life of Sir Edward Carson, Lord Carson of Duncairn* (Londra, 1953), pp. 286-287.
27. Austen Chamberlain, *Politics from Inside: An Epistolary Chronicle, 1906-14* (Londra, 1936), p. 193.
28. Blake, *Unknown Prime Minister*, pp. 69-70.
29. *Ibid.*, pp. 115-116.
30. Thomas Jones, „Andrew Bonar Law”, în J.R.H. Weaver (ed.), *Dictionary of National Biography, 1922-30* (Londra, 1937), p. 491.
31. Jeremy Smith, „Bluff, Bluster and Brinkmanship: Andrew Bonar Law and the Third Home Rule Bill”, *Historical Journal*, 36, 1 (1993), pp. 161-178.
32. Blake, *Unknown Prime Minister*, p. 165.
33. *Ibid.*, p. 181.
34. Alvin Jackson, *Sir Edward Carson* (Dublin, 1993), p. 37.
35. A.T.Q. Stewart, *The Ulster Crisis* (Londra, 1967), pp. 116-120.
36. Jackson, *Carson*, p. 35.
37. Cea mai bună relatare a carierei lui Devlin poate fi găsită în Eamon Phoenix, *Northern Nationalism: Nationalist Politics, Partition and the Catholic Minority in Northern Ireland, 1890-1940* (Belfast, 1994).
38. Patricia Jalland, *The Liberals and Ireland: The Ulster Question in British Politics to 1914* (Brighton, 1980), p. 56; Bentley Brinkerhoff Gilbert, *David Lloyd George: A Political Life: The Organiser of Victory, 1912-16* (Londra, 1992), p. 94. Chiar și un observator contemporan relativ neutru a comentat „lipsa de imaginație politică a guvernului, căreia îi atribui impasul prezent”: sir Horace Plunkett, *A Better Way: An Appeal to Ulster Not to Desert Ireland* (Londra, 1914), pp. 7-8.
39. Jalland, *Liberals and Ireland*, p. 59; Gilbert, *Lloyd George*, pp. 3-4.
40. Jalland, *Liberals and Ireland*, p. 67.
41. *Ibid.*, pp. 63-65.

42. *Ibid.*
43. Proiectul de lege a fost reprodus pe scară largă în publicațiile contemporane. Vezi, de exemplu, John Redmond, *The Home Rule Bill* (Londra, 1912), pp. 103-153; Pembroke Wicks, *The Truth about Home Rule* (Boston, 1913), pp. 221-293.
44. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 12.
45. *Ibid.*, p. 3.
46. *Ibid.*, pp. 5-6.
47. Jalland, *Liberals and Ireland*, p. 161. Pentru o critică unionistă susținută a acordului financiar, vezi A.W. Samuels, *Home Rule Finance* (Dublin, 1912).
48. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 23.
49. Roy Jenkins, *Asquith* (Londra, 1964), p. 279.
50. Jalland, *Liberals and Ireland*, p. 47.
51. Pentru o discuție detaliată a noutăților anterioare ale inițiativei Home Rule, vezi Edward James, „The Anglo-Irish Disagreement: Past Irish Futures”, *Linenhall Review*, 3/4 (iarna, 1986), pp. 5-8. Vezi și I.F. Clarke, *Voices Prophesying War, 1763-1984* (Oxford, 1966); D. Suvin, *Victorian Science Fiction in the U.K.: The Discourses of Knowledge and of Power* (Boston, 1983). Au existat unii colaboratori distinși ai genului, inclusiv lady Gregory: James Pethica (ed.), *Lady Gregory's Diaries, 1892-1902* (Gerrards Cross, 1996), p. 13.
52. Pentru Frankfort Moore, vezi Patrick Maume, „Ulstermen of Letters: The Unionism of Frank Frankfort Moore, Shan Bullock, and St. John Ervine”, în Richard English and Graham Walker (eds.), *Irish Unionism* (Londra, 1996).
53. Vezi, de exemplu, Eoin MacNeill, „The North Began”, reprodus în F.X. Martin (ed.), *The Irish Volunteers, 1913-15: Recollections and Documents* (Dublin, 1963), pp. 57-61. Vezi și Padraig Pearse, „The Coming Revolution”, retipărit în aceeași colecție, pp. 61-65 („Mă bucur că Nordul «a început». Mă bucur că protestanții s-au înarmat pentru că e un lucru bun să vezi arme în mâini irlandeze”).
54. Cea mai bună relatare a înarmării Unioniste rămâne Stewart, *Ulster Crisis*.
55. George Birmingham, *The Red Hand of Ulster* (Londra, 1912), pp. 214-215.
56. A.W. Samuels, *Home Rule: What Is It?* (Dublin, 1911), p. 32. Vezi și A.V. Dicey, *A Fool's Paradise, Being a Constitutionalist's Criticism of the Home Rule Bill of 1912* (Londra, 1913), p. 106. Jackson, *Ulster Party*, p. 122.
57. W. Douglas Newton, *The North Afire: A Picture of What May Be* (Londra, 1914), p. 142.
58. George Bernard Shaw, „Preface for Politicians” la *John Bull's Other Island* (ediție nouă, Londra, 1926), pp. xxiii-xxvi.
59. *Ibid.*, p. xxiv.
60. *Ibid.*, p. xxx.
61. Pentru MacSwiney și contextul piesei, vezi Francis J. Costello, *Enduring the Most: The Life and Death of Terence MacSwiney* (Dingle, 1995), pp. 38-40.
62. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 65. Francis Sheehy-Skeffington, *Michael Davitt: Revolutionary Agitator and Labour Leader* (Londra, 1908), p. 261. William Redmond a urmat linia fratelui său: *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 149 (15 aprilie 1912). Vezi și observațiile lui Joseph Devlin: *Hansard*, seria 5, vol. LIII, col. 1548 (10 iunie 1913).
63. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 67; A.V. Dicey, *A Leap in the Dark: A Criticism of the Principles of Home Rule as Illustrated by the Bill of 1893* (Londra, 1911), p. 127.
64. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 23.
65. Richard Bagwell, „The Southern Minorities”, în S. Rosenbaum (ed.), *Against Home Rule: The Case for the Union* (Londra, 1912), p. 184.
66. Wicks, *Truth about Home Rule*, p. 204. Cecil Harmsworth, „The State of Public Business”, în Morgan (ed.), *New Irish Constitution*, p. 387.

67. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 66; Dicey, *Leap in the Dark*, pp. 166-167. „Committee Room 15” se referă la locul dezbaterilor celebre și caustice din noiembrie 1890 cu privire la conducerea partidului irlandez de către Parnell.
68. Redmond, *Home Rule Bill*, pp. 75-76.
69. Sir John MacDonell, „Constitutional Limitations upon the Powers of the Irish Legislature”, în Morgan (ed.), *New Irish Constitution*, p. 111.
70. Reverendul J.B. Armour, „The Presbyterian Church in Ulster”, în Morgan (ed.), *New Irish Constitution*, p. 468.
71. Welby, „Irish Finance”, p. 146.
72. Jonathan Pym, „The Present Position of the Irish Land Question”, în Morgan (ed.), *New Irish Constitution*, p. 169.
73. T.F. Molony, „Judiciary, Police and the Maintenance of Law and Order”, în Morgan (ed.), *The New Irish Constitution*, pp. 157-165.
74. Redmond, *Home Rule Bill*, pp. 13, 65.
75. J.H.M. Campbell, „The Control of Judiciary and Police”, în Rosenbaum (ed.), *Against Home Rule*, p. 156.
76. Peter Kerr-Smiley, *The Peril of Home Rule* (Londra, 1911), p. 56.
77. Wicks, *Truth about Home Rule*, p. 196.
78. Dicey, *Leap in the Dark*, p. 127.
79. Kerr-Smiley, *Peril of Home Rule*, p. 53.
80. Bagwell, „Southern Minorities”, p. 187 („Nimic nu va concilia facțiunea revoluționară din Irlanda și există toate motivele să credem că va deveni cea mai puternică”).
81. Thomas Sinclair, „The Position of Ulster”, în Rosenbaum, *Against Home Rule*, p. 177. Vezi și comentariul omului de afaceri H.T. Barrie din 2 mai 1912: *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 2159.
82. Phineas O'Flanagan (pseudonim pentru F. Frankfort Moore), *The Diary of an Irish Cabinet Minister: Being the History of the First (and Only) Irish National Administration, 1894* (Belfast, 1893), pp. 28-31.
83. Kerr-Smiley, *Peril of Home Rule*, p. 65.
84. Wicks, *Truth about Home Rule*, p. 220.
85. Earl Percy, „The Military Disadvantages of Home Rule”, în Rosenbaum (ed.), *Against Home Rule*, pp. 196-197. Pentru o examinare mai detaliată a acestei teme, vezi gen.-maj. sir Thomas Fraser, *The Military Danger of Home Rule in Ireland* (Londra, 1912). Analogia sud-africană a fost menționată frecvent: vezi, de exemplu, W.F. Monypenny, *The Two Irish Nations: An Essay on Home Rule* (Londra, 1913), pp. 80-87.
86. Percy, „Military Disadvantages of Home Rule”, p. 196.
87. *Ibid.*
88. Jalland, *Liberals and Ireland*, p. 67, indică faptul că Asquith recunoscuse de mult timp necesitatea (și forma posibilă) a unui acord.
89. Devlin a reușit să furnizeze (este drept, cu dificultate și în contextul războiului) sprijin naționalist nordic pentru excluderea temporară a șase comitate în iunie 1916: Phoenix, *Northern Nationalism*, pp. 29-33.
90. Pentru diviziunile din cadrul sprijinului britanic unionist pentru Ulster, vezi W.S. Rodner, „Leaguers, Covenanters, Moderates: British Support for Ulster, 1913-14”, *Eire-Ireland*, 17, 3 (1982), pp. 68-85. Vezi și Smith, „Bluff, Bluster and Brinkmanship”, pp. 161-178. Pentru un exemplu al ambiguității lui Chamberlain privind subiectul stării de război loialiste, vezi *Hansard*, seria 5, vol. XXXVIII, col. 265 (7 mai 1912). Pentru dovezi privind evaluarea de către Lloyd George a dificultăților conservatoare probabile, vezi Gilbert, *Lloyd George*, p. 95.

91. Liderii duri par să fi pus frână impulsurilor mai consensuale ale unor lideri unioniști din Ulster în 1913-1914: vezi Jackson, *Carson*, pp. 36-40.
92. Redmond, *Home Rule Bill*, p. 132.
93. Kerr-Smiley, *Peril of Home Rule*, pp. 52-53.
94. Paul Bew, *Ideology and the Irish Question : Ulster Unionism and Irish Nationalism, 1912-16* (Oxford, 1994), p. 6.
95. Vezi, de exemplu, observațiile lui Joseph Devlin în *Hansard*, seria 5, vol. LIX, col. 2284 (19 martie 1914): „Va exista dorința onestă din partea naționaliștilor de a face tot ce este omeneste posibil pentru a-și satisface dorințele și lipsurile și chiar de a-și pune în practică cele mai violente prejudecăți”. Pentru posibila influență a hibernienilor, vezi observațiile lordului Dunraven: *Hansard*, Camera Lorzilor, seria 5, vol. XIII, col. 481 (27 ianuarie 1913).
96. Bew, *Ideology and the Irish Question*, pp. 120-123.
97. Pentru dovezi privind apropierea graduală dintre unioniștii din sud și Redmond în urma războiului, vezi Buckland, *Irish Unionism*, vol. I, pp. 29-50.
98. Carson a luat public în calcul posibilitatea unui Ulster exclus care acceptă Home Rule: *Hansard*, seria 5, vol. LX, col. 1752 (29 aprilie 1914).
99. Vezi comentariile lui L.S. Amery, *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 1781 (16 aprilie 1912): „Revizuirea finanțelor este un stimulent direct pentru începutul unei agitații naționaliste noi și mai avansate în Irlanda”.
100. Shaw, „Preface for Politicians”, p. xxiv, pentru unele reflecții interesante despre acest subiect. Vezi și *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 149 (15 aprilie 1912): „evenimentele se pot derula de așa natură în Irlanda încât să ofere partidului din Ulster o influență predominantă în Parlamentul irlandez” (William Redmond).
101. Public Record Office of Northern Ireland (PRONI), Crawford Papers, D.1700/2/17-18, „Record of the Home Rule Movement”, f. 187. Vezi și PRONI, Spender Papers, D.1295/2/7, „Contingencies for the Carrying of Home Rule”. Charles Townshend, *Political Violence in Ireland : Government and Resistance since 1848* (Oxford, 1983), p. 252.
102. Townshend, *Political Violence*, p. 252.
103. *Ibid.*, p. 269. Vezi și Jackson, *Carson*, p. 39, pentru unele dovezi privind strategia guvernului. Pentru temerile liderilor unioniști că guvernul ar putea provoca revolte loialiste, vezi Spender Papers, D.1295/2/16, memorandum scris de Spender pentru reverendul Brett Ingram (1959). Pentru intenția unionistă de a boicota noul Parlament Home Rule, vezi, de exemplu, observațiile lui J.B. Lonsdale din 2 mai 1912: *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 2119. Vezi și comentariile lui J.H.M. Campbell, *Hansard*, seria 5, vol. LV, col. 160 (7 iulie 1913) și observațiile profunde ale lui Kellaway, *Hansard*, seria 5, vol. LVIII, col. 119 (10 februarie 1914).
104. Townshend, *Political Violence*, p. 252.
105. Ian Beckett (ed.), *The Army and the Curragh Incident* (Londra, 1986), p. 9; Townshend, *Political Violence*, p. 269.
106. Stewart, *Ulster Crisis*, pp. 244-249.
107. Vezi, de exemplu, Philip Cruickshank, *The Tyrone Regiment, U.V.F. : Record of Camp of Instruction* (1913).
108. Phoenix, *Northern Nationalism*, p. 14.
109. Townshend, *Political Violence*, pp. 261-276.
110. Spender Papers, D.1295/2/7, „Railway Policy”. Acest document – unul dintr-o serie de planuri de rezervă ale UVF privind punerea în aplicare a măsurii Home Rule – recomandă „stabilirea unui tip de punct de frontieră fortificată pe căi [ferate] după ce intră în Ulster, la care toate trenurile să fie obligate să se oprească”. Este dificil de văzut cum s-ar fi putut realiza acest lucru, dată fiind opoziția probabilă a naționaliștilor din sud.

111. Beckett (ed.), *Army and the Curragh Incident*, pp. 1-29. Vezi și A.P. Ryan, *Mutiny at the Curragh* (Londra, 1956); sir James Fergusson, *The Curragh Incident* (Londra, 1964).
112. Beckett (ed.), *Army and the Curragh Incident*, p. 26.
113. *Ibid.*, p. 24.
114. Richard Holmes, *The Little Field Marshal: Sir John French* (Londra, 1981), pp. 179, 183.
115. Pentru o versiune mai completă a acestui argument, vezi Alvin Jackson, „Unionist Myths, 1912-85”, *Past and Present*, 136 (1992), mai ales pp. 178-183.
116. Townshend, *Political Violence*, p. 255. Un membru al Parlamentului unionist din Ulster, R.J. McMordie, a afirmat în dezbatere că loialiștii dețineau 100.000 de revolve, dar acest lucru pare puțin probabil: *Hansard*, seria 5, vol. XXXVIII, col. 289 (7 mai 1912).
117. Townshend, *Political Violence*, p. 250.
118. Newton, *North Afire*, p. 200. Arthur Balfour a făcut unele speculații pe marginea acestei situații: vezi *Hansard*, seria 5, vol. LIII, col. 1306 (9 iunie 1913).
119. Dicey îi îndemnase la rezistență pasivă pe unioniștii din Ulster în intervalul dintre punerea în aplicare a măsurii Home Rule și alegerile generale: *Fool's Paradise*, p. 124. Vezi și observațiile lui J.B. Lonsdale din 2 mai 1912: *Hansard*, seria 5, vol. XXXVII, col. 2123. Lordul Crewe a respins amenințarea unionistă de a reține impozitele: *Hansard*, Camera Lorzilor, seria 5, vol. XIV, col. 871-872 (14 iulie 1913).
120. În 1914 se făceau analogii cu Balcanii: vezi observațiile lui Bonar Law din *Hansard*, seria 5, vol. LX, col. 1751 (6 aprilie 1914).

Capitolul 4

Uniunea Europeană a kaiserului

1. Vicontele Grey de Falloden, *Fly Fishing* (ediția I, 1899; Stocksfield, 1990), pp. 12, 15. Îi sunt recunoscător dlui Sandy Sempliner pentru această referință.
2. Erskine Childers, *The Riddle of the Sands* (Londra, 1984), p. 248.
3. A.J.A. Morris, *The Scaremongers* (Londra, 1984), pp. 156 sqq. Vezi și I.F. Clarke, *Voices Prophesying War* (Londra, 1966).
4. Saki, *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns*, reprodus în *The Complete Works of Saki* (Londra/Sydney/Toronto, 1980), pp. 691-814.
5. *Ibid.*, mai ales pp. 706-711. Ideea că evreii erau pro-germani, oarecum surprinzătoare pentru cititorii moderni, era o teorie a dreptei dinainte de 1914 din Anglia. Se înțelege de la sine, organizația de cercetași sfidează atitudinea defetistă.
6. V.R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914* (Londra, 1973), p. 203.
7. Vezi D.E. Kaiser, „Germany and the Origins of the First World War”, *Journal of Modern History*, 55 (1983), pp. 442-474.
8. J. Steinberg, „The Copenhagen Complex”, *Journal of Contemporary History*, 3, 1 (1966), p. 41.
9. E. von Moltke, *Generaloberst Helmuth von Moltke. Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877-1916* (Stuttgart, 1922), pp. 13 sq.
10. General Friedrich von Bernhardi, *Germany and the Next War* (Londra, 1914). Despre înclinațiile religioase ale lui Moltke, vezi A. Bucholz, *Moltke, Schlieffen and Prussian War Planning* (New York/Oxford, 1991).
11. James Joll, *The Origins of the First World War* (Londra, 1984), p. 186.
12. W.J. Mommsen, „The Topos of Inevitable War in Germany in the Decade before 1914”, în V.R. Berghahn și M. Kitchen (eds.), *Germany in the Age of Total War* (Londra, 1981), pp. 23-44.

13. David Lloyd George, *War Memoirs* (Londra, 1938), vol. I, pp. 32, 34 sq., 47 sq.
14. W.S. Churchill, *The World Crisis 1911-1918* (Londra, 1922), pp. 45, 55, 188.
15. Lordul Grey de Falloden, *Twenty-Five Years* (Londra, 1925), vol. I, pp. 143, 277; vol. II, pp. 20, 30.
16. C. Hazlehurst, *Politicians at War, July 1914 to May 1915: A Prologue to the Triumph of Lloyd George* (Londra, 1971), p. 52.
17. G.M. Trevelyan, *Grey of Falloden* (Londra, 1937), p. 250.
18. Vezi, pentru un exemplu de determinism marxist, Eric Hobsbawm, *The Age of Empire 1875-1914* (Londra, 1987), pp. 312-314, 323-327. Tradiția liberală americană de a da vina pentru război pe o criză sistemică a relațiilor internaționale continuă să aibă suportorii săi; la fel și noțiunea popularizată de A.J.P. Taylor a „războiului după program”, respectiv a unui război cauzat de „logica” inexorabilă a planificării militare.
19. Hobsbawm, *Age of Empire*, p. 326; C. Barnett, *The Collapse of British Power* (Londra, 1973), p. 55.
20. H.H. Asquith, *The Genesis of the War* (Londra, 1923), p. 216.
21. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, pp. 43 sq.
22. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford, 1954), p. 527. Vezi și J. Joll, *Europe since 1870: An International History* (Londra, 1973), pp. 184 sqq.
23. M. Brock, „Britain Enters the War”, în R.J.W. Evans și H. Pogge van Strandmann (eds.), *The Coming of the First World War* (Oxford, 1988), pp. 145-178.
24. Churchill, *World Crisis*, pp. 202 sq.
25. *Ibid.*, pp. 228 sq.
26. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, p. 46. Vezi și pp. 9 sq.
27. *Ibid.*, vol. I, pp. 77, 312.
28. *Ibid.*, vol. II, p. 28.
29. *Ibid.*, vol. I, pp. 335 sqq. Cf. Gordon Martel, *The Origins of the First World War* (Londra, 1987), pp. 89 sq.
30. K.M. Wilson, *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy, 1904-1914* (Cambridge, 1985), mai ales pp. 96 sq., 115. Vezi și T. Wilson, „Britain's «Moral Commitment» to France in July 1914”, *History*, 64 (1979), mai ales pp. 382-390.
31. D. French, *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915* (Londra, 1982), p. 87.
32. Vezi, de exemplu, M. Howard, „Europe on the Eve of World War I”, în *idem*, *The Lessons of History* (Oxford, 1993), p. 119; Martel, *Origins*, p. 69.
33. P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism 1860-1914* (Londra, 1980), mai ales p. 458: „Decizia finală era... previzibilă, chiar fără ca problema belgiană să fie folosită drept camuflaj politic”.
34. Crowe, Hardinge și Grey acceptau cu toții că „germanii au analizat și analizează încă problema invaziei”; Morris, *Scaremongers*, p. 158. Vezi și D. French, „Spy Fever in Britain 1900-1915”, *Historical Journal*, 21 (1978).
35. I. Geiss, *July 1914: The Outbreak of the First World War: Selected Documents* (Londra, 1967), pp. 29 sqq.
36. Wilson, *Entente*, p. 100; Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War* (Londra, 1977), p. 42.
37. Wilson, *Entente*, pp. 66 sq.
38. P.J. Cain și A.G. Hopkins, *British Imperialism: Innovation and Expansion 1688-1914* (Harlow, 1993), pp. 450, 456 sqq.
39. Churchill, *World Crisis*, p. 120; Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, p. 6.
40. J. Gooch, *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy c. 1900-1916* (Londra, 1974), p. 25.

41. Vezi textele clasice F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967); *idem*, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (Londra/New York, 1975).
42. I. Geiss, *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges 1815-1914* (München/Zürich, 1990), mai ales pp. 23 sq., 54, 123.
43. K. Burk, „The Mobilization of Anglo-American Finance during World War One”, în N.F. Dreisziger (ed.), *Mobilization for Total War* (Ontario, 1981), pp. 25-42.
44. Doar cea mai tendențioasă lectură a dovezilor istorice, așa cum vom vedea, poate echivala obiectivele Germaniei din 1914 cu cele din 1939.
45. B.H. Liddell Hart, *The British Way in Warfare* (Londra, 1942), pp. 12 sq., 29 sq.
46. J.M. Hobson, „The Military-Extraction Gap and the Wary Titan: The Fiscal Sociology of British Defence Policy 1870-1913”, *Journal of European Economic History*, 22 (1993), pp. 461-506.
47. L. Albertini, *The Origins of the War* (Oxford, 1953), vol. III, pp. 331, 368, 644; Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, pp. 57 sq.; Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 41. Pentru opinii similare, vezi M.R. Gordon, „Domestic Conflicts and the Origins of the First World War: The British and German Cases”, *Journal of Modern History*, 46 (1970), pp. 195 sq.
48. Trevelyan, *Grey*, p. 257; Asquith, *Genesis*, p. 202. Vezi C. Nicolson, „Edwardian England and the Coming of the First World War”, în A. O'Day (ed.), *The Edwardian Age: Conflict and Stability 1902-1914* (Londra, 1979), pp. 145-148.
49. Hobson, „Wary Titan”, pp. 495 sq., 499 sq. Pentru unele sugestii similare, vezi A.L. Friedberg, *The Wary Titan: Britain and the Experience of Relative Decline 1895-1905* (Princeton, 1988), pp. 301 sq.; P.K. O'Brien, „Reply”, *Past and Present*, 125 (1989), p. 195. Dar vezi critica profundă a lui T.J. McKeown, „The Foreign Policy of a Declining Power”, *International Organisation*, 42, 2 (1991), pp. 259-278.
50. O excepție rară este Paul Johnson, *The Offshore Islanders* (Londra, 1972), pp. 365 sq.
51. Asquith, *Genesis*, pp. 57 sq., 60, 63 sq., 83.
52. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 75, 81, 85, 313, 334 sq. Cf. Trevelyan, *Grey*, pp. 254, 260.
53. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, pp. 35 sqq.
54. Despre „eficiența națională”, vezi G.R. Searle, „Critics of Edwardian Society: The Case of the Radical Right”, în O'Day (ed.), *Edwardian Age*, pp. 79-96; despre „militarismul” edwardian, vezi A. Summers, „Militarism in Britain before the Great War”, *History Workshop*, 2 (1976), pp. 106-120.
55. C. Trebilcock, „War and the Failure of Industrial Mobilisation: 1899 and 1914”, în J.M. Winter (ed.), *War and Economic Development* (Cambridge, 1975), pp. 141 sqq.; Cain și Hopkins, *British Imperialism*, p. 452; Barnett, *Collapse*, pp. 75-83. Vezi și G.W. Monger, *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900-1907* (Londra, 1963), pp. 8 sq., 15, 110, 147.
56. Cifre din Hobson, „Wary Titan”, pp. 478 sq. Cf. propriile mele cifre estimative din N. Ferguson, „Public Finance and National Security: The Domestic Origins of the First World War Revisited”, *Past and Present*, 142 (1993), pp. 141-168.
57. Monger, *End of Isolation*, p. 13.
58. Lord Hankey, *The Supreme Command* (Londra, 1961), vol. I, pp. 46, 49; Gooch, *Plans of War*, pp. 42-90; N. d'Ombraim, *War Machinery and High Policy: Defence Administration in Peacetime Britain* (Oxford, 1973), pp. 5 sq., 9 sq., 14, 76.
59. Vezi C. Buchheim, „Aspects of 19th Century Anglo-German Trade Policy Reconsidered”, *Journal of European Economic History*, 10 (1981), pp. 275-289; Kennedy, *Anglo-German Antagonism*, pp. 46 sqq., 262 sqq.; Cain și Hopkins, *British Imperialism*, pp. 461 sq.; Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War* (Londra, 1977), pp. 60-63.
60. J.L. Garvin, *The Life of Joseph Chamberlain*, vol. III: 1895-1900 (Londra, 1934), pp. 246, 250 sqq., 331-339, 502; J.L. Amery, *The Life of Joseph Chamberlain*, vol. IV: 1901-1903

- (Londra, 1951), pp. 138 *sqq.*, 159, 163; R.T.B. Langhorne, „Anglo-German Negotiations Concerning the Future of the Portuguese Colonies 1911-1914”, *Historical Journal* (1973), pp. 364 *sqq.*; Monger, *End of Isolation*, pp. 19 *sq.*, 24-29, 39 *sq.*, 119 *sqq.*, 145, 186.
61. H.W. Koch, „The Anglo-German Alliance Negotiations: Missed Opportunity or Myth”, *History*, 54 (1968), p. 392; P.M. Kennedy, „German World Policy and the Alliance Negotiations with England 1897-1900”, *Journal of Modern History*, 45 (1973), p. 625. Vezi și Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 245.
  62. Vezi, pentru detalii, Garvin, *Chamberlain*, pp. 259-283, 332-341, 507-508; Amery, *Chamberlain*, pp. 144-155.
  63. Kennedy, „Alliance Negotiations”, p. 613. Vezi Garvin, *Chamberlain*, pp. 268 *sqq.*, 287-291, 503, 512; Amery, *Chamberlain*, pp. 148-151, 163.
  64. Steinberg, „Copenhagen Complex”, pp. 27 *sqq.*; Kennedy, „Alliance Negotiations”, pp. 610 *sq.*, 619 *sq.*; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, pp. 40 *sq.*, 53.
  65. Vezi Garvin, *Chamberlain*, vol. III, pp. 498, 511-515; Amery, *Chamberlain*, vol. IV, pp. 153, 157, 167-180.
  66. Monger, *End of Isolation*, p. 12.
  67. Amery, *Chamberlain*, p. 197.
  68. Kennedy, „Alliance Negotiations”, p. 618. Vezi și *ibid.*, pp. 621, 625; Garvin, *Chamberlain*, p. 516.
  69. A.J. Marder, *British Naval Policy 1880-1905: The Anatomy of British Sea Power* (Londra, 1964), p. 503.
  70. Steinberg, „Copenhagen Complex”, pp. 31-38.
  71. Wilson, *Entente*, p. 5.
  72. Monger, *End of Isolation*, pp. 10, 17, 23-29.
  73. B. Williams, „The Strategic Background to the Anglo-Russian Entente of 1907”, *Historical Journal*, 9 (1966), pp. 360-366; Monger, *End of Isolation*, pp. 2, 5, 7, 33 *sq.*, 108, 115 *sqq.*, 123 *sq.*, 132, 140 *sqq.*, 185, 216-220; Gooch, *Plans of War*, p. 175.
  74. Monger, *End of Isolation*, pp. 200-202, 214-221.
  75. *Ibid.*, pp. 39, 113, 129, 134, 144; C. Andrew, „The Entente Cordiale from its Origins to 1914”, in N. Waites (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century* (Londra, 1971), pp. 11, 19 *sqq.*
  76. Garvin, *Chamberlain*, p. 275; Amery, *Chamberlain*, pp. 180, 202-206.
  77. Wilson, *Entente*, pp. 71, 74; Andrew, „Entente”, p. 22; Monger, *End of Isolation*, pp. 129-133, 192.
  78. *Ibid.*, pp. 187 *sqq.*, 195 *sq.*, 223.
  79. A. Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989), pp. 223 *sq.*, 230, 291; Monger, *End of Isolation*, pp. 188 *sq.*, 206 *sqq.*; d’Ombrain, *War Machinery*, pp. 76-80; French, *British Planning*, pp. 22 *sq.*
  80. PRO, CAB 16/5 XC/A/035374, lucrările unei subcomisii a Apărării Imperiale numită de prim-ministri pentru a analiza necesitățile militare ale Imperiului, decembrie 1908 – martie 1909.
  81. Monger, *End of Isolation*, pp. 209 *sq.*, 229. Sublinierea îmi aparține.
  82. Wilson, „Grey”, p. 173; Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, p. 1. Vezi și avertismentele profetice ale lui Brodrick, Lansdowne și Salisbury citate în Monger, *End of Isolation*, pp. 135, 212, 226, și îndoilele publicatei radicale *Speaker*, citate în H. Weinroth, „The British Radicals and the Balance of Power 1902-1914”, *Historical Journal*, 13 (1970), pp. 659 *sq.*
  83. Ideea războiului ca fugă de problemele interne este aplicată în cazul britanic în G. Dangerfield, *The Strange Death of Liberal England* (Londra, 1935); A.J. Mayer, „Domestic Causes of the First World War”, în L. Krieger și F. Stern (eds.), *The Responsibility of Power: Historical Essays in Honour of Hajo Holborn* (New York, 1967), pp. 288 *sq.*, 291 *sq.* Pentru opinii

- critice, vezi D. Lammers, „Arno Mayer and the British Decision for War in 1914”, *Journal of British Studies*, 11 (1973), mai ales pp. 144, 153; P. Loewenberg, „Arno Mayer's «Internal Causes and Purposes of War in Europe, 1870-1956»: An Inadequate Model of Human Behaviour, National Conflict, and Historical Change”, *Journal of Modern History*, 42 (1970); Gordon, „Domestic Conflicts”, pp. 197 sq., 200, 203-213, 224 sq. Dar vezi și comentariile lui Nicolson, „Edwardian England”, p. 161, și K.M. Wilson, „The British Cabinet's Decision for War, 2 August 1914”, *British Journal of International Studies*, I (1975), p. 148.
84. M. Bentley, *The Liberal Mind 1914-29* (Cambridge, 1977), pp. 11-15.
85. Norman Angell, *The Great Illusion: A Study of the Relation of Military Power to National Advantage* (Londra, 1913).
86. M. Howard, „The Edwardian Arms Race”, în *Lessons of History*, pp. 82 sq.
87. Wilson, *Entente*, pp. 18-22; Monger, *End of Isolation*, p. 259.
88. Vezi avertismentul său emis ambasadorului austriac în timpul Crizei din Iulie, potrivit căruia războiul „implică cheltuirea unei sume atât de mari de bani și influențează atât de mult comerțul, încât un război este urmat de o prăbușire totală a împrumuturilor și a industriei europene”, comparabilă cu cea care s-a produs în 1848: Wilson, *Entente*, p. 13. Pentru o comparație similară cu 1848 de către Morley, vezi French, *British Planning*, p. 87.
89. Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, pp. 28 sq., 60; Churchill, *World Crisis*, p. 203.
90. Monger, *End of Isolation*, pp. 257, 287; Wilson, *Entente*, pp. 34 sqq.
91. Cf. Bentley Brinkerhoff Gilbert, *David Lloyd George: A Political Life: The Organiser of Victory, 1912-16* (Londra, 1992), pp. 81 sqq.
92. Wilson, *Entente*, pp. 17, 30 sqq.
93. Searle, „Critics”, pp. 79-96.
94. Gooch, *Plans of War*, pp. 97 sqq., 265, 289; d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 15-22, 88, 93-105, 135, 264, 271 sqq.; Hankey, *Supreme Command*, pp. 84, 118 sqq., 122; French, *British Planning*, pp. 74-84; Trebilcock, „War”, pp. 152 sq., 161.
95. Ca nota 1. Cf. Trevelyan, *Grey*, mai ales pp. 7-20; K. Robbins, *Sir Edward Grey: A Biography of Grey of Falloden* (Londra, 1971).
96. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 153-159. Cf. Asquith, *Genesis*, p. 53.
97. Williams, „Strategic Background”, pp. 367-373; Wilson, *Entente*, pp. 6 sq., 76 sqq.; Monger, *End of Isolation*, p. 285.
98. H. Butterfield, „Sir Edward Grey in July 1914”, *Historical Studies*, 5 (1965), pp. 4 sq., 20 sq.; D.W. Sweet și R.T.B. Langhorne, „Great Britain and Russia, 1907-1914”, în F. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977), pp. 236, 245-254. Cf. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 284, 297 sqq.
99. Wilson, *Entente*, pp. 35, 72; Weinroth, „Radicals”, pp. 657-661.
100. Monger, *End of Isolation*, p. 278.
101. Detalii în d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 75-96, 103-109; Monger, *End of Isolation*, pp. 238-252; Wilson, *Entente*, pp. 63-67; M. Howard, *The Continental Commitment* (Londra, 1972), pp. 32-46. Discuțiile își aveau originea în conferința Comisiei de Apărare Imperială de la Whitehall Gardens din decembrie 1905 – ianuarie 1906. La acea dată – în timpul primei Crize Marocane –, Directorul Serviciilor Secrete Militare, Grierson, s-a întâlnit cu atașatul militar francez la Londra pentru a discuta posibilitatea intervenției britanice în războiul franco-german. Imboldul inițial a venit de la Esher și Clarke din Comisia de Apărare Imperială. Totuși, dezbaterile nu au evoluat în direcția dorită de aceștia, parțial din cauza faptului că Fisher se împotriva unui angajament naval, dar în principal deoarece francezii erau mult mai interesați de ideea unei forțe expediționare. Discuțiile au decurs, prin urmare, în avantajul susținătorilor din Statul-Major ai unei forțe expediționare continentale. Dezbaterile ulterioare s-au axat pe (a) unde să fie trimisă o astfel de forță

- expediționară, (b) cât de mare ar trebui să fie aceasta, (c) dacă trupe regulate ar trebui lăsate sau nu pentru a apăra Marea Britanie însăși și (d) cât va dura transportul trupelor pe continent.
102. K.A. Hamilton, „Great Britain and France, 1911-1914”, în Hinsley (ed.), *British Foreign Policy*, p. 331. Cf. Wilson, *Entente*, pp. 88 sq.; Monger, *End of Isolation*, p. 271.
  103. PRO, CAB 2/2, Comisia de Apărare Imperială – procese-verbale ale celei de-a 114-a întâlniri, 23 august 1911. Cf. Hankey, *Supreme Command*, pp. 81 sq.; Nicolson, „Edwardian England”, p. 149; d’Ombrain, *War Machinery*, p. 102; French, *British Planning*, pp. 32 sq.; Wilson, *Entente*, p. 64.
  104. B. Collier, *Brasshat: A Biography of Field Marshal Sir Henry Wilson* (Londra, 1961), pp. 117-121; Andrew, „Entente”, p. 27.
  105. Churchill, *World Crisis*, p. 94.
  106. Langhorne, „Colonies”, pp. 363-387.
  107. Wilson, *Entente*, p. 10; Langhorne, „Colonies”, p. 369. Vezi J.D. Vincent-Smith, „Anglo-German Negotiations over the Portuguese Colonies in Africa 1911-1914”, *Historical Journal*, 17 (1974), pp. 621 sq.
  108. Max M. Warburg, *Aus meinen Aufzeichnungen* (tipărită pe cont propriu), pp. 27 sq.
  109. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 117 sq. Cf. Monger, *End of Isolation*, pp. 266, 275 sqq.
  110. W.A. Renzl, „Great Britain, Russia and the Straits, 1914-1915”, *Journal of Modern History*, 42 (1970), pp. 3 sq. Cf. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 162 sqq., 176-189, 272.
  111. Fischer, *Germany's Aims*, pp. 45 sq.; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 272-275; Butterfield, „Grey”, p. 4.
  112. *Frankfurter Zeitung*, 20 octombrie 1913.
  113. Brock, „Britain Enters the War”, p. 164. Vezi și J. Gooch, „Soldiers' Strategy and War Aims in Britain 1914-1918”, în B. Hunt și A. Preston (eds.), *War Aims and Strategic Policy in the Great War* (Londra, 1977), p. 23.
  114. Ferguson, „Public Finance and National Security”, *passim*.
  115. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 149; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, pp. 67 sq., 119 sqq.; G.P. Gooch și H. Temperley (eds.), *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, vol. VI (Londra, 1930), nr. 446; Churchill, *World Crisis*, pp. 96 sqq.; R.T.B. Langhorne, „Great Britain and Germany, 1911-1914”, în Hinsley (ed.), *British Foreign Policy*, pp. 290 sqq. Pentru partea germană a poveștii, J.S. Steinberg, „Diplomatie als Wille und Vorstellung: Die Berliner Mission Lord Haldanes im February 1912”, în H. Schottelius și W. Deist (eds.), *Marine und Marinepolitik im kaiserlichen Deutschland* (Düsseldorf, 1972).
  116. Berghahn, *Germany and the Approach of War*, pp. 59 sq., 121 sq.
  117. Langhorne, „Great Britain and Germany”, pp. 293 sq. Sublinierea îmi aparține. Cf. versiunea lui Asquith din *Genesis*, pp. 55, 100.
  118. Langhorne, „Great Britain and Germany”, pp. 299, 303 sq.
  119. Asquith, *Genesis*, pp. 77 sq.; Churchill, *World Crisis*, pp. 103, 114 sq., 157; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 249 sq.; Langhorne, „Great Britain and Germany”, pp. 296 sq.
  120. Howard, „Edwardian Arms Race”, pp. 91 sq. Pesimiștii credeau că germanii aveau drept scop accelerarea „ritmului” de construcție, astfel încât în câțiva ani să dețină mai multe cuirasate decât Marina Regală. De fapt, totalul german din 1912 era de nouă, față de cincisprezece ale Marii Britanii.
  121. French, *British Planning*, p. 28; Offer, *Agrarian Interpretation*, pp. 232-241, 252, 260, 277-280, 296 sqq.; Hankey, *Supreme Command*, pp. 77, 88, 91, 97-100; Wilson, *Entente*, p. 106; Churchill, *World Crisis*, pp. 114 sq., 157.
  122. Gooch și Temperley (eds.), *British Documents*, vol. VI, nr. 456, p. 611. Cf. Cain și Hopkins, *British Imperialism*, p. 458. Cf. D.W. Sweet, „Great Britain and Germany, 1905-1911”, în Hinsley (ed.), *British Foreign Policy*, p. 230.

123. Churchill, *World Crisis*, pp. 168-177 ; R.S. Churchill, *Winston S. Churchill*, vol. II. *Companion*, partea a III-a : 1911-1914 (Londra, 1969), pp. 1820, 1825-1837, 1856 sq. ; K.O. Morgan (ed.), *Lloyd George Family Letters, 1885-1936* (Oxford, 1973), pp. 165 sq. ; Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, p. 5 ; Wilson, *Entente*, p. 8.
124. Churchill, *World Crisis*, pp. 178 sq. ; Asquith, *Genesis*, pp. 143 sq.
125. Monger, *End of Isolation*, pp. 260, 267 sqq.
126. Gooch și Temperley (eds.), *British Documents*, vol. VI, nr. 344, p. 461. Cf. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 254 sq.
127. Sweet, „Great Britain and Germany”, pp. 229 sq.
128. Wilson, *Entente*, p. 93. Cf. Langhorne, „Great Britain and Germany”, pp. 290 sq. ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 251.
129. Sweet și Langhorne, „Great Britain and Russia”, pp. 243 sq. ; Trevelyan, *Grey*, pp. 114 sq.
130. Wilson, *Entente*, p. 101.
131. Expresia lui Nicolson, citată în Wilson, *Entente*, p. 38. Este posibil ca Grey să fi fost influențat inițial de teama că Rusia și Germania ar putea semna o alianță, ceea ce kaiserul și țarul au încercat să facă, fără succes, în 1905. Cf. Butterfield, „Grey”, p. 2 ; Wilson, „Grey”, p. 193 ; Monger, *End of Isolation*, p. 293.
132. Wilson, *Entente*, pp. 35, 38 sq., 94, 111, 114 sq. ; Monger, *End of Isolation*, p. 270 ; Howard, *Continental Commitment*, p. 57 ; Andrew, „Entente”, p. 25 ; Steiner, *Britain and the Origins*, p. 57 ; Grey, *Twenty-Five Years*, p. 252. Vezi și Butterfield, „Grey”, p. 2.
133. Trevelyan, *Grey*, pp. 114 sq.
134. French, „Spy Fever”, pp. 355-358, 360-365 ; Andrew, „Secret Intelligence”, pp. 12 sqq. ; Gooch, *Plans of War*, p. 33.
135. Bodl. Lib., Oxford, Harcourt MSS, 577. (Îi sunt recunoscător domnului Edward Lipman de la Peterhouse pentru această referință.)
136. Glen O'Hara, „Britain's War of Illusions. Sir Edward Grey and the Crisis of Liberal Diplomacy” (Oxford University, teză de licență, 1996).
137. Gooch și Temperley (eds.), *British Documents*, vol. VI, nr. 430, 437.
138. PRO, FO 371/10281, Goschen către Grey, 3 martie 1913.
139. O'Hara, „War of Illusions”.
140. G. Schmidt, „Contradictory Postures and Conflicting Objectives : The July Crisis”, în G. Schöllgen (ed.), *Escape into War ? The Foreign Policy of Imperial Germany* (Oxford/New York/München, 1990), p. 144 ; Trevelyan, *Grey*, p. 244. Așa cum s-a exprimat *Nation* în martie 1914, „Armata prusacă nu ar fi umană dacă nu ar visa la anticiparea unei acumulări izbitoare de forță” : Weinroth, „Radicals”, p. 680.
141. Fischer, *Germany's Aims*, passim ; *idem*, *War of Illusions*, p. 470.
142. Butterfield, „Grey”, pp. 1 sq.
143. Fischer, *Germany's Aims*, pp. 103-106.
144. Punctul unu ridică posibilitatea cedării de către Franța a „Belfortului și versanții vestici ai Munților Vosgi, dărâmarea fortărețelor și cedarea fâșiei de coastă de la Dunkerque la Boulogne”. Zăcămintul de minereu de la Briey urma să fie „cedat în orice caz”. Punctul doi stipula că Liège și Verviers aveau să fie cedate de Belgia Prusiei și o „fâșie de frontieră” din Belgia Luxemburgului. Lăsa deschisă „întrebarea dacă Anvers, cu un coridor spre Liège, să fie anexat, de asemenea”. „Porturile importante din punct de vedere militar” aveau să fie ocupate de Germania ; într-adevăr, toată coasta belgiană avea să fie „la dispoziția noastră din punct de vedere militar”. Flandra franceză cu Dunkerque, Calais și Boulogne urmau apoi să-i fie luate Franței și cedate Belgiei. Punctul trei stipula că Luxemburg avea să devină stat federal german și că ar putea include Longwy de la Belgia. Punctul șapte ridică posibilitatea ca Anvers să fie cedat Olandei „în schimbul dreptului de a menține o garnizoană germană în fortăreața Anvers și la gura fluviului Escaut” : Fischer, *Germany's Aims*, p. 105.

145. Fischer, *Germany's Aims*, pp. 10, 28, 32 sqq., 101 sq.; Geiss, *July 1914*, pp. 21 sq.; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, pp. 138 sqq. Este adevărat, bineînțeles, că, ocazional, kaiserului îi plăcea să se asemene cu Napoleon, dar astfel de episoade de fantezii regale nu trebuie echivalate cu politica guvernamentală germană. El era cât se poate de dispus să le amintească diplomaților britanici: „Am luptat cot la cot acum o sută de ani. Vreau ca națiunile noastre să stea din nou împreună în fața monumentului belgian de la Waterloo... Oare îmi doresc Australia? Cu politicienii săi laburiști? Nu, mulțumesc”: Gooch și Temperley (eds.), *British Documents*, vol. VI, nr. 442.
146. Obiectivele inițiale germane sunt clar exprimate în scrisoarea lui Jagow către Lichnowsky din 18 iulie (Geiss, *July 1914*, doc. 30).
147. Pentru un rezumat al literaturii vaste privind politica germană din 1914, vezi N. Ferguson, „Germany and the Origins of the First World War: New Perspectives”, *Historical Journal*, 35, 3 (1992), pp. 725-752. Zimmermann a fost unul dintre puținii diplomați germani care au recunoscut deschis că „îi vom vedea pe verii noștri englezi de partea dușmanilor noștri, în măsura în care Anglia se teme că Franța, în eventualitatea unei noi înfrângeri, se va prăbuși la nivelul unei puteri de mâna a doua”; vezi Geiss, *July 1914*, doc. 33.
148. Vezi Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 325; Albertini, *Origins*, vol. II, p. 506. Trebuie menționat totuși că integritatea Belgiei nu era garantată decât dacă „Belgia nu se ridică împotriva noastră”; și că nu urma să se acorde nicio asigurare în privința coloniilor franceze. Este posibil să deducem de aici că Bethmann se gândea deja la unele schimbări cu privire la teritoriul și statutul Belgiei, deoarece la această dată șansele ca Belgia să se supună erau mici. Pe de altă parte, proiectul de decret nr. 87 al lui Moltke, care justifica invazia Belgiei, se oferea nu numai să garanteze drepturile suverane și independența Belgiei în schimbul neutralității sale, ci și să plece din țară imediat după încheierea războiului și să plătească despăgubiri pentru orice daune de război: Geiss, *July 1914*, doc. 91. Viitorul Belgiei avea să fie o sursă de conflict pe toată durata războiului în Berlin și s-a dovedit a fi imposibil să se facă orice angajament fără echivoc de a restaura integritatea Belgiei, ceea ce ar fi putut satisface opinia publică britanică; deși trebuie menționat că problema ar fi putut să dispară dacă, așa cum aproape s-a întâmplat, germanii ar fi putut să îl convingă pe regele Albert să renunțe la angajamentul de neutralitate al țării sale: Fischer, *Germany's Aims*, pp. 215-225; 420-428.
149. *Ibid.*, pp. 104 sq.
150. *Ibid.*, pp. 115 sqq.
151. D.E. Kaiser, „Germany and the Origins of the First World War”, *Journal of Modern History*, 55 (1983), pp. 442-474. Cf. P. Winzen, „Der Krieg in Bülow's Kalkül. Katastrophe der Diplomatie oder Chance zur Machtexpansion”, în J. Dülffer și K. Holl (eds.), *Bereit zum Krieg. Kriegsmentalität im wilhelminischen Deutschland 1890-1914. Beiträge zur historischen Friedensforschung* (Göttingen, 1986).
152. Pentru mai multe detalii privind ideea germană a *Mitteleuropa* dezvoltată în timpul războiului, vezi Fischer, *Germany's Aims*, pp. 201-208, 247-256, 523-533.
153. Monger, *End of Isolation*, pp. 248-255, 273.
154. Wilson, *Entente*, pp. 39, 42 sq., 51, 123. Vezi și Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 73-81, 95, 281.
155. PRO, CAB 16/5 XC/A/035374, Proceedings... [23 martie 1909]. Sublinierea îmi aparține. Cf. d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 95-98.
156. K.A. Hamilton, „Great Britain and France”, în Hinsley (ed.), *British Foreign Policy*, p. 324; Wilson, *Entente*, p. 37.
157. Grey către Asquith, 16 aprilie 1911, citat în Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 94. Și-a repetat punctul de vedere în fața Comisiei de Apărare Imperială luna următoare: Wilson, *Entente*, p. 85.

158. Wilson, *Entente*, pp. 57, 69. Pentru unele opinii similare ale lui Esher, vezi d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 106 *sqq.*, și Offer, *Agrarian Interpretation*, pp. 307 *sq.* Atât radicalii, cât și naaliștii suspectau pe bună dreptate că forța expediționară era doar începutul unor decizii care aveau să ducă la recrutarea în masă.
159. Wilson, „Decision for War”, pp. 149, 156 n.
160. Wilson, *Entente*, pp. 28 *sq.*, 124; Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 295; d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 106 *sq.*
161. Wilson, *Entente*, pp. 29, 39, 48, 52 *sq.*
162. Hamilton, „Great Britain and France”, p. 332; Churchill, *World Crisis*, pp. 112 *sq.* Sublinierea îmi aparține.
163. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 97 *sq.* Cf. Wilson, *Entente*, p. 26; Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 304; d'Ombrain, *War Machine*, pp. 109 *sq.*
164. Renzl, „Great Britain, Russia”, p. 3. Pentru îngrijorarea arătată de Nicolson la această dată cu privire la lipsa „cunoștințelor” publicului despre „importanța foarte mare a prieteniei Rusiei [*sic* !] pentru noi”, vezi Wilson, *Entente*, p. 404.
165. Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 289 *sqq.*
166. Monger, *End of Isolation*, pp. 281 *sq.* Pentru versiunea lui Crowe asupra aceleași teorii a descurajării, vezi *ibid.*, p. 271. Pentru cea a lui Nicolson, vezi Wilson, *Entente*, p. 40.
167. Langhorne, „Great Britain and France”, pp. 298, 306; Wilson, *Entente*, pp. 92, 98; Schmidt, „Contradictory Postures”, p. 139; Fischer, *Germany's Aims*, p. 32.
168. Brock, „Britain Enters the War”, p. 146. Non-intervenționismul britanic ar fi putut fi inferat, de asemenea, din discursul de calmare al lui Lloyd George din Mansion House din 1914: Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 28. Pentru primele presupuneri germane legate de non-intervenționismul britanic, vezi Geiss, *July 1914*, p. 95, doc. 18, 28. Este posibil ca Bethmann să fi pariat pe momentul intervenției britanice mai mult decât pe intervenția în sine, crezând că se va produce prea târziu pentru a hotărî deznodământul crizei.
169. Această posibilitate a fost discutată, dar respinsă de Bertie: Wilson, *Entente*, pp. 46 *sqq.*; Monger, *End of Isolation*, p. 279.
170. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 203-208; Cf. Butterfield, „Grey”, pp. 9 *sq.*; Geiss, *July 1914*, pp. 95, 138. Ambasadorul rus la Viena a arătat clar, încă din 8 iulie, că „Rusia va fi obligată să treacă la arme în apărarea Serbiei” dacă Austria „grăbește declanșarea unui război”. Opinia lui Grey că se putea face o distincție între cedarea de teritorii din partea Serbiei și unele forme de reprimare mai puțin grave nu a fost niciodată împărtășită cu adevărat la Sankt-Petersburg. În mod revelator, Grey l-a avertizat pe ambasadorul german Lichnowsky că, „ținând seama de nepopularitatea actuală a Angliei în Rusia”, ar trebui să „fie atent la sentimentele rușilor”.
171. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 209-214, 329-338; Geiss, *July 1914*, doc. 44, 46, 57, 80, 93.
172. De unde și afirmația sa, complicată ca întotdeauna, adresată lui Lichnowsky la 24 iulie, conform căreia „nu a existat nicio alianță... care să ne oblige... față de Franța și Rusia... Pe de altă parte... guvernul britanic aparținea unui grup de puteri, dar nu pentru a complica dificultățile dintre cele două grupuri europene; dimpotrivă, doream să împiedicăm orice probleme care ar fi apărut aducând grupurile... în opoziție... Nu ar trebui să urmărim niciodată o politică agresivă și, dacă ar exista un război european la care am lua parte, nu ne-am situa de partea agresivă, deoarece opinia publică s-ar împotrivi”. Lichnowsky a interpretat acest lucru, așa cum Grey și-a dorit, fără îndoială, ca pe un avertisment că, „în cazul în care Franța ar fi atrasă în război, Anglia [nu] va îndrăzni să rămână dezinteresată”, idee pe care a repetat-o cu o îngrijorare tot mai mare pe măsură ce criza s-a intensificat. Dar Bethmann și Jagow au ajuns, evident, la concluzia că o dovadă a sprijinului german pentru o mediere între patru puteri ar fi de ajuns pentru a-l satisface pe Grey: Geiss, *July 1914*, doc. 68, 73, 81,

- 82, 83, 85, 94, 97, 98, 99 ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, pp. 304 sq., 317. Vezi și Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 336-339, 514 ; Asquith, *Genesis*, pp. 201 sq. Regele a adoptat o poziție la fel de ambiguă față de prințul moștenitor german când s-au întâlnit pe 26 iulie : „Nu știu ce vom face, nu avem nicio dispută cu nimeni și sper că vom rămâne neutri. Dar dacă Germania ar declara război Rusiei și Franța s-ar alătura Rusiei, atunci mă tem că vom fi forțați să intrăm în război. Însă vă asigur că eu și guvernul meu vom face tot ce ne stă în putință să împiedicăm un război european” : *ibid.*, pp. 429, 497, 687. Prințul Heinrich a tras concluzia că Anglia va rămâne neutră „la început”, deși se îndoia că „va putea face acest lucru pe termen lung... ținând seama de relațiile sale cu Franța”. Totuși, neutralitatea pe termen scurt era tot ce avea nevoie guvernul german, cu condiția ca victoria împotriva Franței să se realizeze suficient de rapid.
173. Albertini, *Origins*, vol. II, p. 429.
174. Geiss, *July 1914*, p. 221, doc. 95, 96 ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 319 sq.
175. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 329-334, 340 ; Geiss, *July 1914*, doc. 50, 79 ; Churchill, *World Crisis*, pp. 193 sq.
176. Geiss, *July 1914*, doc. 103, 110, 112, 114. Germanii începuseră să răspândească zvonuri despre mobilizarea rusă încă din 26 iulie : Albertini, *Origins*, vol. II, p. 343.
177. Așa cum a comentat Nicolson, „Nimeni nu știe cu adevărat cum stau lucrurile cu domnul Sazonov” : Geiss, *July 1914*, doc. 108, 119, 120 ; Albertini, *Origins*, vol. II, p. 509 ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, p. 319 ; Asquith, *Genesis*, pp. 190 sqq. Nimeni nu știa, de asemenea, cum stăteau lucrurile cu Bethmann : ba afirma că o conferință a celor patru puteri ar echivala cu o curte de arbitraj, punând Austria și Serbia pe picior de egalitate, omițând în același timp, în mod deliberat, să-i menționeze propunerea lui Sazonov pentru discuții bilaterale lui Lichnowsky, care, se plânga el, „îl informa pe sir Edward [Grey] despre orice” : Geiss, *July 1914*, doc. 90, 100.
178. Geiss, *July 1914*, doc. 121, 122, 123, 128 ; Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 510 sqq.
179. Geiss, *July 1914*, doc. 101. Sazonov s-a declarat dispus să oprească mobilizarea doar dacă „Austria... se declară gata să elimine din ultimatumul său acele puncte care aduc atingere drepturilor suverane ale Serbiei”. Bethmann, tot mai disperat, a profitat de această afirmație, considerând-o o bază de negociere, iar guvernul austriac a acceptat, de fapt, oferta lui Sazonov de a discuta pe 30 iulie, dar în această fază considerațiile militare se impuseseră : *ibid.*, doc. 140, 141a, 153.
180. Rușii mobilizaseră, de fapt, forțele armate în regiunile din sud din Odessa, Kiev, Moscova și Kazan pe 29 iulie – decizie despre care țarul a spus ulterior că fusese luată cu patru zile înainte –, asigurându-l pe ambasadorul german că acest lucru era „departe de a însemna război”. Dar după ce a fost informat de Pourtales că Germania s-ar vedea totuși „obligată să mobilizeze armata, caz în care ar începe imediat ofensiva”, rușii au conchis că o mobilizare parțială nu ar fi de ajuns și chiar ar putea pune în pericol o mobilizare totală. Au urmat mai multe întâlniri și conversații telefonice isterice, pe măsură ce Sazonov și colegii săi încercau să-l convingă pe țarul nehotărât să fie de acord cu mobilizarea totală. Acesta a fost de acord în cele din urmă la 2 p.m. pe 30 iulie, iar mobilizarea a început în ziua următoare. Ca și la Berlin, mult lăudata putere a monarhului s-a dovedit a fi iluzorie la momentul deciziei : Geiss, *July 1914*, pp. 271, 291, doc. 118, 123, 124a, 137, 138, 147.
181. *Ibid.*, doc. 91, 111, 114, 115, 125.
182. *Ibid.*, doc. 133, 134, 143, 145, 154 ; Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 523-526.
183. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 635-638, 645 ; vol. III, pp. 378 sq., 390 sq.
184. Geiss, *July 1914*, p. 270, doc. 158 ; Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 634 sq. ; vol. III, pp. 373, 378, 386.
185. Geiss, *July 1914*, doc. 107, 148, 149.
186. *Ibid.*, doc. 152.

187. *Ibid.*, doc. 164. Cf. Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 52; Andrew, „Entente”, p. 33; Wilson, *Entente*, p. 95; Albertini, *Origins*, vol. III, p. 374.
188. Kennedy, *Anglo-German Antagonism*, pp. 458 sq.
189. Între 24 și 30 iulie, prețurile obligațiunilor consolidate au scăzut cu aproximativ 5%; titlurile de valoare europene au scăzut aproximativ la fel. Rezerva de aur a Bank of England a scăzut cu aproximativ 16%, obligând-o să-și mărească rata dobânzii de bază (rata băncii) la 8% în 31 iulie. Pentru impresia lăsată asupra lui Asquith de acest fenomen, vezi Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 376 sqq.
190. Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 36-39; Churchill, *Companion*, partea a III-a, pp. 1990 sq.
191. Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 78 sq. Vezi Grey, care i-a repetat același lucru lui Ponsonby: *ibid.*, p. 37. Cf. Wilson, „Decision for War”, pp. 149 sq.
192. Geiss, *July 1914*, doc. 130, 133.
193. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 501, 514, 523-525.
194. Oferta germană de a garanta integritatea teritorială franceză (dar nu și posesiunile coloniale) fusese menționată, de fapt, de armatorul german Albert Ballin într-o conversație cu Churchill cu ocazia unei cine, pe 24 iulie: Churchill, *World Crisis*, p. 196; Cecil, *Ballin*, p. 207. Pentru oferta lui Bethmann, vezi Geiss, *July 1914*, doc. 139, 167; Albertini, *Origins*, vol. II, p. 506; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 325 sq.
195. Geiss, *July 1914*, doc. 151; Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 507, 519, 633; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 327 sq.; Churchill, *Companion*, partea a III-a, pp. 1989, 1993; Wilson, „Decision for War”, p. 153; Churchill, *World Crisis*, pp. 213 sqq.; Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 308; Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 23.
196. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 511 sqq., 521 sqq.; Asquith, *Genesis*, p. 198.
197. Geiss, *July 1914*, doc. 170, 173, 177. Cf. Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 380-385.
198. Albertini, *Origins*, vol. II, p. 639.
199. Geiss, *July 1914*, doc. 162, 177.
200. Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 638 sq., 646-649; vol. III, pp. 373, 380, 384 sq., 392 sqq.
201. Beaverbrook, *Politicians and the War*, pp. 19 sqq. Cf. Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 49, 84-91; Wilson, „Decision for War”, pp. 150 sqq.; Wilson, *Entente*, p. 139. Este o greșeală să considerăm că Lloyd George era angajat oarecum să intervină pe baza discursului său de la Mansion House din 1911.
202. Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 369 sq.
203. Wilson, „Decision for War”, p. 150.
204. Beaverbrook, *Politicians and the War*, pp. 28 sq.; Churchill, *World Crisis*, pp. 216 sq.; Churchill, *Companion*, partea a III-a, p. 1997.
205. Wilson, *Entente*, pp. 138 sqq.; Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 94; Geiss, *July 1914*, doc. 183; Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 406 sq. Cf. Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 317.
206. Wilson, „Decision for War”, pp. 154 sq.; Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 403 sq. Asquith a estimat că aproximativ trei sferturi dintre membrii partidului său parlamentar se pronunțau pentru „non-interferență absolută cu orice preț”: Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 33; Bentley, *Liberal Mind*, p. 17.
207. Albertini, *Origins*, vol. III, p. 405. Morley a avut sentimentul, privind în retrospectivă, că, dacă Lloyd George le-ar fi dat o direcție celor care ezitau, „Cabinetul s-ar fi dizolvat, fără îndoială, în acea seară”. Harcourt l-a rugat în van pe Lloyd George să „vorbească pentru noi”: Gilbert, *Lloyd George*, p. 109.
208. Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 381 sq., 386, 399. Grey a negat ulterior în Camera Comunelor că făcuse oferta, susținând că Lichnowsky îl înțelesese greșit. Acest lucru este contrazis de scrisoarea sa către Bertie din 1 august: vezi Geiss, *July 1914*, doc. 177 – doar dacă Grey nu îl indusese în mod intenționat în eroare pe Cambon atunci când i-a descris propunerea pe care i-o făcuse lui Lichnowsky.

209. Albertini, *Origins*, vol. III, p. 483 ; Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 116 sq. ; Wilson, „Decision for War”, pp. 157 sq. ; Asquith, *Genesis*, pp. 220 sq.
210. PRO, CAB 16/5 XC/A/035374, Proceedings..., memorandumul Ministerului de Externe (documentul E-2 al Comisiei de Apărare Imperială), 11 noiembrie 1908. Cf. Wilson, „Education”, p. 409.
211. Lloyd George, *Memoirs*, pp. 30 sq., 40 ; Churchill, *World Crisis*, pp. 65, 199, 219.
212. Albertini, *Origins*, vol. III, p. 513 ; Asquith, *Genesis*, p. 211.
213. Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 177, 303.
214. R. Graves, *Goodbye to All That* (Harmondsworth, 1977), pp. 60 sq. ; S. Sassoon, *Memoirs of a Fox-Hunting Man* (Londra, 1978), p. 244. Pentru alte exemple ale argumentului belgian, vezi Brock, „Britain Enters the War”, pp. 167 sq. ; Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 47 sq. ; Wilson, „Decision for War”, p. 159 ; A. Marwick, *The Deluge : British Society and the First World War* (Londra, 1991), pp. 85 sq. ; Albertini, *Origins*, vol. III, p. 518 ; Bentley, *Liberal Mind*, pp. 19 sq.
215. Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 305.
216. Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 73 ; Wilson, *Entente*, p. 136 ; Wilson, „Decision for War”, p. 149.
217. Churchill, *Companion*, partea a III-a, pp. 1991, 1996 ; Geiss, *July 1914*, doc. 166, 174 ; Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 388 sq., 399 sq. ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, pp. 329 sq. ; vol. II, p. 10 ; Asquith, *Genesis*, p. 209.
218. Beaverbrook, *Politicians and the War*, pp. 22 sq. ; Brock, „Britain Enters the War”, pp. 149 sq.
219. Wilson, „Decision for War”, p. 153 ; Brock, „Britain Enters the War”, p. 151 ; Gilbert, *Lloyd George*, p. 110 ; Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 70 sq.
220. Albertini, *Origins*, pp. 409 sq., sublinierea îmi aparține. Pentru dovada vie a indeciziei agonizante a lui Lloyd George în privința acestui subiect, vezi Morgan (ed.), *Lloyd George Family Letters*, p. 167. Vezi și observațiile lui Lloyd George către C.P. Scott în Gilbert, *Lloyd George*, p. 112.
221. Albertini, *Origins*, vol. III, p. 494 ; Brock, „Britain Enters the War”, p. 160.
222. Geiss, *July 1914*, doc. 179, 184, 188 ; Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 479, 489, 497.
223. Brock, „Britain Enters the War”, p. 145.
224. Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 486 sq. ; Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, pp. 14 sq. ; Wilson, *Entente*, p. 144.
225. Asquith, *Genesis*, pp. 212 sq. ; Wilson, *Entente*, p. 120 ; Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 114 ; Brock, „Britain Enters the War”, p. 161. Pentru un exemplu bun privind reacția populară la argumentul strategic, vezi G. Hodgson, *People's Century* (Londra, 1995), pp. 27 sq.
226. Wilson, *Entente*, p. 146. Acesta era, de asemenea, și punctul de vedere al lui Frances Stevenson, amanta lui Lloyd George și al lui Ramsay MacDonald, care a luat cina cu Lloyd George în seara de 2 august : vezi Gilbert, *Lloyd George*, pp. 108, 111.
227. Wilson, „Decision for War”, *passim*.
228. Beaverbrook, *Politicians and the War*, pp. 13-19 ; Hazlehurst, *Politicians at War*, p. 41.
229. Beaverbrook, *Politicians and the War*, p. 31 ; Albertini, *Origins*, vol. III, p. 399. Churchill a transmis un mesaj similar din partea lui F.E. Smith adresat Cabinetului : Wilson, *Entente*, p. 141.
230. Lammers, „Mayer”, p. 159 ; Wilson, „Decision for War”, p. 155. Cf. sir L. Woodward, *Great Britain and the War of 1914-1918* (Londra, 1967), p. 46, pentru reciprocitatea acestei convingeri din tabăra conservatorilor.
231. Wilson, „Decision for War”, pp. 154 sq.
232. Vezi, de exemplu, comentariile sale mai puțin războinice adresate prințului moștenitor german la 26 iulie : Albertini, *Origins*, vol. II, pp. 429, 497, 687.

233. Înainte de război, Statul-Major prevăzuse mobilizarea simultan cu Franța și trimiterea forțelor britanice expediționare în termen de cincisprezece (cel mult douăzeci) de zile : PRO, CAB 16/5 XC/A/635374, Proceedings..., mărturia Ewart, 3 decembrie 1908 ; PRO, CAB 2/2, Comisia de Apărare Imperială... 23 august 1911 ; Monger, *End of Isolation*, p. 251.
234. Albertini, *Origins*, vol. III, p. 503 ; Hankey, *Supreme Command*, p. 165. Cf. Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 5.
235. French, *British Planning*, p. 88 ; Offer, *Agrarian Interpretation*, p. 312. Numărul maxim de divizii luat în calcul înainte de război a fost șase. Pentru acestea și alte comentarii opuse privind dimensiunea forțelor expediționare propuse, vezi Wilson, *Entente*, pp. 47, 63, 65 ; d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 103 sq. ; Howard, *Continental Commitment*, p. 46. Vezi și PRO, CAB 2/2, Comisia de Apărare Imperială... 23 august 1911 ; Collier, *Brasshat*, p. 117.
236. PRO, CAB 16/5 XL/A/035374, Proceedings..., mărturia gen. French, 23 martie 1909. Cf. Collier, *Brasshat*, p. 119 ; d'Ombrain, *War Machinery*, p. 109.
237. Kitchener i-a permis, de fapt, lui Wilson să se întoarcă la Maubeuge șase zile mai târziu și, la 3 septembrie, Cabinetul a fost de acord să trimită și Divizia 6 : Wilson, *Entente*, p. 125 ; Albertini, *Origins*, vol. III, pp. 510 sq. ; Hankey, *Supreme Command*, pp. 169 sqq., 187, 192 ; Gooch, *Plans of War*, p. 301 ; Beaverbrook, *Politicians and the War*, p. 36 ; Collier, *Brasshat*, pp. 162 sqq. ; Morgan (ed.), *Lloyd George Family Letters*, p. 169 ; d'Ombrain, *War Machinery*, pp. 113 sq.
238. Întrebarea a fost pusă direct de McKenna, iar răspunsul din partea lui Wilson a fost afirmativ, la întâlnirea Comisiei de Apărare Imperială din 23 august 1911. Cf. memorandumul lui Ollivant asupra subiectului din 1 august 1914, citat în Hazlehurst, *Politicians at War*, pp. 63 sq. : „Există motive să credem că prezența sau absența armatei britanice... va decide foarte probabil soarta Franței”. Cf. Woodward, *Great Britain*, pp. 32-35.
239. Vezi mai ales G. Ritter, *Der Schlieffen Plan. Kritik eines Mythos* (München, 1956).
240. Hankey, *Supreme Command*, pp. 187-197 ; Collier, *Brasshat*, pp. 172-190 ; P. Guinn, *British Strategy and Politics, 1914-18* (Oxford, 1965), p. 37.
241. 570.000 de bărbați s-au înrolat voluntar între august și decembrie 1915. La momentul primei bătălii de la Ypres fuseseră desfășurate două noi divizii și două divizii indiene.
242. Vezi dovada (deși nu și argumentul pentru aceasta) în Offer, *Agrarian Interpretation*.
243. Renzl, „Great Britain, Russia”.
244. Guinn, *British Strategy*, pp. 122, 171, 238 ; Gooch, *Plans of War*, pp. 30, 35, 278. Este important să notăm că o victorie germană asupra Franței nu ar fi schimbat – așa cum se presupune adesea – politica germană spre dreapta. Pangermanii și kaiserul poate ar fi gândit astfel ; dar, așa cum am văzut, Bülow și Bethmann știau bine că prețul unui război, victorios sau nu, avea să fie o nouă orientare în direcția unei democrații parlamentare.
245. Woodward, *Great Britain*, pp. 227 sq. Robertson nu era mai puțin bănuitor cu privire la ambițiile italiene și la cele franceze.
246. Wilson, *Entente*, p. 79.
247. I. Geiss, „The German Version of Imperialism : *Weltpolitik*”, în Schöllgen (ed.), *Escape into War ?*, pp. 114 sq.

Capitolul 5

Anglia lui Hitler

Aș dori să le mulțumesc prof. Michael Burleigh și dr. Niall Ferguson pentru comentariile lor asupra unei schițe anterioare.

1. Printre prezentările fictive se numără Douglas Brown și Christopher Serpell, *Loss of Eden* (Londra, 1940) ; H.V. Morton, *I, James Blunt* (Londra, 1940) ; piesa lui Noël Coward

- Peace in Our Time* (1947); C.S. Forester, *If Hitler Had Invaded England* (Londra, 1971); și Len Deighton, *SS-GB* (Londra, 1978). Filmele despre acest subiect includ *Went the Day Well?* (1943) și *It Happened Here* (1960).
2. Vezi Andrew Roberts, „*The Holy Fox*”: *A Biography of Lord Halifax* (Londra, 1991), p. 103.
  3. Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter* (Londra, 1951), p. 320.
  4. Robert Rhodes James, *Churchill: A Study in Failure, 1900-1939* (Londra, 1970). Vezi și Robert Blake și Wm. Roger Louis (ed.), *Churchill* (Oxford, 1993).
  5. Martin Gilbert, *Prophet of Truth: Winston S. Churchill 1922-1939* (Londra, 1990), p. 573.
  6. *Ibid.*, p. 456 n.
  7. Roberts, *Holy Fox*, pp. 54-75.
  8. *Sunday Times*, 5, 12 și 19 iulie 1992.
  9. Roberts, *Holy Fox*, p. 108.
  10. J. Noakes și G. Pridham (ed.), *Nazism 1919-1945*, vol. III; *Foreign Policy, War and Racial Extermination* (Exeter, 1988), p. 741.
  11. *Sunday Times*, loc. cit. Vezi și Michael Bloch, *Ribbentrop* (Londra, 1992), mai ales pp. 233-262.
  12. Geoffrey Stokes, *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s* (Leamington Spa/Hamburg/New York, 1986), pp. 93 sqq.
  13. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, p. 667.
  14. *Ibid.*, p. 746.
  15. Richard Griffith, *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933-1938* (Londra, 1983).
  16. Bloch, *Ribbentrop*, pp. 91-134.
  17. Vezi Andrew Roberts, „The House of Windsor and the Politics of Appeasement”, în *Eminent Churchillians* (Londra, 1994), pp. 5-54.
  18. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, pp. 758 sq.
  19. Willi A. Boelcke, *The Secret Conferences of Dr Goebbels, 1939-43* (Londra, n.d.), pp. 1-62.
  20. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, p. 777.
  21. *Ibid.*, p. 783.
  22. John Charmley, *Churchill: The End of Glory: A Political Biography* (Londra, 1993).
  23. *Ibid.*, pp. 403 sq. Vezi și Roberts, *Holy Fox*, pp. 210-228.
  24. *The Times*, 2 ianuarie 1993.
  25. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, pp. 674 sq.
  26. *Ibid.*, p. 683.
  27. *Ibid.*, pp. 692-696.
  28. *Ibid.*, p. 738.
  29. John Keegan, *The Second World War* (Londra, 1989), p. 214.
  30. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, p. 760.
  31. *Ibid.*, p. 790. Sublinierile în original.
  32. Gilbert, *Prophet of Truth*, p. 1000.
  33. Generalul Heinz Guderian, *Panzer Leader* (Londra, 1952), p. 117.
  34. Vezi Alistair Horne, *To Lose a Battle* (Londra, 1969), pp. 611-616.
  35. Norman Rich, *Hitler's War Aims: Ideology, the Nazi State and the Course of Expansion* (New York/Londra, 1973), pp. 159 sqq.
  36. Peter Fleming, *Invasion 1940* (Londra, 1957), p. 37. Cf. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, pp. 783-786; Ronald Wheatley, *Operation Sea Lion: German Plans for the Invasion of England, 1939-1942* (Oxford, 1958).
  37. Rich, *War Aims*, pp. 161 sqq. Pregătirile suplimentare au fost oprite în august 1941 și planul a fost amânat practic sine die în luna martie care a urmat.
  38. Michael Glover, *Invasion Scare 1940* (Londra, 1990), p. 50.

39. În plus față de operele deja citate, o bibliografie scurtă trebuie să includă Basil Collier, *The Defence of the United Kingdom* (Londra, 1957); David Lampe, *The Last Ditch* (Londra, 1968); Norman Longmate, *If Britain Had Fallen* (Londra, 1972); Adrian Gilbert, *Britain Invaded* (Londra, 1990); Peter Schenk, *Invasion of England 1940* (Londra, 1990); Kenneth Macksey, *Invasion: The German Invasion of England 1940* (Londra, 1980); *idem* (ed.), *The Hitler Options* (Londra, 1995).
40. Vezi *Loopholes* (revista Pillbox Study Group), vol. I-VI.
41. Fleming, *Invasion 1940*, p. 35.
42. *Ibid.*, p. 293.
43. Glover, *Invasion Scare 1940*, p. 180; William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich* (Londra, 1964), pp. 912-913.
44. Schenk, *Invasion of England*, pp. 263-270; Shirer, *Rise and Fall*, p. 912.
45. Collier, *Defence of the United Kingdom*, p. 494.
46. Madeleine Bunting, *The Model Occupation: The Channel Islands under German Rule 1940-45* (Londra, 1995), p. 6. Pentru un punct de vedere opus, vezi Charles Cruikshank, *The German Occupation of the Channel Islands* (Oxford, 1975).
47. *Sunday Times*, 29 ianuarie 1995.
48. *Spectator*, 8 aprilie 1995.
49. Gilbert, *Britain Invaded*, p. 100.
50. Lampe, *Last Ditch*, p. 152.
51. Fleming, *Invasion 1940*, p. 266.
52. Bunting, *Model Occupation*, p. 6.
53. S.P. Mackenzie, *The Home Guard* (Londra, 1995), pp. 34 *sqq.*
54. Noël Coward, *The Lyrics of Noël Coward* (Londra, 1965), p. 275.
55. Lampe, *Last Ditch*, p. 60.
56. Philip Ziegler, *London at War* (Londra, 1995), p. 163.
57. *Ibid.*, p. 178.
58. *Sunday Telegraph*, 16 aprilie 1995.
59. William Shirer, *The Collapse of the Third Republic* (Londra, 1969), p. 267.
60. Eugen Weber, *The Hollow Years: France in the 1930s* (Londra, 1995).
61. Nigel Nicolson (ed.), *Diaries and Letters of Harold Nicolson, 1939-45* (Londra, 1967).
62. Weber, *Hollow Years*, p. 19.
63. Shirer, *Collapse of the Third Republic*, pp. 188 *sq.*
64. Michael De-la-Noy, *The Queen Behind the Throne* (Londra, 1994), p. 119.
65. Longmate, *If Britain Had Fallen*, p. 115.
66. Fleming, *Invasion 1940*, p. 95.
67. Peter Wilkinson și Joan Astley, *Gubbins and SOE* (Londra, 1993), pp. 69-74.
68. Fleming, *Invasion 1940*, p. 293.
69. Wilkinson și Astley, *Gubbins*, p. 71.
70. Shirer, *Rise and Fall*, pp. 937 *sq.*
71. Bunting, *Model Occupation*, p. 113.
72. A.W.B. Simpson, *In the Highest Degree Odious* (Londra, 1992).
73. De fapt, el a fost eliberat în 1952, după ce a stat doar patru ani în închisoare, alăturându-se conducerii Porsche și serviciilor de informații vest-germane incipiente. Îi sunt recunoscător lui Michael Burleigh pentru această referință.
74. Imperial War Museum, *The Black Book* (Londra, 1989).
75. Griffith, *Fellow Travellers of the Right*, pp. 222 *sqq.*
76. Interviu cu sir Isaiah Berlin, 8 decembrie 1988.
77. Pentru teoria conspirației, vezi Gwynne Thomas, *King Pawn or Black Knight? The Sensational Story of the Treacherous Collusion between Edward, Duke of Windsor and Adolf*

- Hitler (Londra, 1995); *Guardian*, 13 noiembrie 1995, și *Observer*, 12 noiembrie 1995. Pentru răspunsul istoricilor, vezi Michael Bloch în *Spectator*, 18 noiembrie 1995; John Grigg în *The Times*, 14 noiembrie 1995; Philip Ziegler în *Daily Telegraph*, 17 noiembrie 1995; Andrew Roberts în *Sunday Telegraph*, 19 noiembrie 1995.
78. William Joyce, *Twilight over England* (Londra, 1992), p. 50.
  79. Allan Massie, *A Question of Loyalties* (Londra, 1989).
  80. Hugh Trevor-Roper (ed.), *Hitler's Table Talk* (Londra, 1953), p. 260.
  81. Nicolson (ed.), *Diaries and Letters of Harold Nicolson*, p. 35.
  82. Templewood Papers, Cambridge University Library, XIII/17.
  83. Colin Cross, *Life with Lloyd George: The Diary of A.J. Sylvester* (Londra, 1975), p. 281.
  84. Oswald Mosley, *My Life* (Londra, 1968), p. 401.
  85. *Ibid.*, p. 402.
  86. Trevor-Roper (ed.), *Table Talk*, p. 255.
  87. Citat în Tomas Munch Petersen, „Common Sense and Not Bravado: The Butler-Prytz Interview of 17 June 1940”, *Scandia* (1986).
  88. Informații private.
  89. Lucjan Dobroszycki, *Reptile Journalism: The Official Polish-Language Press under the Nazis 1939-45* (New Haven, 1995).
  90. *International Currency Review*, Occasional Paper No. 4 (Londra, septembrie 1993). Vezi și Robert Edwin Herzstein, *When Nazi Dreams Come True* (Londra, 1982).
  91. Interviu cu Christopher Beaumont, 5 februarie 1995.
  92. Longmate, *If Britain Had Fallen*, p. 145.
  93. *Ibid.*, p. 146.
  94. Public Record Office, CAB 65/13 WM 142.
  95. Guderian, *Panzer Leader*, p. 117.
  96. Margery Allingham, *The Oaken Heart* (Londra, 1941), p. 163.
  97. Douglas Dodds-Parker, *Setting Europe Ablaze* (Londra, 1983), p. 45.

Capitolul 6

Europa nazistă

1. Horst Boog, „Die Luftwaffe”, în *idem et al.*, *Der Angriff auf die Sowjetunion* (Frankfurt am Main, 1991), p. 737. Lucrările în limba engleză includ John Erickson, *The Road to Stalingrad* (Londra, 1993) și John Erickson și David Dilks (ed.), *Barbarossa: The Axis and the Allies* (Edinburgh, 1994). Cele mai bune lucrări germane recente pe această temă sunt Gerd Überschär și Wolfram Wette (ed.), *Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion* (Frankfurt am Main, 1991); colecția impresionantă editată de Wegner (vezi *infra*, n. 3) și catalogul de expoziție editat de Reinhard Rürup, *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941-1945* (Berlin, 1991).
2. Jeremy Noakes și Geoffrey Pridham (ed.) *Nazism 1919-1945* (Exeter, 1988), vol. III, pp. 818-819.
3. B. Kroener, „Der «erfrorene Blitzkrieg». Strategische Planungen der deutschen Führung gegen die Sowjetunion und die Ursachen ihres Scheiterns”, în Bernd Wegner (ed.), *Zwei Wege nach Moskau* (München, 1991), p. 144.
4. Alan Clark, *Barbarossa: The Russian-German Conflict 1941-1945* (Londra, 1995), pp. 56 sqq., 80 sq., 88.
5. Bernd Wegner, „The Road to Defeat: The German Campaigns in Russia 1941-43”, *Journal of Strategic Studies*, 13 (1990), pp. 112 sq.

6. John Barber și Mark Harrison, *The Soviet Home Front 1941-1945* (Londra, 1991), p. 139.
7. A.M. Belikov, „Transfer de l'industrie Soviétique vers l'Est (juin 1941-1942)”, *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, 11 (1961), p. 48. Despre efortul de război sovietic, vezi și lucrarea extraordinară a lui Richard Overy *Why the Allies Won* (Londra, 1995), mai ales pp. 63-100.
8. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, p. 820.
9. *Ibid.*, p. 829.
10. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, cu o introducere de Hugh Trevor-Roper (Oxford, 1988), p. 319.
11. Wegner, „Road to Defeat”, pp. 115 sq.
12. Cea mai recentă lucrare germană asupra bătăliei este Wolfram Wette și Gerd Uberschär (ed.), *Stalingrad. Mythos und Wirklichkeit einer Schlacht* (Frankfurt am Main, 1993).
13. Wegner, „Road to Defeat”, p. 109.
14. Noakes și Pridham (ed.), *Nazism*, vol. III, p. 1087.
15. Pentru puncte de vedere revizioniste și post-revizioniste asupra armatei germane din Rusia, vezi O. Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (Oxford, 1991) și Theo Schulte, *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia* (Oxford, 1989). Cele mai recente cercetări din domeniu sunt cuprinse în mare măsură în Hannes Heer și Klaus Naumann (ed.), *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944* (Hamburg, 1995).
16. Matthew Cooper, *The Phantom War: The German Struggle against Soviet Partisans 1941-1945* (Londra, 1979), pp. 56 sq. Aceasta rămâne cea mai utilă relatare a războiului partizan.
17. Ruth Bettina Birn, „Zweierlei Wirklichkeit? Fallbeispiel zur Partisanbekämpfung im Osten”, în Wegner (ed.), *Zwei Wege*, p. 283.
18. Cooper, *Phantom War*, pp. 83-88.
19. Len Deighton, *SS-GB* (Londra, 1978); Robert Harris, *Fatherland* (Londra, 1992); Newt Gingrich și William R. Forstchen, *1945* (New York, 1995).
20. Ralph Giordano, *Wenn Hitler den Krieg gewonnen hatte* (München, 1989).
21. Kenneth Macksey (ed.), *The Hitler Options: Alternate Decisions of World War II* (Londra, 1995).
22. Jochen Thies, „Hitler's European Building Programme”, *Journal of Contemporary History*, 13 (1978); *idem*, „Nazi Architecture – A Blueprint for World Domination”, în David Welch (ed.), *Nazi Propaganda* (Londra, 1983); Robert Edwin Herzstein, *When Nazi Dreams Came True* (Londra, 1982). Aspecte ale concepțiilor fasciste și naziste privind unitatea europeană sunt explorate și în M.L. Smith și P.M.R. Stirk (ed.), *Making the New Europe* (Londra, 1990).
23. James Lucas, „Operation Wotan: The Panzer Thrust to Capture Moscow, October-November 1941”, în Macksey (ed.), *The Hitler Options*, pp. 54 sqq.
24. Sergei Kudryashov, „The Hidden Dimension: Wartime Collaboration in the Soviet Union”, în Erickson și Dilks (ed.), *Barbarossa*, p. 246. Vezi și Jurgen Thorwald, *The Illusion: Soviet Soldiers in Hitler's Armies* (New York, 1975); Sergei Frohlich, *General Wlassow. Russen und Deutsche zwischen Hitler und Stalin* (Cologne, 1987); Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941-1943* (ed. a III-a, Freiburg im Breisgau, 1986); *idem*, *Deutsche und Kalmyken 1942 bis 1945* (ed. a IV-a, Freiburg im Breisgau, 1986); *idem*, *Die Geschichte der Wlassow Armee* (Freiburg im Breisgau, 1986); Catherine Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigré Theories* (Cambridge, 1987); Samuel J. Newland, *Cossacks in the German Army 1941 to 1945* (Londra, 1991).
25. Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study in Occupation Policies* (ed. a II-a, Londra, 1981), p. 509.
26. *Ibid.*, p. 241.

27. Barber și Harrison, *Soviet Home Front*, pp. 114 sq.
28. *Table Talk*, 17 octombrie 1941, p. 68.
29. *Ibid.*, 9-10 ianuarie 1942, p. 198.
30. *Ibid.*, mai ales pp. 15, 23, 24, 33.
31. *Ibid.*, 17 septembrie 1941, p. 34.
32. *Ibid.*, 19-20 februarie 1942, p. 319.
33. *Ibid.*, 17 octombrie 1941, p. 69.
34. *Ibid.*, 8-9 și 9-10 august 1941, p. 24.
35. *Ibid.*, 6 august 1942, p. 617.
36. *Ibid.*, 17 septembrie 1941, p. 34.
37. *Ibid.*, pp. 46 sqq. Studiul oarecum învechit al lui Dallin se ocupă în principal de agenția lipsită de putere, de fapt, a lui Rosenberg, fiind astfel mult mai slab în ceea ce privește imperiul format din armată și poliția SS.
38. Karl-Heinz Janssen, „Beherrschen, verwalten, ausbeuten!”, *Die Zeit*, 27-28 iunie 1991, p. 45.
39. Ruth Bettina Birn, *Die höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten* (Düsseldorf, 1986).
40. Dallin, *German Rule*, p. 322. Vezi și John Erickson, „Nazi Posters in Wartime Russia”, *History Today*, 44 (1994), pp. 14-19.
41. Cea mai bună relatare a perspectivei ideologice a lui Himmler rămâne Josef Ackermann, *Heinrich Himmler als Ideologe* (Göttingen, 1970), mai ales pp. 195 sqq., pentru perspectivele sale asupra Estului.
42. Robert Koehl, *RKFDV: German Resettlement and Population Policy 1939-1945: A History of the Reich Commission for the Strengthening of Germanism* (Cambridge, Mass., 1957) este încă relatarea standard.
43. Rolf-Dieter Müller, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik* (Frankfurt am Main, 1991), pp. 119-121 pentru textul discursului lui Himmler.
44. Helmut Krausnick, „Denkschrift Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 5 (1957), pp. 194-198.
45. Bundesarchiv Koblenz, NS 19 (alt), 184, „Niederschrift Himmlers über Probleme der deutschen Ostsiedlung vom 24 Juni 1940”.
46. „Planungsgrundlagen für den Aufbau der Ostgebiete”, în R.D. Müller, *Hiders Ostkrieg* (Frankfurt am Main, 1991), pp. 130-138.
47. Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of „Ostforschung” in the Third Reich* (Cambridge, 1988), mai ales pp. 155 sqq. Vezi și *idem*, „Die Stunde der Experten”, în M. Rössler și S. Schleiermacher (ed.), *Der „Generalplan Ost”. Hauptlinien der national-sozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik* (Berlin, 1993), pp. 346-355.
48. Gert Gröning și Joachim Wolschke-Bulmahn (ed.), *Der Liebe zur Landschaft. Teil III: Der Drang nach Osten. Arbeiten zur sozialwissenschaftlich orientierten Freiraumplanung*, Bd. IX (München, 1987), p. 31, citând autobiografia lui Konrad Meyer.
49. „Himmler über Siedlungsfragen”, în Karl Heinz Roth, „Erster «Generalplan Ost» (April/May 1940) von Konrad Meyer”, *Dokumentationsstelle zur NS-Sozialpolitik, Mitteilungen*, 1 (1985), anexă documentară.
50. Dietrich Eichholtz, „Der «Generalplan Ost». Über eine Ausgeburt imperialistischer Denkart und Politik”, *Jahrbuch für Geschichte*, 26 (1982), anexă documentară, pp. 257 sq., pentru discursul lui Heydrich.
51. Helmut Heiber, „Der Generalplan Ost”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 6 (1958), pp. 281 sqq.
52. Müller, *Hiders Ostkrieg*, pp. 185-188, pentru textul lui Meyer.

53. Bruno Wasser, „Die «Germanisierung» im Distrikt Lublin als Generalprobe und erste Realisierungsphase des «Generalplans Ost»”, în Rössler și Schleiermacher (ed.), *Der „Generalplan Ost”*, pp. 272 sq.
54. Pentru detaliile recolonizărilor din Zamość, vezi Czeław Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945* (Köln, 1988), pp. 422 sqq.
55. Götz Aly și Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg, 1991), pp. 436 sq.
56. H.R. Trevor-Roper, „Hitlers Kriegsziele”, *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 8 (1960), pp. 121-133; Eberhard Jäckel, *Hitler's World View: A Blueprint for Power* (Middletown, Conn., 1972); Gunter Moltmann, „Weltherrschaftsideen Hitlers”, în O. Brunner și D. Gerhard (ed.), *Europa und Übersee. Festschrift für Egmont Zechlin* (Hamburg, 1961), pp. 197-240; Milan Hauner, „Did Hitler Want World Domination?”, *Journal of Contemporary History*, 13 (1978), pp. 15-32; Meier Michaelis, „World Power Status or World Dominion?”, *Historical Journal*, 15 (1972), pp. 331-360.
57. Michael Burleigh, „...And Tomorrow the Whole World”, *History Today*, 40 (1990), pp. 32-38; Dimitry Oleinikov și Sergei Kudryashov, „What If Hitler Had Defeated Russia?”, *History Today*, 45 (1995), pp. 67-70.
58. *Table Talk*, 8-9 august 1941, p. 24.
59. *Ibid.*, 21-22 octombrie 1941, p. 81.
60. *Ibid.*, 8 iunie 1942, p. 523. Vezi și Hans J. Reichardt și Wolfgang Schache (ed.), *Von Berlin nach Germania. Über die Zerstörung der Reichshauptstadt durch Albert Speers Neugestaltungen* (Berlin, 1985).
61. Wolfgang Schäche, „From Berlin to Germania: Architecture and Urban Planning”, în David Britt (ed.), *Art and Power: Europe under the Dictators, 1930-1945* (Hayward Gallery, Londra, 1995), pp. 326 sqq.
62. Pentru aceste planuri, vezi Karl-Heinz Roth (ed.), „Versorgungswerk des Deutschen Volkes: Die Neuordnungspläne der Deutschen Arbeitsfront zur Sozialversicherung 1935-1943”, *Dokumentationsstelle zur NS-Sozialpolitik*, vol. II (Hamburg, 1986).
63. Michael Burleigh și Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945* (Cambridge, 1994), pentru cea mai comprehensivă discuție asupra acestor politici.

Capitolul 7

Războiul sau pacea lui Stalin

1. Intervievat de Michael Charlton, *The Eagle and the Small Birds Crisis in the Soviet Empire: From Yalta to Solidarity* (Chicago/Londra, 1984), p. 50.
2. M. Lewin, *The Peasant and Soviet Power* (Londra, 1969).
3. B. Croce, *History as the Story of Liberty* (Londra, 1941), pp. 27-28.
4. Prima lucrare de acest gen, retipărită recent, a fost G. Alperovitz, *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam* (Londra, 1994).
5. *Ibid.*, p. 313.
6. *Ibid.*, p. 63.
7. *Ibid.*
8. Este vorba de telegramele Venona: interceptarea unor mesaje decriptate parțial, între misiunea sovietică din New York și guvernul de la Moscova, date acum publicității de US National Security Agency.
9. Acesta a fost rezultatul acordului cu International Advisory Group înființat în ianuarie 1992 la inițiativa Fundației Nobel din Oslo. Grupul – prezidat inițial de Arne Westad, iar în prezent

- de autor – s-a ocupat, prin strângerea de fonduri pentru procesul de desecretizare, de publicarea unei documentații vaste privind politica externă sovietică după 1917, inclusiv o cantitate semnificativă datând din 1945, deși în mod sigur nu în măsura dorită sau anticipată inițial.
10. M. Sherwin, *A World Destroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance* (New York, 1975).
  11. Mărturia mareșalului Jukov, care a fost prezent: *Vospominania i razmišlenia*, vol. III (Moscova, 1983), p. 316.
  12. Într-adevăr, susținătorul principal își încheie cea mai recentă ediție a cărții sale (anexa IV) cu un raport al Federal Council of Churches, 1946, și (anexa V) cu pasaje din US National Conference of Catholic Bishops' Pastoral Letter on War and Peace, 1983: Alperovitz, *Atomic Diplomacy*, pp. 321-339. Acestea sugerează, cel puțin, că este posibil ca scrierile autorului să fie influențate de faptul că acesta nu agreează armele atomice.
  13. *Washington Post*, 22 ianuarie 1952. Cititorul va găsi acest argument și dovezile publicate pentru prima dată în J. Haslam, „Le valutazioni di Stalin sulla probabilita della guerra (1945-1953)”, în A. Natoli și S. Pons (ed.), *L'eta dello stalinismo* (Rome, 1991), pp. 279-297.
  14. *Bol'shevik*, nr. 17-18, septembrie 1946, retipărit în R. McNeal (ed.), *I. V. Stalin: Sochineniya*, vol. III: 1946-1953 (Stanford, 1967), p. 56.
  15. Molotov și-a dictat memoriile poetului Felix Ciuev timp de mai mulți ani. Benzile au fost puse cel puțin la dispoziția unui producător de filme documentare. Pentru text: *Sto sorok besed s Molotovim: Iz dnevnika F. Ciueva* (Moscova, 1991), p. 81.
  16. *Sto sorok*, pp. 96-97. Molotov greșește anul, amintindu-și-l totuși ca fiind 1944.
  17. *Pravda*, 23 ianuarie 1947.
  18. P. Nenni, *Tempo di Guerra Fredda: Diari 1943-1956*, ediție îngrijită de G. Nenni și D. Zucaro (Milano, 1981), p. 537.
  19. Citat în The Forrestal diaries: Alperovitz, *Atomic Diplomacy*, p. 364.
  20. Nenni, *Tempo*, p. 400.
  21. 19 aprilie 1948: V. Auriol, *Journal du Septennat 1947-1954*, vol. II: 1948 (Paris, 1974), p. 189. Auriol, președintele Franței, îl cita pe oficial în jurnalul său.
  22. *Washington Post*, 21 ianuarie 1952.
  23. PRO, FO 371/56731, Roberts, Moscova, către Bevin, Londra, 6 septembrie 1946.
  24. Y. Modin, *My Five Cambridge Friends* (Londra, 1994), p. 47.
  25. C. Andrew și O. Gordievsky, *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (Londra, 1990).
  26. Modin, *My Five Cambridge Friends*, p. 139.
  27. *Ibid.*, p. 142. Pentru efectele dezvoltării proiectului sovietic al bombei atomice din 1942: D. Holloway, *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939-1956* (New Haven/Londra, 1994).
  28. Documente NKGB citate în G. Borovik, *The Philby Files: The Secret Life of the Master Spy – KGB Archives Revealed*, editate cu o introducere de P. Knightly (Londra, 1994), p. 236.
  29. Citat în *ibid.*, p. 240.
  30. *Sto sorok*, p. 88.
  31. P. Sudoplatov, *Special Tasks* (Londra, 1994), pp. 230-231. Sudoplatov, fost spion, s-ar putea să nu fie întotdeauna o sursă de încredere, dar în acest caz mărturia sa este sprijinită de dovezi din dosarele Ministerului de Externe: M. Narinsky, „The Soviet Union and the Marshall Plan”, în S. Parish și M. Narinsky, *New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports* (Woodrow Wilson Center for Scholars, Washington DC, 1994), p. 45. Lucrarea a fost publicată de Cold War International History Project cu sediul în Woodrow Wilson Center și este numerotată ca lucrarea nr. 9.
  32. Modin, *My Five Cambridge Friends*, p. 168.
  33. *Ibid.*, p. 193.

34. *Ibid.*, p. 142.
35. *Ibid.*, pp. 145-146.
36. Acest lucru, bineînțeles, ridică o altă întrebare contrafactuală care nu poate fi tratată aici : Ce s-ar fi întâmplat dacă Statele Unite *nu* ar fi dat dovadă de fermitate ?
37. Pentru mai multe detalii, vezi lucrările autorului *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933-39* (Londra/New York, 1984) și *The Soviet Union and the Threat from the East 1933-41* (Londra/Pittsburgh, 1992).
38. „Komissia Livinova po podgotovke mirnih dogovorov i poslevoennogo ustroistva. Protokoli i Zasedanii Komissii”, 31 martie – 21 septembrie 1944, *Arhiv vnesnei politiki Rossii* (de aici înainte, AVPR), Fond Molotova, Op. 6, Papka 14, dela 141.
39. „1944. Komissia t. LITVINOVA po podgotovke mirnih dogovorov i poslevoennogo ustroistva”, AVPR, Fond Molotova, Op. 6, Por. 143, Papka 14.
40. Pentru prima discuție detaliată a comitetului lui Vorosilov : A. Filitov, „Die UdSSR und das Potsdamer Abkommen. Ein langer und leidvoller Weg”, lucrare prezentată la o conferință de la Otzenhausen, Germania, 22-26 mai 1995, intitulată „Vor 50 Jahren : Die Potsdamer Konferenz. Vorgeschichte, Verlauf und Folge fur Deutschland, Europa und die Welt”.

Capitolul 8

Continuarea Camelotului

1. McGeorge Bundy, Stimson Lecture din 1993 de la Yale University ; Robert S. McNamara, *In Retrospect : The Tragedy and Lessons of Vietnam* (New York, 1995).
2. Teza absurdă a lui Stone a primit susținere din partea istoricului John Newman care, în *JFK and Vietnam* (New York, 1991), a afirmat că Johnson, la preluarea mandatului, a contribuit imediat la escaladarea războiului dincolo de intențiile lui Kennedy. Vezi și romanul lui George Bernau *Promises to Keep* (New York, 1988). Un așa-zis antidot este oferit de lucrarea recentă a satiricului britanic Mark Lawson *Idlewild* (Londra, 1995).
3. Doris Kearns Goodwin, *The Fitzgeralds and the Kennedys : An American Saga* (New York, 1987), pp. 246-253.
4. Gore Vidal, „The Holy Family”, în *idem*, *United States – Essays 1952-1992* (New York, 1992), pp. 809-826.
5. Stephen E. Ambrose, *Eisenhower : The President* (New York, 1984, 1985), vol. II, p. 190.
6. Richard Reeves, *President Kennedy : Profile of Power* (New York, 1993), p. 356.
7. Stephen E. Ambrose, *Nixon : The Education of a Politician 1913-1962* (New York, 1987), pp. 596 sq. ; Taylor Branch, *Parting the Waters : America in the King Years 1954-1963* (New York, 1988), pp. 344-378.
8. *Inaugural Addresses of the Presidents of the United States – Bicentennial Edition* (Washington, 1989), p. 308.
9. Reeves, *Kennedy*, pp. 122-126.
10. *Ibid.*, p. 498.
11. *Ibid.*, p. 126.
12. *Ibid.*, pp. 498-502.
13. Harvard Sitkoff, *The Struggle for Black Equality 1954-1992* (New York, 1993), pp. 145-147.
14. Preambulul la Legea oportunității economice 1964.
15. George M. Kahin, *Intervention : How America Became Involved in Vietnam* (New York, 1986), pp. 17-20.
16. George C. Herring, *America's Longest War : The United States and Vietnam 1950-1973* (ed. a II-a, New York, 1986), p. 57.

17. Herring, *Longest War*, pp. 51 sq., 57; Kahin, *Intervention*, pp. 75-77.
18. Reeves, *Kennedy*, pp. 254, 559.
19. Arthur M. Schlesinger Jr, *A Thousand Days : John F. Kennedy in the White House* (New York, 1965, 1971), p. 156.
20. Reeves, *Kennedy*, p. 112.
21. *Foreign Relations of the United States 1961-1963*, vol. I : *Vietnam 1961* (Washington, 1988), nr. 42, memorandum adresat președintelui de către ministrul adjunct al Apărării, 3 mai 1961, p. 93.
22. *Ibid.*, p. 97.
23. *FRUS*, vol. I, anexa nr. 42, „A Program of Action to Prevent Communist Domination of South Vietnam”, 1 mai 1961, pp. 93-115.
24. *Ibid.*, nr. 52, National Security Action Memorandum, 11 mai 1961, pp. 132-134.
25. Lloyd C. Gardner, *Pay Any Price : Lyndon Johnson and the Wars of Vietnam* (Chicago, 1995), pp. 54 sq. ; Robert D. Schulzinger, *A Time for War* (Oxford, în curs de apariție), cap. V.
26. *FRUS*, vol. I, nr. 60, raport al vicepreședintelui, nedatat.
27. *Ibid.*, nr. 99, Bundy către Lemnitzer, 19 iulie 1961, pp. 233 sq.
28. *Ibid.*, Komer către Rostow, 20 iulie 1961, p. 234.
29. Schulzinger, *A Time for War*, cap. V.
30. *FRUS*, vol. I, nr. 210, scrisoare de la Maxwell Taylor care cuprinde un raport și anexe, 3 noiembrie 1961, pp. 477-532.
31. *Ibid.*, nr. 233, memorandum adresat președintelui de către Rostow, 11 noiembrie 1961, pp. 573-575.
32. *Ibid.*, nr. 214, schiță de memorandum adresat președintelui de către ministrul Apărării, 5 noiembrie 1961, pp. 538-540.
33. *Ibid.*, nr. 254, „Notes on NSC Meeting”, 15 noiembrie 1961, pp. 607-610.
34. *Ibid.*, nr. 272, NSAM nr. 111, 22 noiembrie 1961, pp. 656 sq. ; Schulzinger, *A Time for War*, cap. V.
35. Herring, *Longest War*, p. 65.
36. Reeves, *Kennedy*, p. 444.
37. *New York Times*, 7 ianuarie 1963 ; Reeves, *Kennedy*, p. 446.
38. Reeves, *Kennedy*, p. 446 ; Schulzinger, *A Time for War*, cap. V.
39. *Foreign Relations of the United States 1961-1963*, vol. III : *Vietnam, January-August 1963* (Washington, 1991), telegrama nr. 112, de la consulatul Hué, 9 mai 1963, pp. 277 sq.
40. Schulzinger, *A Time for War*, cap. V.
41. *FRUS*, vol. III, nr. 163 și 164, Saigon către Departamentul de Stat, 11 iunie 1963, pp. 374-376.
42. *Ibid.*, nr. 249, memorandum adresat președintelui de către Michael Forrestal, 9 august 1963, pp. 559 sq. ; Schulzinger, *A Time for War*, cap. V.
43. *FRUS*, vol. III, telegrama nr. 230, de la Departamentul de Stat către ambasada din Vietnam, 19 iulie 1963, p. 517.
44. Reeves, *Kennedy*, p. 528.
45. *FRUS*, vol. III, nr. 254, notă editorială, p. 567.
46. *Foreign Relations of the United States 1961-1963*, vol. IV : *Vietnam : August-December 1963* (Washington, 1991), nr. 167, memorandum adresat președintelui de către președintele Comitetului Șefilor de Stat-Major și ministrul Apărării, 2 octombrie 1963, pp. 336-346.
47. Reeves, *Kennedy*, p. 620.
48. *Ibid.*, p. 638.
49. *FRUS*, vol. IV, pp. 427-537 ; Reeves, *Kennedy*, pp. 643-650.
50. Schulzinger, *A Time for War*, cap. VI.
51. McNamara, *Retrospect*, pp. 86 sq. ; Reeves, *Kennedy*, pp. 586 sq.
52. Schulzinger, *A Time for War*, cap. VI. Despre activitățile lui Johnson ca președinte legate de Vietnam, vezi Gardner, *Pay Any Price*, și Schulzinger, *A Time for War*.

Capitolul 9

1989 fără Gorbaciov

1. Timothy Garton Ash, *We the People : The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin & Prague* (Cambridge, 1990), p. 139.
2. *Time*, 23 iunie 1980.
3. David Lane, *State and Politics in the USSR* (Oxford, 1985), pp. 257, 311, 313. Sublinierea îmi aparține.
4. J. Hough, *Russia and the West* (New York, 1990), pp. 205-207.
5. Citat în Denis Healey, *The Time of my Life* (Harmondsworth, 1990), p. 331. Sublinierea îmi aparține.
6. Modrow a fost citat în *Focus*, 44, 31 octombrie 1994, p. 29. Pentru o listă lungă, dar în niciun caz definitivă, a ofițerilor Stasi și a informatorilor din guvernul Modrow și așa-numitul Partid Social-Democrat (PDS), vezi *Der Spiegel*, 9 octombrie 1995, pp. 84-92.
7. Despre agravarea slăbiciunii economice sovietice în urma programului *perestroika*, vezi Marshall I. Goldman, *What Went Wrong with Perestroika ?* (Londra, 1991).
8. Despre problemele economice „obiective” ale RDG și metodele sale neconvenționale de a le evita, vezi Wolfgang Seiffert și Norbert Treutwein, *Die Schalk-Papiere : DDR-Mafia zwischen Ost und West* (München, 1992). Despre ușurința cu care putea strânge încă bani în Occident, vezi mărturia din Peter Wyden, *Wall : The Inside Story of Divided Berlin* (New York, 1989), p. 606.
9. Vezi Robert L. Hutchings, *Soviet-East European Relations : Consolidation and Conflict* (Madison, 1983), p. 193.
10. Citat în BBC, *Summary of World Broadcasts*, EE/2135, 25 octombrie 1994, A9. Vezi și Georges Mink și Jean-Charles Szurek (ed.), *Cet étrange post-communisme : rupture et transitions en Europe centrale et orientale* (Paris, 1992), mai ales pp. 75-76.
11. Vezi Judy Shelton, *The Coming Soviet Crash : Gorbachev's Desperate Pursuit of Credit in Western Financial Markets* (Londra, 1989), pp. 171-172.
12. Vezi lucrarea mea *Europe's Backyard War : The War in the Balkans* (Londra, 1994), pp. 31-57, pentru antagonismul occidental față de statele mici care se despărțeau fie de URSS, fie de Iugoslavia socialistă. Discursul lui Bush de la Kiev a fost reluat de secretarul de stat al lui Clinton, Warren Christopher, trei ani mai târziu, când a susținut atacurile sângeroase ale președintelui Elțin asupra Ceceniei : „Nu este în interesul nostru și în niciun caz nici în interesul lor să avem o Rusie care se dezintegrează, astfel încât cred că a făcut ceea ce trebuia să facă pentru a împiedica dezmembrarea republicii... Dar cred că trebuie să înțelegem că ce se întâmplă acolo este în cadrul Federației Ruse, iar această republică încearcă să părăsească federația, iar președintele Elțin se ocupă de această chestiune”. Difuzat la radio BBC 4, *Today*, 14 decembrie 1994.
Purtătorul de cuvânt al Departamentului de Stat american Michael McCurry a arătat clar că Washingtonul nu avea să lase miile de morți civili din ruinele de la Grozni să distrugă relațiile cordiale cu Kremlinul : „Cecenia nu definește în niciun caz parametrii generali ai parteneriatului ruso-american” (citată în *Financial Times*, 14 decembrie 1994). Hans van den Broek, comisarul pe probleme externe al Uniunii Europene, a insistat în *Le Monde*, „Nous ne pouvons pas refuser à la Russie le droit légal d'essayer de garantir l'intégrité de son territoire” („Nu-i putem refuza Rusiei dreptul legal de a încerca să asigure integritatea teritoriului său”), întrucât invadarea Ceceniei era o „affaire interneale” ; *Le Monde*, 17 decembrie 1994.
13. Vezi Bob Woodward, *The Commanders* (New York, 1991), p. 226.

14. Vezi Jacques Attali, *Verbatim : III*, citat în „Wir können Deutschland schließlich nicht den Krieg erklären”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 octombrie 1995.
15. Citat în J. Laughland, *The Death of Politics : France under Mitterrand* (Londra, 1994), p. 255. Vezi și Georges Bortoli, *Une si longue bienveillance : les Français et l'URSS, 1944-1991* (Paris, 1994), pp. 222 sq.
16. Despre susținerea de către Andreotti a represiunii militare, vezi lucrarea mea *Europe's Backyard War*, pp. 42-46.
17. De la stânga la dreapta, structura politică germană nu era îngrijorată de existența RDG și doar câțiva dintre membrii cu state vechi, care și făceau vizite acolo, se îndoiau de viabilitatea sa. Jürgen Habermas poate fi considerat reprezentantul unei generații a elitei intelectuale „critice” germane care și-a dat seama că ceva nu era în regulă abia în 1988, și nici măcar atunci nu se așteptau la sfârșitul celui lalt stat german. Habermas i-a spus lui Adam Michnik : „Evident, am fost la fel de surprins ca majoritatea germanilor [de căderea Zidului]. Am mers în RDG, la Halle, pentru prima dată în vara anului 1988. Starea de spirit a oamenilor... era dezastruoasă. Erau cinici și disperați. Nu mai rămăsese nimic din perspectivele optimiste de viitor. *Privind retrospectiv*, eram conștient de gradul de erodare a sistemului la acea dată. Dar *bineînțeles* că nu am anticipat sfârșitul”; vezi *Die Zeit*, 17 decembrie 1993. Gradul în care elita vest-germană îi respingea pe disidenți și dezertori este ilustrat de modul în care, *chiar după reunificare*, foștii comuniști Stefan Heym și Gregor Gysi au putut bloca participarea unei foste disidente, Freya Klier, la programul de televiziune *Talk im Turm* deoarece ea atrăsese atenția asupra colaborării trecute a lui Gysi cu Stasi. Heym i-a respins pe „activiștii drepturilor omului” ca „nevrotici care nu pot să admită că, odată cu schimbarea [în 1989], și-au pierdut relevanța”. Vezi *Focus*, 28 noiembrie 1994, p. 25. Dezertorul Oleg Gordievsky mi-a spus odată că nu i s-a permis să urce pe scena unei conferințe din Aschaffenburg sponsorizată de Christlich-Soziale Union in Bayern (Uniunea Creștin-Socială din Bavaria), așa-zis conservatoare, în timp ce foștii membri KGB, fără remușcări, și generalii Stasi Leonid Scherbashin și Misha Wolf au fost tratați ca membri de onoare. În octombrie 1989, Václav Havel și-a amintit cât de reticentă fusese elita vest-germană față de disidenți de felul său, temându-se că activitățile lor critice ar putea deteriora atmosfera de destindere. Germanii nu erau singurii. „Baronul” gaullist Michel Debré a fost cel care a numit invadarea Cehoslovaciei de către sovietici „un accident rutier pe drumul spre destindere”. Și conșevatorii germani au considerat-o *îndepărtarea* unui obstacol din calea destinderii ! Vezi Timothy Garton Ash, *In Europe's Name : Germany and the Divided Continent* (Londra, 1994), pp. 280, 470.
18. Orice analiză a infiltrării incredibile a Stasi în Germania de Vest și a eșecului total al serviciilor secrete vest-germane (conduse de viitorul ministru de Externe Klaus Kinkel) de a înregistra vreun succes comparabil ne face să ne îndoim de valoarea serviciilor secrete burheze și să ne gândim cum de cekiștii nu au reușit să observe căderea iminentă a propriului lor fundament. Pentru Kanter, vezi *Der Spiegel*, 7 noiembrie 1994, p. 17.
19. Vezi „Honeckers Wohlgefallen an Rot-Grün”, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 octombrie 1995, p. 14.
20. Conform Jacques Attali, *Verbatim : II*, 1986-1988, citat în *The Economist*, 15 iulie 1995, p. 91. Pentru faptul că Mitterrand îl prefera pe Jaruzelski comparativ cu Wałęsa, vezi Laughland, *Death of Politics*, p. 245.
21. Vezi Garton Ash, *In Europe's Name*, p. 109.
22. Vezi *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 20 ianuarie 1995, și *International Herald Tribune*, 20 ianuarie 1995. Sublinierea îmi aparține.
23. Vezi Elizabeth Drew, *On the Edge : The Clinton Presidency* (New York, 1994), p. 316.
24. Citat în John Dunlop, *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire* (Princeton, 1993), pp. 121-122.

25. Vezi Marcel Ophuls, *Walls Come Tumbling Down*, documentar pentru televiziunea BBC, 10 noiembrie 1990, care a difuzat reacțiile diverse la căderea Zidului Berlinului. Chiar și indolentul domn Krenz, stalinist, credea că dna Thatcher era mai aproape de spiritul momentului decât comisarul pe probleme de transporturi al Uniunii Europene de la acea dată.
26. Se pare că generalul Powell a afirmat în august 1990: „Nu cred că cei de la conducere ne vor implica într-un conflict armat pentru evenimentele din ultimele 24 de ore. Americanii nu vor să-și vadă tinerii murind pentru ca galonul de benzină să coste 1,5 dolari”. Vezi „Inside Story: Why the Gulf War Ended When It Did”, *International Herald Tribune*, 24 octombrie 1994.
27. Senatul a votat 52-47 în favoarea Operațiunii „Furtună în deșert”; vezi Woodward, *Commanders*, p. 362.
28. Pentru problema conductei, vezi Garton Ash, *In Europe's Name*, pp. 70, 257; și p. 90 pentru planul ca 30% din gazele naturale ale Germaniei de Vest să fie furnizate de Uniunea Sovietică până în 1989 – ceea ce ar fi însemnat dacă nu o gâtuire, cu siguranță o presiune asupra Republicii Federale, extrem de vulnerabilă și dependentă de exporturile de combustibil.
29. Din cauza blocajelor economiei sovietice generate de *perestroika*, Gorbaciov nu era, de fapt, în poziția de a exploata criza petrolului determinată de invadarea Kuwaitului de către Irak. Producția sovietică de petrol a scăzut chiar și, de pildă, URSS a vândut cu 30% mai puțin petrol foștilor săi sateliți est-europeni în 1990-1991. Vezi Gale Stokes, *The Walls Come Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe* (Oxford, 1993), p. 188.

Index

A

A Question of Loyalties 201
 Abbot, George 72
 Aboyne, lord 69
 Acordul de la München (1938) 182, 185-186, 191
 acordul laotian 242
 Acton, lord 35-36
 Adams, John 89
 Adamson, John 65, 267
 Adenauer, Konrad 18, 262
 „AE” 50-51
 Agadir, criza de la 161-162
 Al Doilea Război Mondial 62, 153
 Albert, rege al Belgiei 176
 Aleksandr al II-lea, țar 270
 Aleksei, fiul lui Nicolae al II-lea 274
 Alexandru al Greciei 18
 Allen de Hurtwood, lord 188
 Allen, Louis 18
 Allende, Salvador 18
 Allingham, Margery 205
 Almond, Mark 251, 279
 Althusser, Louis 41, 43
 American Friends of Vietnam 242
 americani nativi 111
 Amery, John 190
 Amis, Kingsley 15
 Amis, Martin 49-50
 Ancient Order of Hibernians 141
 Andreotti, Giulio 261
 Angell, Norman 158-159, 274
 Antanta cordială (1904) 157, 161
 Antoniu 18-19, 58
 Antrim, al doilea conte de 68-69
 Antwerpen, căderea 178
 Ap Bac, bătălia de la 245
Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien

Applebaum, Anne 194
 Argyll, al optulea conte de 82
 Armada spaniolă 72-73
 Armata Republicană Irlandeză 118
 Armata Rusă de Eliberare 211
 Armata Teritorială 196
 Armour, J.B. 136
 Articolele Confederației 105
 Arundel, al doilea conte de 79-81
Ascensiunea și decăderea marilor puteri 47
 Asquith, Herbert H.
     Home Rule în Irlanda 117-118, 120-148, 156, 177, 271, 273
     istorie alternativă 271
     Primul Război Mondial 126-127, 151, 154-155, 174, 176
 Astaire, Fred 28
 Athlone, conte de 187
 Attlee, Clement 275
 Augustin, Sfântul 24-25, 28
Avuția națiunilor 27
 Aylmer, Gerald 83

B

Bach-Zelewski, Erich von dem 209
 Backe, Herbert 214
 Bacon, Francis (ulterior viconte de St. Alban) 17, 78
 Baden-Powell, Robert 149
 Bagwell, Richard 135, 138
 Baiazid (sultan) 18-19
 Bailyn, Bernard 95
 Baker, James III 260
 Balcarres, lord 159
 Baldwin, Stanley 184, 188, 201
 Balfour, A.J. 155, 158-159, 176-177
 Ball, Joseph 186
 Bandera, Stefan 211, 213
 Bao Dai 241

- Barbarossa, Operațiunea 190-191, 207, 214-215, 219, 277
- Barker, Pat 153
- Barnett, Corelli 151
- Barnett, Ross 239
- Barzun, Jacques 48-49
- Bastilia, distrugerea 254
- Bastwick, John 79
- Bătălia Angliei 189
- Bătălia Atlanticului 191
- Beamish, Henry Hamilton 187
- Beauchamp, al optulea conte de 198
- Beauchamp, al șaptelea conte de 174-176
- Beaverbrook, primul baron de 175, 188, 201
- Bebel, August 150
- Beck, Jozef 186
- Beck, Ludwig 185
- Bedford, al patrulea conte de 80
- Bedford, al patrulea duce de 73, 76
- Belgia, invadarea de către germani (1914) 124, 151, 172, 175
- Bellièvre 82
- Belloc, Hilaire 17
- Beneš, Edvard 200
- Beria, Lavrenti 229
- Berkeley, Robert 78
- Berlin, Isaiah 59, 200
- Bernard, Francis 107
- Bernhardi, Friedrich von 150
- Bertie, primul viconte 156, 161, 164
- Bethmann Hollweg, Theobald von
istorie alternativă 272-274
Primul Război Mondial 150, 162-163, 166-169, 171-173, 176, 179
- Bevin, Ernest 230
- Beza, Theodore 25
- Bialer, Severyn 253
- Bichat, Marie François Xavier 26
- Bien, David D. 47
- Birkett, Norman 202
- Birmingham, George 132-134
- Birrell, Augustine 128, 140
- Biserica Angliei 200
- Biserica Irlandei 119
- Bismarck, Otto von 262, 272
- Blackstone, William 90, 112
- Blakemore, Harold 18
- Bland, Richard 89-90
- Blitzkrieg* 208
- Bloch, Ernst 50
- Bloch, Ivan 274
- Bloch, Marc 44, 46-47, 60
- Blue, Operațiunea 208
- Blum, Léon 197
- Blumentritt, Günther 193
- Blunt, Anthony 183, 229
- Boccaccio, Giovanni 94
- Boleyn, Anne 19
- Bolívar, Simon 16
- bombă atomică 12, 20, 205, 224-227, 229, 278-279
- Bonar Law, Andrew
Home Rule în Irlanda 125-128, 140
istorie alternativă 273
Primul Război Mondial 176-177
- Booth, John Wilkes 17, 58
- Borges, Jorge Luis 51-52, 59
- Bormann, Martin 201, 203, 208
- Born, Max 53-54
- Bossuet, Jacques Bénigne 24-25
- Boston Tea Party („Ceaiul de la Boston”) 19, 94, 102
- Bosworth, bătălia de la 19
- Boy Scouts 149
- Bradbury, Ray 12
- Bradley, F.B. 39
- Braithwaite, R.B. 59
- Bramhall, John 79
- Brandt, Willy 261-262
- Brauchitsch, Walther von 191-192, 199
- Braudel, Fernand 44-47
- Brejnev, Leonid 255-256
- Brest-Litovsk, Tratatul de la 273, 277
- Brigada Kaminski 211
- Bright, John 271
- British Weekly* 177
- Brock, Michael 151
- Brooke, al doilea baron 69, 71, 75, 81
- Brooke, Alan 193
- Brüning, Heinrich 21
- Brunton, Douglas 74
- Buckingham, primul duce de 80
- Buckle, Henry Thomas 30, 36
- Buharin, Nikolai 150, 223
- Bülow, Bernhard Heinrich von 156, 168
- Bundy, McGeorge 235
- Bundy, William 243
- Bunting, Madeleine 194-195, 199
- Burgess, Guy 183, 229
- Burgoyne, John 108-109, 269
- Burke, William 97-98
- Burleigh, Michael 190, 194, 207, 277

Burns, John 174, 177
 Burton, Henry 79
 Bury, John Bagnell 34, 38
 Bush, George 260, 264, 281
 Butler, R.A. 186, 189, 202, 276
 Butt, Isaac 120-121
 Butterfield, Herbert 22, 26, 40
 Buturlin, general 34
 Byrnes, James F. 227
 Byron, George Gordon, al șaselea baron 16

C

CAER 258
 Cairncross, John 229
 Calvin, John 25, 28, 33, 37
 Cambon, Paul 160-161, 169-171, 173-174
 Campbell, J.H.M. 137
 Campbell-Bannerman, Henry 158-159, 169
 Capra, Frank 12
 Carlyle, Thomas 11, 36-37, 48
 Carnarvon, al cincilea conte de 123
 Carnegie, familia 259
 Carol al II-lea, rege 88
 Carol Edward Stuart 269
 Carol I, rege 20, 46, 65-38, 71, 73, 75-76, 78, 82, 84, 88, 267
 Carr, E.H. 13-15, 42-43, 53, 67, 224, 232-234
 Carson, Edward 125-128, 131, 133, 136, 140, 144, 146
 „Cartea Neagră” 200
 Castro, Fidel 19, 242, 245
Causes of the English Revolution 46
 „cazul Dreyfus” 197
 căi ferate 21
 „Călătorii libertății” 238
 CBS 245-246
 Ceaușescu, Nicolae 258
 Cecenia, invadarea de către ruși 260-261
 Cecil, Hugh, lord 140
 Cehoslovacia, invadarea de către germani (1939) 183-183, 185-186
 Cehoslovacia, invadarea de către ruși (1968) 252
Cetatea lui Dumnezeu 24
 Chamberlain, Austen 140, 155-158, 177
 Chamberlain, Joseph 203, 271-272
 Chamberlain, Neville 182, 184-186, 188-189, 202
 Charmley, John 22, 187, 189-190
 Chatham, William Pitt, primul conte de 95-96, 101, 103

Chesterton, G.K. 16, 19
 Chiang Kai-Shek 242
 Childers, Erskine 149
 Churchill, Randolph 184
 Churchill, Randolph, lord 123, 128
 Churchill, Winston
   al Doilea Război Mondial 181-184, 188-192, 195, 202, 205
   Home Rule în Irlanda 117, 128, 139, 144
   istorie alternativă 17-18, 22, 170, 173-174
   Primul Război Mondial 150-152, 165, 167, 170, 173, 176, 178
   Războiul Rece 228, 232-233
   scrieri istorice 18, 150
 Ciuev, Felix 236
Civilisation matérielle, économie et capitalisme 45
 Clarendon, primul conte de 83
 Clark, Alan 189
 Clark, Jonathan 85, 269
 Clayton, William L. 230
 Cleopatra 13, 18, 54, 58
 Clinton, Bill 260, 263
 Clinton, Henry 108
 Cobden, Richard 158
 Cohen, Lester 110
 Coke, Edward 73, 76-78, 83, 90, 268
 Collier, Basil 193
 Collingwood, R.G. 39-40, 49-50, 58, 61
 Coloana lui Nelson 204
 Cominform 227
 Comintern 229
Common Sense 100, 105
 Comte, Auguste 29
 Condé, prinț de 73
 Condorcet, marchiz de 27
 Conferința de la Geneva (1954) 241
 Conferința de la Potsdam 226
 conflictul anglo-irlandez 62, 118, 138, 142, 148
 Congresul Legii timbrului 107
 Congresul pentru Egalitate Rasială (CORE) 238
 Connolly, James 134
 Conrad von Hötzendorf, conte 150
Contractul social 58
 Conway, Henry Seymour 95
 Copernic, Nicolaus 19
 Cot, Jean-Pierre 261
 Coward, Noël 196, 200
 Cowling, Maurice 41
 Cowpens, bătălia de la 109

Craig, James 125, 131, 140-141, 146
 Crawford, F.H. 125
 Crespo, Báron 261
Creșterea Imperiului Roman 23
 creștinism 14-16
 Crewe, marchiz de 128, 174-175
Crimă și pedeapsă 37
Crises of Political Development 47
 criza petrolului OPEC 257
 criza rachetelor cubaneze 245
 crizele marocane 157, 161
 Croce, Benedetto 14, 40, 59, 223
 Croke, George 76-77
 Cromwell, Oliver 38, 67, 80, 83
 Cronkite, Walter 247
 Crowe, Eyre 152, 165, 169-171, 179, 273
 Culloden, bătălia de la 269
 Cumberland, William Augustus, duce de 95
 Cunard, lady 187
Curs de filozofie pozitivă 29
 Curzon de Kedleston, marchiz 157

D

„Dacă Booth l-ar fi ratat pe Lincoln” 17
 „Dacă Byron ar fi devenit regele Greciei” 16
 „Dacă Don Juan de Austria s-ar fi căsătorit cu regina Maria a Scoției” 16
 „Dacă maurii din Spania ar fi câștigat” 16
 „Dacă Napoleon ar fi câștigat bătălia de la Waterloo” 16
 „Dacă Napoleon ar fi fugit în America” 16
 „Dacă s-ar fi descoperit în 1930 că Bacon chiar a scris opera lui Shakespeare” 17

Daily Mail 149

Daley, Richard 237

Danvers, John 80

Dartmouth, al doilea conte de 94, 96, 106

Darwin, Charles 35

Davenport, Humphrey 77

Davis, Natalie Zemon 48

Davitt, Michael 135

Dawkins, Richard 54-55

de Gaulle, Charles 200

Deighton, Len 210

Delbrück, Hans 168

Deng Xiaoping 252

Denham, John 77

Der lange Weg in die Katastrophe 153

Derby, al șaisprezecelea conte de 188

Descartes, René 26-27

Devlin, Joe 127, 140-142

Dewey, Thomas E. 278

dezbaterea Oxford Union (1933) 184

Diary of an Irish Cabinet Minister 132

Dicey, A.V. 135-137

Dickinson, John 101

Die Deutsche Katastrophe 39

Die Welt 261

Dillon, John 142

Dilthey, Wilhelm 38

Dimitrov, Gheorghe 229

Discurs asupra istoriei universale 24

Disraeli, Benjamin 16, 66, 271

Djugașvili, Iosif, vezi Stalin

Doctrina Monroe 231

Dodds-Parker, Douglas 205

Doisprezece Petiționari 73-74

Dönitz, Karl 191

Dostoievski, F.M. 36-37

Dowding, Hugh 193

Dray, William H. 61

Droysen, Johann Gustav 38

Dubček, Alexander 18

Dukakis, Michael 264

Dulles, John Foster 241

Dunkerque, evacuarea trupelor de la 192

Dunmore, al patrulea conte de 112

Dynamo, Operațiunea 192, 194

E

Eagleburger, Lawrence 260

Eckardstein, baron, 156

Ecleziastul 24

Eden, Anthony 114, 188, 195, 200, 276

Edward al II-lea, rege 67

Edward al VIII-lea, rege (duce de Windsor)
 183, 188, 201, 276

Edwards, Owen Dudley 17

Einstein, Albert 53-54

Eisenhower, Dwight D. 238, 241-242, 248,
 279

Elgin Marbles 204

Eliot, John 73

Elisabeta, împărăteasă 34

Elisabeta, regină 197-198, 202

Elisabeta I, regină 68, 75, 81

Ellesmere, Thomas Egerton, lord 76, 78

Ellis, Henry 96

Elton, Geoffrey 41

Elțin, Boris 261-263

„emanciparea” catolică (1829) 119

Engels, Friedrich 33, 35

epicureni 23

Esher, viconte 152, 159, 163, 170

Essex, al doilea conte de 73, 81

Essex, al treilea conte de 80-81

Etica protestantă și spiritul capitalismului 44

Europäische Wirtschaftsgesellschaft (Societatea economică europeană) 204

Eusebiu 24

evrei

Freud 19

Marx 270

politici naziste 192, 199-200, 203, 209, 217-219, 278

F

Fairfax, Thomas 84

Falkenhausen, Ludwig von, baron 168

Farmer's Letters 101

Feigenbaum, Mitchell 56

Feiling, Keith 73

Fischer, Fritz 153, 161, 166

Fisher, „Jackie” 156, 163, 178

Fisher, H.A.L. 37-38

Fitzgerald, John 236

Fleetwood, colonel 69

Fogel, R.W. 21

For Want of a Horse 19

Forța Expediționară Britanică (1914) 154

Forța Expediționară Britanică (1939) 177

Foster, R.F. 22

Fox, Michael J. 12

Frankel, Charles 58

Frankfurter Zeitung 162

Franklin, Benjamin

istorie alternativă 17

Războiul American de Independență 89, 92, 98-102, 108, 269

Franz Ferdinand, arhiduce 273

Franz Joseph, împărat 272

Frații Karamazov 37

Frederic al II-lea (cel Mare), rege al Prusiei 34

Frederic al III-lea, împărat 17-18

Frederik Hendrik, prinț de Orania-Nassau 82

Freedom and Organisation 19

Freeman, E.A. 35

French, David 151

Freud, Sigmund 47, 200

Friedman, Milton 274

Frontul de Vest 178

Frost, Robert 52

Fukuyama, Francis 251

Funk, Walther 204

„Furtună în deșert”, Operațiunea 264

G

Gage, Thomas 108

Galbraith, J. Kenneth 253

Galilei, Galileo 19

Gallie, W.B. 49, 58, 114

Gallipoli, eșecul de la 183

Galloway, Joseph 93-94, 104-105, 109

Gamelin, Maurice 185

Gandhi, Mahatma 185

garanția oferită Poloniei 186-187

Gardiner, Patrick 59

Gardiner, Samuel Rawson 66

Gay, Peter 19

Geertz, Clifford 48

Geiss, Imanuel 153, 179

Gena egoistă 54

George al III-lea, rege 14, 95, 105-107, 113

George al VI-lea, rege 188, 198

George al V-lea, rege 149, 176, 188

Gettysburg 17, 271

Gibbon, Edward 15-16, 18, 50, 110

Gide, André 197

Gingrich, Newt 210

Giordano, Ralph 210

Gladstone, William Ewart

guvernul 66

Home Rule în Irlanda 117, 120, 122-124, 128

istorie alternativă 271

Primul Război Mondial 175

glasnost 252

Globocnik, Odilo 217

Gobineau, conte de 35

Godescalc din Orbais 25

Goebbels, Joseph

al Doilea Război Mondial 185-188, 201, 203-204, 253

istorie alternativă 278-279

Goldwater, Barry 248, 280

Golful Porcilor 242

Gollancz, Victor 200

Gorbaciov, Mihail 252-258, 260-265, 280

Gordon, William 110
 Göring, Hermann 185, 187-188, 193, 200, 204
 Goschen, Edward 164-165, 167, 176
 Gough, general de brigadă 145
 Gould, Stephen Jay 55
 Grafton, al treilea duce de 95-96, 102
 Gramsci, Antonio 41, 43
 Granada, regat islamic 16
 Grattan, Henry 271
 Graves, Robert 175
 Greene, Jack P. 95, 100
 Grenville, George 93, 95-96, 102, 108
 Grevă Generală 17, 19
 Grew, Raymond 47
 Grey, Edward
     istorie alternativă 272-274
     Primul Război Mondial 149-152, 154, 158-166, 169-177, 179-180
Griff nach der Weltmacht 153
 Grigorie din Rimini 25
 Gubbins, Colin, colonel 198-199, 205
 Guderian, Heinz 192, 205
 Guedalla, Philip 22
 Gueffroy, Chris 262
 Gustavus Adolphus, rege al Suediei 81
 Gysi, Gregor 255

H

Habsburgi 72-73, 81-82, 168
 Haeckel, Ernst 35
 Haig, conte 179
 Halberstam, David 245
 Haldane, primul viconte de 128, 158, 162-163, 169-170, 174
 Halder, Franz 189, 191-193, 207-208
 Halifax, al doilea conte de (1716-1771) 100, 106
 Halifax, primul conte de (1881-1959) 182, 184-186, 188-189, 201-203
 Hamilton, al treilea marchiz de 68-69, 79-81, 87
 Hampden, John 76-78, 80
 Hankey, Maurice 170
 Harcourt, Lewis Vernon 170, 174-176
 Hardinge, Charles 162, 169
 Harley, Robert 74
 Harris, Robert 15, 210
 Harrison, Tom 196
 Hart, Basil Liddell 153

Hart, H.L.A. 58-59
 Haslam, Jonathan 223, 279
 Hassell, Ulrich von 279
 Hatzfeldt, Paul von 156
 Hauner, Milan 218
 Hawking, Stephen 53-54
 Hawthorn, Geoffrey 22
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 27-29, 33, 35, 37, 42-43
 Heisenberg, Werner Karl 53
 Hempel, Carl 57
 Henderson, Nevile 184, 187
 Henric al VIII-lea, rege 19
 Henrietta Maria, regină 79
 Henry, Patrick 93
 Hess, Rudolf 189
 Heydrich, Reinhard 200, 216
 Hicks Beach, Michael 156
 Hilferding, Rudolf 150
 Hill, Christopher 43
 Hillgruber, Andreas 218
 Hillsborough, al doilea viconte de 96, 107
 Hilton, Boyd 29
 Himmler, Heinrich
     al Doilea Război Mondial 199, 214-218, 220, 222
     istorie alternativă 277-278
 Hipocrat 26
 Hirst, Derek 73
History of Civilization in England 30
History of England 50
History of Europe 37
 Hitler, Adolf
     afirmarea 39
     al Doilea Război Mondial 181-205
     ideologia 35
     istorie alternativă 11, 22, 54, 179, 275-279
 Ho Și Min 235, 241, 243, 280
 Hoare, Samuel 186, 201-202, 276
 Hobbes, Thomas 77
 Hobhouse, Henry 128, 174
 Hobsbawm, Eric 43, 151
 Hobson, J.M. 154
 Holland, primul conte de 70, 80-81, 267
 Home Government Association 120
 Home Rule (proiect de lege, 1886) 123-124, 140
 Home Rule (proiect de lege, 1893) 123-124, 131, 140
 Home Rule (proiect de lege, 1912) 124-139
 Home Rule în Irlanda 16, 117-148; *vezi și*
     Home Rule (proiect de lege)

Honecker, Erich 255, 258, 261-263
 Honoré, Tony 58-59
 Hoover, Herbert 275
 Hoover, J. Edgar 239
 Hore Belisha, Leslie 197
 Hottelet 226, 228
 Hough, Jerry 253
 Howard, Michael 36
 Howe, William 108-109, 269
 Hrušciov, Nikita 230, 242, 244
 Hugolino din Orvieto 25
 Huizinga, Johan 11
 Hull, Cordell 198
 Hume, David 26, 57, 65, 110
 Huntly, al doilea marchiz de 69
 Hussein, Saddam 263, 265, 281
 Hutchinson, Thomas 100, 106
 Hutton, Richard 76-77
 Huxley, Aldous 200
 Huxley, Thomas Henry 35

I

Iacob I, rege 90, 268
 Iacob al II-lea, rege 20, 86-88, 91, 107, 269
 Iacob al III-lea, rege, 267
 Ianușkevich, Nikolai 172
Ideea unei istorii universale 27
Ideologia germană 33
If I Had Been 17
If It Happened Otherwise 16
 Iliescu, Ion 254
 Iluminismul 26-27, 44
Instituțiile 25
 Insulele Canalului, ocupația germană 194
Invasion of 1910 149
 invazia din Dardanele 154, 178
 Ioan cel Rău, rege 13
 Ironside, William Edmund 193
 Islam 15-16
 Iugoslavia, prăbușirea 260
 Iuliu Cezar 19, 30, 212

↑

Înapoi în viitor 12
Însemnări din subterană 36

J

Jäckel, Eberhard 218

Jackson, Alvin 117, 271
 Jagow, Gottlieb von 171-172, 175
 Jalland, Patricia 128
 Jaruzelski, Wojciech 252, 257, 262
 Jebb, Gladwyn 223, 234
 Jefferson, Thomas 112, 237
 Jermyn, Thomas 67
JFK 236
 Joad, Cyril 184
John Bull's Other Island 117
 Johnson, Lyndon B. 236-237, 240, 243, 247-249, 280
 Johnson, Samuel 16
 Jones, Inigo 65, 79
 Jones, Thomas 126
 Joyce, P. 49
 Joyce, William 187, 201, 203, 275
 Juan de Austria 16
 Juarez, Benito Pablo 17

K

Kaku, Michio 54
 Kant, Immanuel 27-29
 Kanter, Adolf 262
 Kautsky, Karl Johann 150
 Kedourie, Elie 119
 Keegan, John 191
 Kehr, Eckart 46
 Kennedy, Edward 264
 Kennedy, Jacqueline 235
 Kennedy, John F. 235-249, 280
 Kennedy, Joseph Jr 237
 Kennedy, Joseph P. 280
 Kennedy, Patrick 236
 Kennedy, Paul 47, 151
 Kennedy, Robert 238, 280
 Kennedy, Rose 236-237
 Kerenski, Aleksandr 18
 Kerr-Smiley, Peter 137-138
 Keynes, John Maynard 45, 153, 183-184, 256, 275
 KGB 225, 229-230, 254-256
 Kilowen, Russell, lord de 120
 King, Martin Luther 238
 Kingsley, Charles 37
 Kinnock, Neil 263
 Kirke, George 80
 Kissinger, Henry 190
 Kitchener, primul conte de 178

Knox, Ronald 17
 Koch, Erich 213
 Kohl, Helmut 253, 260-263
 Komer, Robert 244
 komsomoliști 264
 Kornilov, Lavr 18
 Kreis, Wilhelm 221, 278
 Krenz, Egon 263
Kristallnacht 186
 Kuhn, Thomas 63
 Kunz, Diane 235, 280
 Kurceatov, Igor 226
 Kursk, bătălia de la 209, 221

L

L'Ancien Régime et la Révolution 44
 Lane, David 253
 Lang, Cosmo 184
 Lanjaron, bătălia de la 16
 Lansbury, George 183
 Lansdale, Edward 244
 Lansdowne, al cincilea marchiz de 140, 159-160, 176, 178
 Laplace, Pierre Simon de 26
 Laud, William
     carieră 72, 74, 77, 79-81, 83
     istorie alternativă 268, 271
 Le Cateau 178
 Le Queux, William 149
Lebensraum 191, 218
 Lecky, W.E.H. 36
 Lee, Robert E. 18-19, 235, 271
 Leese, Arnold 187
 Legea armatei (1914) 126
 Legea dreptului de vot 240
 Legea Guvernării Irlandei (1920) 146
 Legea monetară 96
 Legea Parlamentului (1911) 124-125
 Legea timbrului 92-93, 96, 101-102, 107, 113, 269
 Legea Uniunii (1800) 118
 Legea veniturilor 102
 Legea zahărului 96, 101
 Legile funciare 120-121
 Legiunea Sfântului Gheorghe 190
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 26
 Lemnitzer, Lyman 244
 Lenin, V.I. (Vladimir Ulianov) 41, 43, 150, 235, 245, 258
 Leningrad, asediul 190, 207-208

Leonard, Daniel 94, 269
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 48
 Leslie, Alexander 70, 267
 Leul-de-mare, Operațiunea 192-193, 219
 Levison, Stanley 239
 Lewin, Moshe 223
 Ley, Robert 222
 Lichnowsky, prinț 171-174, 176
 Lichtenberg, Georg Christoph 251
 Liman von Sanders, Otto 162
 Lincoln, Abraham 17, 54, 58, 83, 238, 240, 271
 Lippmann, Walter 224, 232-233
 Litvinov, Maksim 224, 226-229, 231-234
 Lloyd George, David
     al Doilea Război Mondial 183, 186, 200-201, 203
     Home Rule în Irlanda 128, 140, 145
     istorie alternativă 273, 276-277
     Primul Război Mondial 150-154, 159, 161-162, 174-175, 177
 Locke, John 89
 Lodge, Henry Cabot II 246-247
 Lohse, Hinrich 213-214
London Chronicle 102
 London Library 15
 Londonderry, a șaptea marchiză de 188
 Londonderry, a șasea marchiză de 133
 Long, Huey 275
 Long, Walter 176
 Loreburn, conte 128, 169
 Lorenz, Edward 56
 Lothian, al unsprezecelea marchiz de 187, 198
 Loyal National Repeal Association 120
 Lucas, James 210
 Lucrețiu 23
 Ludovic al XIV-lea, rege 84, 268
 Ludovic al XV-lea, rege 34
 Ludovic al XVI-lea, rege 18, 258, 270
 Ludovic-Filip, rege 34
 Ludwig, Emil 17
 Lyttelton, Neville 169

M

M.M. Warburg & Co. 161
 MacArthur, Douglas 241
 Macaulay, Thomas Babington 35, 44, 48, 50
 MacDonald, Ramsay 275
 Machiavelli, Niccolò 25
 Mackenzie, Robert 85

- Maclean, Donald 183, 229
 MacSwiney, Terence 135, 138, 143
 Madison, James 89
 Maiski, Ivan 230
 Major, John 260
 Mallarmé, Stéphane 52
 Mallet, Louis du Pan 169
 Malthus, Thomas 29
Manchester Guardian 164, 171
 Mandelbrot, Benoit 56
 Mandeville, viconte (ulterior conte) de Manchester 75, 80
Manifestul Comunist 33
 maniheism 24
 Mann, Michael 47
 Mansfield, primul conte de 90, 112, 269
 Mao Zedong 241, 280
 Marc Aureliu 15, 56
 Maria, regină a Scoției 16
 Marne, bătălia de la 178, 273-274
 Marshall, George Catlett 230
 Marshall, Stephen 74
 Martel, Charles 15
 Martin du Gard, Roger 198
 „martirii din Manchester” 120
 Marx, Karl
     determinism 29, 33, 35, 41-43, 45, 66
     istorie alternativă 270
     statutul 235
 Mary, prințesă 82
 Masaryk, Jan 200
 Massie, Allan 201
 Mass-Observation 196
 Maule, Patrick 80
 Maurois, André 11, 17
 Maurras, Charles 197
 Maximilian, împărat al Mexicului 17
 May, Robert 56
 McClellan, George B. 18
 McCloskey, D.N. 21
 McKenna, Reginald 174
 McNamara, Robert 235, 244, 246, 248
 McNeil, Hector 229
 Medici, Maria de 82
Mediterranean și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea 44
Mein Kampf 187
 Meinecke, Friedrich 38, 59
 Menzies, Stewart 230
 Meredith, James 239
 Merriman, John 19, 21
 Metternich, prinț 165, 260
 Meyer, Konrad 215, 217-218
 Michaelis, Meier 218
 Milch, Erhard 193
 Mill, John Stuart 29-30, 38, 58
 Ministerul de Externe (Marea Britanie) 152, 156, 159, 161-162, 164-166, 169, 172, 175, 202, 219, 272
 Mink, Louis 48
 Mirabeau, conte de 34
 Mitterrand, François 260-263
Modern Ireland 22
Modern World-System 47
 Modin, Iuri 229-230
 Modrow, Hans 255
 Molotov, Viaceslav 226-231, 233
 Moltke, Helmuth von 150, 167, 171, 176, 178, 275, 278
 Moltmann, Günther 218
 Mommsen, Wolfgang 150
 Momper, Walter 262
 Monroe, Marilyn 237
 Montagu, Edward 68
Montaillou 48
 Montesquieu, baron de 27
 Montrose, marchiz de 82
 Moore, Frank Frankfort 132, 135-138
 Moore-Brabazon, John 190
 Morgan, J.H. 136
 Morgan, Roger 18
 Morley, John 124, 159, 174, 176
 Morray, Will 80
 Mortimer, John 194
 Mosley, Oswald 187, 200-202
 Moulin, Jean 198
 Mulgrave, primul conte de 73-74
 Müller, Gustav 168
 Musil, Robert 12-13, 50-52
 Mussolini, Benito 187, 189-190, 202
- N
- Namier, Lewis 11, 40, 59
 Napoleon Bonaparte 16, 34, 152, 176, 221
 NATO 252, 262, 264
 NBC 245
 Necker, Jacques 270
 Nehru, Jawaharlal 244
 Nenni, Pietro 227
Ne Temere, decret papal 130, 137
Newsweek 245

New York Review of Books 252
New York Times 245
 Newton, Isaac 26, 31-32, 52
 Newton, W. Douglas 132-133
 Ngo Dinh Diem 241, 280
 Ngo Dinh Luyen 242
 Ngo Dinh Nhu 242, 246
 Ngo Dinh Thuc 242
 Nguyen Ngoc Tho 246
 Nhu, Madame 246
 Nicolae al II-lea, țar 179, 274, 277
 Nicolson, Arthur 152, 164-165, 169, 171
 Nicolson, Harold 16, 197, 201
 Nithsdale, conte de 79
 Nixon, Richard M. 238, 242, 248, 280
 NKGB 229-230
 Nolting, Frederick 246
 North, lord 104, 107
 Northcliffe, primul viconte de 149, 176
 Northumberland, al șaptelea duce de 138
 Northumberland, al zecelea conte de 81-82
 Noua Istorie Economică 21

O

Oakeshott, Michael 14-15, 39-42, 57-58, 61
 O'Brien, William 140
 O'Connell, Daniel 119-122
 O'Hagan, lord 120
 Oliver, Peter 94
Omul fără însușiri 12, 50
 Ordinul Comisarului 209
 Organizația Națiunilor Unite 254, 260, 263
 Oswald, Lee Harvey 235
 Otis, James 89
O viață minunată 12
 Owen, Wilfred 153

P

Pacea de la Paris (1763) 97
 Pacificarea de la Berwick 70
 Paget, Arthur 145
 Paine, Thomas 100-101, 104-105
 Palmerston, al treilea viconte de 271
 Parker, Geoffrey 86
 Parlamentul cel Lung 67, 72-74, 79, 83
 Parnell, Charles Stewart 121-124
 partizanii Covenanțului 66-72, 78, 80-82, 267, 269

Pascal, Blaise 18
 Paulus, Friedrich 209
 Pavel, Sfântul 14
 Pavlov, Dmitrii 208
 Pearl Harbor 18, 219, 232, 277
 Pease, Joseph Albert 174-175, 177
Peggy Sue se mărită 12
 Peirce, C.S. 53
 pelagianism 24
 Pembroke, al patrula conte de 81
 Pennington, D.H. 74
 Penrose, Roger 57
 Percy, conte 138-139
perestroika 252-253, 259
 Pétain, Henri Philippe Orner 201
 Petiția Dreptului (1628) 75
 Philby, Kim 183, 229-230
 Piața Tiananmen, masacrul din (1989) 260-261
 Pindar, Paul 82
 Pitt, William (cel Bătrân), *vezi* Chatham
 Pitt, William (cel Tânăr) 119
 „Planul din septembrie” 166-168
 Planul Marshall 227
 Planul Schlieffen 177-178
 Planul Z 191, 220
Plasticity into Power 47
 Plehanov, Gheorghe 33-34
 Plumb, J.H. 36
 Pocahontas 19
 Pocock, John 86
 Poincaré, Henri 56, 171
 Poliția Regală Irlandeză 129-130, 136, 143-145
 Polonia, invadarea de către germani (1939) 186-187
 Polybios 23-24
 Pompadour, Madame de 34
 Ponsonby, Arthur 173
 Pontiac 112
 Pope, Alexander 56
 Popper, Karl 43, 57-58
 Powell, Colin 263
 Powell, Enoch 202
 Pownall, Thomas 92-93, 96-97
Presuppositions of Critical History 39
 Price, Richard 88, 99-100
 Priestley, J.B. 200
 „primăvara de la Praga” 18
 Primul Război Mondial 17-18, 62, 123, 150, 153-154, 158, 162, 183-184, 193, 195, 226
 Proiectul Beefup 245

proiectul de lege al Consiliului irlandez (1907) 128
 Protocolul Hossbach 190
 Proudhon, Pierre Joseph 33
 Prynn, William 79, 83
 Prytz, Björn 202
Punch 17, 175
Put Out More Flags 181
 Pym, John 73, 76, 81
 Pym, Jonathan 136

Q

Quemoy și Matsu, insule 242

R

Radek, Karl 257
 Raeder, Erich 192
 Rakowski, Mieczysław 262
 Randolph, Edmund 93
Random Quest 12
 Ranke, Leopold von 35, 38
 Raportul Beveridge 222
 Raportul Durham (1839) 90
 Rathenau, Walther 166
 Rauschnig, Hermann 219
 războaiele balcanice (1912-1913) 162
 război civil mexican 17
Război și pace 30-32
 Războiul American de Independență 17, 62, 85-115
 Războiul Burilor 125
 „Războiul ciudat” 197
 Războiul Civil american 17-18, 21, 47, 112, 238, 271
 Războiul Civil englez 11, 47, 62, 66, 69, 73, 75
 Războiul Civil spaniol 196
 Războiul Crimeii 272
 războiul de succesiune la tronul Austriei 34
 Războiul de Șapte Ani 93, 97-98, 101, 107, 111, 269
 Războiul de Treizeci de Ani 20, 72, 81, 267-268
 Războiul din Golf 264
 Războiul din Vietnam 235-236, 241, 243-244, 249, 280
 războiul dintre Iran și Irak 190
 războiul franco-german 160-162, 169, 171
 Războiul Insulelor Falkland 281
 Războiul Rece 11, 62, 169, 223-226, 228-231, 233-235, 241-242, 245, 249, 260

Reagan, Ronald 253, 262-264
 Redmond, John
   Home Rule în Irlanda 119, 127, 129-130, 135-137, 140-142, 146
   istorie alternativă 271
 Reeve, Christopher 12
 Reforma engleză 15-16, 19
 Reithinger, Anton 204
 Renouvier, Charles 15-16, 20
 revolta din Irlanda (1797-1798) 106, 114, 119
 revolta din Leipzig 260-261, 265, 281
 revolta din Polonia (1981) 251-252
 revolta din Varșovia 196, 211
 Revolta Indiană 106
 Revoluția bolșevică 254
 Revoluția din Ungaria (1956) 252
 Revoluția Franceză 17-18, 34, 86
 Revoluția Glorioasă (1688-1689) 66-67, 86-87
 Revoluția Industrială 19
 Rezoluția Golfului Tonkin 248
 Ribbentrop, Joachim von
   al Doilea Război Mondial 183, 187-191, 201, 219
   istorie alternativă 277
 Ricardo, David 29
 Rich, Nathaniel 73
 Richard al III-lea, rege 18-19
 Richelieu, cardinal 82
Rise of the Anglo-German Antagonism 151
 Rîjkov, Nikolai 258
 Roberts, Andrew 181, 276
 Roberts, conte 145
 Roberts, Norman 229
 Robertson, William 152, 179
 Robespierre, Maximilien de 34
 Rockefeller (familia) 259
 Rockefeller, Nelson 248
 Rockingham, al doilea marchiz de 95
 Rocroi, bătălia de la 73
 Roosevelt, Eleanor 237
 Roosevelt, Elliott 227
 Roosevelt, Franklin D.
   al Doilea Război Mondial 164, 198, 232, 237
   diplomația cu China 241
   educație 237
   istorie alternativă 275-277, 279
 Roosevelt, Theodore 236
 Rosebery, al cincilea conte de 158
 Rosenberg, Alfred 188, 210-211, 213-214, 216, 276

Rossingham, Edward 67, 71
 Rostow, Walt 244
 Rousseau, Jean-Jacques 58
 Runciman, Walter 175, 177
 Runstedt, Gerd von 193
 Russell, Bertrand 19-21, 66, 84
 Russell, Conrad 19, 71, 86
 Rutland, al șaptelea conte de 74

S

Saki (Hector Hugh Munro) 149, 152-153
 Salamina, bătălia de la 11, 29
 Salisbury, al doilea conte de 81
 Salisbury, al treilea marchiz de 123-124, 156-157
 Samuel, Herbert 130-131, 173-174, 177
 Samuel, Raphael 114
 Samuels, A.W. 133
 Sanderson, Thomas Henry 157, 169
 Sarajevo, asasinatul de la (1914) 162, 167, 170-171
 Saratoga, bătălia de la 109, 269
 Sartre, Jean-Paul 41
 Sassoon, Siegfried 175
 Saxl, Fritz 200
 Saye and Sele, primul viconte 80
 Sazonov, Serghei 160, 172
Săgeata timpului 49
Sărăcia filozofiei 33
 Schama, Simon 48
 Schmid, Martin 255
 Schmidt, Helmut 261
 Schopenhauer, Arthur 52
 Scott, C.P. 164
 Scowcroft, Brent 260
 Scriven, Michael 49, 52
 Scrutinul de Pace 184
 Secret Intelligence Service (SIS) 229-230
 Selborne, al doilea conte de 156-157
 Selden, John 83
 Serle, Ambrose 94
 Shakespeare, William 17
 Sharpe, Kevin 74
 Shaw, George Bernard 117, 134-136, 200
 Shelburne, al doilea conte de 17
 Shulman, Harold 18
 Shy, John 96
 Simon, John 174-177, 186
 Simpson, Wallis (ducesa de Windsor) 183, 188
 Sinclair, Thomas 138
 Six, Franz-Alfred 200
 Smale, Stephen 56
 Smith, Adam 27-28
 Smith, F.E. 126, 176
 Smith, John, căpitan 19
 Snow, C.P. 200
 Snowman, Daniel 18
 Solidaritatea 252, 257
 Soubise, duce de 82
 Soubise, prinț de 34
Sources of Social Power 47
Spectator 194
 Speer, Albert 199
 Spender, Stephen 200
 Spengler, Oswald 35
 Spens, Will 199
Spiritul legilor 27
 Springer, Axel 261
 Squire, J.C. 16-19, 21-22
 St. John, Oliver 81, 83
 Stalin, Iosif (Djugășvili)
     al Doilea Război Mondial 190, 208-210
     atitudini marxiste față de 41, 43
     istorie alternativă 43, 183, 277-279
     regim 255, 258
 Stalingrad, bătălia de la 190, 209, 221
 Stamp, primul baron 188
 Stanley, Venetia 176
 Starovoitova, Galina 263
 Stasi 255, 261-262
 Stauffenberg, Berthold von, conte 278
 Stewart, Ian 56
 Stewart, James 12
 stoici 24
 Stone, Lawrence 46
 Stone, Oliver 236
 Stracley, Lytton 200
 Strafford, Thomas Wentworth, conte de 72, 79, 268
 Strobe, William 73
 Stubbs, William 35
 Student, Kurt 193
 Stürmer, Michael 46
Sunday Times 226
Superman 12
 Swanson, Gloria 237
 Swedenborg, Emanuel 15

Ș

Școala de la *Annales* 44, 46

Șevardnadze, Eduard 262
Știința nouă 25

T

Tacit 24
 Taifun, Operațiunea 208
 Taine, Hippolyte 29
 Taylor, A.J.P. 38, 151, 172
 Taylor, Maxwell 244, 246, 248
 Temistocle 29
 Temple, John 70
 Temple, William 184
 Thatcher, Margaret 260-261, 263, 265, 281
The Age of Extremes 43
The Alteration 15
The Decline and Fall of the Roman Empire 50
The Doctrine of Necessity Examined 53
The Federalist 89
The Fractal Geometry of Nature 56
The Guardian 177, 194
The New Irish Constitution 136
The North Afire 132, 146
The Red Hand of Ulster 132
The Return of Martin Guerre 48
The Revolutionist 135, 138
The Riddle of the Sands 149
The Swoop 152
The Times 17, 19, 232-233
The Truth about Ulster 132
The Ulsterman 132
The Vatican Decrees 120
The Viceroy Muldoon 132
 Thiers, Louis Adolphe 17
 Thies, Jochen 210
 Thompson, E.P. 13-15, 43
Time, revista 243, 253
 Tirpitz, Alfred von 162-163
 Tocqueville, Alexis de 43-44, 62
 Todt, Fritz 221
 Tojo, Hideki 18
 Tolstoi, Lev N. 30-33, 36, 38, 45
To the People of Great-Britain 101
 Townshend, Charles 94-96, 100-102, 269
 Toynbee, Arnold 25
 Tran Van Choung 242
Tratat asupra naturii umane 57
 Tratatul de la Varșovia 257-258, 260
 Tratatul de la Versailles (1919) 166, 184, 272-273
 Trevelyan, Charles 174-175, 177
 Trevelyan, G.M. 16, 37-38

Trevelyan, George 122
 Trevor-Roper, Hugh 20-21, 60, 67, 218
 Trich Quang Duc 246
 Tromp, amiral 82
 Truman, Harry S. 224-226, 241
 Tucker, Josiah 105
 Tucker, R.C. 232
 Turgot, Anne-Robert Jacques 17, 113
 Turner, Kathleen 12

U

Uchronie 15-16
 Ulbricht, Walter 242
 Ulianov, Vladimir, *vezi* Lenin
 Ulster Volunteer Force (UVF) 124-125, 127, 143-146
 Unger, Roberto 47
 United Irish League 127
 Uniunea Britanică a Fasciștilor 187, 199, 202
 Uniunea Europeană 166, 168, 179-180, 273, 277

V

Vane, Henry 79-81
 Vann, John Paul 245
 Varennes, fuga către 19
Vaterland 15
 Vendôme, duce de 82
 Vichy, regimul de la 194, 197, 201, 203, 205
 Vico, Giambattista 25
 Vincent, John 20-21
 Vlasov, Andrei 211
 Voltaire 19
 voluntarii irlandezi 141, 144-145, 271-272
 Voroșilov, Kliment 234

W

Waldman, Milton 17
 Wałęsa, Lech 257, 262
 Wall Street, criza 183
 Wallace, George 239-240
 Wallace, Robert 125
 Wallerstein, Immanuel 47
 Walpole, Robert 101
 Warwick, al doilea conte de 80
 Washington, George 85, 109, 269
 Waterloo, bătălia de la 16
 Waugh, Evelyn 181
 Webb, John 65

Weber, Max 43-44, 46
 Wehler, Hans-Ulrich 46
 Welby, primul baron de 124-125, 136
 Wells, H.G. 200
 Werth, Alexander 226
 West, Rebecca 200
Westminster Gazette 16
 Wetzell, Erhard 216
 Whately, Thomas 103, 269
What Is History ? 42
When William Came 149
 White, Hayden 48
 Whitelocke, Bulstrode 83
 Wicks, Pembroke 136-138
 Wiedemann, Fritz 182
 Wilhelm I, kaiser 271
 Wilhelm al II-lea, kaiser 161-162, 165, 167-168,
 172, 177, 179-180
 Wilkes, John 88
 Wilkinson, Peter 199, 205
 William I Cuceritorul, rege 30
 William al III-lea, rege 19-20, 86, 88
 Wilson, Harold 280
 Wilson, Henry 161
 Wilson, Horace 185-186

Wilson, K.M. 151, 163, 176-177
 Wilson, Woodrow 184
 Windebanke, Francis 67, 79
 Windsor, duce de 200 ; *vezi și* Edward al VIII-lea
 Windsor, Philip 18
 Wintour, John 79
 Wittgenstein, Ludwig 39
 Wodehouse, P.G. 152
 Wolf, Markus 255, 261
 Wolfe, James 97, 269
Wonderful Life 55
 Wood, Gordon 101
 Woolf, Virginia 200
 Wörner, Manfred 262
 Wyndham, John 12

Y

Ypres, prima bătălie de la 178

Z

Zidul Berlinului 251
 Ziua Victoriei 181

Ce s-ar fi întâmplat dacă Germania ar fi ieșit învingătoare în al Doilea Război Mondial sau dacă Rusia ar fi câștigat Războiul Rece? Niall Ferguson și colaboratorii săi, prestigioși profesori de istorie de la Oxford, Cambridge sau Harvard, ne arată care ar fi fost cursul istoriei dacă anumite evenimente s-ar fi desfășurat altfel decât știm. Pentru aceasta, ne propun nouă călătorii fascinante în „timpul imaginar”, corespunzătoare unor momente cruciale din istoria modernă și contemporană. La capătul călătoriilor, descoperim câteva tablouri foarte convingătoare ale unor posibile lumi – de la Anglia ocupată de naziști, până la Kennedy care trăiește suficient ca să-și ducă la bun sfârșit mandatul sau o Europă unde comunismul nu a dispărut. Și mai important, poate, înțelegem de ce istoria a avut evoluția pe care o cunoaștem, iar lumea noastră arată astfel în prezent.

„Niall Ferguson este istoricul britanic despre care se vorbește cel mai mult astăzi.”

The New York Times

Anglia fără Cromwell: ce s-ar fi întâmplat în cazul în care Carol I ar fi evitat Războiul Civil? • America britanică: ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat Revoluția Americană? • Europa nazistă: ce s-ar fi întâmplat dacă Germania nazistă ar fi învins Uniunea Sovietică? • Războiul sau pacea lui Stalin: ce s-ar fi întâmplat dacă Războiul Rece ar fi fost evitat? • Continuarea Camelotului: ce s-ar fi întâmplat dacă John F. Kennedy ar fi trăit? • 1989 fără Gorbaciov: ce s-ar fi întâmplat dacă nu s-ar fi prăbușit comunismul?

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-2781-3

9 789734 627813

www.polirom.ro